T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
YENİ TÜRK DİLİ BİLİM DALI

TARİHÎ TÜRK LEHÇELERİNDE ÜNSÜZLER

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN **HAZIRLAYAN**
Prof. Dr. Ahmet BURAN **Yılmaz İNCE**

ELAZIĞ-2017

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
YENİ TÜRK DİLİ BİLİM DALI

TARİHÎ TÜRK LEHÇELERİ'NDE ÜNSÜZLER

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Ahmet BURAN

HAZIRLAYAN
Yılmaz İNCE

Bu tez 18/05/2017 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri:
1. Prof. Dr. Ahmet BURAN
2. Prof. Dr. Ercan ALKAYA
3. Prof. Dr. Vahit TÜRK
4. Prof. Dr. Erhan AYDIN
5. Doç. Dr. Fatih ÖZEK

Bu tezin kabulü, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun ...../ ..... / ..... tarih ve ..... sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof. Dr. Ömer Osman UMAR
Sosyal Bilimler Enstitü Müdürü

ÖZET

Doktora Tezi

Tarihî Türk Lehçelerinde Ünsüzler

Yılmaz İNCE

Fırat Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı
Yeni Türk Dili Bilim Dalı
Elazığ – 2017, Sayfa: XXXV+409

Türkçe, tarihî gelişimi içerisinde, çeşitli dil içi ve dil dışı etkiler altında ses, şekil ve cümle yapısı bakımından değişikliklere uğrayarak günümüze kadar ulaşmıştır. Dillerde en kolay değişen yapılar, ses sistemleridir. Türkçenin ses sistemi de tarihî süreçte birçok değişikliğe uğramıştır. Bu süreçte Türk dilinin ünlü varlığı, özellikle uzun ünlülerin zamanla kullanımdan kalkmasıyla, gittikçe fakirleşirken ünsüz varlığı ise gerek dil içi sebeplerle özellikle de dil dışı sebeplerle zenginleşen bir çizgide günümüze ulaşmıştır. Bu zenginleşme, bazen temel fonemlerin değişken seslerinin kullanılması olarak ortaya çıkarken bazen de karşılaşılan yeni dil, kültür ve medeniyet ortamlarından kaynaklanan yeni ünsüz seslerin kullanılmasıyla meydana gelmektedir.

Tez çalışmamızda, genel olarak Tarihî Türk Lehçeleri başlığı altında toplanan; Köktürkçe, Eski Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi, Harezm Türkçesi, Kıpçak Türkçesi, Çağatay Türkçesi ve Eski Oğuz Türkçesi dönemlerindeki ünsüz değişmeleri ve gelişmeleri incelenmiştir.

Çalışmamız iki ana bölüm, Birinci Bölüm (Giriş) ve İkinci Bölüm (Tarihî Türk Lehçelerinde Ünsüzlerle İlgili Ses Değişmeleri) ile Sonuç ve Kaynakça bölümlerinden oluşmaktadır.

Birinci Bölüm'de (Giriş), önce Tarihî Türk Lehçeleri'yle ilgili bilgiler verilmiştir. Sonra ses kavramı ve özellikle de ünsüz ses kavramı bütün ayrıntısıyla verilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda dünya dillerinde kullanılan ünsüzler de

tanıtılmıştır. Bunun ardından ise Türk dilinin ünsüz sisteminin tarihî gelişimi ve Tarihî Türk Lehçelerinin ünsüz varlığı tanıtılmıştır. Bu bölümün son kısmında ise dillerde görülen ses değişmelerinin sebepleri üzerinde durulmuştur.

Tezimizin İkinci Bölüm'ü Tarihî Türk Lehçelerinde görülen ses olaylarına ayrılmıştır. Tezin ana konusunu oluşturan bu bölümde, Tarihî Türk Lehçelerinde ünsüzlerde yaygın olarak görülen "sedalılaşma, ünsüz ikizleşmesi, ünsüz türemesi, ünsüz benzeşmesi, ünsüz düşmesi ve yer değiştirme" olayları, tanım, sebep ve örnekleriyle verilmiştir.

Tezin sonuç bölümünde ise elde edilen verilerle ilgili hükümler maddeler halinde verilmiştir.

Tezimizin Kaynakça kısmında tezin hazırlanışı sırasında faydalanılan eserler ve makaleler verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tarihî Türk Lehçeleri, ünsüz, ünsüz değişmeleri, sedalılaşma, ünsüz türemesi, ünsüz ikizleşmesi, ünsüz benzeşmesi, ünsüz düşmesi, yer değiştirme.

ABSTRACT

Doctoral Thesis Dissertation

Consonants in Historical Turkish Dialects

Fırat University
Institute of Social Sceinces
Department of Turkish Language and Literature
Discipline of Contemporary Turkish Language
Elazığ – 2017, Page: XXXV+409

Turkish language reached today undergoing changes in terms of sound, shape and structure of the sentence under influences of various language and non-language in its historical development. Sound systems are the easiest and most changing structures in languages. Also sound system of Turkish language has undergone many changes throughout its history. In this process, The presence of the vowel of the Turkish language , especially with the removal of long vowels from use in over time , successively, while the presence of consonant else got poorer reached today for language reasons especially in a line thet thrives for other reasons in the language. This enrichment, sometimes it emerges while the use of basic phonemes alofons also sometimes that occur with encountered a new language, new culture and civilization from the enviroment through the use of new consonant sounds.

In our thesis work examined , in general , collected under the title of historical Turkish dialects; Göktürkçe, Ancient Uygur Turkish, Karahanlı Turkish, Harezm Turkish, Kipchak Turkish, Chagatai Turkish, Ancient Oguzh Turkish period and the changes and developments in the consonant

Our work has two main sections, the First Section (Introduction) and Second Section (Sound Mutations in Consonants in the Historical Turkish Dialects) and consists of the Conclusion and Bibliography.

The First Section (Introduction), first, informations are given about Historical Turkish Dialects. Then sound concept and especially consonant sound concept were given with all details. In this context the consonants have been introduced that used in

world languages. After that historical development of Turkish language's consonant system and consonant presence of Historical Turkish Dialects was introduced. In the last part of this chapter, focuses on the causes of sound change in languages.

The second section of our thesis is divided into sound events in Historical Turkish Dialects. This section which forms the main subject of the thesis, common events in consonants in Historical Turkish Dialects " voicing, geminate, consonant derivation, consonant assimilate, consonant dissappearance and displacement " are given with its definitions, reasons and examples.

In the Conclusion of the thesis the relevant provisions of the data obtained are itemized.

Bibliography in our thesis books and articles have been given utilized during the preparation of the the thesis.

Keywords: Historical Turkish Dialects, consonant, consonant mutations, voicing, consonant derivation, geminate, consonant assimilate, consonant disappearance, displacement

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **II**
ABSTRACT ..... **IV**
İÇİNDEKİLER ..... **VI**
KISALTMALAR ..... **XXX**
KULLANILAN ÇEVİRİYAZI İŞARETLERİ ..... **XXXIII**
ÖN SÖZ ..... **XXXIV**

BİRİNCİ BÖLÜM

1. GİRİŞ **1**
1.1. Tarihî Türk Lehçeleri 1
1.2. Ses 6
1.2.1. Ses - Gürültü 8
1.2.2. Ses - Fonem Farkı ve Ayırt Edici Özellikler 10
1.2.2.1. Ses Tellerinin Titreşimi 16
1.2.2.2. Boğumlanma Yerlerinin Değişmesi 17
1.2.2.2.1. Ünlülerin Boğumlanma Yerleri 17
1.2.2.2.2. Ünsüzlerin Boğumlanma Yerleri 17
1.2.2.2.2.1. Dudak Ünsüzleri 17
1.2.2.2.2.2. Diş-Dudak Ünsüzleri 17
1.2.2.2.2.3. Diş Eti Ünsüzleri 17
1.2.2.2.2.4. Diş Eti Ardı Ünsüzleri 17
1.2.2.2.2.5. Ön, Orta ve Art Damak Ünsüzleri 18
1.2.2.2.2.6. Gırtlak Ünsüzü 18
1.2.2.3. Çıkış Biçimleri, Ses Yolu ve Hava Yolu Bakımından Fonemlerin Ayırt Edici Özellikleri 18
1.2.2.3.1. Ünlülerin Çıkış Biçimlerine Göre Ayırt Edici Özellikleri 18
1.2.2.3.1.1. Ağız Açıklığına (Dil/Damak Arası Açıklığı) Göre Ünlülerin Ayırt Edici Özellikleri 18
1.2.2.3.1.2. Dudakların Aldığı Duruma (Biçime) Göre Ünlülerin Ayırt Edici Özellikleri 19
1.2.2.3.2. Ünsüzlerin Çıkış Biçimlerine Göre Ayırt Edici Özellikleri 19
1.2.2.3.2.1. Kapantılı Ses Yolunda Oluşan (Patlamalı/Patlayıcı) Ünsüzler . 19

1.2.2.3.2.2. Açık Ses Yolunda Oluşan Ünsüzler 20
1.2.2.3.2.3. Dar Ses Yolunda Oluşan Ünsüzler (Sızıcı Ünsüzler) 20
1.2.2.3.2.4. Geniş Ses Yolunda Oluşan Ünsüzler (Akıcı Ünsüzler): 20
1.3. İnsan Sesinin Oluşmasında Ses Organlarının Rolü 21
1.4. Ünsüz (Konsonant) Kavramı - Dünya Dillerinde Ünsüzler - Ünsüz Seslerin Sınıflandırılması 31
1.4.1. Ünsüz Ses ve Dünya Dillerindeki Ünsüzler 31
1.5. Türkçenin Ünsüz Sisteminin Tarihî Gelişimi ve Tarihî Türk Lehçelerinin Ünsüz Varlığı 38
1.5.1. Türkçenin Ünsüz Sisteminin Tarihî Gelişimi 38
1.5.1.1. Tarihî Türk Lehçelerinin Ünsüz Varlığı 41
1.5.1.1.1. Köktürkçenin Ünsüz Varlığı 41
1.5.1.1.2. Eski Uygur Türkçesinin Ünsüz Varlığı 51
1.5.1.1.3. Arap Alfabesinin Kullanıldığı Tarihî Türk Lehçelerinin (Karahanlı Türkçesi, Harezm Türkçesi, Kıpçak Türkçesi, Çağatay Türkçesi, Eski Oğuz Türkçesi) Ünsüz Varlığı 62
1.6. Dillerdeki Ses Değişmelerinin Sebepleri 73
1.6.1. Ses Değişmelerinde Irkın Tesiri 78
1.6.2. Ses Değişmelerinde Toprak (Anavatan) ve İklim Koşullarının Tesiri 79
1.6.3. Ses Değişmelerinde “En Az Çaba”/ “En Çok Çaba” Yasalarının Tesiri 80
1.6.4. Ses Değişmelerinde Çocuklukta Alınan Ses Eğitimin Tesiri 82
1.6.5. Belli Bir Dönemdeki Sosyal ve Siyasal Gelişmelerin Ses Değişmelerine Tesiri 83
1.6.6. Alt Katman ve Üst Katman Tesiri 84
1.6.6.1. Alt Katman Tesiri 84
1.6.6.2. Üst Katman Tesiri 85
1.6.7. Modanın Ses Değişmelerindeki Tesiri 86
1.6.8. Örneksemenin (Anoloji/Andırış/Yakıştırma) Ses Değişmelerine Tesiri 86
1.6.9. Yazım Kurallarının Ses Değişmelerindeki Tesiri 88
1.6.10. Çevresel Faktörlerin Ses Değişmelerine Tesiri 89

İKİNCİ BÖLÜM

2. TARİHÎ TÜRK LEHÇELERİNDE ÜNSÜZLERLE İLGİLİ SES OLAYLARI

OLAYLARI 91
2.1. Sedalılaşma 91
2.1.1. Tarihî Türk Lehçelerinde Sedalılaşma 98
2.1.1.1. t > d Sedalılaşması 98
2.1.1.1.1.Tek Heceli İsimlerde /t /> /d/ Sedalılaşması 98
2.1.1.1.1.1. Kök 98
2.1.1.1.1.2. Uyg. 99
2.1.1.1.1.3. Krh. 100
2.1.1.1.1.4. Hrz. 102
2.1.1.1.1.5. Kpç. 106
2.1.1.1.1.6. Çağ. 109
2.1.1.1.1.7. EOT 110
2.1.1.1.2. Çok Heceli İsimlerde /t /> /d/ Sedalılaşması 115
2.1.1.1.2.1. Kök. 115
2.1.1.1.2.2. Uyg. 115
2.1.1.1.2.3. Krh. 115
2.1.1.1.2.4. Hrz. 116
2.1.1.1.2.5. Kpç. 118
2.1.1.1.2.6. Çağ. 119
2.1.1.1.2.7. EOT 120
2.1.1.1.3. Tek Heceli Fiillerde /t /> /d/ Sedalılaşması 124
2.1.1.1.3.1. Kök. 124
2.1.1.1.3.2. Uyg. 124
2.1.1.1.3.3. Krh. 125
2.1.1.1.3.4. Hrz. 126
2.1.1.1.3.5. Kpç. 128
2.1.1.1.3.6. Çağ. 129
2.1.1.3.1.7. EOT 130
2.1.1.1.4. Çok Heceli Fiillerde /t /> /d/ Sedalılaşması 133
2.1.1.1.4.1. Kök. 133
2.1.1.1.4.2. Uyg. 134

2.1.1.1.4.3. Krh. 134
2.1.1.1.4.4. Hrz. 136
2.1.1.1.4.5. Kpç. 141
2.1.1.1.4.6. Çağ. 142
2.1.1.1.4.7. EOT 142
2.1.1.2. /k, ķ/ > /g, ġ/ Sedalılaşması 146
2.1.1.2.1. Tek Heceli İsimlerde /k, ķ/ > /g, ġ/ Sedalılaşması 146
2.1.1.2.1.1. Kök. 146
2.1.1.2.1.2. Uyg. 147
2.1.1.2.1.3. Krh. 148
2.1.1.2.1.4. Hrz. 148
2.1.1.2.1.5. Kpç. 149
2.1.1.2.1.6. Çağ. 149
2.1.1.2.1.7. EOT 151
2.1.1.2.2. Çok Heceli İsimlerde /k, ķ/ > /g, ġ/ Sedalılaşması 155
2.1.1.2.2.1. Kök. 155
2.1.1.2.2.2. Uyg. 155
2.1.1.2.2.3. Krh. 155
2.1.1.2.2.4. Hrz. 156
2.1.1.2.2.5. Kpç. 158
2.1.1.2.2.6. Çağ. 161
2.1.1.2.2.7. EOT 163
2.1.1.2.3. Tek Heceli Fiillerde /k, ķ/ > /g, ġ/ Sedalılaşması 168
2.1.1.2.3.1. Kök. 168
2.1.1.2.3.2. Uyg. 168
2.1.1.2.3.3. Krh. 169
2.1.1.2.3.4. Hrz. 169
2.1.1.2.3.5. Kpç. 169
2.1.1.2.3.6. Çağ. 170
2.1.1.2.3.7. EOT 170
2.1.1.2.4. Çok Heceli Fiillerde /k, ķ/ > /g, ġ/ Sedalılaşması 172
2.1.1.2.4.1. Kök. 172
2.1.1.2.4.2. Uyg. 173

2.1.1.2.4.3. Krh. 173
2.1.1.2.4.4. Hrz. 173
2.1.1.2.4.5. Kpç. 174
2.1.1.2.4.6. Çağ. 174
2.1.1.2.4.7. EOT 174
2.1.1.3. /p/ > /b/ Sedalılaşması 176
2.1.1.3.1. Tek Heceli İsimlerde /p/ > /b/ Sedalılaşması 176
2.1.1.3.1.1. Kök. 176
2.1.1.3.1.2. Uyg. 177
2.1.1.3.1.3. Krh. 177
2.1.1.3.1.4. Hrz. 178
2.1.1.3.1.5. Kpç. 179
2.1.1.3.1.6. Çağ. 180
2.1.1.3.1.7. EOT 181
2.1.1.3.2. Çok Heceli İsimlerde /p/ > /b/ Sedalılaşması 182
2.1.1.3.2.1. Kök. 182
2.1.1.3.2.2. Uyg. 182
2.1.1.3.2.3. Krh. 182
2.1.1.3.2.4. Hrz. 182
2.1.1.3.2.5. Kpç. 183
2.1.1.3.2.6. Çağ. 183
2.1.1.3.2.7. EOT 183
2.1.1 3.3. Tek Heceli Fiillerde /p/ > /b/ Sedalılaşması 183
2.1.1.3.3.1. Kök. 183
2.1.1.3.3.2. Uyg. 184
2.1.1.3.3.3. Krh. 184
2.1.1.3.3.4. Hrz. 185
2.1.1.3.3.5. Kpç. 187
2.1.1.3.3.6. Çağ. 188
2.1.1.3.3.7. EOT 189
2.1.1.3.4. Çok Heceli Fiillerde /p/ > /b/ Sedalılaşması 189
2.1.1.3.4.1. Kök. 189
2.1.1.3.4.2. Uyg. 189

2.1.1.3.4.3. Krh. 189
2.1.1.3.4.4. Hrz. 190
2.1.1.3.4.5. Kpç. 190
2.1.1.3.4.6. Çağ. 190
2.1.1.3.4.7. EOT 190
2.1.1.4. /s/ > /z/ Sedalılaşması 190
2.1.1.4.1. Tek Heceli İsimlerde /s/ > /z/ Sedalılaşması 190
2.1.1.4.1.1. Kök. 190
2.1.1.4.1.2. Uyg. 190
2.1.1.4.1.3. Krh. 191
2.1.1.4.1.4. Hrz. 191
2.1.1.4.1.5. Kpç. 191
2.1.1.4.1.6. Çağ. 192
2.1.1.4.1.7. EOT 192
2.1.1.4.2. Çok Heceli İsimlerde /s/ > /z/ Sedalılaşması 192
2.1.1.4.2.1. Kök. 192
2.1.1.4.2.2. Uyg. 192
2.1.1.4.2.3. Krh. 192
2.1.1.4.2.4. Hrz. 194
2.1.1.4.2.5. Kpç. 194
2.1.1.4.2.7. EOT 195
2.1.1.4.3. Tek Heceli Fiillerde /s/ > /z/ Sedalılaşması 195
2.1.1.4.3.1. Kök. 195
2.1.1.4.3.2. Uyg. 195
2.1.1.4.3.3. Krh. 195
2.1.1.4.3.4. Hrz. 195
2.1.1.4.3.5. Kpç. 196
2.1.1.4.3.6. Çağ. 196
2.1.1.4.3.7. EOT 196
2.1.1.4.4. Çok Heceli Fiillerde /s/ > /z/ Sedalılaşması 196
2.1.1.4.4.1. Kök. 196
2.1.1.4.4.2. Uyg. 196
2.1.1.4.4.3. Krh. 196

2.1.1.4.4.4. Hrz. 197
2.1.1.4.4.5. Kpç. 197
2.1.1.4.4.6. Çağ. 197
2.1.1.4.4.7. EOT 197
2.1.1.5. /ş/ > /j/ Sedalılaşması 197
2.1.1.6. /ç/ > /c/ Sedalılaşması 198
2.1.1.6.1. Tek Heceli İsimlerde /ç/ > /c/ Sedalılaşması 199
2.1.1.6.1.1. Kök. 199
2.1.1.6.1.2. Uyg. 199
2.1.1.6.1.3. Krh. 199
2.1.1.6.1.4. Hrz. 200
2.1.1.6.1.5. Kpç. 201
2.1.1.6.1.6. Çağ. 202
2.1.1.6.1.7. EOT 203
2.1.1.6.2. Çok Heceli İsimlerde /ç/ > /c/ Sedalılaşması 205
2.1.1.6.2.1. Kök. 205
2.1.1.6.2.2. Uyg. 205
2.1.1.6.2.3. Krh. 205
2.1.1.6.2.4. Hrz. 206
2.1.1.6.2.5. Kpç. 208
2.1.1.6.2.6. Çağ. 209
2.1.1.6.2.7. EOT 210
2.1.1.6.3. Tek Heceli Fiillerde /ç/ > /c/ Sedalılaşması 212
2.1.1.6.3.1. Kök. 212
2.1.1.6.3.2. Uyg. 213
2.1.1.6.3.3. Krh. 213
2.1.1.6.3.4. Hrz. 214
2.1.1.6.3.5. Kpç. 215
2.1.1.6.3.6. Çağ. 216
2.1.1.6.3.7. EOT 216
2.1.1.6.4. Çok Heceli Fiillerde /ç/ > /c/ Sedalılaşması 217
2.1.1.6.4.1. Kök. 217
2.1.1.6.4.2. Uyg. 217

2.1.1.6.4.3. Krh. 218
2.1.1.6.4.4. Hrz. 218
2.1.1.6.4.5. Kpç. 218
2.1.1.6.4.6. Çağ. 218
2.1.1.6.4.7. EOT 218
2.2. Ünsüz İkizleşmesi (Geminate) 218
2.2.1. Tarihî Türk Lehçelerinde Ünsüz İkizleşmesi 222
2.2.1.1. Kök 222
2.2.1.2. Uyg. 222
2.2.1.2.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ünsüz İkizleşmesi 223
2.2.1.2.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ünsüz İkizleşmesi 223
2.2.1.3. Krh. 223
2.2.1.3.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ünsüz İkizleşmesi 224
2.2.1.3.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ünsüz İkizleşmesi 225
2.2.1.4. Hrz. 225
2.2.1.4.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ünsüz İkizleşmesi 225
2.2.1.4.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ünsüz İkizleşmesi 225
2.2.1.5. Kpç. 226
2.2.1.5.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ünsüz İkizleşmesi 226
2.2.1.5.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ünsüz İkizleşmesi 227
2.2.1.6. Çağ. 227
2.2.1.6.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ünsüz İkizleşmesi 227
2.2.1.6.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ünsüz İkizleşmesi 229
2.2.1.7. EOT 229
2.2.1.7.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ünsüz İkizleşmesi 229
2.2.1.7.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ünsüz İkizleşmesi 230
2.3. Ünsüz Türemesi 230
2.3.1. Ses Türemesi/Türeme (anaptyxis, adventitious sound) 230
2.3.1.1. Ön Ses Türemesi/Öntüreme (prothesis) 231
2.3.1.2. İç Ses Türemesi/İçtüreme (epenthesis) 232
2.3.1.3. Son Ses Türemesi/Son Seste Türeme (epithesis) 232
2.3.1.4. Sestürem (anaptyxis) 233
2.3.1.4.1. Öntüreme (prothesis) 233

2.3.1.4.2. İçtüreme (epenthesis) 233
2.3.1.4.3. Sontüreme (epithesis) 233
2.3.2. Ünsüz Türemesi 234
2.3.2.1. Ön Seste (Sözcük Başında) Ünsüz Türemesi (Prothesis/Protez) 234
2.3.2.2. İç Seste (Sözcük İçinde) Ünsüz Türemesi (Consonant epenthesis) 236
2.3.2.3. Son Seste Ünsüz Türemesi 236
2.3.3. Tarihî Türk Lehçelerinde Ünsüz Türemesi 236
2.3.3.1. Ön Seste Ünsüz Türemesi 236
2.3.3.1.1. Tarihî Türk Lehçelerinde Ön Seste “y-” Türemesi 236
2.3.3.1.1.1. Köktürkçede Ön Seste “y-” Türemesi 242
2.3.3.1.1.1.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ön Seste “y-” Türemesi 242
2.3.3.1.1.1.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ön Seste “y-” Türemesi 243
2.3.3.1.1.1.3. Sandhi Sebebiyle Ön Seste “y-” Türemesi 243
2.3.3.1.1.2. Eski Uygur Türkçesinde Ön Seste “y-” Türemesi 243
2.3.3.1.1.2.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ön Seste “y-” Türemesi 243
2.3.3.1.1.2.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ön Seste “y-” Türemesi 244
2.3.3.1.1.3. Karahanlıcada Ön Seste “y-” Türemesi 245
2.3.3.1.1.3.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ön Seste “y-” Türemesi 245
2.3.3.1.1.3.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ön Seste “y-” Türemesi 246
2.3.3.1.1.4. Harezm Türkçesinde Ön Seste “y-” Türemesi 246
2.3.3.1.1.4.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ön Seste “y-” Türemesi 246
2.3.3.1.1.4.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ön Seste “y-” Türemesi 247
2.3.3.1.1.5. Kıpçak Türkçesinde Ön Seste “y-” Türemesi 248
2.3.3.1.1.5.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ön Seste “y-” Türemesi 248
2.3.3.1.1.5.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ön Seste “y-” Türemesi 248
2.3.3.1.1.6. Çağatay Türkçesinde Ön Seste “y-” Türemesi 249
2.3.3.1.1.6.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ön Seste “y-” Türemesi 249
2.3.3.1.1.6.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ön Seste “y-” Türemesi 250
2.3.3.1.1.7. Eski Oğuz Türkçesinde Ön Seste “y-” Türemesi 250
2.3.3.1.1.7.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ön Seste “y-” Türemesi 250
2.3.3.1.1.7.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ön Seste “y-” Türemesi 250
2.3.3.1.2. Tarihî Türk Lehçelerinde Ön Seste “v-” Türemesi 251
2.3.3.1.2.1. Köktürkçede Ön Seste “v-” Türemesi 251

2.3.3.1.2.1.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ön Seste “v-” Türemesi 251
2.3.3.1.2.1.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ön Seste “v-” Türemesi 251
2.3.3.1.2.2. Eski Uygur Türkçesinde Ön Seste “v-” Türemesi 251
2.3.3.1.2.2.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ön Seste “v-” Türemesi 251
2.3.3.1.2.2.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ön Seste “v-” Türemesi 252
2.3.3.1.2.3. Karahanlıcada Ön Seste “v-” Türemesi 252
2.3.3.1.2.3.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ön Seste “v-” Türemesi 252
2.3.3.1.2.3.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ön Seste “v-” Türemesi 252
2.3.3.1.2.4. Harezm Türkçesinde Ön Seste “v-” Türemesi 252
2.3.3.1.2.4.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ön Seste “v-” Türemesi 252
2.3.3.1.2.4.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ön Seste “v-” Türemesi 252
2.3.3.1.2.5. Kıpçak Türkçesinde Ön Seste “v-” Türemesi 252
2.3.3.1.2.5.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ön Seste “v-” Türemesi 252
2.3.3.1.2.5.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ön Seste “v-” Türemesi 253
2.3.3.1.2.6. Çağatay Türkçesinde Ön Seste “v-” Türemesi 253
2.3.3.1.2.6.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ön Seste “v-” Türemesi 253
2.3.3.1.2.6.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ön Seste “v-” Türemesi 253
2.3.3.1.2.7. Eski Oğuz Türkçesinde Ön Seste “v-” Türemesi 254
2.3.3.1.2.7.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ön Seste “v-” Türemesi 254
2.3.3.1.2.7.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ön Seste “v-” Türemesi 254
2.3.3.1.3. Tarihî Türk Lehçelerinde Ön Seste “h-” Türemesi 254
2.3.3.1.3.1. Köktürkçede Ön Seste “h-” Türemesi 257
2.3.3.1.3.1.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ön Seste “h-” Türemesi 257
2.3.3.1.3.1.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ön Seste “h-” Türemesi 257
2.3.3.1.3.2. Eski Uygur Türkçesinde Ön Seste “h-” Türemesi 257
2.3.3.1.3.2.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ön Seste “h-” Türemesi 257
2.3.3.1.3.2.1.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ön Seste “h-” Türemesi 257
2.3.3.1.3.3. Karahanlı Türkçesinde Ön Seste “h-” Türemesi 258
2.3.3.1.3.3.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ön Seste “h-” Türemesi 258
2.3.3.1.3.3.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ön Seste “h-” Türemesi 258
2.3.3.1.3.4. Harezm Türkçesinde Ön Seste “h-” Türemesi 258
2.3.3.1.3.4.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ön Seste “h-” Türemesi 258
2.3.3.1.3.5. Kıpçak Türkçesinde Ön Seste “h-” Türemesi 259

2.3.3.1.3.5.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ön Seste “h-” Türemesi 259
2.3.3.1.3.5.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ön Seste “h-” Türemesi 259
2.3.3.1.3.6. Çağatay Türkçesinde Ön Seste “h-” Türemesi 259
2.3.3.1.3.6.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ön Seste “h-” Türemesi 259
2.3.3.1.3.6.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ön Seste “h-” Türemesi 259
2.3.3.1.3.7. Eski Oğuz Türkçesinde Ön Seste “h-” Türemesi 260
2.3.3.1.3.7.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ön Seste “h-” Türemesi 260
2.3.3.1.3.7.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ön Seste “h-” Türemesi 260
2.3.3.2. Tarihî Türk Lehçelerinde İç Seste (Sözcük İçinde) Ünsüz Türemesi ... 260
2.3.3.2.1. İç Seste (Sözcük İçinde) -y-/-n- Türemesi 261
2.3.3.2.1.1. Köktürkçede İç Seste (Sözcük İçinde) -y-/-n- Türemesi 261
2.3.3.2.1.1.1. Köktürkçede İsimlerde İç Seste (Sözcük İçinde) -y-/-n- Türemesi 261
2.3.3.2.1.1.2. Köktürkçede Fiillerde İç Seste (Sözcük İçinde) -y-/-n- Türemesi 262
2.3.3.2.1.2. Eski Uygur Türkçesinde İç Seste (Sözcük İçinde) -y-/-n- Türemesi 262
2.3.3.2.1.2.1. Eski Uygur Türkçesinde İsimlerde İç Seste (Sözcük İçinde) -y-/-n- Türemesi 262
2.3.3.2.1.2.2. Eski Uygur Türkçesinde Fiillerde İç Seste (Sözcük İçinde) -y-/-n- Türemesi 263
2.3.3.2.1.3. Karahanlı Türkçesinde İç Seste (Sözcük İçinde) -y-/-n- Türemesi 264
2.3.3.2.1.3.1. Karahanlı Türkçesinde İsimlerde İç Seste (Sözcük İçinde) -y-/-n- Türemesi 264
2.3.3.2.1.3.2. Karahanlı Türkçesinde Fiilerde İç Seste (Sözcük İçinde) -y-/-n- Türemesi 264
2.3.3.2.1.4. Harezm Türkçesinde İç Seste (Sözcük İçinde) -y-/-n- Türemesi 265
2.3.3.2.1.4.1. Harezm Türkçesinde İsimlerde İç Seste (Sözcük İçinde) -y-/-n- Türemesi 265
2.3.3.2.1.4.2. Harezm Türkçesinde Fiillerde İç Seste (Sözcük İçinde) -y-/-n- Türemesi 265

2.3.3.2.1.5. Kıpçak Türkçesinde İç Seste (Sözcük İçinde) -y-/-n- Türemesi 266
2.3.3.2.1.5.1. Kıpçak Türkçesinde İsimlerde İç Seste (Sözcük İçinde) -y-/-n- Türemesi 266
2.3.3.2.1.5.2. Kıpçak Türkçesinde Fiillerde İç Seste (Sözcük İçinde) -y-/-n- Türemesi 267
2.3.3.2.1.6. Çağatay Türkçesinde İç Seste (Sözcük İçinde) -y-/-n- Türemesi 267
2.3.3.2.1.6.1. Çağatay Türkçesinde İsimlerde İç Seste (Sözcük İçinde) -y-/-n- Türemesi 267
2.3.3.2.1.6.2. Çağatay Türkçesinde Fiillerde İç Seste (Sözcük İçinde) -y-/-n- Türemesi 268
2.3.3.2.1.7. Eski Oğuz Türkçesinde İç Seste (Sözcük İçinde) -y-/-n- Türemesi 268
2.3.3.2.1.7.1. Eski Oğuz Türkçesinde İsimlerde İç Seste (Sözcük İçinde) -y-/-n- Türemesi 268
2.3.3.2.1.7.2. Eski Oğuz Türkçesinde Fiillerde İç Seste (Sözcük İçinde) -y-/-n- Türemesi 269
2.4. Benzeşme (Assimilation) / Ünsüz Benzeşmesi 270
2.4.1. Benzeşme 270
2.4.2. Ünsüz Benzeşmesi 272
2.4.3. Tarihî Türk Lehçelerinde Ünsüz Benzeşmesi 273
2.4.3.1. Köktürkçede Ünsüz Benzeşmeleri 273
2.4.3.1.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ünsüz Benzeşmeleri 274
2.4.3.1.1.1. İsim Kök veya Gövdelerinde İlerleyici Yakın Benzeşme 274
2.4.3.1.1.1.1. /çs/ > /çç/ Benzeşmesi 274
2.4.3.1.1.1.2. /kg/ > /kk/ Benzeşmesi 274
2.4.3.1.1.1.3. /gt/ > /gd/ Benzeşmesi 274
2.4.3.1.1.1.4. /mk/ > /mg/ Benzeşmesi 275
2.4.3.1.1.2. İsim Kök veya Gövdelerinde İlerleyici Uzak Benzeşme 275
2.4.3.1.1.2.1. /b-m/ > /b-b/ Benzeşmesi 275
2.4.3.1.1.3. İsim Kök veya Gövdelerinde Gerileyici Yakın Benzeşme 275
2.4.3.1.1.4. İsim Kök veya Gövdelerinde Gerileyici Uzak Benzeşme 275

2.4.3.1.1.4.1. /l-l/ < /r-l/ Benzeşmesi 275
2.4.3.1.1.4.2. /m-n/ < /b-n/ Benzeşmesi..... 276
2.4.3.1.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ünsüz Benzeşmeleri 276
2.4.3.1.2.1. Fiil Kök veya Gövdelerinde İlerleyici Yakın Benzeşme..... 276
2.4.3.1.2.1.1. /td/ > /tt/ Benzeşmesi 276
2.4.3.1.2.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde İlerleyici Uzak Benzeşme 277
2.4.3.1.2.3. Fiil Kök veya Gövdelerinde Gerileyici Yakın Benzeşme 277
2.4.3.1.2.3.1. /gk/ > /kk/ Benzeşmesi 277
2.4.3.1.2.3.2. /dt/ > /tt/ Benzeşmesi 277
2.4.3.1.2.3.3. /td/ >/dd/ Benzeşmesi 278
2.4.3.1.2.4. Fiil Kök veya Gövdelerinde Gerileyici Uzak Benzeşme 278
2.4.3.2. Eski Uygur Türkçesinde Ünsüz Benzeşmeleri 278
2.4.3.2.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ünsüz Benzeşmeleri 278
2.4.3.2.1.1. İsim Kök veya Gövdelerinde İlerleyici Yakın Benzeşme 278
2.4.3.2.1.1.1. /çs/ > /çç/ Benzeşmesi 278
2.4.3.2.1.1.2. /gt/ > /gd/ Benzeşmesi 279
2.4.3.2.1.1.3. /kg/ > /kk/ Benzeşmesi 279
2.4.3.2.1.1.4. /çg/ > /çk/ Benzeşmesi..... 280
2.4.3.2.1.1.5. /şg/ > /şk/ Benzeşmesi 280
2.4.3.2.1.1.6. /td/ > /tt/ Benzeşmesi 280
2.4.3.2.1.1.7. /kd/ > /kt/ Benzeşmesi 281
2.4.3.2.1.2. İsim Kök veya Gövdelerinde İlerleyici Uzak Benzeşme 281
2.4.3.2.1.2.1. /b-n/ > /b-m/ Benzeşmesi..... 281
2.4.3.2.1.3. İsim Kök veya Gövdelerinde Gerileyici Yakın Benzeşme..... 281
2.4.3.2.1.4. İsim Kök veya Gövdelerinde Gerileyici Uzak Benzeşme 281
2.4.3.2.1.4.1./m-n/ < /b-n/ Benzeşmesi..... 281
2.4.3.2.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ünsüz Benzeşmeleri 282
2.4.3.2.2.1. Fiil Kök veya Gövdelerinde İlerleyici Yakın Benzeşme..... 282
2.4.3.2.2.1.1. /td/ > /tt/ Benzeşmesi: 283
2.4.3.2.2.1.2 ./şd/ > /şt/ Benzeşmesi: 283
2.4.3.2.2.1.3. /çd/ > /çt/ Benzeşmesi:..... 283
2.4.3.2.2.1.4. /kd/ > /kt/ Benzeşmesi: 283
2.4.3.2.2.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde İlerleyici Uzak Benzeşme 283

2.4.3.2.2.3. Fiil Kök veya Gövdelerinde Gerileyici Yakın Benzeşme 283
2.4.3.2.2.3.1. /gt/ > /kt/ Benzeşmesi 283
2.4.3.2.2.4. Fiil Kök veya Gövdelerinde Gerileyici Uzak Benzeşme 284
2.4.3.2.2.4.1. m…n < b…n Benzeşmesi 284
2.4.3.3. Karahanlı Türkçesinde Ünsüz Benzeşmeleri 284
2.4.3.3.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ünsüz Benzeşmeleri 285
2.4.3.3.1.1. İsim Kök veya Gövdelerinde İlerleyici Yakın Benzeşme 285
2.4.3.3.1.1.1. /kg/ > /kk/ Benzeşmesi 285
2.4.3.3.1.2. İsim Kök veya Gövdelerinde İlerleyici Uzak Benzeşme 285
2.4.3.3.1.3. İsim Kök veya Gövdelerinde Gerileyici Yakın Benzeşme 286
2.4.3.3.1.4. İsim Kök veya Gövdelerinde Gerileyici Uzak Benzeşme 286
2.4.3.3.1.4.1. /m…n/ < /b…n/ Benzeşmesi 286
2.4.3.3.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ünsüz Benzeşmeleri 287
2.4.3.3.2.1. Fiil Kök veya Gövdelerinde İlerleyici Yakın Benzeşme 287
2.4.3.3.2.1.1./td/ > /tt/ Benzeşmesi 287
2.4.3.3.2.1.2. /şd/ > /şt/ Benzeşmesi 287
2.4.3.3.2.1.3. /çd/ > /çt/ Benzeşmesi 288
2.4.3.3.2.1.4. /kd/ > /kt/ Benzeşmesi 288
2.4.3.3.2.1.5. /pd/ > /pt/ Benzeşmesi 289
2.4.3.3.2.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde İlerleyici Uzak Benzeşme 289
2.4.3.3.2.3. Fiil Kök veya Gövdelerinde Gerileyici Yakın Benzeşme 289
2.4.3.3.2.3.1. ġķ > ķķ Benzeşmesi 289
2.4.3.3.2.4. Fiil Kök veya Gövdelerinde Gerileyici Uzak Benzeşme 289
2.4.3.3.2.4.1. /m…n/ < /b…n/ Benzeşmesi 289
2.4.3.4. Harezm Türkçesinde Ünsüz Benzeşmeleri 290
2.4.3.4.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ünsüz Benzeşmeleri 290
2.4.3.4.1.1. İsim Kök veya Gövdelerinde İlerleyici Yakın Benzeşme 290
2.4.3.4.1.1.1. /şd/ > /şt/ Benzeşmesi 290
2.4.3.4.1.1.2. /çd/ > /çt/ Benzeşmesi 291
2.4.3.4.1.1.3. /tġ/ > /tķ/ Benzeşmesi 291
2.4.3.4.1.1.4. /şġ/ > /şķ/ Benzeşmesi 292
2.4.3.4.1.1.5. /çg/ > /çk/ Benzeşmesi 292
2.4.3.4.1.2. İsim Kök veya Gövdelerinde İlerleyici Uzak Benzeşme 292

2.4.3.4.1.3. İsim Kök veya Gövdelerinde Gerileyici Yakın Benzeşme..... 292
2.4.3.4.1.4. İsim Kök veya Gövdelerinde Gerileyici Uzak Benzeşme..... 293
2.4.3.4.1.4.1./m…n/ < /b…n/ Benzeşmesi 293
2.4.3.4.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ünsüz Benzeşmeleri 293
2.4.3.4.2.1. Fiil Kök veya Gövdelerinde İlerleyici Yakın Benzeşme..... 293
2.4.3.4.2.1.1. /td/ > /tt/ Benzeşmesi 294
2.4.3.4.2.1.2. /şd/ > /şt/ Benzeşmesi 295
2.4.3.4.2.1.3. /çd/ > /çt/ Benzeşmesi..... 296
2.4.3.4.2.1.4. /kd/ > /kt/ Benzeşmesi 297
2.4.3.4.2.1.5. /sd/ > /st/ Benzeşmesi 298
2.4.3.4.2.1.6. /pd/ > /pt/ Benzeşmesi 299
2.4.3.4.2.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde İlerleyici Uzak Benzeşme 299
2.4.3.4.2.3. Fiil Kök veya Gövdelerinde Gerileyici Yakın Benzeşme 299
2.4.3.4.2.4. Fiil Kök veya Gövdelerinde Gerileyici Uzak Benzeşme 300
2.4.3.4.2.4.1. /m…n/ < /b…n/ Benzeşmesi 300
2.4.3.5. Kıpçak Türkçesinde Ünsüz Benzeşmeleri 300
2.4.3.5.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ünsüz Benzeşmeleri 301
2.4.3.5.1.1. İsim Kök veya Gövdelerinde İlerleyici Yakın Benzeşme 301
2.4.3.5.1.1.1./kg/ > kk Benzeşmesi..... 301
2.4.3.5.1.1.2. /şd/ > /şt/ Benzeşmesi 301
2.4.3.5.1.1.3. /tġ/ > /tḳ/ Benzeşmesi 302
2.4.3.5.1.1.4. /çg/ > /çk/ Benzeşmesi..... 302
2.4.3.5.1.1.5. /şġ/ > /şḳ/ Benzeşmesi 303
2.4.3.5.1.2. İsim Kök veya Gövdelerinde İlerleyici Uzak Benzeşme 303
2.4.3.5.1.3. İsim Kök veya Gövdelerinde Gerileyici Yakın Benzeşme..... 303
2.4.3.5.1.4. İsim Kök veya Gövdelerinde Gerileyici Uzak Benzeşme..... 304
2.4.3.5.1.4.1. /m…n/ < /b…n/ Benzeşmesi 304
2.4.3.5.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ünsüz Benzeşmeleri 304
2.4.3.5.2.1. Fiil Kök veya Gövdelerinde İlerleyici Yakın Benzeşme..... 304
2.4.3.5.2.1.1. /td/ > /tt/ Benzeşmesi 305
2.4.3.5.2.1.2. /şd/ > /şt/ Benzeşmesi 306
2.4.3.5.2.1.3. /çd/ > /çt/ Benzeşmesi..... 307
2.4.3.5.2.1.4. /kd/ > /kt/ Benzeşmesi 307

2.4.3.5.2.1.5. /sd/ > /st/ Benzeşmesi 308
2.4.3.5.2.1.6. /pd/ > /pt/ Benzeşmesi 308
2.4.3.5.2.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde İlerleyici Uzak Benzeşme 309
2.4.3.5.2.3. Fiil Kök veya Gövdelerinde Gerileyici Yakın Benzeşme 309
2.4.3.5.2.4. Fiil Kök veya Gövdelerinde Gerileyici Uzak Benzeşme 309
2.4.3.5.2.4.1. /m…n/ < /b…n/ Benzeşmesi 309
2.4.3.6. Çağatay Türkçesinde Ünsüz Benzeşmeleri 310
2.4.3.6.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ünsüz Benzeşmeleri 311
2.4.3.6.1.1. İsim Kök veya Gövdelerinde İlerleyici Yakın Benzeşme 311
2.4.3.6.1.1.1. / k(ḳ)g/ > /k(ḳ)k(ḳ)/ Benzeşmesi 311
2.4.3.6.1.1.2. /şd/ > /şt/ Benzeşmesi 312
2.4.3.6.1.1.3. /tġ(g)/ > /tḳ(k)/ Benzeşmesi 312
2.4.3.6.1.1.4. /şġ/ > /şḳ/ Benzeşmesi 313
2.4.3.6.1.1.5. /sġ/ > /sḳ/ Benzeşmesi 314
2.4.3.6.1.2. İsim Kök veya Gövdelerinde İlerleyici Uzak Benzeşme 314
2.4.3.6.1.3.İsim Kök veya Gövdelerinde Gerileyici Yakın Benzeşme..... 314
2.4.3.6.1.4. İsim Kök veya Gövdelerinde Gerileyici Uzak Benzeşme: 314
2.4.3.6.1.4.1. /m…n/ < /b…n/ Benzeşmesi 314
2.4.3.6.1.4.2. /sç/ > /çç/ Benzeşmesi 315
2.4.3.6.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ünsüz Benzeşmeleri 315
2.4.3.6.2.1. Fiil Kök veya Gövdelerinde İlerleyici Yakın Benzeşme..... 315
2.4.3.6.2.1.1. /td/ > /tt/ Benzeşmesi 316
2.4.3.6.2.1.2. /şd/ > /şt/ Benzeşmesi 317
2.4.3.6.2.1.3. /çd/ > /çt/ Benzeşmesi..... 318
2.4.3.6.2.1.4. /ḳ(k)d/ > /ḳ(k)t/ Benzeşmesi 319
2.4.3.6.2.1.5. /sd/ > /st/ Benzeşmesi 319
2.4.3.6.2.1.6. /pd/ > /pt/ Benzeşmesi 320
2.4.3.6.2.1.7. /tġ/ > /tḳ/ Benzeşmesi 321
2.4.3.6.2.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde İlerleyici Uzak Benzeşme 321
2.4.3.6.2.3. Fiil Kök veya Gövdelerinde Gerileyici Yakın Benzeşme 321
2.4.3.6.2.4. Fiil Kök veya Gövdelerinde Gerileyici Uzak Benzeşme 321
2.4.3.6.2.4.1. /m…n/ < /b…n/ Benzeşmesi 321
2.4.3.7. Eski Oğuz Türkçesinde Ünsüz Benzeşmeleri 322

2.4.3.7.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ünsüz Benzeşmeleri 324
2.4.3.7.1.1. İsim Kök veya Gövdelerinde İlerleyici Yakın Benzeşme 324
2.4.3.7.1.1.1. /çğ/ > /çk̟/ Benzeşmesi 324
2.4.3.7.1.2. İsim Kök veya Gövdelerinde İlerleyici Uzak Benzeşme 324
2.4.3.7.1.3. İsim Kök veya Gövdelerinde Gerileyici Yakın Benzeşme 324
2.4.3.7.1.4. İsim Kök veya Gövdelerinde Gerileyici Uzak Benzeşme 325
2.4.3.7.1.4.1. /m…n/ < /b…n/ Benzeşmesi 325
2.4.3.7.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ünsüz Benzeşmeleri 325
2.4.3.7.2.1. Fiil Kök veya Gövdelerinde İlerleyici Yakın Benzeşme 325
2.4.3.7.2.1.1. /td/ > /tt/ Benzeşmesi 325
2.4.3.7.2.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde İlerleyici Uzak Benzeşme 325
2.4.3.7.2.3. Fiil Kök veya Gövdelerinde Gerileyici Yakın Benzeşme 326
2.4.3.7.2.4. Fiil Kök veya Gövdelerinde Gerileyici Uzak Benzeşme 326
2.5. Ses Düşmesi (Disappearence) / Ünsüz Düşmesi 326
2.5.1. Ses Düşmesi 326
2.5.2. Ünsüz Düşmesi 327
2.5.2.1. Tarihî Türk Lehçelerinde Ünsüz Düşmesi 329
2.5.2.1.1. Köktürkçede Ünsüz Düşmesi 329
2.5.2.1.1.1. İsimlerde Ünsüz Düşmesi 329
2.5.2.1.1.1.1. Ön Seste Ünsüz Düşmesi 329
2.5.2.1.1.1.2. İç Seste Ünsüz Düşmesi 329
2.5.2.1.1.1.3. Son Seste Ünsüz Düşmesi 329
2.5.2.1.1.1.3.1.-n Düşmesi 329
2.5.2.1.1.2. Fiillerde Ünsüz Düşmesi 329
2.5.2.1.1.2.1. Ön Seste Ünsüz Düşmesi 329
2.5.2.1.1.2.2. İç Seste Ünsüz Düşmesi 329
2.5.2.1.1.3. Son Seste Ünsüz Düşmesi 330
2.5.2.1.1.3. Eklerde Ünsüz Düşmesi 330
2.5.2.1.1.3.1. Ek Başında Ünsüz Düşmesi 330
2.5.2.1.1.3.1.1. l- Düşmesi 330
2.5.2.1.1.3.2. Ek Sonunda Ünsüz Düşmesi 330
2.5.2.1.2. Eski Uygur Türkçesinde Ünsüz Düşmesi 330
2.5.2.1.2.1. İsimlerde Ünsüz Düşmesi 330

2.5.2.1.2.1.1. Ön Seste Ünsüz Düşmesi..... 330
2.5.2.1.2.1.2. İç Seste Ünsüz Düşmesi 330
2.5.2.1.2.1.2.1. -r- Düşmesi 331
2.5.2.1.2.1.3. Son Seste Ünsüz Düşmesi 331
2.5.2.1.2.1.3.1. -n Düşmesi..... 331
2.5.2.1.2.1.3.2. -g Düşmesi..... 331
2.5.2.1.2.2. Fiillerde Ünsüz Düşmesi 332
2.5.2.1.2.2.1. Ön Seste Ünsüz Düşmesi..... 332
2.5.2.1.2.2.2. İç Seste Ünsüz Düşmesi 332
2.5.2.1.2.2.2.1. –r- Düşmesi 332
2.5.2.1.2.2.3. Son Seste Ünsüz Düşmesi 332
2.5.2.1.2.3. Eklerde Ünsüz Düşmesi 333
2.5.2.1.2.3.1. Ek Başında Ünsüz Düşmesi..... 333
2.5.2.1.2.3.1.1. l- Düşmesi..... 333
2.5.2.1.2.3.1.2. g- Düşmesi..... 333
2.5.2.1.2.3.1.3. ç- Düşmesi..... 333
2.5.2.1.2.3.2. Ek Sonunda Ünsüz Düşmesi 333
2.5.2.1.3. Karahanlı Türkçesinde Ünsüz Düşmesi 333
2.5.2.1.3.1. İsimlerde Ünsüz Düşmesi..... 334
2.5.2.1.3.1.1. Ön Seste Ünsüz Düşmesi..... 334
2.5.2.1.3.1.2. İç Seste Ünsüz Düşmesi 334
2.5.2.1.3.1.2.1. -r- Düşmesi 334
2.5.2.1.3.1.2.2. -d- Düşmesi 334
2.5.2.1.3.1.2.3. -t- Düşmesi 335
2.5.2.1.3.1.2.4. -g- /-ġ-Düşmesi..... 335
2.5.2.1.3.1.3. Son Seste Ünsüz Düşmesi 335
2.5.2.1.3.1.3.1.-y Düşmesi..... 335
2.5.2.1.3.1.3.2.-n Düşmesi..... 335
2.5.2.1.3.2. Fiillerde Ünsüz Düşmesi 336
2.5.2.1.3.2.1. Ön Seste Ünsüz Düşmesi..... 336
2.5.2.1.3.2.2. İç Seste Ünsüz Düşmesi 336
2.5.2.1.3.2.2.1. –r- Düşmesi 336
2.5.2.1.3.2.2.2. –d- Düşmesi..... 336

2.5.2.1.3.2.2.3. –y- Düşmesi 336
2.5.2.1.3.2.3. Son Seste Ünsüz Düşmesi 337
2.5.2.1.3.3. Eklerde Ünsüz Düşmesi 337
2.5.2.1.3.3.1. Ek Başında Ünsüz Düşmesi 337
2.5.2.1.3.3.1.1. ġ- Düşmesi 337
2.5.2.1.3.3.2. Ek Sonunda Ünsüz Düşmesi 337
2.5.2.1.4. Harezm Türkçesinde Ünsüz Düşmesi 337
2.5.2.1.4.1. İsimlerde Ünsüz Düşmesi 339
2.5.2.1.4.1.1. Ön Seste Ünsüz Düşmesi 339
2.5.2.1.4.1.2. İç Seste Ünsüz Düşmesi 339
2.5.2.1.4.1.2.1. -r- Düşmesi 339
2.5.2.1.4.1.2.2. -g-/-ġ- Düşmesi 340
2.5.2.1.4.1.3. Son Seste Ünsüz Düşmesi 340
2.5.2.1.4.1.3.1.–ġ/-g Düşmesi 340
2.5.2.1.4.1.3.2. -w Düşmesi 341
2.5.2.1.4.2. Fiillerde Ünsüz Düşmesi 341
2.5.2.1.4.2.1. Ön Seste Ünsüz Düşmesi 341
2.5.2.1.4.2.2. İç Seste Ünsüz Düşmesi 341
2.5.2.1.4.2.2.1. –l- Düşmesi 341
2.5.2.1.4.2.2.2. –r- Düşmesi 342
2.5.2.1.4.2.2.3. –g- Düşmesi 342
2.5.2.1.4.2.2.4. –w- Düşmesi 343
2.5.2.1.4.2.3. Son Seste Ünsüz Düşmesi 343
2.5.2.1.4.2.3.1. -r Düşmesi 343
2.5.2.1.4.3. Eklerde Ünsüz Düşmesi 343
2.5.2.1.4.3.1. Ek Başında Ünsüz Düşmesi 343
2.5.2.1.4.3.1.1. ġ-/g Düşmesi 344
2.5.2.1.4.3.2. Ek Sonunda Ünsüz Düşmesi 344
2.5.2.1.4.3.2.1.–G Düşmesi 344
2.5.2.1.5. Kıpçak Türkçesinde Ünsüz Düşmesi 345
2.5.2.1.5.1. İsimlerde Ünsüz Düşmesi 347
2.5.2.1.5.1.1. Ön Seste Ünsüz Düşmesi 347
2.5.2.1.5.1.2. İç Seste Ünsüz Düşmesi 348

2.5.2.1.5.1.2.1. -r- Düşmesi 348
2.5.2.1.5.1.2.2. -g-/-ġ- Düşmesi 348
2.5.2.1.5.1.3. Son Seste Ünsüz Düşmesi 349
2.5.2.1.5.1.3.1. –ġ/-g Düşmesi 349
2.5.2.1.5.1.3.2. -f / -w Düşmesi 350
2.5.2.1.5.2. Fiillerde Ünsüz Düşmesi 350
2.5.2.1.5.2.1. Ön Seste Ünsüz Düşmesi 350
2.5.2.1.5.2.1.1. b- Düşmesi 351
2.5.2.1.5.2.2. İç Seste Ünsüz Düşmesi 351
2.5.2.1.5.2.2.1. –l- Düşmesi 351
2.5.2.1.5.2.2.2. –r- Düşmesi 351
2.5.2.1.5.2.2.3. –g- Düşmesi 352
2.5.2.1.5.2.2.4. –f-/w Düşmesi 352
2.5.2.1.5.2.3. Son Seste Ünsüz Düşmesi 352
2.5.2.1.5.2.3.1. r- Düşmesi 352
2.5.2.1.5.3. Eklerde Ünsüz Düşmesi 353
2.5.2.1.5.3.1. Ek Başında Ünsüz Düşmesi 353
2.5.2.1.5.3.1.1. ġ-/g- Düşmesi 353
2.5.2.1.5.3.2. Ek Sonunda Ünsüz Düşmesi 354
2.5.2.1.5.3.2.1. –G Düşmesi 354
2.5.2.1.6. Çağatay Türkçesinde Ünsüz Düşmesi 355
2.5.2.1.6.1. İsimlerde Ünsüz Düşmesi 356
2.5.2.1.6.1.1. Ön Seste Ünsüz Düşmesi 356
2.5.2.1.6.1.1.1. y- Düşmesi 356
2.5.2.1.6.1.2. İç Seste Ünsüz Düşmesi 357
2.5.2.1.6.1.2.1. -r- Düşmesi 357
2.5.2.1.6.1.2.2. -g-/-ġ- Düşmesi 358
2.5.2.1.6.1.3. Son Seste Ünsüz Düşmesi 358
2.5.2.1.6.1.3.1. –ġ/-g Düşmesi 358
2.5.2.1.6.1.3.2. -w Düşmesi 359
2.5.2.1.6.2. Fiillerde Ünsüz Düşmesi 359
2.5.2.1.6.2.1. Ön Seste Ünsüz Düşmesi 359
2.5.2.1.6.2.1.1. b- Düşmesi 359

2.5.2.1.6.2.1.2. y- Düşmesi 360
2.5.2.1.6.2.2. İç Seste Ünsüz Düşmesi 360
2.5.2.1.6.2.2.1. –l- Düşmesi 360
2.5.2.1.6.2.2.2. –r- Düşmesi 360
2.5.2.1.6.2.2.3. –w- Düşmesi 361
2.5.2.1.6.2.3. Son Seste Ünsüz Düşmesi 361
2.5.2.1.6.2.3.1. r- Düşmesi 361
2.5.2.1.6.3. Eklerde Ünsüz Düşmesi 361
2.5.2.1.6.3.1. Ek Başında Ünsüz Düşmesi 362
2.5.2.1.6.3.1.1. ġ-/g- Düşmesi 362
2.5.2.1.6.3.2. Ek Sonunda Ünsüz Düşmesi 362
2.5.2.1.6.3.2.1. –G Düşmesi 362
2.5.2.1.7. Eski Oğuz Türkçesinde Ünsüz Düşmesi 363
2.5.2.1.7.1. İsimlerde Ünsüz Düşmesi 364
2.5.2.1.7.1.1. Ön Seste Ünsüz Düşmesi 364
2.5.2.1.7.1.1.1. y- Düşmesi 364
2.5.2.1.7.1.2. İç Seste Ünsüz Düşmesi 365
2.5.2.1.7.1.2.1. -r- Düşmesi 365
2.5.2.1.7.1.2.2. -g-/-ġ- Düşmesi 365
2.5.2.1.7.1.2.3. -k-/-ķ- Düşmesi 366
2.5.2.1.7.1.3. Son Seste Ünsüz Düşmesi 367
2.5.2.1.7.1.3.1. –ġ/-g Düşmesi 367
2.5.2.1.7.1.3.2. –w/-v Düşmesi 368
2.5.2.1.7.1.3.3. -ş Düşmesi 369
2.5.2.1.7.2. Fiillerde Ünsüz Düşmesi 369
2.5.2.1.7.2.1. Ön Seste Ünsüz Düşmesi 369
2.5.2.1.7.2.1.1. b- Düşmesi 369
2.5.2.1.7.2.2. İç Seste Ünsüz Düşmesi 370
2.5.2.1.7.2.2.1. –l- Düşmesi 370
2.5.2.1.7.2.2.2. –v- Düşmesi 370
2.5.2.1.7.2.3. Son Seste Ünsüz Düşmesi 370
2.5.2.1.7.2.3.1. r- Düşmesi 370
2.5.2.1.7.3. Eklerde Ünsüz Düşmesi 371

2.5.2.1.7.3.1. Ek Başında Ünsüz Düşmesi 371
2.5.2.1.7.3.1.1. ġ-/g- Düşmesi 371
2.5.2.1.7.3.2. Ek Sonunda Ünsüz Düşmesi 372
2.5.2.1.7.3.2.1. –G Düşmesi 372
2.6. Yer Değiştirme (Metathesis) 374
2.6.1. Tarihî Türk Lehçelerinde Yer Değiştirme 378
2.6.1.1. Köktürkçede Yer Değiştirme 378
2.6.1.1.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Yer Değiştirme 378
2.6.1.1.1.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Yakın Yer Değiştirme 378
2.2.2.6.1.1.1.2. İsim Kök veya Gövdelerinde Uzak Yer Değiştirme 378
2.6.1.1.1.2.1. -r-,-l > -l-, -r Yer Değiştirmesi 378
2.6.1.1.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Yer Değiştirme 379
2.6.1.1.2.1. Fiil Kök veya Gövdelerinde Yakın Yer Değiştirme 379
2.6.1.1.2.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Uzak Yer Değiştirme 379
2.6.1.2. Uygur Türkçesinde Yer Değiştirme 379
2.6.1.2.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Yer Değiştirme 379
2.6.1.2.1.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Yakın Yer Değiştirme 379
2.6.1.2.1.1.1. yr > ry Yer Değişmesi 379
2.6.1.2.1.1.2. rd > dr Yer Değişmesi 379
2.6.1.2.1.2. İsim Kök veya Gövdelerinde Uzak Yer Değiştirme 379
2.6.1.2.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Yer Değiştirme 380
2.6.1.2.2.1. Fiil Kök veya Gövdelerinde Yakın Yer Değiştirme 380
2.6.1.2.2.1.1. rt > tr Yer Değişmesi 380
2.6.1.2.2.1.2. zg > gz Yer Değişmesi 380
2.6.1.2.2.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Uzak Yer Değiştirme 380
2.6.1.3. Karahanlı Türkçesinde Yer Değiştirme 380
2.6.1.3.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Yer Değiştirme 380
2.6.1.3.1.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Yakın Yer Değiştirme 380
2.6.1.3.1.1.1. gd > dg Yer Değişmesi 381
2.6.1.3.1.1.2. mg > gm Yer Değişmesi 381
2.6.1.3.1.1.3. gm > mg Yer Değişmesi 381
2.6.1.3.1.1.4. rm > mr Yer Değişmesi 381
2.6.1.3.1.1.5. nş > şn Yer Değişmesi 381

2.6.1.3.1.1.6. rt > tr Yer Değişmesi 381
2.6.1.3.1.2. İsim Kök veya Gövdelerinde Uzak Yer Değiştirme 381
2.6.1.3.1.2.1.l. g > g…l Yer Değişmesi 381
2.6.1.3.1.2.2. g…ç > ç…k(g) Yer Değişmesi 381
2.6.1.3.1.2.3. r…m > m…r Yer Değişmesi 382
2.6.1.3.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Yer Değiştirme 382
2.6.1.3.2.1. Fiil Kök veya Gövdelerinde Yakın Yer Değiştirme 382
2.6.1.3.2.1.1. gd > dg Yer Değişmesi 382
2.6.1.3.2.1.2. yf > fy Yer Değişmesi 382
2.6.1.3.2.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Uzak Yer Değiştirme 382
2.6.1.4. Harezm Türkçesinde Yer Değiştirme 382
2.6.1.4.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Yer Değiştirme 383
2.6.1.4.1.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Yakın Yer Değiştirme 383
2.6.1.4.1.1.1. rp > pr Yer Değişmesi 383
2.6.1.4.1.1.2. ġr > rġ Yer Değişmesi 383
2.6.1.4.1.1.3. rb > br Yer Değişmesi 383
2.6.1.4.1.2. İsim Kök veya Gövdelerinde Uzak Yer Değiştirme 383
2.6.1.4.1.2.1. k…b > b…k(g) Yer Değişmesi 383
2.6.1.4.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Yer Değiştirme 383
2.6.1.4.2.1. Fiil Kök veya Gövdelerinde Yakın Yer Değiştirme 383
2.6.1.4.2.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Uzak Yer Değiştirme 383
2.6.1.5. Kıpçak Türkçesinde Yer Değiştirme 384
2.6.1.5.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Yer Değiştirme 384
2.6.1.5.1.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Yakın Yer Değiştirme 384
2.6.1.5.1.1.1. ḳr > rḳ Yer Değişmesi 384
2.6.1.5.1.1.2. ml > lm Yer Değişmesi 384
2.6.1.5.1.1.3. rb > br Yer Değişmesi 384
2.6.1.5.1.1.4. ġm > mġ Yer Değişmesi 384
2.6.1.5.1.2. İsim Kök veya Gövdelerinde Uzak Yer Değiştirme 384
2.6.1.5.1.2.1. k…b > b…g Yer Değişmesi 384
2.6.1.5.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Yer Değiştirme 384
2.6.1.5.2.1. Fiil Kök veya Gövdelerinde Yakın Yer Değiştirme 384
2.6.1.5.2.1.1. ks > sk Yer Değişmesi 384

2.6.1.5.2.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Uzak Yer Değiştirme 385
2.6.1.6. Çağatay Türkçesinde Yer Değiştirme 385
2.6.1.6.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Yer Değiştirme 385
2.6.1.6.1.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Yakın Yer Değiştirme 385
2.6.1.6.1.1.1. pr > rp Yer Değişmesi 385
2.6.1.6.1.1.2. ġm > mġ Yer Değişmesi 385
2.6.1.6.1.2. İsim Kök veya Gövdelerinde Uzak Yer Değiştirme 385
2.6.1.6.1.2.1. k…b > b…g(k) Yer Değişmesi 385
2.6.1.6.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Yer Değiştirme 385
2.6.1.6.2.1. Fiil Kök veya Gövdelerinde Yakın Yer Değiştirme 385
2.6.1.6.2.1.1. gr > rg Yer Değişmesi 385
2.6.1.6.2.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Uzak Yer Değiştirme 386
2.6.1.7. Eski Oğuz Türkçesinde Yer Değiştirme 386
2.6.1.7.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Yer Değiştirme 386
2.6.1.7.1.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Yakın Yer Değiştirme 386
2.6.1.7.1.1.1. ml > lm Yer Değişmesi 386
2.6.2.7.1.2. İsim Kök veya Gövdelerinde Uzak Yer Değiştirme 386
2.6.2.7.1.2.1. g…b > b…g Yer Değişmesi 386
2.6.1.7.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Yer Değiştirme 386
2.6.2.7.2.1. Fiil Kök veya Gövdelerinde Yakın Yer Değiştirme 386
2.6.2.7.2.1.1. vr > rv Yer Değişmesi 386
2.6.2.7.2.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Uzak Yer Değiştirme 386
SONUÇ 387
KAYNAKÇA 396
EKLER 407
Ek 1. Orijinallik Raporu 407
ÖZGEÇMİŞ 408

KISALTMALAR

1. Eser Kısaltmaları

AH	: Atebetü'l-Hakayık.
AL	: Abuşka Lugatı (veya Çağatay Sözlüğü).
ATAUÜ	: Ana Türkçede Aslî Uzun Ünlüler.
AY	: Uygurca Altun Yaruk.
AYS	: Altun Yaruk Sudur, VI. Kitap.
BA II	: Barlık Yazıtları 2.Yazıt.
Be.	: Begre Yazıtı.
BK D	: Bilge Kağan Yazıtı Doğu Cephesi.
BK K11	: Bilge Kağan Yazıtı Kuzey Cephesi 11.Satır.
BKT G	: Bilge Kağan (Tenri Kağan) Yazıtı Güney Cephesi.
CC	: Codex Cumanicus.
Ç III	: Çakul Yazıtları 3.Yazıt.
DKK I	: Dede Korkut Kitabı I.
DKK II	: Dede Korkut Kitabı II.
DLT I	: Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I.
DLT II	: Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi II.
DLT III	: Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III.
DLT IV	: Divanü Lûgat-it-Türk Dizini "Endeks" IV.
EDMFLT	: Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye.
ETY	: Eski Türk Yazıtları.
ETZFLT	: Ettuhfet-üz- Zekiyye fi'l-Lügat-it Türkiyye.
EUTG	: Eski Uygur Türkçesi Grameri.
EUTS	: Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü.
GT 2	: Mahmûd b. Kādî-i Manyâs, Gülistan Tercümesi.
GT	: Seyf-i Sarayî, Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi't-türkî).
IB	: Irk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı.
İKPÖ	: İyi ve Kötü Prens Öyküsü.
İMVS	: İrşâdü'l- Mülûk ve's-Selâtin.
KB 2	: (2008), Kutadgu Bilig (Çeviren Prof. Dr. Reşid Rahmeti Arat).
KB I	: (1979), Kutadgu Bilig I Metin.

KC : Kemçik, Cirgak Yazıtı.

KÇ : Küli Çor (İhe-Hüşötü) Yazıtı.

KE 2 14. : Yüzyıla Ait Bir Kısas-ı Enbiyâ Nüshası Üzerinde Sentaks İncelemesi.

KE I : Ḳışaṣü'l-Enbiyā (Peygamber Kıssaları).

KHŞ : Kutb'un Husrev ü Şirin'i.

KİLE : Kitâb al-İdrâk li-Lisân al-Atrâk.

KMTTAM : Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî.

KT D : Kül Tigin Yazıtı, Doğu Cephesi.

KT G : Kül Tigin Yazıtı, Güney Cephesi.

KT K4 : Kül Tigin Yazıtı Kuzey Cephesi 4.Satır.

KT : Kıpçak Türkçesi (Dr. Hanifi Vural, Prof. Dr. Recep Toparlı).

KUUV : "Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller" (Osman Nedim Tuna "1988").

ME : Mukaddimetü'l –Edeb.

MEv : Mîzânu'l-Evzân (Vezinlerin Terazisi).

ML : Muhākemetü'l- Lugateyn (İki Dilin Muhakemesi).

MM : Mu'înü'l-Mürîd.

MSD : Mevlâna Sekkâkî Divanı.

NC : Nazmü'l- Cevâhir.

NF III : Nehcü'l Ferādḍis (Uştmaḫlarnıs Açuḳ Yolı - Cennetlerin Açık Yolu) (DİZİN).

NFBB : Nehcü'l -Ferādīs (birleştirilmiş baskı).

NMŞF : Nesāyimü'l-Maḥabbe min Şemāyimi'l-Fütüvve.

O : Ongin Yazıtı.

OABKTSV : Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı.

OTGTT : Orhon Türkçesi Grameri.

OYTT : Orhon Yazıtları.

SAİKT : Satır Arası İlk Kur'an Tercümesi.

ŞT : Şecere-i Terâkime.

ŞU : Şine Usu (Moyın Çor) Yazıtı.

TGKBS : Tuncer Gülensoy, Köken Bilgisi Sözlüğü (A-N), (O-Z).

TİKT : Târih-i İbn-i Kesîr Tercümesi.

TLMG : Türk Leçelerinin Mukayeseli Grameri.
TN : Tonyukuk Yazıtı.
TN B : Tonyukuk Yazıtı Batı Cephesi.
Toy. : Thomsen'in neşrettiği Toyok Vadisi'nde bulunan elyazma.
Üİ : Üç İtigsizler.
VM : Vesîletü'l-Matâlib.

2. Dil ve Lehçe Kısaltmaları

Ar. : Arapça.
Başk. : Başkurt Türkçesi (Başkurtça).
Çin. : Çince.
EOT : Eski Oğuz Türkçesi.
ET : Eski Türkçe.
Hrz. : Harezm Türkçesi.
Kaz. : Kazak Türkçesi (Kazakça).
Kır. : Kırgız Türkçesi (Kırgızca).
Kök. : Köktürkçe.
Kpç. : Kıpçak Türkçesi.
Krh. : Karahanlı Türkçesi.
Moğ. : Moğolca.
OT : Orta Türkçe.
Skr : Sanskritçe.
Soğ. : Soğtça.
Uyg. : Eski Uygur Türkçesi.

3. Diğer Kısaltmalar

bk. : bakınız.
çev. : çeviren.
s. : sayfa.
S. : Sayı.
vb. : ve benzeri.
vd. : ve diğerleri.

KULLANILAN ÇEVİRİYAZI İŞARETLERİ

ÜNLÜLER

ė: kapalı e sesi

e: normal e sesi

ÜNSÜZLER

ḏ (dh / δ / ḏ): Dişler arası sızıcı d (ذ) sesi.

g: Öndamak g'si.

ġ (γ): Artdamak g'sı.

ḫ: Sızıcı artdamak h'sı (hırıltılı h).

k: Öndamak k'si.

ḳ (q):: Artdamak k'sı (ق).

ŋ (/ ñ / ɳ): Genzel n, arka damak n'si.

ñ (ny): Ön damak genizsil ünsüzü.

v: Diş-dudak v'si.

w: Çift dudak v'si (ڤ).

ṣ: Kalın ünlülerle kullanılan s sesi (ص).

ṭ: Kalın ünlülerle kullanılan t sesi (ط).

İŞARETLER

*: Muhtemelen en eski şekli gösterir.

<: Bu şekle gider.

>: Bu şekilden gelir.

~: Benzerlik, denklik işareti (alternasyon).

ÖN SÖZ

İnsanoğlunun karşısındaki muhatabıyla bildirişimde kullandığı "dil"in temel ögesi sestir. İnsanlar arasındaki bildirişimde önce ses vardı. Yazı, ancak dildeki sesleri karşılamak için kullanılan sembollerden ibarettir ve sesten çok daha sonra ortaya çıkmıştır.

İnsan dilininin temel ögesi olan sesi diğer canlıların anlaşmak için kullandıkları seslerden ayıran temel özellik insan sesinin boğumlanabilir olmasıdır. İnsan, ses aygıtındaki çeşitli organları kullanarak sesi biçimlendirebilir. Bu, sadece insan diline özgü bir durumdur.

İnsan dilindeki sesler iki ana grupta incelenir: Ses yolunda herhangi bir engele uğramadan çıkarılan ünlü sesler ve ses yolunda çeşitli engellere uğrayarak çıkarılan ünsüz sesler.

Diller çeşitli iç ve dış etkilerin tesiri altında sürekli değişir ve gelişirler. Gelişim ve değişimin olmadığı bir dil tarihi düşünmek mümkün değildir. Bu değişimler bazen dilin ses sisteminde bazen şekil ve cümle yapısında bazen de dilin anlam cephesi olan sözlükteki değişiklikler olarak ortaya çıkarlar.

Dillerde en çok ve en kolay sesler değişir. Çünkü dilde kullanımı daha sık olan yapılarda değişim daha hızlı ve kolay gerçekleşmektedir. Dolayısıyla dilde en sık kullanılan ögeler sesler olduğu için dillerin ses sistemleri sürekli bir değişim ve gelişim içerisindedir.

Türkçenin de ses sistemi tarihî süreçte birçok değişiklik geçirerek günümüze kadar ulaşmıştır. Bu değişmeler hem ünlülerde hem de ünsüzlerde karşımıza çıkmaktadır. Tezimizin ana konusu olan Türkçenin ünsüz sistemindeki değişmeler de dikkat çekicidir. Türkçenin en eski dönemlerinden beri ünlü sisteminin fakirleşmesine karşılık, ünsüz sisteminin giderek zenginleşen bir çizgide karşımıza çıktığı görülmektedir. Bu tarihî süreçte Türkçenin ünlü kadrosu 16'dan 6-13'e kadar düşerken ünsüz varlığı ise 15-17'den 20-25 sayısına kadar yükselmiştir.

Tezimizin ana amacı Tarihî Türk Lehçelerindeki ünsüzlerde görülen değişmelerden hareket ederek Türkçenin tarihî macerasını takip etmektir. Bugün dünyanın en geniş coğrafyasında etkili olan ve yaklaşık yirmi yazı dili olarak varlığını sürdüren Türkçenin bu dallanışındaki en önemli etki Türk dilinin ses sisteminde görülen değişme ve gelişmelerdir. Tarihî Türk Lehçelerinde tespit edilen ünsüz değişme ve

gelişmeleri paralelinde Türk dilinin iki ana kolu olan Kuzey-Doğu ve Batı Türkçelerinin birbirinden ayrılma sürecini takip etmek mümkündür. Başlangıçta bir arada yaşayan Türk topluluklarının zamanla ayrılarak bağımsızlaşması sonucunda her topluluğun Türkçesine özgü ses sistemleri oluşmaya başlamıştır. Böylece Türk dilinin lehçelere ayrılma süreci ortaya çıkmıştır. Özellikle, Eski Oğuz Türkçesi Dönemi'ne kadar bağımsız bir yazı dili olmayan ve diğer tarihî lehçeler içerisinde varlığını hissettiren Oğuz Türkçesinin tekamülünü bu ses değişmeleri gelişmeleri sürecinde takip etmek mümkündür.

"Tarihî Türk Lehçelerinde Ünsüzler" başlıklı çalışmamızda sırasıyla "Köktürkçe, Eski Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi, Harezm Türkçesi, Kıpçak Türkçesi, Çağatay Türkçesi ve Eski Oğuz Türkçesi" dönemlerinde ünsüzlerde sistematik olarak karşılaşılan değişme ve gelişmeler ele alınmıştır. Bu değişme ve gelişmelerin takibi için söz konusu dönemleri temsil etmek üzere mümkün olduğunca fazla sayıda esere ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda yaklaşık 65 adet eser/yazıt taranmıştır. Yine verilen örneklerin kandırıcı olması amacıyla ele alınan değişme ve gelişmelerle ilgili mümkün olduğunca fazla sayıda örnek verilmiştir. Bu örneklerin yazımında eserler üzerine çalışan, eserleri günümüz Türkçesine çeviren bilim insanlarının kullandığı çeviriyazı tercihlerine sadık kalınmıştır. Mesela Tarihî Türk Lehçelerinde sıklıkla karşılaşılan "arka damak n'si" çeviriyazı sırasında " , ŋ, ñ, ɳ" işaretleriyle karşılanmıştır. Biz kendi tercihimizde "ŋ" işaretini kullanmakla birlikte diğer tercihlere müdahele etmedik. Aynı durum diğer çeviriyazı işaretleri için de geçerlidir. Çalışma, çıkış noktası itibarıyla art zamanlı bir çalışma olmakla birlikte gerek görüldüğünde eş zamanlı tespit ve karşılaştırmalardan da faydalanılmıştır.

Tez çalışmam sırasında kaynak temininden tezin sonlandırılışına kadar sık sık yardım ve fikirlerine başvurduğum her seferinde değerli zamanını bana ayırmaktan imtina etmeyen sevgili Doç. Dr. Fatih ÖZEK'e en kalbi teşekkürü bir boç biliyorum.

Çalışmam sırasında sabır ve özveriyle hayatımı ve çalışmalarımı kolaylaştıran sevgili eşim Seval İNCE'ye ve çocuklarım Fatma ve İlteriş'e müteşekkirim.

Ayrıca beni bu konuya yönlendiren her zaman yardım ve rehberliğiyle yanımda olan danışman hocam kıymetli Prof. Dr. Ahmet BURAN'a gösterdiği anlayış, yardım ve özverisinden dolayı çok teşekkür ederim.

ELAZIĞ-2017 **Yılmaz İNCE**

BİRİNCİ BÖLÜM

1. GİRİŞ

1.1. Tarihî Türk Lehçeleri

Tarihî Türk Lehçeleri kavramına açıklık getirebilmek için Türkçenin tarihî gelişimine, tarihî dönemlerine ana hatlarıyla, kısaca bakmamız gerekir. Türkçenin yazılı belgeleri Orhun ve Yenisey yazıtlarıyla başlar (V-VIII. yy.). "Dikili taşlara, kayalara, heykellere, taşbabalara, paralara (sikkelere), mühürlere, kağıtlara, süs ve kullanım eşyalarına oyma, kazıma, dövme, noktalama, kabartma veya boyama usulüyle işlenen (yazılan, kazınan) yazıtlar, çoğu zaman bir kişinin veya bir olayın hatırasını canlı tutmak, gelecek nesillere taşımak amacıyla vücuda getirilir. Ancak yazıtlar, bu amacın yanısıra hem bir milletin dili, edebiyatı, tarihi, yaşayışı, inanışı ve estetik anlayışıyla; hem de o milletin sosyal, kültürel, dinî, siyasî, ticarî ve askerî ilişkide bulunduğumilletlerle ilgilison derece önemli bilgileri yüzyıllar öncesinden günümüze taşır"[1] Yapılan araştırma ve incelemeler "Yenisey Yazıtları"nın Orhun Yazıtları"ndan daha eskiye ait olduğunu, ancak, aşağı yukarı aynı sözvarlığına sahip bulunduğunu göstermekte, Köktürk abecesinin henüz oturmadığı, bir düzene girmediği bir dönemde, daha çok, halktan kişilerce yazıldığını ortaya koymaktadır."[2] Ancak, özellikle Orhun Yazıtları'ndaki bu işlenmiş ve gelişmiş dil malzemesi (soyut kavramlardaki zenginlik, eşanlamlılık, çokanlamlılık, ileri öğeler, deyimler, atasözleri, ikilemeler, sanatlı anlatımlar[3]) Türkçenin varlığının çok daha önceki devirlerde ortaya çıkmış olmasını ispat eder.[*] "Eski Türk yazı dilinin yaşı konusu düşünülürken, bizce bir yandan, yukarıdan beri göstermeye çalıştığımız ileri öğeler, bir yandan, sanatlı anlatımın tanığı olan çeşitli örnekler, bir yandan da değişik durumları, düşünceleri, somutlaştırmadan yararlanarak canlı ve renkli imajlarla dile getiren sözler, bütün bunlara ek olarak hiç de az olmadıklarını belirtmeye çalıştığımız soyut kavramlar göz önünde bulundurulmalıdır. Daha önce incelediğimiz eş anlamlılık ve çokanlamlılık konusunda ortaya çıkan gerçeklere de eğilince, Köktürkçenin, VIII. yüzyıldan çok daha önceye uzanan, daha

[1] Cengiz Alyılmaz (2007), (Kök)türk Harfli Yazıtların İzinde, KaraM Yayınları, Ankara, s. 1.
[2] Doğan Aksan (2000), Türkiye Türkçesinin Dünü, Bugünü, Yarını, Bilgi Yayınevi, Ankara, s. 29.
[3] Doğan Aksan (2000), s. 33-37.
[*] Orhon ve Yenisey Yazıtlarının okunuşlarıyla ilgili Prof Dr. Erhan Aydın'ın " Erhan Aydın (2015), Yenisey Yazıtları, Kömen Yayınları, Konya" ve "Erhan Aydın (2012), Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor), Kömen Yayınları, Konya" eserlerinden faydalanılabilir

başka ürünleri bulunması gereken bir dil niteliği taşıdığı ve bir yazı dilinin başlangıç çağı olmadığı daha iyi belirir kanısındayız."[4]

Doğan Aksan'ın yukarıdaki tespitini teyit amacıyla Türk dilinin eskiliği ile ilgili birkaç tespiti ve çalışmayı da –ayrıntıya girmeden- burada hatırlatmak yararlı olacaktır. Bunlardan birincisi Kazakistan'da ortaya çıkarılan bir kurgandaki buluntulardır. 1969 yılında bulunan kurgan "Esik Kurganı" adıyla bilinir. Ayrıca kurganın Hun mezarlarına benzerliği de dikkat çekicidir. Bu kurganda, zırhı altın kaplamalı bir ceset ve bu cesedin yanında da 4000 kadar ufak tefek eşya bulunmuştur. Bu eşyalardan birisi de Köktürk alfabesinin ilkel şekilleri olduğu tahmin edilen harflerle yazılmış küçük bir yazı -26 harflik bir yazı- bulunan gümüş bir çanaktır. Yapılan ilmî çalışmalar özellikle radyo karbon çözümlemeleri bu cesedin MÖ V-IV. yüzyıllardan kaldığını göstermektedir. Metin üzerindeki yazıların henüz ikna edici bir çözümlenmesi yapılamamıştır. "Ancak metin üzerindeki kendi incelemelerimiz, bu 26 harften, birkaçı dışındakilerin Yenisey ve Orhun yazıtlarındaki abeceyle bir yakınlık, eşlik gösterdiğine bizi inandırmıştır. Bu da İÖ 5.-4.yüzyıla tarihlenen bu küçük yazı parçasının, Yenisey ve Orhun yazısının geçmişinin çok daha gerilere götürülebileceğini ortaya koyması ve bu abecenin pek çok Türk boy ve ulusu tarafından kullanılmış olduğunu düşündürmesi bakımından önemlidir."[5]

Türk dilinin yaşı ile ilgili ikinci önemli çalışma ise Prof. Dr. Osman Nedim Tuna'ya aittir. Tuna, öğrencilik yıllarından itibaren dünyanın bilinen en eski yazılı belgelerine sahip olan dili olan Sümerce ile Türkçe arasında tespit ettiği ses denkliklerine odaklanmış ve neredeyse bir ömür süren –yaklaşık kırk yıl- çalışmalar sonucunda Sümercedeki Türkçe kelimelerin izlerine ulaşmıştır. Bu büyük Türkolog, Sümerce ile Türkçe arasında tespit ettiği 32 ses denkliğinden daha karakteristik olan 16'sını esas alarak Sümercedeki Türkçe kelimeleri tespite çalışmıştır. Tuna'ya göre Sümercedeki 168 kelime Türkçedir.[*] Tuna, Sümercedeki Türkçe kelimeleri ses denklikleriyle ortaya koyduktan sonra Türkçenin eskiliğiyle (yaşıyla) ilgili şu önemli sonuçları ortaya koymuştur:

---

[4] Doğan Aksan (2004), Dilbilim, Dilbilim ve Türkçe Yazıları, Multilingual Yayınları, İstanbul, s.203.

[5] Doğan Aksan (2014), En Eski Türkçenin İzlerinde, Orhun ve Yenisey Yazıtları Üzerinde Sözcükbilim, Anlambilim ve Biçimbilim İncelemelerinin Aydınlattığı Gerçekler, Bilgi Yayınevi, Ankara, s. 17.

[*] A. Bican Ercilasun "Tarihten Geleceğe Türk Dili, Türk Dili, Dil ve Edebiyat Dergisi, Mayıs 1999, S. 569, s. 355-362" makalesinde "Osman Nedim Tuna, Sümer ve Türk Dillerinin Tarihî İlgisi ile Türk Dili'nin Yaşı Meselesi (Ankara 1990) adlı eserinde Sümercedeki 168 kelimenin Türkçeyle ortak olduğunu fonetik ve semantik delillerle kanıtlamaktadır. Geliştirilmiş, fakat henüz basılmamış çalışmasında ortak sözlerin sayısı 300'ü aşmıştır." demektedir.

"1.Sümerce ve Türkçe çok daha eski bir devirde birbiri ile akraba olmuş olabilir veya olmayabilir. Bu konu bizi burada ilgilendirmiyor. Fakat, Sümerlerle Türkler arasında dil bakımından tarihi bir ilgi bulunduğu hususu bu 168 kelime ve gerekli açıklamalarla ispatlanmıştır.

2.Türklerin en az MÖ 3500'lerde Türkiye'nin doğu bölgesinde bulunduğu tesbit edilmiştir. Bunun kuzey, doğu ve batı sınırlarının ne olduğunu başka bir araştırmada açıklayacağım.

3.Türk Dili'nin zamanımızdan 5500 yıl önce müstakil ve iki kollu bir dil olarak varlığı ispatlanmıştır. Eğer doğuştan, Sümerlerle temasa geldikleri zamana kadarki çözülme hızı sabit ise, İlk Türkçe veya Ana Türkçe'nin muazzam bir zaman önce yaşamış olması gerekir… Çünkü Ana Türkçe'den Ana Doğu ve Batı Türkçesi'ne kadar geçen zamanı da hesaba katarsak, bu devreden zamanımıza kadar geçen 5500 yılın ikiye katlanması mümkündür.

4.Bugün yaşayan dünya dilleri arasında, en eski yazılı belgelere sahip olan dil, Türk Dili'dir. Bunlar, çivi yazılı Sümerce tabletlerdeki alıntı kelimelerdir…"[6]

"Türk dilinin doğuşu ile ilgili iki önemli görüş vardır. Bunlardan biri, Türkçenin Ana Hun Dili adı verilen bir ana dilden doğduğunu iddia eden görüştür. Bu görüşe göre Türk dilleri kendi başına bir aile oluştururlar. Doğup geliştikleri Ana Hun dili, MÖ'ki yıllarda üç lehçeye ayrılmıştır. Bu lehçelerden, Batı Hun Lehçesi bugünkü Çuvaşçayı, Kuzey Hun Lehçesi Yakutçayı, Doğu Hun lehçesi de Türk -Tatar dillerini, yani diğer Türk lehçelerini doğurmuştur.

İkincisi ise, Türk dilinin Ural-Altay dil ailesinin Altay koluna mensup olduğunu ve Ana Altayca denilen bir ana dilden türediğini savunan görüştür."[7] G. Ramstedt ve N. Poppe'nin önemli savunucuları olduğu bu ikinci görüş, yani Türkçenin kökenini bir Ana Altaycaya dayandıran görüş, çok ciddi ve dikkate değer eleştirilere ve karşı çıkmalara rağmen yine de Türkoloji dünyasında en çok taraftar bulan görüştür. Bu görüşe karşı olan önemli Türkologlar, İngiliz Sir G. Clauson, Alman G. Deorfer ve Rus A. M. Sçerbak'tır. Bu bilim adamları çalışmalarında "Altay dilleri adıyla bir araya toplanan diller arasındaki ilişkilerin kök birliğini söz konusu etmeden de açıklanabileceğini ortaya koymuşlardır. Bu araştırıcılara göre kök birliği için tanık olarak gösterilen ortak sözcüklerin hepsi Türkçeden Mongolcaya ve Mongolcadan Mancu-Tunguz dillerine

[6] Osman Nedim Tuna (1997), Sümer ve Türk Dillerinin Târihî İlgisi ile Türk Dili'nin Yaşı Meselesi, TDK Yayınları:561, Ankara, s. 48.
[7] Ahmet Buran, Ercan Alkaya (2004), Çağdaş Türk Lehçeleri, Akçağ Yayınları, Ankara, s. 13.

girmiş ödünçlemelerdir. Bir bölümü ise gerçekte birbiriyle ilgisi olmayan, yalnız rastlantı sonucu benzer ses yapısında olan sözcüklerdir… Kökbirliğine inanmayanlara göre Altay dilleri arasındaki yapı benzerlikleri de aldatıcıdır, sonradan ortaya çıkmıştır. Eskiye doğru gidildiğinde bu diller arasındaki benzerliklerin azaldığı görülmektedir."[8]

Gerek Altay dilleri teorisini savunanlar gerekse bu teoriye karşı çıkanlar görüşlerini tam olarak kabul ettirebilmiş değildir. İşte bu farklı görüşler Türk dilinin tarihî dönemlerinin tasnifinde de farklı tespitlere sebep olmuştur. Mesela Talat Tekin Türkçenin tarihî dönemlerini "1.İlk Türkçe dönemi (aşağı- yukarı çağımızın başlarına kadar sürer), 2.Ana Bulgarca ve Ana Türkçe dönemi (kabaca 1.-6.yüzyıllar arası), 3.Eski Türkçe ve Eski Bulgarca dönemi (kabaca 6.-11.yüzyıllar arası), 4.Orta Türkçe ve Orta Bulgarca dönemi (kabaca 11.-16.yüzyıllar arası), 5.Yeni Türkçe ve Çuvaşça dönemi (16.yüzyıldan bugüne kadarki dönem)"[9] olarak sınıflandırırken[*] bizim de bu bölümde esas alacağımız tasnifte Ahmet Caferoğlu Türkçenin tarihî dönemlerini Altay dilleri teorisinden de etkilenerek:

" 1.Altay Devri =Türk-Moğol dil birliği

2.En eski Türkçe Devri =Proto Türk dil birliği

3.İlk Türkçe Devri

4.Eski Türkçe Devri

5.Orta Türkçe Devri

6.Yeni Türkçe Devri

7.Modern Türkçe Devri"[10] olmak üzere yedi tarihi devirde sınıflandırmıştır.

Caferoğlu bu dönemlerden Altay Devri ve En Eski Türkçe devirlerini tamamen farazî devirler olarak izah ederken, İlk Türkçe devrini ise Hun, Peçenek ve Bulgar Türkçeleriyle Hazar Türkçesini içine alan ve elimizde sınırlı dil malzemeleri olan bir bakıma nisbî olarak aydınlatılabilen bir dönem olarak görür. Caferoğlu, Göktürk-Uygur Türkçesi Devresi dediği Eski Türkçe Devri'ni hakkında bolca bilgi ve belge bulunan ve VI-IX. yüzyılları içine alan devir olarak tanıtır. Caferoğlu, Orta Türkçe Devri'ni "Orta-Asya Türk Urukları edebî şivesi için "Müşterek Orta-Asya Türkçesi" adını verdiğimiz

[8] Semih Tezcan (1978), "Eski Türk Dili ve Yazını", Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s. 272.

[9] Talat Tekin, Mehmet Ölmez (1995), Türk Dilleri, Simurg-T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, s. 14.

[*] Türk dilinin tarihî gelişimi için Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun'un " Ahmet Bican Ercilasun (2004), Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi, Akçağ Yayınları, Ankara" adlı eserinden faydalanılabilir.

[10] Ahmet Caferoğlu (1984), Türk Dili Tarihi I-II, Enderun Kitabevi, İstanbul, s. 51-52.

Türkçe ile, Selçukluların ve Osmanlıların hâkimiyet kurdukları sahalardaki "Müşterek Anadolu ve Azerbaycan Türkçesi" adlandırdığımız muhtelif edebî şiveler teşkil etmektedir. Siyasî tarih bakımından bu devre, bir taraftan Karahanlılar, Selçuklular, Moğollar, diğer taraftan da ilk Osmanlılar devri ile Azerbaycan sahasını içine almaktadır. Zaman itibariyle ise X.-XVI. yüzyılları ihtiva etmektedir." sözleriyle tanımlamakta ve sınırlandırmaktadır.

Aslında Orta Türkçe Dönemi Türk Dili tarihi açısından çok dikkate değer ve zengin bir dönemdir. Bu dönemi kendi içinde "Müşterek Orta Asya Türkçesi" Dönemi: 1-Kaşgar Şivesi (Karahanlı Türkçesi), 2- Harezm Şivesi (Harezm Türkçesi) ve "tarihî Türk yazı dillerinin oluştuğu" dönem 1- Kuzey-Doğu Türkçesi, a- Kuzey Türkçesi (Kıpçak/Tatar Türkçesi), b- Doğu Türkçesi (Çağatay Türkçesi), 2- Batı Türkçesi (Eski Türkiye Türkçesi/Eski Anadolu Türkçesi/Eski Oğuz Türkçesi) olarak sınıflandırabiliriz. Tezimizde inceleyeceğimiz "Tarihî Türk Lehçeleri" ifadesi işte yukarıda bahsettiğimiz Eski Türkçe ve Orta Türkçe dönemlerinde karşımıza çıkan Türk yazı dilleridir. Bu yazı dillerini kronolojik sırasıyla şöyle ifade edebiliriz:

1- Eski Türkçe (kaba hatlarıyla VII-XI. yüzyıllar arası)

A. Göktürk Türkçesi (Göktürkçe)

B. Eski Uygur Türkçesi (Uygurca)

2- Orta Türkçe (kaba hatlarıyla XI-XVI. yüzyıllar arası)

A. Kuzey-Doğu Türkçesi

a. Kuzey Türkçesi (Kıpçak/Tatar Türkçesi-Kıpçakça)

b. Doğu Türkçesi (Çağatay Türkçesi-Çağatayca)

B. Batı Türkçesi (Eski Türkiye Türkçesi/Eski Anadolu Türkçesi/Eski Oğuz Türkçesi)

Türk dilinin tarihî dönemlerinde bahsedilen "Yeni Türkçe Dönemi" ise XVI-XX. yüzyıllar arasında "Osmanlı, Azeri, Türkmen, Çağatay (Hive-Hokant lehçeleri), Özbek edebi Türkçeleri"nin geliştiği dönemdir. Bu dönem Orta Türkçe Dönemi'nde karşımıza çıkan Türk yazı dillerinin edebî olarak, edebiyat dili olarak gelişimini sürdürdüğü dönemdir.

Modern Türkçe Dönemi ise XX. yüzyıl ve sonrasını içine alan ve bugünkü çağdaş Türk yazı dillerini ifade eden dönemdir.

Türkçenin tarihî gelişimini aşağıdaki şemayla gösterebiliriz:

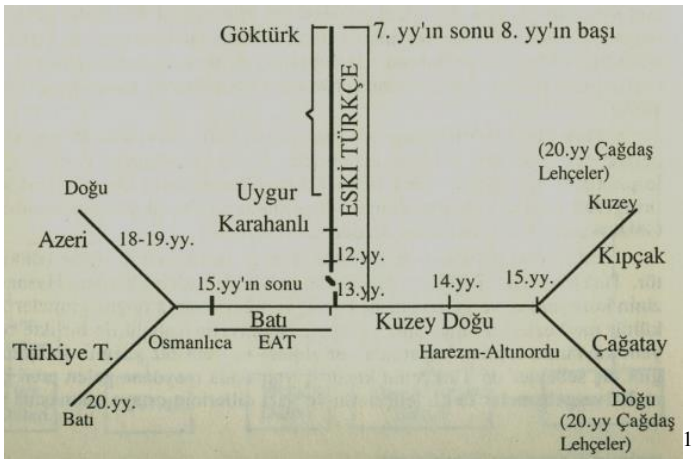

[11]

1.2. Ses

İnsan dilinin temel ögesi "ses"tir. Dil, "…seslerden örülmüş muazzam bir yapı…"dır.[12] Bütün dillerdeki temel amaç, karşıdaki muhatapla iletişim kurmaktır. İnsanoğlunun bu iletişimde (bildirişimde)[13] kullandığı temel unsur da yine sestir. Aslında ses, sadece insana mahsus değildir. Canlı veya cansız bütün varlıklar ses çıkarabilir. Bir hayvanın homurdanması, uluması, havlaması veya ötmesi, bir taşın yuvarlanırken oluşturduğu titreşim, rüzgârın, yağmurun vs. çıkardıkları titreşimlerin hepsi ses tanımı içerisinde mütalaa edilir.

Bu arada insanın bildirişim amacıyla kullandığı sesi diğer canlı veya cansız varlıkların çıkardığı seslerden ayırmak lazımdır. İnsan, etrafında duyduğu bütün sesleri mükemmel bir şekilde taklit edebilir. Tabiattaki sesler, hayvanların çıkardığı sesler vs. Hatta bütün dillerde mevcut olan yansıma/taklidi kelimelerin kaynağı da bu taklit imkânıdır. İnsan sesini diğer varlıklardan farklı kılan temel özellik ise insanın sesini şekillendirebilme yeteneğidir. İnsan, konuşma aygıtındaki organları kullanarak, kullanacağı sesleri ihtiyacı doğrultusunda biçimlendirebilir. " Seslerin kendi içlerindeki bu belirliliğine ve diğer seslerle kesin ilişkilerine *eklemlenme, boğumlanma* (artikulation, gliederung) denir. İnsan dili eklemli (boğumlu), hayvan sesi ise eklemsiz (boğumsuz)dir. İnsan da, meme çocuğu iken, ayrıca aşırı heyecanlandığı veya bilincinin

[11] Ahmet Buran, Ercan Alkaya (2004), s. 13.
[12] Muharrem Ergin (1995), Üniversiteler İçin Türk Dili, Bayrak Yay. İstanbul, s. 7.
[13] Emel Huber (2008), "Dilbilime Giriş MULTILINGAL Yabancı Dil Yayınları, İstanbul." "bildirişim" ve "iletişim" terimlerini aynı anlamda- insanların bilerek, isteyerek birbirlerine bir şeyler bildirmesi- kullananlar olduğu gibi, bildirişimi, insanlar arası bilgi aktarımı; iletişimi ise haberleşme teknolojisi kapsamında iki farklı anlamda kullananlar olduğunu da söyleyerek kendisinin de bu ikinci görüşü benimsediğini vurgulamaktadır. Biz de bu iki terimin aynı anlamda kullanılmaması gerektiği düşüncesinde olup, insanlar arası anlaşma ifadesine "bildirişim" teriminin daha uygun düşeceği kanaatindeyiz.

bulandığı anlarda eklemsiz sesler çıkarabilir; fakat dilinde sadece eklemli sesleri kullanır. Eklemleme insan dilinin sesleriyle (sadece kavramlarıyla değil) yazılabilmesinin ön şartıdır. Öylesine naif görünen fakat aslında on ikiden vuran eski çağ tanımlarından biri, Sevillalı Isidorus'un "Etimologiae"sinde bulduğumuz şekliyle şöyle diyor; **Articulata vox est quae seribi potest, inarticulate quae seribi non potest** ' eklemli ses yazılabilen, eklemsiz ses yazılamayan sestir…'

Sadece insanlara has ve onların başarabildiği bu bölümlenme, ses kitlesinin kendisinden çıkmaz. Dil, çok farklı hareketler yapabilir; dudaklar, farklı şekilde açılıp kapanabilir; konuşma organları çok sayıda farklı duruma girebilir; bütün bu hareketler arasında da sayısız derecede geçişler vardır"[14]

"Ses, fizikte, müzikte ve dil biliminde çok kullanılan bir kelimedir. Aslında sesin tek anlamı vardır. O da akustik bir dalganın doğurduğu işitme duyumudur. Bir başka söyleyişle ses, havanın hızla gidip gelmesiyle, titreşmesiyle meydana gelen fiziksel bir olaydır…"[15]

Sesin oluşumuyla ilgili şu denemeyi yapabiliriz: İki ucundan sabitlenmiş bir teli ortasından çekip bırakırsak bir ses duyarız. Çünkü bu durumda sesi çıkaran tel, denge durumu etrafında bir "titreşim hareketi" yapmaktadır. Bu hareket, denge durumu etrafında iki tarafa doğrudur.

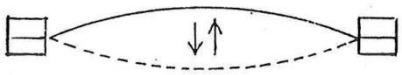

Şekil: 1

"Fizik bakımından ses, denemenin de gösterdiği gibi, havanın bir titreşim hareketidir. Ses veren her cisim, titreşim yapmaktadır: Müzik aletlerinin telleri, davulların gerilmiş derileri, çınlak bir borunun içinde bulunan hava gibi.

Bir sesin meydana gelebilmesi için, önce titreşim yapan bir cisme sonra bu titreşimleri kulağımıza ileten bir ortama ihtiyaç vardır…"[16] İnsan dilinin temeli olan seslerin oluşumunda, ses tellerinde oluşan ilk titreşimlerin, "rezonans boşluğu"

[14] Walter Porzıg (Çeviren Prof. Dr. Vural Ülkü) (1995), Dil Denen Mucize, TDK Yayınları, Ankara, s. 113.
[15] Tuncer Gülensoy (2000), Türkçe El Kitabı, Akçağ Yayınları, Ankara, s. 308.
[16]Muzaffer Tansu (1963), Durgun Genel Ses Bilgisi ve Türkçe, TDK Yayınları, Ankara, s.11.

dediğimiz "yutak, ağız ve burun" bölgesinde zenginleştirilmesi ve sinir sisteminin yardımıyla düzenli ve uyumlu hale getirilmesi söz konusudur.

Sesin oluşabilmesi için "ses kaynağı" denilen bir varlığa (canlı veya cansız) ihtiyaç vardır. Bu açıdan bakıldığında ses bir madde değil, "enerji"dir.

Prof. Dr. Necip Üçok da sesi şöyle tanımlamaktadır: "…işitme uzuvlarımız ve yalnız işitme uzuvlarımızla duyduğumuz dış izlenimlerin (intiba) topudur. Fizik bakımından ise ses, elâstikî bir cismin süratle gidip gelmesi, yani ihtizazı (titreşimi-titreşmesi) ile elde edilir. Böyle bir hareket önce maddeyi çevreleyen elâstikî bir aracıya -birçok hallerde bu havadır- geçer, sonra da etrafa yayılır. Yayılma işi dalgalar (ses dalgaları) halinde vukua gelir. Ses dalgaları kulağımızda işitme sinirlerine çarpar ve bunların hassasiyeti sayesinde, ses izlenimlerini duyan beynimizdeki işitme merkezine intikal eder."[17]Sesin yayılabilmesi için havaya ihtiyaç vardır. Oluşan titreşimler havadaki molekülleri harekete geçirmekte, bunların aracılığıyla da ses dalgaları kulağa ulaşarak işitilmektedir. O halde havasız ortamlarda sesin oluşması da mümkün değildir.

Ses, "En basit periyodik hareket ile, yani basit rakkas hareketi veya ihtizazı ile meydana gelen ses izlenimi…"[18] olan tonların (yalın tonların) birleşmesiyle meydana gelen karmaşık bir yapıdır.

1.2.1. Ses - Gürültü

Burada, "ses"le "gürültü" arasındaki farkı açıklamak da insan dilinin temel unsuru olan sesin anlaşılması ve ayırt edilmesi açısından önemlidir. Akustik bilimi açısından ses; müziksel ses (musiki sesi-ses) ve gürültü olmak üzere iki kısımda incelenir. Ses ile gürültüyü, dil gereçlerinden "ünlüler" ve "ünsüzler"le de karşılayabiliriz.

Ünlüler (sesler) ; "…yalın tonların birleşmesinden meydana gelen bir komplekstir."[19] Sesi oluşturan bu tonların genel karakteristiği, belli bir ahenk içinde, belli zaman diliminde, aynı şekilde tekrarlanan hareketler olmasıdır. İnsan sesini diğer müzik aletlerinin çıkardığı seslerden ayıran temel fark ise insan sesinin " âhenkli talî (ikincil) tonlar"a sahip olmasıdır. "Âhenkli talî (ikincil) tonlar" sadece insan sesine özgüdür ve birbiriyle birleşerek bir ses oluşturan tonlardır. "Ses"i oluşturan "talî tonlar"ın genel özelliği ise belirli bir zaman ve belirli bir sıra içinde (periyodik), belirli

[17] Necip Üçok (2007), Genel Fonetik (Ana Çizgileri), Multilingual Yayınları, İstanbul, s. 24.
[18] Necip Üçok (2007), s. 24.
[19] Necip Üçok (2007), s. 25.

bir âhenkle meydana gelmeleridir. “Her sesin en derin talî tonuna, yani nisbî ihtizaz sayısı bir olanına, o sesin temel tonu denir. Buna göre de sesin ton yüksekliği ölçülür. Geriye kalan talî tonlara, müzik skalasında temel tonun üzerinde bulunduklarından dolayı, âhenkli yüksek tonlar adı verilir.”[20] Ünlülerin çıkışı sırasında ciğerlerden gelen hava ağız veya burun boşluğunda hiçbir engele takılmadan dışarı atıldığı için bir gürültüye mahal vermez. Ünlülerin dışarı atılmaları sırasında ses aygıtında bir daralma veya kapanma meydana gelmez, herhangi bir gürültü (hışırtı, hırıltı vb.) oluşmaz. Bu sebeple ünlüler: “Özgür ve gürültüsüz seslerdir.”[21] Ünlü seslerin çıkışında en önemli görevi dil, çene (çene açıklığı) ve dudaklar –boğaz ve ağız bölgesi- üstlenirler ve ünlüler çıkışları sırasında bu organların aldığı pozisyonlara göre sınıflandırılırlar. Dilin hareketi ve ünlünün dilin hangi bölgesinde oluştuğuna göre kalın-ince ünlüler, söyleyiş sırasında çene açısının büyüklüğüne veya küçüklüğüne göre geniş-dar ünlüler ve ünlülerin söylenişi sırasında dudakların aldığı şekle göre düz- yuvarlak ünlüler[22] gibi.

---

[20] Necip Üçok (2007), s. 25.

[21] Nevin Selen (1979), Söyleyiş Sesbilimi, Akustik Sesbilimi ve Türkiye Türkçesi, TDK Yay. Ankara, s.21.

[22] Ünlülerin bu genel sınıflandırılması sırasında bazı bilim insanları farklı terimler ve tasnifler de kullanmaktadır. Mesela, Muzaffer Tansu (Durgun Genel Ses Bilgisi ve Türkçe, 1963) Türkçedeki ünlüleri ağız tınlatıcısının hacmi açısından ağız açıklığına göre açık (geniş) (e, a, o, ö), kapalı (dar) (ı, i, u, ü); ünlülerin söylenişi sırasında dilin hareketlerine göre –dilin yükselip alçalması açısından- yüksek ünlüler (i, ü, ı, u), alçak ünlüler (e, ö, a, o); ağız tınlatıcısının şekli açısından dudaklara bağlı olarak yuvarlak ünlüler (ü, u, ö, o), düz ünlüler (e, i, a, ı), dile bağlı olarak da ön ünlüler (i, e, ö, ü) olarak sınıflandırır ve başka dillerde görülebilen geniz ünlüsü tipinin Türkçenin fonetik sisteminde olmadığı tespitinde bulunur. M. Volkan Çoşkun ise (T*ürkçenin* Ses Bilgisi, 2010) dilimizdeki ünlüleri, alıntı kelimelerde ve Türkiye Türkçesinde kullanılan bazı ünlüleri de sınıflandırmaya dahil ederek, Ağzın açıklığı bakımından dar (kapalı) (i, ü, u,), dar-yarı dar (kapalı- yarı kapalı) (û-mahlûk-, e-Türkiye Türkçesi ağızlarında-, ı), yarı geniş (yarı açık) (e, ö, o) ve geniş (açık) ünlüler (â, a); dilin bölümleri bakımından ön ünlüler (i, ü, yarı kapalı e -Türkiye Türkçesi ağızlarında-, yarı açık e, ö, â), orta ünlü (ı) ve arka ünlüler (u, o, a ve arka ön ünlüler û ve o-roll-);dudakların aldığı durum bakımından ünlüler düz ünlüler (i, yarı dar e- Türkiye Türkçesi ağızlarında-, yarı açık e, â, ı, arka ünlüler a-at-), yuvarlak ünlüler (ü, u, ö, o ve arka ön ünlüler û ve o); uzunluk- kısalık bakımından ünlüler uzun ünlüler (i, ü, u, ı, e, ö, o, â, a), kısa ünlüler (i, ü, u, yarı dar e, ı, e, ö, o, a, â, arka ön ünlüler o, û) olarak sınıflandırmaktadır. Volkan Coşkun, bu tespitlerinden sonra standart Türkçede 21 ünlü ses olduğunu söylemektedir. Nevin Selen (Söyleyiş Sesbilimi, Akustik Sesbilim ve Türkiye Türkçesi, 1979) ise Türkçedeki ünlüleri çene açısının büyüklüğüne göre geniş ünlüler (a, e, o, ö),dar ünlüler (ı, i, u, ü); dudakların biçimine göre düz ünlüler (ı, i, a, e), yuvarlak ünlüler (o, ö, u, ü); dilin devinimine ve biçimine göre arka dil ünlüleri (a, o, u), orta dil ünlüleri (ı), ön dil ünlüleri (e, i, ö, ü) olarak tasnif eder. Selen ayrıca ön dil ünlülerini de kendi arasında yuvarlak ön dil ünlüleri (ö, ü) ve düz ön dil ünlüleri (i, e) olarak iki kısımda tasnif eder. Doğan Aksan da eserinde (Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim 2, 1980) ünlüleri bu konuda eser vermiş önemli bilim insanlarının görüşlerine de atıflarda bulunarak şöyle sınıflandırmıştır: Ağız kanalının açıklığına göre açık ünlüler (a, e, o, ö), kapalı ünlüler (ı, i, u, ü); Dilin durumuna göre ön dil/ön /ince ünlüler (e, i, ö, ü), arka dil/art/kalın ünlüler (a, ı, o, u) (Aksan burada kimi dilcilerin- Nevin Selen- “ı” ünlüsünü orta dil ünlüsü olarak tasnif ettiğini, yine bazı dilcilerin ön dil/ince ünlüleri “e, i, ö, ü” “sert damak”ünlüleri, arka dil/kalın ünlüleri de”a, ı, o, u” “yumuşak damak” ünlüleri olarak tasnif ettiklerini belirtir.); dudakların durumuna göre de düz ünlüler (a, e, ı, i) ve yuvarlak ünlüler (o, ö, u, ü) olarak tasnif eder. Yine Ömer Demircan (Türkiye Türkçesinin Ses Düzeni, Türkiye Türkçesinde Sesler, 1978) ünlüleri,çıkış yerleri bakımından dilin ağız içerisinde kabarmasına bağlı olarak “dilönü/sertdamak (i, ü, e, ö) ve dilardı/yumuşakdamak (ı, u, a, o) ünlüleri olarak tasnif eder. Demircan ayrıca ünlü fonemlerin tanımı için şu ayırıcı özelliklerin

Ünsüzler (gürültü) ise düzensiz frekanslı (sıklık) seslerdir. Yani ünsüzler, belirli bir zaman ve sıra içinde meydana gelmeyen periyotsuz seslerdir. "Nefes alan varlıkların çıkardıkları seslerde periyodiklik özelliği bulunmasına karşılık, nesne niteliğindeki varlıkların çıkardıkları seslerde böyle bir özellik görülmez…"[23]Aslında gürültüde de "talî tonlar" vardır; fakat bunlar arasında, seste olduğu gibi, bir ahenk söz konusu değildir. Ünsüzler, ünlüler gibi "özgür" sesler değildir. Engelli seslerdir. Ünsüz sesler, küçük dilin tesiriyle ağız ve burun boşluğunda, damakta, diş etinde ve dudaklarda engellerle karşılaşır. Zaten ileride değineceğimiz gibi ünsüzler bu engellere göre sınıflandırılır. İşte bu engellerden dolayı ünsüzler, ünlülerin tersine tek başlarına bir hece (seslem) oluşturamazlar. Ancak bir ünlü yardımıyla hece oluşturabilirler. Bir başka deyişle "Kendilerinden önce ya da sonra gelen bir ünlünün desteği olmadan iyi algılanamayan seslere ünsüz denir."[24]Yalnız bazı ünsüz sesler (b, c, d, g ,v, z gibi yumuşak/ötümlü ünsüzler) hem periyotlu hem de periyotsuz seslerdir. Bu sebeple bu sesler gürültü ile karışık seslerdir. Halbuki sert/ötümsüz ünsüzler (p, ç, t, k, f, ş, h, s) tamamen periyotsuz ünsüzler olup bunlar saf gürültülerdir. Bu sebeple ünlülerle ünsüzler kıyaslanırken/ayırt edilirken ünsüzler olarak yukarıda bahsettiğimiz sert/ötümsüz ünsüzler esas alınır. Tezimizin ana konusu ünsüz sesler olduğu için dünya dillerindeki ünsüzler ve Türk dilindeki ünsüzlerle (özellikle Tarihî Türk Lehçelerindeki ünsüzlerle) ilgili daha geniş bilgiler, sırası geldikçe verilecektir.

1.2.2. Ses - Fonem Farkı ve Ayırt Edici Özellikler

Ses ile fonem terimlerinin farklı anlamlarda kullanılması fonetik biliminin yakın zamanlardaki gelişmesiyle –özellikle I. Dünya Savaşı'dan sonraki yıllarda yapılan çalışmalarla- ortaya çıkmıştır. Modern dilbiliminin kurucusu Ferdinand de Saussure'ün dili bir ad yığını olarak gören klasik dilbilimcilerin aksine onu belirli sistemleri olan bir işaretler sistemi olarak görmesi dilbilimini temelden etkileyen gelişmelere sebep

---

belirtilmesini zorunlu görür: "Açıklık bakımından: dar/geniş; dudakların biçimi bakımından: düz/yuvarlak; dilin bölümü bakımından: ön/artünlüler; dil ortası ünlüleri; süre bakımından ünlüler; dil kaslarının gerginliğine göre ünlüler ve geniz yolunun açık olup olmaması bakımından ünlüler." Tarihi Türk Lehçeleri ve Çağdaş Türk Lehçelerinde bulunan ünlüler ve bunların özellikleriyle ilgili ayrıntılı bilgilere şu doktora çalışmalarından bakılabilir: "Süleyman Kaan Yalçın, Çağdaş Türk Lehçelerinde Ünlüler, Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, ELAZIĞ-2009"; "Fatih Özek, Tarihi Türk Lehçelerinde Ünlüler, Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı ELAZIĞ-2009"

[23] Günay Karaağaç (2010), Türkçenin Ses Bilgisi, Kesit Yayınları, İstanbul. s. 22.

[24] Andre Martinet (Çev. Berke Vardar) (1998), DİLBİLİM, İşlevsel Genel Dilbilim, Multilingual Yayınları, İstanbul s. 55

olmuştur. “Avrupa’da modern dilbilim araştırmaları böylece F. De Saussure’ün ‘ayrım’ları (ddichotomien) ile başlamıştır; özetle çığır açan ayrımların ilki: kendisine kadar sürdürülen ‘diyakronik’ (tarihi) dilbilim araştırmaları yanısıra, ‘senkronik’ (durgun) dilbilim araştırmalarının yer alması; sonra: ‘söz’ ve ‘dil’ arasındaki kesin ayrım; üçüncüsü: ‘işaretleyen’ ve ‘işaretlenen’, başka deyişle akustik imajla tasavvur bağlantısı ve nihayet cümle birliği içinde ‘sentagmatik’ ve ‘paratigmatik’ ilişki gibi ayrımlardır.”[25] İşte Saussure’ün “ Dilde ayrılıklardan başka bir şey yoktur” sözünden hareket eden Prag lengüistik okulunun önde gelen dilcilerinden Rus N. Trubetzkoy fonetikten farklı olarak fonoloji[*] terimiyle karşılanan dilbilim alanının sınırlarını çizmiştir. Trubetzkoy’un temsilcisi olduğu Prag okuluna göre “Bütün bir dildeki sesleri bu şekilde bir dizi ‘karşıtlık’lar ve ‘ayrılık’lar halinde göstermek mümkündür. Bu fikri benimseyip geliştiren Prag okuluna göre, bu ayrılıkları yaratan /b/-/s/ gibi sesler, ‘ben’-‘sen’ kelimelerini birbirlerinden ayırt ederken belli bir ayırma görevinde bulunmaktadır. Dildeki karşıtlıklar arasındaki ayrılıkları yaratan birliklerin, yaptıkları göreve göre incelenmeleri görevsel bir tutum olacağından Prag okulunun ‘yapısalcılık’ anlayışına genellikle *görevselcilik* denmektedir. Bu suretle Prag Okulu bütün çalışmalarını dildeki birliklerin, kelime anlamlarını ayırt etmedeki görevleri üstüne toplamış bulunmaktadır.”[26] İşte Prag okulunun kurucusu kabul edilen N. Trubetzkoy’un bu görevselcilik anlayışını ses bilim alanına uygulamasıyla aynı fonetik gibi dilin ses yanını incelemesine rağmen ondan seslerin nitelik ve nicelik farklarını ve kelimeler arasındaki anlam farkı ve bağlantısını incelemesiyle ayrılan “fonoloji” terimiyle fonetikten farklı bir bilim alanı ortaya çıkmıştır. Dillerdeki anlam ayırt edici ögeleri inceleyen bu bilim dalını karşılamak üzere “fonoloji” terimi ilk defa 1931’de Genf’te toplanan “İkinci Uluslar Arası Lengüistler Kongresi”de oluşturulan komisyon tarafından kullanılmıştır.

Fonetik İle fonoloji arasındaki temel fark şudur:

“ Fonetik, verici ve alıcı arasında değiş tokuş yapılan “ses akımı”nın fiziksel, akustik ya da fizyolojik yönünü ele alır. Fonetiğin görevi “nasıl konuşulduğunu” (wie gesprochen wird) incelemektir. Bu görevi yerine getirebilmesi için, dildeki seslerin (laut) telaffuz edilmesi (artikulation) sırasında, konuşma organlarının nasıl çalıştığını,

[25] Nevin Selen (1975), Alman Dilinin Fonolojisi, A.Ü DTCF Yayınları, Ankara, s. 15.

[*]Fonoloji terimi yerine veya bu terimle birlikte bu alan “fonemik”, “sistematik fonetik” veya “görevsel sesbilim” terimleriyle de ifade edilmektedir. Ancak bu alan için en yaygın kullanılan terim “fonoloji” olduğu için biz de ihtiyaç hâsıl olduğunda bu terimi tercih edeceğiz.

[26] Özcan Başkan (2003), Dilbilim Lengüistik Metodu, Multilingual Yayınları, Ankara, s.91

hangi seslerin bulunduğunu, bunların nicelik nitelik özelliklerini, ses sistemini, seslerin sınıflanmasını saptaması gerekir. Başka deyimle fonetik, dildeki somut öğelerin bilimidir.

Buna karşılık fonolojinin görevi söz konusu bir dilde seslerin nicelik ve nitelik farkının, kelimeler arasındaki anlam farkı ile bağlantısını incelemektir. Fonetik için seslerin nicelik ve nitelik özellikleri en ufak ayrıntılarına kadar önemlidir. Çünkü fonetikçi bütün bu özellikleri saptadığı takdirde, söz konusu bir sesin en doğru ve geçerli telaffuzu hakkında kurallar koyabilir. Oysa, fonoloji için bütün bu farklar ancak anlam ayırt edici güçte olduğu zaman önemlidir. Buna göre, fonetik araştırmalarında ele alınan en küçük birim ses, konuşma sesi (sprechlaut) olduğu halde, fonolojik araştırmalarda ele alınacak öğenin başka şey olması gerekir."[27] Bir başka deyişle fonetik "konuşma eyleminin" iki kişi arasında anlık gelişen, kişiyle var olan somut kısmını yani "söz"ü incelerken fonoloji ise konuşma eyleminin alıcı ve vericinin ortak malı olan bir yapıyı, anlam bilim yanıyla ilgili olan soyut kısmını yani "dil"i inceler. Fonoloji terimi için Türkçede "görevsel sesbilim" terimi kullanılırken fonetik içinse genel manada "sesbilim" terimi kullanılmaktadır.

İşte bu tespitlerden ve farklılıklardan hareket eden dilbilimciler fonetiğin incelediği en küçük birimi, maddi ve kişisel olan somut, "ses" olarak adlandırırken, fonolojinin en küçük birimini ise, maddi olmayan, soyut ve anlam ayırt edici, "fonem" olarak adlandırmışlardır. Necip Üçok fonemle ilgili "En dar manada alınacak olursa fonem, kelime veya heceyi-çünkü birçok âlimler dil birliği olarak heceyi kabul etmektedirler- teşkil eden en yalın bir öge (unsur)dir. Şu halde herhangi bir sesin bizim anladığımız mânada fonem olabilmesi için, muhakkak olarak dilin birliği olan kelimeyi vücuda getirmesi, yâni bir mâna ile önümüze çıkması lazımdır. Bunun için de fonem adını vereceğimiz sesin düzenli bir şekilde ihtizaz etmiş olması gerekir. Öyleyse, kelimeyi vücuda getirip bir mânası bulunduğuna göre, fonemin zihnimizde veya daha doğrusu bilincimizde yer etmiş olması icap eder. Mâna sözüyle, her fonemin bir mânası vardır demek istemiyoruz; o, ancak kelimeyi teşkil ettiğinden dolayı nisbî bir manaya sahiptir."[28] tespitlerinde bulunduktan ve onun anlam ayırt edici özelliğine dikkat çektikten sonra fonemi, "Konuşma zinciri içinde daha küçük parçalara ayrılamayan,

[27] Nevin Selen (1975), s. 18.
[28] Necip Üçok (2007), s. 32.

kapladığı zaman dışında mütalaa edilemeyen ve akustik izlenimle tevlit etme hareketinin topundan ibaret olan karışık bir birliktir."[29] diye tarif eder.

Walter Porzık "fonemlerin " 'sesler', yani konuşma organlarının belirli bazı hareketlerinin sonuçları veya bazı duyu izlenimleri olarak değil, sözün içindeki birimler olarak belirlendiğine dikkat edilmelidir."[30] tespitiyle bir bakıma sesle fonemi ayırt ederken fonemi şu şekilde açıklayıp tanımlamaktadır: "Bir dildeki ifadelerin yapısını belirlemek için şu şekilde hareket edilir: Önce seslemenin hangi hatlarının söz içinde sık sık tekrarlandığı gözlemlenir. Tabiîdir ki, bunlar hiçbir zaman tamamen aynı değildir, ancak, davranışlarından tespit edileceği üzere, konuşanlar için aynı iseler, yeterlidir. Böyle hatlara bir işaret, meselâ bir harf bağlanır ve sözün unsurları, "element"leri elde edilir. Daha sonra artık her söz parçası böyle elementlerin birleşimi yardımı ile gösterilebilir. Bunun peşinden, söz konusu elementlerin hangi farklı çevrelerde görüldükleri ve aralarında hangilerinin aynı çevrede birbirlerinin yerlerini alabildikleri araştırılır. Bu şekilde de bir dilde var olan (çevrelerinden) bağımsız elementler bulunmuş olur; bunlara *fonemler* (ses birimleri, phoneme, lauteinheiten) adı verilir."[31]

Dilbilimcilerin genel olarak "anlam ayırt eden görevli ögeler" olarak tanımladığı fonemlerin ayırt edici özelliklerini, dildeki bir ögenin fonem değeri taşımasının şartlarını Prag Okulunun kurucusu olan Trubetzkoy 3 kurala bağlamıştır:

"1.Söz konusu bir dilde aynı "kontekste" (lautumgebung) "ses çevresi"nde durabilen sesler birbirleriyle yer değiştirdiklerinde, içinde bulundukları kelimelerin anlamlarında hiçbir değişme olmazsa, söz konusu sesler, ayrı ayrı birer fonem değerinde değildir, sadece tek bir "fonem"in (ein einziges phonem) "fonetik varyasyonlar[*]"ıdır…

2.Söz konusu bir dilin ses sistemine göre aynı ses çevresinde durabilen iki ses birbiriyle değiştirildiğinde, söz konusu seslerin içinde bulunduğu kelimelerin anlamı değişir ya da ortaya dilsel değeri olmayan birlikler çıkarsa söz konusu sesler ayrı birer fonem değerindedir.

3.Söz konusu bir dilde akustik, dolayısıyla oynaklandığı yer yönünden eş değerde olan iki ses, söz konusu dilin ses sistemine göre aynı ses çevresinde duramaz ise, bu sesler tek bir fonemin "kombine varyasyonları"dır (kombinatorische variationen). Ancak bu kuralda şöyle tipik durum söz konusudur: Bir dilin ses sistemi

[29] Necip Üçok (2007), s. 33.
[30] Walter Porzık (1995), s. 73.
[31] Walter Porzık (1995), s. 72.
[*] Bu terim çoğu dilbilimci tarafından "alofon/değişken ses" terimleriyle karşılanmaktadır.

bazı seslere belirli yerler tanımıştır, söz konusu bu sesler, dilde ses sisteminin belirlediği bu yerlerden başka bir yerde duramazlar…"[32]

Özcan Başkan fonemleri, içerisinde anlam ayırt etmeyen, anlam aktarmada görev almayan birçok çeşit-seslere (alofonlara)* sahip "ana-ses" olarak izah eder ve Prag Okulunun "fonem teorisi"ni esas alarak şöyle tanımlar: "Her dilde sonsuz denecek sayıda ve birbirlerinden çok ince farklar ile ayrılmış sesler bulunmaktadır. Kedi miyavlamasını yansıtan /mieaou/ yankı kelimesinde /i. e. a. o. u/ vokallerinin birinden öbürüne çok yavaşça geçilirken her an bir başka sesin çıktığı duyulabilir. Fakat bütün bu ince ayrıntılı sesler Türkçede iki kelimenin anlamını birbirlerinden ayırt etmekte kullanılmamaktadır. Buna karşılık, sonsuz sayıdaki bu seslerin kümelenmiş olduğu /i.e. a. o. u/ grupları Türkçede kelimelerin anlamını ayırt etmeye yaramaktadır.

Örnek: biz-bez-baz-boz-buz

/i/ /e/ /a/ /o/ /u/

Bu vokallerden hiçbirisinin tek başına bir anlamı bulunmadığı halde her birisinin Türkçede bir "anlam yükü" vardır. Her vokal "biz-bez", "bez-baz", "baz-boz", "boz-buz" çiftlerinde olduğu gibi bir başkasıyla yer değiştirmekte ve anlam yükünü boşaltarak başka bir kelime meydana çıkarmaktadır. Bu şekilde anlam ayırma görevinde bulunan ses birliklerine ***fonem*** denmektedir."[33]

Ömer Demircan da seslerin anlamlı birimler içinde "ayırıcı özellik" ve "çevresel özellik" olmak üzere iki özelliği olduğunu söyleyerek fonemi şöyle tanımlamaktadır: "Ayırıcı özellikleri özdeş, çevresel özellikleri bakımından ayrı olabilen sesler topluluğuna "sesbirim" denmektedir. Sesbirim, yapısal sesbilimin bir birimidir; gerçek ses değil, soyut bir kavramdır; değişik çevrelerde değişik özellikte üyeleri kullanılır."[34]

Muzaffer Tansu ise fonem teriminin izahını M. Grammont'un şu açıklamasıyla yapar: "Konuşma zincirindeki seslerin birbirinden ayırt edilmesi, kulak üzerinde bıraktıkları bağdaşık etki ile mümkün olur. Fakat sesleri tanımlamak gerekince, akustik izlenim yeterli olmayıp, konuşanın bu sesi hangi şartlar altında meydana getirdiğini ve fizyolojik hareketlerin neler olduğunu incelemek gerekir. Böyle bir inceleme, belirli bir

---

[32] Nevin Selen (1975), s. 20-21.

* Fonemler ancak alofonlar vasıtasıyla söylenebilirler. Yani fonemler tek başına söylenemeyen soyut birliklerdir. Oysa alofonlar yanlarındaki seslere bağlı olarak söylenebilen somut birliklerdir. Yani fonem-ses karşıtlığında alofonlar ses olarak değerlendirilmektedir.

[33] Özcan Başkan (2003), s. 91-92.

[34] Ömer Demircan (1978), Türkiye Türkçesinin Ses Düzeni-Türkiye Türkçesinde Sesler, TDK Yayınları, Ankara, s. 32.

sesin, konuşma organlarının belirli hareketlerine bağlı olduğunu göstermektedir. İşitilen bağdaşık ses ve onu meydana getiren hareketlerin topu –ki biri ancak öbürü ile var olabilir- dilcilikte fonem (phoneme) adını alır."[35]

Ömer Demircan'ın belirttiği gibi fonemlerin en önemli özelliği ayırıcı özelliğinin özdeş olmasıdır. Halbuki bu fonemler kullanıldığı yere göre, öncesinde ve sonrasındaki seslere göre –yani çevresel özellikler bakımından- farklılıklar gösterebilir. Yani fonemler soyut ana sesler olup alofonları/değişken sesleri çevresel faktörlere göre değişebilen somut seslerdir. Mesela "suLu/suCu" kelimeleri arasındaki anlam farklılığı "L" ve "C" fonemleri sayesinde ortaya çıkmaktadır. Yine "saNık/saPık" kelimelerindeki anlam ayrımını "N" ve "P" fonemleri sağlamaktadır. Oysa aşağıdaki örneklerde mesela "N" foneminin değişken seslerini görebiliriz. Bu değişken seslerin de anlam ayırt edici bir görevinin olmadığını takip edebiliriz. "***manda: d'den önce, zengin: ön damak g(e)'sinden önce, kanka: arka damak k(a)'sından önce, yangın: arka damak g(ı)'sından önce, kanbur: b'den önce***". Örneklerdeki "n" sesleri konuşma sırasında çevresel faktörlerin etkisiyle farklı çıkarılan seslerdir. Konuşan kişi bilerek veya bilmeyerek bu sesleri yanlış kullansa Mesela "yangın" kelimesinde ön damak g'sinde önce kullanılan n sesini kullansa bile bu bir konuşma bozukluğu olabildiği, dinleyenin dikkatini çektiği halde kelimenin anlamı-söyleyen için de dinleyen için de- değişmez. Dolayısıyla burada verdiğimiz örneklerdeki "n" sesi ancak "N" foneminin alofonlarıdır (değişken sesleri) ve kelimelerin anlamlarıyla değil telaffuzlarıyla ilgili seslerdir. Yani "Fonem ancak içindeki alofonlar yolu ile telaffuz edilebilir. Tek başına hiçbir zaman söylenemediği için soyut bir birliktir. Alofonlar ise foneme doğru yönelen telaffuz hareketinin, yandaki seslerin etkisi ile değişmesi sonucunda ortaya çıkar ve telaffuz edilir; bu bakımdan somut birliklerdir."[36] Yani Saussure'ün tabiriyle "fonem bir ses değildir, ancak bir ses aracılığıyla temsil edilebilir."

Fonemler "parçalı fonemler" ve "parçalarüstü fonemler/bürünsel fonemler" olmak üzere iki kısımda karşımıza çıkar. Parçalı fonemler bir dildeki ünlü ve ünsüz fonemleri içine alır. Bu fonemler tek tek parçalar halinde bulundukları için bu ismi almışlardır. Türkçede ve dünya dillerinden birçoğunda parçalı fonemler deyince; ünlüler, ünsüzler ve hem ünlü hem de ünsüz özellikler gösteren kayan ünlüler (yarı ünlüler/yarı ünsüzler) akla gelmektedir. Parçalarüstü fonemler ise "Birden çok sesbirimi

[35] Muzaffer Tansu (1963), s. 3.
[36] Özcan Başkan (2003), s. 93.

örten sesletim özellikleridir. Türkçede kullanılanlar: "süre", "soluk baskısı", "uyum", "perde değişimi" ve "ezgi"dir."[37*] Biz burada daha çok "parçalı fonemler"in ayırt edici özellikleri üzerinde duracağız.

Parçalı fonemler birbirlerinden ayırt edici özelliklerle ayrılırlar. Mesela "pak" ile "bak-" kelimelerinde anlam ayırıcı "p" ve "b" fonemleriyle karşılaşırız. Aslında bu iki ünsüz fonem de boğumlanma noktası bakımından "çift dudak ünsüzü" olup aynı zamanda "patlamalı" ünsüzlerdir. İşte birbirine çok yakın özellikler taşıyan bu iki fonemi ayrı iki fonem olarak tanıtan şey bu fonemler arasındaki karşıtlıktır. Bir başka deyişle "ayırt edici özellik"tir. "p" fonemi ile "b" fonemi arasındaki karşıtlığı veya ayırt edici özelliği ise bu fonemlerin teşekkülü sırasında ses tellerinin titreşip titreşmemesidir. Bu açıdan bakıldığında "b" fonemi ses tellerini titreştirmesiyle, ses tellerini titreştirmeyen "p" foneminden ayrılmaktadır. Bu açıdan parça fonemlerin ayırt edici özelliklerini şöyle sıralayabiliriz:[**]

1.2.2.1. Ses Tellerinin Titreşimi

Bu ayırt edici özellik sadece ünsüz fonemler için söz konusudur. Çünkü ünlü seslerin hepsi çıkışları sırasında ses kirişleriyle temas halindedir ve ses tellerini titreştirir. Halbuki ünsüzlerin bir kısmı çıkışları sırasında ses telleriyle temas kurarken (tonlu/sedalı/yumuşak/ötümlü ünsüzler: b, c, d, g, ğ…) yani ses tellerini titreştirirken bir kısmı da çıkarılırken ses tellerine temas etmez (tonsuz / sedasız / sert / ötümsüz: p, ç, t, k, s, ş…) ve ses tellerinde bir titreşim oluşturmaz. İşte p:b, ç:c, t:d…gibi titreşimlilik-titreşimsizlik karşıtlığı fonemlerin ayırt edici özelliklerinden birisidir (kam-gam, pul-bul-, tik-dik-, at-ad, is-iz…). Bu ayırt edici özellik ton bakımdan karşılığı bulunan yani "karşılıklı ünsüzler" için söz konusudur. Karşılıklı ünsüzlerin boğumlanma noktaları aynı olduğu için böyle bir anlam ayırt edici özellik taşırlar. Karşılıksız ünsüz fonemler ise (tonsuz karşılığı olmayan m, n, l, r ve y ünsüzleri ile tonlu karşılığı olmayan h ünsüzü) boğumlanma noktaları bakımında benzer bir karşıtlık olmadığı için anlam ayırt edici bir görev yapmazlar.

---

[37] Ömer Demircan (1978), s. 41.

[*] Parçalarüstü fonemler veya bürünsel fonemlerle ilgili farklı tespitler ve tanımlamalarla ilgili farklı terimler de kullanılmaktadır: "vurgu, uzunluk, titrem, kavşak, ezgi", "uzunluk, vurgu, ton, kavşak", "vurgu, vokal kavşağı, entonasyon".

[**] Dünya dillerindeki ve Türkçedeki ünsüzler daha sonraki bölümlerde ayrıntılı olarak tanıtılacağı için burada ünlülerin ve ünsüzlerin ayırt edici özelliklerinden -konunun anlaşılması için- genel hatlarıyla bahsedilecektir.

1.2.2.2. Boğumlanma Yerlerinin Değişmesi

Ünlü ve ünsüz seslerin tümünün oluştuğu bir boğumlanma noktası vardır. İşte bu boğumlanma noktasının değişebilirliği de fonemlerin ayırt edici özelliklerindendir. Mesela "biz, boz, bez, buz, büz-, baz" kelimelerinde anlam ayırt eden fonemler "i-o-e-u-ü-a" ünlü fonemleridir. İşte bu ünlü fonemlerin ayırt edici özellikleri de temelde boğumlanma yerlerinin değişmesi ve buna bağlı olarak boğumlanma sırasında bazı konuşma organların (ağız açıklığı, dudakların aldığı şekil gibi) aldığı biçimdir. Boğumlanma yerleri açısından ünlüler ve ünsüzleri ayrı ayrı değerlendirmek lazımdır.

1.2.2.2.1. Ünlülerin Boğumlanma Yerleri

Ünlüler ağız boşluğunda oluşan seslerdir. Bu seslerin oluşumundaki esas organ, ağız içinde serbestçe hareket eden dildir. Ünlü sesler esas olarak dil üzerinde oluşurlar ve buna göre de ön ünlüler (i, e, ü, ö), orta ünlü (ı) ve arka ünlüler (a, u, o) olarak sınıflandırılırlar. Ünlülerin boğumlanma yerleri değiştikçe kelimenin de anlamı değişmektedir. "kel/kal-, kol/kül, siz/sız-, tiz/tuz…"

1.2.2.2.2. Ünsüzlerin Boğumlanma Yerleri

Ünsüzlerin boğumlanma yerine göre ayırt edici özelliklerini ise –farklı tasniflere ve ayrıntılı bilgiye ilerdeki bölümlerde yer verilecektir- ana hatlarıyla şöyle tanıtabiliriz:

1.2.2.2.2.1. Dudak Ünsüzleri

"b, p, m".

1.2.2.2.2.2. Diş-Dudak Ünsüzleri

"f, v".

1.2.2.2.2.3. Diş Eti Ünsüzleri

"d, t, n, s, z, l, r".

1.2.2.2.2.4. Diş Eti Ardı Ünsüzleri

"c, ç, j, ş".

1.2.2.2.2.5. Ön, Orta ve Art Damak Ünsüzleri

"k (ön ve art damak k'si), g (ön ve art damak g'si), y".

1.2.2.2.2.6. Gırtlak Ünsüzü

"h".

1.2.2.3. Çıkış Biçimleri, Ses Yolu ve Hava Yolu Bakımından Fonemlerin Ayırt Edici Özellikleri

Ünlü ve ünsüz fonemlerin çıkış biçimleri açısından bir başka deyişle ses ve hava yolu bakımından da ayırt edici özellikleri vardır.

1.2.2.3.1. Ünlülerin Çıkış Biçimlerine Göre Ayırt Edici Özellikleri

Ünlü fonemler çıkış biçimlerine göre ünlülerin söylenişleri sırasında oluşan ağız açıklığı ve dudakların aldığı şekil açısından iki ayırt edici özellik taşımaktadır:

1.2.2.3.1.1. Ağız Açıklığına (Dil/Damak Arası Açıklığı) Göre Ünlülerin Ayırt Edici Özellikleri

Bu açıdan ünlüleri dar ünlüler (i, ü, u, ı), orta ünlüler (e, ö, o) ve geniş ünlü (a) olmak üzere 3 kısımda sınıflamak mümkündür.[38] "Burada "dar" terimi "sürtünmeye neden olmayacak derecede aralık", "orta" ve "geniş" terimleri de "rahatça elde edilebilen, zorlama derecesine gelmeyen bir açıklık anlamındadır."[39] Dolayısıyla ağız açıklığı bakımından farklı boğumlanan fonemler yer değiştirdiğinde kelimelerin anlamları da değişmektedir. "kız/kaz, tüm/tam, peş/piş-, kul/kol/kal-/kel/kül/kil/kıl" Aslında aynı özellikte sınıflandırılan fonemlerin boğumlanma noktaları tıpatıp aynı olmadığı için onlar da kendi içlerinde ayırt edici özellikler taşımakta ve anlam ayırt edici görevde kullanılmaktadır. Mesela orta ünsüzler dediğimiz "e, o, ö" ünlüleri dilin ortasından geriye doğru "e, ö, o" şeklinde sıralanırlar. Bu sebeple de bunların her birisi anlam ayırt eden bağımsız fonemlerdir: "gel-/gol/göl, kel/kol, çek,/çök-/çok"

---

[38] M. Volkan Coşkun ağzın açıklığı bakımından ünlüleri; dar ünlüler [i(:), ü(:), u(:)], dar-yarı dar ünlüler (arka ön ünlü û), yarı dar ünlüler ["Anadolu ağızlarında" e, ı(:)], yarı geniş ünlüler [e(:), ö(:), o(:) ve arka ön ünlü o] ve geniş ünlüler [â(:), a(:)] olmak üzere beş başlık altında ve oldukça ayrıntılı bir şekilde sınıflandırmıştır. (M. Volkan Coşkun (2010), Türkçenin Sesbilgisi, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, s. 43).

[39] Ömer Demircan (1978), s. 37.

1.2.2.3.1.2. Dudakların Aldığı Duruma (Biçime) Göre Ünlülerin Ayırt Edici Özellikleri

Ünlüler söylenişleri sırasında dudakların aldığı biçime göre düz ünlüler (a, e, ı, i) ve yuvarlak ünlüler (o, ö, u, ü) olmak üzere iki ayırt edici özelliğe sahiptir. "tak/tok, tip/tüp, kıl/kul, gel-/gül-, tan/ton, ver-/vur-"

1.2.2.3.2. Ünsüzlerin Çıkış Biçimlerine Göre Ayırt Edici Özellikleri

Ünsüzleri hava yolu bakımından iki genel sınıfta inceleyebiliriz. Boğumlanmaları sırasında hava akımının ağızdan geçtiği ünsüzler yani "ağız ünsüzleri"(b, c, ç, d, h, j, f, g "ön, orta ve art", l "ince ve kalın", k "ön, orta ve art", p, r, s, ş, t, v, y, z) ve boğumlanmaları sırasında hava akımının, küçük dilin ağız yolunu kapatarak akımı burun yoluna sevk etmesi sonucunda, burun yolundan geçmesiyle oluşan "burun veya geniz ünsüzleri" (m, n). Bu ünsüzler de kendi içinde teşekkülleri sırasında ses yolunun kapantılı veya açık (dar ses yolunda/açık ses yolunda oluşanlar) Ağız ve burun ünsüzlerini ses yolu bakımından iki grupta incelenir:

1.2.2.3.2.1. Kapantılı Ses Yolunda Oluşan (Patlamalı/Patlayıcı) Ünsüzler

"Ağız yolundaki çıkış yerlerinde (çift dudak, dil ucu/dişardı, dil/damak) ses organlarıyla çok kısa bir süre için ses yolu kapanır ve açılır. Kapanma süresince kapanma yeri gerisindeki soluk basıncı artar. Açılır açılmaz dışarı çıkan soluk, bir patlama sesi çıkarır."[40] Tamamı ağız ünsüzü olan patlamalı ünsüzler şunlardır: "b, c, d, g (ön, orta ve art damak g'leri), p, ç, t, k (ön, orta ve art damak k'leri)"[*]. Özellikle patlamalı ünsüzlerdeki titreşimlilik-titreşimsizlik karşıtlığı (p/b, t/d, k/g, ç/c) anlam ayırt etmede karşımıza çıkan ayırt edici özelliklerdir. "pak/bak-, at/ad, gel-/kel, aç-/ac(tokun zıddı), çam/cam"

---

[40] Ömer Demircan (1978), s. 38.

[*] Ömer Demircan (1978) s. 38-39 "c" ve "ç" ünsüzlerini patlamalı ünsüzler arasında değil, farklı bir sınıfta –patlamalı sızmalı ünsüzler- değerlendirir ve bunun sebebini de şöyle izah eder: "Bu ünsüzler patlamalı bir ünsüz çıkarır gibi başlayan, fakat sızmalı bir ünsüz çıkarır gibi biten ünsüzlerdir; yani birinci bölümde ses yolu kapanır, sonra birden açılacak yerde sızmalı çıkacak gibi açılır."

1.2.2.3.2.2. Açık Ses Yolunda Oluşan Ünsüzler

Boğumlanmaları sırasında ses yolunun açık olduğu ünsüzlerdir. Bu açıklık dar veya daha geniş olarak karşımıza çıkar.[*] Bu açıdan da iki grupta toplanırlar:

1.2.2.3.2.3. Dar Ses Yolunda Oluşan Ünsüzler (Sızıcı Ünsüzler)

Bu ünsüzlerin boğumlanması sırasında ses yolu açıklığı dar olduğu için aradan geçen hava bir sürtünme yaratır. Bu sebeple de bu ünsüzlere sızmalı/sızıcı ünsüzler denir. Bu ünsüzler de tonlu/tonsuz zıtlıklarıyla ayırt edici özelliklerini gösterirler: "v/f, z/s, j/ş". Bu ünsüzlerden "h"nin ise tonlu karşılığı yoktur. Sızıcı ünsüzler şunlardır: "f, j, h, s, ş, z, v". "of/ov, zil/sil-, az/as, bej/beş"

1.2.2.3.2.4. Geniş Ses Yolunda Oluşan Ünsüzler (Akıcı Ünsüzler):

" Bu ünsüzlerin boğumlanması esnasında, hava, ses organları arasındaki yoldan rahatlıkla geçer. Akıcı ünsüzler şunlardır: "l(ince ve kalın), m, n, r, y". "sel/sev/sen/ser-, bir/bin/biz/bil-, yay/kay-/say-"

Sonuç olarak klasik dilbilimcilerin genel bir ifade için kullandıkları "ses" teriminin özellikle Saussure'ün modern dilbilimin temellerini atması ve buna bağlı olarak görevsel sesbilim/fonoloji alanının fonetikten ayrı bir dilbilim dalı olarak gelişmeye başlamasıyla sadece sonsuz çeşitleri bulunan ve konuşmada kullanılan somut sesler için kullanılması gereği ortaya çıkmıştır. Bu bakımdan "ses"i fonetiğin en küçük birimi olarak görmek gerekir. Halbuki seslerin anlam yönünü inceleyen fonolojinin temel biriminin ses olması mümkün görünmemektedir. Yukarıda da izah ettiğimiz gibi sesler anlam ayırt etmekte kullanılan birimler değildir. İşte fonolojinin temel birimi soyut bir yapıyı ifade eden, ses olmayan ama bir ses aracılığıyla temsil edilen fonemdir. Fonemler bir nevi içerisinde birçok alofonu (sesbirimcik/değişken ses) barındıran bir "ana ses" olarak da tarif edilebilir. "Ses" ile "fonem" arasındaki temel farklardan birkaçı şunlardır: Sesler somut (gerçek) yapılarken fonemler soyut (daha çok ideal) yapılardır. Sesler anlam ayırt edici görev üstlenmezken fonemler anlam ayırt edici birimlerdir. Sesler kendine yetmezken fonemler kendine yeten yapılardır. Sesler zaman kesiksizi -

[*] M Volkan Coşkun (2010), s. 77-78, bu ünsüzleri dar ses yolunda oluşan sızıcılar (f, h, j, ş, v, z) ve geniş ses yolunda oluşan akıcılar (l "ince ve kalın", m, n, r, y) olarak sınıflandırır. Ünsüzlerin sınıflandırılmalarıyla ilgili ayrıntılı bilgi ve farklı görüşler ileriki bölümlerde ayrıntılı bir şekilde verilecektir.

"yani kesiksiz fizikî dalgalar ve uzuv hareketlerinden bulunduğunu"-[41] olduğu halde fonemler "devamsız veya başka bir deyişle 'kesikli' olarak zaman içinde…"[42] bulunur.

1.3. İnsan Sesinin Oluşmasında Ses Organlarının Rolü

Konuşmayı gerçekleştiren ses, vücudumuzdaki birçok organın bir uyum ve düzen içinde çalışmasıyla oluşur. Ses organlarının bir düzen-uyum içinde çalışmalarını ise beyin gerçekleştirir. "Ses oluşumunu sağlayan sinir sisteminin merkezi "soğanilik"tedir. Bu merkez, sesin oluşmasını gerçekleştiren kasların çalışmasını düzenler ve otomatik hareketleri ayarlayan beyin boz çekirdeklerinin denetimi altındadır. İnsan konuşması, "sylvius yarığı"nın iki yanında, beyin kabuğunda bulunan konuşma merkezinin "soğanilik"teki merkeze emir vermesiyle mümkün olur."[43] Ses organları denildiğinde aslında akustik açıdan birbirini takip eden iki organ topluluğu akla gelmektedir: Ses çıkarmayı sağlayan ses organları (diyafram, akciğerler, soluk borusu, yutak, ses telleri, dil, dişler, dudaklar, damaklar vs.) ve çıkan sesleri duymamıza yardımcı olan ses organları (kulak ve kulaktaki organlar: kulak kepçesi, çekiç, örs, üzengi, kulak zarı vs.). Biz tezimizin bu bölümünde konumuz gereği, ses çıkarmayı sağlayan ses organlarını tanıtacağız.

İnsan sesi, ses aygıtında bulunan üç grup kasın birbirleriyle uyum içinde çalışması sonucunda üç aşamada meydana gelir: soluk verme, sesleme ve boğumlanma. Soluk verme işleminin oluştuğu bölgede şu organlar bulunmaktadır: akciğerler, diyafram/diyafram kası, soluk borusu ve göğüs kafesi.

Soluk verme işlemi akciğerlerin bir körük gibi çalışması sonucu ortaya çıkar. Aslında akciğerler, soluk verme etkinliğini iki aşamada gerçekleştirir: soluk alma ve soluk verme. Akciğerlerin soluk alma ve soluk verme etkinliğini gerçekleştirebilmesi için diyaframa ihtiyacı vardır. Diyafram olmadan akciğerlerin görevini yerine getirmesi mümkün değildir. Kaburga boşluğunun alt kısmı ile karın boşluğunun üst kısmında bulunan diyafram kasları karın kasları ile birlikte kasılarak akciğerlere havanın dolmasını ve dolan havanın soluk borusu aracılığıyla dışarı atılmasını sağlar. Bu işlem sırasında diyafram kası ile karın kasları bir uyum içerisinde çalışır. Soluk alma sırasında diyafram kası alta doğru kasılırken karın kasları dışa doğru, soluk verme sırasında ise diyafram kası yukarı doğru kasılırken karın kasları içe doğru hareket eder. Birinci

[41] Özcan Başkan (2006), s. 295.
[42] Özcan Başkan (2006), s. 295.
[43] M. Volkan Coşkun (2010), s. 33.

aşamada yani soluk alma aşamasında diyafram ve karın kaslarının hareketiyle genişleyen ve hacmi artan akciğerlere dışarıdaki hava solunum yollarından geçerek (burun boşlukları, yutak, soluk borusu, bronşlardan) akciğerlerdeki hava keseciklerine dolar, böylece soluk alma gerçekleşmiş olur. İkinci aşamada ise karın kasları, göğüs kasları ve diyafram kasının gevşemesi sonucunda kaburgalar eski halini aldığı için önden arkaya doğru akciğerleri sıkıştırır bu basınç karşısında akciğerlerin hacmi azalır ve bu yüzden akciğerlerdeki havanın bir kısmı solunum yollarından dışarı çıkar böylece de soluk verme işlemi gerçekleşmiş olur. Soluk verme işleminde görev alan başlıca organlarımız: Akciğerler, soluk borusu, diyafram/diyafram kasları ve karın kaslarıdır.

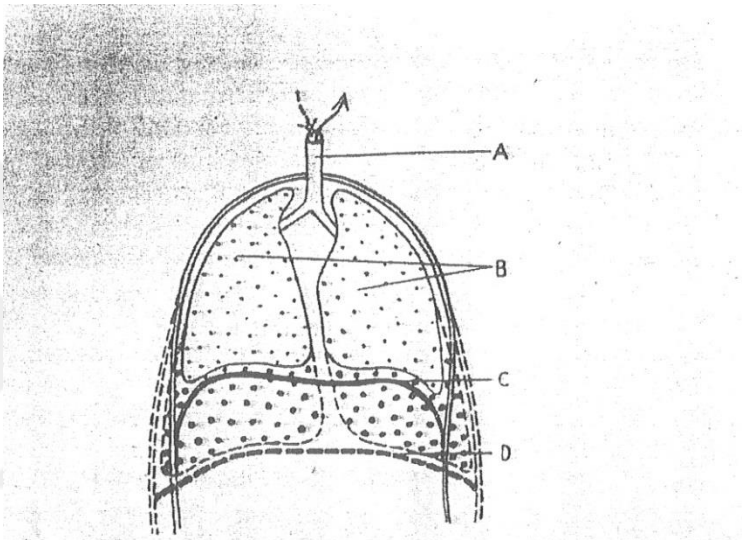

Soluk alıp verme işleminin önden görünüşü A– Soluk Borusu –B– Ciğerler –C– Diyafram (Soluk vermede) –D— Diyafram (Soluk Almada).

Şekil: 2

Aslında bu organlar ve daha sonra bahsedeceğimiz organların tümü sadece ses oluşturma göreviyle donatılmış organlar değildir. Hatta konuşma etkinliğindeki görevleri bu organların ikincil görevleridir. Mesela akciğerlerin asli (doğal) görevi solunum yoluyla kanı temizlemektir. Bu da dolaşım sisteminin temel görevi olarak karşımıza çıkar. Yine dilin doğal görevi tat almak ve çiğnenen, parçalanan yiyeceklerin yutulmasına yardım etmektir. Diğer ses organlarının da buna benzer doğal görevleri vardır. Belli ki bu organların ses oluşumuyla ilgili görevleri insanın tekamül etmesi sırasında ortaya çıkmış ve gelişmiştir. "Bilginlerin araştırmalarından anlaşılıyor ki, insan, doğuştan konuşur bir yaratık değildir; nefes almak cihazı olan akciğerlerini ve lokmalarını hazırlayıp mideye indirmek işlerine yarayan ağız, dil, gırtlak (larynx:

hançere), yutak (pharynx: bel'um) gibi üyelerini ünleyişe (phonation'a) alıştıra alıştıra ve çıkardığı seslerle istediklerini anlatmak için kullana kullana konuşabilmiştir.

İnsanın anlatım melekesini geliştirmesine ünleyişten çok ve ondan da önce, işaretleyişin (gesticulation'un) ve yansılayışın (mimique'in) hizmet etmiş olduğu yine bilginlerin araştırmalarından anlaşılmıştır…" [44]

"Konuşma seslerinin çıkarılmasına katılan bu organlar, birdenbire olgunlaşmamışlardır. Bunlar yavaş yavaş biçimlenmişlerdir. İnsanın konuşma organları, önceleri, bugün çıkarabildiğimiz sesleri, yani arkalarında ortak anlaşmaların bulunduğu sosyal sesleri çıkarmak için yeterli değildi. İlkel insanın gırtlağı, ancak, olsa olsa ögelere ayrılmayan karışık sesleri veya ses demetlerini çıkarabilirdi; çünkü konuşma organları, ilkel insan için, tıpkı hayvanlar gibi, yalnızca biyolojik görevi olan organlardır.

Bu organların konuşma organı olması, onların sosyal görevidir ve bu görev, onlara, sonradan insan topluluğu tarafından verilmiştir…"[45]

Konuşmayı meydana getiren ikinci etkinlik ise "sesleme" etkinliğidir. Sesleme "Havanın belirli bir organa çarpma biçimidir. Ünsüzler bu yolla çıkarılır. Hava sesin çıkarılacağı noktaya çarptırılarak ağız, burun veya yutak boşluğunda yankılanması sağlanarak ses çıkarılır ve hava, dilin kılavuzluğunda ağız boşluğunun herhangi bir yerinden ses organlarını terk eder…" [46] Seslemede görev alan temel organ "gırtlak"tır. "Gırtlak, solunumdaki havanın geçmesine mahsus olduğu gibi, sesin de asıl organıdır. Bu organ sesleme ödevini, içinde ve orta kısmında bulunan ses kirişleri (cordes vacales) aracılığıyla yapar."[47] Gırtlak, soluk borusunun sona erdiği ve önde çıkıntı yapan kısımdır. "Halkamsı kıkırdak, kalkansı kıkırdak, ibriksi kıkırdak ve armutsu kıkırdak" denilen dört kıkırdak parçasından oluşan gırtlak, sesin ilk tınısının oluştuğu organdır. Ses, ilk önce gırtlakta oluşur ve biçimlenir. Gırtlağı oluşturan kıkırdaklardan halkamsı kıkırdak soluk borusunun üst tarafına oturmuştur ve gırtlağın alt kısmındadır. Bahsettiğimiz diğer üç kıkırdak halkamsı kıkırdağın üzerine yerleşmişlerdir. Gırtlağın sesleme görevini üstlenmesini sağlayan "sestellerinin uçları önde kalkansı kıkırdağın iç yüzüne, art iki ucu, arkada ibriksi kıkırdakların alt iç köşelerine bağlıdır. Bu iki çift ses

[44] Ahmet Cevat Emre (1949), Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri (İlk Deneme), Burhaneddin Erenler Matbaası, İstanbul, , s. 3.
[45] Günay Karaağaç (2010), s. 27.
[46] Günay Karaağaç (2010), s. 28.
[47] Muzaffer Tansu (1963), s. 28.

telleri arasında havanın girip çıkmasını sağlayan sesyarığı vardır."[48] Ses telleri, dil tabanındaki dil kemiğine özel bir kasla asılan gırtlakta sesi şekillendiren temel organlardır. Gırtlağın içi sümüksü bir zarla kaplıdır ve Bu zarın üzerini "çok katlı titrek tüylü epitel kaplar"[49] İşte bu sümüksü zar, gırtlak boşluğunun içine doğru karşılıklı birer çift kıvrım yapmıştır. Bu kıvrımlardan alt tarafta olanları sesi meydana getiren "esas ses telleri" olup üst kıvrımdakiler ise "yalancı ses telleri"dir. Bu iki ses teli grubu arasında bulunan ve sesi girip çıkmasına yarayan aralığa ise "ses yarığı" denilmektedir. "Gerçek ses kirişleri kaslar aracılığıyla gerilir. Kasların yaklaşıp bitişmesiyle kapanan ses yarığına, akciğerlerden gelen hava çarparak kirişleri aralayıp kenarlarını titreşime uğratır.

Ötümlü denilen b, c, d, g, z, v gibi ünsüzler meydana getirilirken ses kirişleri bu şekilde titreşime uğrarlar."[50]

Ötümsüz dediğimiz p, ç, t, k, s, ş, h, f gibi ünsüzlerin çıkarılması sırasında ise ses yarığı genişçe açık olup hava akımı, herhangi bir engelle karşılaşmadığı için ses yarığından gürültüsüzce geçer.

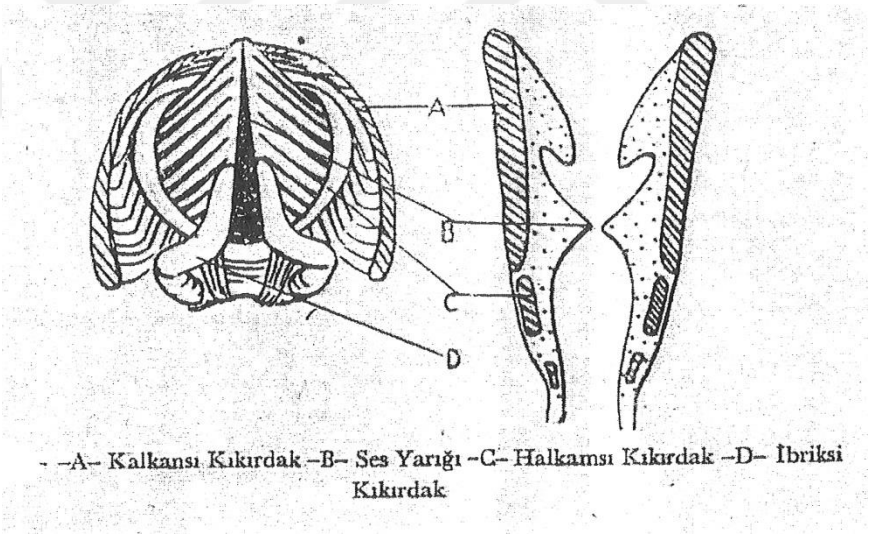

–A– Kalkansı Kıkırdak –B– Ses Yarığı –C– Halkamsı Kıkırdak –D– İbriksi Kıkırdak

Şekil: 3

Soluk verme işlemi sırasındaki hava miktarının azlığı veya çokluğu ses yarığının tam açık veya yarım açık olmasına sebep olur. Bu durum da aslında dil ailelerinin temel farklarının oluşmasına yol açar. Mesela Germen dillerinde ses oluşumunda hava kullanımı fazla olduğu için ses oluşumu sırasında ses yarığı oldukça açıktır. Bu sebeple

[48] Nevin Selen (1979), s. 5.
[49] Muzaffer Tansu (1963) s. 29.
[50] Muzaffer Tansu (1963), s. 31.

Germen dilleri "ünsüzler dili" olarak adlandırılırlar. Latin asıllı dillerde ise hava kullanımı az olduğu için ses yarığı yarı açıktır ve sesin oluşmasında daha aktif rol oynar. Bu sebeple de Latin dilleri "ünlüler dili" olarak adlandırılırlar.

Konuşmayı gerçekleştiren seslerin oluşmasındaki üçüncü etkinlik ise "boğumlanma"dır. "Konuşma organlarının, bazen birlikte, bazen de kendi başına hareket ederek en geniş anlamıyla ağızın belirli bir durumunda dilin seslerini meydana getirmesine BOĞUMLANMA (articulation) denir."[51]

Her sesin boğumlanması birbirini takip eden üç hareketle meydana gelir: gerilme (soluk verme), duruş (sesleme) ve boğumlanma (gevşeme). Bu hareketlerden ilk ikisini tezimizin önceki kısımlarında izah etmiştik. Bu bölümde ise boğumlanma üzerinde duracağız.

Boğumlanma organları bir sesi meydana getirirken üç temel aşamadan geçerler:

Boğumlanma organlarının harekete geçme anı ki buna "durum alma evresi" de diyebiliriz.

Boğumlanma organlarının sesi oluşturacak vaziyeti aldıktan sonra bir müddet bu durumu korumaları buna da "tutma evresi" denilmektedir.

Boğumlanma organlarının eski durumlarına dönmelerine ise "rahatlama/çözülme evresi" denilmektedir.

Boğumlanmanın en önemli evresi, yani sesin esas olarak ortaya çıkması, sesin asıl tınlaması ikinci evre olan "tutma evresi"dir. "Boğumlanmanın birinci ve üçüncü evrelerinde ses, kulakla ayırt edilemeyecek kadar kısa süreli ve belirsizdir. Çünkü, birinci evrede ses, henüz belirli tınlamasını elde etmemiştir. Üçüncü evrede ise tınlamasını kaybetmek üzeredir. Bu iki evrenin önemi, dilde bir boğumlanmadan öbürüne geçildiği anlarda kendini gösterir. Çünkü sesler âdeta birbiri içine geçmiş, karışmışlardır."[52]

Boğumlanmanın olduğu bölgede, sesleri tınlatıcı/yükseltici/değiştirici olarak rol alan titreşim boşlukları (yutak/boğaz boşluğu, ağız boşluğu, diş-dudak arası boşluğu ve geniz boşluğu) ve dil, yumuşak damak, sert damak, dişler, diş seti, küçük dil, dudaklar, alt çene bulunmaktadır.

[51] Muzaffer Tansu (1963), s. 34.
[52] Muzaffer Tansu (1963), s. 35.

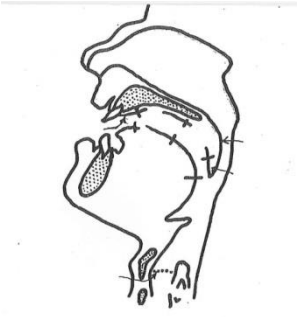

Şekil: 4

Hava akımı, gırtlaktan geçtikten sonra ağız boşluğuna gelir. Seslerin oluşmasına yardımcı olan ağız boşluğu, iki bölümden oluşmaktadır:

Çatısını damağın oluşturduğu ağzın ön bölümünde bulunan sert damak ve arka kısımda bulunan yumuşak damak. Yumuşak damak "gırtlak kapağı" adıyla da bilinmektedir. Ağzın arka kısmında bulunan yumuşak damağın en arka ucu ise "küçük dil" olarak adlandırılmaktadır. Boğumlama sırasında yumuşak damağın iki temel görevi vardır: Ya alçalarak geniz yolunu açar (m, n vb. sesler böylece oluşur) veya yukarı kalkarak geniz yolunu kapatır (s, p, a vb. sesler böylece oluşur) bu birinci göreviyle dildeki ağız (s, p, a vb. sesler) ve geniz (m, n, vb.) sesleri oluşur. Yumuşak damağın ikinci görevi ise dilin arka kısmıyla birlikte ağız yolunu kapatmak, daraltmak veya genişletmektir. Bu işlem sırasında da kapatma sırasında k, g vb. sesler, daraltma sırasında ı, u vb. sesler, genişletme sırasında ise a, o gibi sesler meydana gelir. Bu bölümde yumuşak damağın ön kısmında bulunan sert damak ise seslerin boğumlanması sırasında dilin önüyle birlikte kullanılır. Dil ucu sert damakla birleşerek ses yolunu kapatabildiği gibi (ön sıradan k(e) sesi için), ses yolunu bir sızmaya sebep olacak kadar daraltabilir de (ş, j seslerinin boğumlanması gibi).

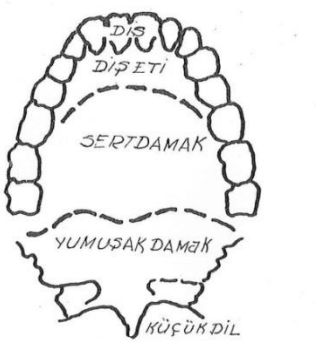

Şekil: 5

Ağız boşluğunda bulunan ve boğumlanmaya yardımcı olan diğer organlar ve görevleri de şunlardır:

Dil, sesletimde damakla birlikte çalışır ve ağız yolunu kapatarak (k, g, t, d vb. sesleri oluşturur), dişsetine çarparak (r sesi gibi), ağız yolunu daraltarak (ü, i, l, s gibi) çeşitli seslerin şekillenmesini sağlar. "Kimi Hint dillerinde ise, dilin ucu geri kıvrılarak damakta çıkarılan kıvrık /t/ ve /d/ sesleri de kullanılır."[53]Ağız boşluğunda bulunan dil, seslerin oluşmasında çok önemli roller üstlenir. Çünkü ağız boşluğunda her tarafa hareket edebilen dil, birçok sesin şekillenmesindeki temel görevlidir. Türkçedeki ünlülerin ayırt edici özellikleri, dilin (büyük dilin) bu hareket kabiliyeti sayesinde ortaya çıkar. Türkçede ses telleri ve küçük dil ünlülere aynı özellikleri kazandırırken dil/büyük dil ise ayrı özellikleri kazandırır. " …Türkçedeki bütün ünlüler ağız ünlüleridir. Ağız boşluğu değişken bir rezonatördür. Bu değişkenliği, büyük dil sağlar. Büyük dil, aynı anda hem yukarı ve aşağı hem de öne ve arkaya doğru hızla hareket edebilen bir organdır ve değişken olan bu hareketleri sayesinde, ünlülere ayrı ayrı nitelikler kazandırır."[54]

Ses organı olarak kendi başına bir görevi olmasa da (yutağın arka duvarına çarptırılması sonucu çıkartılan bir tür "r" sesi dışında) ünlü seslerin boğumlanmasında dolaylı olarak görev alan bir diğer ses organı da "küçük dil"dir. Dilimizde bulunan bütün ünlüler "ağız ünlüsü"dür. Ünlü sesler, dilimizde, küçük dilin burun yolunu kapatmasıyla ağız boşluğuna yöneltilen tonlu hava akımının büyük dil ve dudakların yardımıyla/çeşitli hareketleriyle biçimlendirilmesi sonucunda meydana gelirler. Dolayısıyla ünlülerin oluşumunun başlangıcında küçük dilin soluk verme sırasında yukarı doğru kalkarak burun boşluğunu kapatması vardır.

Seslerin boğumlanmasında görev alan bir diğer ses organı da "dişler" ve "diş seti/alveoller"dir. Boğumlanma sırasında sadece üst dişler görev alır. Seslerin oluşmasında alt dişlerin herhangi bir görevi yoktur. Dişlerin arasındaki etli kabarık kısımlara "alveoller" denir. Seslerin şekillendirilmesinde dil/büyük dil ve dişlerle beraber görev alan "Üst çenenin alveolleri, bir parça oyuk olan sert damak ve dişler arasında mühim bir kavis teşkil eder."[55] Üst dişler, alt dudak ve dil ucuyla birlikte hareket ederek "f, v" seslerinin biçimlenmesini sağlar. Diş seti/alveoller ise daha fazla

[53] Ömer Demircan(1996), TÜRKÇENİN SESDİZİMİ, Sesler, sesbirimler, ayırıcı özellikler, ses değişimleri, vurgu, vurgulama, ezgi, ezgileme, Der Yayınları, İstanbul, s. 8.
[54] M. Volkan Coşkun (2010), s. 35.
[55] Necip Üçok (2007), s. 23.

sesin oluşmasında dil ile birlikte görev alır. "Sert damaktan önce fakat dişlerden sonra gelen set, diş-seti adını almakta, dilin doğrusu ve ucu ile birlikte kullanılmaktadır. Burada ses yolu ya kapanır (t, d, n…için) ya da daraltılır (s, z…için). /r/ için dil doğrusu ve ucu diş setine çarptırılır."[56]

Seslerin boğumlanmasında görev alan bir başka ses organımız da dudaklarımızdır. Sesin biçimlendirilmesinde hem az hareketli üst dudak hem de hareketli alt dudak vazifelidir. Sesin meydana geldiği ses yolunun en dışında bulunan dudaklar, hem ünlülerin hem de ünsüzlerin meydana getirilmelerinde görev alırlar. Dudaklar, sesleri biçimlendirirken bazen birlikte çalışırken (b, p, m seslerinde olduğu gibi) bazen de dudaklardan birisi başka bir organla beraber sesi biçimlendirebilir (alt dudağın üst dişlerin yardımıyla f, v seslerini çıkarması gibi). "Türkçe sesleri çıkarırken dudakların durumu şöyledir. i) kapalı /p, b, m/, ii) açık: düz ise /i, e, ı, a/, yuvarlak ise /ü, ö, u, o/ seslerini çıkarmak için. Dudaklar yanlara doğru çekik bir durum da alabilir. İngilizce bit içindeki /i/ sesi ile cut sözcüğündeki /ʌ/ sesi böyle çıkarılır."[57] Alt dudağın sesleri biçimlendirmesinde alt çenemiz de görev almaktadır. Bu bakımdan alt çenemiz de seslerin biçimlendirilmesinde doğrudan olmasa da dolaylı olarak görev alan bir organımızdır. Yine sınırlı da olsa üst çenemiz de oynaklanmada görev alır.

Sesin boğumlandırılmasında görev alan bu organlarımızdan dil, yumuşak damak, dudaklar, küçük dil hareketli veya az hareketli (oynak) organlarımız, sert damak, diş seti ve dişlerimiz ise hareketsiz (durgun) ses organlarımızdır.

Bir sesin dilde kullanılan sesler olabilmesi için ses organlarının yanı sıra titreşim boşluklarına (tınlatıcılar) da ihtiyaç vardır. Tınlatıcılar, ses tellerinde oluşan titreşimleri güçlendirerek "esas ses" olarak kullanılmalarını sağlar. Müzik aletlerinde de melodilerin oluşması için bu tınlatıcılar görev alırlar. Mesela sazın, flütün veya saksafonun içindeki boşluklar gibi. "Tınlatıcı, her hangi bir şekilde sert bir çeperle sınırlandırılmış bir boşluktur ve bir deliği (fetha, orifice) vardır."[58] İnsan dilinin meydana gelmesinde rol alan üç temel rezonatör; ağız boşluğu, burun boşluğu (geniz boşluğu) ve boğaz boşluğu (yutak boşluğu)dur. Akciğerlerden gelen havanın gırtlakta ses tellerine çarpmasıyla oluşturduğu sesler, insan dilindeki sesleri karşılayamazlar. Bu sesler gür değillerdir ve süreksizdirler. Bu sesler "Konuşma sesi biçimini almamış salt

[56] Ömer Demircan(1996), s. 9.
[57] Ömer Demircan(1996), s. 9.
[58] Muzaffer Tansu (1963) , s.19.

seslerdir. Bu salt sesin biçimlenmesi, konuşma sesine dönüşmesi, ağız boşluğu, burun boşluğu ve boğaz boşluğunun oluşturduğu titreşim bölgelerinde olur."[59]

Bu rezonatörlerden ağız ve boğaz (yutak) boşluklarının oylumları değişebilirken, burun (geniz) boşluğunun oylumu seslerin oluşması sırasında değişmemektedir.

Ses yolunda görevli olan en önemli rezonatör (tınlatıcı) "ağız boşluğu"dur. Ağız boşluğunda seslerin boğumlanmasında görev alan hareketli, az hareketli ve hareketsiz birçok organımız bulunmaktadır (büyük dil, sert damak, yumuşak damak, dişler, diş seti gibi). Ağız boşluğumuz alt ve üst çene ve dudaklarla çevrelenmektedir. Ağız boşluğunda bulunan dil (büyük dil), yumuşak damak ve çeneler kullanılarak bu boşluğun oylumu değiştirilebilir ve böylece farklı sesler birbirinden ayrılabilir. Türkçedeki ünlüler ağızda oluştuğu için ağız boşluğu ünlü seslerin meydana geldiği boşluktur. Özellikle bu boşlukta bulunan ve oldukça geniş bir hareket kabiliyetine sahip olan büyük dil ve onun çeşitli hareketleriyle ünlü sesler meydana gelir. Yine ağız boşluğunun ön kısmında dişler ile dudaklar arasında oluşan boşluk da ünlü seslerimizin düzlük-yuvarlaklık karşıtlığının oluştuğu boşluktur. " Bu boşluğa diş-dudak arası demekten çok çıkış-yeri ön boşluğu demek daha uygun olur; çünkü (i, e) ünlüleri çıkarılırken bu boşluk hemen hemen yok gibidir. (u, ü) ünlüleri çıkarılırken ise, dilucu sert damak boğumundan dudakların bitimine kadar bir oda oluşur. Bu boşluğu yaratmak için, yanaklar içe doğru çekilir."[60]

Seslerin kuvvetlendirilip asıl ses şekline sokulmasında görev alan bir başka rezonatör (tınlatıcı) da "boğaz/yutak boşluğu"dur. Bu boşluk ağız boşluğundan damak perdesiyle (yumuşak damak), gırtlaktan da gırtlak kapağıyla ayrılmaktadır. Yumuşak damağın sonunda bulunan küçük dil de bu boşlukla burun boşluğunun irtibatını kesmektedir. " Nefes alırken küçük dil aşağıya doğru sarkık bulunur; böylece burundan geçen hava yolu, nefes almak için, açık kalır. Konuşurken birçok seslerin husule gelişinde küçük dil, verilen nefesin burundan geçmemesi için, burun boşluğuna giden yolu tamamen kapar. Yalnız burun fonemlerinin teşekkülünde buruna giden yol açıktır; fakat buna karşılık ağız yolu muayyen bir noktada kapalıdır."[61]Boğaz/yutak boşluğunun oylumu, dil kökünün geriye çekilmesiyle, gırtlağın yukarıya doğru oynatılmasıyla veya yutak yanlarının kasılmasıyla değişebilmektedir.

---

[59] Nevin Selen (1979), s.7.
[60] Ömer Demircan(1996), s. 10.
[61] Necip Üçok (2007), s. 23.

Geniz seslerinin oluşmasında, belirgin hale getirilmesinde rol alan rezonatör ise burun/geniz boşluğudur. Dışarıdan burun deliklerinden başlayıp yutak boşluğu bitimine kadar olan yaklaşık 10 cm'lik bir boşluktur. Burun boşluğunda oluşan fonemlerin meydana gelmesinde en önemli görev küçük dile düşmektedir. Bu fonemlerin oluşumu sırasında küçük dil yukarı kalkarak ağız yolunu kapatır ve akciğerlerden gelen tonlu veya tonsuz-geniz seslerinin/ünsüzlerinin oluşumunda tonlu hava kullanılır- havayı burun boşluğuna gönderir. İşte burun boşluğuna gönderilen tonlu hava akımlarından ikisi genizde oluşan "m ve n" ünsüzlerini meydana getirir. Burunda meydana gelmeyen diğer bütün ünsüzler ise küçük dilin aşağı düşmesiyle burun yolunun kapanması ve akciğerlerden gelen tonlu ve tonsuz hava akımlarının ağız boşluğuna yöneltilmesi sonucunda oluşmaktadır. Türkçede geniz boşluğu sadece bazı ünsüz seslerin oluştuğu bir boşlukken "Kimi dillerde (Fr.) ünlüler çıkarken geniz boşluğu da açılır. Böylece hem ünsüzlerde hem de ünlülerde ağız-geniz karşıtlığı yaratılmış olur. Türkçede, bu karşıtlık yalnızca ünsüzler için kullanılıyor (b:m, d:n). Sesin oluşmasında görev alan ses organlarını ve rezonatörleri aşağıdaki şekilde toplu olarak görebiliriz:

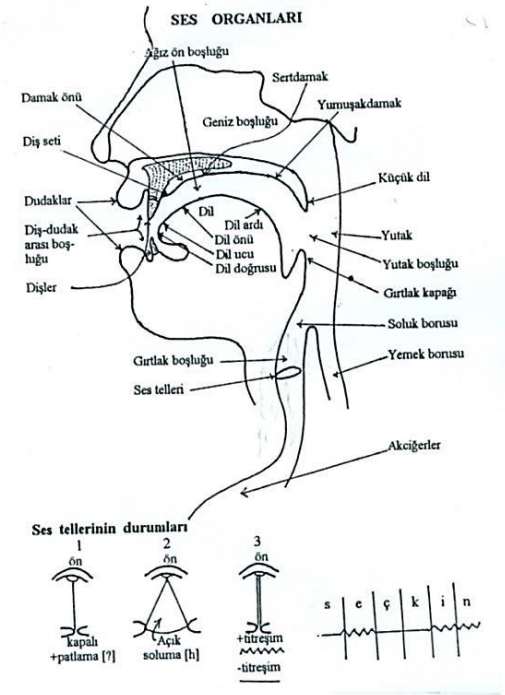

Şekil: 6

1.4. Ünsüz (Konsonant) Kavramı - Dünya Dillerinde Ünsüzler - Ünsüz Seslerin Sınıflandırılması

1.4.1. Ünsüz Ses ve Dünya Dillerindeki Ünsüzler[62]

Çıkarılışları sırasında ses aygıtında çeşitli engellerle karşılaşan (kapanma, daralma, çarpma vs.), bağımsız olarak oluşmayan seslerdir. Bilim insanları tarafından; "Konuşma organları bir noktada kapatmak veya pek daraltmak üzere hareket edebilirler. Akciğerden gelen soluk –sesdudaklarını titreştirip bir ün çıkarmış olsun olmasın- o kapanmış noktayı itip açarak veya o dar aralıktan sızarak bir gürültü çıkarır. İşte bu surette çıkan gürültülü sese sesdeş, onun çıktığı noktaya da boğumlanma noktası (point d'articulation) adını veririz.";[63] " Ünsüzler, belli bir yerde ve belli bir oranda engellenerek eklemlenen seslerdir.";[64] "Konsonantların teşekkülünde hava ve seda akımı ses geçidinde belirli bir takıntıya uğrar. Ses yolunda belirli bir darlık, gevşek veya gergin bir kapantı olur.";[65] "Kendilerinden önce ya da sonra gelen bir ünlünün desteği olmadan iyi algılanamayan seslere ünsüz denir.";[66] "Akciğerlerden gelen havanın çıkışı sırasında telaffuz organlarında tıkanma, daralma, sürtünme gibi çeşitli engellerle karşılaşması sonucu oluşan seslere ünsüz denir.";[67] "Kirişlerde perdelenen sesler, çıkışlarına göre ikiye ayrılırlar:

1) Ses yolunda engele uğramadan çıkanlar, ünlüler,

2) Ses yolunda engele uğrayarak türlü örgenlerle boğumlananlar, bunların da terimleri ünsüzlerdir."[68] "Basınçlı hava dışarı çıkarken, ses yolu ya ayrı ayrı yerde, türlü biçimlerde engelli ya da değişik biçimlerde açık olur. Ses yolu engelli olunca: kapanıp açılma sonucu (p,t…) ya da sürtünmeye varan bir hava akışıyla çıkan (f,s…) seslerin

---

[62] Birçok gramer kitabında "ünsüz" kavramı "sessiz" terimiyle karşılanmaktadır. Halbuki eğer bir sesten söz edilmek isteniyorsa bu sessiz olarak ifade edilemez. Çünkü sessiz ses olamaz. Bu biraz da harf terimiyle ses teriminin karıştırılmasıyla ortaya çıkmıştır. Mesela "t" sesi sınıflandırılırken bazı gramer kitaplarında sert sessiz olarak tanımlanmaktadır. Burada şunu sormak gerekir: Sessiz dediğiniz bir sesin sert veya yumuşak olup olmadığını neye göre izah edeceksiniz? Hatta "Tahir Nejat Gencan (2007), DİLBİLGİSİ, Tek Ağaç Yayınları, Ankara", "ünsüz" terimini de türeyiş açısından yetersiz bulduğunu ve "ünü 'sesi' olmayan, ses biçimine girmeyen bir hareketin konuşma öğesi olamayacağını" söyleyerek "ündeş" teriminin bu kavramı daha doğru karşılayacağını söylemekle birlikte yerleşmiş olan kullanımdan dolayı ünsüz terimini kullandığını belirtmektedir. Yine Tahsin Banguoğlu da bu kavramı karşılamak üzere "sesdeş" terimini tercih etmiştir. Biz de tez çalışmamızda-alıntılar dışında- "sessiz" terimi yerine bazı eksik yönleri olmasına rağmen yerleşik kullanımdan dolayı "ünsüz" terimini kullanmayı tercih ettik.

[63] Tahsin Banguoğlu (1979), Ana Hatlarıyle Türk Grameri, Dergâh Yayınları, İstanbul, s. 29.

[64] Emel Huber (2008), s.117.

[65] Muharrem Ergin (1980), Türk Dil Bilgisi, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, s.36.

[66] André Martinet (Çev. Berke Vardar) (1998), s. 55.

[67] Nurettin Demir, Emine Yılmaz (2009), Türk Dili El Kitabı, Grafiker Yayınları, Ankara, s. 155.

[68] Tahir Nejat Gencan (2007), s. 79.

genel adı **ünsüz**dür."[69] Ünsüzler -özellikle Türkçede- ünlülere göre daha çok bilgi yüklenme eğiliminde oldukları için daha önemli ve kelimelerde anlam yükü taşıyan seslerdir. Ünsüzlerin bu özelliğine Efrasiyap Gemalmaz şöyle dikkat çekmektedir: " Türkçenin diğer bir özelliği de, konsonantlara vokallere göre daha çok bilgi yükleme eğiliminde olmasıdır. Bu yüzden, giderek, fonolojisinin imkânları ölçüsünde konsonant sayısını arttırmaktadır. Eski imlalarında da, Türkçe, çok kere vokalleri göstermediği halde konsonantları mutlaka göstermiştir. Bu da gösteriyor ki, meseleyi fonolojik açıdan ele aldığımızda, adeta, konsonantlar, anlam; vokaller, görev unsurları gibi davranmaktadırlar. Türkçede bilgi yükleri azalan konsonantların vokallere yaklaşmasının, onlarla benzeşmesinin, hatta giderek onların bünyesinde erimesinin sebebi de budur."[70] Sonuç olarak ünsüzler:

- Engelli seslerdir. Çünkü ünlülerin çıkışı sırasında, hava akımının, soluğun hiçbir engele rastlamaksızın özgür çıkmasına karşın, ünsüzlerin çıkışında soluk, konuşma organlarının herhangi bir yerinde bir engele rastlar. Bu engel ya dudaklarda ya dille dişler arasında ve benzeri yerlerde olur.

- Ünlülerin bir seslem oluşturmasına karşın, ünsüzler özgür olmayan seslerdir. Çünkü ancak bir ünlü eşliğinde seslem oluştururlar.

- Ünlülerin gürültüsüz sesler olmasına karşın, ünsüzler gürültülü seslerdir. Çünkü ünsüzlerin çıkışında soluğun, bir sürtünme, titreşim ya da patlamayla çıkmasından bir gürültü duyulur.[71]"[72] şekillerinde tanımlanan ve açıklanan ünsüzlerin

---

[69] Ömer Demircan(1996), s. 12.

[70] Efrasiyap Gemalmaz (1988), "Türk Dilindeki Ses Hadiselerinin Bu dilin Sentaksiyle İlgisi", VI. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, Tebliğ.

[71] Nevin Selen (1979), s. 74.

[72] Prof. Dr. Necip Üçok Fonetik-Genel Fonetik (Ana Çizgileri) Multilingual Yayınları, İstanbul, 2007, s. 48, 49, 50. adlı eserinde Nevin Selen'in ünsüzlerle ilgili bu tespitlerinden son ikisine katılmamakta, bu tespitlerin Yunanca ve ondan tercüme yapan Latinlerden intikal eden yanlış tespitler olduğunu örneklerle izah etmektedir. Üçok mesela "Türkçede tesadüf edilmiyorsa da birçok dillerde konsonların da hece teşkil ettikleri görülür." diyerek Almanca ve Slav dillerinden örnekler vermektedir. Üçok yine ünlü ve ünsüz ayrımında söz konusu edilen gürültülü, gürültüsüz tespitlerine de " Fakat fikrimizce böyle bir izah da temelinden yanlıştır; Çünkü her ne kadar vokaller seslerle vücut bulurlar, konsonlar da gürültü ile teşekkül ederlerse de, (m, n, ŋ, l, r, v, ω, y)nin gürültüsüz de artiküle edildikleri görülebilir. Öte yandan bütün vokaller de, mesela fısıldama anında olduğu gibi, gürültü olabilirler." sözleriyle karşı çıkmaktadır. Aslında bu görüş ünsüzler incelendiğinde doğru bir görüştür. Çünkü ötümsüz/sert ünsüzler dediğimiz ünsüz sesler (p, ç, t, k…) tamamen periyotsuz sesler olup gürültü tanımı içerisinde mütalaa edilirken ötümlü/yumuşak ünsüzler olarak tanımlanan ünsüzler ise (b, c, d, g…) hem periyotlu hem de periyotsuz seslerdir. Aynı durum Üçok'un verdiği örnekler için de (m, n, ŋ, l, r, v, ω, y) geçerlidir. Bu sebeple Üçok, J. Forchhammer'in ünlüler ve ünsüzler için ileri sürdüğü terimler olan "engel fonemleri/ünsüzler", "özgür fonemler/ünlüler" terimlerinin kullanımının daha doğru olacağını söylemektedir. Üçok bu ikinci itirazını aslında birincisi kadar kesin ifade etmemekte ve ünsüzlerin genellikle gürültü ile oluştukları görüşüne katılmaktadır. Üçok'un bu ikinci itiraz noktalarını belki istisnai kullanımlar olarak görebiliriz. Ancak ünlüler ile ünsüzler arasındaki temel farkla ilgili vardığı şu sonuç herkesçe kabul edilebilir bir tespit olsa

bütün tanımlardaki ortak özelliği ses yolunda çeşitli engellerle karşılaşan ve bu boğumlanmalar sonucunda çıkarılabilen özgür olmayan –engelli fonemler- sesler olmalarıdır. İşte bu yüzden ünsüzlerin tasnifinde boğumlanma noktası ve boğumlanma biçimi esastır. Çünkü ünsüzlerin oluşumu sırasında ses yolu ya herhangi bir noktada daralır (sızıcı ünsüzlerin oynaklanması) veya tamamen kapanır (patlayıcı ünsüzlerin oynaklanması). Halbuki ünlülerin meydana gelmesi sırasında boğumlanma noktasından değil ancak boğumlanma bölgesinden söz etmek mümkündür. Türkçede ünlülerin oluştuğu tınlatıcı genellikle ağız boşluğudur.

"Ünsüzler, diyafram ve dudakların arasında gerçekleşen hareket ve olaylar sonucunda oluşurlar. Ünsüzlerin oluşumunda gerekli olan havanın az veya çok basınçlı olmasını sağlayan organlar, diyafram ve akciğerler; bu havaya geçit görevi yapan organlar ise nefes borusu, yutak, ağız ve burun boşluğudur. Bunlardan yutak, ağız ve burun boşluğu; ayrıca rezonans odacıkları olarak da görev yaparlar. Ünsüzlerin oluşumunda görev alan ağız içindeki hareketsiz ve az hareketli organlar, ünsüzlerin boğumlanma yerlerini; hareketli organlar ise boğumlanma organlarını ifade ederler."[73] Ünsüzlerin boğumlanma yerlerini gösteren hareketsiz organlar; üst dişler, üst diş eti bölgesi, ön damak ve orta damak; az hareketli organlar ise üst dudak, alt dudak ve art damaktır. Ünsüzlerin boğumlanma organlarını ifade eden hareketli organlar ise alt çene, ses telleri, alt dişler, alt dudak, dil, yutak, gırtlak ve küçük dildir.

Bütün dünya dillerindeki ünsüzler genellikle "çıkış yerlerine" ve "çıkış biçimlerine" göre tasnif edilirler. Buna rağmen ünsüzlerin incelenmesi sırasında farklı tasnifler ve bu tasniflerde kullanılan farklı terimler söz konusudur.[74] Ancak genel olarak

---

gerekir: "Şu halde şimdiye kadar söylediklerimizi toparlayarak şöyle diyebiliriz: 'Vokal ile konson arasındaki fark, ağız açıklığı bakımından mutlak değil nisbîdir.' Konsonlarda temel teşkil eden şey, ses çıkaran veya çıkarmayan nefesin engellenmesidir…"

[73] Volkan Coşkun, (2001), "Standart Türkçedeki Ünsüzlerin Akustik Özellikleri ve Görüntüleriyle Boğumlanma Yerleri Bakımından Sınıflandırılması", TDYA-Belleten, C:I-II, S 44, Ankara, s. 65.

[74] Prof. Dr. Necip Üçok, (Fonetik, Genel Fonetik (Ana Çizgileri), İst. 2007, s. 50-71) dünya dillerindeki ünsüzlerin sınıflandırılması konusu üzerinde ayrıntılı bir şekilde durmuş ve ünsüzleri, "oynaklanma biçimlerine" ve "oynaklanmalarında ses tellerinin titreşip titreşmemeleri"ne göre iki temel ayrıma göre sınıflandırmıştır. Üçok bu kapsamlı değerlendirmesinde ünsüzleri oynaklanma biçimine göre "kapanma fonemleri", "daralma fonemleri", "akıcı fonemler" ve "burun fonemleri" olarak; oynaklanmaları sırasında titreşip titreşmemelerine göre ise de "titremeli" ve "titremesiz" fonemler olarak sınıflandırmaktadır. Yine Üçok, kapanma fonemlerini (patlama/an fonemleri) de oynaklanma yerine göre kendi içinde dudak kapanma fonemleri (p, b); diş kapanma fonemleri (t, d); damak kapanma fonemleri (k, g) olmak üzere üç başlık altında sınıflandırmaktadır. Ayrıca c (Türkçedeki k(e)), ɟ(Türkçedeki g(e)), q (Türkçedeki k(a)dan daha geride oluşan ses), G (Türkçedeki g(a)dan daha geride oluşan ses) seslerini de kapanma fonemleri içinde düşünmektedir. Yazar daralma fonemlerini ise "sürtünücüler" ve sızıcılar olmak üzere iki kısımda incelemiştir. Sürtünücüleri kendi içinde deri sürtünme fonemleri; (ω(w), ʍ(wh), *j* (Türkçedeki y), ç (Almancadaki ch), x, *y* (Arapçadaki bir çeşit ɛ oynaklanması, Türkçede q ile gösterilen ses-beyim-begim),

ünsüzler; eklemlenme yeri (çıkış yeri) ölçütüne göre: dudaksıl, çiftdudaksıl, dişsil, dişyuvasıl, dişyuvasıl-damaksıl, öndamaksıl, artdamaksıl, gırtlaksıl; eklemlenme türüne (çıkış biçimine) göre ise patlamalı (tam kapantılı), sızıcı, akıcı, sürtüşmeli ve genizsil ünsüzler olmak üzere sınıflandırılırlar. Yine ünsüzlerin sınıflandırılmasındaki önemli ölçütlerden birisi de ünsüzlerin çıkarılmaları sırasında ses tellerinin titreşip

---

b ve diş sürtünme fonemleri; f, v, đ (Arapçadaki ذ), Þ (Arapçadaki ث) olarak sınıflandırır. Sızıcıları ise sızıcılar (s, z) ve fışıltı fonemleri (ʒ = ž 'Türkçedeki j', ʃ =š 'Türkçedeki ş') iki grupta toplamaktadır. Yazar akıcı fonemler olarak da "r, l, m ve n"yi gösterir. Yazar bu başlık altında ayrıca dünya dillerinde kullanılan "r" ve "l" çeşitlerini de tanıtır. Yazar ayrıca kısmen akıcı fonem özellikleri gösteren "m" ve "n"yi tınlamanın meydana geldiği bölgeden dolayı "burun/geniz fonemleri" başlığı altında sınıflandırmıştır. Bunları da kendi içinde m(çift dudak), n(diş) ve ŋ(damak) fonemleri olarak değerlendirmiştir. Ayrıca dünya dillerindeki "m" ve "n" ünsüzlerinin farklı şekillerini de örnekleriyle tanıtmıştır. Yazar, ünsüzlerin ses tellerini titreştirip titreştirmemesine göre de ünsüzleri; titremeli (yumuşak/tonlu/sesli) (b, c, d, g, ɟ, ω, v, đ, z, j, ž, *y*) ve titremesiz (sert/tonsuz/sessiz) (p, t, k,c, ʍ, f, ʃ, Þ, s, ç, x) ünsüzler olarak sınıflandırır. Üçok, ayrıca birçok dilde tek bir harfle gösterilmesine rağmen ses analizlerinde bir kapanma fonemiyle aynı cinsten bir sürtünücü fonemin birleşmesinden oluşan "kapanma-sürtünme" fonemlerini de (Pf, Z(ts), Ç(ʧ), Ç (dž)) ayrı bir başlık altında sınıflandırmıştır. Fransız dilbilimci Andre Martinet de (İşlevsel Genel Dilbilim, İst. 1998, (Çev. Berke Vardar), s. 55-72) ünsüzleri "oynaklanma biçimlerine ve oynaklanma yerlerine göre sınıflandırmıştır. Martinet, oynaklanma biçimlerine göre ünsüzleri; kapantılılar , sürtüşmeliler, sızıcılar, yanünsüzler ve titrekler başlığı altında sınıflandırmaktadır. Yazar sürtüşmeliler, sızıcılar, yanünsüzler ve titrekleri söylenişleri sırasında ses yolunun açık olması bakımından "sürekli ünsüzler" olarak sınıflandırırken kapantılıları da söylenişleri sırasında ses yolu kapalı olduğu için "süreksiz ünsüzler" olarak değerlendirir. Martinet, ünsüzleri, meydana geldikleri noktalar açısından da sınıflandırmış ve "dudaksıllar- çiftdudaksıllar/dudaksıl-dişsiller (p, b, m, f, v vb.)", "dilucu ünsüzleri (kapantılılar, sürtüşmeliler ve sızıcılar), dilucu-dişsilleri/dilucu-dişyuvasılları/ geribükümlüler (t, d, n, Þ, ,t, ḍ, ṇ, ð vb.)", "dilucu ünsüzleri (yanünsüzler ve titrekler), (l, r)", "ıslıklılarla hışırtılılar (s, z, ʃ/ş, ʒ/ ž/ j), "damaksıl dilüstü ünsüzleri (öndamaksıllar), (c/k(e), *ɟ(ge),d,* ç(ch),ñ vb.)", "artdamaksıl, yumuşakdamaksıl ve küçükdil üstü ünsüzleri, (k(a), g(a), ŋ, , x), "boğazsılar, (h ve titreşimlisi)", "gırtlaksıllar", "soluklular ve gırtlaksıllaşmışlar, (kh, q, B, D 'son iki ses Kara Afrika dillerinde görülür')", "şaklamalılar", "karmaşık ağız eklemlemeleri (t', d', p'-damaksıllaşmış t, d, p-), "yarıkapantılılar (tš, č, ğ, dž, pf, kx, tl, tθ) ve" uzun ünsüzlerle ikiz ünsüzler"olarak sınıflandırmıştır. 20. yüzyılın önde gelen dilbilimcilerinden İsviçreli "Ferdinand de Saussure, (1978), Genel Dilbilim Dersleri 2, (Çev. Berke Vardar), TDK Yayınları, Ankara, s.103-106) ise sesleri farklı bir yöntemle ve ağız eklemlenmesine göre yedi kategoride incelemiş ve bunların ilk dördünü ünsüzlere ayırmıştır. Saussure ünsüzleri "**Sıfır Derecede Açıklık**: Kapantılılar: Ağız boşluğunun bir anlık sıkı sıkıya kapanmasıyla oluşan ünsüzler; bunlar da dudaksıllar (p, b, "m"), dişsiller (t, d, "n") ve boğazsıllar (k, g, "ñ"); **1 Derece Açıklık**: Sürtüşmeliler ya da Sızıcılar: Ağız boşluğunun tam kapanmayıp havanın geçmesine imkan sağladığı durumlarda ortaya çıkan sürtünmeyle oluşan seslerdir. Bunlar da dört temel başlıkta incelenmiştir: Dudaksıl-Dişsiller (f, v); Dişsiller (θ "İngilizcedeki 'thing' bir tür th", ð "İngilizcedeki 'then' bir başka tür th", s "Fransızcadaki 'si' bir çeşit s", z "Fransızcadaki 'rose' başka bir tür s", š "Fransızcadaki 'chant' ch", ž "Fransızcadaki 'génie' g"); Damaksıllar (γ' Kuzey Almanca 'liegen' g'si, *x*' Almanca 'Bach' ch) ve Boğazsıllar (Kuzey Almancada 'T*age*'deki g' γ , Almancada 'ich'deki ch' *x*); **2 Derece Açıklık**: Genizsiller: Yazar kapantılılar başlığı altında da verdiği "m, n, ñ", seslerini eklemlenme sırasında ağızın tam olarak kapanmasına rağmen burun yolunun açılmasıyla bir derece açıklık kazanmaları sebebiyle kapantılılardan bir bakıma ayırmış ve genizsiller başlığı altında sınıflandırmıştır. **3 Derece Açıklık**: Akıcılar: Bu tür ünsüzleri de eklemlenme şekline göre, yan eklemlenme ünsüzleri: l (l¹"dişsil l", l²"damaksıl/yumuşamış l", l³boğazsıl/artdamaksıl l) ve titrek eklemlenme ünsüzü: r olarak sınıflandırmıştır. Yine Fransız dilbilimci "J. V. Vendryes, (2001), Dilbilim, Dil ve Düşünce, (Çev. Berke Vardar), Multilingual Yay. İst., s. 68-71" de ünsüzleri; kapantılılar (p, t, k, b, d, g), yarı kapantılılar (ch, th, *f*, s, z, ş, j), geniz sesleri (m, n), akıcılar (l, r), ve başka birkaç sessiz (Almanca ve İngilizcede görülen ve bir soluktan ibaret olan "h" sesi, Arapçadaki "ayn" sesi gibi) başlıkları altında sınıflandırmıştır.

Not: Ünsüzlerle ilgili verilen bu bilgilerde söz konusu olan ünsüz sesler bütün dünya dillerinde kullanılan ünsüz sesler değildir. Burada dünya dillerinde görülen ünsüz sesler tanıtılmaktadır. Mesela Arapçada "p" sesi yoktur. Fin dillerinde ise "b, d, g" sesleri yoktur.-

titreşmemesidir. Bu açıdan da ünsüz sesler; "titreşimli-yumuşak, tonlu, sesli" ve "titreşimsiz-sert, tonsuz, sessiz" olmak üzere iki başlık altında toplanmaktadır. Ünsüzlerin titreşip titreşmemeleri özellikle Türkçemizde anlam ayrımı yapan fonemlerin ortaya çıkmasına sağlar. Mesela "ata-ada" kelimelerindeki anlam farkı titreşimsiz "t" ünsüzü ile titreşimli "d" ünsüzünün kullanımıyla ortaya çıkar.

Tablo 1: Dünya Dillerinde Sık Kullanılan Sesçil İşaretler ve Karşıladıkları Sesler*

sesçil işaret[ ]	Ses Karşılığı	Örnekler
[a]	a	**a**r**a**lık, **a**çıkl**a**m**a**k…
[b][75]	b	**b**asamak, **b**aba, **b**alık…"b" sesi Türkçe kelimelerin sonunda bulunmaz.
[ʤ]/[dž]	c	ge**c**e, **c**em, **c**am…"c" sesi Türkçe kelimelerin sonunda bulunmaz.
[Ç]/ [ʧ][76]	ç	a**ç**mak, gö**ç**tü, **ç**ay, sevin**ç**…
[d]	d	**d**emir, **d**erlemek, ev**d**en... "d" sesi Türkçe kelimelerin sonunda bulunmaz.
[e]	e (i'ye yakın kapalı veya dar vokal)	**e**l (yabancı), **e**rmiş, g**e**ce…
[Ɛ]	e (açık e)	**e**l (uzuv), **e**l**e**k, d**e**d**e**…
[æ]	e (a sesine yaklaşan en açık e sesi)	seh**e**r, evd**e,** dünd**e**n…
[f]	f(e)	se**f**il, **f**istan, e**f**endi…
[g][77]/[ɟ]	g(e)	sil**g**i, **g**er**g**in, **g**ece…Türkçe kelimelerin sonunda "g" sesi bulunmaz.
[G]	g(a)	**g**a**g**a, ay**g**ır, bur**g**u…

* Tablo, bazı ekler ve karşılaştırmalar yapılarak "Emel Huber, Dilbilime Giriş, Multilingual Yayınları, İstanbul, 2008."den alınmıştır.

[75]Necip Üçok (Genel Fonetik, Ana Çizgileri, s. 52) Rusçada palatallaşmış bir "b"fonemi olduğunu söyleyerek bu fonemi [bʹ]sesçil işaretiyle göstermiştir.

[76] Necip Üçok (Genel Fonetik, Ana Çizgileri, s. 69) "c" ve "ç" seslerini kapanma ve sürtünme fonemleri olarak tarif etmiş ve bunların birçok dilde tek harfle gösterilmesine rağmen "bir kapanma fonemiyle bir sürtünücü fonemin birleşmesinden oluşan" fonemler olduğunu söylemektedir.

[77] Necip Üçok (Genel Fonetik, Ana Çizgileri, s. 53) [g] işaretini arka damak (gaga, gırtlak…) g(a)sini göstermek için kullanmıştır.

[h]	h(e)	**h**ele, **h**elva, **h**ürriyet…
[H]	Sızıcı arka damak h'si.	**h**ala, **h**âriciyye, **h**aslet…
[ç]	Almanca "ich"deki "ch" sesi	Alm. Kindli**ch**, i**ch**, bü**ch**er Standart Türkçede [ç]sesçil işaretiyle gösterilen "ch" sesi yoktur.
[x]	Almanca "ach"deki "ch" sesi	Alm. Aa**ch**en, bu**ch**, lo**ch**… Standart Türkçede [x] sesi yoktur.
[ï]	ı	ald**ı**, ış**ı**k, **ı**rak…
[i][78]	i	**i**n**i**lt**i**, **i**nek, kem**i**k…
[ʒ]/[ž]	j	**J**apon, masa**j**, a**j**an…
[c]	k(e)	**k**e**k**elem**e**k, tene**k**e, ür**k**e**k**…
[k][79]	k(a)	ya**k**alamak, sala**k**, **k**arpuz…
[q]	k(a)'dan daha geride oluşan k(a) sesi	Ar.**k**ahwa [qahwa], Grönlandça **k**a**k**a**k** [qaqaq-dağ]
[l][80]	l(e) (düz l)	**l**eğen, ke**l**, me**l**ek…
[L]	Yumuşak damak l(a)si	o**l**uk, akı**l**, **l**ayık….
[m][81]	m	**m**ü**m**kün,e**m**ek, u**mm**ak…
[n]	n	**n**ar, a**n**cak, **n**i**n**e…
[ŋ]	Yumuşak damak n'si	Alm. ju**n**g/[ʒuŋ], İng. lo**n**ger/[loŋe], T. –bazı ağızlarda- baba**n**ı/[babaŋï], ET. mu**n**/[muŋ]…

[78] Necip Üçok (Genel Fonetik, Ana Çizgileri, s. 76-77) Türkçede kapalı ve açık olmak üzere iki "i" sesi olduğunu ifade eder ve açık i sesini [İ] işaretiyle kapalı "i" sesinden ayırt eder. "izci [izdžİ], piliç [pilİʧ]…

[79] Bu ünsüz ses Türkçede daima arka dil vokalleriyle/kalın vokallerle (a, ı, o, u) kullanılır. Ancak Türkçeye yabancı dillerden girmiş bazı alıntı kelimelerde ön dil vokalleri/ince vokallerle de kullanıldığı görülür: "fakir, hâkir, zevkten, vaktinde…"

[80] Necip Üçok (Genel Fonetik, Ana Çizgileri, s. 62-65) Dünya dillerinde dört çeşit "l" sesi olduğunu söyleyerek bunları "düz l"[l], "yumuşak damak l'si" [ɬ], "sert damak l'si/palatal l" [ʎ] (Türkçede bu ses yoktur.) ve "kalın l" [ɭ] (Türkçede bu ses yoktur. Norveç lehçelerinde tesadüf edilir.) olarak sınıflandırır. Biz, tabloda düz l ve yumuşak damak l'sini göstereceğiz.

[81] Necip Üçok (Genel Fonetik, Ana Çizgileri, s. 62-65) bütün dünya dillerinde görülen bu "m" fonemi dışıda, Danimarkaca, İzlandaca, İsveççe ve Fransızcada görülen ses tellerinin titremediği bir "m"[m̥] fonemi (sarcasme/sarkasm̥, rythme/ritm̥) ve kapanması –kendisinden sonra gelen bazı ünsüzlerin tesiriyle- tek dudakla yapılan bir m foneminden bahseder ve bu ikinci fonemi de [ʍ] sesçil işaretiyle gösterir. (Alm. kampf "savaş"/[kaʍph], İng. comfort "kuvvetlendirmek, teselli etmek"/[kaʍfət], T. cam fener/ [džaʍ̯fɛnɛr]).

[o][82]	o	**o**kumak, s**o**n, **o**yuncu…
[œ][83]	ö	**ö**lmek, **ö**ksürmek, **ö**pücük…
[ø]	Türkçede rastlanmayan ince yuvarlak bir öndil "ö"südür. Bu ünlü uzun veya yarı uzundur.[84]	Alm. schön [ʃø:n], Fr. creuse (oyuk) [krø:zf]….
[p][85]	p	**p**arça, i**p**ek, oturu**p**….
[r][86]	r	aka**r**, **r**enk, a**r**amak…
[s][87]	s	**s**ağır, **s**oru, yara**s**a, kö**s**…
[ʃ]/[š]	ş	**ş**a**ş**ırmak, a**ş**çı, ma**ş**a…
[t]	t	**t**a**t**lı**,** sa**t**mak, ka**t**ık…
[u][88]	u	**u**yanık, k**u**rt, t**u**l**u**m…
[y]	ü	**üz**ü**m**, **ü**rkek, **ü**lker…
[v]	v	**v**ermek, **v**e, e**v**…
[*j*]	y	u**y**anmak**, y**a**y**lak, sa**y**gın…
[z]	z	**z**aman, a**z**, ka**z**ık…
[đ]/[δ]	İngilizcedeki th sesi. Arapçadaki ذ de	**th**is, **th**en, **th**ence…

[82] Necip Üçok (Genel Fonetik, Ana Çizgileri, s. 79-80) dünya dillerinde kullanılan üç farklı "o" sesi olduğunu söyleyerek bunları "kapalı o" [o] (u ile a arasında u'ya yakın olan o-Türkçede nadiren bulunur: odun, bol), Orta vokal "o" [*O*] (u ile a'nın tam ortasında bulunur. Türkçede bu ses yoktur.) ve "açık o[ɔ] (bütün dünya dillerinde ve Türkçede yaygın olarak görülen ve boğumlanma noktası bakımından a'ya yakın olan ses- T. kolay, oğlum; Alm. sonne, grob; Fr. robe, sol; İng. sorry, solid… Biz tezimizde "açık o" için [o] sesçil işaretini kullanacağız.

[83] Necip Üçok (Genel Fonetik, Ana Çizgileri, s. 81-82) "ö" ve "ü" ünlülerini katışık vokaller (yuvarlaklaşmış vokaller) başlığı altında incelemiş ve bu seslerin hem "o" ve "u" ünlüsü gibi oynaklanmaları sırasında dudakların yuvarlak olduğu hem de "i" ve "e" ünlülerinin oynaklanmaları sırasında dilin aldığı şekle benzer şekil aldıklarını söyler. Yazar ayrıca Türkçede sık rastlanan bu tür seslerin birçok dünya dilinde bulunmadığını bu yüzden mesela İngilizlerin bu sesleri çıkarmakta büyük zorluk çektiklerini söylemektedir.

[84] Emel Huber (Dilbilime Giriş, s. 124.), bu sese "öğürmek kelimesindeki "ö" sesini örnek olarak vermiştir. Ancak Necip Üçok (Genel Fonetik, Ana Çizgileri, s.82.) bu sese Türkçede hemen hiç rastlanmadığını söyleyerek Emel Huber'in verdiği örnekteki "ö" sesini, çevresindeki fonemlerin etkisiyle ö [œ] sesinin biraz daha yuvarlaklaşmış şekli olarak açıklamaktadır.

[85] Necip Üçok (Genel Fonetik, Ana Çizgileri, s.51.) Rursçada görülen palatallaşmış p sesini [ṕ] sesçil işaretiyle göstermiştir.

[86] Türkçede ve dünya dillerinde kullanılan "r" seslerinin birçoğu "aleveolar/lingual" l sesidir ve [r] sesçil işaretiyle gösterilir. Ancak bu r sesinin dışında "sert damak r'si/ [ɹ]", "diş r'si [ɾ]", "küçük dil r'si [R]" gibi farklı sesçil işaretlerle gösterilen r seslerine de dünya dillerinde tesadüf edilmektedir.

[87] Necip Üçok (Genel Fonetik, Ana Çizgileri, s. 57.) Arapçada ص harfiyle gösterilen fonemi (ashab, sahife…) [ṣ] işaretiyle göstermiştir.

[88] Necip Üçok (Genel Fonetik, Ana Çizgileri, s. 76.) "u" vokalini niteliklerine göre "kapalı u" [u] ve "açık u" [*U*] olarak sınıflandırmakta ve kapalı u'da dudak yuvarlaklığının "açık u"ya göre daha kuvvetli olduğunu belirtmektedir. Üçok Türkçede "u"nun vurgulu olup olmamasının nitelik üzerinde etkili olduğunu da belirterek her iki "u" türünün geçtiği kelimelere örnekler vermektedir: " bunu [bu'n*U*], kuru [ku'rU], soru [so'rU], ulu [u'lU]"

	aynı şekilde oluşur.	
[ə]	Alm. gehe	ge:**ə**…

1.5. Türkçenin Ünsüz Sisteminin Tarihî Gelişimi ve Tarihî Türk Lehçelerinin Ünsüz Varlığı

1.5.1. Türkçenin Ünsüz Sisteminin Tarihî Gelişimi

En eski dönemlerden itibaren Türkçenin ünsüz sisteminin giderek zenginleşen bir çizgide geliştiğini görüyoruz. Bu gelişim çizgisini Louıs Bazin şöyle ifade etmektedir: "Türk dillerinde, konsonantizmin zenginliğinin vokalizminkine ters olarak değiştiği ve diakronik olarak konsonantizm bakımından bir zenginleşmeyle birlikte tamamiyle bir vokalizm fakirleşmesi yönünde tekâmül geçirdiği çok dikkat çekici bir husustur."[89] Arkaik dönemlerde bir fonemin değişik şekilleri olarak karşımıza çıkan ünsüzlerin tarihi süreç içinde her birinin bağımsız fonemlere dönüştüğünü görmekteyiz. Bu durumu N.A. Baskakov şöyle izah etmektedir: "Ünsüz sesbirimlerinin gelişiminin genel yasası olarak ünsüz sisteminin gelişiminin çok eski dönemlerinde olan değişken seslerin sesbirimleşme sürecini, yani değişken seslerin bağımsız sesbirimlere dönüşme sürecini sayabiliriz. Bu gelişim bütün ünsüz tipleri için olmamakla birlikte, genellikle ilk önce titreşimlileşme, sonra sızıcılaşma ve nihayet ötümlüleşme şeklinde olmuştur; yani önce titreşimli değişken seslerin bağımsız sesbirimlere, sonra sızıcı değişken seslerin bağımsız sesbirimlere ve nihayet ötümlü değişken seslerin bağımsız sesbirimlere doğru gelişimi şeklinde olmuştur; değişken seslerin sesbirimleşme süreçleri aynı zamanda, ünsüzlerin çeşitli tipleri için ve onların kök biçimbirimdeki veya kelimedeki başlangıç, orta veya sonda bulunma gibi çeşitli durumları için de farklı farklı olmuştur."[90] Yine Baskakov, Türkçe ünsüz sisteminin gelişiminin ünlülere göre daha düzenli ve daha sistemli olduğunu şu ifadelerle ortaya koymuştur: "… ünlü sistemi daha karmaşık bir gelişme süreci geçirmiştir. Bu sistemin niteliği ve tipi bütün bir diller grubunu tespit etmeye yarayan temel belirtiler olarak görev yapar. Ünsüzlerin de tarihi olarak kalıplaşan sesbilimsel yapıları ile eski ve çağdaş Türk dil ve gruplarının yapılarından farklı özellikleri bulunmakla birlikte, ünsüz sistemi, daha az oranda

[89] Louıs Bazin. (1979), "Türk Dillerinin Müşterek Tarafları ve Temayülleri" Tarihi Türk Şiveleri. (Çev: Efrasiyap Gemalmaz), Atatürk Üniversitesi Yayınları, No 551, Sevinç Matbaası, Ankara, s. 20.
[90] N. A. Baskakov (2006), Türk Dillerinin Tarihi-Tipolojik Sesbilimi (Çev. Dr. Kenan Koç- Dr. Oktay Selim Karaca), Multilingual Yayınları, İstanbul, s. 103.

değişmiştir ve ünlü sistemine göre daha istikrarlı olmuştur."[91] Baskakov'un Türkçenin ünsüzlerinin gelişimiyle ilgili aşamalar hakkındaki görüşlerinden bahsetmeden önce Türkçenin en eski dönemlerinde kullanılan ünsüz sistemi ve ünsüz fonemlerle ilgili bazı tespitleri yapmamız gerekecektir. En eski şekillerde (Ön Türkçe ve Eski Türkçe dönemlerinde) Türkçede bir vokal (ünlü) zenginliği göze çarparken buna karşılık bir konsonant (ünsüz) fakirliği görülmektedir. İlktürkçe döneminde kelime başında 6-8 ünsüz ses [b, t, q(k), s(ş), ç, y, (m)] görülürken, kelime ortasında ve sonunda ise daha zengin bir ünsüz varlığından (17-19 ünsüz ses) [b, p, t, d, q(k), ğ(g), ç, s, z, ş, y, (j), (c), δ ([ź]sesçil işaretiyle de gösterilir. (Peltek z-bugünkü Başkurt ve Türkmen Türkçelerinde bulunan ses), m, n, l, r, n] söz etmek mümkündür. "Aynı zamanda İlktürkçe ünsüzler sisteminin Altaistik rekonstrüksyonunun özel bir varyantı da mevcuttur. Bu varyant kelime başında iki diş (t ve d), iki çift dudak (p ve ϑ) ve iki artdamak veya damak artı (q ve ğ) ünsüzlerinin rekonstrüksüyonuna elverişli olmaktadır."[92] Yine Orhun ve Yenisey yazıtlarındaki Türkçede ilk hecede kullanılan 16 ünlü fonemine karşılık kelime başında kullanılabilen sadece 7 ünsüz fonem vardır [sıfır(0) "ünsüz yokluğu", b, t, k, ç, s, y]. Bu ünsüzler dışında kelime başında karşımıza çıkan ünsüzler ise (m, n, ş, p, l…) ya alıntı kelimelerde [şâd- İranca, nom (şeriat), manistan (saray), pur(u)m (Roma, Bizans…] veya istisnai durumlarda kullanılmaktadır [soru sözcüğü "ne" ve türevleri "neke (neye), neŋ (şey, nesne), neçük (nasıl), nelük (neden) gibi ve "b" sesinden yayınma yoluyla oluşan kelime başında "m" kullanımı: men(ben), meniŋ (benim), munçuk (boncuk) vb. gibi[93]]. Yine yazıtlarda kelime başında "d, g, ñ, ŋ, r, z" ünsüzleri kesinlikle kulllanılmazdı. Kelime başında ünsüz birleşmesi görülmemekle birlikte, kelime sonunda sınırlı da olsa çift ünsüzlere (lk, lp, lt, nç, nt, rt, rç, rk, rs, rt ve yt) rastlamak mümkündü. Yenisey ve Orhun yazıtlarında kelime içinde ve sonunda görülen ünsüzlerde ise aynı İlktürkçede olduğu gibi daha zengin bir ünsüz varlığından söz edilebilir. Türkçenin bu önemli yazılı belgelerinde kelime içinde ve sonunda 17 ünsüz fonem görülmektedir (t, d, p, b, k, g, ç, m, n, ñ, ŋ, y, s, z, ş, l, r).

---

[91] N. A. Baskakov (2006), s. 75.

[92] A. M. Şçerbak (1998), Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi, (çev. Prof. Dr. Enver Mahmut), TDK Yayınları, Ankara, s. 109.

[93] Ahmet Cevat Emre, (1949), s. 42, kelime başındaki bu "m" kullanımını şöyle izah etmektedir: " **m** ile başlayan bu kelimelerin temeli **n**, **ŋ** ile bitmektedir; bu iki genzelin etkisiyle eski **b** fonemi bazı yerlerde [yayınma: dilation ile] **m** olmuştur; fakat bu olay umumileşmemiştir. Olumsuzluk ma/me eki en eski kaynaklarda m iledir."

Ayrıca “b, d, g, k, l, n, r, s, t, y” ünsüzlerinin ince ve kalın ünlülerle kullanımına bağlı olarak Runik alfabede ikişer harfle gösterildiğini de burada hatırlatmak lazımdır.

Türk dilinin tarihi gelişimi içerisinde, özellikle farklı dillerle ve kültürlerle karşılaştıkça ve tabii olarak bunlardan etkilendikçe Türkçenin ünsüz sisteminin de derece derece zenginleştiğini görüyoruz. “ Eğer sayısal verilere başvuracak olursak, ilk dil durumuyla ünlülerin (16’dan 6-13) sayısına kadar azalmasına kıyasen yaklaşık her yerde ünsüz fonemler sayısının (15-17’den 20-25) sayısına kadar yükseldiğini belirtmek gerekir.”[94] Yabancı dillerden giren kelimelerin etkisiyle yukarıda bahsedilen İlk Türkçe ve Eski Türkçe dönemlerinde Türkçe kelimelerde kullanılmayan birçok ünsüz Türkçenin çeşitli lehçelerinde/yakın lehçelerinde kullanılmaya başlandı. Özellikle fısıltılı ünsüzler “h ve ẖ” ve sızıcı ünsüzler “f, v”nin kelimelerde (başta, ortada ve sonda olmak üzere) kullanılması Türkçenin ünsüz sisteminin zenginleşmesine oldukça önemli katkıda bulundu. Yine “…patlayıcıların ‘tonlu/tonsuz’ karşıtlığı ekseriyetle (tonluların ortaya çıkmasıyla) Ç/C’nin de dilde kullanılır olmasını hazırladı; bununla beraber, yumuşak genizli Ñ umumiyetle kayboldu."[95]

Tsintsius ise “Çağdaş Türk dillerinden Sarı Uygurca ve Salarcada görülen, ünsüzlerin soluklu-soluksuz karşıtlığı özelliğinden hareket ederek Ana Türkçe için patlayıcı seslerin kuvvetli ve zayıf (veya ötümlü-ötümsüz; soluklu-soluksuz) çift olarak bulunan ikili bir ünsüz şeklinde tasarlanabileceğini ileri sürmüştür.”[96]

Ahmet Buran da Türkiye Türkçesi ağızlarında görüle s/ş meselesiyle ilgili makalesinde Türkçedeki ünsüz sisteminin tarihî süreçte zenginleştiğine, bunun sebeplerini de sayarak, dikkat çekmiştir: “Arkaik olarak s fonemi, ön, iç ve son seste kullanılabilen bir ünsüz iken, ş fonemi sadece iç ve son seste kullanılmakta idi. Daha sonra, Türkçede görülen ünsüz zenginleşmesine, ünsüzlerin işlevselliğinin artmasına ve yabancı dillerden alınan kelimelerin etkisine bağlı olarak Eski Türkçede (Orhun) ş fonemi de ön, iç ve son seste kullanılmaya başlanmıştır…”[97]

---

[94] A. M. Şçerbak (1998), s. 255.
[95] Louıs Bazin (1979), s. 20.
[96] Han-Woo Choı (2010), Türkçe, Korece, Moğolca ve Mançu –Tunguzcanın Karşılaştırmalı Ses ve Biçimbilgisi, TDK Yayınları, Ankara, s. 58.
[97] Ahmet Buran (2007B), “Türkçede ve Türkiye Türkçesi Ağızlarında S/Ş Meselesi”, Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları, Volum 2/2, Spring 2007, s. 121.

1.5.1.1. Tarihî Türk Lehçelerinin Ünsüz Varlığı

1.5.1.1.1. Köktürkçenin Ünsüz Varlığı*

Köktürk alfabesinde 30 ünsüz harf bulunmaktadır. Bunlardan yirmisi (/b/, /d/, /g/, /k/, /l/, /n/, /r/, /s/, /t/ ve /y/), kalınlık incelik durumuna göre farklı harflerle gösterilen bir bakıma farklı fonemleri karşılayan ünsüz harflerdir. Geriye kalan 10 ünsüzden yedisi hecedeki ünlünün kalın veya ince olduğuna bakılmaksızın aynı harfle karşılanan " /ç/, /m/, /p/, /ş/, /z/, / / ve /ny/" fonemleri; geriye kalan üçü ise ligatür* (çift ünsüz) (ld-lt, nç ve nd-nt) değerindeki fonemlerdir. Köktürkçede ayrıca 4 adet, ünlü-ünsüz veya ünsüz-ünlüden oluşan, hece işareti (ık – kı, iç – çi, ok-uk/ko-ku, ök-ük/kö-kü) bulunmaktadır. Köktürkçenin ünsüz varlığı aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Tablo: 2

SES KARŞILIĞI	HARFLER	KULLANILDIĞI YERLER
/b/	𐰉 (kalın ünlülerle) 𐰋 (ince ünlülerle)	Sedalı çift dudak ünsüzü olan bu fonemin Köktürkçede birisi ince ünlülerle diğeri de kalın ünlülerle kullanılan iki şekli vardır. Bu sesler her durumda (kelime başında, ortasında ve sonunda) (bar "var", bar- "gitmek, varmak", bay "zengin", bediz "süs, resim, heykel", ber- "vermek", balbal "öldürülen düşman heykeli", ebir- "evirmek, döndürmek", ḳubrat- "derleyip toplamak", tabġaç "Çin, Kuzey Çin", yalabaç "elçi", çub "bölge, mıntıka", eb "ev", sab "söz, haber", sub "su, ırmak" vb.) kullanılmaktadır.
/ç/	𐰚	Sedasız diş eti ünsüzü olan /ç/ fonemi Köktürkçede her durumda (kelime

* Bu tabloda, Orhon alfabesinde kullanılan sesler esas alınmıştır.
* İki veya daha fazla harfin birbirine bağlanarak tek harf gibi kullanılması sonucunda ortaya çıkan yapılardır.

		başında, ortasında ve sonunda) ince ve kalın ünlülerde aynı harfle (çıḳan "teyze çocuğu, kuzen", çoraḳ "çorak yer, çöl", çub "bölge, mıntıka", eçü "ata, ecdat", ıçğın- "kaybetmek, bırakmak, elden çıkarmak", kiçig "küçük; az, pek az, hiç", yoġçı "yas tutucu, yasçı", āç "karnı tok olmayan, aç", āç- "acıkmak", bıç- "biçmek, kesmek", küç "güç, kuvvet" vb.) kullanılmaktadır.
/d/	𐰔 (kalın ünlülerle) 𐰇 (ince ünlülerle)	Sedalı diş-damak ünsüzü /d/ foneminin Köktürkçede birisi ince ünlülerle, diğeri de kalın ünlülerle kullanılan iki şekli vardır. Bu fonemler Köktürkçede sadece kelime içinde ve sonunda (adaḳ "ayak", adrıl- "ayrılmak", bediz "süs, resim, heykel", edgü "iyi", yadaġ "yaya, piyade", başad- "liderlik etmek, kumanda etmek", eşid- "işitmek", kıd- "öldürmek", öd "zaman; safra kesesi" vb.) kullanılmaktadır. Bu ses Türkçenin tarihî gelişimi içinde bazı kelimelerde d > ḍ(ḏ)*-z > y gelişmesi gösterecektir (adak > aḍak > azak > ayak "ayak").
/g-ġ/	𐰍 (kalın ünlülerle) 𐰜 (ince ünlülerle)	/g/ foneminin Köktürkçede biri art damak diğeri ön damak olmak üzere iki şekli vardır. Dolayısıyla artdamak ünsüzü olan /ġ(γ)/ fonemi kalın ünlülerle, ön damak ünsüzü /g/ ise ince

* Arap alfabesinde ذ harfiyle karşılanan bu fonem çeviriyazı alfabesinde ḍ / dh/ ð / ḏ işaretleriyle gösterilebilmektedir.

		ünlülerle kullanılmaktadır. /ġ-g/ fonemleri Köktürkçede kelime başında sadece “gu/gü” soru edatında kullanılırken kelime içinde ve kelime sonunda ise her zaman (aġı “ipekli kumaş”, aġrı- “hastalanmak”, ḳaġan “kağan, hakan”, oġlan “oğullar”, tamġaçı “mühürdar”, yaġı “düşman”, begler “beyler”, edgü “iyi, iyilik; kâr, kazanç, yarar”, ögir- “sevinmek”, ögsüz “öksüz, annesiz”, tigin “prens”, yegirmi/yigirmi “yirmi, sayı ismi”, aġ- “yükselmek, çıkmak”, ḳamaġ “bütün, hep”, toġ- “aşmak, geçmek”, yadaġ “yaya, piyade”, beg “bey”, elig “el”, külüg “ünlü, meşhur”, süçig “tatlı, hoş”, yeg / yig “daha iyi” vb.) kullanılmaktadır.
/k - ḳ/	𐰴(kalın ünlülerle- ḳ) 𐰲(ince ünlülerle k)	/k/ foneminin Köktürkçede biri art damak diğeri ön damak olmak üzere iki şekli vardır. Dolayısıyla artdamak ünsüzü olan /ḳ/ fonemi kalın ünlülerle, ön damak ünsüzü /k/ ise ince ünlülerle kullanılmaktadır. /k-ḳ/ fonemleri Köktürkçede her durumda (kelime başında, ortasında ve sonunda) (ḳaġan “kağan, hükümdar”, ḳamaġ “bütün, hep”, ḳaŋ “baba”, ḳapıġ “kapı”, ḳız “kız”, ḳop “hep, tamamıyla”, kel- “gelmek”, kergek “gerek, yok”, kiçig “küçük; az, pek az, hiç”, köl “göl”, arḳış “kervan”, saḳın- “düşünmek, kaygılanmak”, yaraḳlıġ “silahlı”,

		eki/ekin “iki”, ikegü “iki parça, iki bölük”, sekiz “sekiz, sayı ismi”, tüketi “tamamıyla, baştan sona kadar”, yüküntür- “baş eğdirmek, boyun eğdirmek”, adaḳ “ayak”, azuḳ “yiyecek, azık”, bulġaḳ “karışıklık”, ḳırḳ “sayı, sayı ismi”, suḳ “haset, kıskançlık, hırs, öfke”, yarıḳ “zırh”, ilk “ilk, ilk önce”, kergek “gerek, yok”, sünük “kemik” vb.) kullanılmaktadır.
/l /	˪(kalın ünlülerle) ᛉ (ince ünlülerle)	Sürtünmesiz diş eti ünsüzü olan /l/ foneminin Köktürkçede birisi ön damak, diğeri ise arka damak olmak üzere iki şekli vardır. Bunlardan ön damak “l”si ince ünlülerle, arka damak “l”si ise kalın ünlülerle kullanılmaktadır. /l/ fonemi Köktürkçede kelime başında sadece alıntı kelimelerde kullanılırken (lagzin “domuz-Çince”, likeñ “kişi adı-Çince” vb.) Türkçe kelimelerde ise kelime içinde ve sonunda (altı “altı, sayı ismi”, altun “altın”, biligsiz “bilgisiz, cahil”, kedimlig “giyimli, kuşamlı”, telinme- “delinmemek”, al- “almak, zaptetmek, ele geçirmek”, bol- “olmak”, el/il “halk, ülke, devlet”, köl “göl”, yıl “yıl” vb.) kullanılmaktadır.

/m/	𐰢	Çift dudak geniz ünsüzü olan bu fonem her durumda (kelime başında, ortasında ve sonunda)* (maḳaraç “kişi adı”, mañа “bana”, men “ben”, amtı “şimdi, şimdiki”, armaḳçı “aldatıcı, sahtekar”, basmıl “kavim adı”, bilme- “bilmemek”, emgek “ızdırap, eziyet”, ḳalmış “kalan, kalanlar”, ḳamaġ “bütün, hep”, tamġaçı “damgacı, mühürdar”, barım “mal, mülk, servet”, kem “kim”, özüm “kendim, ben”, tām “duvar”, vb.) kullanılmaktadır.
/n /	𐰔(kalın ünlülerle) 𐰽 (ince ünlülerle)	Sürtünmesiz diş-damak genizsili olan /n/ foneminin Köktürkçede ince ve kalın ünlülerle kullanılan iki şekli vardır. /n/ fonemi Köktürkçede her durumda (kelime başında, ortasında ve sonunda) (ne “ne, hangi”, nence “nice, ne kadar çok”, , anca “öyle, öylece, şöyle”, anta “orada, o zaman; ondan”, bunı “bunu”, kaġanlıġ “kağanlı, kağanı olan”, ḳazġan- “kazanmak, toplamak, biriktirmek”, yüküntür- “baş eğdirmek, boyun eğdirmek”, azman “sarımtırak”, bin- “binmek”, ökün- “pişman olmak, üzülmek”, tiyin “diye”, yoġan “kalın, ağır” vb.) kullanılmaktadır. Bu fonem kelime başında sadece “ne” soru zamiri bu zamirin türevlerinde kullanılır.
/p/	𐰃	Sedasız çift dudak ünsüzü olan /p/ fonemi kelime içinde ve kelime sonunda her

* Türkçe kelimelerin başında kullanılan /m/ fonemi b > m değişmesiyle (ben > men gibi) ortaya çıkan bir fonemdir. Türkçe kelimeler dışındaki kelime başındaki /m/ kullanımları ise alıntı kelimelerde görülmektedir.

		durumda kullanılırken (alpagu “cesur savaşçı, yiğit savaşçı”, apa “ata, ecdat”, ḳapıġ “kapı”, opla- “atılmak, kendini tutamamak”, alp “cesur, yiğit”, ḳop “hep, tamamiyle”, tip “diye, amacı ile” vb.) kelime başında sadece alıntı bir kelimede (purum “Batı Roma İmparatorluğu, Bizans”) görülmektedir.
/r/	𐰋 (kalın ünlülerle) 𐰏 (ince ünlülerle)	Titremeli diş eti ünsüzü olan /r/ foneminin Köktürkçede birisi ince ünlülerle diğeri ise kalın ünlülerle kullanılan iki şekli vardır. /r/ fonemi Köktürkçede sadece kelime içinde ve kelime sonunda (aġrı- “hastalanmak”, artuḳ “fazla”, biriye “güneyde”, kirü “geriye, batıda”, taşra “dışarı, dışta, dıştan”, toruġ “doru, renk ismi”, yarıḳ “zırh”, ar- “aldatmak”, bar “var, mevcut”, er- “ermek, olgunlaşmak”, ḳar “kar, yağış türü”, tir- “dermek, toplamak”, yir “yer, toprak; ülke, memleket” vb.) kullanılır.
/s/	𐰽(kalın ünlülerle) 𐰾(ince ünlülerle)	Sedasız diş arası (sızıcı) /s/ foneminin Köktürkçede birisi ince ünlülerle diğeri ise kalın ünlülerle kullanılan iki şekli vardır. /s/ fonemi Köktürkçede her durumda (kelime başında, ortasında ve sonunda) (sab “söz, haber”, sekiz “sekiz, sayı ismi”, sı- “kırmak”, sub “su, ırmak”, süçig “tatlı, hoş, asra “altta, aşağıda”, ḳalışız “tamam, bakiyesiz”, yılsıġ “zengin, müreffeh”, bas- “baskın yapmak, bastırmak”, bars “pars; kişi adı” vb.) kullanılmaktadır.
		Sedasız diş eti /ş/ fonemi sadece alıntı

/ş/	⊀	kelimelerde kelime başında bulunurken (şad “unvan-Farsça”, şantuñ “yer adı-Çince” vb.) Türkçe kelimelerde ise kelime içinde ve kelime sonunda (aşsız “yiyeceksiz”, başad- “liderlik etmek, kumanda etmek”, başlıġ “gururlu, mağrur”, bişük “akraba”, eşid- “işitmek, duymak”, kişi “insan”, taşra “dışarı, dıştan, dışta”, yaşa- “yaşamak”, aş- “aşmak, geçmek”, baş “baş; tepe, doruk”, ḳalmış “kalan, kalanlar”, kümüş “gümüş”, taş “dış”, yaş “gözyaşı; ömür yaşı” vb.) kullanılmaktadır.
/t/	⟠(kalın ünlülerle) ⊦(ince ünlülerle)	sedasız diş-damak ünsüzü /t/ foneminin Köktürkçede birisi ince ünlülerle diğeri ise kalın ünlülerle kullanılan iki şekli vardır. /t/ fonemi Köktürkçede her durumda her durumda (kelime başında, ortasında ve sonunda) (taḳı “dahi, daha”, taş “dış, taşıḳ- “çıkmak, sefere çıkmak”, teg- “değmek, varmak, erişmek, hücum etmek”, teg “gibi”, altı “altı, sayı ismi”, amtı “şimdi”, artuḳ “fazla”, otuz “otuz, sayı ismi”, yeti/yiti “yedi, sayı ismi, at “binek hayvanı, at”, āt/at “ad, isim, unvan”, ḳamşat- “sarsılmak, sendelemek”, ḳut “talih”, yarat- “yapmak, düzenlemek, yaratmak” vb.) kullanılmaktadır.
		Ön damaksıl /y/ foneminin Köktürkçede birisi ince ünlülerle diğeri ise kalın ünlülerle kullanılan iki şekli vardır. /y/ fonemi Köktürkçede her durumda (kelime başında, ortasında ve sonunda) (yaġı

/y/	𐰃(kalın ünlülerle) 𐰾(ince ünlülerle)	"düşman", yegirmi/yigirmi "yirmi, sayı ismi", yıl "yıl, sene", yig "daha iyi", yorı- "yürümek", yüz "yüz, çehre", iniygün "erkek kardeşler", tayġun "taylar, oğullar", ulayu "ve; önce, ilk önce", ay "ay, ortalama otuz günlük zaman dilimi", bay "zengin", ḳutay "ipek, ipekli kumaş", yay "yaz" vb.) kullanılmaktadır.
/z/	𐰋	Sedalı diş arası (sızıcı) /z/ fonemi Köktürkçede kelime içinde ve kelime sonunda (azuḳ "yiyecek, azık", bedizçi "ressam, heykeltraş", biziñ "bizim", ḳazġan- "kazanmak, elde etmek; fethetmek", sözleş- "konuşmak, sözleşmek", tizlig "kuvvetli, güçlü, dizli", yazı "ova, step", az "az, çok olmayan", baz "bağımlı, tabi", ḳız "kız", oḳsuz "boy örgütü olmayan, örgütsüz", tez- "kaçmak", uz "süs, tezyinat", yutuz "eş, zevce" vb.) kullanılmaktadır.
/ñ (ny)/	𐰽	Türkçenin lehçeleşme sürecinde /n/ ve /y/ fonemleri olarak iki bağımsız foneme dönüşecek olan bu ses (ET ḳanyu "hangi, kim" > DLT ḳanu ~ ḳayu "hangi, hangi şey) Köktürkçede ön damak genizsil ünsüzünü temsil etmektedir. Çeviriyazı alfabesinde bazen "ny" bazen "ñ[*] bazen de ń" işaretleriyle karşılanan bu fonem Köktürkçede sadece kelime içinde ve kelime sonunda (añıġ "kötü, fena", añıt-

[*] Bu işaret bazı çalışmalarda arka damak genizsil ünsüzü " " için de kullanılmaktadır. Maalesef bu durum seslerin takibinde zaman zaman karışıklığa sebep olmaktadır.

		“korutmak, tehdit etmek”, ḳañu “hangi”, azḳıña “azıcık, pek az, çıġañ “yoksul, fakir”, ḳoñ “koyun”, yañ- “yaymak, dağıtmak, hezimete uğratmak” vb.) kullanılmaktadır.
/ŋ /	ᛩ	Arka damak ünsüzü olan /ŋ (s)/ fonemi Köktürkçede sadece kelime içinde ve kelime sonunda kullanılır. Bu fonem hem ince ünlülerle hem de kalın ünlülerle (beŋgü “ebedi; ebedi olarak”, buŋsuz “dertsiz, sıkıntısız…”, ertiŋü “pek, pek çok”, köŋül “gönül”, maŋa “bana”, süŋük/siŋük “kemik”, teŋri “tanrı; gök, gök yüzü”, toŋıt- “aşağıya dönük olmak, aşağı meyletmek”, yaŋıl- “yanıltmak, hata etmek”, biŋ “bin, sayı ismi”, buŋ “dert, sıkıntı”, kaŋ “baba”, küŋ “kadın köle, cariye” vb.) kullanılmaktadır.
/ld-lt/	ᛗ	Köktürkçede 3 adet ligatür -iki veya daha fazla harfin birleştirilerek tek harf olarak kullanılması- (ld-lt, nç, nd-nt) kullanılmıştır. Bunlardan birisi de ld-lt ligatürüdür. Bu işaret kalın ünlülü kelimelerde kelime başı /alt/ ses grubunu ve kelime içinde /lt/ ünsüz çiftini göstermek için kullanılır. Yazıtlardaki bir örnekte ise bu ligatür ince ünlülü bir kelimedeki /lt/ ünsüz çiftini göstermek için (altım “aldım”, altmış “60, sayı”, altunum “altınım”, boltı “oldu”, yolta “yolda, kıltı “kıldı”, yiriltim “ayrıldım” vb.) kullanılmaktadır.

/nç/		Köktürkçede kullanılan ligatürlerden bir diğeri olan nç çift ünsüzü anç/enç ses gruplarının yazımında ve /nç/ ünsüz çifti değerinde (anca “öylece”, sançdı “mızrakladı”, nence “nice kez”, bunca “bunca”, erinç “muhakkak ki” vb.) kullanılmaktadır.
/nt/		/nt/ ligatürü ant/ent ses gruplarının yazımında ve /nt/ ünsüz çifti değerinde (anta “orada”, kentü “kendi”, alkıntı “mahvoldu” vb.) kullanılmaktadır.
/ık-k-kı/		Köktürkçede 4 adet, ünlü-ünsüz veya ünsüz-ünlüden oluşan, hece işareti (ık – kı, iç – çi, ok-uk/ko-ku, ök-ük/kö-kü) bulunmaktadır. Bunlardan birisi de /ık-k-kı / fonemini karşılayan işarettir. Bu fonem Köktürkçede /ık/ ses grubunu, /kı/ ses grubunu ve kelime başında /ı/ ünsüzünden önce kullanılan art damak /ḳ/ fonemini karşılamak üzere (balık “şehir”, tagık- “dağa çıkmak”, azkıŋa “azıcık, pek az”, kışdı “kıldı, yaptı”, kırk “40”, Kırkız “Kırgız, boy ismi” vb.) kullanılmaktadır.
/iç-çi/		Bu fonem Köktürkçede /iç/, /çi/ ses gruplarını ve /i/ ince ünlüsünden önce kullanılan kelime başı /ç/ fonemini (içgertim “tabi kıldım”, içre “içte, içerde, elçi “elçi”, Çik “kavim adı” vb.) karşılamaktadır.

/ok-uk-ko-ku/	↓	Bu fonem Köktürkçede /ok-uk/ ses gruplarını ve kelime veya hece başında /o/ ve /u/ ünlülerinden önce her zaman art damak /ḳ/ fonemini (tokuz "9", buyruk "kumandan", yook "yok", buuka "boğa"kubart- "derleyip toparlamak", Bayırku "kavim adı" vb.) karşılamaktadır.
/ök-ük-kö-kü/	⊐	Bu fonem Köktürkçede /ök/, /ük/, /kö/, /kü/ ses gruplarını ve kelime veya hece başında /ö/ ve /ü/ ünlülerinden önce her zaman ön damak /k/ fonemini (üküş "çok", türük "Türk", ökün- "pişman olmak", kör- "görmek", küzedü "korudu, kolladı", körür "görür", küntüz "gündüz" vb.) karşılamaktadır.

1.5.1.1.2. Eski Uygur Türkçesinin Ünsüz Varlığı

Eski Uygur Türkçesinde 25 ünsüz fonem* bulunmaktadır. Bunlar: /b, ç, d, ḍ (d̲), f, g, ġ, h, ḫ, j, k, ḳ, l, m, n, ŋ ( ), ñ (ny), p, r, s, ş, t, w, y, z/ fonemleridir. Bu dönemde Köktürkçeden farklı olarak ortaya çıkan ünsüzlerin büyük bir kısmı alıntı kelimelerle birlikte Uygurcada kullanılırken (f, h, ḫ, j vb.) bir kısmı ise Türkçe kelimelerde bazı ses değişmeleri (ḳ > h, ḳ > ḫ, b > w, b/p > f, v > f vb.) sonucunda kullanılmaktadır. Eski Uygur Türkçesinde bu fonemlerin kullanımı aşağıdaki tabloda verilmiştir:

* Uygur alfabesinin 18 harften oluşan işaret sistemi Türkçenin seslerini tam olarak karşılamamakta bazı sesler ortak harflerle gösterilmektedir. Olması gereken bazı sesleri karşılayan işaretler ise bu alfabede bulunmamaktadır. Mesela Uygur alfabesinde "n" harfi dışında n, ny (ñ) ve ((ŋ) ünsüzlerini ayırt edecek bir işaret yoktur. Bu sebeple Eski Uygur Türkçesindeki ünsüz sayısı ile ilgili çeşitli sayılar verilmektedir. Mesela Hatice Şirin User'in Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri adlı eserinde Uygur alfabesinde 22 adet ünsüz sesten bahsedilmektedir. Bizim verdiğimiz ama bu eserde verilmeyen ünsüz fonemler "ḍ, ve ny" fonemleridir. Biz Köktürkçedeki ünsüz fonemleri de göz önünde tutarak yukarıdaki sayıyı ve ünsüzleri vermeyi uygun bulduk.

Tablo: 3

SES KARŞILIĞI	HARFLER	KULLANILDIĞI YERLER
/b/	ﻭ	Sedalı çift dudak ünsüzü olan bu fonem Uygur Türkçesinde her durumda (kelime başında, ortasında ve sonunda) ve ince ve kalın ünlülerle birlikte (bar “var”, bar- “gitmek, varmak”, baş “başlangıç”, bay “zengin”, bedizle- “süslemek”, bir- “vermek”, abınçu “cariye”, kobu “kof, boş, zayıf”, sabçı “sözcü, haberci”, yabız “kötü, fena”, ebçi “eş, karı, kadın”, öbkelen- “kızmak, öfkelenmek”, tebe “deve”, ab “av”, sab “söz”, sub “su”, eb “ev”, seb- “sevmek”, vb.) kullanılmaktadır.
/ç/	ﺩ	Sedasız diş eti ünsüzü olan /ç/ fonemi Eski Uygur Türkçesinde her durumda (kelime başında, ortasında ve sonunda) (çaġ “çağ, zaman”, çaġur- “iftira etmek, çamur atmak”, çız- “çizmek”, ıçġın- “kaybetmek”, sabçı “haberci, sözcü”, 52uculun- “yolunmak, kopmak”, uçruġ “bayrak”, kiçe “akşam”, kiçig “küçük”, küçlüg “güçlü, kuvvetli”, üçün “için”, aç- “açmak”, ıġaç “ağaç”, ḳılıç “kılıç”, uç- “uçmak”, biç- “biçmek, kesmek”, iç “iç”, üçünç “üçüncü” vb.) kullanılmaktadır.
/d-ḍ/	ﺩ	Sedalı diş-damak ünsüzü /d/ fonemi Köktürkçeden farklı olarak Uygur Türkçesinde tamamı alıntı kelimelerde olmak üzere kelime başında da kullanılmıştır (daniş “yıldız adı: Skr.”, dın “din, mezhep: Soğ.” vb.). Türkçe kelimelerde ise kelime içinde ve kelime sonunda (erdemlig “erdemli, faziletli”, ıdala- “son vermek, bırakmak, terketmek”, ḳarındaş “kardeş”, ordu “kale, şehir”, ıd- “göndermek”,

		eşid- “işitmek” vb.) kullanılmıştır. Bu sesle ilgili d > ḍ(ḏ)* -ẕ > y gelişmesinin d > ḏ(ḍ) (adak > aḍak) kısmına bu devirde rastlanmaktadır.
f	ڤ	Sedasız diş-dudak ünsüzü olan /f/ fonemi Köktürkçede tespit edilmemiştir. Eski Uygur Türkçesi Dönemi’nde girilen yeni kültür ve din çevresinden dolayı alıntı kelimelerin özellikle başında (ferişti “melek”, futsi “bilge, bilgin” vb.) görülmeye başlayan bu fonem Türkçe kelimelerde ise kelime içinde “b/p > f, v > f” değişmeleri sonucunda (ḳıfraḳ < ḳıvraḳ “cimri, tamahkar”, tafran- < tabran- “davranmak, acele etmek, telaşlanmak”, ufşaḳ < uvşaḳ “ufak, küçük”, yafşur- < yapşur- “yapıştırmak; yanaşmak, yapışmak”, köfenç < kövenç “gurur, kibir”, tilfe < tilve < tilbe “abdal, aşık, deli”, kullanılmaya başlanmıştır.
/g-ġ/	ڭ (g) ڭ̇ (ġ)	/g/ foneminin biri art damak diğeri ön damak olmak üzere iki türü vardır. Dolayısıyla artdamak ünsüzü olan /ġ(γ)/ fonemi kalın ünlülerle, ön damak ünsüzü /g/ ise ince ünlülerle kullanılmaktadır. /g/ fonemi Eski Uygur Türkçesinde kelime başında sadece birkaç alıntı kelimede (Gang “Skr. Ganj Nehri’nin adı”, got “Skr. kertenkele vb.) kullanılmaktadır. /ġ/ fonemi ise kelime başında alıntı kelimelerde (ġuan “ Skr. kabahat, suç, günah”, ġuru “Skr. öğretmen, muallim” vb.) kullanılmaktadır. Eski Uygur Türkçesi

* Arap alfabesinde ذ harfiyle karşılanan bu fonem çeviriyazı alfabesinde ḍ / dh/ δ / ḏ işaretleriyle “z” yi karşıladığında ẕ ile gösterilebilmektedir. Biz bu işaretlerden “ḍ” ve “ẕ”yi tercih edeceğiz.

		Sözlüğü'nde bazı çok heceli isimlerin hem "/ḳ/"lı hem de "/ġ/"lı şekillerinin olması farklı ünsüz okunuşlarından kaynaklanmaktadır.* Bu ünsüzlerin farklı okunuşları "Bu dönem metinleri için karakteristik olan n, ḳ, ġ, ŋ, ş, s, z harflerinin ayırıcı işaretlerinde görülen kararsızlıklar…"[98]dandır. Dolayısıyla adı geçen sözlükteki kelime başı /ġ/ fonemlerini bu açıdan değerlendirmek lazımdır. /ġ-g/ fonemleri kelime içinde ve kelime sonunda ise Türkçe kelimelerde her durumda (aġı "servet, varlık, hazine; gözyaşı", aġrı- "hastalanmak", ḳaġan "kağan, hakan", oġlan "genç adam, oğlan, çocuk", tamġaḳ "damak", yaġı "düşman", begler "beyler", edgü "iyi, iyilik; kâr, kazanç, yarar", ögür- "memnun olmak, sevinmek", ögsüz "öksüz, annesiz; akılsız, zekasız", tigin "prens", yegirmi/yigirmi "yirmi, sayı ismi", aġ- "yükselmek, yukarı çıkmak", ḳamaġ "bütün, hep, hepsi", toġ- "doğmak, doğuş", yadaġ "yaya, piyade", beg "bey", elig "el; elli, sayı ismi", küg "gürültü, ses; türkü, şarkı; şöhret, ün", süçig/süçüg "tatlı, hoş", yeg/yig "iyi, pek iyi" vb.) kullanılmaktadır.
/h/	ذ	Sedasız ön damak ünsüzü /h/ fonemi Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü'ndeki Türkçe bir örnekte ḳ > h değişmesiyle kelime içinde (alhın- < alḳın- "bitmek, tükenmek, azalmak, eksilmek"), bazı alıntı kelimelerde ise kelime başında, kelime içinde ve kelime sonunda

* Eski Uygur Türkçesinde bazı ünsüzlerin farklı okunuşlarıyla ilgili geniş bilgi için Prof. Dr. Kemal Eraslan'ın "Eski Uygur Türkçesi Grameri- s. 61" adlı eserine bakılabilir.

98 Sema Barutçu Özönder (1998), Üç İtigsizler, Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks-XXX Levha, TDK Yayınları, Ankara, s. 12.

		(Horuġ “ilah adı”, Honuġ “özel isim”, Brahma “Zervan’ın adı”, muhurta “zaman, vakit tayini ölçüsü, günün bir kısmı: Skr., ġarh Skr.” vb.) kullanılmıştır.
/ẖ/	ڈ ڑ ں	Sedasız arka damak ünsüzü /ẖ/ fonemi alıntı kelimelerin başında, içinde ve sonunda kullanılırken (ẖast “yıldız adı”, ẖua “bir çiçek türü”, Mşiẖa “İsa”, ḳarẖ “burç” vb.) Türkçe kelimelerde ise kelime başında ve kelime içinde ḳ- > ẖ-/-ḳ- > -ẖ- değişmesine uğramış kelimelerde (ẖaçan < ḳaçan “ne zaman, ne vakit”, ẖasġan- <ḳazġan- “kazanmak”, ẖatıġ < ḳatıġ “katı, sert”, ẖısḳa < ḳısḳa “kıssa”, ẖız < ḳız “kız”, aẖıt- < aḳıt- “akıtmak”, oẖı- < oḳı- “okumak”, oẖşa- < oḳşa- “benzemek”, toẖı- < toḳı- “dokumak” vb.) kullanılmaktadır.
/j/	ۍ ۑ ې	Sedalı diş eti ünsüzü olan /j/ fonemi sadece alıntı kelimelerde, çoğunlukla kelime içinde, (ajun < Soğ. Ācūn “dünya”, arjawrt “Skr. Lacivert, renk ismi”, mojaḳ “başpapaz”, parivrajaḳa “Skr. serseri derviş”, taj < Ar. Tac “taç”, tijit “Skr. tövbe, bağış, kusur açıklama”, tujit “Çin. Kasap”, vajra “şimşek” vb.) kullanılmaktadır.
/k-ḳ/	ڈ ڑ ں (ḳ) ں (k)	/k/ foneminin biri art damak diğeri ön damak olmak üzere iki türü vardır. Dolayısıyla artdamak ünsüzü olan /ḳ/ fonemi kalın ünlülerle, ön damak ünsüzü /k/ ise ince ünlülerle kullanılmaktadır. /k-ḳ/ fonemleri Eski Uygur Türkçesinde her durumda (kelime başında, ortasında ve sonunda) (ḳaġan “kağan, hükümdar”, ḳamaġ “bütün, hep”, ḳaŋ “baba”, ḳapıġ “kapı”, ḳız “kız; sıcak; hasis”, ḳop “hep,

		çok, bol”, kel- “gelmek”, kergek “gerek, yok”, kiçig “küçük, ufak, genç; az, pek az, hiç”, köl “göl”, arḳış “kervan, haberci”, saḳın- “düşünmek, kaygılanmak”, yaraġlıġ “yakışan, yarayan, hoş, uygun”, eki/iki “iki”, ikegü “iki parça, iki bölük, her ikisi”, sekiz “sekiz, sayı ismi”, tüketi “tamamıyla, baştan sona kadar”, yükün- “secde etmek, eğilmek”, adaḳ “ayak”, azuḳ/azıḳ “yiyecek, azık”, bulġaḳ “karışıklık”, ḳırḳ “sayı, sayı ismi”, suḳ “haset, kıskançlık, hırs, heves, istek”, yarıḳ “zırh; kıyı kenar”, ilk “ilk, ilk önce”, kergek “gerek, yok”, süŋük “kemik” vb.) kullanılmaktadır.
/l/	ﻝ	Birisi ön damak, diğeri ise arka damak olmak üzere iki türü olan sürtünmesiz diş eti ünsüzü olan /l/ fonemi Köktürkçede olduğu gibi, kelime başında sadece alıntı kelimelerde kullanılırken (laġzın “domuz-Çin.”, likçir “takvim-Çin.”, limçin “bir yıldız adı-Çin. vb.) Türkçe kelimelerde ise kelime içinde ve sonunda (altı “altı, sayı ismi”, altun “altın”, biliglig “bilgili, bilgin”, kedimlig “giyimli kuşamlı, elbiseli, zırhlı”, telin- “delinmek, çatlamak”, al- “almak, zaptetmek, ele geçirmek”, bol- “olmak”, el/il “halk, ülke, devlet, hükümdar”, köl “göl”, yıl “yıl, sene” vb.) kullanılmaktadır.
/m/	ﻡ	Çift dudak geniz ünsüzü olan bu fonem Uygur Türkçesinde her durumda (kelime başında*, ortasında ve sonunda) (manıstan “manastır”,

* Türkçe kelimelerin başında kullanılan /m/ fonemi b > m değişmesiyle (ben > men gibi) ortaya çıkan bir fonemdir. Türkçe kelimeler dışındaki kelime başındaki /m/ kullanımları ise alıntı kelimelerde görülmektedir.

		men “ben”, min- “binmek”, mis “bin, sayı ismi”, amġa “yaban keçisi”, amtı “şimdi”, boymul “bir tür yırtıcı kuş”, ḳamıç “kepçe”, ḳamşa- “kımıldamak, hareket etmek”, oyma “oyucu, sakatat çıkarıcı”, tuman “duman, sis”, emgek “acı, keder”, semiz “semiz, besili”, tümen “onbin”, ümele- “misafirliğe gitmek, misafir olmak”, yigirmi “yirmi, sayı ismi”, alım “borç, borç alınan her şey”, barım “zenginlik, servet”, birdem “büsbütün, tamamıyla”, erdem “erdem, fazilet, kim “ki; kim, kimler”, ölüm “ölüm” vb.) kullanılmaktadır.
/n/	•	Sürtünmesiz diş-damak genizsili olan /n/ fonemi Eski Uygur Türkçesinde her durumda (kelime başında, ortasında ve sonunda) (ne “ne, hangi”, neçe “nice, ne kadar çok”, neçük “nasıl”, ança “öyle, öylece, şöyle, bir miktar”, anta “orada, o zaman; ondan”, ḳanaġ “kan alma”, ḳazġan- “kazanmak, toplamak, biriktirmek”, yunġuḳ “hamam”, arslan “arslan”, birgin “ödeme”, tolun “dopdolu, hep”, kelin “gelin”, öngdün “önden”, ökün- “pişman olmak, üzülmek” vb.) kullanılmaktadır. Yine bu dönemde kullanılan /n/ fonemlerinden birisinin /ny/ ligatürünün /n/ ve /y/ olarak ayrışması sonucunda ortaya çıktığı görülmektedir (Kök. añıġ (anyıġ) “fena” > Uyg. anıġ “fena”). Bu fonem kelime başında sadece “ne” soru zamiri ve bu zamirin türevlerinde kullanılır.
/ŋ /	Bu fonem için Uygur Türkçesinde özel bir işaret	Arka damak ünsüzü olan /ŋ / fonemi Eski Uygur Türkçesinde sadece kelime içinde ve kelime sonunda kullanılır. Bu fonem hem ince ünlülerle hem de kalın ünlülerle (eŋ (es) “av,

	yoktur. İki harf yanyana getirilerek yazılır.	yiyecek", oŋ- "(benzi) solmak", taŋ "tan, şafak", meŋ "av, yiyecek", miŋ "bin, sayı ismi", ürüŋ "beyaz", tıŋla- "dinlemek", tırŋak "tırnak", yalŋus "yalnız", eŋle- "ava çıkmak", iŋek "inek", iŋen "dişi deve", keŋren- "homurdanmak, sızlanmak", köŋek "kova", meŋi "sevinç mutluluk", öŋi "başka, ayrı", teŋri "Tanrı", üŋgüş- "delinmek, yırtılmak, yolunmak", vb.) kullanılmaktadır.
/ñ (ny)/	Bu fonem için Uygur Türkçesinde özel bir işaret yoktur. İki harf yanyana getirilerek yazılır.	Ön damak genizsil ünsüzünü olan /ny/ fonemi Türkçenin lehçeleşme sürecinde /n/ ve /y/ fonemleri olarak iki bağımsız foneme dönüşecektir (ET ḳanyu "hangi, kim" > DLT ḳanu ~ ḳayu "hangi, hangi şey). Bu ayrışmanın ilk izleri Eski Uygur Türkçesi Dönemi'de görülmektedir (Kök. añıġ (anyıġ) "fena" > Uyg. anıġ "fena", Kök. yañ- "yaymak, dağıtmak, hezimete uğratmak" > Uyg. yan- "yaymak; tehdit etmek"). Çeviriyazı alfabesinde bazen "ny" bazen "ñ* bazen de ń" işaretleriyle karşılanan bu fonem, Uygur Türkçesinde de Köktürkçede olduğu gibi sadece kelime içinde ve kelime sonunda (añıġ (anyıġ) "kötü, fena- IB'de", ḳañu ~ ḳayu "hangi", çıġañ (~ çıġay) "yoksul, fakir", ḳoñ (~ ḳoy ~ ḳoyun) "koyun", turña "turna kuşu", vb.) kullanılmaktadır.
/p/	ۏ	Sedasız çift dudak ünsüzü olan /p/ fonemi Türkçe kelimelerde kelime içinde ve kelime sonunda her durumda kullanılırken kelime başında bazı Türkçe kelimelerde kullanılsa da çoğunlukla alıntı kelimelerde (par "var", piçek

* Bu işaret bazı çalışmalarda arka damak genizsil ünsüzü " " için de kullanılmaktadır. Maalesef bu durum seslerin takibinde zaman zaman karışıklığa sebep olmaktadır.

		“bıçak”, purum “Doğu Roma, Bizans”, pintav “sadaka Skr.”, kerpiç “kerpiç”, kirpik “kirpik”, öpke “öfke”, töpe/töpü “tepe”, yipke “iplik”, apa “abla, büyük kız kardeş”, ḳapıġ “kapı”, ḳapış- “karşı durmak, asmak”, ḳopan “hep”, sapaġ/sapıġ “sıra, dizi”, tapıġ “tapma, hürmet”, yapı “kabuk”, alp “yiğit, cesur”, ḳap- “kapmak”, kop “hepsi, bütünü”, yap- “yapmak, inşa etmek”, köp “çok, bol”, küp “küp, kab”, yip “ip, iplik” vb.) kullanılmaktadır.
/r/	ר	Titremeli diş eti ünsüzü olan /r/ fonemi Eski Uygur Türkçesinde, Köktürkçeden farklı olarak, bazı alıntı kelimelerin başında da (raḫu “Skr. seyyare, gezegen”, rivadi “Skr. yıldız kümesi”, roç “Soğ. gün” vb.) kullanılmıştır. Türkçe kelimelerde ise kelime içinde ve kelime sonunda (aġrı- “hastalanmak, hasta olmak”, artuḳ “ çok, fazla, arta kalan”, ortuḳ “ada; ortak”, taşḳaru “dışarı, taşra”, toruġ “güçsüz, zayıf, kuvvetsiz”, yarıḳ “zırh”, erin “dudak”, iris “irin, cerahat” kirü “geri”, ar- “aldatmak; yorulmak”, bar “var, mevcut”, birikli “birikmiş”, er- “imek, olmak; mevcut olmak; vuku olmak, bulmak; bulunmak”, ḳar “kar, yağış türü; omuz, kolun üst kısmı”, tir- “dermek, toplamak”, yir “yer, toprak; ülke, memleket” vb.) kullanılmaktadır.
/s/	ס	Sedasız diş arası (sızıcı) /s/ fonemi Eski Uygur Türkçesinde her durumda (kelime başında, ortasında ve sonunda) (sabçı “sözcü, haberci”, sınuḳ “kırık”, söz “söz”, sü “ordu”, asıġ “fayda”, basın- “batmak, aşağıya doğru gitmek”, ḳuruġsaḳ “kursak”, esen “esen, sağ

		salim", esne- "esnemek", isig "aziz, sevgili", kişi "eş, zevce", bars "kaplan, leopar", bas- "basmak, kazanmak, yenmek", sus- "çarpmak, daldırıp almak" "vb.) kullanılmaktadır.
ş	ϸ	Sedasız diş eti /ş/ fonemi Köktürkçeden farklı olarak sadece alıntı kelimelerde değil az sayıda da olsa Türkçe kelimelerde de kelime başında bulunabilmektedir. Ayrıca bu fonem kelime içinde ve kelime sonunda da sıklıkla (şış/şiş "şiş, kabarık; ur", şiş- "şişmek", busuşluġ "kederli", ḳamşa- "hareket etmek, kımıldamak", ḳarşı "karşı, rakip", yaşıl "yeşil", eşid- "işitmek", kişi "kişi, insan, adam", boş "boş, serbest", ḳuş "kuş", oş "iç, karın, bağırsaklar", yāş/yaş "yaş taze; yaş ot", biş "beş, sayı ismi", biş- "pişmek", idiş "kap, tabak, çanak", körüş- "görüşmek", tüş- "düşmek" vb.) kullanılmaktadır.
t	ϸ	Sedasız diş-damak ünsüzü /t/ fonemi Uygur Türkçesinde her durumda (kelime başında, ortasında ve sonunda) (taġ "dağ", tas "tan, şafak", toḳuz "dokuz, sayı ismi", tebe "deve", teg- "değmek, erişmek", tesri "gök, gökyüzü; Tanrı", tün "gece", altun "altın", atlıġ "atlı, süvari", ḳatıġ "katı, sert", utru "karşı", biti- "yazmak", ötüg "rica", yütür- "yitirmek, kaybetmek", at "at, binek hayvanı", ḳat "kat", ḳut "talih", ot "ot, kısa bitki", et "et", it- "düzene sokmak", öt "öğüt, nasihat", tört "dört, sayı ismi vb.) kullanılmaktadır.
w	ϸ	Çift dudak ünsüzü alıntı kelimelerde her durumda (wapşı "hoca-Çince" vs.) kullanılırken Türkçe kelimelerde ise b > w

		değişmesiyle kelime içinde ve kelime sonunda (awçı “avcı- abçı > awçı”, ḳuwran- “toplanmak- ḳubran- > kuwran-”, tawar “mal mülk- tabar > tawar”, tawışḳan “tavşan- tabışḳan > tawışḳan”, ewçi “kadın-ebçi > ewçi”, ewril- “dönmek- ebril- > ewril-”, köwrüg “davul- Köktürkçede köbürge ‘davul’”, “ aw “av- *AT āb “av” > ab > aw”, ew “ev- eb > ew”, suw “su- sub > suw”, saw “söz- sab > saw” vb. kullanılmaktadır.
y	ي	Ön damaksıl /y/ fonemi Eski Uygur Türkçesinde her durumda (kelime başında, ortasında ve sonunda) (yaġı “düşman”, yıl “yıl, sene”, yorı- “yürümek”, yig “iyi, daha iyi”, yegirmi/yigirmi “yirmi, sayı ismi”, yüz “yüz, çehre”, ayaġ “şeref, itibar, saygı, hürmet”, boyun “boyun, ense, vücut”, tayaġlıġ “dayak, destek”, uya“yuva, çukur”, iyi “mal-mülk, servet” ay “ay, ortalama otuz günlük zaman dilimi”, bay “zengin, varlıklı”, ḳurıltay “kurultay”, yay “yay” vb.) kullanılmaktadır.
z	ز ـز ـز	Sedalı diş arası (sızıcı) /z/ fonemi Köktürkçeden farklı olarak az sayıdaki alıntı kelimenin başında da kullanılmaktadır. Türkçe kelimelerde ise, kelime içinde ve kelime sonunda (azıġ “azı, azı dişi”, buzaġu “buzağı”, ḳazġanç “kazanç”, tuzaḳ “tuzak”, uzun “uzun”, közle- “gözlemek”, közünük “pencere”, tezek “tezek, kuş pisliği”, üze “yukarıda; üzerine, üzerinde”, āz “az, miktar”, āz- “sapmak, yoldan çıkmak”, toz “toz”, kidiz “keçe”, öz “kendi, öz”, söz “söz”, ügüz “ırmak”, yutuz “eş, zevce”, yüz “yüz, sayı ismi” vb.) kullanılmaktadır.

1.5.1.1.3. Arap Alfabesinin Kullanıldığı Tarihî Türk Lehçelerinin (Karahanlı Türkçesi, Harezm Türkçesi, Kıpçak Türkçesi, Çağatay Türkçesi, Eski Oğuz Türkçesi) Ünsüz Varlığı

Türklerin Müslümanlığı kabulü ile Araplarla daha yakın sosyal ve kültürel bağlar kurulmaya başlamıştır. Bu yakınlaşma, zamanla, Türklerin kullandıkları alfebeleri terk ederek Arap alfabesini kullanmaya başlamaları sonucunu da doğurmuştur. Yaklaşık X. yüzyıldan itibaren Arap alfabesi tedricen -çünkü Uygur alfabesi de Arap alfabesiyle birlikte uzunca bir süre kullanılmaya devam etmiştir- Türkler tarafından kullanılmaya başlanmıştır. XI. yüzyıl Karahanlı Türkçesi metinlerinde kullanılan Arap alfabesinde şu ünsüz hafler yanlarındaki ünsüz sesleri karşılamak üzere kullanılmaktadır: b (ب), c (ج), ç (چ), d (د), ḍ (ذ), g (ك), ġ (غ), h (ح), ḫ (خ), k (ك), ḳ (ق), l (ل), m (م), n (ن), p (ب), r (ر), s (س), ş (ش), t (ت), y (ى), z (ز) . Ayrıca Türkçe kelimelere mahsus çift dudak “w”si ki bu sesi göstermek için Arap alfabesinde bulunmayan üç noktalı f (ڤ) harfi üretilmiştir. Bu işaret, Arap alfabesinin kullanıldığı dönemler boyunca, çift dudak “w” sesini karşılamak üzere “ و ” harfiyle beraber kullanılmıştır. Bu işaret özellikle Eski Oğuz Türkçesi Dönemi’nde (Oğuz Türkçesinde) w > v değişmesiyle kullanımdan, bazı arkaik kullanımlar dışında, kalkmıştır. Görüldüğü gibi bu dönemde Türkçeye mahsus bazı sesler Arap alfabesindeki harflerle karşılanmaktadır. Mesela ب harfi hem “b” hem de “p” sesini, ج harfi hem “c” hem de “ç” sesini, ك harfi ise hem “k” hem de “g” sesini karşılamak üzere kullanılmıştır. Daha sonraki dönemlerde ise Türkçe kelimelerde kullanılan bu sesleri karşılamak üzere “p” sesi için Fars alfabesinden alınan üç noktalı “ پ ”, “ç” sesini karşılamak üzere yine Fars alfabesinden alınan üç noktalı “چ” harfi kullanılmıştır. Bu harfler “ب” ve “ج” harfleriyle beraber kullanılmışlardır. “g” sesi için ise zamanla üç noktalı kef (ڭ) ve گ harfleri de ك harfiyle beraber kullanılmışlardır. Yine Türkçe kelimelerin içinde ve sonunda kullanılan damak ünsüzü “ ”yi karşılamak üzere Karahanlı Türkçesinden başlayarak Arap alfabesinde bulunmayan "نك”, “ نڭ ”, “ ڭ ” işaretleri kullanılmıştır. Ayrıca Arap alfabesinde harf karşılığı bulunmayan ve Türkçeye alıntı kelimelerle giren “j” sesini karşılamak üzere Fars alfabesinden alınan “ ژ ” işareti kullanılmıştır.

“ث, ح, ذ, ص, ض, ط, ظ, ع harflerinin ses karşılıkları Türkçenin ses kadrosunda olmadığı için, bu harfler Türkçe kelimelerde kullanılmamıştır; ancak sonraları ص ve ط harfleri kalın ünlü içeren Türkçe kelimelerde, özellikle ön ses durumunda kullanılır. ذ

harfi, Türkçe kelimeler söz konusu olduğunda, Eski Türkçedeki d sesinin ön damaksıllaşarak ḍ sesini oluşturduğu XI. yüzyılda DLT'de kullanım alanına girmiştir."[99]

Sonuç olarak Arap alfabesinin kullanıldığı Tarihî Türk Lehçelerinin (Karahanlı Türkçesi, Harezm Türkçesi, Kıpçak Türkçesi, Çağatay Türkçesi, Eski Oğuz Türkçesi) ünsüz varlığını, her dönemi ayrı ayrı vermek tekrarları doğuracağından, aşağıdaki tabloda toplu olarak vermeyi uygun görmekteyiz:

Tablo: 4

SES KARŞILIKLARI	**HARFLER**	**KULLANILDIKLARI YERLER**
b	ب	Sedalı çift dudak ünsüzü "b" Türkçe kelimelerde her durumda (kelime başında, içinde ve sonunda) kullanılmaktadır. Bazı kelimelerin başındaki "b" sesinin tarihî süreçte b- > v- değişmesine (bar- > var-, ber- > ver- vb.) ve b- > m değişmesine (ben > men, bin > min, buŋ > muŋ, bin- > min- vb.) uğradığı görülmektedir.
p	ب, پ	Sedasız çift dudak ünsüzü "p", tarihi süreçte b > p değişmesine uğramış bazı kelimeler (*AT bāmıḳ > EOT panbuḳ, ET bars > EOT pars vb.) dışında Türkçe kelimelerin başında bulunmazken Türkçe kelimelerin içinde ve sonunda kullanılmaktadır.

[99] Hatice Şirin User (2006), Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri, Akçağ Yayınları, Ankara, s. 98.

t	ت	Sedasız diş-damak ünsüzü “t” Türkçe kelimelerde her durumda (kelime başında, ortasında ve sonunda) kullanılmaktadır. Yine bu ünsüz hem kalın hem de ince ünlülerle kullanılabilmektedir.
s̲	ث	Dilin dişlerin arasına değdirilmesiyle çıkarıldığı peltek “s” sesi Türkçede bulunmadığı için sadece alıntı kelimelerde kullanılmıştır.
c	ج	Sedalı diş eti ünsüzü olan /c/ foneminin ortaya çıktığı ilk dönem Eski Oğuz Türkçesi dönemidir. Dönem eserlerinde /ç/ foneminin hem cim (ج) hem de üç noktalı cim (ڃ) harfleriyle yazıldığını görmekteyiz. Ancak bu imlada dikkati çeken husus günümüzde ünlü ile başlayan bir ek aldığında /ç/ > /c/ sedalılaşmasına uğrayan kelimelerin ister yalın halde ister sedalı veya sedasız bir ünsüzle başlayan bir ek aldığında isterse de ünlüyle başlayan bir ek aldıklarında her zaman cim (ج) harfiyle yazılmalarına karşılık, günümüzde ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında sedalılaşmayan örneklerin ise ister yalın halde ister sedalı veya sedasız bir ünsüzle başlayan bir ek aldığında isterse de ünlüyle başlayan bir ek aldıklarında her zaman üç noktalı cim (ڃ) harfiyle yazılmış olmalarıdır. Buradan hareketle /c/ foneminin Türkçe kelimelerin içinde ve sonunda ç > c sedalılaşması

		sonucunda kullanılmaya başlandığı kelime başındaki /c/ fonemlerinin ise sadece alıntı kelimelerde kullanıldığı görülmektedir.
ç	ⰳ, ⰵ	Sedasız diş eti ünsüzü olan /ç/ fonemi Türkçe kelimelerde her durumda (kelime başında, ortasında ve sonunda) kullanılmaktadır.
ḥ	ⰵ	Boğazdan gelen gırtlaksı, hafif boğumlu bir ses olan /ḥ/ fonemi, Divanda'ki Kençek ve Hotan lehçelerinde görülen kelime başında türemiş bazı "ḥ" örnekleri ve yine kelime içinde ve sonunda "g"den gelişen "ḥ" örnekleri dışında, Türkçe kelimelerde kullanılmamakta sadece alıntı kelimelerde kullanılmaktadır.
ḫ	ⰶ	Sedasız arka damak ünsüzü /ḫ/ fonemi alıntı kelimelerin başında, içinde ve sonunda kullanılırken Türkçe kelimelerde ise kelime başında, kelime içinde ve bazı örneklerde kelime sonunda ḳ- > ḫ- (ḳan > ḫan, ḳatun > ḫatun, ḳanı > ḫanı vb.)/ -ḳ- > -ḫ- (aḳtar- > aḫtar-, oḳşa > oḫşa- vb.) / -ḳ > -ḫ (aḳ > aḫ, ışıḳ > ışıḫ vb.) değişmesine uğramış kelimelerde kullanılmaktadır.

d	د	Sedalı diş-damak ünsüzü /d/ fonemi Türkçe kelimelerde kelime başında, içinde ve sonunda t > d kalıcı veya geçici sedalılaşması sonucunda kullanılırken kelime içinde ve sonunda aslî ses olarak da kullanılmaktadır. Bu sesin Arap alfabesinin kullanıldığı bu dönemlerde de d > ḍ(d̲) -z > y değişimiyle "ḍ", "z" ve "y"ye dönüşmüş kullanımları da vardır.
ḍ	ذ	Eski Türkçedeki sedalı diş-damak ünsüzü "d" foneminin öndamaksıllaşması sonucu kelime içinde ve kelime sonunda (adaḳ > aḍak, udḳu > uḍḳu; bod > boḍ, tod- > toḍ- vb.) ortaya çıkan "ḍ" sesini karşılamak üzere kullanılan bir ünsüzdür.
z̲	ذ	Arapçadaki "peltek z" sesini karşılamaktadır. Türkçe kelimelerde bu ses yoktur. Ancak ذ harfi Eski Türkçedeki sedalı diş-damak ünsüzü "d" sesinin öndamaksıllaşması sonucu ortaya çıkan "ḍ" sesini (adak > aḍak "ayak") karşılamak için kullanıldığını biliyoruz.
r	ر	Titremeli diş eti ünsüzü olan /r/ fonemi alıntı kelimelerde her durumda (kelime başında, içinde veya sonunda) kullanılabilirken Türkçe kelimelerde ise kelime içinde ve kelime sonunda kullanılmaktadır.

z	ز	Sedalı diş arası (sızıcı) /z/ fonemi alıntı kelimelerde her durumda kullanılırken (kelime başında, içinde veya sonunda) Türkçe kelimelerde ise, kelime içinde ve kelime sonunda kullanılmaktadır. Kelime içinde kullanılan "z"lerin bir kısmı d > ḍ-z değişmesiyle ortaya çıkmıştır (ET adaḳ "ayak" > DLT aḍaḳ ~ azaḳ).
j	ژ	Sedalı diş eti ünsüzü olan /j/ fonemi sadece alıntı kelimelerde, kelime başında ve sonunda az örnekte, çoğunlukla kelime içinde, kullanılmaktadır.
s	س	Sedasız diş arası (sızıcı) /s/ fonemi Türkçe kelimelerde her durumda (kelime başında, ortasında ve sonunda) kalın veya ince ünlülerle beraber kullanılmaktadır.
ş	ش	Sedasız diş eti /ş/ fonemi Köktürkçeden farklı olarak Arap alfabesinin kullanıldığı tarihî dönemlerde sadece alıntı kelimelerde değil az sayıda da olsa Türkçe kelimelerde de kelime başında (şış/şiş "şiş, kabarık; ur", şiş- "şişmek", şundaġ "şöyle" vb.) bulunabilmektedir. Ayrıca bu fonem kelime içinde ve kelime sonunda da sıklıkla kullanılmaktadır.
ṣ	ص	Sert ve dolgun bir ses veren vurgulu v sesidir. Sesin orijinali Türkçeye özgü değildir. Arap alfabesinin kullanıldığı ilk zamanlarda Türkçe kelimelerde kullanılmamıştır. Ancak sonradan kalın ünlülü kelimelerde özellikle kelime

		başlarında س harfiyle beraber kullanılmıştır.
ż	ض	Vurgulu D sesidir. Bu harfin adı *Dzad (Dzade)* olarak da telafuz edilir. Sert ve dolgun bir Z ses verir. Bu harf Türkçede mevcut değildir. Alıntı kelimelerde kullanılmıştır.
ṭ	ط	Dil ucu ile dişlerin arasında çıkan d ile t arası bir sestir. Sesin orijinali Türkçeye özgü değildir. Arap alfabesinin kullanıldığı ilk zamanlarda Türkçe kelimelerde kullanılmamıştır. Ancak sonradan kalın ünlülü kelimelerde özellikle kelime başlarında ت harfiyle beraber kullanılmıştır.
ẓ	ظ	Dil ucu ile dişlerin arasında çıkan z ile s arası bir sestir. Bu harf Türkçede mevcut değildir. Sadece alıntı kelimelerde kullanılmıştır.
ġ	غ	Art damak ünsüzü olan "ġ" fonemi kelime başında sadece alıntı kelimelerde kullanılırken Türkçe kelimelerde ise kelime içinde ve kelime sonunda kullanılmaktadır.
f	ف	Türkçenin aslî seslerinden olmayan sedasız diş-dudak ünsüzü olan /f/ fonemi alıntı kelimelerde her durumda özellikle de kelime başında başında kullanılırken Türkçe kelimelerde ise kelime içinde ve kelime sonunda "b/p > f, v/w > f" değişmeleri (ḳıwçaḳlan- > ḳıfçaḳlan-, çap- > çaf-, öbke > öpke > öfke, topraḳ >

		tofraḳ, tabar > tafar, tebe > tive vb.) sonucunda kullanılmaktadır.
ḳ	ق	Arka damak ünsüzü olan /ḳ/ kalın ünlülerle kullanılmaktadır. Türkçede baştan beri çok sıklıkla kullanılan /ḳ/ fonemi Arap alfabesindeki "ق" işaretiyle karşılanmış ve Türkçe kelimelerde her durumda (kelime başında, ortasında ve sonunda) kullanılmıştır.
k	ك	Ön damak ünsüzü olan /k/ ince ünlülerle kullanılmaktadır. Türkçede baştan beri çok sıklıkla kullanılan /k/ fonemi Arap alfabesindeki "ك" işaretiyle karşılanmış ve Türkçe kelimelerde her durumda (kelime başında, ortasında ve sonunda) kullanılmıştır.
ŋ (ñ/ng)	ڭ, نك	Türkçeye özgü arka damak ünsüzü olan /ŋ ( )/ñ/ fonemi kelime başında kullanılmaz. Kelime içinde ve kelime sonunda hem ince hem de kalın ünlülerle (aŋ-, aŋsızın, bölüŋ, buluŋ vb.) kullanılmaktadır.
g	گ, ىك	Köktürkçede "gu/gü" soru edatı dışında kelime başında kullanılmayan Eski Uygur Türkçesi Dönemi'nde ise sadece alıntı kelimelerin başında görülen ön damak ünsüzü /g/ fonemi Arap alfabesinin kullanıldığı tarihî dönemlerden sadece Eski Oğuz Türkçesi Döneminde k- > g- sedalılaşmasına bağlı olarak Türkçe kelimelerde kelime başında kullanılmaktadır. Kelime

		başındaki diğer kullanımlar ise alıntı kelimelere mahsustur. Bu ünsüz Türkçe kelimelerin içinde ve sonunda ise bütün dönemlerde kullanılmaktadır.
l	ل	Sürtünmesiz diş eti ünsüzü olan /l/ fonemi alıntı kelimelerde her durumda (kelime başında, içinde ve sonunda) kullanılırken Türkçe kelimelerin başında kullanılmaz. Bu fonem Türkçe kelimelerin içinde ve sonunda ise sıklıkla kullanılmaktadır.
m	م	Çift dudak geniz ünsüzü olan bu fonem alıntı kelimelerde her durumda kullanılırken Türkçe kelimelerin başında b- > m- değişmesi sonucunda (ben > men, bin > miŋ, bin- > min-, bun > muŋ vb.) kullanılmaktadır. Bu fonem Türkçe kelimelerin içinde ve sonunda ise her durumda kullanılmaktadır.
n	ن	Sürtünmesiz diş-damak genizsili olan /n/ fonemi Türkçe kelimelerin başında sadece “ne” soru kelimesi ve türevlerinde kullanılırken kelime içinde ve sonunda her durumda kullanılmaktadır.
v	ف	Köktürkçe ve Eski Uygur Türkçesi dönemlerinde kullanılmayan /v/ fonemi Arap alfabesinin kullanıldığı tarihî dönemlerde alıntı kelimelerle kullanılmaya başlanmış ve bu kelimelerde her durumda kullanılmıştır. Türkçe kelimelerde ise kelime başında Eski Oğuz Türkçesi Dönemine kadar

		düzenli olarak görülmeyen çoğunlukla bu dillerdeki Oğuzca tesir olarak ortaya çıkan b > v değişmesi sonucunda (bar > var, bar- > var-, ber- > ver- vb.) kullanılmıştır. Bu durum Eski Oğuz Türkçesi Dönemi'nde ise tamamen kurallaşmıştır. Bu ses bazı örneklerde ise ön seste v- türemesi sonucu (uyal- > vıyal-, ur- > vur-, oltur- > voltur- vb.) ortaya çıkmıştır. Türkçe kelimelerin içinde ve sonunda ise "-b-/-b > -w-/-w > -v-/-v" değişmesiyle (ab > aw > av, eb > ew > ev (öy), sab > saw > sav, tabar > tawar > tavar (davar), tebe > tewe > teve (deve) vb.) kullanılmıştır.
w	ۋ	Çift dudak ünsüzü olan /w/ fonemi Türkçe kelimelerin başında bulunmaz. Kelime içinde ve kelime sonunda ise b > w değişmesiyle (eb > ew, seb- > sew-, ubtan- > uwtan-, yabız > yawuz vb.) kullanılmıştır. Eski Oğuz Türkçesine kadar görülen bu kullanım bu dönemde bazı arkaik kullanımlar dışında kullanımdan kalkarak "v"ye dönüşmüştür.
y	ى	Ön damaksıl /y/ fonemi Köktürkçe ve Eski Uygur Türkçesi dönemlerinde olduğu gibi Arap alfabesinin kullanıldığı daha sonraki dönemlerde de Türkçe kelimelerde her durumda (kelime başında, içinde ve sonunda) kullanılmıştır.

Tarihî Türk Lehçelerinin ünsüz varlığı aşağıdaki tabloda karşılaştırmalı olarak verilmiştir[*]:

Tablo: 5

Ses karşılığı	Kök.			Uyg.			Krh.			Hrz.			Kpç.			Çağ.			EOT		
	b[**]	i[***]	s[****]	b	i	s	b	i	s	b	i	s	b	i	s	b	i	s	b	i	s
/b/	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
/c/	_	_	_	_	_	_	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
/ç/	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
/d/	_	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
/ḍ/	_	_	_	_	+	+	_	+	+	_	+	+	_	+	+	_	+	+	_	_	_
/f/	_	_	_	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
/g/	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
/ġ/	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
/h/	_	_	_	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
/ẖ/	_	_	_	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
/j/[*****]	_	_	_	_	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
/k/	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
/ḳ/	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
/l/	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
/m/	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
/n/	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
/ŋ( )/	_	+	+	_	+	+	_	+	+	_	+	+	_	+	+	_	+	+	_	+	+
/ñ (ny)/	_	+	+	_	+	+	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_
/p/	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
/r/	_	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
/s/	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
/ş/	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
/t/	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
/v/	_	_	_	_	_	_	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+

[*] Fonemlerin Tarihî Türk Lehçelerindeki varlığında sadece Türkçe kelimeler değil, alıntı kelimeler de esas alınmıştır. Ayrıca Türkçeye özgü olmayan bazı seslerin bazı ünsüz değişmeleriyle (k > h, ḳ > ẖ, v > f vb.) Türkçe kelimelerde de kullanılması söz konusudur. Bu yüzden seslerin adı geçen dönemlerde kullanılıp kullanılmasında bu durumlar da göz önünde bulundurulmuştur. Alıntı kelimeler ve ses değişmeleriyle ilgli 2, 3 ve 4.tablolarda gerekli açıklamalar yapıldığı için burada ayrıca değinilmeyerek tekrardan kaçınılmıştır.

[**] Kelime başında.

[***] Kelime içinde.

[****] Kelime sonunda.

[*****] Alıntı kelimelerde kullanılan /j/ fonemi kelime başında ve sonunda çok az örnekte görülmekte olup genellikle kelime içinde kullanılmıştır.

/w/	_	_	_	+	+	+	_	+	+	_	+	+	_	+	+	_	+	+	_	_	_
/y/	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
/z/	_	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
/ld-lt/	_	+	+	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_
/nç/	_	+	+	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_
/nd-nt/	_	+	+	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_
/ık-kı/	+	+	+	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_
/iç-çi/	+	+	+	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_
/ok-uk-ko-ku/	+	+	+	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_
/ök-ük-kö-kü/	+	+	+	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_

1.6. Dillerdeki Ses Değişmelerinin Sebepleri

Diller, yaşayan canlı organizmalar gibi sürekli değişir ve gelişirler. "…dil ve diyelekleri devamlı bir oluş içindedir. En normal şartlar içinde yaşayıp giden diyelekler bile bir takım gelişme temayülleri (tendances) kazanırlar, zaman geçtikçe bu temayüllerin belirttiği yönlerde değişimlere uğrarlar.

Gelişme temayülleri gelişi güzel peyda olmazlar, onları meydana getiren şartlar vardır, hem de çok defa tek bir şart değil birkaç şart birden etkisini yürüterek belirli fonemlerin üyelenişlerini bozar, dilin fonetik sisteminde sonradan farkına varılan değişiklikleri doğurur."[100]

Değişimin ve gelişimin olmadığı bir dil tarihi düşünmek mümkün değildir. Bütün dillerde görülen bu değişim ve gelişim aslında dilin istediği ve rahatlıkla kabul ettiği bir şey değildir. "Şurası açıktır ki, dil topluluğu yeniliklerin kabulünde direnir, hatta bir şeyler de bilerek kullandıkları veya bilmeyerek ağızlarından kaçan sapmalar karşısında rahatsızlık hissederler."[101] Dillerdeki değişiklikleri tetikleyen iki ana etmen vardır: 1.Başka dillerin etkisi (dil dışı sebepler) 2.Dil içi sebepler (dünyadaki gelişmelere bağlı olarak bilimde, sanatta, teknolojide, düşünme biçimlerinde, tabiatta meydana gelen değişmeler ve dil modaları). Dil içi veya dil dışı sebeplerle ortaya çıkan dillerdeki değişiklikler üç kısımda incelenebilir: Bir dilin seslerindeki değişiklikler, gramerindeki (biçimsel) değişiklikler ve sözlükteki değişiklikler. Bu değişiklilerden gramer ve sözlük değişiklikleri dilin "anlam" cephesini ilgilendirir. Halbuki sesteki değişiklikler çoğu zaman bir anlam ayrılığına sebep olmazlar. Aslında "her şey değişebilir bir dilde: Anlambirimlerin biçim ve değeri, daha açık bir deyişle biçimbilim

[100] Ahmet Cevat Emre (1949), s. 14.
[101] Walter Porzıg (Çev. Vural Ülkü) (1995), s. 225.

ve sözlük; sözcede anlambirimlerin düzenlenişi, başka bir deyişle sözdizim; ayırıcı birimlerin öz niteliği ve kullanım koşulları, daha açık bir anlatımla sesbilimsel düzen. Yeni sesbirimler, yeni sözcükler, yeni kuruluşlar çıkarken ortaya eski birimler ve eski deyişler sıklıklarını yitirir, unutulur. Tüm bunlar olup biterken konuşan bireyler hiçbir zaman, kullandıkları ve çevrelerinde de konuşulan dilin özdeşliğini yitirdiği duygusuna kapılmazlar."[102] Dildeki ses değişmelerinde her zaman bir merkez bulunur. Yani değişim başlangıçta belli bir kişiden başlar ve suya atılan taşın yarattığı etki gibi dalgalar halinde çevreye yayılır. "Eğer yeni bir çeşit sesletmeyi kullananlar toplumda değer verilen kişiler ise o zaman bu yeni sesletme biçiminin daha çabuk ve kolay olur. Biliyorsunuz insanlar her zaman toplum içinde değer görmek isterler. Eğer bir sesletme biçimi çok değerli kişilerce kullanılıyorsa o zaman birçokları da aynı sesletmeyi belki de farkında olmadan kapacaklardır. Bir de, merkez sayılan bu gibi kişilerin toplumdaki öbür insanlar ile bağlantısı var. Bu gibilerin çok sayıdaki insanlar ile yakın bulunmaları ve bu insanlar ile sürekli bildirişme durumunda bulunmaları gerekir; tersi olursa, bütün yenilikler dar bir çerçevede kalır."[103]

Dildeki değişimler, kullanımı daha sık olan yapılarda daha hızlı olarak karşımıza çıkarken, daha az kullanılan, sık kullanılmayan yapılarda ise daha yavaş olur. Yine dilin kullanım sıklığı, kullananların çokluğu, dilin zenginliği, konuşan kişinin sosyal, siyasal kişiliği de dildeki değişimleri tetikleyen etmenlerdir. "…dillerdeki eş zamanlı anlam ve bilhassa ses çeşitliliği, art zamanlı değişikliklerin kaynağını oluşturmaktadır. Başka bir ifadeyle, insan varlık ilişkilerinin yaş, sosyal grup, meslek, kısacası her kişiye göre farklılığı, dilde eş zamanlı bir çeşitliliğin; bu eş zamanlı çeşitliliğin ayrı yer ve zamanlara göre farklılığı ise, dil değişmelerinin başlangıç noktalarıdır. Bir dil ne kadar çok kullanılırsa, bir dil ile ne kadar çok iletişimde bulunulursa, o dil, ses, anlam ve alıntılar bakımından o kadar çok değişir."[104]

Dillerde en çabuk ve kolay olarak sesler değişir. Çünkü "Herkesin çıkardığı sesler, farklı özelliklere sahiptir; konuşan her kişi, değişik ağız yapısına, çeşitli seslendirme alışkanlıklarına sahiptir. Kişilere ve küçük topluluklara ait bu farklar, dillerin her devrinde, kişilerin fizik özelliklerinden kaynaklandığı için, bir dilin aynı yer ve zaman dilimini paylaşan üyeleri arasında bile var olmuş; dillerin bu eş zamanlı ses

[102] Andre Martinet (Çev. Berke Vardar) (1998), s. 197.
[103] Eugene A. Nida (Çev. Özcan Başkan) (2003), Dilbilim, Dilbilim Üzerine Tartışmalar, Multilingual Yayınları, İstanbul, s. 140.
[104] Günay Karaağaç (2010), s. 50.

çeşitliliği, art zamanlı ses değişmelerinin başlangıç noktası olmuştur."[105] Bazen aynı zaman diliminde aynı kültürü, coğrafyayı paylaşan insanların konuşmalarında farklı seslerin kullanıldığı görülebilir. Bunda daha çok konuşanların fizyolojik yapısı, ses aygıtındaki farklılıklar etkili olur. Aslında her ses değişmesi bir yanlış kullanımla başlar. Ancak zaman içinde bu kullanım genel bir kabul görürse o dile yerleşir. Bu sebeple "Bilhassa fonem değişmelerinin, yani dilin dış formunda husule gelen değişmelerin geniş bir sahaya yayılması, geniş kitleler tarafından benimsenmesi iki esaslı prensibin tesiri altındadır. Birincisi, kulağa hoş gelme: yapılan veya meydana gelen değişiklik ne kadar kulağa hoş gelirse, o kadar fazla revaç bulur. İkincisi değişikliğe uğrayan kelimelerin çokluğudur: önümüzde tehavvüle uğramış ne kadar çok örnek bulunursa, bu yenilik de o nisbette yaygın bir hal alır."[106]

"Kişilere ve küçük topluluklara ait dal seslerin (allophone) ortak sesler hâline gelişine, dilcilikte ses değişmeleri diyoruz. İşte '…ses çıkarma alışkanlıklarındaki değişiklik' olarak gördüğümüz ve başlangıçta 'kişi veya küçük bir grup içinde oluştuğuna, sonra alıntılarla yayıldığına' inandığımız bu ses değişmeleri, bir dili belirli bir yerde, *yerdeş* (isogloss, area/same isogloss) ve belirli bir zamanda, *zamandaş* (synchronic) olarak kullanan kimselerin ses tercihlerinin toplamıdır ve bu tercihler, o dilin o yer ve zamandaki ses sistemini oluştururlar."[107]

Dillerdeki ses değişmeleri başka fonemlerin tesiri altında veya belli bir sebebe bağlı olarak ortaya çıkar. Saussure, salt nitelikli ve koşullu terimleriyle de karşılanan bu ses değişmesi türlerini karşılamak için bu terimleri yeterli görmeyip "kendiliğinden" ve "birleşimsel" değişiklikler terimini tercih etmektedir. Saussure, ses değişmelerinin bu iki çeşidini şöyle izah etmektedir: " Kaldı ki değişimlerin salt nitelikli ve koşullu diye ikiye ayrılması yüzeysel bir bakış açısının ürünüdür. Kendiliğinden ve birleşimsel değişim olgularından söz etmek usa daha uygundur. Gitgide de böyle yapılmaktadır. Değişimler bir nedene bağlandıklarında kendiliğinden, bir ya da birçok başka sesbirimin varlığı sonucu ortaya çıktıklarında birleşimseldir."[108] Özcan Başkan da ses değişmelerinin türlerine Saussure'ün bakış açısıyla bakmakta fakat "bağımlı" ve "bağımsız" ses değişiklikleri terimleriyle bu değişiklikleri karşılamaktadır: " Zaman içinde her şey gibi sesler de değişikliğe uğramaktadır. Dilin uç tarafı daha bir oynak

[105] Günay Karaağaç (2010), s. 50-51.
[106] Necip Üçok (2004), Dilbilim-Genel Dilbilim (Lengüistik), Multilingual Yayınları, İstanbul, s.75.
[107] Günay Karaağaç (Temmuz 1999), "Türkçede Düzensiz Ses Değişmeleri Örnekleri", Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi, TDK Yayınları, C:1999/II, S. 571, s. 267
[108] Ferdinand de Saussure (Çev. Berke Vardar) (1978), s. 13.

olduğu için, ünlüler ve öbür sesler daha çok, ön tarafa gelme eğilimi göstermektedir. Örnekse, eski /rûya/ yerine, bugünkü /rüya/ sesletimi. Yuvarlak ünlüler de düzleşme eğilimindedir. Örnekse /kapu/ yerine /kapı/. Bu tür değişmeler, yanlarındaki seslere '**bağımlı**' olmayıp, kendi başlarına meydana geldiklerinden, '**bağımsız**' diye adlandırılır. Bağımlı olanlar ise, yanlarındaki veya biraz uzaklarındaki başka seslerin etkisi ile başkalaşırlar."[109] Aslında Özcan Başkan'ın "bağımsız ses değişmeleri", Saussure'ün de "birleşimsel ses değişmeleri" terimleriyle karşıladığı bu tür ses değişmelerinin meydana gelmesinde değişimin meydana geldiği dilin ses sistemleri, ses eğilimleri etkili olmaktadır. Mesela yukarıdaki /kapu/- /kapı/ değişiminde özellikle Oğuz Türkçesinin tedricen gelişen "düzlük-yuvarlaklık uyumu/dudak benzeşmesi" kuralının ana sebep olduğunu görürüz.

Prof. Dr. Günay Karaağaç ise ses değişmelerine Saussure'den biraz daha farklı bir açıdan yaklaşmış ve "düzenli ses değişmeleri" ve "bürünsel sesbirimler"in de etkili olduğu "düzensiz ses değişmeleri"nden bahsetmiştir: " Dillerdeki ses değişmelerini, düzenli ses değişmeleri (uniform, autonomus, spontaneous, paradigmatic) ve düzensiz ses değişmeleri (amorphus, dependent, contidionet, syntagmatic) olarak iki başlık altında toplamak gelenek halini almıştır. Aslında her iki türden değişiklik de şartlıdır; aralarındaki fark, bu şartların, düzenli değişmelerin dilin ediniminde (competence) yer alması, düzensiz değişimlerin ise, dilin kullanımından (performance) kaynaklanmasıdır. 'Düzen' dediğimiz şey, varlığın zaman ve mekan boyutlarındaki sürekliliği olduğuna göre, yanlış örnekseme değişmeleri (false analogic changes) veya iç alıntılar (idiolectic or dialectic borrowings) ile bir dilin belli bir zaman ve mekan dilimine henüz kendisini kabul ettirememiş her türlü değişikliği, düzensiz ses değişikliği olarak görürüz."[110] Yani Karaağaç bir dilin belli bir döneminde ve belli bir mekânda o dili kullananlar tarafından ortak ses seçkileri üzerinde ittifak edilerek o dönemdeki ses sistemlerini oluşturmasına "düzenli ses değişmeleri", "…vurgunun göçüşmesi, anlam boşalması ve anlam değişmesi yüzünden sözün asıl ve bağlı biçim birimi ilişkisinin sezilememesi sonucu donuklaşması, sözün taşıdığı seslerin özellikleri, sözün yer aldığı ortamlardaki diğer sözlerin ses yapıları, vs. gibi sayılamayacak kadar çeşitli nedenlerden, kısacası, her sözün kendisine ait bir tarihi oluşundan kaynaklanan düzensiz, sistemli bir yapı

[109] Özcan Başkan (2003), s. 114.
[110] Günay Karaağaç (2010), s. 51.

göstermeyen, sık sık dil bilgininin kontrolünden çıkan…"[111] ses değişmelerine ise "düzensiz ses değişmeleri" demektedir.

Dilin genel temayülü bu tür ses (anlam-biçim) değişmelerine çok yatkın olmasa da yani her dil kendi ses ve biçim sistemini korumak üzerine kurgulanır. "Ne var ki her dilin, hem de her an bir evrim süreci içinde bulunduğu da bir gerçektir. Bir dilin işleyişini ayrıntılı olarak incelemek, o dilin, uzun sürede tanınamayacak duruma girmesine yol açabilecek çeşitli süreçleri bulup ortaya çıkarmak için yeterlidir. Her şey değişebilir bir dilde: Anlambirimlerin biçim ve değeri, daha açık bir deyişle biçimbilim ve sözlük; sözcede anlambirimlerin düzenlenişi, başka bir deyişle sözdizim; ayırıcı birimlerin öz niteliği ve kullanım koşulları, daha açık bir anlatımla sesbilimsel düzen. Yeni sesbirimler, yeni sözcükler, yeni kuruluşlar çıkarken ortaya eski birimler ve eski deyişler sıklıklarını yitirir, unutulur. Tüm bunlar olup biterken konuşan bireyler hiçbir zaman, kullandıkları ve çevrelerinde de konuşulan dilin özdeşliğini yitirdiği duygusuna kapılmazlar."[112] "Dernem (societe) içinde herkes dilin fonetik sistemini bozmamağa çalışır, çünkü ancak bu sayede söylediklerini başkaları ve başkalarının söylediklerini kendi anlıyabilir. Nesiller bu yolda yürüyerek birbirine en uzak atalardan gelen dili en kutsal bir emanet olarak nakleder. Böyle iken yüzyıldan yüzyıla dillerin az çok değiştiği, hatta bir asırda bir dilin tanınmaz bir hale geldiği ve ancak mümkün olduğu kadar saklandığı görülebilmektedir."[113]

İşte dilbilimciler için dillerin genelinde ve özelde seslerinde meydana gelen bu değişmelerin sebepleri hep bir araştırma ve tartışma konusu olmuştur. Çünkü ses değişmelerinin her birinin farklı çıkış noktaları ve sebepleri olabilir. Bu yüzden ses değişmelerini tek bir sebebe bağlamak mümkün değildir.

Modern dilbilimin kurucusu kabul edilen Ferdinand de Saussure de dildeki ses değişmelerinin sebepleri üzerinde çalışmalar yapmış ve dilbilim dünyasında konuşulan sebeplere eleştirel bir bakışla yaklaşmıştır. Saussure, ses değişmeleriyle ilgili görüşleri Genel Dilbilim Dersleri I-II adlı eserinde özellikle de II. Cilt'te ayrıntılı bir şekilde irdelemiş ve bu görüşlerin zayıf ve kuvvetli yönlerini belirtmiştir. Hem bizde hem de dünyada bu konuyla ilgili çalışmaların büyük bir kısmı da Saussure'ün bu tespitlerinden hareket ederek ses değişmelerinin sebeplerini incelemişlerdir. Saussure, ses değişmelerinin sebeplerini 7 başlık altında incelemiştir: "ses değişmelerinde 'ırkın'

[111] Günay Karaağaç (2010), s. 52.
[112] Andre Martinet (Çev. Berke Vardar) (1998), s. 197.
[113] Ahmet Cevat Emre (1949), s. 13.

tesiri", "toprak ve iklim koşullarının tesiri", "en az çaba yasası", "çocuklukta alınan ses eğitimi", "belli bir dönemdeki sosyal ve siyasal durum", "bir önceki dilsel alt katmanın tesiri" ve "moda". Necip Üçok bu sebeplere "anolji/andırış/örnekseme"yi de dâhil etmiştir. Günay Karaağaç ise Saussure'ün saydığı sebeplere aynı Üçok'un yaptığı gibi "örnekseme"yi ve ayrıca "üst katman etkisini" ve "yazım kurallarının etkisini" de eklemiştir. Halbuki Saurrure, yeri geldiğinde açıklayacağımız gibi, "örnekseme"yi ses değişmelerinin nedenlerinden saymaz. Ayrıca Prof. Dr. Gürer Gülsevin ses değişmelerinde "çevresel faktörler"in de dikkate alınması gerektiğini söyler ki, bizce de bu tespitinde çok haklıdır. Ses değişmelerinin sebebi olarak dilbilim alanında kabul gören başlıca görüşler şunlardır:

1.6.1. Ses Değişmelerinde Irkın Tesiri

Her ırkın farklı fizyolojik özelliklere sahip olduğu bir gerçektir. "…bazı ırkların damak kubbeleri oyuk, ötekilerin düz; bir kısmının dilleri yuvarlak, ötekilerin sivri; başkalarının akciğer ve göğüs boşluğu pek geniş, birtakımının ise daha derindir. Muhtelif ırkların konuşma organlarında mevcut bu farklar bazı oynaklanmaların pek kolay, bazılarının daha güç olarak vukua gelmesine sebep olabilir. Irk farkları yüzünden bazı milletlerde oynaklanma yumuşakça ve önem verilmeden, ötekilerde ise sertçe ve belirtilerek yapılır. Bunun neticesinde birincilerde vokaller diftonglaşmak, konsonlar da özel niteliklerini kaybetmek meylini gösterirler; ikincilerde ise monoftonglaşma temayülü hâkimdir, konsonlar da oldukları gibi kalırlar."[114] Üçok bu tespiti yapmakla birlikte ses değişmelerinde ırkın tesirini kuvvetli bir ihtimal olarak görmez. Aynı görüş Saussure'de de mevcuttur. O seslenme aygıtının ırktan ırka değişmeyeceği görüşündedir ve buna örnek olarak doğar doğmaz Fransa'ya getirilen bir zencinin yerli bir Fransız kadar iyi Fransızca konuşmasını gösterir. Gerek Saussure gerekse Üçok bu tespitlerinde haklıdır. Çünkü artık dünyada saf bir ırk bulmak, fizyolojik ve antropolojik açıdan herhangi bir ırkı kesin çizgilerle tarif etmek mümkün değildir. Çünkü tarihî süreçte bütün ırklar şu veya bu sebepten ötürü karşılaşmışlar ve ister istemez karışmışlardır. Dolayısıyla herhangi bir ırk için herhangi bir sesi çıkarmaya yatkın veya değildir demek çok doğru olmasa gerekir. Gerçekten de mesela Almanya veya İngiltere'de doğmuş ve büyümüş anası babası Türk olan birisinin bir Alman veya İngiliz kadar Almancayı veya İngilizceye konuşabildiği bir gerçektir. Belki "Bir hanedanlar tarihi olan dünya tarihi,

[114] Necip Üçok (2007), s. 160

kavim bölünme ve birleşmelerinden ibarettir; yani, tarihte bir kavim bölünerek dallara ayrıldığı gibi, farklı kavimlerin dalları birleşerek yeni ve tek bir kavim oluşturdukları görülür. Kavimler arasındaki bu genetik ilişki, onların beden yapılarını ve ses organlarını da değiştirmiştir. Bu karışmalar sırasında, ırkların fizik yapılarındaki farklar, birbirlerinin ses yapılarını da etkilemiş olmalıdır."[115] Dolayısıyla ses değişmelerinde ırkî özelliklerin doğrudan tesiri-herhangi bir sesi çıkarabilme veya çıkaramama yeteneği gibi- yerine bir dilde belli bir zaman dilimi içinde meydana gelen "oynaklanma geleneği değişmesinin, muayyen bir temayülün gerçekleşmesinin bahis konusu olduğunu…"[116] söylemek daha doğru olacaktır. Saussure de bu konuyla ilgili görüşlerini şu yargıyla bitirir: "Kuşkusuz belli bir dönemde ve belirli bir toplulukta ses değişmelerinin izlediği genel bir doğrultu vardır. Çağcıl Fransızcada çiftünlülerin tekünlüleşmesi aynı eğilimin belirtisidir. Ne var ki siyasal tarihte de benzer genel akımlar bulunabilir, bulunduğu için de bunların salt tarihsel özelliğinden kuşkuya düşülmez, ırkın dolaysız bir etkisinden söz edilemez."[117]

1.6.2. Ses Değişmelerinde Toprak (Anavatan) ve İklim Koşullarının Tesiri

Ses değişmelerinde etkili olan şartlar arasında arazi (toprak, anavatan, şehir, köy, kasaba vs.) ve iklim şartlarının da birçok dilbilimci tarafından iddia edildiğini görüyoruz. Bu iddia tamamen dayanaksız bir iddia olmasa gerekir. Çünkü coğrafi şartların insanların kimliklerinin oluşmasında, davranışlarının tekâmül etmesinde tesirli olduğu gibi dilleri üzerinde de –özellikle de konuşmaları üzerinde- tesirli olduğu bir gerçektir. Soğuk iklimlerde yaşayan insanların dillerinde bir ünsüz zenginliği göze çarparken, ılıman iklimde yaşayan insanların dillerinde ise bir ünlü zenginliği söz konusudur. Bu durumu aynı dilin coğrafi farklılıklar gösteren ağızlarında bile takip etmek mümkündür. Ferdinand de Saussure toprak ve iklim koşullarının ses değişmeleri üzerinde etkili olduğunu kabul etmekle birlikte bazı çekincelerini söylemekten de geri durmaz: "İklim ve yaşam koşulları dili elbette etkileyebilir, ama ayrıntılara girince sorun karmaşıklaşır: Örneğin, ünsüzlerle dolu olan İskandinav dillerinin yanı başında, Laponlarla* Finlilerin dilleri ünlülere İtalyancadan bile daha çok yer verir. Bugünkü

[115] Günay Karaağaç (2010), s. 53.
[116] Necip Üçok ((2007), s. 161.
[117] Ferdinand de Saussure (1978), II. Cilt, s. 16.
* İsveç ve Norveç'in Kuzey Kutup Dairesi içinde kalan bölgelerinde çok eskiden beri yaşayan ve "Samiler" adıyla da bilinen etnik grup. Yaklaşık 60.000-80.000 kadar nüfusa sahip olduğu bilinen bu etnik grubun dili "laponca"dır.

Almancada görülen ünsüz yığılmasının birçok durumda, vurgudan sonra gelen ünlülerin düşmesi sonucu ortaya çıkmış çok yeni bir olgu olduğunu, Güney Fransa'daki kimi lehçelerin ünsüz öbeklerine, kuzeydeki Fransızcadan daha çok yer verdiğini, Sırpçada Moskova Rusçasındaki kadar çok sayıda ünsüz öbeğine rastlandığını vb. belirtelim."[118] Necip Üçok Saussure'ün bu çekincelerine meseleye daha geniş bir açıdan bakarak cevap vermiştir. Üçok, bu durumda sadece iklimin ses değişmeleri üzerindeki tesirini incelememek gerektiğini, bununla birlikte "arazi yapısı" ve "konuşulan dilin şehirde mi yoksa köyde veya yaylada mı kullanıldığını" da dikkate almak gerektiğini söyleyerek durumu şöyle izah eder: "Bu bakımdan mesela soğuk memleketler ahalisi dillerinde konson yığılmaları olduğu halde sıcak memleketlerde konuşulan dillerde vokal bolluğu hüküm sürer ve bunlar da birbirleriyle ahenk halinde bulunur fikrini ileri sürenlere, birtakım istisnaları göstererek "Peki buna ne buyurulur?" demek, meseleyi etraflıca kavramamak olur. Eğer yukarıdaki sözlerimiz doğru olsaydı, o zaman mesela Fince ve Laponcada, iklimin şiddetli olmasına rağmen, büyük bir vokal bolluğu ve bunlar arasında da muayyen bir ahenk hüküm sürmemesi gerekirdi ama, fikrimizce yukarıdaki iddia doğrudur; Çünkü Fince ve Laponcada iklim şartlarından ziyade arazinin genişliği bu dillerin vokalden yana zengin olmasına âmil olmuştur. Grammot'un da söylediği gibi, bozkırda yaşayanlar şehirlerden daha kuvvetli, dağlık arazide oturanlar ova sakinlerinden daha kuvvetli, dört yanı açık arazide ikamet edenler ise, mahfuz bölgede oturanlardan daha kuvvetli ve daha yüksek sesle konuşurlar. Çünkü etrafta gürültü olup olmayışı, uzak veya yakın mesafeden anlaşmak imkânlarının mevcudiyeti burada söz sahibi olan âmillerdir."[119] Dolayısıyla ırkın genel özelliklerinin ortaya çıkmasında da etkili olan coğrafi şartları (toprak ve iklim şartları) dildeki ses değişmelerinde rol alan bir etken olarak kabul etmek gerekir.

1.6.3. Ses Değişmelerinde "En Az Çaba"/ "En Çok Çaba" Yasalarının Tesiri

Dünyadaki bütün diller söyleyişte daha az enerji harcamayı gerektiren kolay söyleyişleri tercih eder. Bu durum "en az çaba yasası" olarak da bilinir. Bu daha az güçle kendini ifade etmeyi amaçlayan "ruhî" bir tercihtir. "Bu konuda en çok bilinen, patlamalı seslerin iç ve son ses oluş durumlarında, ötümsüzleşme ve genizsilleşme

[118] Ferdinand de Saussure (1978), II. Cilt, s. 16.
[119] Necip Üçok (2007), s. 161-162.

eğilimi göstermeleridir."[120] "Evrimin her aşamasında, her bir sözcelerde daha seyrek görülen daha çok sayıda ve daha özgül nitelikli birimler gerektiren bildirişim gereksinmeleriyle, insanın, daha genel bir değer taşıyan ve daha sık kullanılan az sayıda birim kullanmaya yönelmesine yol açan devimsizliği arasında bir denge kurulur." [121] Yani konuşmada sıklıkla karşılaştığımız "en az çaba yasası", diller üzerinde zıddı olmayan bir temayül değildir. Eğer bu yasayı frenleyen, dengeleyen başka bir eğilim olmasaydı dillerde gittikçe basitleşen hatta tek bir heceden veya fonemden oluşan kelimeler çokça karşımıza çıkardı. İşte bu sebeple dillerde özellikle kuvvetli söyleyişlerin ortaya çıkmasına sebep olan "en çok çaba" yasası devreye girer. Dillerdeki dengeyi sağlayan bu iki yasa karşılaştırmalı bir şekilde "İletişimdeki hız ihtiyacı, kişileri bol enerji isteyen sesleri çıkarmaktan alıkoyar ve en az çaba ile en çok iletişim sağlanmağa çalışılır. Diğer taraftan, bölünen anlam alanları ve artan anlamlar, en çok çaba ile sözlerde ses ve biçim değişikliklerine gidilir ve yine en az çabanın ortaya çıkardığı eş ve benzer seslilikten, eş ve benzer anlamlılıktan kaçınmak üzere en çok çaba harcanır."[122] Ferdinand de Saussure de en az çaba yasasının ses değişmeleri açısından dikkate alınması gereken bir husus olduğunu söylemekle birlikte bu yasanın her zaman tanımında olduğu gibi işlemediğini, bazı dillerde kolay olan söyleyişlerin ve seslerin yerini daha zor olanların aldığını çeşitli dillerden örnekler vererek izah eder. Saussure burada söylenmesi daha kolay olan seslerle daha zor olan seslerin de birbirinden ayrılmasının çok kolay olmadığına, hangi sesin neye göre kolay veya zor sayılacağının da genel açıklaması olmadığını söyler. Saussure, bu örneklerle "en çok çaba" eğilimine dikkat çekmektedir. Bizce de en az çaba yasası daha çok sözlü iletişimi kolaylaştırmak için devreye girerken en çok çaba yasası dillerin edebi, zengin, karmaşık yönünü korumaya yönelik bir eğilim olarak ortaya çıkmaktadır. Yani bu iki yasa dillerin doğal gelişimleri içinde birbirini dengeleyen bir yapı arz ederler. Şu da bir gerçektir ki açıklanmaya muhtaç yönleri olsa da bir dildeki ses değişmelerinin sebepleri arasında "en az çaba" ve "en çok çaba" eğilimlerinin/yasalarının da sayılması mutlaka gerekmektedir.

[120] Günay Karaağaç (2010), s. 55.
[121] Andre Martinet (Çev. Berke Vardar) (1998), s. 201.
[122] Günay Karaağaç (2010), s. 55.

1.6.4. Ses Değişmelerinde Çocuklukta Alınan Ses Eğitimin Tesiri

Çocuklardaki dil öğrenme süreci çevrelerinde duydukları sesi taklit etmekle başlar. Çocuk çevresinde duyduğu bu sesleri birçok deneme ve düzeltmeden sonra söylemeyi başarır. Çocuk bu süreç içinde ses aygıtının tam olarak gelişmemesinden dolayı bazı sesleri çıkarmakta zorluk çeker. Birçoğumuz konuşmaya yeni başlayan çocukların "r" sesini çıkarmakta zorlandığını, yerine daha kolay çıkarabildiği başka sesleri mesela "y" sesini kullandığını görmüşüzdür. Aslında çocuk için niçin "r" sesi zordur da "y" sesi kolaydır sorusunun -boğumlanma yeri ve tarzıyla ilgili izahları yapılmaya çalışılsa da- doyurucu bir izahı yoktur. Aslında bu soruların ruhbilimsel izahlara da ihtiyacı olduğu bir gerçektir. Ancak şu da bilinen bir gerçektir ki "…dillerdeki en büyük değişiklikler, dillerin yeni kuşaklara aktarılması sırasında gerçekleşir. Ana dili öğretimi ve eğitimi, bu eğitim ve öğretimin niteliği, birey kadar dilin bizzat kendisi açısından da pek önemlidir. Sosyal bir yapı olan dilin seslerini henüz tam olarak edinememiş bebek ve çocuklara, ana dillerinin seslerinin yeterince öğretilmemesi, ses değişmelerinin en önemli etkenlerinden biridir."[123]

Saussure, ses değişmelerini, çocuklarda düzeltilmeyen ses yanlışlarının giderek genellik kazanmasına bağlayan bu görüşü, incelenmeye ve dikkate almaya değer bulmakla birlikte yine de meseleye şüpheci ve eleştirel bakmaktan geri durmamıştır: "Bu gözlemler çok dikkate değer, ne var ki soruna hiçbir çözüm getirmez. Gerçekten de bir kuşağın niçin kimi yanlışları benimseyip, kimi yanlışları benimsemediğini bu yoldan anlayamayız. Anlayamayız, çünkü yanlışların tümü de doğaldır. Gerçekte, yanlış söyleyişlerin seçimi baştan başa nedensizdir ve niçin yeğlendiklerini bilemeyiz. Bir de şu var: Acaba bu türlü değişimler neden bir kez ağır basıyor da bir başka kez silinip gidiyor."[124]

J. V. Vendryes ise dildeki ses değişmelerinin genellikle dil öğrenilirken ve nesilden nesile aktarılırken gerçekleşmesine dikkat çektikten sonra Saussure'ün şüpheyle yaklaştığı bu etmeni-ki birçok dilbilimcinin varsayım olarak gördüğü bu durumu Vendryes varsayım olar görmez- ses değişmelerinin önemli sebeplerinden birisi sayar: "…Çocuk, dilini belirleyen fonemleri doğru olarak söylemeyi, üst üste yaptığı yaklaştırma ve denemelerle öğrenir.

---

[123] Günay Karaağaç (2010), s. 56.
[124] Ferdinand de Saussure (1978), II. Cilt, s. 18.

Ama taklit tam olmayabilir. Bir fonemin söylenişinde çocukla çevresindekiler arasında fark edilmeyecek veya kulağı tırmalamayacak, onun için de giderilmeyecek bir ayrılık bulunabilir. İşte böyle bir ayrılık aynı kuşaktan bütün çocuklarda görülürse ve nesilden nesle aynı şekilde aktarılırsa zamanla büyük bir değişikliğe yol açabilir. Bir varsayım değildir bu: İsviçre'nin Fransızca konuşulan bölgesindeki bir kantonda Gauchat'nın çok hassas kayıt araçlarıyla yaptığı bir anket göstermiştir ki, bir arada yaşayan nesillerin (ihtiyarlar, orta yaşlılar, gençler) telaffuzları arasında en hassas kulağın bile ayırt edemeyeceği farklar vardır. Bundan da telaffuz eğilimleri bulunduğu sonucu çıkar: Bu eğilimler belli bir bölgede ve devirde konuşmayı öğrenenler arasında kendini gösterir ve birçok nesiller boyunca sürüp gider. Her nesilde bu eğilimler dil gelenekleriyle sınırlıdır. Gerçekten de, çocuğun telaffuzu ancak dikkati çekmediği ölçüde ana babanınkinden ayrılabilir. Ama bu ayrılıklar nesilden nesle birbirine eklenerek dillerin ses sistemlerinde çok defa önemli değişmelere yol açarlar."[125]

Sonuç olarak çocuk dil edinirken ilk önce ve en çok yakın çevresinden ve ailesinden etkilenir. Bebeklikte anlamsız sesler çıkaran çocuk büyüdükçe ailesindeki fertleri özellikle de ebeveynlerini taklit eder. "…çocuk, ebeveyninin dilini elde edinceye kadar dolayında konuşulanlar, kendi işittikleri üzerinde birçok yoklamalarda ve tecrübelerde bulunur; fakat yine de elde ettiği bu oynaklanma tarzı ebeveynlerinkine tamamıyla uymaz."[126] İşte çocukların dillerindeki bu belli belirsiz ses değişmeleri aynı sosyal çevrede benimsenir ve kabul görürse bu ses değişmelerinin başlangıcı olabilir. Dildeki bu değişmeler çoğunlukla çok yavaş ve fark edilmeden gerçekleştiği için dikkat çekmez bile.

1.6.5. Belli Bir Dönemdeki Sosyal ve Siyasal Gelişmelerin Ses Değişmelerine Tesiri

Milletlerin hayatları tekdüze bir çizgi üzerinde yürümez. Bir müddet durağan süren millet hayatı bir zaman sonra çeşitli iç ve dış etkilerle bir hareketlilik yaşayabilir. Bu olumlu bir komşuluk, akrabalık, sosyal tabakaların karşılaşması, karışabilmesinden doğacak bir hareketlilik olabileceği gibi olumsuz manada bir iç karışıklık veya dış tehditten doğan bir hareketlilik de olabilir. Milletlerin hayatlarındaki durağan dönemler dil değişmeleri açısından da durağanlık gösterir. Dillerdeki değişmeler bu dönemlerde

[125] J. V. Vendryes (Çev. Berke Vardar) (2001), s. 119-120.
[126] Necip Üçok (2007), s. 163.

çok yavaş olur. Halbuki hareketli dönemler, genellikle dilin değişmesine de büyük etkide bulunur. Çeşitli farklı sosyal grupların karşılaşmasından, komşu bir ülkeyle girilen sosyo-kültürel ilişkiler (yan katman etkisi) ister istemez dilin anlam ve biçim yapılarına olduğu gibi ses yapılarına da etki eder. Bunu şöyle bir örnekle izah edebiliriz: Oğlunu Karadenizli bir kızla evlendiren Akdenizli bir aile bir müddet sonra Karadeniz ağzına mahsus seslerle karşılaşacak ve ondan etkilenecektir. Aynı şekilde Karadenizli aile de Akdeniz ağız özelliklerinin, seslerinin etkisine girecektir. Belki kısa dönemde sadece konuşma dilinde ortaya çıkacak ses değişmeleri zamanla yazı diline de nüfuz edebilecektir. Tarih boyunca birçok coğrafya değiştiren, değiştirdiği coğrafyalarda farklı dil, din ve kültürlerden etkilenen Türkçedeki bazı ses değişmelerinin sebebi olarak bu sosyal ve siyasal değişiklikler olduğunu da biliyoruz.

Saussure ses değişmelerinde sosyal ve siyasal olayların etkisini yine sınırlı ve şüpheli görmüştür. Ona göre sosyal ve siyasal gelişmeler dilbigisel değişimler için olağan karşılanabilir. Çünkü "söz konusu değişmeler her zaman şu ya da bu yönleriyle düşüncenin etkisi altındadırlar; onun için de dış karışıklıkların daha kolayca etkisi altında kalırlar. Çünkü bunlar anlığa daha dolaysız biçimde yansır."[127] Halbuki aynı şartların bir dildeki sesleri değiştirmesine sebep yoktur. Saussure'e göre diller zaten durağan dediğimiz dönemlerde de ses değişimlerine uğramıştır ve dillerin tarihinde ses değişimi olmamış bir döneme rastlamak mümkün değildir.

1.6.6. Alt Katman ve Üst Katman Tesiri

1.6.6.1. Alt Katman Tesiri

Bir millet fethettiği bir ülkenin halkıyla ister istemez karışır. Bu karışım sonucu fethedenlerin ve fethedilenlerin sosyal ve kültürel hayatlarında da değişiklikler ortaya çıkar. Dil de bu değişimlerden kendini soyutlayamaz. Hatta fethedenlerin kültürel ve sosyal hazırlıksızlığı geldikleri topraklardaki yerli halkın kültürü ve dili karşısında çaresiz kalabilir ve varlığını yitirebilir. Bulgar Türklerinin bugün varlığından bahsedemiyor olamamamızın sebebi bu grubun alt katman etkisiyle dillerini kaybetmeleri tarih sahnesinden silinmeleridir. Aslında alt katman ve üst katman etkilerini bir önceki maddede belirttiğimiz sosyal ve siyasal gelişmeler başlığı altında incelemek de mümkündür. Saussure de ses değişmelerinde alt katman etkisini/varsayımını bazı uyarılar yaparak kabul etmektedir: "Bu görüşten yana olanlar

[127] Ferdinand de Saussure (1978), II. Cilt, s. 18.

acaba yeni dili benimseyen eski toplulukların bu dile kendi ses alışkanlıklarından bir şeyler mi kattığını söylemek istiyorlar? Bu olabilir ve oldukça da doğaldır. Ama yeniden ırk, vb. belirsiz etkenlere baş vurulursa, yukarıda değindiğimiz içinden çıkılmaz durumlar bir kez daha karşımıza dikilir."[128]

1.6.6.2. Üst Katman Tesiri

Bir önceki bölümde fethedilen bir topraktaki yerli halkın dilinin –özellikle ses ve diğer dil yapıları bakımından- fethedenlerin diline olan yan katman etkisinden bahsetmiştik. Burada ise fethedenlerin dilinin yerli halkın diline tesiri söz konusudur. Necip Üçok "lengüistik süperstrat/üst tabakanın alt tabakaya tesiri" terimleriyle karşıladığı bu etmeni şu sebepten dolayı alt katman tesirinden daha önemsiz görür: "Lengüistik substrat, yani alt tabakanın üst tabakaya tesiri hâdisesinin aksi de fonetik değişmelerde görülen belirtilerdendir. Ancak böyle bir olay pek ender rastlanan bir olaydır ve çok kere alt tabaka dilinin ortadan kalkması ile neticelendiğinden dolayı, burada bambaşka bir konu ile karşılaşmış olunur. Bu sebepten lengüistik substrat teorisi, lengüistik süperstrat (üst tabakanın alt tabakaya tesiri) adı verilen bu teoriden, fonetik değinmeler bakımından, çok fazla önem taşır."[129] Üçok'un burada alt katman etkisinin fonetik değişmeler açısından daha önemli olduğu görüşüne katılmamak mümkün değildir. Ancak üst katman etkisinin yerli dili yok etmeye kadar gidebileceği görüşü ilki kadar güçlü bir tespit değildir. Çünkü tarihi hadiseler çoğunlukla bunun tersini söylemektedir. Fethedilen ülkelerdeki yerli halk genellikle işgalcilere bir tepki olarak dilini ve kültürünü koruma refleksi geliştirir ve bunları muhafaza altına alır. Mesela bu durumu Sovyet Rusya işgaline uğrayan Türk topluluklarının (Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen, Gagauz Türkleri vb.) dillerini muhafaza etmelerinde veya Osmanlı Devleti'ne bağlı olarak yaşayan çeşitli milletlerin dillerin olduğu gibi korumalarında görebiliriz. Az da olsa üst katman tesiriyle kaybolan diller olsa da bugün yaşamayan dillerin ve doğal olarak da halkların –mesela yukarıda bahsettiğimiz Bulgar Türkleri gibi- birçoğu alt katman etkisiyle tarih sahnesinden silinmişlerdir. Ancak şu bir gerçektir ki nasıl dillerin genelinde ve özel olarak ses sistemlerinde alt katmanın etkisi varsa, üst katmanın da etkisi vardır. Üst katman olgusu her zaman başka bir millet olmayabilir. "…bir dil

[128] Ferdinand de Saussure (1978), II. Cilt, s. 19.
[129] Necip Üçok (2007), s. 165-166.

kullanıcısı için, egemen sınıfların, mesleklerin veya bölgelerin dil kullanımları kadar, başka bir ulus ve bu ulusun başka bir ulus ve bu ulusun dili de olabilir."[130]

1.6.7. Modanın Ses Değişmelerindeki Tesiri

Bu görüş ses değişmelerinin temelinde ruhsal tercihlerin bulunduğunu savunan görüştür. Belli bir dönemde toplumda önemsenen belli bir sosyal grubun, sevilen sayılan bir kişinin söyleyiş biçiminin taklit edilmesiyle ortaya çıkan değişmeler olabilir. Mesela çok sevilen bir sanatçının herhangi bir kelimeyi söyleyiş şekli, toplumun genelinden farklı ve işleyen o dilin kurallarına aykırı olsa bile taklit edilebilir. Bu taklitler zamanla toplumun geneline yayılarak ses değişmelerine sebep olabilir. Saussure de Üçok da bu etkiye "taklit nereden başlar" sorusu sebebiyle ses değişmelerinin genel ve mutlak sebebi olarak bakmazlar: "Buna göre, ses değişmelerinin ilkesi salt ruhsaldır. Ne var ki ses değişmelerinde olsun, modadaki değişikliklerde olsun öykünmenin kalkış noktası gizemini korur."[131]

1.6.8. Örneksemenin (Anoloji/Andırış/Yakıştırma) Ses Değişmelerine Tesiri

"Şekil veya anlam bakımından dildeki bazı kelimelerin örnek alınması ve yakıştırma yolu ile onlara benzetilerek yeni kelimeler türetilmesi; bir kelimedeki şeklin başka bir kelimeye aktarılması olayı."[132] "Dilbilgisel ya da sözlüksel örneklere uygun yeni öğeler yaratılmasına, dilsel birimler arasındaki bir bağıntı aracılığıyla kurulan bir orantıdan kalkılarak yeni biçimler oluşturulmasına, kimi öğelerin anlıkta ilişki kurdukları başka öğelerin etkisiyle onlara benzer bir biçime girerek değişmesine yol açan süreç…Örnekseme genellikle düzenlilik yaratır, yapım ve bükün yöntemlerinde birlik sağlamaya yönelir."[133] "Dil birimleri arasındaki bağıntıdan yola çıkarak dilde var olan örneğe benzer bir birim oluşturma işlemi ya da süreci…"[134] "Dilde var olan bir ses, biçim, birleşik söz veya söz dizimi yapısına benzetilerek, bu yapı örnek alınarak, yeni biçim veya söz dizimi yapılarının elde edilmesine örnekseme denir."[135] şekillerinde tanımlanan örnekseme, Günay Karaağaç'a göre dildeki birçok değişmeye –şekil ve

[130] Günay Karaağaç (2010), s. 57.
[131] Ferdinand de Saussure (1978), II. Cilt, s. 19.
[132] Zeynep Korkmaz (2010), Gramer Terimleri Sözlüğü, TDK Yayınları, Ankara, s. 237.
[133] Berke Vardar (Nüket Güz, Emel Huber, Osman Senemoğlu, Erdim Öztokat). (2007). Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü, Multilingual Yayınları, İstanbul, s. 155.
[134] Kâmile İmer, ve Kocaman, Ahmet ve Özsoy, A. Sumru (2011), Dilbilim Sözlüğü, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, s. 205.
[135] Günay Karaağaç (2010), s. 59.

anlam değişmeleri gibi- olduğu gibi ses değişmelerine de etki edebilir: "Dil ve düşünce dünyamızdaki ayırma ve birleştirmeler, yeni bilgiler ve dolayısıyla yeni sözler ortaya koyarlar. Toplumlar ve kişiler, yeni bilgilere ancak eski bilgileriyle ulaşabilirler ve bu noktada, eski bilginin adı üzerinde ses-şekil veya anlam değişikliğine gidilir. Değiştirme, dillerin hem ses-şekil hem de anlam yapılarında gerçekleştirilebilir. Değiştirme, bir dilin, büyük kısmı bütün dillerde ortak olan her türden türetme, göçüşme, ön, iç ve son ses türeme ve düşmeleri ile ünlü ve ünsüz değişmeleri gibi ses-şekil değiştirmeleri yanında, genişleme, daralma, iyileşme, kötüleşme, eksiltme, vb. yollarla yapılmış anlam değiştirmelerini de kapsamaktadır."[136] Karaağaç, ayrıca dillerin türetme düzeneklerinin örneksemelere, bozma düzeneklerinin ise yanlış örneksemelere dayandığını söyler. Necip Üçok ise örneksemenin (andırış) bir fonetik değişme sebebi olup olmadığı konusuna temkinli yaklaşır: "gerçekten andırış, değişmeye sebep olabilir; fakat değişiklikler ferdi ve müteferriktir."[137]

Ferdinand de Saussure ise örnekseme üzerinde genişçe durmuş, onu, ses değişimsel niteliği olmayan ve sözcüklerin dış görünümünde ortaya çıkan değişimler olarak görür. Saussure örneksemenin ortaya çıkış sebebini de ses değişmelerinin sebep olduğu düzensizlikleri dengelemek olduğunu söyler:

"Yukarıda anlatılanlardan, ses değişiminin bir karışıklık etkeni olduğu sonucu çıkar. Almaşma* yaratmadığı her yerde ses değişimi, sözcükleri birleştiren dilbilgisi bağlarının gevşemesine yardımcı olur. Böylece, gereksiz yere biçimlerin sayısı artar. Ses değişiminden doğan düzensizlikler, genel türler altında toplanmış biçimlerden daha kabarık sayıda olduğu, bir başka deyişle, salt nedensizlik görece nedensizlikten daha yüksek bir orana ulaştığı ölçüde dilsel düzenek bulanıklaşır ve karmaşıklaşır.

Ne mutlu ki bu dönüşümlerin verdiği sonucu örnekseme dengeler. Sözcüklerin dış görünümünde ortaya çıkan ve ses değişimsel nitelikli olmayan tüm olağan değişmeler örneksemeye bağlanır."[138]

Saussure, aynı ses değişmeleri gibi, örneksemenin de dillerin evrimine yol açan bir etmen olduğunu ancak örneksemenin bir değişim olayı değil, bir yaratım olayı olduğunu söyler. Ayrıca örneksemenin temel özelliğinin dilbilgisel nitelikte olmasına dikkat çeker: "Örnekseme ruhsal niteliklidir; ama bu özellik onu ses değişmelerinden

[136] Günay Karaağaç (2010), s.5 9.
[137] Necip Üçok (2007), s. 166.
* Ses nöbetleşmesi/ikili şekil
[138] Ferdinand de Saussure (1978), II. Cilt, s. 29.

ayırmaya yetmez, çünkü bu değişmeler ruhsal nitelikli olarak da ele alınabilir. Daha ileri gitmek ve örneksemenin dilbilgisel nitelikli olduğunu söylemek gerekir: Örnekseme, biçimleri birbirine bağlayan ilişkinin bilincine varılmasını ve kavranmasını zorunlu kılar. Ses değişmelerinde kavramın hiçbir işlevi bulunmamasına karşın, örnekseme konusunda işe karışması gerekir."[139] Yani Saussure'e göre örnekseme aynı ses değişmeleri gibi dil evriminde karşımıza çıkan bir etmendir. Ancak daha çok dilbilgisel değişimleri tetikleyen ve ses değişmeleri gibi bir değişim olayı olmayan bir etmendir.

1.6.9. Yazım Kurallarının Ses Değişmelerindeki Tesiri

"Yazı ile dil arasında içten ve sıkı bir ilişki bulunmadığı açıktır. Dil, ham madde olarak sesi kullanırken, yazı ışığı kullanmaktadır. Dilde dil ve kulak duyuları söz konusu iken, yazıda göz duyusu söz konusudur. Yazı ile dilin buluşmadığı, dilin, yazının tutuculuğundan ve birleştiriciliğinden yararlanamadığı yer ve zamanlarda, dil değişikliklerinin daha hızlı ve daha derin yaşandığı şüphesizdir."[140]

Yazı dili, dilin ses cephesini tam olarak yansıtmamasına, zenginliğini ifade etmemesine rağmen kalıcı olması ve dil unsurlarını taşıyabilme özelliğiyle önem arz eder. Edebi dil, özellikle bir milletin kültür ve eğitim hayatının temel aracıdır. Bu sebeple de çok hak etmediği halde yazı dili bazen konuşma dilinden daha önemsenebilir. Halbuki yazı olmadan da bir dil olabileceği halde, dil olmadan bir yazı dilinin olması mümkün değildir. Buna rağmen yazı dilindeki bazı tercihler, alınan kararlar, eğilimler bir dildeki değişmeleri dolayısıyla ses değişmelerini de etkileyebilir.

"Yazı dili ile konuşulan dil yahut yazım ile söyleyiş arasındaki uyuşmazlık ve bunların nedenleri, dil kullanıcılarını, bilhassa okullarda derinden etkiler ve dolayısıyla, bir dilin yazı ve yazım ilkeleri, bunlardaki değişiklik ve tutarsızlıklar, dil değişmelerinde etkili olabilmektedir. Geçen yüzyıl içinde başta Özbekçe olmak üzere, birçok Türk dili, yazı dillerinin ve okullarının yardımıyla bozulmuş, değiştirilmiş ve dağıtılmıştır. Yazı diline dayalı olan okul eğitimi, Özbekçe vb. Türk dillerini bozmak, değiştirmek, dağıtmak ve yok etmek için kullanılmıştır."[141]

---

[139] Ferdinand de Saussure (1978), II. Cilt, s. 33.
[140] Günay Karaağaç (2010), s. 60.
[141] Günay Karaağaç (2010), s. 60.

1.6.10. Çevresel Faktörlerin Ses Değişmelerine Tesiri

Sesler kelimelerin farklı yerlerinde –kelimenin başında, ortasında, sonunda; açık hecenin sonunda, kapalı hecenin sonunda vb.- farklı seslerle komşu olabilirler. İşte bu komşuluklar o seslerdeki değişimin de temel sebebi olabilir. Seslerdeki bu tür değişmelerin sebebini "çevresel faktörlerde" aramak gerekir.

"Yaşayan ve tarihî ağız araştırmalarında ses olayları incelenirken "çevre şartı" kavramına gereği kadar dikkat edilmediği örnekler görülmektedir. Seslerin "çevre şartları" göz önünde tutulmadan yapılan değerlendirme ve yorumların da birçoğunda yanlışlıklar olmaktadır. Çünkü değişmeler sadece değişen sesi ilgilendirmez. Değişime uğrayan sesin bulunduğu "çevre şartı" ile ilgilidir. Eğer bir ötümlüleşme varsa, önümde veya arkasındaki başka bir (ünlü veya ünsüz) ötümlü sesin etkisi vardır. Hele iki ünlü (yani iki ötümlü ses) arasında bir ötümsüz ünsüz varsa, ötümlüleşmeye uğraması pek muhtemeldir (otun > odun gibi). Bir başka örnek: göŋlek > gömlek değişmesini "kelime içinde ŋ > m değişmesi" şeklinde düşünmek eksik izahtır. Bir ŋ > m değişmesinde, yani damak ünsüzünün dudak ünsüzü hâline gelmesinde, o sesin çevresinde bulunan bir dudak ünlüsü veya dudak ünsüzü rol oynamaktadır. Burada da muhakkak ki /ŋ/ ünsüzünden önceki dudak ünlüsü /ö/ etkileyici olmuştur. konşı/koŋşu kelimesinin komşu haline gelmesinde de dudak ünlüsü komşuluğunda bir gelişme olduğu görülür."[142]

Gürer Gülseven'in bu çok haklı tespitini desteleyecek, çevre şartının değişmesinin ses değişmelerini nasıl etkilediğiyle ilgili birçok örnek vermek mümkündür. Mesela Türkçe kelimelerin sonunda ötümlü/yumuşak ünsüzlerden "b, c, d, g" ünsüzleri bulunmazken, ötümsüz/sert ünsüzler "p, ç, t, k" bulunabilir. Ancak çevre şartlarının değişmesi sonucu bu kelime sonunda bulunabilen ötümsüz ünsüzlerin ötümlüleştiğini görürüz. Mesela sonu ötümsüz sert bir ünsüzle biten "ağaç" kelimesine ünlü ile başlayan-mesela belirtme hâl eki- bir ek getirildiğinde sondaki ötümsüz "ç" ünsüzünün "çevre şartı" değişeceğinden – kelime sonunda kapalı bir hecenin sonunda iken açık bir hecenin başına geçer- sesin değişmesi şartı da gerçekleşmiş olur ve ötümsüz ünsüz ötümlüleşir: ağaç > ağacı. Ötümsüz ünsüzlerin çevre şartının değişmesi sadece onlardan sonra bir ünlü ses getirilmesiyle sınırlı değildir. Mesela sonu ötümsüz ünsüzle biten kelimeden sonra gelecek ünlü ile başlayan bir kelimenin gelmesi de çevre

[142] Gürer Gülsevin (2013), "Ses Bilgisinde "Çevre Şartı" Kavramı ve Ağız İncelemelerindeki Önemi", Turkish Studies- İnternational Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/9, Ankara, s. 52.

şartını değiştirir ve sondaki ötümsüz ünsüzün ötümlüleşmesine sebep olur: ağaç> ağac̬ aldık.

Ses değişmelerinde "çevre şartının değişmesi"nin önemli bir etmen olduğu aşikârdır. Ancak bazı durumlarda sesin özelliğini bilmemek veya sesin incelendiği kelimenin eski halinden haberdar olmamak yanlışlıklara yol açabilir. "…değişme durumlarında seslerin özelliklerini göz ardı ederek sadece çevresindeki sesten kaynaklanan açıklamalara yönelmek bazen yanlışlıklara yol açar. Özellikle ilgili kelimenin eski şeklini bilmeyen ya da doğru kurgulayamayan araştırmacılar, ağızlarda rastlanan ve aslında daha eski şekli temsil eden yapıların açıklanmasında hataya düşerler."[143]

Sonuç olarak buraya kadar saydığımız 10 etmen ses değişmeleri üzerinde az ya da çok tesirli olan etmenlerdir. Bunlardan birisini tamamen yok saymak veya kesin etmen sayabilmek mümkün değildir. Ancak yapılan çalışmalar değerlendirildiğinde bazı etmenlerin ses değişmelerinde daha kuvvetli bir tesiri olduğu da açıktır. Ses değişmeleri üzerinde diğerlerinden daha belirgin ve kuvvetli bir etkisi bulunan bu etmenler bizce şunlardır: En az çaba yasası, çocuğun ana dil edinmesi sırasındaki eğilimleri (ana dil öğretimi/öğrenilmesi süreci) ve çevre etkisidir.

[143] Gürer Gülsevin (2013), s. 59.

İKİNCİ BÖLÜM

2. TARİHÎ TÜRK LEHÇELERİNDE ÜNSÜZLERLE İLGİLİ SES OLAYLARI

2.1. Sedalılaşma

Türkiye Türkçesi sahasında ötümlüleşme[144], titreşimleşme[145], sedalılaşma[146], çınlaklaşma[147], tonlulaşma[148], yumuşama[149] ve ünlüleşme[150] terimleriyle karşılanan bu ses olayı, birçok dilbilimcinin çalışmasında incelenmiş ve tanımlanmıştır. Burada zaman zaman farklı yaklaşımlar içeren tanımların bazılarına göz atmak gerekecektir:

Tahsin Banguoğlu ünlüleşme terimiyle karşıladığı bu ses olayını şöyle tanımlıyor: "Kelime sonunda ünsüz şekilleriyle bulunan patlamalı katı sesdeşler, yani p, ç, t, k sesleri kelimeye sesliyle başlayan bir ek gelip iki sesli arasında, veya bir sesliyle bir bölünlü arasında kaldıklarında bu seslerin etkisiyle birçok kelimelerde ünlü şekillerine b, c, d, g seslerine dönerler: kap >kab-ı, kurt > kurd-un, ağaç > ağac-a, emek > emeğ-im gibi.

Bunlardan yalnız k sesdeşi iki sesli arasında kalınca aynı zamanda sızmalı sesdeş olarak ğ'ye dönmektedir. Bu değişmelere ünlüleşme (sonorisation) adını veriyoruz."[151]

Muharrem Ergin ise tanımında ve izahında "k" ünsüzünün iki ünlü arasında kaldığında "ğ" dönüşmesini ise sedalılaşmadan sonra gerçekleşen "yumuşama" olarak tanımlar. Ergin ayrıca bu ses olayının esas itibariyle isimlerde olduğunu fiillerde ise

---

[144] Günay Karaağaç (2010), s. 90.; Ömer Demircan, (1996). s. 77; Talat Tekin (1975), s. 179; Talat Tekin (1997), s. 30-31; Berke Vardar (2007), s. 156; Kamile İmer, Ahmet Kocaman, A. Sumru Özsoy (2011), s. 349; Erdoğan Boz (2002), s. 454-455; N.A. Baskakov (2006), s. 187.

[145] Berke Vardar (2002), İstanbul, s.195.; Necip Üçok (2007), s. 178.

[146] Kemal Yavuz ve Kazım Yetiş ve Necat Birinci (1996), Üniversite Türk Dili ve Kompozisyon Dersleri, Bayrak Basım-Yayım-Tanıtım Yayınları, İstanbul, s. 71; Muharrem Ergin (1995), s. 133-134-135.; Muharrem Ergin (1995), s. 133,134,135.; Emine Gürsoy-Naskali (1997), s. 71; Hayati Develi (1995), Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17.Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmeleri ve Uyumları, TDK Yayınları, Ankara, s. 136.; Mustafa Özkan (2000), Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi, Filiz Kitabevi, İstanbul, s. 109.; A. Von Gabain (çev. Mehmet Akalın) (2000), Eski Türkçenin Grameri, TDK Yayınları, Ankara, s. 40.

[147] Kaya Bilgegil (1984), s. 304.

[148] Musa Duman (1995), Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17.Yüzyılda Ses Değişmeleri, TDK Yayınları, Ankara, s. 86.; Ahmet Buran (1997), Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları, TDK Yayınları, Ankara, s. 52.; Tuncer Gülensoy (2000), s. 329.; Bilgehan Atsız Gökdağ (2006), Salmas Ağzı Güney Azerbaycan Türkçesi Üzerine Bir İnceleme, KaraM Yayınları, Çorum, s. 121.; Zeynep Korkmaz (2010), s. 215.; Jean Deny (1995), Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları (Türkiye Türkçesi), (Türkçeye Çeviren Oytun Şahin), TDK Yayınları, Ankara, s. 60.

[149] Zeynep Korkmaz (2010), s. 245.; Kemal Yavuz ve Kazım Yetiş ve Necat Birinci (1996), s. 71.; Muharrem Ergin (1995), s.133, 134, 135.; Haydar Ediskun (2007), s. 81.

[150] Tahsin Banguoğlu (1979), , s. 49,50.

[151] Tahsin Banguoğlu (1979), s. 49.

bazı istisnalar dışında (git-/giden, dit-/didik, güt-/güden vb.) görülmediğini söyler: "Türkçe kelime sonunda bulunan ç, ka, ke, p, t konsonantları umumiyetle iki vokal arasına girince sedalılaşır ve yumuşarlar.

Önce sedalılaşırlar. Çünkü iki taraftaki vokal sedalı, kendileri sedasızdır: ayak-ayaga, ağaç-ağaca, kitab-kitabı, kanat-kanadı, dolap-dolabı, Ahmet-Ahmede, çiçek-çiçege, dip-dibi gibi

Bunlardan gı ve ge ise ikinci safhada da yumuşar. Yumuşamak temas derecesinin açılması demektir. İki taraftaki vokal açık seslerdir. Arada kapalı ses olan ge ve gı'yı istemez ve onları açarak yumuşatırlar: y (ğ)'ye ve ğı'ya çevirirler: ayaga-ayağa, çiçegi-çiçeği gibi"[152]

Muharrem Ergin'in bu ses olayı ile ilgili verdiği izahatta kullandığı "umumiyetle", "esas itibariyle", "aşağı yukarı umumi bir kaide" gibi ifadeler ve bazı fiilerde görülen sedalılaşmayla ilgili izahatları Talat Tekin tarafından şiddetle tenkit edilmiştir. Ergin'in bu konuyla ilgili açıklamalarından alıntılar yapan Tekin, bunları şöyle tenkit etmektedir: "Bu cümlelerdeki "umumiyetle", "esas itibariyle", "aşağı yukarı umumi bir kaide" vb. gibi net ve kesin olmayan anlatım şekilleri bilimsellikle bağdaşmaz. Ayrıca, Ergin'in bazı kelimelerde ünsüz değişmesinin gerçekleşmemesi ile ilgili olarak verdiği "karışıklığa sebep olacak kelimelerde sondaki değişme olmaz" yargısı da dil bilimi açısından tamamiyle geçersiz ve yanlıştır. Ses değişmeleri dili konuşanların bilinçli "müdahale"leriyle olmaz veya durdurulamaz."[153]

Çok heceli kelimelerin sonundaki "p, ç, t, k" ünsüzlerinde meydana gelen ses değişmelerinin ayrıca değerlendirilmesi gereğine işaret eden Talat Tekin, tek heceli kelimelerde görülen "sedalılaşma/ötümlüleşme"yi Ana Türkçedeki aslî uzun ünlülerle[*]

---

[152] Muharrem Ergin (1995), s. 133, 134.

[153] Talat Tekin (1997), Türkoloji Eleştirileri, Simurg Yayınevi, İstanbul, s. 31.

[*] Türkçede aslî uzun ünlülerin var olup olmadığı Türkolojinin temel tartışma konularından birisidir. İlk defa Otto Böhtling'in yazdığı Yakutça gramerde söz konusu edilen aslî uzun ünlüler konusu Lajos Ligeti'nin "Türkçede Uzun Vokaller" başlıklı makalesiyle başka bir boyut kazanmış ve bu ünlülerin varlığı açıkça ortaya konulmuştur. W. Radloff, J. Nemeth gibi önemli Türkologların karşı çıkmasına rağmen bugün Türkçede, Ana Tükçede, Bazı Tarihî Türk Lehçelerinde, bugünkü bazı Türk yazı dillerinde ve ağızlarda, aslî uzun ünlülerin varlığı kabul görmektedir. Bu tespite bağlı olarak da Tarihî Türk Lehçelerinde, günümüz Türk yazı dillerinde ve ağızlarda görülen bazı ses olaylarının (ünlü ikizleşmesi, ünsüz sedalılaşması, söz başında y, v, h türemesi, ünsüz ikizleşmesi, öndamaksıllaşma, artdamaksıllaşma/yarıartdamaksıllaşma, ünlü türemesi, ünsüz türemesi vb.) sebebi olarak da bu aslî uzunlukların tarihî süreçte kaybolmasıyla ortaya çıkan seslik izler gösterilmektedir. Türkçedeki (Ana Türkçede) aslî uzun ünlülerin varlığıyla ilgili önemli bazı çalışmalar şunlardır: "Talat Tekin (1975), Ana Türkçede Aslî Uzun Ünlüler, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara."; "Osman Nedim Tuna (1988), 'Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller' TDAY Belleten (1960), TDK Yayınları, Ankara, s. 213-282."; "Lajos Ligeti (çev. Tayyip Gökbilgin)(1942), 'Türkçede Uzun Vokaller', Türkiyat Mecmuası, S. VII-VIII, s. 82-83"; "Zeynep Korkmaz (1953), 'Batı Anadolu Ağızlarında Asli Vokal

ilişkilendirerek şöyle izah etmektedir: "Ana Türkçede tek heceli kelimelerin sonundaki ötümsüz patlayıcı p, t, ç ve k ünsüzleri, Oğuz grubu Türk lehçelerinde, kısa bir ünlüden sonra kendilerini korudukları halde (aslî) uzun bir ünlüden sonra ötümlüleşerek sırasıyle b, d, c, ğ ve ğ(y) olmuşlardır. Ötümlüleşme, aynı şartlar altında rt ve rç ünsüz gruplarında da meydana gelir. Bu olayın seslik açıklaması şöyledir: Uzun bir ünlünün boğumlanma süresi kısa yani normal uzunluktaki bir ünlününkinin aşağı yukarı iki katıdır. İşte, süre bakımından kendisinden sonra gelen ötümsüz patlayıcıya üstün ve hakim durumda olan uzun ünlü kendisindeki süreklilik niteliğini ünsüze de geçirir. Başka deyişle, ünsüz ötümlüleşmesi aslında bir ünlü-ünsüz benzeşmesinden başka bir şey değildir.

Son-sesteki ünsüz ötümlüleşmesi, yalın halde, yalnız Azerî Türkçesinde gerçekleşmiştir. Ad, ac, ağ vb. Oğuz grubunun öbür lehçelerinde yalın halde belli olmayan ötümlüleşme çekimde iki ünlü arasında belirir: Türk. dip, dib-i; aç, ac-ın; yok, yoğ-u vb. gibi."[154]

Osman Nedim Tuna ise Türk dilinin tarihî gelişimi içindeki ortaya çıkan birçok ses olayını aslî uzun ünlülerin varlığıyla ilişkilendirmektedir. Tuna tarihî süreç içinde asli uzun ünlülerin kaybolması sonucu kaybolan bu ünlülerin bıraktığı seslik izleri "ağırlık uyumu-dengeleme" olarak değerlendirmekte ve bu seslik izlerden ünsüz ötümlüleşmesine ayrı bir önem atfetmektedir. Tuna, bu konuda Talat Tekin'den farklı olarak çok heceli kelimelerde görülen ünsüz ötümlüleşmelerini de aslî uzun ünlülerin

---

Uzunlukları Hakkında' TDAY Belleten, Ankara, s. 197-203"; "Zeynep Korkmaz (1995), 'Eski Anadolu Türkçesinde Aslî Ünlü (Vocal) Uzunlukları' Türk Dili Üzerine Araştırmalar (Birinci Cilt), TDK Yayınları, Ankara, s. 443-458."; Ahmet Bican Ercilasun (2007), Makaleler (Yay. Haz. Ekrem Arıkoğlu), 'Dîvânü Lügati't- Türk'te Ünlü Uzunluklarıyla İlgili Kayıtlar', Akçağ Yayınları, Ankara, s. 146-150."; Ahmet Buran (2007A), 'Çağdaş Türk Yazı Dillerinde ve Türkiye Türkçesi Ağızlarında İkincil Uzun Ünlüler' II. Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni (10-12 Nisan 2006) Bildirileri, Kayseri Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, s. 32-33."; Ercan Alkaya (2008), 'Sibirya Tatar Türkçesindeki Uzun Ünlüler Üzerine Bir Değerlendirme', Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 3/4 Summer 2008, s.19-42; "Gürer Gülsevin (2009), 'Eski Anadolu Türkçesi Ağızlarında Uzun Ünlüler Üzerine', Dil Araştırmaları Dergisi, Sayı: 5, Güz 2009, s. 39-56."; "Boz, Erdoğan. (2002). 'Türkçe Asıllı Kelimelerde Son Ses Ç, K, P, T Ünsüzlerinin Ötümlüleşme veya Ötümsüz Kalma Sorunu', Türk Dili, Mayıs 2002, S. 605, TDK Yayınları, Ankara, s. 447-455."; Mehmet Dursun Erdem (2008), 'Anadolu Ağızlarında Görülen Birincil Ünlü Uzunlukları Üzerine', Turkish Studies, Volume 3/3, s. 502-562"; "Mehmet Dursun Erdem (2008), 'Birincil Ünlü Uzunlukları ve İmâle', Turkish Studies, Volume 3/6, s. 236-261."; "Fatih Özek (2014), Tarihi Türk Lehçelerinde Ünlüler, Akçağ Yayınları, Ankara."; Fatih Özek (2009), 'Arapkir/Malatya Ağzında Birincil Uzun Ünlüler', Turkish Studies, Volume 4/8, s. 1954-1963."; Süleyman Kağan Yalçın (2009), 'Türkçede Artdamaksıllaşma Olayının Birincil Uzun Ünlülerle İlgisi Üzerine Bir Değerlendirme', Turkish Studies, Volume 4/8 s. 2340-2357."; "Cahit Başdaş (2007), 'Türkiye Türkçesinde Aslî Uzunluk Belirtileri', Turkish Studies, Türkoloji Araştırmaları, Volume 2/2, Spring 2007, s. 89-101."; "Cahit Başdaş (2007), 'Türkiye Türkçesinde Aslî Uzunluk Belirtileri', Turkish Studies, Volume 2/2, s. 89-101.".

[154] Talat Tekin (1975), s. 179,180.

tarihî gelişimiyle izah etmektedir: "…Uzun vokallerin yerine geniş vokallerin geçmesi (tişī >> tije Koyb. "dişi", ordu >> orda "hükûmet merkezi") veya ikinci bir hecenin türemesi, (bīr > piri Çuv., "bir, sayı"), bir prothetique konson belirmesi (āt >> yat "isim" Çuv., ūç > viz'z'e, ūç >> viç "üç" Çuv.), bir diftonglaşma veya içte konson türemesi (īt >> işt "köpek" Yeni Uygur, bīş >> beyş "beş (sayı)" Karag.), bir gemination (eçī "ağabey" >> iççi Yak., ana >> āne (yazıda) >> anne) yahut konson ötümlüleşmeleri hep aynı "dengeleme" prensiplerine uygun olaylardır. Bunlardan sonuncusu Türkçe için çok önemlidir. Çünkü, Türkçedeki bütün ötümlüleşme olaylarını, hiç değilse kelime başından gayrı olanların hepsini, uzun vokallere bağlıyabiliriz. Şimdiye kadar yalnız tek hecelilere tanınan bu hak aslında umumî olmak icabeder. Hadisenin fonetik izahı şudur: Normal vokalin teşekkülündeki ses telleri ihtizaz adedi uzun vokallerinkinden daha azdır. Uzun vokal normalleşince "ağırlık uyumu" bozulur. Kaybı karşılamak ve dengeyi yeniden sağlamak için sonraki ötümsüz konsonun ötümlüleşmesi hal şekillerinden biridir. Böylece azalan vibration, eklenme suretiyle yeniden çoğalır; enerji uygun bölümlere dağıtılmış olur." [155] Böylece Tuna, Talat Tekin'in "Çok heceli kelimelerin sonundaki "p, ç, t, k" ünsüzlerinde meydana gelen ses değişmelerinin ayrıca değerlendirilmesi gerekir." şeklinde bir bakıma cevapsız ve izahsız bıraktığı bir boşluğu da doldurmuş olmaktadır.

Yine Prof. Dr. Erdoğan Boz da sedalılaşma konusunda yaptığı bir çalışmada, bu ses olayını "ötümlüleşme" terimiyle karşılamakta ve sedalılaşama olayının meydana gelmesine sebep olan etkenler arasında, özellikle de tek heceli isim ve fiillerde meydana gelen sedalılaşma olayında, Ana Türkçedeki aslî uzun ünlülerin kısalması sonucunda ortaya çıkan seslik izleri de saymaktadır. Boz, Türk Dil Kurumunun İmla Kılavuzu'nu esas aldığı çalışmasında Kılavuz'daki son sesi p, ç, t, k ile biten Türkçe asıllı kelimeleri tespit etmiş ve bu kelimelere ünlü veya ünsüzle başlayan ek getirildiğinde ötümlüleşip ötümlüleşmediğini tasnif etmiştir. İsimler ve fiiller başlığı altında yapılan bu çalışmayla bu kelimelerdeki bahsedilen ses hadisesindeki kural dışılıkların sebeplerine ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu sebeplerden birisinin de aslî uzun ünlüler olduğunu Boz, makalesinin sonuç kısmında isimlerde ve fiillerdeki işleyişi istatiksel verilerle de destekleyerek şöyle ortaya koymuştur:

"a. İsimler: Aşağıda verdiğimiz tabloda görüleceği üzere Türkçe asıllı kelimelerde kelime sonu ç, k, p ve t ünsüzlerinin tek hecelilerde ötümsüz sayısı 131 ve

[155] Osman Nedim Tuna (1988), s. 276-277.

oranı %85; ötümlü sayısı 21 ve oranı %15.Çok hecelilerde ötümsüz sayısı 112 ve oranı %8; ötümlü sayısı 1165 ve oranı %92.Bu istatistikî bilgilerden tek heceli kelime sonu ç, k, p ve t ünsüzü barındıran isimlerin genellikle ötümsüz kaldığını, ötümlüleşmenin de çoğu kez kelimelerin asıllarındaki uzun ünlülere bağlı olduğu açıktır. Çok hecelilerde ise söz konusu ünsüzlerin genelde ötümlüleştiği, ötümsüzleşmenin unutulmuş köklere, kullanım sıklığına ve üzerine ek almayan özellikle yansıma kelimelere bağlı olduğunu söyleyebiliriz.

b. Fiiller: Fiillerde durum daha açıktır. Tek hecelilerde ötümsüz sayısı 86 oranı % 96; ötümlü sayısı 4 ve oranı % 4.Çok hecelilerde ötümsüz sayısı 575 ve oranı % 100. Bu istatistikî bilgilerden hem tek hem de çok heceli kelime sonu ç, k, p ve t ünsüzü barındıran fiillerin genellikle ötümsüz kaldığını görüyoruz. Az sayıda örnek için ötümlüleşme sebebinin benzeşme ve aslî uzun ünlülük olduğunu söyleyebiliriz."[156]

Bazı çalışmalarda ise, bunlar çoğunlukla öğrenciler için hazırlanmış ders kitaplarıdır, ayrıntıya girmeyen basit tanımlar karşımıza çıkar. Mesela Kemal Yavuz, Kazım Yetiş ve Necat Birinci'nin eserinde bu ses olayı "yumuşama ve sedalılaşma" başlığı altında "Sonu sedasız bir ünlü ile biten kelimeler sonlarına ünlü aldıkları zaman kelimenin sonundaki ses sedalılaşır, ağaç-ağaca, yiğit-yiğidin, elek-eleğe, bıçak-bıçağı örneklerindeki gibi."[157] şeklinde tanımlamışlardır.

Haydar Ediskun ise konuyu "sert ünsüzlerin yumuşaması" başlığı altında incelemiş ve sert ünsüzlerdeki bu değişimi her ünsüzü ayrı ayrı ele alarak değerlendirmiştir: "Bugün, süreksiz sert ünsüzlerden (p, ç, t, k) biri ile biten bir kelimeye ünlü ile başlayan bir çekim ya da yapım eki ulandığı zaman:

a) p ünsüzü b olur: dolap-dolabı, kitap-kitaba…vb.

b) ç ünsüzü c olur: harç-harcetmek, kireç-kireci, ağaç-ağaca…vb.

c) t ünsüzü çoğu kez d, kimi kez t, kimi kez dd, kimi kez de tt olur: git-gidiş, dert-derdi, umut-umudu, sepet-sepete, cet-ceddi, hat-hattın…vb.

ç) k ünsüzü iki ünlü arasında çoğu kez ğ, iki ünlü arasında kimi kez k, iki ünlü arasında kimi kez kk, kendinden önce n varsa g, kendinden önce başka bir ünsüz varsa k olur: sokak-sokağı, gecik-gecikiş, iştirak-iştirakin, hak-hakkın, renk-rengi, aşk-aşka" [158]

---

[156] Erdoğan Boz (2002), "Türkçe Asıllı Kelimelerde Son Ses Ç, K, P, T Ünsüzlerinin Ötümlüleşme veya Ötümsüz Kalma Sorunu, Türk Dili, Mayıs 2002, S. 605, TDK Yayınları, Ankara, s. 454-455.
[157] Kemal Yavuz ve Kazım Yetiş ve Necat Birinci (1996), s. 71.
[158] Haydar Ediskun (2007), Türk Dilbilgisi, Sesbilgisi-Biçimbilgisi-Cümlebilgisi, Remzi Kitapevi, İstanbul, s. 81.

Ediskun yumuşama olayının- birkaç istisna dışında (gök-göğe, çok-çoğu, et-/eden, eder vb.)- tek heceli kelimelerde ve fiil gövdelerinde görülmediğine de dikkat çeker.

Kaya Bilgegil ise konuyu "iç seste vukua gelen değişiklikler" başlığı altında incelemiş ve şu tanımı yapmıştır: "p, ç, t, k" gibi boğuk süreksiz harflerden biriyle biten Türkçe kelimeleri sesli harflerden biriyle başlıyan bir ek takibettiği taktirde, boğuk süreksiz harf, iki sesli veya bir ünlek, bir sesli harf arasında kalırsa kendisinde bir çınlaklaşma görülür. Nitekim orak-orağı, sütlaç-sütlacı, erik-eriği, dört-dördü örnekleri bu durumdadır. Bu olaya "iç seste çınlaklaşma" (=sonnorisation) denir."[159] Bilgegil, herhangi bir sebep belirtmeden bazı kelimelerde (at-atı, top-topu, saç-saçı, ok-oku) bu niteliğin görülmediğini de belirtir.

Tahir Nejat Gencan da bu ses olayını "Süreksiz Sert Harflerin (ç, k, p, t) Yumuşaması" başlığı altında incelemiş ve ayrıntılı bilgi vermiştir. Gencan, konuya şu tanımla başlamıştır: "Sözcük sonlarındaki süreksiz sert harfler (ç, k, p, t) ünlülerle karşılaşınca yumuşarlar.

Bu oluşlardan şu sonuca varılır:

ç-c olur: kerpiç-kerpice, ardıç-ardıcın, kulaç-kulacı…

k-ğ olur: ekmek-ekmeği, tabak-tabağa…

p-b olur: mektep-mektebi, cevap-cevabın, kâtip-kâtibin…

t-d olur: dört-dördü, icat-icadı, söğüt-söğüdü…"[160] Gencan, bu tanımdan sonra bu kurala uymayan örneklerden bahsetmiştir. Bu konuyla ilgili olarak; tek heceli birçok kelimede bu kuralın işlemediğini, eylem tabanlarında bulunan bu süreksiz sert ünsüzlerden birçoğunun yumuşamadığını belirtmiştir.

Prof. Dr. Zeynep Korkmaz "Gramer Terimleri Sözlüğü"nde sedalılaşma olayını "tonlulaşma" terimiyle karşılamış ve şöyle tanımlamıştır:

"1.Ünsüzlerin boğumlanması sırasında, ciğerlerden gelen havaya ses tellerinin titreşerek ton vermesi, ünsüzlerin tonluluk niteliği kazanması, b, c, d, g, vb. ünsüzlerin boğumlanmasında olduğu gibi.

2.Tonsuz p, ç, t, k gibi ünsüzler ile biten kelimelerin sonuna ünlü ile başlayan bir ek getirildiğinde, kelime sonundaki tonsuz sert ünsüzlerin yumuşayarak tonlu b, c, d, g (ğ) ünsüzlerine dönüşmesi olayı, sebep > sebebi, kebap > kebaba, ağaç > ağacı, topaç >

[159] Kaya Bilgegil (1984), Türkçe Dilbilgisi, Dergâh Yayınları, İstanbul, s. 304.
[160] Tahir Nejat Gencan (2007), s. 84-85.

topaca, art > arda, dört > dörde, denk > denge, eşik > eşiğe, köpük > köpüğün vb." [161] Zeynep Korkmaz ayrıca Tahsin Banguoğlu'nun sedalılaşma karşılığında kullandığı "ünlüleşme" terimini ise sedalılaşma anlamında değil, "Yalın veya ekler ile genişletilmiş kelimelerde iki ünlü arasında bulunan damak ünsüzleri ile, yarı ünlü niteliğindeki ünsüzlerin yavaş yavaş eriyip kaybolarak ünlü niteliği alması: yazıhane > yazāne, evimiz > ēmiz vb."[162] anlamında kullanmıştır.

Necip Üçok ise meseleyi "benzeşme" genel başlığı altında incelemeyi tercih etmiş ve benzeşmeyi konson benzeşmesi ve vokal benzeşmesi olarak iki ana grupta incelemek gereğine vurgu yapmıştır. Burada konsonla konson ve konsonla vokal ilişkisinin bu benzeşmelerdeki belirleyici unsur olduğunu belirten Üçok sedalılaşma olayının izahını da "Konson ile Vokal/Vokaller Arasında Konson" başlığı altında yapmıştır: "Bir konson iki vokal arasında bulunduğu zaman, eğer konson titremesiz ise, titremelileşir; zaten titremeli ise, o takdirde onun nisbî açıklık derecesi, her zaman için herhangi bir konsondan daha fazla açıklık derecesine malik olan vokaller tarafından büyütülür. Her iki vaziyette de hâkim olan psikolojik kanundur: en küçük hareketi yapma temayülü… Birinci durumda, yani konson titremesiz ise, titremeli olan bir vokalden yine titremeli olan öteki vokale geçerken sestelleri ihtizazını devam ettirmeye meyleder. İkinci durumda ise ihtizaz zaten sürüp gitmektedir; yalnız konsonun açıklık derecesi, yine çevresindeki vokallerin tesiriyle ve yine en küçük gayret kanununa tabi olarak, fazlalaşır: Bu iki çeşit temel hâdisenin şekilleri, muhtelif dillerde her iki vokalin açıklık derecesine, onların gerilmesine, bir de her konsonun özel vasfına göre namütenahi değişik olur. Mesela Türkçede birden fazla heceli kelimelerin sonundaki titremesiz kapanma fonemlerinin kendilerinden sonra bir vokal geldiği takdirde titremeli oluşları birinci duruma misâl teşkil eder: çorap-çorabı, kılıç-kılıcı, geçit-geçidi vs."[163] Üçok da aynı Talat Tekin gibi bu olayı bir ünlü-ünsüz benzeşmesi olarak izah etmektedir: "Yukarıda verdiğimiz misâllerden de anlaşılacağı üzere, iki vokal arasındaki konsonun kendi oynaklanma karakterini değiştirerek vokallere benzemesi bir nevi yarı ve çift yanlı benzeşmedir."[164]

Sonuç olarak Türkçenin tarihî seyri içerisinde bir sedalılaşma temayülü olduğu aşikârdır. Özellikle tek heceli isim soylu kelimelerin sonundaki sedalılaşma olayının ana

[161] Zeynep Korkmaz (2010), s. 215.
[162] Zeynep Korkmaz (2010), s. 228-229.
[163] Necip Üçok (2007), , s. 178.
[164] Necip Üçok (2007), s. 180.

sebebinin Ana Türkçedeki aslî uzun ünlülerin tarihî süreçte kısalması ve bu kısalma sürecinde kısalan ünlünün taşıdığı süreklilik niteliğini ünsüzlere aktarması olduğu bir gerçektir. Tek heceli isim soylu kelimelerde görülen sedalılaşma dışındaki sedalılaşma olaylarını ise farklı sebeplere bağlı olarak izah etmek gerekir.

Talat Tekin, sedalılaşma (ünsüz ötümlüleşmesi) olayının ilk örneklerinin Kaşgarlı Mahmud'un Divânu Lugati't-Türk'ünde karşımıza çıktığını söyler. Fatih Özek ise doktora tezinde sedalılaşma/ünsüz ötümlüleşmesi olayını çok daha öncelere VIII. yüzyıla, Orhun Abideleri'ne kadar götürür: "Ünsüz ötümleşmesine ilk olarak Orhon Abidelerinde rastlamaktayız: AT *õt 'öd, safra kesesi'> Kök. öd (Orh.) (Krş. Uyg. öt; Krh. ōt ~öt; Hrzm. öd; Kıp. öt ~ öd; ETT öd; Türkm. ud, Yak. üös)"[165] Aynı tespiti Aylin Koç da doktora tezinde yapmıştır: "Tarihi Türk lehçelerinden Göktürkçede sınırlı sayıda tek heceli sözcük tespit edilmiştir. Örneklerde tek heceli sözcüklerin vokalle başlayan bir ek aldığında sedalılaşmadığı ancak, öd sözcüğünün ise yalın halde ve vokalle başlayan bir ek aldığında sedalı olduğu tespit edilmiştir."[166] Koç, bu duruma "***öd***" (safra kesesi), "***öd****ige*" (ödüne, safra kesine) kelimelerini örnek olarak vermiştir.

2.1.1. Tarihî Türk Lehçelerinde Sedalılaşma

Tarihî Türk Lehçelerindeki sedalılaşma olayı "tek heceli isimler", "çok heceli isimler"; "tek heceli fiiller", "çok heceli fiiller" başlıkları altında incelenecektir.

2.1.1.1. t > d Sedalılaşması

2.1.1.1.1.Tek Heceli İsimlerde /t /> /d/ Sedalılaşması

2.1.1.1.1.1. Kök.

Köktürk Türkçesinde tek heceli isim (veya isim soylu) kelime sayısı fazla değildir. Talat Tekin'in "Orhon Yazıtları"[167] adlı eserinin sözlük-dizin kısmından faydalanarak yaptığımız çalışmada Orhon Yazıtları'nda geçen tek heceli isim (zamirler, soru edatları, renk isimleri, unvanlar, kavim isimleri, kişi adları vb. dâhil) sayısı 123'tür (Bu sayıya Tonyukuk Yazıtı'ndaki örnekler dahil değildir).

Köktürk Türkçesinde tek heceli isimlerde (ister uzun ünlülü ister kısa ünlülü olsun), kök halinde, ünlü ile başlayan bir ek aldığında veya sedalı/sedasız bir ünsüzle

[165] Fatih Özek (2009), s. 86.
[166] Aylin Koç (2005), Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Sedalılaşma, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, s. 338.
[167] Talat Tekin (2010), Orhon Yazıtları, TDK Yayınları, Ankara, s. 119-192.

başlayan ek alması durumunda, /-t/ > /-d/ sedalılaşması (bir kelime dışında) görülmemektedir.

Köktürk Türkçesinde kelimenin sonunda sedalı "d" fonemine, az da olsa rastlanmaktadır. Köktürk Türkçesinde tespit ettiğimiz sonunda sedalı "d" fonemi bulunan kelimelerden birisi aslî uzun ünlünün kaybolmasıyla oluşan sedalılaşmaya örnektir. Kelimenin Ana Türkçede uzun ünlülü olduğunun bir belirtisi de bugün aslî uzun ünlülerin varlığını sürdürdüğü iki çağdaş Türk lehçesindeki (Yakutça ve Türkmen Türkçesi) uzun ünlülü veya çift ünsüzlü kullanımıdır:

öd "safra kesesi" < *AT ōt "safra kesesi" (ATAUÜ[168] s. 268)> Yak. üös "öd, safra kesesi", Trkm. ö:t "öd, safra kesesi": öd+iñ[e] (ödiñ[e] küni: t(e)gdük üç(ü)n BK D29-30 s. 60).

Örnek kullanımda *AT ōt kelimesindeki uzun ünlünün kısa imlayla yazıldığı ve ünlü ile başlayan ek aldığında sedasız ünsüzün sedalılaştığı görülmektedir. Daha önce de dediğimiz gibi bu kelime bize Türkçede (özellikle Oğuz Türkçesinde) genel bir temayül olarak görülen "sedalılaşma" olayının daha Köktürkçe döneminden itibaren başladığını göstermektedir. Genellikle sedalılaşma olayının ilk örneklerinin Divanü Lugat-it Türk'te görüldüğü tespiti bu kelimenin varlığıyla bir bakıma çürütülmüştür.

Yazıtlarda karşılaşılan ve sonu "d" sedalı ünsüzüyle biten "**bod** (ulus, boy, kavim, kabile…)" ve "**öd** (zaman)" kelimelerindeki "d" ünsüzü ise kelimelerin aslî sesi olup sedalılaşmayla ilgisi yoktur.

2.1.1.1.1.2. Uyg.

Eski Uygur Türkçesinde tek heceli isimlerin son sesinde (uzun veya kısa ünlülerde) bir /-t/ > /-d/ sedalılaşması yoktur.

Uygur Türkçesinde kelime başında "t"nin sedalılaşması sonucu "d" ile başlayan kelime söz konusu değildir. Eski Uygur Türkçesinde kelime başında görülen "d" ünsüzüyle başlayan kelimelerin hepsi, tamamına yakını Sanskritçeden olmak üzere, alıntı kelimelerdir. "d" ünsüzü de kelime başında bu alıntılarla kullanılmıştır. Yine bu kelimelerin tamamı birden fazla heceden oluşan kelimelerdir.

---

[168] Talat Tekin, (1975). Ana Türkçede Aslî Uzun Ünlüler, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara.

2.1.1.1.1.3. Krh.

Karahanlı Türkçesinde tek heceli isimlerin sonunda /-t/ > /-d/ sedalılaşması, uzun veya kısa ünlülü kelimelerde, sadece iki kelimede görülmekte, başka örneğe rastlanmamaktadır. Kelime başında /t-/ > /d-/ sedalılaşması ise daha fazla sayıda karşımıza çıkmaktadır:

Karahanlı Türkçesinde tek heceli isimlerin sonunda karşımıza çıkan /-t/ > /-d/ sedalılaşmasının ilk örneği öt ~ üt'tür: **öt ~ üt (ötˉ ~ ütˉ) "delik, çukur, tahtada veya duvarda olan delik" > Yak. üüt < *AT ütˉ*:** ö(ü)t, ö(ü)t+in (DLT II s. 119/19, DLT III 263/5). Kaşgarlı Mahmud Divan'da bu kelimeyi Öz Türklerin öt (üt) olarak kullandığını oysa Oğuzlar ve onlara yakın olanların bu kelimeyi "öd" olarak kullandığını söyler: " Oğuzlarla onlara yakın olanlar kelimedeki ت harfini د harfine çevirirler. Türkler deveye "تڤی tewey", bunlar " دوی devey" derler. Bunun gibi "delik" manasına gelen kelime Türklerde " اوُت öt", bunlarda "اوُد öd" olur."[169] Burada sadece kelime sonunda bir değişimden değil kelime başında da bir /t/ > /d/ değişiminden (tewey/devey) söz edilmektedir. Yalnız XI. yüzyılda henüz dil bakımından Karahanlı Türkçesinden tamamen ayrılmamış olan Oğuzcadaki bu örneklerin kurallı bir /t/ > /d/ değişikliğine işaret etmediği de bir gerçektir. Bu durumu yukarıda Divanü Lugat-it-Türk'ten yaptığımız alıntıyı (tewey/devey, öt/öd) esas alan Zeynep Korkmaz şöyle açıklamaktadır: "…Bu açıklamayı XI. yüzyılın ikinci yarısında Oğuzcada t- > d- değişimi başlamıştı biçiminde değerlendirebiliriz. Kaşgarlı'nın verdiği bu bilgiyi, XI. yüzyıl sonrası Oğuzcasında kurallı bir t- > d- değişiminin varlığı şeklinde anlamağa imkân yoktur. Çünkü Kâşgarlı'nın söylediklerini tanıklamak üzere verdiği bu örnekler dışında, eserde t- > d- değişiminin genel durumunu yansıtabilecek daha pek çok sözcük vardır. t-> d- değişimine uğramış dakı "dahi, daha" vb. (II 195) örnekler bir yana, ince ve kalın sıradan t- ünsüzünü koruyan örnekler pek çoktur… Bu değişimin XIV-XV. yüzyıllar Eski Oğuz Türkçesinde bile ince ve kalın sıradan sözcüklerde nasıl bir kuralsızlık gösterdiğini, bu güne değin süregelen değişim ve gelişimindeki dalgalanmaları göz önünde bulundurursak, t- > d- olayının Oğuz- Türkmen lehçelerinde pek hızlı bir yol alan bir dönüşüm olmadığı kendiliğinden anlaşılır. Böylece XI. yüzyılın ikinci yarısında bu dönüşümün daha yeni başlamış bir olay olduğu yargısına

* Bu kelimeyi Besim Atalay "öt" okurken Talat Tekin kelimenin "ūt" olduğunu söylemektedir. Yakutçada (üüt) ve XIII. yy Moğolcasındaki (hütü- ATAUÜ s.180) kullanımlarına bakıldığında kelimenin Talat Tekin'in dediği gibi "üt (ūt)" olarak okunması daha doğru olacaktır. Besim Atalay da zaten eserinde bu kelimenin Radlof, Caferoğlu ve Tekin tarafından "üt" okunduğunu not etmiştir. (DLT IV s.467)

[169] Besim Atalay (Çeviren) (A) (1998), Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I, TDK Yayınları, Ankara, s. 31.

varılabilir."[170] Bütün bu tespitler, bu dönemde henüz kurallı bir /t/ > /d/ değişiminden söz edilmese bile bir sedalılaşma, özellikle Oğuz Türkçesinde, temayülünün ortaya çıktığını göstermektedir.

Karahanlı Türkçesinde kelime sonunda /-t/ > /-d/ sedalılaşması görülen ikinci kelime ise "and" (ant, yemin) kelimesidir. Bu kelime gerek Divanü Lûgat-it-Türk'te gerekse Kutadgu Bilig'de yalın halde ve ünsüzle başlayan eklerle beraber sadece sedalı olarak kullanılmıştır. Bu sedalılaşmanın sebebi birçok örnekte olduğu gibi aslî uzun ünlünün kaybolurken bıraktığı seslik izdir:

and "yemin" < *ānt (TGKBS A-N, s. 69[*])**:** and, and+ḳa, and+lıġ (DLT I s.42/10, 459/6, KB I C 390/6583 s. 649, KB I B 35/317 s. 47).

Karahanlı Türkçesi örneklerinde kelime sonunda /-t/ > /-d/ değişmesinin/sedalılaşmasının "yukarıda da bahsettiğimiz sadece iki bir örneği olmasına karşılık kelime başında /t-/ > /d-/ değişimi için daha çok örnek karşımıza çıkmaktadır. Prof. Dr. Necmettin Hacıeminoğlu, Karahanlı Türkçesi eselerinde görülen ve "erken tonlulaşma (sedalılaşma)" olarak tanımladığı, büyük bir kısmı çok heceli isimlerden, bir kısmı da bu maddedeki konumuz olan tek heceli isimlerden oluşan bu kelimelerdeki ses değişimini şöyle izah etmektedir: " t, k gibi tonsuz ünsüzlerin çeşitli sebeplerle d gibi tonlu ünsüzlere dönüşmesine tonlulaşma (sedalılaşma) diyoruz. Metinlerimizde bu gibi örneklere rastlamaktayız. Tonlulaşmanın sebebi genel olarak herhangi bir tonsuz ünsüzün iki ünlü arasında kalmasıdır. Bunun yanında metinlerimizde "tonsuz" olması gereken bazı örneklerin "tonlulaştığını" görüyoruz. İşte biz, bu gibi örneklerdeki olaya "Erken Tonlulaşma (Sedalılaşma)" diyoruz. Tesbit edebildiğimiz örnekler şunlardır:

dag ol < tag ol "değil" (DLT-I[171], 393-4), **dakı < takı** "dahi" (DLT-II[172], 195-27), **dangal < tangal** "saman kesmiği" (DLT-III[173], 384-1), **dava < tava** "yün sömeği" (DLT-III, 237-18), **deve < teve/tive** "deve" (DLT-II, 195-25), **didek < tidek** "gelin giderken yad (yabancı, el) kimselere görünmemek için örtülen örtü" (DLT-I, 408-11), **dik < tik** "dik" (DLT-I, 334-18), **dük < tük** "şu kadar, birkaç" (DLT-I, 334-15), **dülek**

---

[170] Zeynep Korkmaz (1995), "Kâşgarlı Mahmud ve Oğuz Türkçesi", Türk Dili Üzerine Araştırmalar (Birinci Cilt), s. 244-245, TDK Yayınları, Ankara.

[*] Tuncer Gülensoy (A-N) (2007), Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü (A-N) (O-Z), TDK Yayınları, Ankara, s. 69.

[171] Besim Atalay (Çeviren) (A) (1998), Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I, TDK Yayınları, Ankara.

[172] Besim Atalay (Çeviren) (B) (1998), Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi II, TDK Yayınları, Ankara.

[173] Besim Atalay, (Çeviren) (A) (1999), Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III, TDK Yayınları, Ankara.

< tülek "ağzı kırılmış saksı ve testi" (DLT-I, 389-2), **dal < tal** "kol, şube, dal" (KB I[174] 5311)."[175]

Bütün bu örnekler bize yukarıda da dediğimiz gibi bu dönemden itibaren sedalılaşmanın Oğuz Türkçesinin bir temayülü olduğunu göstermektedir. Yalnız bu temayülün Zeynep Korkmaz'ın da belirttiği gibi çok kısa zamanda, hızlıca kurallaşmadığı, bunun için uzunca bir süre geçtiği de bir gerçektir. Çünkü aynı dönem eserlerinde, mesela Divan'da, yine Oğuzca örnekler arasında kelime başındaki /t-/ foneminin korunduğu çok sayıda kelime karşımıza çıkmaktadır: "…taḳuḳ (Türkmen) "tavuk", taḳuḳluġ (Oğuz) "tavuğu olan", tamaḳ (Oğuz) "boğaz, gırtlak", tamar ~ tamur (Oğuz) "damar"… tarıġ (Oğuz) "darı", tas (Oğuz) "her nesnenin kötüsü, bayağısı", tavar (Oğuz) "canlı, cansız mal", tegül (Oğuz) "değil"… telü (Oğuz) "ahmak, deli", temürgā̈n (Oğuz) "ok temreni", teŋlegüç (Oğuz) "çaylak kuşu"…"[176]

2.1.1.1.1.4. Hrz.

Harezm Türkçesi eserlerinde tek heceli isimlerin sonlarında, bir örnek dışında, çoğunlıkla bir /-t/ > /-d/ sedalılaşması görülmemekle birlikte bazı kelimelerde görülen –t ~ -d ikili kullanımı bir sedalılaşma temayülünü işaret etmektedir. Bu kelimelerle (at ~ ad, but ~ bud ve ant ~ and) ilgili tespitler aşağıda verilecektir. Bazı kelimelerde ise ünlüyle başlayan bir ek almaları durumunda bile sedalılaşma görülmemektedir.

Tek heceli isimlerin sonunda karşımıza çıkan t ~ d ikili (karışık) kullanımıyla ilgili örneklerin hepsinin Ana Türkçede aslî uzun ünlülü oluşu bu kelimelerdeki t ~ d ikili kullanımını bir sedalılaşma eğilimi olarak izah etmektedir. Harezm Türkçesi eserlerinde tespit ettiğimiz t ~ d ikili kullanımıyla karşılaşılan başlıca kelimeler şunlardır:

ant ~ and "yemin" < *ānt (TGKBS A-N, s. 69): Nehcü'l Feradis, Kısasü'l-Enbiya ve Kur'an Tefsiri'nde bu kelime hem "-t" hem de "-d" ile yazılmıştır. Kelimenin "t" ile yazımında zaman zaman "ط" (ṭ) kullanılırken zaman zaman da "ت" (t) kullanılmıştır. Mukaddimetü'l Edeb'de ve Muinü'l-Mürid'de ise bu kelime sadece "t" ile yazılmıştır: ant, anṭ iç-, ant ber-, ant+ım, ant+ı, ant+ındın, and iç-, and+ını, and+ım

[174] Reşid Rahmeti Arat (1979), Kutadgu Bilig I Metin, TDK Yayınları Ankara.
[175] Necmettin Hacıeminoğlu (2008), Karahanlı Türkçesi Grameri, TDK Yayınları, Ankara, s. 5.
[176] Akartürk Karahan (2013), Dīvānu Luġati't Türk'e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi, TDK Yayınları, Ankara, s. 133.

(MM[177] 17b/6-1056 s.40, OABKTSV[178] s. 53, KE I[179] 5v15, 16, 17, 18 s. 9, KE I 49r21 s. 68, ME[180] 183-5 s. 69, ME 93-6 s. 49, OABKTSV s. 51, NF III[181] 380-15, KE I 49r21 s. 68).

ard ~ art "art, arka" > Trkm. a:rt, Az. ard < *AT ārt (ATAUÜ s. 250)**:** art**,** art+ımda, art+ınça, ard+ındın, ard+ına, ard+ım, ard+ınca (KE I 83v5 s. 116, NF III 114-1, KE I 132v19 s. 187, OABKTSV s. 54, OABKTSV s. 54, ME 130-4 s. 58, ME 210-5 s. 75) Bu kelime Nehcü'l Feradis ve Kısasü'l-Enbiya'da "-t" ile karşımıza çıkarken Mukaddimetü'l Edeb ve Kur'an Tefsiri'nde sadece ünlü ile başlayan bir ek almış halde ve "-d"li şekliyle kullanılmıştır. Mu'inü'l-Mürid'de ise bu kelimeye tesadüf edilmemiştir. Bu durum da yine bu eserlerdeki sedalılaşma eğiliminin bu dildeki Oğuz-Türkmen unsurlarının etkisiyle oluştuğunu göstermektedir.

at ~ ad (āt) "ad, unvan" > Yak. aat, Trkm. a:t < *AT āt "ad, unvan" (ATAUÜ s. 250)[*]**:** Nehcü'l Feradis, Mukaddimetü'l Edeb ve Kur'an Tefsiri'nde "-t" ile karşımıza çıkan bu kelime Kısasü'l-Enbiya'da ve Muinü'l-Mürid'de hem "-t" hem de "-d" ile yazılmıştır: at, at+ıñ, at+ıdın, at+ını, at+ımnı, at+ınġa, ad ber-, ad+ıġa, ad+ları, ad ur-, at+ı (ME 106-6 s. 52, OABKTSV s. 60, NF 288-7, NF III 297-4, NF III 297-3, KE I 14v20 s. 21, KE I 166v16 s. 237, KE I 166v21 s. 237, KE I 178r17 s. 253, MM 18a/3-1082 s. 41, MM 22b/15-1403 s. 53).

but ~ bud (būt) "bud, kalça, bacak" > Yak. buut, Trkm. bu:t < *AT būt (ATAUÜ s. 262): Bu kelime Kısasü'l Enbiya'da sadece "–t"li şekliyle kullanılırken ("but+ı" KE 131r9 s. 184) Mukaddimetü'l Edeb'de hem "-t" hem de "-d" şekliyle

---

[177] Ali Fehmi Karamanlıoğlu (2006), Şeyh Şeref Havace Mu'înü'l-Mürîd (Transkripsiyonlu Metin-Dizin-Tıpkıbasım), Beşir Kitabevi, İstanbul.

[178] A.K. Borovkov (Rusçadan Çevirenler: Halil İbrahim Usta, Ebülfez Amanoğlu) (2002), Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII.-XIII. Yüzyıllar), TDK Yayınları Ankara.

[179] Aysu Ata (1997), Nāṣırü'd-dịn bin Burhānü'd- dịn Rabġūzi Ḳıṣaṣü'l-Enbiyā (Peygamber Kıssaları) I Giriş-Metin-Tıpkıbasım, TDK Yayınları, Ankara.

[180] Nuri Yüce (1993), Ebu'l-Kāsım Cārullāh Mahmūd bin 'Omar bin Muhammed bin Ahmed ez-Zamaḫşari el-Ḫvārizmi Mukaddimetü'l –Edeb Ḫvārizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks, TDK Yayınları, Ankara.

[181] Aysu Ata (1998), Nehcü'l Ferādịs Uştmaḫlarnıs Açuḳ Yolı Cennetlerin Açık Yolu III Dizin-Sözlük, TDK Yayınları, Ankara, s. 290.

[*] Bu kelime, Karahanlı Türkçesi sahasında yazıya geçirilen eserlerden sadece Atabetü'l- Hakayık'ın E nüshasında bir mısrada "ad" olarak kullanılmıştır (biligsiz tirig erken adı ölüg/bilgisiz sağ iken adı ölür). Bu kullanımın sebebini Reşid Rahmeti Arat (1992) şöyle izah etmektedir: "Nüshanın tanzim edilmiş olduğu sâha, daha çok Türk dilinin cenûb-i garbî şivesinin hâkim bulunduğu sâhadır. Bu devirde bu sâhada bir kısım sesler artık bugün gördüğümüz şekillere doğru inkişaf etmiş bulunuyordu ve mecmuayı tanzim veya istinsah eden şahıs da bunları kendi telâffuzuna uydurmakta tereddüt etmemiştir. Bundan dolayı bu hususlarda imla meselesinde karışıklık ve yanlışların yer almış bulunması tabi'î görülmelidir; bk. adı < atı, arıḳ < arıġ, bahalıḳ < bahalıġ…" İşte bu sebeple biz de E nüshasındaki bu örneği Karahanlı Türkçesinin bir özelliği olarak kabul etmedik ve sedalılaşma örneği olarak göstermedik.

karşımıza çıkmaktadır: (but+ı ~ bud+ı ME 210-2 s. 75, ME 210-2 s. 75). Bu durum biraz sonra kelime başı "t-", "d-" ikili kullanımları dolayısıyla genişçe izah edeceğimiz gibi Harezm Türkçesindeki Oğuzca özelliklerin bir tezahürüdür.

Harezm Türkçesi eserlerinde tek heceli isimlerin sonunda /-t/ > /-d/ sedalılaşması bir kelimede, ikili (t ~ d) kullanım ise yukarıda izah ettiğimiz gibi sayılı kelimede karşımıza çıkmaktadır. Halbuki bu dönem eselerinde, Nehcü'l Feradis hariç*, isim ve fiilerde (tek heceli veya çok heceli kelimelerde) kelime başında özellikle çok sayıda t ~ d ikili kullanımı görülmektedir.** Kelime başında görülen bu sedalılaşma olayının bir önceki tarihi döneme göre, Karahanlı Türkçesi Dönemi'ne, oldukça artmış olması bu sahada Oğuzcanın tesirinin daha yoğun bir şekilde hissedildiğinin göstergesidir. "Gerçi, Harezm Türkçesi döneminde, elimizde yine doğrudan doğruya Oğuz Türkçesi ile yazılmış ve yazılış yerleri belli eserler yoktur. Ancak, görülen odur ki Harezm dönemi Oğuzcası, ilk aşamada öteki eserleri etkileme yoluyla artık bağımsız bir yazı diline doğru uzanma yönünde bulunmaktadır." [182] Kelime başında /-t/ > /-d/ sedalılaşmasının, ikili kullanımla, en çok görüldüğü dönem eseri Mukaddimet'ül-Edeb'dir. Bu durumu Prof. Dr. Nuri Yüce şöyle izah etmektedir: " Kelime başında t- ~ d- değişikliği Mukadimetü'l-edeb'de oldukça çok görülen ses hâdiselerindendir. Metinde t- ile yazılan kelimeler, sayıca daha fazladır. Fakat, bunların aynı zamanda d-'li şekillerinin de yaygın bir halde kullanılmış olması, Kaşgarlı Mahmud'un da belirttiği gibi (DLT I 31), t-'yi d-'ye çeviren Oğuz Türkçesinin Hârizm Türkçesinde ne derece ağırlık kazandığını göstermesi bakımından önemlidir."[183] Taranan dönem eserlerinden Anonim Kur'an Tefsiri, Mukaddimet'ül-Edeb ve Kısasü'l Enbiya'da ikili kullanımla tespit edilen /-t/ > /-d/ kalıcı sedalılaşması örnekleri şunlardır:

daġ ~ taġ "dağ" < ET tag "dağ, dağ silsilesi, sıradağ; kuzey" (EUTS s. 144):daġ+dın, taġ+ġa (ME 191-2 s. 71, ME 71-2 s. 44)

---

* Nehcü'l Feradis'te kelime başında /t-/ > /d-/ sedalılaşması görülmemekle birlikte bu dönemdek diğer eserlerde olduğu gibi ses ve şekil özellikleri bakımından Oğuzcanın etkilerini görmek mümkündür.

** Bu ikili kullanımlar Türkçenin tarihi gelişim sürecinde özellikle Oğuz Türkçesi yazı dillerinde "d" olarak kullanılmaya başlanacaktır. Bu konuyla ilgili yapılan birçok çalışmada t-d değişmesi olarak anlatılan bu olay, aslında fonetik sonucu dikkate alındığında bir sedalılaşma olayı olarak isimlendirilmelidir. Halbuki sedalılaşma olayını açıklayan bütün gramer çalışmaları bu olayı kelime sonunda meydana gelen bir değişme olarak izah etmekte kelime başında görülen bu değişmelere sedalılaşma başlığı altında değinmemektedir.

[182] Zeynep Korkmaz (2013), Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi, TDK Yayınları, Ankara, s. 71.

[183] Nuri Yüce (1993), Ebu'l-Kāsım Cārullāh Mahmūd bin 'Omar bin Muhammed bin Ahmed ez-Zamaḫşari el-Ḫvārizmi Mukaddimetü'l –Edeb Ḫvārizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks, TDK Yayınları, Ankara, s. 20.

dap ~ tap "yeter, kafi" < ET tap "arzu, istek" (EUTS s. 147): dap (bol-), tap (kıl-) (ME 1-8 s. 31, ME 127-5 s. 57).

dar ~ tar "dar" < ET tar "dar" (EUTS s. 147): dar, tar (ḳıl-) (ME 149-4 s. 61, ME 103-2 s. 51).

daş ~ taş "taş" < ET taş "taş; dış, hariç" (EUTS s. 149): daş+nı, taş (ME 50-6 s. 40, ME 198-4 s. 73).

deg ~ teg "gibi, kadar" < ET teg "gibi, tek, benzer, tıpkı" (EUTS s. 151): deg, teg (KE I 80v8 s. 111, KE I 34v20 s. 48).

der ~ ter "ter; maaş, ücret, kira " < ET ter "ter; ücret" (EUTS s. 153): der+ni, der+din, der+leri ter+ge, ter+in (ME 166-2 s. 65, ME 182-2 s. 69, KE I 149r6 s. 211, ME 182-2 s. 69, KE I 187v7 s. 266).

diş ~ tiş "diş" < ET tiş "diş" (EUTS s. 157): diş, tiş, tiş+in (ME 183-6 s. 70, ME 183-6 s. 70, ME 148-6 s. 61).

doġ ~ toġ "toz" (KE'de toġ) < ET toz "toz" (EUTS s. 162): doġ, toġ+nı (ME 75-12 s. 45, ME 47-2 s. 39).

don ~ ton "elbise, giyecek"< ET ton "elbise, giyecek" (EUTS s. 161): don, ton, ton+ġa (ME 17-4 s. 34, ME 176-5 s. 68, ME 76-7 s. 45).

dul ~ tul "dul" < ET tul/tol "dul" (EUTS s. 165):dul+un, tul (bol-) (ME 166-5 s. 65, ME 190-2 s. 71).

düb ~ tüb (tüp) "dip, temel, alt" < ET tüp(tüb) "dip, esas, temel, kök, son, zemin" (EUTS s. 169):düb+i, tüb+inge, tüp (OABKTSV s. 102, OABKTSV s. 279, OABKTSV s. 281)**.**

dün ~ tün "dün, gece" < ET tün "gece, geceleyin" (KT D27 s. 30):dün, tün (OABKTSV s. 102, OABKTSV s. 280)

düz ~ tüz "düz, doğru, eşit, uygun" < ET tüz "düz, doğru, kusursuz" (EUTS s. 170): düz, tüz (ME 121-3 s. 56, ME 154-2 s. 62).

Konumuz gereği sadece sedalılaşma örnekleri verdiğimiz; fonetik, morfolojik ve söz varlığı açısından birçok Oğuzca özelliğin var olduğu Harezm Türkçesinde bu durum çok anlaşılmaz ve izah edilemez bir konumda değildir. " …Çünkü, Harezm Bölgesi, siyasi açıdan Oğuzların bağımsız bir devlet hâlinde olmasa da sosyal yapıda ağırlıklarını hissettirdikleri bir bölgedir. Harezm Türkçesine Oğuzcanın etkisi elbette söz varlığında da kendini göstermektedir. Yukarıda ses ve şekil bilgisi açıklamaları dolayısıyla sıraladığımız örnekler, aynı zamanda Oğuzcanın bu lehçe içindeki söz varlığını da

ortaya koymuş bulunmaktadır. Yukarıda işaret edildiği üzere bu bölgede ve bu dönemde, Oğuzca olmayan eserlerde bile Oğuzca özelliklerin yer almış olması onların bu dönemdeki ağırlıkları ile orantılı olsa gerektir…"[184]

2.1.1.1.1.5. Kpç.

Kıpçak Türkçesi örneklerinde tek heceli isimlerin sonunda /-t/ > /-d/ kalıcı/bağımsız veya geçici/bağımlı (ünlü ile başlayan bir ek aldığında, bu eke bağlı olarak) sedalılaşması veya ikili kullanımlar, sayılı örnekte de olsa görülmektedir. Bu örnekler, Ana Türkçedeki aslî uzun ünlülü kelimelerde (ot/od "ateş" "*ōt", ant/and "yemin" "*ānt", at/ad "isim" "*āt", öt/öd "öd" *ōt vb.) görülmektedir. Kıpçak Türkçesi eserlerinde /-t/ foneminin sedalılaşmadığı örneklerin tamamına yakını ise gerek Divan'da gerekse Türkmen Türkçesi ve Yakutçada kısa ünlülü olarak kullanılan kelimelerdir.

öt ~ öd "safra kesesi" < *AT ōt "safra kesesi" (ATAUÜ s. 268): Kıpçak Türkçesi eserlerinde hem "t" ile hem de "d" ile kullanımına rastladığımız bir başka deyişle kalıcı/bağımsız sedalılaşmanın görüldüğü kelime de öt/öd kelimesidir: öt, öd, öt+i (KMTTAM[185] 23a/2 s. 29, EDMFLT[186] 13b/2 s. 33, GT[187] 65/6 s. 32).

ant/and – ant ~ and "yemin" < *ānt (TGKBS A-N, s. 69): Kıpçak Türkçesi eserlerinde görülen bir başka /-t/ > /-d/ sedalılaşması örneği de ant/and (yemin) kelimesinde görülmektedir. Bu kelime bazı Kıpçakça eserlerde sadece "t" ile yazılırken (Ed-Durretü'l-Mudiyye Fi'l- Lügati't-Türkiyye gibi) bazılarında da sadece "d" ile yazılmıştır (Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî gibi). Hatta bu kelime bazı eserlerde (Mesela İrşâdü'l-Mûlük ve's-Selâtîn ve Kitâb fi İlmi'n-Nüşşab'da) de hem "t" hem de "d" ile kullanılmıştır. "d"li yazım İrşâdü'l-Mûlük ve's-Selâtîn'de sadece 3 kere kullanılmıştır Bunlardan birisi ek almamış biçimde (and:kalıcı sedalılaşma), diğeri ünsüzle başlayan ek almış durumda (and+ġa: kalıcı sedalılaşma), sonuncusu ise ünlü ile başlayan ek almış durumdadır (and+ında: geçici sedalılaşma): ant, and, and iç-, ant iç-, ant+ı, ant tile-, ant iş-, ant bir-, and+ında (İMVS[188] 280a s.

[184] Zeynep Korkmaz (2013), s. 75.
[185] Recep Toparlı, M. Sadi Çögenli, Nevzat H. Yanık (2000), Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî, TDK yayınları, Ankara.
[186]Recep Toparlı (2003), Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye, TDK Yayınları, Ankara.
[187] Seyf-i Sarayî (Haz. Ali Fehmi Karamanlıoğlu) (1978), Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi't-türkî), MEB Yayınları, İstanbul.
[188] Recep Toparlı (1992), İrşâdü'l- Mülûk ve's-Selâtin, TDK Yayınları, Ankara.

321, İMVS 384a s. 394/ KT (Kitâb fi İlmi'n-Nüşşab, 5b) s. 68/ KMTTAM 38b/10 s. 54, KMTTAM 38b/10 s.54, GT 331/9 s.165, KT (Kitâb fi'l-Fıkh bi'l-Lisani't-Türkî 21b-A/8) s. 81, İMVS 280a s. 321, EDMFLT 20b/14 s. 52, İMVS7b s. 151, İMVS 384b s. 395).

at/ad – at ~ ad (āt) "ad, unvan" > Yak. aat, Trkm. a:t < *AT āt "ad, unvan" (ATAUÜ s. 250): Kıpçak Türkçesi örneklerinde zaman zaman "t" ile zaman zaman da "d" ile kullanılan bu kelime, bazı Kıpçak Türkçesi eserlerinde ise t ~ d ikili kullanımıyla karşımıza çıkmaktadır. Ed-Durretü'l-Mudiyye Fi'l- Lügati't-Türkiyye'de ise kelime sadece "ḍ"ile kullanılmıştır. Bütün bunlar Türkçenin tarihî süreci içinde tedricen gelişen bir t >d sedalılaşmasının Kıpçak Türkçesindeki izleridir: at, at+ı, ad+ı, at+ından at bir-, aḍ+ım, aḍ+ı, aḍ+sız barmak, aṭ+ı kim (İMVS 23b s. 159, KT "Baytaratu'l-Vâzıh 2a/12" s.44, KHŞ[189] 155 s. 190, KHŞ 375 s. 203, İMVS 2b s. 148, EDMFLT 24a/6 s. 63, EDMFLT 24a/4 s. 63, EDMFLT 24a/4 s. 63, KMTTAM 21b/11 s. 27, GT 228/3 s. 113).

"ot" kelimesi Kıpçak Türkçesi taradığımız Kıpçak Türkçesi eserlerinin tümünde yalın halde veya ünlü/ünsüzle başlayan bir ek aldığında hep sedalılaşma olmadan karşımıza çıkmaktayken (**ot (ōt) "od, ateş" <*AT ōt (ATAUÜ s.258):** oṭ, ot, ot+ı, ot+um art-, ot+ından, ot+ında, ot+ınġa (EDMFLT 2b/8 s. 3, KHŞ 820 s. 229, İMVS 44b s.172, GT 108/8 s. 53, GT 151/2 s. 75, KHŞ 760 s. 225, KHŞ 480 s.209). Tezimizde taranan eserlerden olmayan dönem eserlerinden birisi olan "Kitâb fi'l-Fıkh"ta ünlüyle başlayan ekler almış durumda hep d (ـد) ile yazılmıştır: od+ını, od+ından, od+ında (KT[190] "205b/4" s.74, "206a/2" s.74, "202b/7" s. 72). Bu da Kıpçak Türkçesi eserlerinde kelime sonunda karşılaşılan ender /-t/ > /-d/ sedalılaşması örneğidir.

Kıpçak Türkçesi eserlerinde tek heceli isimlerin başındaki /t-/ fonemi genellikle korunmakla birlikte t ~ d ikili kullanımına ve t > d değişmesine (kalıcı sedalılaşmasına) de rastlanmaktadır. Ahmet Cevat Emre kelime başında görülen bu t > d değişmesinin (sedalılaşmasının) sebebini "konsonun konsona yayınması" olayıyla izah etmektedir: " Bu örneklerdeki t:d değişimine başlıca bir fonetik amil görülüyor: seslek ġ/g ve d fonemlerinin etkisiyle husule gelmiş bir yayınma; şöyle ki ġ/g fonemi bazılarında ve d fonemi *tört* sayı isminde sonradan husule gelmiştir; mesela *takı* önce *tagı* sonra *dagı*;

[189] Necmettin Hacıeminoğlu (2000), Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri, TDK Yayınları, Ankara.
[190] Hanifi Vural, Recep Toparlı (1999), Kıpçak Türkçesi, Dilek Matbaası, Sivas, s. 72, 74.

tört önce *tördi*, *törde* sonra *dördi, dörde* olmuş ve *dağı*, *dört* şekilleri genelleşmiştir; *de-* fiili de, önce *ti-*'den *te-* ve sonra *tediden dedi* çıkmış, bu seyir sonunda *de-* temeli genelleşmiştir."[191] Emre'ye göre yayınmaya sebep olan ünsüzler şunlardır: ġ/g, d, r, n, ŋ, ş.

Kıpçak Türkçesi eserlerinde "t"li, "d"li ve t ~ d ikili kullanımlara şu örnekleri verebiliriz:

til/dil - til ~ dil "dil": EDMFLT'te "til" (dil), KİLE'de* "til ~ dil", ETZFLT'de "til", GT "til", KHŞ'de "til", İMVS'de "til".

tört/dört/dörüt - tört ~ dört "dört, sayı" > Yak. tüört, Trkm. dö:rt < ET tört "4" (EUTS s. 163) < *AT tȫrt (ATAUÜ s. 269): İMVS'de "tört", KHŞ'de "tört", GT'de "tört ~ dört", KMTTAM'de "dört", ETZFLT'de "dört", KK'de "tört ~ dört", KİLE'de "tört ~ dört", KT "Kitâb fi'l-Fıkh bi'l-Lisani't-Türkî" de "dörüt".

toz/doz "toz" > Yak. bıul, Trkm. to:z < ET toz "toz" (EUTS s. 162) < *AT tōz (ATAUÜ s. 260): KMTTAM'de "doz", GT'de "toz", EDMFLT'te "toz", ETZFLT'de "toz".

tiş/diş – tiş ~ diş > Yak. tiis, Türkm. di:ş < ET tiş "diş" (EUTS s. 157) < *AT tīş (ATAUÜ s. 267): KMTTAM'de "tiş", KT "Kitâb fi'l Fıkh"ta "diş", KT "Kitâb fî Riyâzâtı'l-Hayl"da tiş ~ diş, GT'de "tiş", KHŞ'de "tiş".

"Eski Oğuz Türkçesi" dönemine kadar bağımsız bir yazı dili olarak karşımıza çıkmayan Oğuzca, Kıpçak Türkçesi eserlerinde de varlığını, tarihi süreç içinde artan bir oranda, hissettirmiştir. Kıpçak Türkçesi eserlerinde görülen t > d sedalılaşması da diğer tarihi Türk lehçelerinde olduğu gibi bu Türk yazı dilindeki Oğuzca unsurların varlığıyla ilgilidir. Zeynep Korkmaz özellikle Memluk Türkçesindeki Oğuzca unsurların varlığını şöyle izah etmiştir: "…Dönemin tarihî, sosyal ve kültürel şartlara bağlı göç ve iltica olayları dolayısıyla da bu bölgede Oğuz ve Kıpçak unsurlarının yan yana yer almış olması, ister istemez bölgeyi temsil eden yazı dilinde her iki lehçeye özgü özelliklerin yan yana ve iç içe yer almasına yol açmıştır…Bu türlü etnik ve sosyal koşullara bağlı değişim ve gelişmeler, bir süre sonra ister istemez bölgenin dilinde Kıpçakça ve Oğuz-Türkmen ağırlık veren bir karışıp kaynaşmaya yol açmıştır…" İşte Kıpçak Türkçesinin

[191] Ahmet Cevat Emre (1949), s. 193.

* Kitâb al-İdrâk li-Lisân al-Atrâk, Codeks Cumanicus ve Ettuhfet-üz- Zekiyye fi'l-Lügat-it Türkiyye ile ilgili örnek kelimeler Ahmet Cevat Emre'nin "Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri (İlk Deneme), Birinci Kitap, Fonetik, TDK Yayınları, Bürhaneddin Erenler Matbaası, İstanbul." adlı eserinden alınmıştır.

tarihi süreç içinde Oğuzcalaşmasına sebep olacak olan Kıpçakçadaki Oğuzca belirtilerden birisi de sedalılaşma olayıdır. Bu sedalılaşmanın sebeplerinden birisi, kelime sonlarındaki sedalılaşma, Ana Türkçedeki aslî uzun ünlülerin kaybolurken bıraktığı seslik izler iken bir diğeri de ünsüzden ünsüze yayınma olayıdır. Ünsüzden ünsüze yayınma olayındaki temel etken ise "en az çaba yasası"dır.

2.1.1.1.1.6. Çağ.

Çağatayca eserlerde tek heceli isimlerin sonunda, yalın veya ünlü/ünsüzle ile başlayan ek almış halde bulunan kelimelerde, bir /t-/ > /d/ sedalılaşmasına rastlanmamaktadır.

Çağataycada kelime başında bulunan /t-/ fonemi genellikle korunmaktadır. Tek heceli isimlerde sınırlı olmakla birlikte bu fonemle başlayan kelimelerin bazı eserlerde /d-/ ile de kullanıldığı görülmektedir. Ahmet Cevat Emre Çağatay Türkçesinden bahsederken eserler arasındaki imla farklılıklarını diyelek farklılıkları olarak izah etmektedir: "Çağatay grupunun ünlenmiş yazarları arasında diyelek farkları sezilmektedir. Meselâ, kil-, kiltür-, yit-, di- …gibi, çok seyrek olarak, kel, kelip, yetse, tise imla şekillerine de raslanmaktadır. Ötük, ösrük-…yanında itük, istük… de bulunmaktadır. Bundan Çağatay grupunun iki üç diyelek ayrılıkları gösterdiğine şüphe kalmıyor, fakat bu diyelekleri ayırtlamak şimdilik bizim için mümkün değildir."[192] Emre, buna bağlı olarak kelime başındaki /t-/ foneminin bazı kelimelerde /d-/ olarak kullanılmasını da diyelek farklılıklarıyla açıklamaktadır: "Dişsilin, kelime başında, sağır (t) olması Çağataycada da devam etmektedir; fakat diyeleksel olarak, birçok kelimede bu fonemin seslek d ayrınıyle kullanıldığı tanıklanmaktadır."[193] Mehmet Hazar da Çağatay Türkçesi metinlerinde az da olsa rastlanan kelime başındaki t- > d- sedalışması örneklerini birkaç kelime dışında (Çağ.: dağı ~ takı "dahi; ve", di- "demek", diğrü "kadar, -e kadar", dik ~ tik < teg "gibi", dur-, durur, tigin, digince.) Oğuzcanın Çağataycadaki tesirleri olarak izah etmiştir: "Tabii ki Çağataycanın hiçbir devrinde böyle bir değişiklik olmamıştır. Çağatayca bu hususta da Eski Türkçeye bağlı kalmıştır. Lutfî Dîvânı'nda ve diğer Çağatayca eserlerde *d* ünsüzü ile başlayan kelimelere rastlamamızın sebebi Oğuzcanın tesirinden ibarettir. Bu tesir, Nevâî'de ve Nevâî'den

[192] Ahmet Cevat Emre (1949), s. 108.
[193] Ahmet Cevat Emre (1949), s. 118.

sonra da devam edecektir."[194] Sonuçta Oğuzcanın tesiriyle de olsa bu dönemde de az sayıdaki kelimede kelime başında kalıcı bir t- > d- sedalılaşması vardır.

Tez çalışmasında taranan Çağatayca eserlerde kelime başında t- > d- kalıcı sedalılaşmasıyla kullanılan tek heceli tek isim örneği "dik: gibi" kelimesidir. Kelime taranan eserlerde ikili kullanımla (dik ~ tik/ dek ~ teg) karşımıza çıkmaktadır:

dik ~ tik-tig/ dek ~ teg-tig "gibi" < ET teg "gibi" (KT G1 s. 20): tik, dik, dik+ni, tig, (tülkü) dik, dik+dür, (bişik) tig, (su) teg, dek (BD[195] 101/1 s. 177, BD 17/4 s. 127, BD 132/15 s. 211, MSD[196] 71 s. 108, MSD 114 s. 118, NMŞF[197] §487 s. 285, ŞT[198] 83a-13 s. 161, ŞT 95b-5 s. 200, ŞT 65b-14 s. 109).

2.1.1.1.1.7. EOT

Orhun Yazıtları'nda ve Divan'da ve bu uzun ünlüleri koruyan Türkmen Türkçesi ve Yakutça gibi çağdaş Türk lehçelerinde de uzun ünlülü olarak kullanılan tek heceli isimlerin sonundaki /-t/ fonemi Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde, yalın halde de ünlü ile başlayan ek aldığında da, sedalılaşarak /-d/ olmuştur.[*] Yine "but < *AT būt (ATAUÜ s. 262) (bacak, kalça)" kelimesi de Taranan eserler içinde sadece Dede Korkut Kitabı'nda ve hem "t"li hem de "d"li haliyle kullanılmıştır (bud "25-8", but "139-1" but+uña "242-10, bud+ı "228-5"). Eski Oğuz Türkçesine gelinceye kadarki Tarihî Türk Lehçelerinde Oğuzcanın bir belirtisi olarak izah edilen /-t/>/-d/ sedalılaşması Oğuzcanın bağımsız bir yazı dili haline dönüştüğü bu tarihî dönemde, yukarıda sayılan istisnalar dışında genelleşme, eğilimindedir. Bu sedalılaşmanın dışında kalan "t"li kullanımlar ise Eski Oğuz Türkçesi içerisindeki ağızlara ait özellikler olarak karşımıza çıkmaktadır.

---

[194] Mehmet Hazar (2011), "Çağatay Türkçesinde Oğuzca Özellikler ve Benzerlikler", The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS), International Journal of Social Science, Volume: 4, Issue: 1, s. 45, Summer 2011.

[195] Bilâl Yüce (1995), Bâbür Dîvânı, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara.

[196] Kemal Eraslan (Hazırlayan) (1999), Mevlâna Sekkâkî Divanı, TDK Yayınları, Ankara.

[197] Kemal Eraslan (Hazırlayan) (1996), Alį-şir Nevāyį, Nesāyimü'l-Maḥabbe min Şemāyimi'l-Fütüvve I Metin, TDK Yayınları, Ankara

[198] Zuhal Kargı-Ölmez (Hazırlayan) (1996), Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü), Simurg Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi:3, Ankara

[*] Muharrem Ergin, bu ses değişmesini ancak iki ünlü arasında olduğunda sedalılaşma olarak nitelendirirken kelime sonundaki "d-ـ"li yazımı bir imla meselesi olarak görmekte ve "d-ـ" ile yazılanları da "t" olarak okumak gerektiğini söylemektedir. "…Bütün bunlardan anlaşılıyor ki sondaki d'ler bir imla meselesi olup bunların hepsi t'dir. Bu dal'lar ancak kelimlerin çekimlerinde iki vokal arasında kalmış t'lerin sedalılaşması halinde d'dirler ki bunun da Ḳorḳutı gibi istisnası vardır. Yani kelimenin çekiminde iki vokal arasında kalmış olan ses dal ile yazılmışsa d, t ile yazılmışsa t okunmalıdır. Fakat sonda ise, d ile de yazılsa, t ile de yazılsa ses daima t'dir t okunmalıdır." (Muharrem Ergin (1991), Dede Korkut Kitabı II, İndeks- Gramer, TDK Yayınları, Ankara, s. 399). Muharrem Ergin'in bu konuyu izah ederken Ana Türkçedeki aslî uzun ünlülerin varlığına ve bunların sedalılaşma olayındaki rölüne değinmemesi açıklamasını zayıflatmaktadır.

Mesela but/bud kelimesinin Dede Korkut Kitabı'nda ikili kullanılmış olması Doğu Oğuzcasının (Azerbaycan ağzının) bir özelliği olmalıdır. Gürer Gülsevin Eski Oğuz Türkçesi eserlerinde görülen bu durumu şöyle tespit etmektedir: "Eski Anadolu Türkçesi, nispeten standartlaşmaya başlayan bir edebî dili temsil ediyor gibi görünse de, o dönemde farklı diyalektlerin bulunduğu, metinlerden anlaşılmaktadır. Bu yüzden, Eski Anadolu Türkçesini incelerken, her metnin her nüshası ayrı bir diyalekti temsil edebilir gerçeğini sürekli göz önünde bulundurmak gerekir."[199] :

ad "ad, unvan" > Yak. aat, Trkm. a:t < *AT āt "ad, unvan" (ATAUÜ s. 250): ad, ad+ı, ad+ıla, ad+uñ, ad+um, ad+ını, ad+ uñ ko- (KG[200] 142b.9 s. 382, KG 103b.13 s. 353, MN[201] 8-6 s. 33, VM[202] 20b.9 s. 109, DKK I[203] 130-1 s.159, KE 2[204] 128a-2 s. 207, GT 2[205] 13a-15 s. 138).

ud "utanma duygusu" < *AT ūt "utanma, ud" (ATAUÜ s. 261)[*]: ud, ud+um, ud+lu (KG 35a.12 s. 302, MN 51-2 s. 60, DKK I 9-5 s. 77).

od "od, ateş" > Trkm. o:t, Yak. uot < *AT ōt (ATAUÜ s.258): od, od+ı, od+umuz, od+a, od+ına (KG 99b.8 s. 350, VM 95b.3 s. 131, GT 2 53a-3 s.199, DKK I 251-8 s. 224, MN 2-20 s. 25).

süd "süt" > Yak. üüt, Trkm. süyt <*AT sūt ATAUÜ s.270): süd, süd+in, süd+den, süd+ini (KG 75a.12 s. 332, VM 106a.1 s. 134, KE 2 44a-10 s. 148, DKK I 145-8 s. 170).

öd "safra kesesi" < *AT ōt (safra kesesi) (ATAUÜ s. 268):öd+i, öd+i şıd- (GT 2 19a-2 s. 147/ DKK I 222-2 s. 210/KE 2 142b-1 s. 217, MN 18-21 s. 39).

EOT eserlerinde, Ana Türkçede aslî uzun ünlülü olmasına rağmen, kelime sonunda ikili (t ~ d) kullanılan tek heceli bir tek örnek vardır. Bu örneğe sadece Dede Korkut Kitabı'nda rastlanmaktadır :

---

[199] Gürer Gülsevin (2009), s. 52-53.
[200] Muzaffer Akkuş (1995) Kitab-ı Gunya, TDK Yayınları, Ankara, s. 382.
[201] Mustafa Canpolat (1995), 'Ömer Bin Mezid, Mecmū'atü'n-Nezā'ir, Metin-Dizin-Tıpkıbasım, TDK Yayınları, Ankara, s. 33.
[202] Osman Kemal Kayra (2006), Yahyâ B. Bahşî Vesîletü'l-Matâlib, Metin – İmlâ – Gramer – Dizin – Tıpkıbasım, img Yayınları, Trabzon, s. 109.
[203] Muharrem Ergin (1994), Dede Korkut Kitabı I, Giriş-Metin-Faksimile, TDK Yayınları, Ankara, s. 159.
[204] İsmet Cemiloğlu (2000), 14.Yüzyıla Ait Bir Kısas-ı Enbiyâ Nüshası Üzerinde Sentaks İncelemesi, TDK Yayınları, Ankara, s. 207.
[205] Mustafa Özkan (Hazırlayan) (1993), Mahmûd b. Kādî-i Manyâs, Gülistan Tercümesi, Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük, TDK Yayınları, Ankara, s. 138.
[*] Bu kelime taradığımız EOT eserlerinden sadece Anadolu sahasında kaleme alınan Kısas-ı Enbiyâ (KE 2) adlı eserde /-t/ iledir: ut+lu

but ~ bud (būt) “bud, kalça, bacak” > Yak. buut, Trkm. bu:t < *AT būt (ATAUÜ s. 262): buṭ, bud, buṭ+uña, bud+ı, buṭ+ın bin- (DKK I 139-1 s. 165, DKK I 25-8 s. 87, DKK I 242-10 s. 218, DKK I 228-5 s. 212, DKK I 239-10 s. 218).

Öte yandan gerek Divan’da gerekse Yakutça ve Türkmen Türkçesinde kısa ünlülü olarak yazılan /-t/ fonemiyle biten tek heceli isimlerin (it “köpek”, bit “böcek”, at “binek hayvanı vb.) sonundaki /-t/ fonemi EOT eserlerinde sedalılaşmadan kullanılmaktadır.

EOT metinlerinde sonu /rt/ ve /nt/ çift ünsüzleriyle biten ve Ana Türkçede aslî uzun ünlüye sahip olduğu Divan’daki ve Yakutça ve Türkmen Türkçesindeki uzun kullanımlarından da tespit edilen sözcükler bazen yalın halde bazen de ünlü ile başlayan ek aldıklarında sedalılaşmaktadırlar. Bazı eserlerde ise (Mesela Kitâb-ı Gunya’da “dört” kelimesi) bu tür bazı kelimelerin hem sedalılaşmış hem de sedalılaşmamış örnekleri kullanılmaktadır :

ard “art, arka” > Trkm. a:rt < ET art “arka, yardım” (EUTS s. 14) < *AT ārt (ATAUÜ s. 250): ard+ı**,** ard+uma, ard+ına, ard+umuzdan, ard+ınca (KG 4b.3 s. 279, DKK I 142-13 s. 168, VM 51b.6 s. 118, GT 2 23b-10 s. 153, KE 2 66b-11 s. 163).

and “ant, yemin” < ET ant “yemin, and” (EUTS s. 11) < *ānt (GKBS A-N, s. 69): and, and+ın, and iç-, and vir- (KG 142b.1 s. 382, KG 115a.6 s. 362, KE 2 15a-11 s. 129, GT 2 7a-1).

dört/dürüt ~ dörd “dört, sayı” > Yak. tüört, Trkm. dö:rt < ET tört “dört” (EUTS s. 163) <*AT tȫrt (ATAUÜ s. 269):dört, dört+(d)i, dört+(d)in, dört˛ay, dörd˛ay, dürüt, dört+(d)ünci (KE 2 64a-12 s. 161, MN 73-10 s. 73, DKK I 41-10 s. 98, KG 37a.12 s. 304, KG 84a.2 s. 339, KG 78a.10 s. 334, GT 2 42a-3 s. 183).

ḳurt ~ ḳurd*[*] “canavar, yırtıcı hayvan, böcek” > Trkm. ḳu:rt < ET ḳurt “böcek, kurt” (EUTS s. 124) <*AT qūrt (kurt, böcek): ḳurt, ḳurd, ḳurt+(d)ı,

[*] Bu gibi ikli kullanımlardaki sedalılaşma bazen kelimeye gelen ünlüyle izah edilirken (mesela KE 2’de kurt- kurt+(d)ı/kurdı gibi) bazen de aynı eserde hatta aynı sayfada kelime sonunda yalın haldeki kelimelerde sedalılaşma görülmektedir (yine KE 2’de 120b-1’deki “kurd” gibi). Aynı devir, aynı saha ve aynı eserde böyle bir ikili kullanım pek imkan dahilinde görülmemektedir. Bu durumu Muharrem Ergin, Dede Korkut Kitabı’ndaki örneklerden hareketle şöyle izah etmektedir: “ …Dede Korkut’ta olduğu gibi aynı kalın ve ince kelimelerin bir d ile, bir t ile yazılması muhakkak ki müstensihin, istinsah devri ve sahası ile eserin yazıldığı devir ve sahayı karıştırmasından ileri gelmektedir. Yoksa aynı devir ve sahada bir kelimenin iki ayrı şekilde kullanılmış olduğu sonucu çıkar ki bu da imkansızdır.” (Muharrem Ergin (1991), s. 416.). Ergin bu tespitinde büyük ölçüde haklı olmakla birlikte, çalışmamız açısından sedalılaşma takip edildiğinden sebebi ne olursa olsun böyle bir kullanımın var olması bizim için önemlidir.

ḳurt+(d)ıyla, ḳurt+(d)a (MN 181-3 s.138/GT 2 25a-5, GT 71b-5 s. 229, KE 2 12b-12 s. 203, KG 161a-3 s. 395, DKK I 45-9 s. 101).

yurt ~ yurd "yurt, yer, yaylak" < ET yurt "yurt" (EUTS s. 199) < *AT yurt (ATAUÜ s. 263): yurd, yurd+ı, yurt+da, yurd+um (MN 69-5 s. 70, MN 14-8 s. 36, DKK I 44-4 s.100, DKK I 44-6 s. 100).

"Eski Türkçede sözcük başındaki sabit t- ünsüzü, Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde t-'nin korunması ya da d-'ye dönüşmesi açısından karışık bir durum sergilemektedir. t- > d- değişimi yüzyıldan yüzyıla ve eserden esere birtakım farklılıklar göstermekle birlikte, daha çok, ince sıradan sözcüklerde gerçekleşmiştir. Kalın sıradan sözcüklerde t-'nın korunma oranı daha fazladır."[206] Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde kelime başındaki t- > d- değişimi, düzenli olmamakla birlikte, genellikle ince sıradan ünlülerle kullanılan t-'lerin d- olduğu görülürken, aksine de rastlanmakla birlikte, kalın sıradan ünlülerle kullanılan kelimelerde t- ünsüzü korunmaktadır. t- > d- değişmesinin (sedalılaşmasının) genellikle ince ünlülü kelimelerde gerçekleşmesinin en kandırıcı izahı "çevresel faktörler"dir. Kelimelerdeki ince ünlülerin bu sedalılaşma olayındaki temel etken olduğu kuvvetle muhtemeldir. Fakat t- > d- sedalılaşmasının, ince ünlülerle kullanılanlar kadar çok olmasa da, kalın ünlülü kelimelerde de görülmesi izaha muhtaçtır. Dönem eserlerinin çoğunda ince sıradan ünlülerin bulunduğu tek heceli isimlerin başında t- > d- değişmesi genelleşirken kalın sıradan ünlülerin bulunduğu kelimelerde, birkaç istisna dışında, ya t- ünsüzü korunmuş veya t ~ d ikili kullanımı vardır. Sadece Dede Korkut Kitabındaki iki örnek kalın ünlülü olmasına rağmen sadece sedalılaşmış haliyle (daḳ, daz) kullanılmıştır. Taranan metinlerde karşılaşılan kelime başındaki /t-/ > /d-/ kalıcı değişmesine (sedalılaşmasına) uğramış ince ve kalın ünlülü tek heceli isimlere şu örnekleri verebiliriz:

Kitâb-ı Gunya'daki örnekler:

daġ ~ ṭaġ "iz, işaret; dağ" < ET taġ "dağ, dağ silsilesi, sıradağ; kuzey" (EUTS s. 144): daġ+ı, daġ (içun), taġ+lara, taġ+dan (MN 146-4 s. 117, KG 107a.1 s. 356, MN 40-4 s. 54, KG 117a.8 s. 363).

daŋ ~ taŋ "tan, tan zamanı" < ET tang "tan, şafak, sabah" (EUTS s. 146): daŋ, taŋ (zamanı) (MN 14-2 s. 35, MN 288-3 s. 192).

daş ~ taş "dış, dış taraf" **< ET taş "dış, hariç" (EUTS s. 149):** daş+ında, taş (KG 35b.7 s. 302, KG 36a.9 s. 303).

[206] Zeynep Korkmaz (2013), s. 93.

daḳ “kadar, dek” < ET teg “gibi, tek, benzer, tıpkı” (EUTS s. 151): daḳ (DKK I 57-2 s. 110).

daz “çıplak” < ET taz “kel,” (EUTS s. 150): daz (DKK I 108-10 s. 143).

dek: “kadar; sessiz, rahat, sus” **< ET teg “gibi, tek, benzer, tıpkı” (EUTS s. 151):** dek, dek (dur-), (irteye) dek (MN 162-2 s. 127, KG 43a.9 s. 308, GT 2 7b-5 s. 158).

der “ter, ter damlası” < ET ter “ter” (EUTS s. 153): der, der+den (MN 34-3 s. 51, MN 92-2 s. 82).

dib/dip-düp “dip, etraf” < ET tüp/tüb “dip, esas, temel, kök, son, zemin” (EUTS s. 168): dib+ine, dib+i, dip+süz, düp+de (KG 10a.14 s. 283, MN 85-3 s. 79, DKK I 56-1 s. 109, DKK I 110-12 s. 145).

dil “dil, organ” < ET til “dil; nutuk” (EUTS s. 156): dil+den, dil+ini, dil+ile, dil+in (DKK I 83-2 s. 125, MN 95-20 s. 85, KG 169b.7 s. 401, GT 2 22a-11 s. 151)

diş “diş” < ET tiş “diş” (EUTS s. 157): diş+i, diş+leri, diş+üŋ, diş+den (GT 2 45a-7 s. 187, KG 163b.13 s. 397, MN 15-3 s. 36, DKK I 243-1 s. 219).

diz “diz” < ET tiz “diz” (EUTS s. 158): diz+e, diz (çök-), diz+in, diz+ine (ur-) (DKK I 114-13 s. 148, MN 284-1 s. 190, KG 16b.14 s. 289, GT 2 69a-9 s. 221).

döl “döl”< ET töl “döl, nesil, torun, zürriyet” (EUTS s. 163): döl+in (DKK I 59-6 s. 111).

dört/dörd “sayı,4” < ET tört “4, sayı” (EUTS s. 163): dört, dört(d)+i, dört (günde), dört (ayaḳlu) (DKK I 115-9 s. 148, MN 73-10 s. 73, KG 78a.11 s. 334, GT 2 65b-3 s. 215).

döş “göğüs” < Krh. töş “döş, göğüsün başı” (DLT IV s. 647): döş (vir-) (DKK I 71-8 s. 118).

duz ~ ṭuz “tuz” < ET tuz “tuz” (EUTS s. 167): duz, tuz (MN 53-9 s. 61, MN 339-4 s. 219).

dün “gece” < ET tün “gece, karanlık” (EUTS s. 168):dün+de, dün, dün+den (DKK I 136-7 s. 163, MN 16-7 s. 37, KG 28b.3 s. 297).

düş “rüya” < ET tüş “mükafat, semere, netice, sonuç” (EUTS s. 169): düş+inde, düş (ol-), düş+de, düş+i (GT 2 6b-11 s. 157, KG 10a.8 s. 283, MN 320-4 s. 210, DKK I 208-8 s. 203).

düz “düz, doğru, düzlük yer, ova” < ET tüz “düz, doğru, kusursuz” (EUTS s. 170): düz+de (DKK I 294-7 s. 245).

2.1.1.1.2. Çok Heceli İsimlerde /t /> /d/ Sedalılaşması

2.1.1.1.2.1. Kök.

Köktürk yazıtlarında sonu /-t/ fonemiyle biten çok heceli isimlerde (oğlıtı, sığıt, sığıtımın, ubıtı vb.), yalın halde veya ünlü ile başlayan bir ek aldığında, bir sedalılaşma görülmemektedir.

2.1.1.1.2.2. Uyg.

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde çok heceli isimlerde (basit veya türemiş isimlerde) (adırt, adırtı, sığıt, urunġutı vb.) yalın halde, ünlü veya ünsüzle başlayan bir ek almış halde /-t/ > /-d/ sedalılaşması tespit edilmemiştir.

Taranan metinlerde karşımıza çıkmamakla birlikte Prof. Dr. Kemal Eraslan eserinde çok heceli bir isimde kelime içinde /-t-/ > /-d-/ sedalılaşması tespit etmiştir:

uzatı > uzadı "uzun zaman" (EUTG s. 85).

Eski Uygur Türkçesinde kelime başında karşımıza çıkan /d-/ foneminin kullanıldığı kelimelerin hemen tamamına yakını alıntı kelimeler olup bir /t-/ > /d-/ değişmesi/sedalılaşması söz konusu değildir.

2.1.1.1.2.3. Krh.

Karahanlı Türkçesi eserlerinde çok heceli isimlerin sonunda, yalın halde veya ünlü/ünsüz sesle başlayan bir ek aldığında, bir örnek dışında, /-t/ > /-d/ sedalılaşmasına rastlanmamıştır:

Karahanlı Türkçesi örneklerinde rastlanan çok heceli isimlerdeki tek /-t/ > /-d/ sedalılaşması örneği **uyad(sallık)/ uyad- ~ uyat-** kelimesinde görülmektedir. Kelime fiil olarak kullanıldığında d ~ t şeklinde sedalı ve sedasız kullanılırken isim olarak kullanıldığında ise sadece sedalılaşmış şekilde "d" kullanılmaktadır:

uyadh*- ~ uyat- "utanmak": uyadh-, uyadh-tı, uyadh-ur, uyat-tı (DLT I s. 216/8, DLT I s. 216/6, DLT I s. 55/15, DLT I s. 216/5).

uyadhsılık "utanan, utangaç": (DLT I s. 160/17)

Karahanlı Türkçesinde çok heceli isimlerin sonunda, bir örnek dışında, /-t/ > /-d/ sedalılaşması olmamasına rağmen bazı çok heceli isimlerin başında /t-/ > /d-/ kalıcı

---

* Besim Atalay, Divanü Lûgat-it-Türk tercümesinde, çeviri yazı çalışmalarında çoğunlukla "ḏ" işaretiyle karşılanan "ذ = ḏ" sesini "dh" olarak çevirmiştir. Biz de Divanü Lûgat-it-Türk'ten yaptığımız alıntılarda çevirenin kullandığı ses karşılığına sadık kalarak bu sesi "dh" olarak kullanacağız. Diğer eserlerde ise "ḏ"yi tercih edeceğiz.

sedalılaşmasına rastlanmaktadır. Bu örneklerin tamamı Divanü Lûgat-it-Türk'tedir. Bu kelimelerin bir kısmı ikili kullanımla yazılmıştır. Karahanlı Türkçesindeki Oğuzca unsurlar olarak izah edilen bu kelimeleri Kaşgarlı Mahmud "d"li kullanımların Oğuzlara mahsus olduğunu söyleyerek izah etmiştir. Tek heceli isimler bahsinde genişçe izah edilen ve Necmettin Hacıeminoğlu'nun "erken tonlulaşma (sedalılaşma)" olarak tanımladığı bu olayla ilgili tespit edilen örnekler şunlardır:

dakı ~ takı"dahi" < ET "takı" (EUTS s. 145): dakı (DLT II s. 195/27).

dangal "saman kesmiği" < tangal:dangal (DLT III s. 384/1).

dava "ılgın ağacı meyvesi" < tava: dava (DLT III s. 237/16).

deve ~ teve-tewe-tevey-tewey "deve" < ET teve "deve" (EUTS s. 154): deve (DLT II s. 195/25).

didek "gelin giderken yabancı kimselere görünmemek için örtülen örtü" < tidek:didek (DLT I s. 408/11).

dülek "ağzı kırılmış saksı ve testi" < tülek:dülek (DLT I s. 389/2).

2.1.1.1.2.4. Hrz.

Taranan Harezm Türkçesi eserlerinde, çok heceli isimlerin sonunda, yalın halde veya sedalı/sedasız ünsüzle başlayan ek almış halde, (bulıtı, ḳanatın, uyatıdın vb.) bir /-t/ > /-d/ sedalılaşmasına rastlanmamıştır.

Harezm Türkçesi eserlerinde çok heceli isimlerin sonunda bir /-t/ > /-d/ sedalılaşması görülmemekle birlikte kelime başında sıklıkla kelime içinde de sayılı örnekte bir /t-/ >/d-/ / /-t-/ > /-d-/ sedalılaşması görülmektedir. Bu sedalılaşma çoğu zaman t ~ d ikili kullanımıyla karşımıza çıkmaktadır. Bu durum özellikle Oğuz Türkçesi tesirinin yaygın olarak görüldüğü Mukaddimet'l- Edeb'de yaygındır. Ayrıca kelime başında kalıcı sedalılaşmaya uğramış kelimelerin çoğunun Ana Türkçede uzun ünlülü oluşu da bu ses olayını izahta ayırt edici bir husus olmalıdır.

Harezm Türkçesi eserlerinde çok heceli isimlerin başında ve kelime içinde iki ünlü arasında karşımıza çıkan t ~ d ikili kullanımları ve /t-/ > /d-/ değişmesi (kalıcı sedalılaşması) örnekleri şunlardır:

da suḳ ~ ta suḳ "tuhaf, acayip" < ET tangsuk "acaip, kıymetli, değerli" (EUTS s. 147): da suk (ME 212-8 s.76).

deri ~ teri "derin" < ET tering "derin" (EUTS s. 153):deri , deri +e (ME 177-3 s. 68, ME 91-7 s. 48).

dıḳaç(lu) ~ tıḳaç "tıkaçlı, tıkaç" < ET tıḳa- "tıkamak" (EUTS s. 154): dıḳaçlu (ME 88-6 s. 48).

dınçlıḳ ~ tınçlıḳ "rahatlık, huzur": dınçlıḳ (ME 46-5 s. 39).

diriglik ~ tiriglik "canlılık" < ET tirig "diri, canlı" (EUTS s. 157) < *AT tīr- "yaşamak" (ATAUÜ s. 267): diriglik (ME 114-1 s. 54).

dizgin ~ tizgin "dizgin, yular" < Krh. tizgin "dizgin" (DLT IV s. 628): dizgin (ME 79-8 s. 46).

dolu ~ tolu "dolu" < ET tolu/tolı "çok, dolu, tekmil" (EUTS s. 160 < *AT tōl- (dol-) (ATAUÜ s. 260): (ME 24-7 s. 35).

dorum ~ torum "deve yavrusu" < Krh. torum "deve yavrusu" (DLT IV s. 642) **< *AT tōrum (ATAUÜ s. 260):**dorum+lar (MM 15a/7-897 s. 34).

döre ~ töre "töre, usûl, gelenek" < ET törü "töre, örf, kanun, nizam" (EUTS s. 163): döre+ni (ME 141-6 s. 60).

döşek ~ töşek "döşek" < ET töşek "döşek, yastık" (EUTS s. 163):döşek, döşek+ni (ME 94-6 s. 49, ME 217-8 s. 77).

duzġu ~ tuzġu "yolcu hediyesi, azık" < Krh. tuzgu "yoldan geçen hısımlara veyatanıdıklara armağan olarak çıkarılan yemek" (DLT IV s. 666):duzġu (ME 30-2 s. 36).

düz ~ tüz "doğru, eşit" < ET tüz "düz, doğru, kusursuz" (EUTS s. 170): düz (ME 121-3 s. 56).

delü "deli" < Krh. telü "deli, çılgın" (DLT IV s. 597) < *AT tēlü (ATAUÜ s. 265): delü, delü+rek (ME 90-5 s. 48, NFBB 400-5 s. 278)

delük "delik" < Krh. telik "delik" (DLT IV s. 596):delük (ME 92-1 s. 49).

doğru "doğru, iyi" < ET toġru "doğru" (EUTS s. 159):doġru (ME 172-1 s. 66).

dudaḳ "dudak" < *AT tōtaq "dudak"(ATAUÜ s. 260): dudaḳ (tepret-) (KE I 184r20 s. 262)

duman "duman, sis" < ET tuman "duman, sis, karanlık, zifiri karanlık" (EUTS s. 165):duman (KE I 181v20 s. 259).

durḳ "boy, pos, yaratılış" < ET turḳ "uzunluk"(EUTS s. 165):durḳ+ı (ME 88-4 s. 48).

adlıġ ~ atlıġ "adlı, şanlı şöhretli" "< ET atlıġ "unvanlı, unvan sahibi" (BK D41 s. 64) < *AT āt "ad, unvan" (ATAUÜ s. 250):adlıġ (KE I 191v9 s. 272).*

adaġ ~ ataġ "ada; sahil, kıyı" <*AT ātaġ "ada" (ATAUÜ s. 251): adaķ+ġa, adaķ+da(KE I 139v10 s. 197, KE I 139v13 s. 197).

budaķ ~ butaķ "dal" < ET butıķ/butıġ/ putıġ "budak, dal" (EUTS s. 36) < *AT būtı-/būta- "budamak" (ATAUÜ s. 262):budaķ+larını, budaķ+ları, budaķ+ım (NFBB 245-3 s. 169, ME 179-3 s. 68, KE I 78r9 s. 108).

edük / edük ~ etük "çizme" < ET etük "edik, terlik, ayakkabı, çizme" (EUTS s. 52) < *AT ētük "çizme" (ATAUÜ s. 264):edük, edük+ge, edük (öze) (KE 118v16 s. 166, ME 30-3 s. 36, MM 12b/7-733 s. 28).

2.1.1.1.2.5. Kpç.

Taranan Kıpçak Türkçesi eserlerinde çok heceli isimlerin sonunda, yalın halde ve ünlü ile başlayan veya sedalı veya sedasız ünsüzle başlayan bir ek almaları durumunda, (bulıtı, ķanatını, ögütün vb.) bir /-t/ > /-d/ sedalılaşması örneğine rastlanmamıştır.

Kıpçak Türkçesinde çok heceli -aynı durum tek heceli isimler, tek heceli fiiler ve çok heceli fiiller için de geçerlidir- isimlerin başında bulunan /t-/ fonemi genellikle korunmuştur. Kelime başında /t-/ > /d-/ kalıcı sedalılaşması ve t ~ d ikili kullanımıyla ilgili az sayıdaki örnek şunlardır:

demür ~ temür/temir "demir": demür, temür, demür+çi, temir (ġazıķ), temür (ķazuķ) (KMTTAM 33a/11 s. 45, KMTTAM 54b/6 s. 70, EDMFLT 18a/4 s. 44, EDMFLT 2a/11 s. 2, EDMFLT 8b/15 s. 21.).

dudaķ "dudak" < *AT tōtaq "dudak, vulva" (ATAUÜ s. 260) : dudaķ, dudaġ+ı, dudaġ+ına (KMTTAM 21a/8 s. 26**, GT 94/7 s. 46, GT 156/13 s. 77).

daġıķ/daķuķ "tavuk" < DLT takaġu "tavuk": daġıķ, daķuķ (KMTTAM 11a/9 s. 12, KMTTAM 11a/9 s. 12 "Türkmencede").

---

* Aynı eserde Ana Türkçede kısa ünlülü olan binek hayvanı anlamındaki "at" kelimesi ise sadece "t" ile kullanılmıştır: aṭ/atlıġ (süvari, atlı) (KE 112v5 s. 157). Bu da sedalılaşma olayında asli uzun ünlülerin etkisini göstermesi bakımından önemlidir.

** Eserde dudak kelimesi için "erin" kelimesi kullanılmış ve "Türkmencede dudak da denir." notu düşülmüştür. Bütün bunlar, sık sık izah edildiği gibi, tarihî Türk lehçelerinde görülen sedalılaşma ve sedalılaşma eğiliminde Oğuzcanın tesirini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

düdük "düdük, ney" < DLT tütek "ibrik ve benzeri şeylerin emziği": düdük (KMTTAM 43a/7 s. 60/ EDMFLT 11b/6 s. 28).

delü ~ telü "deli" < *AT tēlü (ATAUÜ s. 265): delü, telü (İMVS 219b/5 s. 281, İMSV 274b/3 s. 318).

degül/dögül < DLT tegül "değil": degül, dögül (İMVS 228a/6, GT 292/10 s. 145).

Ayrıca dönem eserlerinden İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn'de bir kelimede /-t-/ fonemi iki ünlü arasında kalmamasına rağmen sedalılaşmıştır:

kolduġı < koltuḳ (İMVS 302b/8 s. 336).

2.1.1.1.2.6. Çağ.

Taranan Çağatay Türkçesi eserlerinde çok heceli isimlerin sonunda, ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında veya sedalı veya sedasız bir ünsüzle başlayan bir ek aldıklarında, (bulıtı, bürküti, ögütüm vb.) bir /-t/ > /-d/ sedalılaşmasına rastlanmamıştır.

Yine Çağatay Türkçesinde çok heceli isimlerde, iki ünlü arasında kalan /-t-/ foneminde de bir sedalılaşma görülmemektedir: **itek (etek), ötük (çizme), kutuz (kuduz)** gibi. Fakat Senglah'ta "adaḳ < *AT ātaġ" ve "budak (dal, sürgün) < DLT butak" örneklerinde sedalılaşma görülmektedir.[207]

Taranan Çağatay Türkçesi eserlerinden bazılarında çok heceli birkaç kelimede kelime başında /t-/ > /d-/ kalıcı sedalılaşması görülmektedir. Bu sedalılaşma bazı eserlerde sadece sedalılaşmış şekilde (dağı) bazıları ise ikili kullanımla (dağı ~ taḳı) tespit edilmektedir. Yine kelimelerden birisinde (dudaġ < *AT tōtaq) hem kelime başında hem de kelime içinde bir t > d sedalılaşması tespit edilmiştir:

dağı/ dağı ~ taḳı "dahi; ve; da, de; daha" < ET taḳı "dahi, ve, kaldı ki, bundan başka…" (EUTS s. 145): dağı, taḳı (MSD 477 s. 214/BD 198/2 s. 230/ NMŞF §485 s. 284, BD 297/1 s. 255).

digrü "kadar, -e kadar" < ET tegi "kadar, değin" (EUTS s. 151): (tasġa) digrü (BD 68/2 s. 159).

dudaġ "dudak" < *AT tōtaq "dudak; vulva" (ATAUÜ s. 260): dudaġ+ını (BD 131/11 s. 209).

[207] Janos Eckmann (1988), Çağatayca El Kitabı (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, s. 25.

2.1.1.1.2.7. EOT

Eski Oğuz Türkçesi eserlerinde çok heceli isimlerin sonunda /-t/ > /-d/ geçici veya kalıcı sedalılaşmasına rastlanmaktadır. Bu olay bazen kök halindeki çok heceli isimlerde bazen çok heceli isim ünlü ile başlayan bir ek aldığında bazen de t ~ d ikili kullanımlarında ortaya çıkmaktadır:

ayrıt(d) "ayrılma yeri, kavşak": ayrıd+ına, ayrıd+ında (DKK I 261-10 s. 228, DKK I 96-7 s. 134).

ḳanat/kanad, ḳanat ~ ḳanad "kanat": ḳanat, ḳanad, ḳanad+a, ḳanad+ıy ile, ḳanad+ın, ḳanad+ında (GT 2 36a-13 s. 175/DDK I 215-2 s. 207, GT 2 44b-3 s. 186, DDK I 215-3 s. 207, DDK I 188-12 s. 192, KG 6b.7 s. 281, KG 6b.6 s. 281).

ögüt ~ ögüd "öğüt, nasihat": ögüt, ögüt(d)+i(ögüdi), ögüt(d)+üñ(ögüdüñ)* (GT 2 77a-2 s. 234/ VM 70b.2 s. 124, VM 42a.3 s. 116/GT 2 64b-5 s. 214, VM 151a.4 s. 146).

yigit ~ yigid "delikanlı, genç ve kuvvetli": yigit, yigit(d)+e (yigide), yigüt(d)+üñ (yigüdüñ), yigit(d)+i (yigidi), yigit(d)+e (yigide), yigit(d)+üm (yigidüm) (VM 17b.9 s. 108/DKK I 32-11 s. 92, VM 19b.1 s. 108, VM 19a.3 s. 108, DKK I 189-10 s. 192, DKK I 180-7 s. 188, DKK I 191-8 s. 193).

buluṭ ~ bulud "bulut": buluṭ, bulud (KG 51b.6 s. 314, KG 19a.2 s. 290**).

"Eski Türkçede kalın ve ince sıradan bütün kelimelerin başında t/d ayrımı yapılmadan hep t'li şekiller bulunmaktaydı.*** Aslında t olan bu fonemin d şeklinde gelişmesi Eski Türkçe devresinin sonlarında başlamıştır. Ancak bu değişmenin gösterdiği seyir pek açık değildir. Eski Anadolu Türkçesinde ise t'yi devam ettirme veya d'ye dönüştürme bakımından karışık bir durum kendini göstermektedir. Bu karışıklık yüz yıldan yüz yıla ve eserden esere göre farklılıklar göstermekle birlikte, daha ziyade ince sıradan kelimelerin başındaki t'ler d'ye dönüşürken, kalın sıradaki kelimelerdeki t'ler daha çok korunmuştur ve bunlar da genellikle tı ile yazılmıştır."[208]

---

* Bu ve benzeri örnekler, Muharrem Ergin'in t>d sedalılaşması için kabul ettiği "iki ünlü arasında kalma şartına" uygun örnekler olarak dikkat çekmektedir.

** Metinde kelime ek almadan "bulud" şeklinde kullanılmış olsa da aslında birleşik fiil yapısında " (gün bulud olsa…" kullanılmıştır. Burada kelimeden sonra gelen ünlüyle başlayan yardımcı fiil "bulud‿olsa" kelimede görülen sedalılaşmayı izahta kolaylık sağlamaktadır.

*** Divanü Lûgat-it-Türk'te "d" ile başlayan sayılı kelimeden üç tanesi (dakı "daha", dede "dede, baba" ve deve, devey "deve") Oğuzca olarak gösterilmiştir. Geniş açıklama için bk. "[Hasan] Tahsin, Banguoğlu (1960), "Kaşgari'den Notlar III : Oğuz Lehçesi Üzerine", TDAY Belleten, Ankara, s. 23-48.

208 Mustafa Özkan (2000), Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi, Filiz Kitabevi, İstanbul, s. 106-107.

Eski Eski Oğuz Türkçesi eserlerinde çok heceli isimlerin başında t- > d- kalıcı sedalılaşmasına uğramış ince sıradan ünlülü kelimeler şunlardır:

degirmen "değirmen" < ET tegirmen "değirmen" (EUTS s. 151):değirmen+inden, değirmen (DKK I 9-8 s. 77, VM 124a.3 s. 139/KG 99a.13 s. 350).

degirmi "yuvarlak" < ET tegirmi "değirmi, yuvarlak, çevre" (EUTS s. 151): değirmi+since (KG 8b.3 s. 282).

delü "deli" < Krh. telü "deli, çılgın" (DLT IV s. 597) <*AT tēlü: delü, delü+nüŋ, delü+lere (DKK I 81-9 s. 124, MN 357-8 s. 228, KG 33b.4 s. 301).

delük "delik" < Krh. telik "delik": delük(g)+inden"delüginden" (KG 169b.6 s. 401/DKK I 238-3 s. 217).

demür "demir" < ET temür/temir "demir" (EUTS s. 152): demür, demür+den, demür+i (DKK I 16-1 s. 81, KG 147b.6 s. 385, KE 2 21b-13 s. 133).

deñiz "deniz" < Krh. tengiz "deniz" (DLT IV s. 599): deñiz+değ, deŋiz, deñiz+i, deñiz+e, deñiz+de, deñiz (kenarına) (KG 124a.2 s. 369, MN 20-9 s. 41, VM 95b.3 s. 131, DKK I 255-2 s. 225, GT 2 61a-12 s. 210, KE 2 111b-7 s. 197).

depe "tepe, başın tepesi" < ET töbü / töpü / töpö "tepe" (EUTS s. 162): depe, depe+si, depe+sinden (DKK I 15-2 s. 81, GT 2 21a-3 s. 149, MN 46-7 s. 58).

derincek "başörtüsü" < Krh. terinçek "iki parçadan yapılan kadın carı" (DLT IV s. 605): derincek (KG 36b.12 s. 303).

deri "deri" < ET teri "deri" (EUTS s. 1539 <*AT tēri: deri, deri+yüz, deri+si, deri+sin, deri+den (KG 26a.12 s. 296, MN 201-6 s. 148, VM 49b.9 s. 118, GT 2 44b-4 s. 186, DKK I 227-12 s. 212).

deve "deve" < ET teve "deve" (EUTS s. 154): deve, deve+ler, deve+nüñ, deve+ler (DKK I 18-2 s. 83, VM 110b.10 s. 135, KE 2 40b-11 s. 146, KG 61a.12 s. 322).

diken "diken" < ET tiken "diken": diken, diken+den, diken+ümden (KG 151b.3 s. 388, MN 7-3 s. 32, GT 2 32b-8 s. 170).

dilek(g) "dilek, arzu, istek" < ET tilek "dilek, arzu" (EUTS s. 156):dilek, dileg+ümüzce, dileg+üm, dileg+i (DKK I 24-13 s. 87, GT 2 52b-7 s. 198, MN 3-24 s. 28, KG 2b.13 s. 278).

dilkü "tilki" < ET tilkü "tilki" (EUTS s. 156): dilkü (GT 2 15b-14 s. 142/DKK I 5-4 s. 75).

diri “diri, sağ” < ET tirig “diri, canlı” (EUTS s. 157) <*AT tīr- “yaşamak”: diri, diri+yi, diri+dür, diri (ḳıl-), diri (ol-), diri+ler (DKK I 93-3 s. 131, GT 2 72a-1 s. 226, VM 80a.6 s. 127, KE 2 2a-4 s. 132, MN 3-25 s. 28, KG 35b.11 s. 303).

dirsek(g) “dirsek” < Krh. tirsgek “dirsek” (DLT IV s. 626): dirsek(g)+e (KG 4a.14 s. 279).

dişi (dişi, her hayvanın dişisi, kadın) < ET tişi “dişi, kadın” (EUTS s. 157):dişi (DKK I 14-11 s. 81/VM 119b.11 s. 138/KG 61a.14 s. 322).

döşek(g) “yatak, döşek” < ET töşek “döşek, yastık” (EUTS s. 163): döşek(g)+e, döşek, döşek (ḳıl-), döşek+lerinde, döşek+lü (KG 81b.12 s.337, MN 280-6 s. 188, KE 2 107a-4 s. 193, VM 79b.8 s. 126, DKK I 281-5 s. 238).

dügün “düğün” < Krh. tügün “düğün” (KB 2 s. 1256): düg(ğ)ün, düğüne, dügini (DKK I 80-3 s. 123, MN 95-18 s. 85, KG 169a.4 s. 401).

dürlü “tür, çeşit, türlü” < ET türlüg “türlü, çeşitli” (EUTS s. 169): dürlü, dürlü+si, dürlü+dür, (iki) dürlü (MN 15-5 s. 36, KG 81b.10 s. 337, DKK I 7-5 s. 76, KE 2 137a-1 s. 213).

dütün “tütün, duman” < ET tütün “tütün, duman”(EUTS s. 170):dütün (KG 52b.11 s. 315).

Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde ince sıradan ünlüsü olmasına rağmen bir /t-/ > /d-/ sedalılaşmasına uğramayan çok heceli birkaç isim (tezek, tengri, teke, tütün vb.) de vardır.

Eski Oğuz Türkçesi eserlerinde kalın sıradan ünlülere sahip kelimelerde /t-/ > /d-/ sedalılaşması örnekleri çok azdır. Bu örneklerde dikkat çeken husus ise, aynı ince sıradan ünlülü olup da sedalılaşmanın görülmediği örneklerde olduğu gibi, dönemin bütün eserlerinde yaygın olarak görülmemesi veya “t”li görünmesi (Mesela Dede Korkut Kitabı’nda tırnaḳ, tutsaḳ, tudaḳ ve taşra, tokuz vb. kelimeler sadece “t” iledir) ve sınırlı sayıda eserde görülmesidir. Halbuki sedalılaşmanın görüldüğü ince sıradan ünlülü örnekler çoğunlukla dönemin tüm eserlerinde karşımıza çıkmaktaydı. Bu durum, Eski Oğuz Türkçesi ağızlarının varlığı ve buna bağlı olarak istinsah dönemi ve yeri ile müstensihin imla alışkanlıklarıyla izah edilebilir. Çalışmamızda taranılan eserlerde tespit edebildiğimiz /t-/ > /d-/ kalıcı sedalılaşmasına uğramış kalın sıradan ünlülere sahip çok heceli isimler de şunlardır:

dutu/dutı “rehin” < ET tutḳuġ “rehin” (EUTS s. 166): dutu, dutı+ya (KG 129b.13 s. 373, GT 2 41a-6 s. 182).

dımaḳ(ġ) “damak” < ET tamaḳ “damak, gırtlak, boğaz” (EUTS s. 145): dımaḳ(ġ)+ına (KG 50a.12 s. 313).

dırnaḳ(ġ) “tırnak” < ET tırnġak “tırnak” (EUTS s. 155): dırnaḳ(ġ)+ın, dırnaḳ(ġ)+uñ (KG 35b.9 s. 302, GT 2 18b-15).

dutsaḳ “tutsak, esir” < ET tutḳuġ “rehin” (EUTS s. 166): dutsaḳ (KE 2 91a-11 s. 181).

dudaḳ(ġ) “dudak” < *AT tōtaq “dudak, vulva” (ATAUÜ s. 260): dudaḳ(ġ)+ı, dudaḳ(g)+uŋu (GT 2 35b-2 s. 174, MN 114-1 s. 100).

daşra “dışarı” < ET taşġaru “dışarı” (EUTS s. 149): daşra+dan (gel-) (KE 2 82a-1 s. 174).

Bazı Eski Oğuz Türkçesi eserlerinde (Kitab-ı Gunya ve Dede Korkut Kitabı’nda) karşılaşılan kalın sıradan ünlüye sahip aşağıdaki çok heceli isimlerde ise /t-/ > /d-/ kalıcı sedalılaşması temayülü t- ~ d- ikili kullanımıyla karşımıza çıkmaktadır;

doḳuz ~ toḳuz “dokuz, sayı ismi” < ET toḳuz “9” (EUTS s. 160):doḳuz (KG 23a.10 s. 293).

duzaġ ~ tuzaḳ “tuzak” < ET tuzaḳ(çı) “tuzak (kurucu)” (EUTS s. 167): duzaġ (KG 105b.14 s. 355).

dolamaç ~ ṭolamaç “dolamaç, dolambaçlı” < ET tola-/tolga- “dolamak, çevirmek” (EUTS s. 160): dolamaç (DKK I 176-6 s. 187).

duşaḳ ~ tuşaḳ “ayak bağı, köstek” < Krh. tuşaġ(ğ) “köstek, at ayağına vurulan bukağı” (DLT IV s. 660):duşaḳ (DKK I 129-1 s. 158).

ṭartışıḳ ~ dartışıḳ “ihtilaf, münakaşa” < Krh. tartış- “tartışmak…” (DLT IV s. 581:dartışıḳ (KG 1b.6 s. 277).

Tez çalışmasında taranan Eski Oğuz Türkçesi eserlerinde iki ünlü arasında kalan /-t-/ sesinde meydana gelen /-t-/ > /-d/ sedalılaşmasına örnek olacak üç adet çok heceli isim tespit edilmiştir:

budaḳ(ġ) “ince ve küçük dal, fidan” < ET butıḳ/butıġ/putıġ “budak, dal” (EUTS s. 36) < *AT būtı-/būta- “budamak”: budaḳ(ġ)+ından, budaḳ(ġ)+ıdur, budaḳ(ġ)+a, budaḳ+ları (DKK I 110-8 s. 144, MN 97-1 s. 86, KG 34b.4 s. 302, GT 2 66b-10 s. 217).

edük(g) “çizme, konçlu mest”< ET etük “terlik, ayakkabı, çizme” (EUTS s. 52) < *AT ētük “çizme” (ATAUÜ s. 264): edük, edük(g)+ini,(KG 11b.5 s. 284, DKK I 226-8 s. 212).

dudaḳ(ġ) “dudak” < *AT tōtaq “dudak, vulva” (ATAUÜ s. 260): dudaḳ(ġ)+ı, dudaḳ(ġ)+uŋı (GT 2 35b-2 s. 174, MN 114-1 s. 100).

2.1.1.1.3. Tek Heceli Fiillerde /t /> /d/ Sedalılaşması

2.1.1.1.3.1. Kök.

Göktürkçe metinlerde tek heceli fiilerin sonunda, istisna bir tek heceli fiil hariç, yalın halde ve sedalı veya sedasız bir ek aldıkları durumlarda bir /-t/ > /-d/ sedalılaşması söz konusu değildir.

Göktürkçedeki tek heceli fiilerde görülen tek /-t/ > /-d/ sedalılaşma örneği ise “göndermek” anlamındaki ıt- fiilidir. Bu kelime yazıtlarda ıt- ~ ıd- ikili kullanımıyla karşımıza çıkmaktadır. Örneklerde dikkati çeken husus “t”li kullanımlarda yani sedalılaşmanın görülmediği örneklerde kelimenin hep sedasız bir ünsüzle başlayan ek almış olması, sedalılaşmanın görüldüğü örneklerde ise ya ünlüyle ya da sedalı bir ünsüzle başlayan bir ek almış olmasıdır. Dolayısıyla sedalılaşmada kelimeye getirilen eklerin (çevresel faktörlerin) etkili olduğu ve geçici bir sedalılaşmanın ortaya çıktığı düşünülebilir:

ıt- ~ ıd- “göndermek”: ıt-tı, ıt-tım, ıt-tımız, ıd-ıp, ıd-maz, ıd-mış (KT G12 s. 22, BK D40 s. 64, KT D40 s. 34, BK D35 s. 62, BK D25 s. 58, KT D6 s. 24).

2.1.1.1.3.2. Uyg.

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerde, tek heceli fiilerin sonunda (Yalın halde veya ünlü ile başlayan veya sedalı/sedasız ünsüzle başlayan ek aldıklarında) (bata, büter, ertip, iltür, tutupan vb.) bir /-t/ > /-d/ sedalılaşmasına rastlanmamıştır.

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde tek heceli birkaç fiilin sonunda /-d/ fonemine rastlanmıştır. Eski Türkçede kelime içinde ve sonunda /d/ fonemi kullanılabildiği için bunu bir sedalılaşma olarak görmemek lazımdır. Zaten Talat Tekin de bu kelimelerin bir kısmını Ana Türkçede uzun ünlülü ve /-d/’li izah etmektedir. Bu kelimelerdeki /d/ fonemi d > d̲ değişmesiyle ortaya çıkan “d̲” ünsüzüdür:

sid- “işemek, siğmek” < *AT sī-d- “siymek” (ATAUÜ s. 267): sid-miş (AY[209] 612/6 s. 322).

tıd- “mani olmak, men etmek, yasaklamak, engellemek, ayırmak” < *AT tīd- “men etmek alıkoymak” (ATAUÜ s. 258): tıd-a, tıd-ıp, tıd-galı, tıd-ar, tıd-maz,

[209] Ceval Kaya (1994), Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin, TDK Yayınları, Ankara.

tıd-mazun (AY 296/17 s. 185, AY 222/7 s. 155, AY 453/7 s. 255, Üİ[210] 100a/4 s. 33, Üİ 117b/5 s. 54, İKPÖ[211] XIX.1 s. 20).

tod- "doymak": tod-gay, tod-up (AY 432/13 s. 246, AY 400/7 s. 233).

ud- "ardından gitmek, takip etmek, uymak, birisinin idaresi altına girmek": ud-u (AY 367/16 s. 218).

yad- "yaymak, açmak, gelişmek": yad-a, yad-galı, yad-mış (AY 576/22 s. 308, AY 512/5 s. 279, AY 452/23 s.255).

2.1.1.1.3.3. Krh.

Karahanlı Türkçesi eserlerinde sonu "-t" fonemiyle biten tek heceli fiillerde, *izah gerektiren birkaç kelime dışında*, bir /-t/ > /-d/ sedalılaşmasına rastlanmamıştır. Bu durum, kelimeler kök halindeyken veya sedalı/sedasız bir ek almaları halinde de (artıp, batar, ata, itti, itip vb.) değişmemektedir. Aynı durum uzun veya kısa ünlüye sahip tek heceli fiiler için de geçerlidir.

Karahanlı Türkçesi eserlerinde tek heceli bazı fiillerin sonunda bir t ~ d ikili kullanımı görülmektedir. Karahanlı Türkçesi eserlerinde karşılaştığımız bu t ~ d ikili kullanımındaki "d"lerin tamamı "ḍ:ذ (zel)" fonemidir. Fakat bu durum, ya "idgam"*dan kaynaklanan bir imla veya bazı kelimelerin karıştırılmasından kaynaklanan bir yanlıştır. Zaten Divan'da da Kaşgarlı "idgam"la ilgili durumu eserinde her kelime için izah etmiştir. Mesela Kaşgarlı "kottı" kelimesini şöyle izah etmiştir: " kottı: … ol neng kottı= o, nesneyi bıraktı. Aslı "kodhtı"dır; idgam olunmuştur (kodhur-kodhmak)"[212] Kaşgarlı aşağıdaki ikili kullanımların tümünü idgamla izah etmiştir:

kot- ~ kodh- "bırakmak", sit-~sidh- "işemek, siymek", sut- ~ sudh- "tükürmek", tıt- ~ tıdh- "geri koymak, men etmek", yat- ~ yadh- "döşemek, yaymak, sermek", küdh/ küt- ~ küdh- (Oğuzca) "durmak, beklemek; gözlemek, gütmek".

---

[210] F. Sema Barutçu Özönder (1998), Üç İtigsizler, Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks-XXX Levha, TDK Yayınları, Ankara.

[211] James Russell Hamilton (1998), İyi ve Kötü Prens Öyküsü (Türkçeye Çeviri: Vedat Köken), TDK Yayınları, Ankara.

* Faruk Kadri Timurtaş eserinde idgamı şöyle tanımlamaktadır: "Arapçada bir cinsten olan iki harf yan yana bulunur ve ilki sâkin (harekesiz) olursa, harfin biri öbürüne idhâl edilerek üzerine şedde konmak suretiyle bir harf gibi yazılır ve okunur. Bu hâle idgam adı verilmektedir." Faruk K. Timurtaş (1980), Osmanlı Türkçesi Grameri, Eski Yazı ve İmlâ- Arapça – Farsça – Eski Anadolu Türkçesi, İstanbul Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, s. 93-94.

[212] Atalay, Besim. (Çeviren) (B) (1998). Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi II, s. 295.

Reşid Rahmeti Arat ise bu tür ikili kullanımların bir kısmını, Atabetü'l-Hakayık'taki örneklerden hareketle, kelimelerin müstensihler tarafından başka kelimelerle karıştırılmasından kaynaklanan imla yanlışlıkları olarak izah etmektedir: " Arap hafleri ile yazılmış olan Ba ve C nüshalarında ḍ yerine geçen t'ler tabi'î, yanlıştır. Bunun müstensihlerin metni pek iyi anlamadan veya belki de bu sesin hakikî kıymetini kavramadan yaptıkları nakillerden ileri gelmiş olması pek muhtemeldir. 79'da ıḍdım veya ıḍtım yerine, Ba'da it-tim ve C'de it(t)im yazılmıştır ki, Bu'daki ettim şekline bakılırsa, bunun et- veya it-fiili ile alakalı görülmüş olması mümkündür."[213] Arat'ın tespitini destekleyen bir başka örneği de yine Atebetü'l-Hakayık'ta geçen ve "kaybolmak" anlamında olan ve yut~yoḍ ikili kullanımıyla karşımıza çıkan imlada görebiliriz. Bu ikili kullanımda "yut-" imlası "yutmak" anlamındaki "yut-" fiiliyle alakalı olmalıdır.[*]

2.1.1.1.3.4. Hrz.

Harezm Türkçesi eserlerinde tek heceli fiillerin sonunda (artıp, atar, batıban, ḳattı, ḳatıp vb.) bir /-t/ > /-d/ sedalılaşması söz konusu değildir. Bu durum kelimeler kök halindeyken, ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında veya sedalı/sedasız bir ek aldıklarında değişmemektedir.

Harezm Türkçesinde kelime başındaki /t-/ kullanımıyla ilgili olarak da şu tespitler yapılabilir: Harezm Türkçesinde kelime başındaki /t-/ fonemi genellikle korunmakla birlikte, az sayıdaki tek heceli fiilde-aynı tespiti tek heceli ve çok heceli isimler için de yapmıştık- kelime başında bir /t-/ > /d-/ sedalılaşması tespit edilmektedir. Bu sedalılaşma özellikle Oğuz Türkçesi özelliklerini en çok takip ettiğimiz Mukaddimetü'l-Edeb'de karşımıza çıkmaktadır. Bazı tek heceli fiillerde karşılaştığımız bu sedalılaşma ya doğrudan doğruya "d" kullanımıyla veya t~d ikili kullanımıyla karşımıza çıkmaktadır. Tabii bütün bunlar Harezm Türkçesinde Oğuzcanın yoğun tesirini göstermesi bakımından da önemlidir. Bu örneklerde ayrıca dikkat çeken bir başka husus da kelime başında /t-/ > /d-/ sedalılaşmasına uğramış bu kelimelerin büyük bir kısmının Ana Türkçede uzun ünlülü olmasıdır. Bu sedalılaşmada aslî uzun ünlülerin

---

[213] Reşid Rahmeti Arat (1992), Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki, Atebetü'l-Hakayık, TDK Yayınları, Ankara, s. 126.

[*] kot- ~ kod- (bırakmak), sit- ~ sid- (işemek, siymek), tıt- ~ tıd- (geri koymak, men etmek), yat- ~ yad- (döşemek, yaymak, sermek) kelimelerinin Eski Uygur Türkçesinde sadece "d"li kullanımı kelimeleri sonundaki "d" ünsüzünün aslî olduğu fikrini güçlendirmektedir. Bu durumda Kaşgarlı'nın idgam izahı da yerinde bir izahtır.

tesiri de dikkate alınması gereken bir konudur. Harezm Türkçesinde tek heceli fiillerde görülen /t-/ > /d-/ sedalılaşması ve t ~ d ikili kullanımıyla (sedalılaşması) ilgili örnekler ve bunların geçtiği eserler aşağıda verilmiştir:

dan-/ den- ~ tan- "reddetmek, kabullenmemek, inkar etmek" < ET tan- "danmak, inkar etmak" (EUTS s. 147) < *AT tān- "inkar etmek" (ATAUÜ s. 254): dan-dı, den-dük, tan-madı (ME 164-7 s. 64, OABKTSV s. 100, OABKTSV s. 249).

dar- ~ tar- "dağıtmak, gidermek" < ET tar- "dağıtmak, parçalamak" (EUTS s. 148) < *AT tār- "dağıtmak" (ATAUÜ s. 254): dar-dı, tar-dı (ME 68-3 s. 43, ME 180-7 s. 69).

dat- "tadına bakmak" < ET tat- "tatmak" (EUTS s. 150) < *AT tāt- "tatmak" (ATAUÜ s. 254) > Trkm dāt- "tatmak": dat-tı (ME 180-3 s. 69).

dė- ~ tė- "demek, söylemek" < ET te-/ti- "demek" (EUTS s. 152/156) < *AT te- "demek, söylemek": dė-di, dė-p, tė-miş, tė-di, tė-yü (KE I 159r21 s. 226, KE I 132r17 s. 186, KE I 104r15 s. 145, KE I 41r21 s. 57, KE I 248v20 s. 362).

del- "delmek" < Krh. tel- "delmek" (DLT IV s. 596): del-di (ME 92-1 s. 49).

dėr- ~ tėr- "dermek, toplamak" < ET tir- "toplamak, derlemek" (EUTS s. 157) < *AT tēr- "dermek, toplamak" (ATAUÜ s. 265): der-di, ter-di (ME 173-5 s. 67, ME 213-3 s. 76).

dın- "dinmek, sözün arkasını getirememek" < ET tın- "dinlenmek" (EUTS s. 155) < *AT tīn- "dinlenmek, nefes almak; dinlenmek, durmak): dın-dı (ME 171-1 s. 66).

dik- ~ tik- " 'şahit' dikmek, 'vâsi veya şahit' göstermek, yöneltmek, tayin etmek" < ET tik- "dikmek" (EUTS s. 156) : dik-di, tik-di (ME 62-5 s. 42, ME 212-6 s. 76).

dil- "dilmek, dilimlemek" < Krh. til- "dilmek; uzunluğuna yarmak veya kesmek" (DLT IV s. 622): dil-di, dil-ip (ME 70-8 s. 44, ME 92-2 s. 49).

diz- "dizmek" < ET tiz- "dizmek, sıralamak" (EUTS s. 158): diz-di (ME 89-2 s. 48).

dög- ~ tög- "dövmek" < Krh. tög- "döğmek, dövmek, inceltmek" (DLT IV s. 643): dög-di, tög-gil (KE I 55v13 s. 77, KE I 55r4 s. 76).

dur- ~ tur- "süreklilik bildiren yardımcı fiil, durmak, bulunmak, beklemek; kalkmak; olmak, oturmak, ikâmet etmek" < ET tur- "ayakta durmak, kalkmak,

durmak" (EUTS s. 166): dur-ur, dur-dı, dur-ġu yer, tur-dı, tur-sa (KE I 9v12 s. 14, ME 103-5 s. 51, ME 51-3 s. 40, ME 199-7 s. 73/ KE I 144v17 s. 205, KE I 223r3 s. 319).

dür- "dürmek, katlamak" < ET türmek "dürmek, bükmek" (EUTS s. 169) < *AT tūr- "dürmek, katlamak, toplamak, tomar yapmak) (ATAUÜ s. 271): dür-di (ME 7-3 s. 32).

düş- ~ tüş- "düşmek, uygun olmak" < ET tüş- "düşmek, ölmek, inmek" (EUTS s. 169): düş-mes, tüş-ti (ME 5-4 s. 31, ME 197-7 s. 72).

düz- ~ tüz- "dizmek" < ET tüz- "düzmek, düzeltmek" (EUTS s. 170): düz-di, tüz-di (ME 86-8 s. 47, ME 86-8 s. 47).

2.1.1.1.3.5. Kpç.

Kıpçak Türkçesinde tek heceli fiillerin sonunda, yalın halde, ünlü ile veya sedalı/sedasız bir ünsüzle başlayan ek aldığında, (artıp, artḳa, iteyim, öter, satılmış, yırtar, yutup, yutsa vb.) /-t/ > /-d/ sedalılaşması görülmemektedir.

Kıpçak Türkçesinde tek heceli fiilerin başındaki /t-/ fonemi genellikle korunmakla birlikte az da olsa /t-/ > /d-/ kalıcı sedalılaşmasına uğramış kelime de vardır. Bu sedalılaşma bazen doğrudan doğruya /t-/ > /d-/ değişmesi (sedalılaşması) şeklinde olurken bazen de t ~ d ikili kullanımıyla karşımıza çıkmaktadır. Bu ses olayı en çok Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî adlı eserde karşımıza çıkmaktadır. Kıpçak Türkçesi eserlerinde tek heceli fiilerin başında tespit ettiğimiz /t-/ > /d-/ sedalılaşması örnekleri şunlardır:

deg- "değmek, ulaşmak"< ET teg- "ulaşmak, erişmek…" (EUTS s. 151): deg-mes (EDMFLT 22b/14 s. 59).

dil- "dilmek, dilimlemek" < Krh. til- "dilmek, uzunluğuna yarmak veya kesmek" (DLT IV s. 622): dil-gil (KMTTAM 45a/8 s. 62).

diş- "deşmek" < Krh. teş- "deşmek" (KB 2 s. 1242): diş-kil (KMTTAM 39b/8 s. 55).

dög- "dövmek" < Krh. tög- "döğmek; dövmek, inceltmek" (DLT IV s. 643): dög-gil (KMTTAM 42a/6 s. 58)

dön- "dönmek, geri gelmek"< Krh. tön- "dönmek" (DLT IV s. 645) < *AT tōn- "dönmek" (ATAUÜ s. 269): dön-gil (KMTTAM 42a/11 s. 58).

döz- "sabretmek" < Krh. töz- "soğuktan acıkmak; sabır ve tahammül etmek" (DLT IV s. 648)< *AT tō̄z- "sabretmek, dayanmak, tahammül etmek, katlanmak" (ATAUÜ s. 269): döz-gil (KMTTAM 36b/13 s. 50).

dürt- "dürtmek"< Krh. türt- "sürtmek, sıvamak, çalmak" (DLT IV s. 675): dürt (KMTTAM 23a/11 s. 30).

di-/de- ~ ti "demek, söylemek" < ET te- "demek" (EUTS s. 152) < *AT tē- "demek" (ATAUÜ s. 265): de-gil, di-sin, di-di, ti-p(diye), de-dügü, ti-se (KMTTAM 45a/3 s. 62, GT 124/12 s. 61, GT 228/10 s. 113, GT 24/12 s. 11, İMVS 60a/1 s. 180, İMSV 60a/2 s. 180).

tur- ~ dur- "yardımcı fiil" < ET tur- "ayakta durmak, kalkmak, durmak" (EUTS s. 166): dur-ur, tur-ur (GT 9/7 s. 4, GT 11/3 s. 5).

2.1.1.1.3.6. Çağ.

Çağatay Türkçesinde tek heceli fiilerin sonunda – fiil kök halindeyken ve ünlü ile veya sedalı/sedasız bir ünsüzle başlayan ek alması halinde – (artar, atıp, titse, iltip, tartalı, yırtıp vb.) bir /-t/ > /-d/ sedalılaşmasına tesadüf edilmemiştir. Bu durum Ana Türkçede uzun veya kısa ünlülü olan tek heceli fiilerde de değişmemektedir.

Çağatay Türkçesinde kelime başındaki /t-/ fonemi genellikle korunmakla birlikte çok az sayıda tek heceli fiilde kelime başında bir /t-/ > /d-/ sedalılaşmasına rastlanmaktadır. Bu örneklerin bir kısmı dönemdeki Oğuzca belirtilerdir. Bu olay bir örnekte /t-/ > /d-/ sedalılaşması şeklinde, diğer bir örnekte iki eserde/t-/ > /d-/ sedalılaşması şeklinde, iki eserde ise t ~ d ikili kullanımı şeklinde, son örnekte ise t ~ d ikili kullanımı şeklinde görülmektedir:

dön- "dönmek" < DLT tön- < *AT tō̄n- "dönmek" (ATAUÜ s. 269): dön-düm (ŞT 100a-13 s. 212).

di- /di- ~ ti- "demek, söylemek" < ET te- "demek" (EUTS s. 152) < *AT tē- "demek" (ATAUÜ s. 265): di-di, di-p, di-se, di-miş, di-mekdin, di-rler, di-mek, ti-di, ti-p, ti-gen, di-sem, di-r, ti-yü, di-gen (BD 108/10 s. 182, BD 221-3 s. 236, BD 285-3 s. 252, NMŞF s. 420, NMŞF s. 420, ŞT 69a-12 s. 119, ŞT 67b-4 s. 114, ŞT 67a-4 s. 112, ŞT 70b-9 s. 123, ŞT 104a-8 s. 223, MSD 783 s. 300, MSD 617 s. 252, MSD 798 s. 304, NC[214] 13A/1 s. 46).

[214] Vahit Türk (2006), Ali Şir Nevâyî Nazmü'l-Cevâhir (Hz. Ali'nin Hikmetleri), TDAV Yayınları, Ankara, s.46.

dur- ~ tur- "durmak" < ET tur- "ayakta durmak, kalkmak, durmak" (EUTS s. 166): dur-ur, tur-ar, tur-dı, tur-up, dur-ur, tur-ur, tur-sa (BD 80/6 s. 166, BD 107/4 s. 181, BD 227/1 s. 237, BD 548/1 s. 312, MSD 33 s. 98, MSD 343 s. 176, MSD 356 s. 178).

2.1.1.3.1.7. EOT

Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde tek heceli dört fiilde geçici (ünlü ile başlayan bir ek aldığında) bir /-t/ > /-d/ sedalılaşması görülmektedir. Kelimeler sedalı veya sedasız bir ünsüzle başlayan ek aldığında ise sedalılaşma söz konusu olmamaktadır. Bu fiilerden yalnızca it- fiilinde sedalılaşma, ünlü ile başlayan bir ek aldığında ortaya çıktığı gibi bir eserde (Cemiloğlu, İsmet. (2000). **14.Yüzyıla Ait Bir Kısas-ı Enbiyâ Nüshası Üzerinde Sentaks İncelemesi**, TDK Yayınları, Ankara) hem ünlüyle başlayan bir ek aldığında hem de ünsüzle başlayan bir ek aldığında görülmektedir. :

yut ~ yut(d)- "yutmak" < Krh. yut- "yutmak" (DLT IV s. 818) < *AT yūt- "yutmak" (ATAUÜ s. 263) : yut-sa, yut-mayınca, yut(d)-an (yudan), yut(d)-arsa (yudarsa), yut-dı (KG 53a.13 s. 316, KG 74a.12 s. 331, DKK I 46-3 s. 102, VM 51b.9 s. 118, GT 2 12b-4 s. 137).

git ~ git(d)- "bir yerden bir yere yönelmek, bir yerden hareket edip uzaklaşmak" < ET kit- "gitmek, zail olmak" (EUTS s. 76): git-di, git(d)-erken (giderken), git(d)-e (gide), git-se, git(d)-er (gider), git-di, git-sün, git(d)-en (giden), git(d)-üp (gidüp), git(d)-ince (gidince) (KE 2 154b-3 s. 225, KE 2 145b-13 s. 219, KG 130a.6 s. 373, KG 130a.8 s. 373, MN 2-23 s. 25, MN 213-2 s. 154, DKK I 13-4 s.79, DKK I 147-10 s. 172, VM 4b.9 s. 104, VM 25b.10 s. 110).

güt ~ güt(d)- " 'hayvan' gütmek" < ET küt- "güdmek, bakmak, itina göstermek, özen göstermek" (EUTS s. 83): güt(d)-ende (güdende), güt(d)-erdi (güderdi) (DKK I 269-1 s. 232, VM 104a.11 s. 134).

id / it ~ it(d)- "etmek, eylemek, yapmak" < ET it- "düzenlemek, tertip ve tanzim eylemek, süslemek, hazırlamak, etmek" (EUTS s. 68) < *AT ēt- "tanzim etmek, düzenlemek"[*]: it(d)-er (ider), it-di, it-düñ, it(d)-erler (iderler), it-sün, it(d)-eyin (ideyin), it-se, id-meseler, id-düklerile, it(d)-eler (ideler) (DKK I 35-11 s. 95, DKK I 14-

[*] "itmek, iteklemek" anlamındaki Ana Türkçede kısa ünlülü olan "it-" fiili Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde sedalılaşmamış şekilde karşımıza çıkmaktadır: it-e gör- (MN 342- 7 s. 221).

13 s. 81, GT 2 20a-2 s. 148, GT 2 71a-8 s. 225, KE 2 87b-1 s. 178, KE 2 85a-12 s. 177, KE 2 12a-7 s. 127, KE 2 12a-8 s. 127, KG 116a.5 s. 363).

Eski Oğuz Türkçesinde çoğunluğu kısa ünlülü olan tek heceli fiilerin (artıcı, atup, biter, yatan, yırtarlar vb.) sonunda bir /-t/ > /-d/ sedalılaşması yoktur.

Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde tek heceli fiilerin sonunda /-t/ > /-d/ sedalılaşması az sayıda kelimede görülmekle birlikte tek heceli fiilerin başında daha yaygın olarak /t-/ > /d-/ sedalılaşması görülmektedir. Kelime başında /t-/ > /d-/ sedalılaşması görülen tek heceli fiilerin büyük bir kısmı ince sıradan ünlülü kelimelerdir:

deg- "değmek, ait olmak, yetişmek, ulaşmak, miras olarak kalmak, kıymetinde olmak" < Krh. teg- "değmek; dokunmak; ermek, erişmek, varmak; yakalamak; düşmek; hücum etmek" (DLT IV s. 592): deg-se, deg-miş, deg-ir, deg-e, deg-di, deg-ende, deg-en (KG 6b.12 s. 281, KG 49b.4 s. 313, MN 104-16 s. 92, GT 2 48b-9 s. 192, GT 2 62b-11 s. 212, DKK I 11-6 s. 78, VM 100a.5 s. 132).

del- "delmek, delik açmak, yarmak" < Krh. tel- "delmek; sürüye katmak" (DLT IV s. 596): del-se, del-elden, del-erdüm, del-er, del-üp (KG 135a.10 s. 376, MN 26-7 s. 45, GT 2 3b-4 s. 129, DKK I 248-12 s. 223, DKK I 239-11 s. 218).

di-/dė- "demek, söylemek" < ET te- "demek" (EUTS s. 152) < *AT tē- "demek" (ATAUÜ s. 265): di-di, di-r, di-se, di-miş, di-yüp, di-dügüñden, dė-sün, di-gey, di-dük (KG 9b.1 s. 283, KG 54b.2 s. 316, KG 3a.3 s. 278, DKK I 98-5 s. 135, DKK I 91-13 s. 131, GT 2 22b-1 s. 151, MN 13-3 s. 35, MN 47-7 s. 58, VM 41a.3 s. 115).

diñ- "durmak, kesilmek" < Krh. tın- "dinlenmek; solumak, nefes almak; dinmek, sonu gelmek" (DLT IV s. 616) < *AT tīn- "dinlenmek, nefes almak; dinmek, durmak" (ATAUÜ s. 258): diñ-ince, diñ-mez (KG 46b.5 s. 311, MN 238-1 s. 167).

dir- "dermek, toplamak, bir araya getirmek" < Krh. tėr- "dermek, toplamak" (DLT IV s. 604) < *AT tēr- "dermek, toplamak" (ATAUÜ s. 265): dir-er, dir-gil, dir-miş, dir-di, dir-üp (KG 103a.10 s. 353, KG 136a.1 s. 377, GT 2 39a-4 s. 179, DKK I 273-5 s. 234, DKK I 301-12 s. 250).

dög- "dövmek, hasat etmek; çözmek, dağıtmak; ezmek" < Krh. tög- "döğmek, dövmek, inceltmek): dög-üp, dög-mezsin?, dög-er, dög-di, (KG 146a.15 s. 384, GT 2 61b-14 s. 211, DKK I 144-5 s. 169, DKK I 112-2 s. 145).

dön- "dönmek, geri dönmek; caymak, sözünü ve ahdini tutmamak; tekrarlamak; başka bir dine geçmek; benzemek, benzeşmek" < Krh. tön- "dönmek" (DLT IV s. 645) < *AT tön̄- "dönmek" (ATAUÜ s. 269): dön-se, dön-üp, dön-er, dön-di, dön-gil, dön-mez, dön-miş (KG 18a.2 s. 289, KG 121b.9 s. 367, KG 26a.14 s. 296, MN 183-4 s. 139, DKK I 32-5 s. 92, DKK I 3-11 s. 74, DKK I 83-4 s. 125).

dürt- "sürmek, sürtmek; sıkıştırmak, dürtmek" < Krh. türt- "sürtmek, sıvamak, çalmak" (DLT IV s. 674): dürt-se, dürt-eler, dürt-sün (KG 8a.9 s. 282, KG 58a.10 s. 320, DKK I 118-10 s. 151).

düş- "yere düşmek, devrilmek; kırılmak; girmek, düşmek; sakıt olmak, düşmek; ait olmak, uygun gelmek; parçalanmak, yere serilmek…" < Krh. tüş- "düşmek, inmek" (DLT IV s. 677): düş-se, düş-üp, düş-er, düş-di, düş-mişidi, düş-mez (KG 105b.15 s. 355, KG 135a.8 s. 376, KG 43a.3 s. 308, DKK I 17-4 s. 82, KE 2 121b-6 s. 203, MN 289-3 s. 192).

düz- "yapmak, onarmak; düzeltmek, tamir etmek" < Krh. tüz- "düzmek, düzeltmek" (DLT IV s.680): düz-er-iken, düz-gil, düz-di, düz-mişdür, düz-mege (KG 152a.1 s. 388, KG 151b.8 s. 388, DKK I 34-11 s. 94, MN 2-16 s. 25, GT 2 6a-3 s. 133).

İnce sıradan ünlülü iki tek heceli fiilde ise kelime başında /t-/ > /d-/ kalıcı sedalılaşmasının yanında bazı eserlerde t ~ d ikili kullanımı da görülmektedir.

dik- / dik- ~ tik- "iğne ile tutturmak, dikmek; kökleşmek üzere toprağa sokmak" < Krh. tik- "bir şeyi delmek, dürtmek, sokmak; -ağaç- dikmek; bir şeyi dikey hale getirmek; -dikiş- dikmek" (DLT IV[215] s. 620): dik-se, dik-erseñ, dik-di, tik-üp, dik-miş, dik-dirüp (KG 126a.14 s. 370, KG 129b.3 s. 373, DKK I 65-5 s. 115, DKK I 221-3 s. 209, GT 2 63b-2 s. 213, VM 6b.8 s. 105).

dök- / tök- ~ dök- "boşaltmak, dökmek, düşürmek, saçmak" < Krh. tök- "dökmek" (DLT IV s. 644): dök-en, dök-se, dök-er, dök-di, dök-mese, tök-düñ, tök-meyinçe, dök-üp (KG 151a.7 s. 388, KG 102b.8 s. 352, GT 2 63b-7 s. 213, GT 2 4a-12 s. 130, DKK I 70-7 s. 118, DKK I 254-8 s. 225, DKK I 232-9 s. 214, MN 41-2 s. 55).

Taranan Eski Oğuz Türkçesi metinlerinden sadece bir eserde, kalın sıradan ünlülü tek heceli bir fiilde /t-/ > /d-/ kalıcı sedalılaşması görülmektedir:

---

[215] Besim Atalay (Çeviren) (B) (1999), Divanü Lûgat-it-Türk Dizini "Endeks" IV, TDK Yayınları, Ankara.

dın- "ses çıkarmak, söz söylemek" < Krh. tın- "dinlenmek; solumak, nefes almak; dinmek, sonu gelmek" (DLT IV s. 616) < *AT tīn- "dinlenmek, nefes almak; dinmek, durmak" (ATAUÜ s. 258): dın-mağıl (KG 43a.10 s. 308).

Taranan eserlerde tek heceli ve kalın sıradan bir fiilde ise t ~ d ikili kullanımıyla beraber /t-/ > /d-/ sedalılaşması görülmektedir:

Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde tek heceli kalın ünlülü dört fiilde t ~ d ikili kullanımı tespit edilmiştir. Bütün bu kullanımlar bu dönemde sedalılaşma olayının bazı kelimelerde kuvvetli bir temayül olarak varlığını hissettirirken (ikili kullanımlarda) bazı kelimelerde (özellikle kelime başındaki sedalılaşma örneklerinde) ise sedalılaşma temayülünün kurallaştığını göstermektedir:

dart- ~ ṭart- "çekmek" < Krh. "tartmak; cezbetmek; çekmek, uzatmak, germek; getirmek, almak, çıkarmak" (DLT IV s. 580): dart-ası, ṭart-up, ṭart-sa (KG 4b.1 s. 279, KG 8a.3 s. 282, KG 7b-2 s. 281).

doġ- ~ ṭoġ- "doğmak, dünyaya gelmek; doğurmak" < Krh. tog-/toğ- "doğmak, meydana çıkmak, belirmek; yüselmek, havalanmak, göğe ağmak" (DLT IV s. 631): doġ-duḳda, ṭoġ-an, doġ-madı, ṭoġ-mış, ṭoġ-sa (MN 31-5 s. 47, MN 71-6 s. 71, KG 2b.9 s. 278, KG 78b.14 s. 335, KG 48a.15 s. 312).

dur-/ dur- ~ ṭur- "durmak, kalmak; kalkmak, dolaşmak; durmak, bulunmak; -dır (yardımcı fiil" < Krh. tur- "durmak; çıkmak, yükselmek; ayakta durmak, kalkmak, kalkımak; zayıflamak" (DLT IV s. 653-654): dur-up, dur-, ṭur-dı, dur-dığı, ṭur-sa, dur-uram, ṭur-up (MN 16-4 s. 37, VM 118a.7 s. 137, VM 117a. 5 s. 137, KG 142b.12 s. 382, KG 24b.6 s. 295, DKK I 88-1 s. 128, DKK I 11-7 s. 78).

dut- ~ ṭut- "tutmak, yakalamak" < Krh. ṭut- "tutmak, yakalamak" (DLT IV s. 661): dut-dum, ṭut-duġı, dut-up, ṭut-maz, dut-mış, ṭut-dı, dut-ġıl, ṭut-arsaŋ (KG 135b.1 s. 377, KG 49a.11 s. 313, GT 2 39b-4 s. 180, GT 2 74a-13 s. 230, VM 78b.10 s. 126, VM 75b.6 s. 125, MN 32-4 s. 48, MN 68-4 s. 69).

2.1.1.1.4. Çok Heceli Fiillerde /t /> /d/ Sedalılaşması

2.1.1.1.4.1. Kök.

Yazıtlarda çok heceli fiillerin bazılarının /-d/ fonemiyle bittiği görülmektedir. Kelimeler yalın haldeyken ve ünlü veya sedalı/sedasız bir ünsüzle başlayan ek almaları durumunda da /-d/ foneminin varlığı değişmemektedir (başadu, eşidip, kuuladmış vb.). Eski Türkçede, kelime içinde ve sonunda /d/ foneminin bulunabildiği gerçeğinden

hareketle bu kelimelerdeki /-d/ fonemini bir sedalılaşma değil, kelimenin orijinal şekli olarak kabul etmek gerekir. Hatta bu kelimelerden bazılarının-mesela eşid- (işitmek) fiilinin- Eski Türkçe Dönemi'nden sonraki tarihî dönemlerde /-t/'li kullanımı bir sedasızlaşma örneği kabul edimelidir.

Yazıtlardaki çok heceli bir fiil ise hem "t"li hem de "d"li imla ile kullanılmıştır:

igid-/igit- "beslemek, doyurmak": igid-eyin, igid-iñ, igid-miş, igid-ür, igit-ti, igit-tim (KT D28 s. 32, BK K13 s. 48, KT G9 s. 22, KT GD s. 40, KT D16 s. 28, KT D29 s. 32).

Köktürkçede yukarıda bahsettiğimiz çok heceli fiiller dışında, sonu "t" ile biten çok heceli fiillerde (agıtıp, akıttımız, yagutir vb.) ise -ek almadan ve ünlü veya sedalı/sedasız bir ünsüz alması durumunda da- bir /-t/ > /-d/ sedalılaşması görülmemektedir.

2.1.1.1.4.2. Uyg.

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde sonu/-t/ fonemiyle biten çok heceli birçok fiil örneğinde (anutmış, basıtıp, emgetürler, tiletsün, yorıtur vb.) bir /-t/ > /-d/ sedalılaşması söz konusu değildir. Bu durum, kelime yalın haldeyken ve ünlü ile veya sedalı/sedasız ünsüzle başlayan bir ek aldığında da değişmemektedir. Yine, aslî uzun ünlülü kelimelerde de bir /-t/ > /-d/ sedalılaşması yoktur.[*]

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde çok heceli bazı fiillerin yalın halde veya ek almış (ünsüz veya ünlüyle başlayan) halde /-d/ sedalı ünsüzüyle yazıldığı tespit edilmiştir. Bu kelimelerde bir sedalılaşmadan söz etmek mümkün değildir. Örnek kelimelerin bir kısmı kök halinde iken bir kısmı da Eski Türkçede isimden fiil yapma eki olan –d/ed/ad ekiyle oluşmuştur (eşidip, igidtim, kutadtaçı, yokadıp vb.). Eski Türkçede kelime içinde ve sonunda "d" ünsüzü bulunabildiği için söz konusu kelimelerdeki "d" ünsüzü de kelimelerin aslî hallerinde mevcuttur.

2.1.1.1.4.3. Krh.

Karahanlı Türkçesi eserlerinden Kutadgu Bilig'de, birçoğu Eski Uygur Türkçesindeki örnekleriyle aynı olan, sonu /-d/ fonemiyle biten çok heceli fiillere

[*] Taradığımız metinlerde çok heceli fiillerin sonunda bir /-t/ > /-d/ sedalılaşması tespit edilmemekle birlikte Prof. Dr. Kemal Eraslan (Eski Uygur Türkçesi Grameri, s. 85) çeşitli kaynaklardan aldığı üç çok heceli fiili /-t/ > /-d/ sedalılaşmasına örnek göstermektedir. Bu örneklerden ikisindeki sedalılaşma kelime sonunda iken birisi kelime içindedir: "**artatur > artadur** (Bewusstseinslehre, 367, 9) 'yok eder'; **bititip > bitidip** (Briefe Hts., 2006) 'yazdırıp'; **kiterip > kiderip** (Biogr. Hts.; Kap. VI, 31r,8) 'giderip' ".

raslanmaktadır. Eski Uygur Türkçesi bölümünde de izah edildiği gibi bu kelimelerdeki /-d/ fonemi bir sedalılaşma sonucu değil kelimelerin veya kelimelere getirilen eklerin aslî hallerinde mevcuttur. Ancak Divanü Lûgat-it-Türk'te bu kelimelerin bir kısmı "t: ت" ile yazılırken bir kısmı da t ~ d ikili kullanımıyla yazılmıştır. Kaşgarlı "t: ت"li yazımların bir kısmını idgamla izah etmiş ve kelimelerin aslının "ḍ:dh:ذ"li olduğunu söylemiştir. Bir kısım "t"li yazımda ise bu not görülmemektedir. Bir kelime ise Divan'da da /-d/ fonemiyle bitmiştir. Örneklerde Divan'daki "t"li yazımları göstermeyip sadece t ~ d ikili kullanımlarına yer verilecektir. Karahanlı Türkçesinde tespit edilen -özellikle Divanü Lûgat-it-Türk'te t ~ d ikili kullanımıyla yazılan çok heceli fiiller şunlardır:

abıd- ~ abıt- "gizlemek, saklamak, örtülmek" < ET abıt- "teskin etmek, avutmak" (EUTS s. 1): abıd-dı, abıt-, abıt-tı, abıt-ur, abıt-gan (DLT I s. 216-10, DLT I s. 206-19, DLT I s. 206-15, DLT I s. 206-19, DLT I s. 154-14).

bilgedh- ~ bilget- "akıllanmak": bilgedh-ti, bilget-, bilget-ti, bilget-ür (DLT II s. 340-14, DLT II s. 340-16, DLT II s. 340-13, DLT II s. 340-16).

bokadh- ~ bokat- "boğalanmak, boğa olmak": bokadh-tı, bokat-, bokat-tı, bokat-ur (DLT II s. 308-10, DLT II s. 308-11, DLT II s. 308-9, DLT II s. 308-11).

buladh- ~ bulat- "tencere buğusunda pişirmek": buladh-tı, bulat-, bulat-tı, bulat-ur (DLT II s. 310-8, DLT II s. 310-10, DLT II s. 310-4, DLT II s. 310-10).

eredh- ~ arıt-/eret "taşağı çıkarmak, iğdiş etmek; çocuğu sünnet etmek; erkekleşmek": arıt-tı, eret-ti, eredh-ti, eredh-ür (DLT I s. 208-10, DLT I s. 208-12, DLT I s. 208-15, DLT I s. 208-17).

igiḍ-/igḍ- / ikit- ~ ikidh- "terbiye etmek, eğitmek, yetiştirmek, beslemek" < ET igid ~ igit "beslemek" (OYTT s. 142/143): igḍ-ip, igiḍ-miş, igiḍ-ti, ikit-ti, ikidh-ür, ikidh-ti (KB 2 B260/3549 s. 626, KB 2 B326/4522 s. 776, KB 2 B345/4791 s. 814, DLT I s. 213-8, DLT I s. 213-11, DLT I s. 213-10).

kalnadh- ~ kalnat- "kalınlaşmak": kalnadh-tı, kalnat-, kalnat-tı, kalnat-ur (DLT II s. 350-11, DLT II s. 350-12, DLT II s. 350-9, DLT II s. 350-12).

ulgadh- ~ ulgat- "büyümek, ulu olmak": ulgadh- tı, ulgadh-u, ulgat-tı, ulgat-ur (DLT I s. 263-22, DLT II s. 268-20, DLT I s. 263-21, DLT I s. 263-23).

yarpadh- ~ yarpat- "iyileşmek, ayağa kalkmak, serpilip büyümek": yarpadh-tı, yarpat-, yarpat-tı, yarpat-ur (DLT II s. 351-19, DLT II s. 351-18, DLT II s. 351-15, DLT II s. 351-18).

yarsudh- ~ yarsıt- "tiksindiği şey yüzünden tükürmek, tiksindirmek": yarsudh-tı, yarsıt-, yarsıt-tı, yarsıt-ur (DLT II s. 353-26, DLT II s. 353-25, DLT II s. 353-22, DLT II s. 353-25).

yinedh- ~ yinet- "sağlamak, yeğnilemek": yinedh-ti, yinet-, yinet-ti, yinet-ür (DLT II s. 317-16, DLT II s. 317-16, DLT II s. 317-14, DLT II s. 317-15).

yufgadh- ~ yufgat- "yozlaşmak, dik başlı olmak": yufgadh-tı, yufgat-, yufgat-tı, yufgat-ur (DLT II s. 354-16, DLT II s. 354-17, DLT II s. 354-14, DLT II s. 354-17).

Karahanlı Türkçesinde sonu/-t/ fonemiyle biten çok heceli fiillerin sayısı oldukça fazladır. Bu fiillerde, gerek yalın halde gerekse ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında veya sedalı/sedasız bir ünsüzle başlayan bir ek aldıklarında, bir /-t/ > /-d/ sedalılaşması görülmemektedir. Bu durum aslî uzun ünlülü kelimelerde de değişmemektedir (arıtur, eşitti, eşitür, ögretür, törütti, törütür vb.).

2.1.1.1.4.4. Hrz.

Harezm Türkçesi metinlerinde tamamı fiilden fiil yapma eki olan "-t" ile kurulmuş çok heceli fiillerin sonunda –yalın halde, ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında veya sedalı/sedasız bir ünsüzle başlayan bir ek aldıklarında, birkaç örnek dışında (aytı ~ aydı "ME 64r17/99r1") , bir /-t/ > /-d/ sedalılaşması yoktur.

Harezm Türkçesinde çok heceli fiillerin sonunda çok az örnekte sadece geçici /-t/ >/-d/ sedalılaşması görülürken çok heceli fiillerin başında ise çok sayıda /t-/ > /d-/ kalıcı sedalılaşması görülmektedir. Bu sedalılaşma ya doğrudan /t-/ > /d-/ kalıcı sedalılaşması şeklinde veya t ~ d ikili kullanımı şeklinde (sedalılaşma temayülüyle) karşımıza çıkmaktadır. /t-/ > /d-/ kalıcı sedalılaşmasının görüldüğü örneklerin büyük bir kısmı bu dönemde Oğuz Türkçesi özelliklerinin en çok görüldüğü Mukaddimetü'l-Edeb'de karşımıza çıkmaktadır. Bu örneklerde dikkat çeken husus şudur: Mukaddimetü'l-Edeb'deki bu örnekler Harezm Türkçesindeki Oğuzca unsurların ne kadar yoğun olduğunu göstermektedir. Ancak daha önemlisi Harezm Türkçesinden sonra gelişen ve Oğuzcanın ilk müstakil örneği olan Eski Oğuz Türkçesinde bu kelime başındaki /t-/ > /d-/ sedalılaşması çoğunlukla ince sıradan ünlülü kelimelerde görülürken Mukaddimetü'l-Edeb'de hem ince hem de kalın sıradan ünlülü birçok kelimede görülmektedir. Bu da kelime başında görülen bu sedalılaşmanın başlangıçta kalın ve ince sıradan ünlülü kelimelerde görülürken tarihi süreçte daha çok ince sıradan

ünlülü kelimelerde kalıcı olarak varlığını sürdürdüğünü göstermektedir. Mukaddimetü'l-Edeb'de tespit edilen çok heceli fiilerin başında görülen /t-/ > /d-/ sedalılaşması ve t ~ d ikili kullanımı örneklerinden bazıları şunlardır:

danış- "danışmak" < Krh. tanuş- "danışmak; işaretleşmek" (DLT IV s. 572) <* AT tān- "danışmak" (ATAUÜ s. 255): danış-tı (ME 110-8 s. 53).

dangsuḳla- "tuhafsınmak, acayip bulmak" < ET tangsuḳ "acaip, kıymetli, değerli" (EUTS s. 147): dangsukla-dı (ME 181-6 s. 69).

darġa- (dağılmak, ayrılmak) <*AT tār- "dağıtmak"/tāgı- "dağılmak" (ATAUÜ s. 254): darġa-dı (ME 190-1 s. 71).

darıḳtur- "darıltmak" < ET tarın- "hırslanmak, öfkelenmek, kızmak, hiddetlenmek" (EUTS s. 148) < *AT tārın- "darılmak" (ATAUÜ s. 254): darıḳtur-dı (ME 14-3 s. 33).

dayın- "ayağı kaymak, sürçmek" < ET tay- "düşmek, inhiraf etmek, kaymak, sukut etmek" (EUTS s. 150) < *AT tāy- "kaymak" (ATAUÜ s. 255): day(ı)n-ıp (ME 173-4 s. 67).

degindür- "ulaştırmak" < ET tegin- "yaklaşmak, erişmek, sevkolunmak" (EUTS s. 151): degindür-di (ME 51-1 s. 40).

depnüş- "tepişmek" < Krh. tepiş- "tepişmek" (DLT IV s. 601) < *AT tēp- "depremek, kımıldamak, harekete gelmek" (ATAUÜ s. 265): depnüş-ti (ME 123-4 s. 56).

dıḳıl- "dolmak" < Krh. tıḳıl- "tıkılmak, sıkışmak" (DLT IV s. 614): dıḳıl-dı, dıḳıl-ıp (ME 165-2 s. 64, ME 165-2 s. 64).

dikil- "dikelmek, kalkmak" < Krh. dikil- "dikilmek…" (DLT IV s. 620): dikil-di (ME 114-5 s. 54).

dilin- "dilinmek, dilimlenmek" < Krh. tilin- "uzunlamasına dilinmek" (DLT IV s. 623): dilin-di (ME 160-1 s. 63).

dizil- "dizilmek"< Krh. tizil- "dizilmek" (DLT IV s. 629) < ET tiz- "dizmek" (EUTS s. 158): dizil-miş (ME 133-2 s. 58).

doġurul- "doğurulmak" < ET toġ- "doğmak, doğuş" (EUTS s. 159): doġurul-mış (ME 44-4 s. 39).

dolduruş- "doldurmakta yarış etmek" < Krh. toltur- "doldurmak" (DLT IV s. 637) < *AT tōl- "dolmak" (ATAUÜ s. 260): dolduruş-tılar (ME 118-1 s. 55).

dolġan- “dolanmak, sarınmak” < ET tolgan- “dönmek; incinmek, rahatsızlanmak” (EUTS s. 160: dolġan-dı (ME 154-4 s. 62).

dögül- “döğülmek” < Krh. tög- “döğmek; dövmek, inceltmek” (DLT IV s. 643): dögül-di (ME 160-5 s. 64).

dömder- “ters çevirmek” < Krh. töngder- “döndermek, altını üstüne getirmek” (DLT IV s. 645): dömder-di (ME 77-7 s. 45).

dörelen- “töreye uymak”< ET törü “töre, örf, kanun, nzam) (EUTS s. 163): dörelen-di (ME 141-6 s. 60).

dörüdül- “yaratılmak”< ET törüt- “türetmek” (EUTS s. 163): dörüdül-miş (ME 19-6 s. 34).

döşe- “döşemek” < ET töşe- “döşemek” (EUTS s. 163) < *AT tōş “döş, göğüs” (ATAUÜ s. 269): döşe-di (ME 65-6 s. 43).

durıt- “kaldırmak”< Krh. turġur- “durdurmak; kaldırmak, dikmek…” (DLT IV s. 655): durıt-dı (ME 37-1 s. 37).

duydur- “duyurmak” < ET tuy- “duymak” (EUTS s. 167): duydur-dı (ME 13-7 s. 33).

Harezm Türkçesi eserlerinde Mukaddimetü’l-Edeb dışında /t-/ > /d-/ sedalılaşması görülen iki örnek daha tespit edilmiştir. Bu örnekler ve geçtikleri eserler şunlardır:

döyül- “çırpmak, dövmek” < Krh. tög- “döğmek” (DLT IV s. 643): döyül-miş (OABKTSV s. 101).

delür- “delirmek” < Krh. telü “deli” (DLT IV s. 597) < *AT tēlü “deli” (ATAUÜ s. 265): delür-mek (MM 6a/14-309 s. 13).

Mukaddimetü’l-Edeb’de tespit ettiğimiz t ~ d ikili kullanımıyla karşımıza çıkan sedalılaşma örnekleri de şunlardır:

dolan- ~ tolan- “örtünmek, bürünmek, dolanmak, sarınmak” < ET tolgan- “çevrilmek, dönmek” (EUTS s. 160): dolan-dı, tolan- dı (ME 178-3, ME 170-6 s. 66).

doldur- ~ toldur- “doldurmak” < Krh. toltur- “doldurmak” (DLT IV s. 637) < *AT tōl- “dolmak” (ATAUÜ s. 260)): doldur-dı, toldur-dı (ME 73-5 s. 44, ME 24-3 s. 35).

dökül- ~ tökül- “dökülmek” < ET tökül- “dökülmek” (EUTS s. 163): dökül-di, tökül-di (ME 160-8 s. 64, ME 154-7 s. 63).

dölendür- ~ tölendür- "sağlamlaştırmak, sabitleştirmek": dölendür-di, tölendür-di (ME 37-3 s. 38, ME 37-3 s. 38).

duruḳ- ~ turuḳ- "duraklamak, durmak" < Krh. turuḳ- "durmak; toplanmak" (DLT IV s. 657) < ET tur- "ayakta durmak, kalkmak, durmak": duruḳ-dı, turuḳ-tı (ME 185-5 s. 70, ME 202-5 s. 73).

duruş- ~ turuş- "kalkışmak, duruşmak" < ET turuş- "savaşmak" (EUTS s. 166): duruş-dı, turuş-dı (ME 113-7 s. 54, ME 108-4 s. 52).

daḳıl- ~ taḳıl- "dağılmak" < *AT tāġı- "dağılmak" (ATAUÜ s. 254): daḳıl-dılar, taḳıl-dı (ME 174-3 s. 67, ME 163-1 s. 64).

dara- ~ tara- "taramak" < Krh. tara- "taramak, dağıtmak" (DLT IV s. 576): dara-dı, tara-dı (ME 135-3 s. 59, ME 178-3 s. 68).

dese- ~ tese- "denkleştirmek, mukabele etmek": dese-di, tese-di (ME 126-8 s. 57, ME 114-3 s. 54).

dındur- ~ tındur- "dindirmek, dinlendirmek" < ET tıntur- "dinlendirmek"(EUTS s. 155) < *AT tīn- "dinlenmek, nefes almak; dinmek, durmak" (ATAUÜ s. 258): dındur-dı, tındur-dı (ME 97-8 s. 50, ME 39-7 s. 38).

dirliş- ~ tirliş- "yaşamak, birlikte yaşamak" <*AT tmr- "yaşamak" (ATAUÜ s. 267): dirliş-di, tirliş-gen (ME 119-6 s. 55, ME 112-7 s. 53).

doġur- ~ toġur- "doğurmak" < ET toġur- "doğurmak" (EUTS s. 159): doġur-dı, toġur- (ME 44-4 s. 39, ME 30-6 s. 36).

doḳu- ~ toḳu- "iç içe geçirmek" < ET toḳu- "dokumak": doḳu-dı, toḳu-dı (ME 85-3 s. 47, ME 76-7 s. 45).

doḳuş- ~ tokuş- "vuruşmak, savaşmak" < Krh. toḳuş- "vuruşmak, çarpışmak, harbetmek" (DLT IV s. 635): dokuş-dı, dokuş-tı, tokuş-dı (ME 110-1 s. 53, ME 113-7 s. 54, ME 125-5 s. 57).

dölen- ~ tölen- "kararlı olmak, sabit kalmak, sağlam olmak": dölen-di, tölen-mek (ME 44-4 s. 39, ME 20-4 s. 34).

dörüt- ~ törüt- "yaratmak, türetmek" < ET törüt- "türetmek" (EUTS s. 163): dörüt-gen, törüt-di (ME 19-7 s. 34, ME, 135-4 s. 59).

dutun- ~ tutun- " 'verdiği sözü' tutmak" < ET tutun- "tutunmak, tutulmak" (EUTS s. 167): dutun-madı, tutun-dı (ME 93-6 s. 49, ME 43-6 s. 39).

dutuştur- ~ tutuşdur- "tutuşturmak": dutuştur- , tutuşdur-dı (ME 67-6 s. 43, ME 73-7 s. 44).

düken- ~ tüken- "tükenmek" < ET tüke- "bitmek, tükenmek" (EUTS s. 168): düken-di, tüken-di (ME 157-2 s. 63, ME 28-6 s. 36).

düzül- ~ tüzül- "düzgün olmak, nizama girmek, dizilmek" < ET tüzül- "dizilmek, sırada olmak" (EUTS s. 170): düzül-di, tüzül-di (ME 142-3 s. 60, ME 157-3 s. 63).

Harezm Türkçesinde çok heceli fiillerde kelime içinde az da olsa /-t-/ > /-d-/ sedalılaşması görülmektedir. Bu sedalılaşma, bazen doğrudan /-t-/ > /-d-/ kalıcı sedalılaşması şeklinde bazen de -t- ~ -d- ikili kullanımı şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bu konuyla ilgili bütün örnekler sadece Mukaddimetü'l-Edeb'de görülmektedir. Bunun tek istisnası ise budaḳlan- (çatallanmak, yayılmak) fiilidir. Bu kelime Mukaddimetü'l-Edeb'in yanısıra Anonim Kur'an Tefsiri'nde de kullanılmıştır. Örneklerin Mukaddimetü'l-Edeb'de görülme sebebi elbette Harezm Türkçesindeki Oğuzca özelliklerin en çok görüldüğü eser olmasındandır. Konuyla ilgili örnekler şunlardır:

antdıḳ- ~ andıḳ- "ant içmek, yemin etmek" < ET antıḳ- "yemin etmek, ant içmek" (EUTS s. 12): antdıḳ-dı, andıḳ-tı, andıḳ-dılar (ME 152-3 s. 62, ME 59-7 s. 42, ME 200-6 s. 73).

ardıl- "tırmanmak, çıkmak" < Krh. artıl- "yüklemek, binmek; erişilmek" (DLT IV s. 38) < *AT ārt "art, arka" (ATAUÜ s. 250): ardıl-dı, ardıl-u mün- (ME 187-2 s. 70, ME 176-7 s. 68).

ata- ~ ada- "adlandırmak, ad vermek" < ET ata- "adlandırmak, ad vermek" (EUTS s. 16) < *AT āt "ad, unvan" (ATAUÜ s. 250): ada-dı, ata-dı (ME 106-6 s. 52, ME 25-3 s. 35).

buda- "budamak" < ET buta- "budamak, vurmak, döğmek, kesmek" (EUTS s. 36) < *AT būta-/būtı- "budamak" (ATAUÜ s. 262): buda- (ME 66-3 s. 43).

budaḳlan- "çatallanmak, yayılmak" < Krh. butaḳlan- "budaklanmak, tomurcuklanmak, kollara ayrılmak" (DLT IV s. 120) < *AT būta-/būtı- "budamak" (ATAUÜ s. 262): budaḳlan-dı, budaklan-ur (ME 154-8 s. 63, OABKTSV s. 87).

ėdil- "yapılmak, edilmek" < ET etil- "edilmek" (EUTS s. 52) < *AT ēt- "tanzim etmek, düzenlemek" (ATAUÜ s. 264): ėdil-miş (ME 178-4 s. 68).

ėdin- "edinmek, süslenmek, hazırlanmak" < Krh. etin- "edinmek, hazırlanmak" (DLT IV s. 202): ėdin-di (ME 167-3 s. 65).

ėdiş- “birlikte yapmak” < Krh. etiş- “barıştırmak, beraber yapmak” (DLT IV s. 203): ėdiş-ür, ėdiş-ti (ME 125-8 s. 57, ME 109-5 s. 32).

kedil- “gidilmek” < Krh. kit- “gitmek” (DLT IV s. 336) < *AT kīt- “gitmek” (ATAUÜ s. 265): kedil-di (ME 159-1 s. 63).

2.1.1.1.4.5. Kpç.

Kıpçak Türkçesinde tamamına yakını fiilden fiil yapan “-t” ekiyle kurulmuş çok heceli fiillerin sonunda –yalın halde, ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında veya sedalı/sedasız bir ünsüzle başlayan bir ek aldıklarında- bir /-t/ > /-d/ sedalılaşması yoktur. Bu durum, Ana Türkçede aslî uzun ünlülü olan fiillerde de geçerlidir (aġrıtur, közetür, aslattı, işitip vb.).

Taranan Kıpçak Türkçesi eserlerinde çok heceli fiillerin sonunda bir/-t/ > /-d/ sedalılaşması görülmemekle birlikte, çok heceli fiillerin başında, az sayıda da olsa, /t-/ > /d-/ kalıcı sedalılaşması görülmektedir. Bu örneklerin büyük bir kısmı Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî’de görülmektedir. Gülistan Tercümesi’nde görülen örnek ise t ~ d ikili kullanımıyla karşımıza çıkmaktadır:

degin- “ulaştırmak, yetiştirmek” < ET tegin- “yaklaşmak, erişmek, sevk olunmak” (EUTS s. 151): degin-gil (KMTTAM 41a/5 s. 57).

degşür- “değiştirmek” < ET tegşül- “değiştirmek” (EUTS s. 151): degşür-gil (KMTTAM 44b/6 s. 61).

dıldaġla- “hac için bedel göndermek” < ET tıltaġ “sebep, mucip” (EUTS s. 155): dıldaġla-ġıl (KMTTAM 39b/1 s. 55).

disle- ~ tısla-/tisle- “dinlemek” < Krh. tingle- “dinlemek” (DLT IV s. 624): disle-di, tısla- (GT 175/6 s. 87, GT 337/1 s. 168).

dişle- “dişlemek, ısırmak” < ET tişle- “dişlemek” (EUTS s. 157): dişle-gen, dişle-r (KT 203b/1 s. 73, KT 203b/2 s. 73).

dile- “istemek” < ET tile- “dilemek, istemek” (EUTS s. 156): dile-seler (KT 208a/7 s. 76).

doḳı- “dokumak” < ET toḳu- “dokumak” (EUTS s. 160): doḳı-ġıl (KMTTAM 37b/9 s. 52).

dozat- “tozutmak” < Krh. tozıt- “tozutmak” (DLT IV s. 643) < *AT tōz “toz” (ATAUÜ s. 260): dozat-kil (KMTTAM 44b/4 s. 61).

düken- "tükenmek" < ET tüke- "tükenmek, bitmek" (EUTS s. 168): düken-ince (KT* 201b/3 s. 71).

dürüş- "çalışmak"< Krh. türüş- "dürmekte yardım ve yarış etmek" (DLT IV s. 676): dürüş-kil (KMTTAM 36a/8 s. 50).

2.1.1.1.4.6. Çağ.

Taranan Çağatay Türkçesi eserlerinde tespit ettiğimiz çok heceli fiillerde, kelime sonunda, kelime içinde ve kelime başında, (ayıttı, işitür, ḳuratıp, uzatur, yöritüp vb.) kalıcı veya geçici bir /t/ > /d/ sedalılaşması görülmemektedir.

2.1.1.1.4.7. EOT

Taranan Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde tespit ettiğimiz sonu/-t/ fonemiyle biten çok heceli fiilerde geçici /-t/ > /-d/ sedalılaşması vardır. Bu kelimelerde yalın halde veya sedalı/sedasız bir ünsüzle başlayan bir ek aldıklarında bir /-t/ > /-d/ sedalılaşması görülmezken ünlü ile başlayan ek aldıklarında /-t/ > /-d/ sedalılaşması görülmektedir. Konuyla ilgili seçtiğimiz örnek kelimeler aşağıda verilmiştir:

ağlat(d)- "ağlatmak" < ET ağla- "ağlamak" (EUTS s. 5)< *AT āgla- "ağlamak" (ATAUÜ s. 249): ağlat-dılar, ağlat(d)- asın (agladasın), ağlat(d)-a (aglada) (DKK I 134-5 s. 162, DKK I 143-9 s. 169, KG 64b. 4 s. 324).

arıt(d)- "temizlemek, arıtmak" < ET arıt- "temizletmek" (EUTS s. 13) < *AT ārı- "temizlemek" (ATAUÜ s. 250): arıt-sa, arıt-maz, arıt(d)-a (arıda), arıt(d)-ur (KG 8b.12 s. 282, KG 5b.1 s. 280, KG 35b. 8 s. 302, MN 259-4 s. 178).

belürt(d)- "açıklamak, belirtmek, söylemek" < ET belgürt- "belirtmek, belli ettirmek" (EUTS s. 26): belürt-se, belürt(d)-ür (belürdür) (KG 73a. 3 s. 330, MN 81-4 s. 77).

beñzet(d)- "benzetmek": beñzet-se, beŋzet-miş, beŋzet(d)-en (beŋzeden), beñzet-di, beñzet(d)-ürem (beñzedürem) (KG 94a.8 s. 346, MN 155-9 s. 124, MN 10-6 s. 34, DKK I 106-3 s. 141, DKK I 106-10 s. 142).

esrit(d)- "sarhoş etmek, kendinden geçirmek" < Krh. esürt- "sarhoş etmek" (DLT IV s. 197): esrit-medi, esrit(d)-en (esriden), esrit(d)-ince (esridince), esrit-se (KG 101b. 13 s. 352, KG 101b. 12 s. 352, KG 101b. 11 s. 352, KG 102a. 1 s. 352).

---

* Bu örnekler Dr. Hanifi Vural ve Prof. Dr. Recep Toparlı'nın "Kıpçak Türkçesi" adlı eserindeki örnek metinlerden "Kitâb fi'l-Fıkh" adlı eserden alınmıştır.

ilet(d)- "götürmek, iletmek; ulaştırmak" < ET ilit- "götürmek, sevketmek" (EUTS s. 62): ilet-se, ilet(d)-e (ilede), ilet-di, ilet(d)-üñ (iledüñ), ilet-miş, ilet-eyim, ilet-medüñ, ilet(d)-ecekdür (iledecekdür) (KG 109b. 2 s. 358, KG 27b. 4 s. 297, VM 76b. 3 s. 125, VM 24b. 2 s. 110, DKK I 97-5 s. 135, DKK I 101-3 s. 137[*] , GT 2 63b-13 s. 213, GT 2 25a-8 s. 155).

incit(d)- "üzmek, üzülmesine yol açmak, incitmek, kırmak; zorlamak, rahatsız etmek, huzursuz etmek, kalbini kırmak"< ET inçsiret- "tedirgin etmek, üşendirmek, taciz etmek" (EUTS s. 64): incit-meñ, incit(d)-ürsin (KG 169b. 14 s. 402, KG 138b. 3 s. 379).

işit(d)- "işitmek, duymak, haber almak, dinlemek" < ET işit- "işitmek" (EUTS s. 67): işit-se, işit(d)-en (işiden), işit-di, işit(d)-üp, işit-medük, işit(d)-ür (işidür), işit-gil, işit(d)-esin (işidesin) (KG 17a. 14 s. 289, KG 161b. 9 s. 395, DKK I 51-6 s. 106, DKK I 92-9 s. 131, VM 60a. 2 s. 121, VM 36b. 4 s. 114, MN 1-19 s. 22, MN 3-25 s. 28).

oynat(d)- "oynatmak" < Krh. oynat- "oynatmak" (DLT IV s. 447) < *AT ōyun "oyun" (ATAUÜ s. 259): oynat(d)-anuñ, oynat-dı, oynat(d)-an (oynadan) (KG 119b. 12 s. 365, DKK I 128-1 s. 157, DKK I 45-3 s. 101).

ögret(d)- "öğretmek" < ET ögret- "talim ettirmek, öğretmek" (EUTS s. 98): ögret-di, ögret(d)-e (ögrede), ögret(d)-ür (ögredür) (KG 15b. 6 s. 288, KG 165b. 15 s. 398, MN 18-24 s. 39).

unut(d)-/unıt(d)- "unutmak, ihmal etmek" < ET unıt- "unutmak" (EUTS s. 173): unıt-sa, unıt(d)-up (unıdup), unut(d)-a (unuda), unut-dı, unut(d)-ursın (unudursın), unıt(d)-ur (unıdur), unut-madı (KG 30b. 3 s. 299, KG 3a. 5 s. 298, KG 2b. 4 s. 278, MN 4-11 s. 29, MN 277-1 s. 186, GT 2 57b-3 s. 205, GT 2 64a-9 s. 214).

Taranan Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde çok heceli fiillerin başında kalıcı /t-/ > /d-/ sedalılaşmasına uğramış çok sayıda örnek mevcuttur. Bu örneklerin büyük bir kısmı ince sıradan ünlülü çok heceli fiillerde görülmektedir.[**] Bu sedalılaşma olayı bazen doğrudan /t-/ > /d-/ sedalılaşması şeklinde iken bazen de t ~ d ikili kullanımı

[*] Bu kelime Dede Korkut Kitabı'nda ünlü ile başlayan bir ek almasına rağmen bir sedalılaşmaya uğramamıştır.

[**] Taradığımız eserlerde tespit ettiğimiz kelime başında /t-/ > /d-/ kalıcı sedalılaşmasına uğramış çok heceli fiil sayısı 93'tür. Bunlardan 68 tanesi (%73) ince sıradan ünlülü kelimeler, 25 tanesi de (%27) kalın sıradan ünlülü kelimelerdir. Bu da Oğuz Türkçesinde daha çok ince sıradan ünlülü kelimelerin başında /t-/ > /d-/ sedalılaşmasının görüldüğü tespitine uygun bir sonuçtur.

şeklindedir. Tespit ettiğimiz kelime başında /t-/ > /-d/ kalıcı sedalılaşmasına uğramış çok heceli fiiller ve geçtiği eserlerden, çok sayıda örnek olduğundan, bazıları aşağıda verilmiştir:

dağıl- ~ tağıl- "dağılmak, ayrılmak, uzaklaşmak; harcanmak, yok olup gitmek" < Hrz. tağıl- "dağılmak" (NFBB s. 393): dağıl-salar, dağıl-ur (KG 127b.8 s. 371, GT 2 61b-2 s. 210).

daḳın- "takınmak, kendine takmak":daḳın-sa, daḳın-uptur (KG 115a.4 s. 362, MN 150-3 s. 119).

dala- "ısırmak, dişle koparmak, yağma ve talan etmek" < ET tala- "yağma ve talan etmek" (EUTS s. 145): dala-r (DKK I 43-3 s. 99).

danış- "konuşmak, müşavere etmek"< Krh. "danışmak; işaret etmek; söylemek, emretmek; tavsiye etmek" (DLT IV 572): danış-dılar (KE 2 68a-5 s. 164)

degiş- "değişmek, dönüşmek" < ET tegiş- "rastlaşmak" (EUTS s. 151):degiş-di, değiş-me! (MN 77-1 s. 74, VM 26a.8 s. 110).

degür- "değdirmek, temas ettirmek; ulaştırmak, götürmek, duyurmak, bildirmek" < ET teg- "ulaşmak, erişmek, düçar olmak" (EUTS s. 151):degür-mese, (KG 17a.8 s. 289, KE 2 s. 262).

delin- "delinmek" < ET telin- "delinmek, çatlamak" (EUTS s. 152):delin-di (DKK I 251-1 s. 224).

depele- "çiğnemek, ezmek; tepelemek, öldürmek" < ET tep- "tepmek, vurmak, çifte atmak" (EUTS s. 153): depele-yeler, depele-di, depele-sün, depele-meye (KG 112a.2 s.359, MN160-6 s. 127, DKK I 22-1 s. 85, GT 71b-7 2 s. 225).

depren- "kımıldamak, yerinde sallanmak" < Krh. tepren- "teprenmek" (DLT IV s. 602): depren-üp, depren-megi, depren-mezidi (VM 37a.4 s. 114, MN 104-9 s. 92, KE 2 43b-4 s. 147).

deril- "toplanmak, bir araya gelmek" < ET teril- "toplanmak" (EUTS s. 153): deril-mişler, deril-diler (MN 95-15 s. 85, KE 2 68a-5 s. 164).

derle- "terlemek" < Krh. terle- "terlemek; kaşağılamak, silmek" (DLT IV s. 606): derle-se, derle-miş, derle-meyince (KG 8a.15 s. 282, DKK I 266-13 s. 231, VM 119b.6 s. 138).

dikdür- ~ tikdür- "diktirmek, yaptırmak, kurdurmak, 'dikiş' diktirmek"< Krh. tiktür- "-dikiş- diktirmek" (DLT IV s. 622) < ET tik- "dikmek" (EUTS s. 156): dikdür-di (DKK I 73-11 s. 120).

dile- “arzu etmek, istemek, dilemek” < ET tile- “dilemek, istemek” (EUTS s. 156): dile-dügünce, dile-mediler, dile-yen, dile-rem, dile-rseñ (KG 72b.3 s. 330, GT 2 37b-1 s. 177, MN 2-32 s. 26, DKK I 163-2 s. 180, KE 2 23b-4 s. 135).

diñle- “işitmek, şuurlu olarak bir şeye kulak vermek, dinlemek” < Krh. tingle- “dinlemek” (DLT IV s. 624): diñle!, diñle-ñ, diñle-di, diñle-sün, diñle-dügin (GT 2 29b-15 s. 166, MN 95-25 s. 85, DKK I 169-12 s. 184, VM 27a.4 s. 111).

diril- “yaşamak, anlaşmak, iyi geçinmek; toplanmak, bir araya gelmek, birikmek” < ET tiril- “toplanmak” (EUTS s. 157):diril-eler, diril-miş, diril-e, diril-ür, diril-diler (KG 79a.12 s. 335, GT 2 44a-12 s. 186, MN 185-2 s. 139, DKK I 195-5 s. 195, KE 238a-7 s. 144).

ditre- “titremek” < ET titre- “titremek” (EUTS s. 158):ditre-di, ditre-ye, ditre-r, ditre-yüp (DKK I 157-11 s. 178, MN 41-3 s. 55, GT 2 15b-10 s. 142, VM 119b.5 s. 138).

dizil- “dizilmek, sıralanmak” < Krh. tizil- “dizilmek” (DLT IV s. 629) < ET tiz- “dizmek” (EUTS s. 158): dizil-mişidi, dizil-miş, dizil-e (DKK I 123-1 s. 154, MN 360-4 s. 229, VM 20b.9 s. 109).

doğar-/doğur- ~ toğur- “doğurmak, dünyaya getirmek” < ET toğur- “doğurmak” (EUTS s. 159): doğur-mış, doğar-asın (KG 92b.2 s. 345, KE 2 18a-13 s. 131).

doḳı-/doḳu- “tezgahta ipliği, çözgü ve atkı durumunda kullanarak kumaş yapmak, dokumak” < ET toku- “dokumak; vurmak” (EUTS s. 160): doḳı-ġıl, doḳu-dum (KG132b.4 s. 375, VM 131a.7 s. 141).

dökdür- “döktürmek”< Krh. töktür- “döktürmek” (DLT IV s. 644) < ET tök- “dökmek, dağıtmak” (EUTS s. 163): dökdür-düñ (mi) (DKK I 136-12 s. 163).

döşe- “döşemek, yaymak, sermek” < ET töşe- “döşemek” (EUTS s. 163):döşe-yem döşe-diler, döşe-r, döşe-ye, döşe-dük (DKK I 176-8 s. 187, KE 2 132a-9 s. 210, MN 18-25 s. 39, GT 2 2a-7 s. 127, VM 52a.5 s. 119).

dutıl-/dutul- ~ tutul- “kullanılmak, kullanılmaya müsait olmak; tutulmak, yakalanmak” < ET tutul- “tutulmak” (EUTS s. 167): dutıl-ur, dutul-mış, dutul-mışdur (KG 59b.1 s. 320, KG 5a.9 s. 280, GT 2 54b-12 s. 201).

düken- /düken- ~ tüken- “tükenmek, bitmek, sona ermek”< ET tüke- “bitmek, tükenmek” (EUTS s. 168): düken-mese, düken-sün, düken-di (KG 8a.3 s. 282, MN 293-6 s. 195, DKK I 41-13 s. 99).

düşür- "parçalamak, ayırmak, düşürmek" < ET tüşür- "düşürmek, indirmek, sevketmek" (EUTS s. 170):düşür-se, düşür-ür, düşür-di (KG 104b.5 s. 354, MN 263-4 s. 180, DKK I 119-8 s. 151, KE 2 s. 134).

düzet- "tanzim etmek, hazırlamak, meydana getirmek, dönüştürmek" < ET tüz- "dizmek, düzeltmek, tavsiye etmek" (EUTS s. 170) :düzet-düm, düzet-diler (MN 56-6 s. 63, GT 2 27b-3 s. 163).

Taranan Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde az sayıdaki çok heceli fiilde, kelime içinde, iki ünlü arasında kalan /-t-/ foneminde bir /-t-/ > /-d-/ sedalılaşması görülmektedir:

arıdıl- "taşağı çıkarılmak, iğdiş edilmek" < Krh. arıt- "taşağı çıkarmak, iğdiş etmek; çocuğu sünnet etmek; erkekleşmek" (DLT IV s. 34) < *AT ārı- "temizlemek" (ATAUÜ s. 250) >: arıdıl-mış (KG 164a.15 s. 397).

ada- "mukaddes bir şahıs veya makama bir şey ahd ve nezr etmek"< ET ata- "ad vermek, çağırmak, bir göreve atamak, söz kesmek" (TGKBS A-N s. 48) < *AT āt "ad, unvan" (ATAUÜ s. 250): ada-mış (KG 53b. 6 s. 316).

eydil- "söylenilmek, anılmak" /eyit- /ayıt- "söylemek, anlatmak, demek": eydil-medük (KG 130b. 13).

idiñ- "yapmak, edinmek; eş olarak almak" < Krh. ėtin- "edinmek, hazırlanmak" (DLT IV s. 202): idiñ-se, idiñ-üñ, idiñ-diler (KG 72a.8 s. 330, KE 2 124a/12 s. 205, VM 139b.5 s. 143).

idinil- "yapılmak" < Krh. ėtin- "edinmek, hazırlanmak" (DLT IV s. 202): idinil-miş (KG 127b.5 s. 371).

2.1.1.2. /k, ķ/ > /g, ġ/ Sedalılaşması

2.1.1.2.1. Tek Heceli İsimlerde /k, ķ/ > /g, ġ/ Sedalılaşması

2.1.1.2.1.1. Kök.

Köktürkçede "/k/ foneminin biri art öbürü de ön olmak üzere iki yantürü vardır: ötümsüz art damak patlayıcısı /q/(ķ) ve onun ön karşıtı /k/. Birincisi art ünlülü sözcüklerde, ikincisi de ön ünlülü sözcüklerde bulunur."[216] Köktürkçede /k-ķ/ fonemi; kelime başında, kelime ortasında ve kelime sonunda bulunabilir.

[216] Talat Tekin (2000), Orhon Türkçesi Grameri (Yayımlayan: Mehmet Ölmez), Sanat Kitabevi, Ankara, s. 70.

Köktürkçe metinlerde tek heceli isimlerin başında, sonunda ve içinde bir /k-ḳ/ > /g-ġ/ sedalılaşması söz konusu değildir. Kelime sonunda yalın halde, ünlü ile veya sedalı /sedasız bir ünsüzle başlayan ek alınması halinde de durum değişmemektedir. Yine Ana Türkçede aslî uzun ünlülü olan tek heceli isimlerde de bir /-k,-ḳ/ > /-g,-ġ/ sedalılaşması söz konusu değildir. Sedalılaşmama olayı ön ve art "k" si için de geçerlidir (akıg, barkin, ilki, okun, sukun vb.).

Eski Türkçede "/g/ foneminin biri art öbürü de ön olmak üzere iki türü vardır: ötümlü art damak sızıcısı /γ/ ve onun ön karşıtı /g/. Birincisi art ünlülü sözcüklerde, ikincisi de ön ünlülü sözcüklerde bulunur."[217] Ön ve arka damak "g"si kelime içinde ve sonunda kullanılabilir. Kelime başında ise "gu" soru edatı dışında kullanılmaz. Bu sebepten Yazıtlarda tespit ettiğimiz /γ/(ġ) ve /g/ ile biten tek heceli isimlerde bir sedalılaşmadan söz edilemez (beg, ög, taġ, yoġ vb.). Kelimelerin sonundaki /γ/(ġ) ve /g/ fonemleri kelimelerin asıllarında mevcuttur.

2.1.1.2.1.2. Uyg.

Eski Uygur Türkçesinde iki /k/ fonemi kullanılmaktadır. Bunlardan birincisi kelime başında, içinde ve sonunda kullanılabilen ön damak ünsüzü /k/, ikincisi ise yine kelime başında, içinde ve sonunda kullanılabilen art damak patlayıcı ünsüzü olan /ḳ/ fonemidir.

Uygur Türkçesi metinlerinde hem ön damak ünsüzü /k/ foneminde hem de art damak patlayıcı ünsüzü olan /ḳ/ foneminde kelime sonunda bir /-k,-ḳ/ > /-g,ġ/ sedalılaşması görülmemektedir. Bu durum kelimeler yalın haldeyken, ünlü ile başlayan bir ek aldığında ve sedalı/sedasız bir ünsüzle başlayan ek aldığında da değişmemektedir (barḳın, erkimce, körki, saḳın vb.).

Uygur Türkçesinde, Köktürkçede olduğu gibi iki /g/ fonemi vardır. Bunlardan ilki kelime başında bulunmayan –alıntı kelimeler hariç- kelime içinde ve sonunda kullanılabilen ön damak ünsüzü /g/, ikincisi ise yine alıntı kelimeler hariç kelime başında bulunmayıp kelime içinde ve sonunda kullanılabilen art damak sızıcı ünsüzü /ġ/'dır.

Uygur Türkçesi metinlerinde sonu /-g,-ġ/ ile biten tek heceli isimlerde bir sedalılaşma söz konusu olmayıp, bu sesler kelimelerin aslî sesleridir (baġ, çoġ, ög, yaġ, yig vb.). Sonu /-g,-ġ/ fonemleriyle biten tek heceli isimlerin çoğu aslî uzun ünlülüdür.

[217] Talat Tekin (2000), s. 70.

2.1.1.2.1.3. Krh.

Karahanlı Türkçesi metinlerinde hem ön damak ünsüzü /k/ foneminde hem de art damak patlayıcı ünsüzü olan /ḳ/ foneminde tek heceli isimlerin başında, kelime içinde ve kelime sonunda bir /k-ḳ/ > /g-ġ/ sedalılaşması görülmemektedir. Bu durum kelimeler yalın haldeyken, ünlü ile başlayan ek aldığında veya sedalı/sedasız bir ünsüzle başlayan bir ek aldığında da değişmemektedir. Yine kelimenin ünlüsünün uzun veya kısa oluşu da farketmemektedir (barḳın, kökke, kökin, toḳum, yüki vb.). Bu konuyla ilgili Divanü Lûgat-it-Türk'te bir tespit söz konusu değildir. Divan'da "Kaşgarlı Mahmud, Oğuz- Türkmen lehçelerinin XIII. yüzyıldan sonraki karakteristik özelliklerinden birisi olan önses k- > g- değişimi üzerine hiçbir açıklama yapmamıştır. Arap yazısı da bu iki ünsüzü birbirinden ayırmaya yeterli değildir[*]. Eserde türlü münasebetlerle Oğuzca için verilen örneklerden, daha XI. yüzyılın ikinci yarısında Oğuzcada böyle bir değişimin başlamadığı kanısındayız. Oğuzcada kirmek yerine girmek, küç yerine güç, körmek yerine görmek vb. söylenişler yer almış olsaydı, her hâlde Kaşgarlı, t- > d- değişmesinde olduğu gibi, bunun için de açıklayıcı örnekler verirdi."[218] Korkmaz'ın yaptığı bu tespit, kelime içinde ve sonundaki olası bir k > g değişimi için de geçerlidir.

Karahanlı Türkçesinde, Uygur Türkçesi metinlerinde olduğu gibi, sonu /-g,-ġ/ ile biten tek heceli isimlerde bir sedalılaşma söz konusu olmayıp, bu sesler kelimelerin aslî sesleridir (baġ, ig, saġ, taġ vb.). Sonu /-g,-ġ/ fonemleriyle biten tek heceli isimlerin çoğu aslî uzun ünlülüdür.

2.1.1.2.1.4. Hrz.

Harezm Türkçesi metinlerinde hem ön damak ünsüzü /k/ foneminde hem de art damak patlayıcı ünsüzü olan /ḳ/ foneminde tek heceli isimlerin başında, kelime içinde ve kelime sonunda bir /k, ḳ/ > /g, ġ/ sedalılaşması görülmemektedir. Bu durum kelimeler yalın haldeyken, ünlü ile başlayan ek aldığında veya sedalı/sedasız bir ünsüzle başlayan bir ek aldığında da değişmemektedir (aḳı, erkim, oḳı, yükini, kökke vb.). Yine kelimenin ünlüsünün uzun veya kısa oluşu da durumu değiştirmemektedir.

---

[*] Arap harfli metinlerde kalın sıradan ünlülü kelimelerde bir /ḳ/ > /ġ/ sedalılaşmasını takip etmek mümkünken, /ġ/ foneminin gayın (غ) harfiyle gösterilmesinden dolayı, ince sıradan ünlülü kelimelerde ise bu konuyla ilgili kesin bir yargıya varmak mümkün değildir. Çünkü ince sıradan ünlülü kelimelerde /k/ fonemi de /g/ fonemi de kef (ك) harfiyle yazılmaktadır.

[218] Zeynep Korkmaz (2013), s. 58.

Harezm Türkçesi metinlerinde sonu /-g,-ġ/ ile biten tek heceli isimlerde bir sedalılaşma söz konusu olmayıp bu sesler kelimelerin aslî sesleridir (baġ, beg, saġ, yaġ vb.). Daha önceki bölümlerde de izah edildiği gibi en eski örneklerinden itibaren /-g,-ġ/ fonemleri, birkaç istisna dışında, Türkçe kelimelerin başında kullanılmamakta ancak kelime içinde ve kelime sonunda kullanılmaktadır. Sonu /-g,-ġ/ fonemleriyle biten tek heceli isimlerin çoğu aslî uzun ünlülüdür.

2.1.1.2.1.5. Kpç.

Faydalandığımız Kıpçak Türkçesi metinlerinde hem ön damak ünsüzü /k/ foneminde hem de art damak patlayıcı ünsüzü olan /ḳ/ foneminde tek heceli isimlerin başında, kelime içinde ve kelime sonunda bir /k-ḳ/ > /g-ġ/ sedalılaşması, İrşâdü'l-Mûlük ve's-Selâtîn'deki tek heceli bir isim hariç, görülmemektedir (börkin, köki, oḳınġa, yoḳtur vb.). Bu durum kelimeler yalın haldeyken, ünlü ile başlayan ek aldığında veya sedalı/sedasız bir ünsüzle başlayan bir ek aldığında da değişmemektedir. Yine kelimenin ünlüsünün uzun veya kısa oluşu da durumu değiştirmemektedir.

İrşâdü'l-Mûlük ve's-Selâtîn'de tek heceli bir isimde /ḳ/ > /ġ/ ikili kullanımı tespit edilmiştir:

çaḳ ~ çaġ "çağ" < ET çaġ "çağ, zaman" (EUTS s. 38) < *AT çāq "çağ, zaman" (ATAUÜ s. 252): (İslam) çaḳ-ındaki, (cāhiliyyet) çaġ-ında (İMVS 254b/7 s. 305, İMVS 291a/1 s. 328).

Faydalandığımız Kıpçak Türkçesi metinlerinde sonu /-g,-ġ/ fonemleriyle biten tek heceli isimlerde bir sedalılaşma söz konusu olmayıp bu sesler kelimelerin aslî sesleridir (big, taġ, yaġ, yig vb.). Daha önceki bölümlerde de izah edildiği gibi en eski örneklerinden itibaren /-g,-ġ/ fonemleri, birkaç istisna dışında, Türkçe kelimelerin başında kullanılmamakta ancak kelime içinde ve kelime sonunda kullanılmaktadır. Sonu /-g,-ġ/ fonemleriyle biten tek heceli isimlerin çoğu aslî uzun ünlülüdür.

2.1.1.2.1.6. Çağ.

Taranan Çağatay Türkçesi eserlerinden Mevlâna Sekkâkî Divanı'nda ikili kullanımla karşımıza çıkan "aḳ ~ aġ" tek heceli ismi ve Bâbür Divanı'nında, Çağatayca Sözlüğü'nde (Abuşka Sözlüğü) ve Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve'de /ḳ/ > /ġ/ sedalılaşmasıyla karşımıza çıkan çaġ < ET çaḳ ~ çaġ (EUTS s. 38-39) < *AT çāq ve Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve'de kullanılan çoġ "çok" < *AT

çōq tek heceli ismleri dışında hem ön damak ünsüzü /k/ foneminde hem de art damak patlayıcı ünsüzü olan /ķ/ foneminde tek heceli isimlerin başında, kelime içinde ve kelime sonunda bir /k-ķ/ > /g-ġ/ sedalılaşması görülmemektedir. Bu durum kelimeler yalın haldeyken, ünlü ile başlayan ek aldığında veya sedalı/sedasız bir ünsüzle başlayan bir ek aldığında da değişmemektedir. Yine kelimenin ünlüsünün uzun veya kısa oluşu da durumu değiştirmemektedir (berkindin, kökke, oķın, körki, körkke vb.).

Divanü Lûgat-it-Türk ve Kutadgu Bilig'de rastlanmayan, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü'nde ise ikili kullanımla (çaġ ~ çaķ) karşımıza çıkan çaġ/çaķ kelimesi, Talat Tekin tarafından aslî uzun ünlülü kelimeler arasında ve /ķ/ fonemiyle (çāq) gösterilmiştir. Taranan Çağatayca eserlerden Şecere-i Terâkime'de "çaķ" imlasıyla karşımıza çıkan kelime (çaķ+ġaça, çaķ+da, çaķ+ında), Bâbür Dîvânı, Çağatayca Sözlüğü (Abuşka Sözlüğü) ve Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve'de /ķ/ > /ġ/ sedalılaşmasıyla karşımıza çıkmaktadır:

çaġ "çağ, zaman" < ET çaġ "çağ, zaman" (EUTS s. 38) < *AT çāq "çağ, zaman" < Moğ. (ATAUÜ s. 252): çaġ, çaġ+ı, çaġ+ımız, çaġ+da (AL[219] s. 226, BD 558/28 s. 320, NMŞF §448 s. 238, NMŞF §363 s. 181/NC 18b/4 s.56).

Çağatay Türkçesi metinlerinden birisinde hiçbir ek almadığı halde /ķ/ > /ġ/ kalıcı sedalılaşmasıyla karşımıza çıkan bir başka tek heceli isim de "fazla, çok" anlamındaki "çoķ(ġ)" kelimesidir. Bu kelime sadece Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve'de sedalılaşmış şekilde yazılmıştır:

çoġ "çok, fazla" <*AT çōq "çok; saçak, püskül" (ATAUÜ s. 259): çoġ (bol-) (NMŞF §281 s. 139).

Beyaz anlamındaki "aķ" kelimesi ise Şecere-i Terâkime, Bâbür Dîvânı ve Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve "aķ" olarak imla edilirken –kelime yalın halde ve ünlü ve/veya ünsüzle başlayan ek aldığında da adı geçen eserlerde hep "aķ" olarak imla edilmiştir- Mevlâna Sekkâkî Divanı'nda ise ikili kullanımla karşımıza çıkmaktadır. Mevlâna Sekkâkî Divanı'nda karşımıza çıkan "aġ" kullanımında, kelimenin ünlü ile başlayan bir ek alması sonucu oluşan "geçici bir sedalılaşma" görülmektedir:

aķ ~ aġ "aklık, ak, beyaz" < ET aķ "beyaz" (EUTS s. 6) < *AT āq "ak, beyaz" (ATAUÜ s. 249): aķ (elma), aġ+ı (MSD 479 s. 214, MSD 565 s. 238).

[219] Besim Atalay (1970), Abuşka Lûgatı ve Çağatay Sözlüğü. Ankara. Ayyıldız Matbaası.

Faydalandığımız Çağatay Türkçesi metinlerinde sonu /-g,-ġ/ fonemleriyle biten tek heceli isimlerde – çaġ, ak ~ aġ ve çoġ örnekleri hariç- bir sedalılaşma söz konusu olmayıp bu sesler kelimelerin aslî sesleridir (big, saġ, taġ, yaġ vb.). Daha önceki bölümlerde de izah edildiği gibi en eski örneklerinden itibaren /-g,-ġ/ fonemleri, birkaç istisna dışında, Türkçe kelimelerin başında kullanılmamakta ancak kelime içinde ve kelime sonunda kullanılmaktadır. Sonu /-g,-ġ/ fonemleriyle biten tek heceli isimlerin çoğu aslî uzun ünlülüdür.

2.1.1.2.1.7. EOT

Taranan Eski Oğuz Türkçesi metinlerindeki tek heceli isimlerde kelime sonunda çoğunluğu, bir örnek dışında, kalın sıradan ünlülü olan arka damak ünsüzü "ḳ" fonemlerinin birkaç örnekte eksiz ama çoğunlukla ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında veya kendilerinden sonra ünlü ile başlayan bir fiil veya edat geldiğinde bir /ḳ/ > /ġ/ sedalılaşmasına uğradıkları görülmektedir. Büyük bir kısmı ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında veya kendilerinden sonra ünlü ile başlayan bir fiil veya edatın gelmesiyle oluşan bu geçici sedalılaşma örneklerinin tamamı Ana Türkçede aslî uzun ünlülü kelimelerden oluşmaktadır. Ana Türkçede kısa ünlülü olan kelimelerde ise bu sedalılaşma hiç görülmemektedir. Mesela ince sıradan ünlülü "gök, gökyüzü, sema; mavi, yeşil" anlamlarıyla kullanılan ve Ana Türkçede aslî uzun ünlülü olan "kök" kelimesi EOT metinlerinde hem kelime başında hem de kelime sonunda bir /k-, -k/ > /g-, -g/ sedalılaşmasıyla karşımıza çıkarken Ana Türkçede kısa ünlülü olan "kök, asıl" anlamındaki "kök" kelimesinde bu sedalılaşma görülmemektedir. Buradan sedalılaşma olayında aslî uzun ünlülerin rolünü takip edebiliriz.

EOT metinlerinde sedalılaşma sadece kelimeye ünlü ile başlayan bir ek getirildiğinde karşımıza çıkmaz. Ayrıca "Söz konusu ses biriminden sonra gelip söyleyişte hecenin açılmasına, yani ses biriminin iki ünlü arasında kalmasına sebep olan her edat, birleşik fiil vs. bu gelişmeye yol açar."[220] Yalnız hece açılması sebebiyle her zaman sedalılaşma gerçekleşmez. Mesela "yoḳ ol-" (KG 107b.5 s. 356) birleşik fiilinde bu sedalılaşma görülmezken "yoḳ(ġ) iken" (KG 100a.8 s. 351) kelime grubunda bu sedalılaşma görülmektedir.

[220] Hayati Develi (1995), Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17.Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmeleri ve Uyumları, TDK Yayınları, Ankara, s. 140.

EOT metinlerinde tespit edebildiğimiz ince sıradan ünlülü tek heceli isimlerin sonunda görülen /k/ > /g/ sedalılaşmasının tek örneği ise "gök, gökyüzü; gökyüzü rengi, mavi, yeşil" anlamındaki "gök ~ gög" kelimesidir. Örneklerde yalın halde veya sedalı/sedasız bir ünsüzle başlayan bir ek aldığında kelime sonunda bir sedalılaşmanın görülmediği kelimede, ünlü ile başlayan bir ek aldığında geçici bir sedalılaşma görülmektedir. İnce sıradan ünlülü bu tek örnekteki /k/ > /g/ sedalılaşmasının sebebi aslî uzun ünlünün kaybolurken bıraktığı seslik izdir. "Mahsus, uygun olma, yakışma; güzellik" anlamlarında kullanılan "görk < Krh. körk" kelimesi ise sadece taranan dönem eserlerinden Kitab-ı Gunya'da ünsüzle başlayan bir ek almasına rağmen sedalı haliyle (görgdür) yazılmıştır.

Aşağıda konuyla ilgili kelimeler verilmiştir:

aġ / aḳ ~ aġ "ak, beyaz" < ET aḳ "beyaz" (EUTS s. 6) < *AT āq "ak, beyaz" (ATAUÜ s. 249): aġ(ğ)[*], aġ(ğ)+ça, aḳ, aḳ+lu, aġ+ı, aḳ, aġ+ıdı (DKK I 270-11 s. 233, DKK I 232-6 s. 214, DKK I 280-8 s. 238, DKK I 21-7 s. 85, MN 75-3 s. 73, KE 2 6b-2 s. 123, KE 2 17a-6 s. 130).

arḳ(ġ)[**] "içinden su akıtmak için toprağı kazarak yapılan açık oluk; ark, hark, cetvel, oluk" < *AT ārıq "ark, arık" (ATAUÜ s. 250): arḳ(ġ)+a (arġa), arḳ(ġ)+uñ (arġuñ) (VM 101a.2 s. 132, VM 100b.8 s. 132).

çaġ(ğ) "çağ, zaman" < ET çaḳ ~ çaġ (EUTS s. 38-39) < *AT çāq "çağ, zaman" < Moğ. (ATAUÜ s. 252): çaġ(ğ)+da, çaġ+ı (DKK I 11-5 s. 78, MN 143-12 s. 116).

çoḳ ~ çoġ "çok, fazla" < *AT çōq "çok; saçak, püskül" (ATAUÜ s. 259): çoḳ, çoḳ+dan, çoḳ(ġ)+ı (çoğı), çoḳ+dur, çoġ(ğ) (al-, ol-), çoġ (iste-), çoḳ+ları (KG 111b.14 s. 359, KG 102a.3 s. 352, KG 75a.12 s. 332, DKK I 191-7 s. 193, DKK I 158-4 s. 178, MN 17-3 s. 37, MN 55-3 s. 62).

gök ~ gög "gök, gökyüzü; gökyüzü rengi, mavi, yeşil"< ET kök "mavi, gök rengi; sema, gök" (EUTS s. 77 < *AT kȫk "mavi" (ATAUÜ s. 268): gök, gök+çe,

[*] Çoğu tarihî metinde "ġ" işaretiyle çevrilen arka damak ünsüzünü Muharrem Ergin "ġ" ve "ğ" işaretiyle karşılamıştır. Ergin "ḳuzġun, urġan, alġıl" kelimelerindeki sesi "ġ (gı)" olarak çevirirken "oğul, buğra, ağ" kelimelerinde ise ilgili sesi "ğ (ğı)" olarak çevirmiştir. Dede Korkut Kitabı'nda her iki ses de ﻍ harfiyle yazılmıştır. Ergin bunları "ġ" ve "ğ" olarak ayırırken herhalde bu günkü kullanımlarından hareket etmiştir. Biz de çalışmamızda bilim insanlarının kullandığı çeviri yazı işaretlerini değiştirmediğimiz için aldığımız metinlere bağlı kalarak bazen "ġ"yı bazen de "ğ"yi kullandık.

[**] Bu kelime sadece Kitab-ı Gunya'da ünlü ile başlayan bir ek aldığı halde sedalılaşmaya uğramamıştır (arḳ: KG 99b.1 s. 350, arḳ+ı KG 99b.1 s. 350). Bu, müeelifin veya müstensihin bir imla tercihi olsa gerekir.

gök(g)+e (göge), gök+deki, gök(g)+e (göge), gök+den, gök(g)+ine (gögine) (DKK I 122-11 s. 154, DKK I 3-8 s. 74, DKK I 68-8 s. 117, MN 18-31 s. 39, MN 4-36 s. 30, VM 48a.11 s. 117, VM 16b.5 s. 108).

görk(g)[*] "mahsus, uygun olma, yakışma; güzellik" < Krh. körk "güzellik" (DLT IV s. 363): gör(k)g+dür (KG 35b.11 s. 303).

yoḳ ~ yoġ "varın zıddı, mevcut değil, yok; olmaz" < ET yoḳ "yok; kötü, fena" (EUTS s. 196) < *AT yōq "yok" (ATAUÜ s. 261): yoḳ, yoḳ(ġ) iken (yoġ iken), yoḳ ol-, yoḳ+dur, yoḳ(ġ)+ımış (yoġımış), yoḳ+dan, yoġ(ğ), yoġ(ğ) idi (yoğ idi), yoḳ+sa, yoḳ(ġ)+umuş (yoġumuş), yoḳ yire, yoġ+ısa, yoḳ+dur, yoḳ(ġ)+ıdı (KG 112b.12 s. 360, KG 100a.8 s. 351, KG 107b.5 s. 356, MN 3-10 s. 27, MN 33-29 s. 50, DKK I 251-13 s. 224, DKK I 225-3 s. 211, DKK I 254-3 s. 225, VM 100b.5 s. 132, VM 52a.10 s. 119, GT 249b-8 s. 194, MN 8b-11 s. 160, KE 2 8a-1 s. 124, KE 2 5b-5 s. 123).

EOT metinlerinde "gök ~ gög" kelimesi dışındaki, belki görk(g) kelimesindeki, ince sıradan ünlülü kelimelerde –bazı eserlerde istisnalar vardır- ve bazı kalın sıradan ünlülü kelimelerin sonunda /k/ > /g/ veya /ḳ/ > /ġ/ sedalılaşması görülmemektedir (oḳın, börkümce, köküm, yükden, yüki vb.). Bu kelimelerin tamamının Ana Türkçede kısa ünlülü oluşu bu sedalılaşmamayı izah etmektedir. Arap alfabesinde "k" ile "g"yi ayırmak pek mümkün değildir; çünkü her iki kelime de kef (ك) harfi ile yazılmaktadır. Ancak bazı EOT metinlerinde "k" ile "g"yi ayırmak mümkün olabilmektedir. Mesela Kitab-ı Gunya'da "g"ler üç noktalı kefle (ڭ) gösterilirken "k"ler ise kefle (ك) yazılmıştır. Böyle bir ayrımın olmadığı kelimelerde ise kelimelerin bugünkü kullanımlarından faydalanılabilir.

EOT metinlerinde tek heceli isimlerin sonunda, çoğunlukla kalın sıradan ünlülü kelimelerde olmak üzere, /k, ḳ/ > /g, ġ/ sedalılaşmasının (çoğunlukla geçici sedalılaşma) varlığını yukarıda izah etmiştik. EOT metinlerinde tek heceli isimlerin başında da bir /k/ > /g/ değişmesi (sedalılaşması) sıklıkla takip edilmektedir. Bu sedalılaşma olayının tamamı ince sıradan ünlülü kelimelerde görülmektedir. Aslında Arap alfabesinde "k" ile "g"yi ayırt edecek bir imkân olmadığı malumdur. Her iki fonem de Arap alfabesinde kef (ك) harfiyle karşılanmaktadır. Muharrem Ergin, Dede Korkut Kitabı çalışmasında bu değişikliği takip edebilmeyi günümüzdeki Azerbaycan Türkçesindeki örneklerle mümkün görmektedir: "Kelime başındaki k-g değişikliğinin Eski Türkçeden Batı

[*] Kitab-ı Gunya'da ünsüzle başlayan bir ek almasına rağmen /k/ > /g/ sedalılaşmasıyla karşımıza çıkan bu kelimede, dönemin diğer eserlerinde –yalın halde, ünlü ile başlayan veya sedalı/sedasız bir ünsüzle başlayan bir ek alması durumunda- bir sedalılaşma söz konusu değildir.

Türkçesine geçince ortaya çıktığını biliyoruz. Batı Türkçesinin Azeri ve Osmanlı sahalarında bu değişiklik biraz farklı inkişaf etmiş ve umumiyetle Azeri sahası biraz daha muhafazakâr kalarak Osmanlı sahasında g'ye dönüşmüş bazı kelimelerin k'lerini saklamıştır. Bu yine Azeri sahasında Kuzey ve Doğu Türkçesinin yaptığı bir tesir gibi görünüyor. Dede Korkut'ta kelime başındaki kef'lerin k mi, g mi olduğunu yazıdan çıkarmağa tabiî, imkân yoktur. Ancak bugün Azeri Türkçesinde k'leri muhafaza edilen kelimelerin bir Azeri sahası eseri olarak Dede Korkut'da da k'li olması tabiîdir. Bunların önce g'li olup sonra yine k'li oldukları düşünülemez. Bugünkü k'lerin eskiden de k olduğuna şüphe yoktur. k'lerin gittikçe g olmuş olması, onun için eski devirlerde bugünkünden daha çok k bulunmuş olması tabiîdir…"[221] Ancak yukarıda da değinildiği gibi dönemin bazı eserlerinde /g/ fonemi üç noktalı kefle yazıldığı için "k" ile "g"yi ayırmak daha kolaydır. Özellikle dönem eserlerinden Kitab-ı Gunya'da bu imla göze çarpmaktadır. Kelime başında /k/ > /g/ sedalılaşmasıyla karşımıza çıkan kelimelerin çoğunun Ana Türkçede aslî uzun ünlülü oluşu da dikkate değerdir. Aşağıda ya dönem eserlerinde üç noktalı kefle yazılmasından ya da günümüzdeki kullanımlarından kelime başında /k/ > /g/ kalıcı sedalılaşmasıyla kullanıldığı anlaşılan tek heceli isimlerden bazı örnekler ve geçtikleri eserler verilmiştir:

genç(c) "genç, delikanlı" < ET kenç "genç, civan; çocuk, insan yavrusu" (EUTS s. 70) < *AT kēnç "çocuk, hayvan yavrusu" (ATAUÜ s. 265): (DKK I s. 154…, KG s. 319 "…genc idindiler", VM s. 121… "gence", GT 2 s. 209).

giç / gėç "geç, geciktirme" < Krh. keç "geç-vakit- (DLT IV s. 289) <*AT kēç "geç" (ATAUÜ s. 264): (KG 313…, MN s. 144).

giñ "geniş, bol, fazla" < ET king "en, genişlik; tıpkı, aynı, tam" (EUTS s. 74) < *AT kē "geniş" (ATAUÜ s. 265): (KG s. 291, DKK I s. 212…,).

gök ~ gög "gök, gökyüzü; gökyüzü rengi, mavi, yeşil" < ET kök "mavi, gök rengi; sema, gök" (EUTS s. 77 < *AT kōk "mavi" (ATAUÜ s. 268): (DKK I s. 154…, MN s. 39…, VM s. 117…, KE 2 s. 230…).

göl "göl" < ET köl "göl" (EUTS s. 77) < *AT kōl "göl" (ATAUÜ s. 268): (KG s. 280…, MN s. 244, DKK I s. 81…,).

gön "ham kösele, deri" < ET kön "gön, deri" (EUTS s. 77) < *AT kōn "gön, at derisi, ham deri" s. 268): (KG s. 368…, DKK I s. 224…).

[221] Muharrem Ergin (1991), s. 420-421.

görk “güzellik” < Krh. körk “güzellik” (DLT IV s. 363): DKK I s. 163…, MN s. 246, KE 2 s. 173…).

göz “görme organı, göz” < Krh. köz “göz” (DLT IV s. 24): (KG s. 288…, DKK I s. 86…, MN s. 27…, VM s. 143…, GT 2 s. 177…).

2.1.1.2.2. Çok Heceli İsimlerde /k, ḳ/ > /g, ġ/ Sedalılaşması

2.1.1.2.2.1. Kök.

Köktürk Türkçesinde çok heceli isimlerin sonunda bir /k, ḳ/ > /g, ġ/ sedalılaşması söz konusu değildir. Bu durum kelimeler yalın haldeyken, ünlü ile veya sedalı/sedasız bir ünsüzle başlayan bir ek aldığında da değişmemektedir. Yine hece açılması durumunda da bir sedalılaşma olmamaktadır. Yine kelimelerin uzun ünlülü olup olmaması durumu değiştirmemektedir (artukı, azukı, batsıkıña, süñüküg, yarıkınta vb.).

2.1.1.2.2.2. Uyg.

Taranan Uygur Türkçesi metinlerinde çok heceli isimlerin sonunda bir /k, ḳ/ > /g, ġ/ sedalılaşması söz konusu değildir. Bu durum kelimeler yalın haldeyken, ünlü ile veya sedalı/sedasız bir ünsüzle başlayan bir ek aldığında da değişmemektedir. Bu kelimelerde hece açılması durumunda da bir sedalılaşma olmamaktadır. Yine kelimelerin uzun ünlülü olup olmaması durumu değiştirmemektedir (adaḳı, balıḳın, oruḳuġ, ḳovuḳınta, tamġaḳı vb.). Özellikle Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde bazı çok heceli isimlerin hem “k/ḳ”li hem de “g/ġ”li şekillerinin olması farklı ünsüz okunuşlarından kaynaklanmaktadır.[*] Bu ünsüzlerin farklı okunuşlar “Bu dönem metinleri için karakteristik olan n, ḳ, ġ, ḫ, ş, s, z harflerinin ayırıcı işaretlerinde görülen kararsızlıklar…”[222]dır.

2.1.1.2.2.3. Krh.

Karahanlı Türkçesi metinlerinde, aşağıda değineceğimiz kalın sıradan ünlülü çok heceli bir isim dışında, bir /k, ḳ/ > /g, ġ/ sedalılaşmasına rastlanmamıştır. Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi’nde ince sıradan ünlülü kelimelerde karşımıza çıkan ön damak /k/ fonemi ünlü ile başlayan bir ek aldığında /g/ olarak okunmuş ve böyle transkribe

[*] Eski Uygur Türkçesinde bazı ünsüzlerin farklı okunuşlarıyla ilgili geniş bilgi için Prof. Dr. Kemal Eraslan’ın “Eski Uygur Türkçesi Grameri- s. 61” adlı eserine bakılabilir.

[222] Sema Barutçu Özönder (1998), s. 12.

edilmiştir (bilek(g)i “bileği” “DLT I s. 325”, yemek(g)i “yemeği” “DLT I s. 325”, yürek(g)i “yüreği” “DLT I s. 325”, emgek(g)in “emgegin” “DLT II s. 228”, etük(g)in “etügin” “DLT III s. 426” vb.). Ancak bazı ince sıradan ünlülü kelimeler ve hece açılmasıyla karşımıza çıkan kelimeler ise bu k > g sedalılaşması olmadan okunmuştur (biçek+in “biçekin” DLT III s. 273, kezik+inğ “kezikinğ” DLT I s. 391, endik er “DLT I s.105”, erik at-er “DLT I s. 70” vb.). Arap alfabesinde “k” ile “g” seslerini ayırt edecek bir harfin olmadığına ve her ikisinin de kef (ك) harfiyle yazıldığına daha önceki bölümlerde değinmiştik. Halbuki kalın sıradan ünlülü kelimelerde olası bir /ḳ/ > /ġ/ sedalılaşmasını takip etmek bu iki fonemi karşılayan iki ayrı harf olduğu için (ḳ : ق / ġ :غ) mümkündür. İşte bu sebeplerden dolayı /ḳ/ > /ġ/ sedalılaşmasının sadece bir örnekle sınırlı kaldığı, /k, ḳ/ > /g, ġ/ sedalılaşmasının genel bir temayüle dönüşmediği bu dönemde Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi’nde /k/ > /g/ sedalılaşmasıyla karşımıza çıkan okumaları doğru kabul etmek pek mümkün görünmemektedir. Zaten Divan’daki bu kelimelerin Kutadgu Bilig’deki tüm karşılıklarında da bu sedalılaşma söz konusu değildir. Atabetü’l-Hakayık’ta ise zaman zaman ikili kullanımlar (kılıḳ~kılıġ) karşımıza çıksa da bunların asıl nüshada (A nüshası) değil diğer nüshalarda (Ba, BaC) görülmesi bu imlanın istinsah tarihi veya müstensih tercihinden kaynaklandığının işaretidir. İşte bu sebeplerle tez çalışmamızda Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi’ndeki bu örnekleri /k/ > /g/ sedalılaşması örnekleri olarak vermedik. Bu sedalılaşmama durumu kelimeler eksizken, sedalı/sedasız ünsüzle veya ünlüyle başlayan bir ek aldığında da değişmemektedir. Yine aslî uzun ünlülü kelimelerde de sedalılaşma olayı görülmemektedir (aḍaḳı, bileki, ḳulġaḳıs, biçek+ig, yürek+i, yürek+siz vb.).

Karahanlı Türkçesi metinlerindeki tek /ḳ/ > /ġ/ sedalılaşması örneği ise “lanet, kargış” anlamındaki “kargak” kelimesinde tespit edilmiştir:

kargak “lanet, kargış”: kargak, kargak(g)+ınğa (kargagınğa) (DLT II s. 288-13, DLTII s. 288-14).

2.1.1.2.2.4. Hrz.

Taranan Harezm Türkçesi metinlerinde kelime başındaki /k/ ve /ḳ/ fonemlerinin, birkaç örnekte görülen /ḳ/ > /ḫ/ değişmesi dışında, değişmediği görülmektedir. Yine kelime içinde ve sonundaki /k/ ve /ḳ/ fonemlerinde de, *biraz sonra değineceğimiz Kısasü’l-Enbiyâ’daki örnekler hariç*, bir /k, ḳ/ > /g, ġ/ sedalılaşması görülmemektedir. Bu sedalılaşmama durumu kelimeler eksizken, sedalı/sedasız ünsüzle veya ünlüyle

başlayan bir ek aldığında da değişmemektedir. Yine aslî uzun ünlülü kelimelerde de sedalılaşma olayı görülmemektedir. /k, ķ/ fonemleriyle biten kelimelerden sonra ünlü ile başlayan bir fiil veya edat geldiğinde de (hece açılması sebebiyle) bir sedalılaşma ortaya çıkmamaktadır (artuķını, barmaķıŋ, emgekini, oġraķdın, oġraķı, topraķı, topraķķa vb.).

Harezm Türkçesi eserlerinden Kısasü'l-Enbiyâ'da kalın sıradan ünlülü bazı çok heceli isimlerde /ķ/ > /ġ/ sedalılaşması eğilimi açıkça görülmektedir. Bunların bir kısmı doğrudan sedalılaşma şeklinde tezahür ederken bazen de sedalılaşma ķ ~ ġ ikili kullanımı şeklinde görülmektedir. Yine Kısasü'l-Enbiyâ'da iki ünlü arasındaki sedasız ünsüzün sedalılaştığını gösteren örnekler de mevcuttur. Fakat aşağıda örneklerin birçoğunda görüleceği üzere sedalılaşmaya sebep olacak bir şart olmasa da sedalılaşmanın görüldüğü örnekler de vardır. Bütün bu tespitlere rağmen Harezm Türkçesi dönemindeki bu sedalılaşma örnekleri düzenli ve yaygın değildir. Aşağıda Kısasü'l-Enbiyâ'da karşımıza çıkan /ķ/ > /ġ/ sedalılaşması örnekleri verilmiştir:

ıḍ(ı)ķ(g) "delil, belirti": ıd(ı)ķ(ġ)+um (ıd(ı)gum) (KE I 24r10 s. 34).

ayaķ ~ ayaġ[*] "kadeh, çanak, kâse" < ET ayaķ "kadeh; kez, defa" (EUTS s. 18): ayaķ, (idiş) ayaķ(ġ)+lar (ayaġlar), (idiş) ayaķ+ların (KE I 88r14 s. 123, KE I 148r18 s. 210, KE I 93r1 s. 129).

azuķ ~ azuġ "azık, yol yiyeceği" < ET azuķ/azıķ "azık, yiyecek" (EUTS s. 19) < *AT āzuq "azık" (ATAUÜ s. 251): azuķ, azuķ+ı, azuķ(ġ)+luġ (azuġluġ: azığı yiyeceği olan) (KE I 23r5 s. 32, 95v16 s. 133, KE I 2r18 s. 4).

ķıl(ı)ķ ~ ķıl(ı)ġ "huy, tabiat, mizaç, karakter" < Krh. kılık/kılk "huy, gidiş" (DLT IV s. 314): kılıķ, kılıġ, kılıķ+ıŋ, ķılıķ(ġ)+lıġ (kılığlıġ: huylu tabiatlı) (KE I 65v10 s. 91, KE I 2v3 s. 4, KE I 153v3 s. 218, KE I 2v1 s. 4).

tayaķ ~ tayaġ "dayanak, kaynak, temel; değnek, asa" < ET tayaķ "destek, dayak" (EUTS s. 150): tayaķ, tayaķ(ġ) (tayaġ), tayaķ+ı, tayaķ+nı (KE I 23r9 s. 32, KE I 119v4 s. 167, KE I 67r15 s. 93, KE I 91r12 s. 127).

aymaķ(ġ) "söylemek, sormak": aymaķ, aymaķ(ġ)+ınġa (aymaġınġa) (KE I 7r18 s. 11, KE I 208r10 s. 298).

başķa ~ başġa "ayrı, ayrı; teker, teker": başķa, başġa (başġa başġa) (KE I 122v13 s. 172, KE I 73v13 s. 102).

[*] Bu sedalılaşma olayı "ayak" anlamındaki "ayaķ/aḍaķ" kelimesinde görülmemektedir.

abuşḳa ~ abuşġa "yaşlı, ihtiyar adam" < ET abuçḳa "koca, ihtiyar, kocamış kimse" (EUTS s. 1): abuşḳa, abuşġa, abuşḳa+nı, abuşḳ(ġ)a+ġa (abuşġaġa) (KE I 11v12 s. 17, KE I 69v20 s. 97, KE I 165r9 s. 234, KE I 78v1 s. 108).

2.1.1.2.2.5. Kpç.

Taranan Kıpçak Türkçesi metinlerinde kalın sıradan ünlülü çok heceli isimlerin sonunda ve birkaç örnekte de kelime içinde bir /ḳ/ > /ġ/ sedalılaşması tespit edilmiştir. Çok heceli isimlerin sonunda görülen /ḳ/ > /ġ/ sedalılaşmasının tamamına yakını kelimelerin ünlü ile başlayan bir ek almaları sonucunda ortaya çıkan geçici sedalılaşma örneğidir. Kelimeler ek almadıklarında veya sedalı/sedasız bir ünsüzle başlayan bir ek aldıklarında bu sedalılaşma – birkaç örnek dışında- ortaya çıkmamaktadır. Kelime içindeki sedalılaşma örneklerinde ise sedalılaşan /ḳ/ foneminin iki ünlü arasında kaldığı görülmektedir. Birkaç örnekte ise sedalılaşma için herhangi bir sebep olmadığı halde /ḳ/ > /ġ/ sedalılaşması görülmektedir (başḳa > başġa). Fakat yukarıda da belirttiğimiz gibi bu sedalılaşma olayı düzenli ve sistematik olmaktan uzaktır. Aşağıda örnekleri verileceği gibi aynı kelime bir örnekte ünlü ile başlayan ek aldığında /ḳ/ > /ġ/ sedalılaşması ile yazılırken aynı eserde aynı kelime yine ünlü ile başlayan bir ek almasına rağmen sedasız yazılmaktadır. Bazı kalın sıradan ünlülü kelimelerde ise ünlü ile başlayan ek almaları halinde bile bu sedalılaşma görülmemektedir. Yine bir eserde /ḳ/ > /ġ/ sedalılaşması ile karşımıza çıkan bir kelime bir başka eserde aynı ekle kullanılmasına rağmen sedasız yazılılabilmektedir (GT dudaġı - İMVS dudaḳı…). İnce sıradan ünlülü çok heceli isimlerde ise /k/ > /g/ sedalılaşması genellikle görülmemekle birlikte Codex Cumanicus'ta[*] ince sıradan ünlülü çok heceli isimlerin bir kısmında kelime içerisinde iki ünlü arasında kalan /k/ foneminin /g/ fonemine dönüştüğü görülmektedir [**]:

ayaḳ / ayaḳ ~ ayaḳ(ġ) "ayak" < Krh. ayaḳ "ayak" (DLT IV s. 54): ayaḳ, ayaḳ+ḳa, ayaḳ+dan, (ilin) ayaḳ+ın, (ilin) ayaḳ(ġ)+ın "ayaġın", ayaḳ+ı, ayaḳ(ġ)+ı

[*] Codex Cumanicusla ilgili örnekler Ahmet Cevat Emre'nin "Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri (İlk Deneme)" adlı eserinden (TLMG) alınacaktır.

[**] Ali Fehmi Karamanlıoğlu "Gülistan Tercümesi"nde ince sıradan ünlülü kelimelerin tümünü –kelime içinde ve kelime sonunda- /k/ olarak okumuştur. Aslında bu dönemde yazımda takip edilebilen /ḳ/ > /ġ/ sedalılaşmasının bile çok sınırlı ve düzensiz olduğu göz önüne alındığında Karamanlıoğlu'nun bu okumaları mantıklıdır. Ancak, Ahmet Cevat Emre'nin Codex Cumanicus'taki tespitleri Codex, Latin harfleriyle yazıldığı için Arap alfabesindeki "k"-"g" karışıklığı söz konusu olmadığından şüpheye yer bırakmayan tespitlerdir. Codex'te kullanılan alfabede /k/ fonemi "k/ch" harfleriyle karşılanırken /g-ġ/ fonemleri ise "g" harfiyle karşılanmıştır. Dolayısıyla ayırt edilmeleri mümkündür. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. : " Hatice Şirin User (2006), s. 359-360."

“ayaġı” (EDMFLT 13b/6 s. 34, GT 253/3 s. 126, GT 344/6 s. 171, GT 95/4 s. 47, GT 290/10 s. 144, GT 67/7 s. 33, GT 308/3 s. 153).

artuḳ ~ artuḳ(ġ) “artık, fazla” < ET artuḳ “artık, çok fazla, arta kalan, son, son derece” (EUTS s. 14): artuḳ, artuḳ+sı, artuḳ(ġ)+ında “artuġında” (İMVS 449a/8 s. 439, İMVS 337b/6 s. 361, İMVS 247a/3 s. 300).

buçuḳ ~ buçuḳ(ġ) “yarım, buçuk”: buçuḳ, buçuḳ(ġ)+unġa “buçuġunġa” (GT 191/11 s. 95, GT 218/13 s. 108).

butaḳ ~ butaḳ(ġ) “ince ve küçük dal, fidan” < Krh. butak/butık < *AT būtı-/būta- “budamak”:: butaḳ+ı, butaḳ+ına, butaḳ(ġ)+ı “butaġı”, butaḳ(ġ)+ını “butaġını”, butaḳ(ġ)+ından “butaġından” (İMVS 359a/3 s. 376, İMSV 359b/5 s. 377, İMVS 405a/1 s. 409, İMVS 46b/5 s. 173, İMVS 308a/1 s. 340).

buyruḳ ~ buyruḳ(ġ) “emir, kumandan; bakan, mühürdar” < ET buyruḳ “amir, kumandan” (EUTS s. 37): buyruḳ, buyruḳ+u , buyruḳ(ġ)+u “buyruġu ”, buyruḳ+ıma, buyruḳ(ġ)+ına “buyruġına” (GT 213/8 s. 106, GT 213/8 s. 106, GT 68/1 s. 33, GT 35/11 s. 17, GT 130/4 s. 64).

baġarsuḳ(ġ) “bağırsak” < Krh. bagırsuk “bağırsak” (DLT IV s. 60): baġarsuḳ(ġ)+ı “baġarsuġı ”(GT 289/4 s. 144).

bıçaḳ(ġ) “bıçak” < ET bıçaḳ “bıçak” (EUTS s. 27): bıçaḳ(ġ)+ını “bıçaġını” (GT 137/2 s. 68).

bıyıḳ ~ bıyıġ “bıyık”: bıyıḳ, bıyıġ+ḳa (İMVS 273a/5 s. 317, İMVS 273a/1 s. 316).

dudaḳ(ġ) “dudak” < *AT. tōtaq “dudak; vulva” (ATAUÜ s. 260): dudaḳ(ġ)+ı “dudaġı”, dudaḳ(ġ)+ına “dudaġına” (GT 94/7 s. 46, GT 156/13 s. 77).

ḳursaḳ(ġ) “kursak” < ET ḳuruġsaḳ “kursak, karın” (EUTS s. 124): ḳursaḳ(ġ)+ından “ḳursaġından” (İMVS 136a/2 s. 227).

yabuḳ(ġ) “örtü, başörtüsü”: yabuḳ(ġ) “yabuġ”, yabuḳ(ġ)+ı “yabuġı”, yabuḳ(ġ)+ını “yabuġını”, yabuḳ(ġ)+ından “yabuġından” (İMVS 346b/7 s. 368, İMVS 346b/7 s. 368, İMSV 367b/8 s. 382, İMVS 339b/6 s. 363).

ḳoltuḳ ~ ḳoltuḳ(ġ) “koltuk” < ET ḳoltuḳ “koltuk” (EUTS s. 120): koltuḳ, kolduḳ(ġ)+ı “kolduġı”, koltuḳ+ında, koltuḳ(ġ)+u da “koltuġu da” (İMVS 478b/6 s. 459, İMVS 302b/8 s. 336, GT 105/3 s. 52, GT 186/7 s. 92).

ḳulaḳ ~ ḳulaḳ(ġ) “kulak, işitme organı” < ET ḳulaḳ / ḳulḳaḳ “kulak” (EUTS s. 122/123): kulaḳ, kulaḳ(ġ)+ıma “kulağıma”, kulaḳ(ġ)+ın “kulağın”, kulaḳ(ġ)+ına “kulağına”, kulaḳ+ların (GT 212/5 s. 105, GT 119/10 s. 59, GT 352/8 s. 175, GT 296/12 s. 147, GT 119/6 s. 59).

ortaḳ ~ ortaḳ(ġ) “ortak” < ET ortuḳ “ortak; ada” (EUTS s. 95): ortaḳ+ı, ortaḳ(ġ)+ı “ortağı” (KHŞ 4610 s. 452, KHŞ 40 s. 183).

tuzaḳ ~ tuzaḳ(ġ) (tuzak) < ET tuzaḳ(çı) “tuzak kuran” (EUTS s. 167): tuzaḳ+ḳa, tuzaḳ(ġ)+ı “tuzağı”, tuzaḳ(ġ)+ına “tuzağına”, tuzaḳ(ġ)+ın “tuzağın” (GT 200/2 s. 99, GT 145/11 s. 72, GT 140/13 s. 69, GT 330/12 s. 164).

yapraḳ ~ yapraḳ(ġ) “yaprak, ağaç yaprağı” < ET yapırġaḳ / yapırḳaḳ “yaprak” (EUTS s. 185): yapraḳ+ların, yapraḳ(ġ)+ın “yapraġın” (GT 137/7 s. 68, GT 202/6 s. 100).

Kıpçak Türkçesi eserlerinde çok heceli isimlerde tespit edebildiğimiz kelime içinde karşımıza çıkan /ḳ/ > /ġ/ sedalılaşmasına örnek gösterilecek dört kelime mevcuttur. Bunların ikisindeki sedalılaşma iki ünlü arasında kalma sebebiyle izah edilebilirken ikisinde ise sedalılaşmayı gerektirecek bir durum olmamasına rağmen sedalılaşma gerçekleşmiştir. Sedalılaşmanın tespit edildiği bu kelimelerin hepsinde ikili kullanım (hem sedalılaşmış halleri hem de sedalılaşmamış halleri) söz konusudur. Bu da yukarıda da belittiğimiz gibi bu dönemde /ḳ/ > /ġ/ sedalılaşmasının henüz düzenli bir görünüm arz etmediğinin göstergesidir:

yaḳa ~ yaġa “kenar, deniz veya ırmak kenarı” < ET yaḳa “taraf, yan, civar” (EUTS s. 182): yaḳa+sını, yaġa+sında (İMVS 486b/4 s. 465, İMVS 106b/7 s. 209).

saḳız ~ saġız “sakız” < ET saḳız “sakız” (EUTS s. 128): saḳız, saġız (İMVS 272b/6 s. 316, İMVS 197a/6 s. 266).

başḳa ~ başġa “başka, diğer”: başḳa, başġa (İMVS 285b/5 s. 325, İMVS 22a/4 s. 159).

karasḳu ~ karasġu “karanlık” < ET karangḳu ~ karangġu “karanlık” (EUTS s. 111): karasḳu, karasġu+luḳ (İMVS 152b/1 s. 237, İMSV 67b/2 s. 185).

Yukarıda da bahsedildiği gibi Kıpçak Türkçesi döneminde /k, ḳ/ > /g, ġ/ sedalılaşması düzenli değildir. Özellikle kalın sıradan ünlülü bazı kelimelerde /ḳ/ > /ġ/ sedalılaşması görülürken yine kalın sıradan ünlülü ve ince sıradan ünlülü birçok kelimede de bu sedalılaşma, kelimeler eksizken veya ünlü ile başlayan ya da

sedalı/sedasız bir ünsüzle başlayan ek aldığında da, görülmemektedir (ayaḳı, azuḳı, azuḳḳa, ḳuyruḳı, topraḳḳa, topraḳınıs, yazuḳun vb.).

Ancak Codex Cumanicus'ta ince sıradan ünlülü çok heceli isimlerin bazılarında kelime içinde /k/ > /g/ sedalılaşması görülmektedir. Codex Cumanicus latin harfleriyle kaleme alındığı için bu konuda Arap alfebesindeki k/g karışıklığı yaşanmamaktadır. /k/ > /g/ sedalılaşması görülen kelimelerin tümünde /k/ fonemi iki ünlü arasında kalmıştır. Konuyla ilgili Codex Cumanicus'taki örnek kelimeler şunlardır:

(**ikiz > egiz "ikiz", sekiz > segiz "sekiz, sayı", tikenek > tigenek "diken" "TLMG[223] s. 197")**.

2.1.1.2.2.6. Çağ.

Taranan Çağatay Türkçesi eserlerinde bazı kalın sıradan ünlülü çok heceli isimin sonunda /ḳ/ > /ġ/ sedalılaşması tespit edilmiştir. Sedalılaşmanın ortaya çıktığı bu kelimelerin bir kısmında doğrudan doğruya bu sedalılaşma görülürken bir kısmında ise ḳ ~ ġ ikili kullanımı görülmektedir. Sedalılaşma çoğunlukla kelimeler, ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında ortaya çıkmaktadır. Birkaç kelimede ise kelimeler eksiz olduğunda da sedalı şekliyle imla edilmiştir. "Bilindiği gibi Çağataycanın karakteristik özelliklerinden biri, ötümsüz ünsüzlerin korunmasıdır. Dolayısıyla araştırma ve yayımlarda, ön ünlülü kelimelerdeki " ك " harfi, k olarak okunagelmiştir."[224] Biz de tezimizde yazıda takip edilebilen /ḳ/ > /ġ/ sedalılaşması örneklerini verirken ince sıradan ünlülü kelimelerdeki /k/ (ك) fonemini ise "k" sesi olarak kabul ettik:

barma(ḳ)ġ "parmak" < ET erngek "parmak" (EUTS s. 50): barmaḳ(ġ)+ım "barmaġım", barmaḳ(ġ)+ın "barmaġın", barmaḳ(ġ)+ı "barmaġı" (BD 110/4 s. 183, NMŞF § 475 s. 271, NMŞF § 483 s. 280).

bıçaḳ(ġ) "bıçak" < ET bı/bıçaḳ/biçek "bıçak" (EUTS s. 27): bıça(ḳ)ġ "bıçaġ", bıçaḳ(ġ)+ları ızını "bıçaġları ızını" (NMŞF §247 s. 124, NMŞF §247 s. 124).

buyruḳ(ġ) "buyruk, emir, ferman; istek" < ET buyruk "kumandan, âmir" (KT G1 s. 20): buyruḳ(ġ)+ı "buyruġı", buyruḳ(ġ)+ıġa "buyruġıġa" (BD 132/34 s. 213, NMŞF § 230 s. 115).

---

[223] Emre, Ahmet Cevat. (1949). Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri (İlk Deneme), Birinci Kitap, Fonetik, TDK Yayınları, Bürhaneddin Erenler Matbaası, İstanbul.

[224] Bilal Yüce (1995), Bâbür Dîvânı, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara.s. 45.

dudaḳ(ġ) “dudak” < *AT tōtaq “dudak; vulva” (ATAUÜ s. 260): dudaḳ(ġ)+ını “dudağını” (BD 131/11 s. 209).

ḳılıḳ(ġ) “huy, tabiat, davranış, karakter; iş, kılış, hareket; kıyafet” < ET ḳılıḳ “karakter, huy, ahlak, yaradılış, seciye” (EUTS s. 116): ḳılıḳ(ġ)+ı nı “ḳılığı nı”, ḳılıḳ(ġ)+ı “ḳılığı ” (ŞT 91b-4 s. 188, BD 229/2 s. 238).

ḳuyruḳ(ġ) “kuyruk” < Krh. kudruk/kudhruk “kuyruk” (DLT IV s. 373-374): ḳuyruḳ(ġ)+ına “ḳuyruġına”, ḳuyruḳ(ġ)+ın “ḳuyruġın” (ŞT 92b-5 s. 190, NMŞF § 472 s. 264).

oçaḳ(ġ) “ocak, ateş ocağı” < ET oçaḳ/oçuḳ/oçıḳ “ocak, ateş ocağı” (EUTS s. 92): ocaḳ(ġ) “ocaġ” (NMŞF § 359 s. 178).

yafraḳ(ġ) “yaprak, ağaç yaprağı” < ET yapırġaḳ/yapırḳaḳ/yalbırġaḳ “yaprak” (EUTS s. 185): yafraḳ(ġ)+ı “yafraġı” (BD 539/1 s. 310).

yazuḳ(ġ) “günah, suç” < ET yazuḳ/yazuġ “günah, suç, kusur, hata” (EUTS s. 190) < *AT yāzuq “günah” (ATAUÜ s. 256): yazuḳ(ġ)+luġı “yazuġluġı”, yazuḳ(ġ)+luġlar “yazuġluġlar” (NMŞF § 317 s. 158, NMŞF § 317 s. 158).

Çağatay Türkçesi eserlerinden bazılarında, /ḳ/ > /ġ/ sedalılaşması görülen kelimeler ikili kullanımla (ḳ ~ ġ) tespit edilmiştir:

ayaḳ ~ ayaġ “ayak; aşağı taraf; kadeh, kap kacak” < ET adaḳ/ayaḳ “ayak; kadeh; kez defa” (EUTS s. 2, 18): ayaḳ, ayaḳ+ın, ayaḳ+nı (sun-), ayaḳ(ġ)+ı “ayağı”, ayaḳ+ḳa, ayaḳ (irdi), ayaḳ(ġ)+ıġa “ayağıġa”, ayaḳ(ġ)+ım “ayağım”, ayaḳ(ġ)+ı ız “ayağı ız”, ayaḳ (aşnı) (ŞT 89a-2 s. 180, ŞT 95a-8 s. 199, ŞT 87b-3 s. 175, ŞT 77b-16 s. 145, BD 10/2 s. 123, BD 108/6 s. 181, BD 95/5 s. 175, BD 110/1 s.182, NMŞF § 233 s. 116, NMŞF § 330 s. 164).

ḳulaḳ ~ ḳulaġ “kulak, işitme organı” < ET kulkak “kulak” (BK K11 s. 48): ḳulaḳ (tut-), ḳulaḳ+nı, ḳulaḳ(ġ)+ı “ḳulaġı ”, ḳulaḳ, ḳulaḳ(ġ)+ımġa “ḳulaġımġa”, ḳulaḳ+ımġa, (cümle) kulaḳ(ġ) “(cümle) kulaġ” (BD 62/2 s. 155, BD 282/2 s. 251, BD 93/4 s. 173, NMŞF § 714 s. 420, NMŞF § 494 s. 292, MSD 430 s. 200, MSD 167 s. 132).

savuḳ ~ savuġ “soğuk” < ET sogık “soğuk” (AY s. 666): savuḳ (irdi), savuḳ(ġ)+da “savuġda”, savuḳ(ġ)+luḳ “savuġluḳ” (NMŞF § 696 s. 410, NMŞF § 764 s. 452, NMŞF § 281 s. 139).

tofraḳ ~ tofraġ "toprak" < ET topraḳ "toprak" (EUTS s. 161): tofraḳ+ça, tofraḳ (it-), tofraḳ(ġ) (bol-) "tofraġ (bol-)", tofraḳ(ġ)+ım "tofraġım", tofraḳ(ġ) "tofraġ", tofraḳ+dın, tofraḳ+ḳa, tofraḳ(ġ)+dın "tofraġdın" (BD 162/1 s. 221, BD 110/5 s. 183, BD 568 s. 324, BD 110/5 s. 183, NMŞF § 439 s. 229, NMŞF § 439 s. 229, NMŞF § 439 s. 229, NMŞF § 717 s. 425).

uşaḳ ~ uşaġ "ufak, küçük; küçük çocuk" < ET uşaḳ/uvşaḳ "ufak, küçük" (EUTS s. 175): uşaḳ+ısız, uşaḳ(ġ)+ın "uşaġın" (ŞT 68b-16 s. 118, ŞT 74b-8 s. 136).

yaruḳ ~ yaruġ "aydınlık, ışık, parlak" < ET yaruq "ışık, parlak" (ETY[225] s. 134): yaruḳ (iyle-), yaruḳ(ġ)+ı "yaruġı" (BD 282/2 s. 251, BD 12/1 s. 124).

yıraḳ ~ yıraġ "uzak" < ET yıraḳ/ıraḳ "uzak" (EUTS s. 192, 58): yıraḳ (sal-), yıraḳ(ġ) (bol-) "yıraġ (bol-) (MSD 471 s. 212, MSD 57 s. 104).

Çağatay Türkçesi metinlerinde yukarıda izah ettiğimiz /ḳ/ > /ġ/ sedalılaşması örneklerine rağmen bu durum düzenli bir gelişme göstermez. Bazı örneklerde ikili kullanımlarla karşımıza çıkan bu sedalılaşma eğilimi bazı eserlerde çok az (Mesela Mevlâna Sekkâkî Divanı'nda /ḳ/ > /ġ/ sedalılaşması görülen çok heceli isim örneği çok daha azdır) bazılarında ise kelimelerin bir kısmında görülürken bir kısmında bu sedalılaşma görülmemektedir.

2.1.1.2.2.7. EOT

Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde çok heceli isimlerin sonunda, birkaç istisna dışında, /k, ḳ/ > /g, ġ/ sedalılaşması vardır. Bu dönemde karşımıza çıkan örneklerinin tamamı ya kelimelerin ünlü ile başlayan bir ek almaları ya da kelimelerden sonra ünlü ile başlayan bir yardımcı fiil veya edatın gelmesiyle meydana çıkan hece açılması sonucu ünsüzün iki ünlü arasında kalmasıyla oluşan geçici sedalılaşma örnekleridir. Bu şartlar dışında kelimeler –Kitab-ı Gunya'daki "yazuġda" (KG 166a.1 s. 398) örneği dışında- ek almadıklarında veya sedalı/sedasız ünsüzle başlayan bir ek aldıklarında sedalılaşma söz konusu olmamaktadır. Aslında ince sıradan ünlülü kelimelerde "k" ile "g"yi ayırmak, her ikisinin de kef (ك) ile yazılması sebebiyle, pek mümkün olmamakla birlikte ince sıradan ünlülü kelimelerdeki sedalılaşmayı günümüzdeki kullanımlarından hareketle tespit edebiliyoruz. Ancak dönemin bazı eserlerinde, özellikle Kitab-ı Gunya'da, "g"ler "üç noktalı kef"le (ڭ) yazıldığı için /k/ > /g/ sedalılaşmasını takip etmek mümkün olabilmektedir. Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde konuyla ilgili çok

[225] Hüseyin Namık Orkun (1994), Eski Türk Yazıtları, TDK Yayınları, Ankara, s. 134.

sayıda çok heceli isim bulunmaktadır. Biz burada bunlardan bir kısmını örnek olarak vereceğiz:

açuḳ ~ açuḳ(ġ) “açık, kapalı olmayan”< ET açuḳ “açık” (EUTS s. 2): açuḳ, açuḳ(ġ) (iken) “açuġ (iken)” (KG 14b.10 s. 287, KG 70a.12 s. 328).

artuḳ ~ artuḳ(ġ/ğ) “fazla, çok fazla” < ET artuḳ “artık, çok fazla, arta kalan, son, son derece” (EUTS s. 14): artuḳ, artuḳ(ġ)+a “artuġa”, artuḳ+dur, artuḳ(ġ/ğ)+ın “artuğın” (KG 152a.12 s. 389, KG 107a.13 s. 356, DKK I 75-2 s. 120, DKK I 3-3 s. 73).

ayaḳ ~ ayaḳ(ġ/ğ) “ayak ‘organ’ ” < Krh. ayaḳ “ayak” (DLT IV s. 54): ayaḳ, ayaḳ+ları, ayaḳ(ġ)+ı “ayaġı”, ayaḳ+lular, ayaḳ(ġ/ğ) (üstüne) “ayağ üstüne”, ayaḳ(ġ/ğ)+um “ayağum”, ayaḳ(ġ) (üstine) “ayaġ üstine”, ayaḳ+dan (düş-), ayaḳ (bas-), ayaḳ+suz, ayaḳ(ġ)+ın “ayaġın”, ayaḳ+larında, ayaḳ(ġ) (üzerine) “ayaġ üzerine”, ayaḳ(ġ)+ına “ayaġına” (KG 149b.11 s. 387, KG 15a.11 s. 287, KG 16b.7 s. 288, DKK I 83-5 s. 125, DKK I 17-4 s. 82, DKK I 242-12 s. 219, GT 2 33b-9 s. 172, GT 2 36b-8 s. 176, KE 2 132b/8 s. 210, KE 2 18b/7 s. 131, KE 2 122a/2 s. 203, VM 141a.7 s. 143, VM 39b.9 s. 115, VM 51a.6 s. 118).

ayruḳ ~ ayruḳ(ġ) “başka, diğer, gayri; başkası” < Krh. ayruḳ “başka, ayrı” (DLT IV s. 55): ayruḳ, ayruḳ+dur, ayruḳ+lar, ayruḳ(ġ)+ı “ayruġı”, ayruḳ(ġ)+a “ayruġa”, ayruḳ(ġ)+uñ “ayruġuñ” (KG 157a.4 s. 392, KG 18b.5 s. 290, KG 152b.4 s. 389, KG 46a.3 s. 310, KG 42a.5 s. 307, KG 85b.1 s. 340).

barmaḳ ~ barmaḳ(ġ) / parmaḳ ~ parmaḳ(ġ/ğ) “parmak”: barmaḳ, barmaḳ(ġ)+ı “barmaġı”, barmaḳ+da, barmaḳ(ġ)+ın “barmaġın”, barmaḳ(ġ)+ına “barmaġına”, parmaḳ, parmaḳ(ġ/ğ)+ını “parmağını” (KG 5a.4 s. 279, KG 149a.4 s. 386, KE 2 10a/5 s. 126, KE 2 s. 168, GT 2 78a-12 s. 237, DKK I 210-13 s. 205, DKK I 115-2 s. 148).

bıçaḳ ~ bıçaḳ(ġ)/ pıçaḳ ~ pıçaḳ(ġ/ğ) “bıçak” < ET bıçaḳ “bıçak” (EUTS s. 27): bıçaḳ, bıçaḳ(ġ) (ıla) “bıçaġ-ıla”, bıçaḳġ+ı “bıçaġı”, pıçaḳ, pıçaḳ(ġ/ğ)+ına “pıçağına” (KG 105b.9 s. 355, KG 105b.13 s. 355, KE 2 58b/4 s. 157, DKK I 149-6 s. 173, DKK I 17-5 s. 82).

bilek ~ bilek(g) “dirsekten aşağı olan oynak yer, bilek” < ET bilek “bilek” (EUTS s. 28): bilek+lerinde, bilek(g)+inden “bileginden”, bilek+lerüñ, bilek(g)+ümden “bilegümden, bilek(g)+üŋe (KG 58a.2 s. 319, KG 11a.11 s. 359, DKK I 106-7 s. 141, DKK I 43-5 s. 99, MN 149-4 s. 119).

dilek ~ dilek(g) “istek, arzu” < ET tilek “dilek, arzu” (EUTS s. 156): dilek, dilek(g)+i “dilegi”, dlek(g)+ince “dilegince”, dilek(g)+ümüzce “dilegümüzce” (DKK I 138-5 s. 165, DKK I 84-13 s. 126, KG 78a.1 s. 334, GT 2 52b-7 s. 198).

edük ~ edük(g) “çizme, papuç; konçlu mest”< ET etük “edik, terlik, ayakkabı, çizme” (EUTS s. 52) < * AT ētük “çizme” (ATAUÜ s. 264): edük, edük(g)+e “edüge”, edük(g)+ini “edügini” (KG 11b.5 s. 284, KG 7a.2 s. 281, DKK I 226-8 s. 212).

emek ~ emek(g) “emek, çalışma, bir işin yapılması için harcanan beden ve beyin gücü”< ET emgek “ızdırap, acı, zahmet” (EUTS s. 47): emek, emek(g) (ile) “emeg ile”, emek(g)+in “emegin”, emek(g)+inden “emeginden” (KG 116b.10 s. 363, KG 146a.11 s. 384, VM 84a.2 s. 128, GT 2 75a-10 s. 231).

ırmaḳ ~ ırmaḳ(ġ) “ırmak”: ırmaḳ+un “ırmaḳun”, ırmaḳ(ġ)+a “ırmaġa” (GT 2 39b-10 s. 180, GT 2 60a-9 s. 208).

ḳulaḳ ~ ḳulaḳ(ġ/ğ) “kulak, işitme organı” < ET ḳulḳaḳ “kulak” (EUTS s. 123) : ḳulaḳ, ḳulaḳ(ġ)+a “kulaġa”, ḳulaḳ+suz, ḳulaḳ(ġ/ğ)+ın “kulağın”, ḳulaḳ(ġ/ğ)+ı “kulaġı”, ḳulaḳ+da, ḳulaḳ(ġ/ğ)+uŋ “kulağuŋ”, ḳulaḳ+lar, ḳulaḳ(ġ/ğ)+umla “kulağumla” (KG 4b.2 s. 279, KG 4a.15 s. 279, DKK I 85-10 s. 127, DKK I 54-5 s. 107, KE 2 10a/7 s. 126, MN 18-33 s. 40, MN 32-4 s. 48, VM 60a.2 s. 121, VM 4b.7 s. 104).

ortaḳ ~ ortaḳ(ġ) “ortak” < ET ortuḳ “ortak” (EUTS s. 95): ortaḳ, ortaḳ+dur, ortaḳ(ġ)+ı “ortaġı” (KG 119b.2 s. 365, KG 98a.1 s. 349, KG 117a.4 s. 363).

süñük ~ süñük(g) “kemik” < ET süngük “kemik” (EUTS s. 141): süñük, süñük(g)+i “süñügi” (KG 148a.11 s. 386, KG 17a.10 s. 289).

tanuḳ/tanıḳ ~ tanuḳ/tanıḳ(ġ/ğ) “tanık, şâhit” < ET tanuḳ “tanık, şahit” (EUTS s. 147): tanuḳ, tanuḳ+dan, tanuḳ(ġ)+ı “tanuġı”, tanıḳ (ol-), tanıḳ(ġ/ğ) (ol-) “tanığ olsun” (KG 120a.4 s. 366, KG 112a.14 s. 360, KG 120a.1 s. 365, DKK I 69-3 s. 117, DKK I 168-3 s. 183).

tezek ~ tezek(g) “tezek” < Krh. tezek “at gübresi” (DLT IV 611): tezek, tezek(g)+i “tezegi” (KG 7b.5 s. 281, KG 7a.8 s. 281).

topraḳ ~ topraḳ(ġ/ğ) “toprak” < ET topraḳ “toprak” (EUTS s. 161): topraḳ, topraḳ(ġ)+a “topraġa”, topraḳ(ġ/ğ)+ına “toprağına” (KG 16b.11 s. 288, KG 11b.13 s. 285, DKK I 219-10 s. 209).

uçmaḳ ~ uçmaḳ(ġ/ğ) “cennet” < Krh. uçmaḳ “uçmak, cennet” (DLT IV s. 682): uçmaḳ, uçmaḳ+dan, uçmaḳ(ġ)+a “uçmaġa”, uçmaḳ (olsun), uçmaḳ(ġ/ğ) (olsun)

“uçmağ olsun”, uçmaḳ (adı), uçmaḳ(ġ/ğ) (adı) “uçmaġ adı”, uçmaḳ(ġ/ğ)+ı “uçmağı”, uçmaḳ+dur, uçmaḳ(ġ/ğ) (içinde) “uçmaġ içinde” (KG 3b.1 s. 278, KG 168a.5 s. 400, KG 3a.12 s. 278, DKK I 66-5 s. 115, DKK I 35-8 s. 95, KE 2 7b/10 s. 124, KE 2 7b/9 s. 124, KE 2 7b/8 s. 124, MN 9-1 s. 33, MN 169-1 s. 131).

yaraḳ ~ yaraḳ(ġ/ğ) “hazırlık, gerekli olan şey, levazım, silah; güç, takat, kudret” < ET yaraġ/yaraḳ “yakışan, gereken” (EUTS s. 186): yaraḳ, yaraḳ+ların, yaraḳ(ġ/ğ) (ile) “yarağ ile”, yaraḳ(ġ/ğ)+ı “yarağı”, yaraḳ(ġ/ğ)+ın “yaraġın”, yaraḳ (it-) “yaraḳ itdiler”, yaraḳ+laduñ, yaraḳ(ġ/ğ)+a “yaraġa” (DKK I 94-13 s. 133, DKK I 206-6 s. 201, DKK I 84-1 s. 126, DKK I 237-6 s. 216, KE 2 56a/9 s. 156, KE 2 139b/6 s. 215, VM 14a.9 s. 107, VM 13a.1 s. 106).

yazu(ı)ḳ ~ yazu(ı)ḳ(ġ): “günah, suç; kötü, fena, kötülük” < ET yazuḳ/yazuġ “günah, suç, hata, kusur” (EUTS s. 190) < *AT yāzuq “günah” (ATAUÜ s. 256): yazuḳ, yazuḳ(ġ)+da “yazuġda”, yazuḳ+dan, yazuḳ(ġ)+ı “yazuġı”, yazıḳ(ġ)+ın “yazıġın” (KG 35a.15 s. 302, KG 166a.1 s. 398, KG 161b.12 s. 395, KG 113a.4 s. 360, KE 2 92a/9 s. 182).

yüzük ~ yüzük(g) “parmağa takılan süslü halka, yüzük” < Krh. yüzük “parmağa takılan- yüzük” (DLT IV s. 828): yüzük, yüzük(g)+i “yüzigi”, yüzük+de, yüzük(g)+ine “yüzügine” (KG 125b.12 s. 370, KG 128a.9 s. 378, DKK I 116-4 s. 149, DKK I 109-7 s. 143).

Zeynep Korkmaz Eski Oğuz Türkçesinde kelime başında bulunan ön damak ünsüzü /k/ foneminin kullanımıyla ilgili şu tespitlerde bulunmaktadır: “Eski Türkçedeki k-’ler günümüz yazı dilinde olduğu gibi g-’ye dönüşmüştür. *gel-, getür-, geyik-, geñez* “kolay”, *göl, gönül* gibi. Arap alfabesi *k* ile *g* arasında bir ayrım yapmadığı için g-’ye dönüşmemiş örnekleri, daha çok bugüne kıyasla belirleyebiliyoruz: *kendü, kendüzi “kendisi”, key “iyi”, kiçi “küçük”, kim?, kimesne, kişi, körpe* gibi. Bununla birlikte, metinlerde, bu sözcüklerin üç noktalı kef ile yazılarak g-’ye dönüştüğünü gösteren örnekler de yer almıştır: *gişiye, bir gez, gendü, gemük “kemik”, geñez, giçi “küçük”* gibi. Bu gibi birbirinden farklı durumlar, yukarıda dönemin genel dil yapısı, dolayısıyla işaret edildiği üzere ağız ayrılıklarından kaynaklanmış olmalıdır.” Bizim Taranan metinlerde de Korkmaz’ın tespitlerini teyit eden birçok örnek mevcuttur. Kelimelerdeki k- > g- sedalılaşmasını bazen günümüzdeki örneklerden hareketle tespit etmek mümkün olmakla birlikte özellikle Kitab-ı Gunya’da /g/ foneminin üç noktalı kef’le (ڭ) yazılmış olması bu ses olayını takip ve tespit etmemizi kolaylaştırmıştır. İnce sıradan

ünlülü çok heceli isimlerin başında görülen k- > g- sedalılaşmasına örnek teşkil edecek bazı çok heceli isimler ve geçtikleri eserler aşağıda verilmiştir:

geçi "keçi" < Krh. keçi "keçi" (DLT IV s. 290): geçi (KG s. 565).

gelin "gelin" < ET kelin "gelin" (EUTS s. 70):gelin (DKK II s. 114).

gemici "gemi kullanan kişi, gemici" < ET kemi "gemi" (EUTS s. 70) < *AT kēmi/keme "gemi, kayık" (ATAUÜ s. 265): gemici (KG s. 570).

geñez "kolay" < Krh. kenges "sığ, az, kolay, hafif" (DLT IV s. 300): geñez (KG s. 571).

gice "gece" < ET kiçe "gece" (EUTS s. 73) < *AT kēç "geç" (ATAUÜ s. 264): gice (KG s. 575, DKK II s. 119, GT 2 s. 317, VM s. 221, KE 2 s. 145, KE 2 s. 206).

gici/giçi[*] "küçük" < ET kiçig "küçük, az, pek az, hiç" (OYTT[**] s. 151): gici/giçi (KG s. 575, 576).

gişi "kişi, şahıs, kimse; herhangi bir kimse" < ET kişi "kişi, insan" (OYTT s. 152): gişi (KG s. 580).

gögüs "göğüs" < ET kögüs/kögüz "göğüs, kalp" (EUTS s. 77): gögüs (KG s. 582, DKK II s. 122, KE 2 s. 147, VM s. 223).

gölge "gölge" < ET kölige "gölge" (EUTS s. 77): gölge (KG s. 582, MN s. 299, GT 2 s. 320).

göñül "gönül, kalp; fikir, düşünce" < ET köñül "gönül" (OYTT s. 154): göñül (KG s. 583, MN s. 299, GT 2 s. 320, VM s. 223).

gümiş/gümüş "gümüş, değerli maden" < ET kümüş "gümüş" (OYTT s. 156): gümiş/gümüş (KG s. 591, MN s. 301, GT 2 s. 324, DKK II s. 129).

güneş "güneş" < *AT kūn "gün, güneş" (ATAUÜ s. 270): güneş (KG s. 594, GT s. 324, MN s. 301, KE 2 S. 137).

Aşağıdaki kelimelerde ise hem kelime başında hem de kelime sonunda /k/ > /g/ sedalılaşması görülmektedir:

---

[*] Bu kelime, benzer başka kelimeler de vardır, Dede Korkut Kitabı'nda "k" ile (kiçi) okunmuştur. Ergin bu tür okumalarda günümüz kullanımından hareket edidiğini haklı olarak açıklamaktadır. Ancak Kitab-ı Gunya'da "g"ler üç noktalı kefle yazıldığı için /k/ > /g/ sedalılaşması şüphe götürmemektedir. Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde k > g değişmesi/sedalılaşması örneklerinin günümüze nazaran daha çok sayıda ve daha muhafazakâr olduğu düşünülürse Dede Korkut'taki "k"lerin bir kısmının da "g" olma ihtimali vardır. Ancak bu tür varsayımlarda Dede Korkut Kitabı'nın Azerbaycan sahasında kaleme alındığı ve Doğu Türkçesi özelliklerini daha fazla taşıdığı gerçeği de göz ardı edilmemelidir.

[**] Talat Tekin (2010), Orhon Yazıtları, TDK Yayınları, Ankara.

geyik ~ geyik(g) “geyik, yaban hayvanı” < ET keyik “geyik, vahşi hayvan” (EUTS s. 72): geyik, geyik(g)+e “geyiġe”, geyik+den, geyik(g)+i “geyigi” (KG 103b.10 s. 353, KG 103b.2 s. 353, DKK I 77-2 s. 122, DKK I 22-8 s. 85).

kirpük(g) ~ k(g)irbük(g) “kirpik” < ET kirpik “kirpik” (EUTS s. 75): kirpük, kirpük(g)+i “kirpügi”, kirpük(g)+in “kirpügin”, k(g)irbük(g)+i “girbügi” (MN 16-3 s. 37, MN 10-5 s. 34, KG 150a.5 s. 387, KG 150a.8 s. 387).

göbek ~ göbek(g) “göbek” < *AT kȫpek “göbek” (ATAUÜ s. 268): göbek, göbek+lerin, göbek(g)+i “göbeġi” (KG 17b.12 s. 289, KG 17b.10 s. 289, KG 17b.8 s. 289).

gönlek ~ gönlek(g) “gömlek” < Krh. könğlek “gömlek” (DLT IV s. 361): gönlek, gönlek(g)+ini “gönlegini” (VM 57a.9 s. 120, VM 22b. 1 s. 109).

Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde /k, ḳ/ > /g, ġ/ sedalılaşması çok sayıda örnekle ve yaygın bir şekilde görülmekle birlikte bazı eserlerdeki çok az sayıda örnekte ise bu sedalılaşmanın meydana gelmediği görülmektedir. Bu durum, yine az sayıda örnekte görülmekle birlikte, kendisinden sonra ünlü ile başlayan bir yardımcı fiil veya edat alarak hece genişlemesine uğrayan birkaç örnekte de görülmektedir (kabaḳı, ṣanduḳa, ıraḳ “olam”, ortaḳ “olalalar”).

2.1.1.2.3. Tek Heceli Fiillerde /k, ḳ/ > /g, ġ/ Sedalılaşması

2.1.1.2.3.1. Kök.

Orhon Yazıtları’nda sonu /k, ḳ/ fonemiyle biten tek heceli üç fiil tespit edildi. Bunlardan birisinde fiil sadece ünsüzle başlayan ek aldığı için sedalılaşmayı takip etmek mümkün değildir. Diğer iki kelimede ise ünlü ile başlayan ek aldıklarında da bir sedalılaşma söz konusu olmamaktadır (alk-d[ımı]z, sök-üpen, tik-miş, tik-e bir- vb.) . Dolayısıyla Göktürkçede /k, ḳ/ > /g, ġ/ sedalılaşması yoktur.

2.1.1.2.3.2. Uyg.

Taranan Uygur Türkçesi metinlerinde tek heceli fiillerde /k, ḳ/> /g, ġ/ sedalılaşması yoktur. Bu durum; kelimeler, ünlü ile veya sedalı/sedasız bir ünsüz ile başlayan bir ek aldıklarında da değişmemektedir. Aslî uzun ünlülü kelimelerde de sedalılaşma meydana gelmemektedir (ak-ıp, ak-dı, bak-a, kork-sar, kork-up, uk-ar, uk-sar, yük-üp vb.).

2.1.1.2.3.3. Krh.

Karahanlı Türkçesi metinlerinde hem ön damak ünsüzü /k/ foneminde hem de art damak patlayıcı ünsüzü olan /ķ/ foneminde tek heceli fiillerin başında ve kelime sonunda bir /k, ķ/ > /g, ġ/ sedalılaşması görülmemektedir. Bu durum kelimeler, ünlü ile başlayan ek aldığında veya sedalı/sedasız bir ünsüzle başlayan bir ek aldığında da değişmemektedir. Aslî uzun ünlülü kelimelerde de sedalılaşma meydana gelmemektedir (ak-ıp, aķ-sa, buk-dı, buk-ar, çıķ-sa, çıķ-ıp, kork-ar, tök-se, tök-üp, ürk-ti, ürk-er, yak-ar, yaķ-sa, yaķ-ur vb.).

2.1.1.2.3.4. Hrz.

Harezm Türkçesi metinlerinde hem ön damak ünsüzü /k/ foneminde hem de art damak patlayıcı ünsüzü olan /ķ/ foneminde tek heceli fiillerin başında ve kelime sonunda bir /k, ķ/ > /g, ġ/ sedalılaşması görülmemektedir. Bu durum kelimeler, ünlü ile başlayan ek aldığında veya sedalı/sedasız bir ünsüzle başlayan bir ek aldığında da değişmemektedir. Yine kelimenin ünlüsünün uzun veya kısa oluşu da durumu değiştirmemektedir (aķ-ar, aķ-ıp, aķ-ġan, baķ-tı, baķ-a (tur-), çıķ-tı, çıķ-ıp, ķorķ-tı, ķorķ-ar, ķorķ-up, taķ-ıp, tak-tı, ürk-üp, ürk-ti, yaķ-ġan, yaķ-ıp vb.).

2.1.1.2.3.5. Kpç.

Kıpçak Türkçesi metinlerinde hem ön damak ünsüzü /k/ foneminde hem de art damak patlayıcı ünsüzü olan /ķ/ foneminde tek heceli fiillerin başında ve kelime sonunda bir /k, ķ/ > /g, ġ/ sedalılaşması, İrşâdü'l-Mûlük ve's-Selâtîn'deki bu birkaç kelime dışında, görülmemektedir. Bu durum kelimeler, ünlü ile başlayan ek aldığında veya sedalı/sedasız bir ünsüzle başlayan bir ek aldığında da değişmemektedir. Yine kelimenin ünlüsünün uzun (aslî uzun ünlülü) veya kısa oluşu da durumu değiştirmemektedir (baķ-tı, baķ-ıp, çek-ti, çek-er, çıķ-ķan, çıķ-ar sök-ti, sök-erler, tök-mege, tök-üp, yıķ-ar, yıķ-ıp, yıķ-maġa). *Ancak dönem eserlerinden İrşâdü'l-Mûlük ve's-Selâtîn'de birkaç kelimede aksi bir durum görülmektedir. Bu eserda "aķ-" fiili ikili kullanımla aķ- ~ aġ- karşımıza çıkarken sök- "söğmek, küfretmek" fiili ise "sög-" şeklinde tercüme edilmiştir.* Aşağıda bu kelimeler gösterilirken gerekli açıklamalar yapılacaktır:

aḳ- ~ aġ-* **"akmak":** aḳ-ar, aḳ-mas, aġ-ar (suf) (İMVS 95a/2 s. 202, İMVS 95a/2 s. 202, İMVS 106b/3 s. 209).

sög-** **"kötü söz söylemek, sövmek, küfretmek" < ET sök- "azarlamak, sövmek…" (EUTS s. 138) < *AT sök̄- "sövmek" (ATAUÜ s. 269):** sög-sem, sög-mekni (İMVS 24a/4 s. 160, İMVS 24a/5 s. 160).

2.1.1.2.3.6. Çağ.

Çağatay Türkçesi metinlerinde hem ön damak ünsüzü /k/ foneminde hem de art damak patlayıcı ünsüzü olan /ḳ/ foneminde tek heceli fiillerin başında ve kelime sonunda bir /k, ḳ/ > /g, ġ/ sedalılaşması görülmemektedir. Bu durum kelimeler, ünlü ile başlayan ek aldığında veya sedalı/sedasız bir ünsüzle başlayan bir ek aldığında da değişmemektedir. Yine kelimenin ünlüsünün uzun (aslî uzun ünlülü) veya kısa oluşu da durumu değiştirmemektedir (aḳ-ar, baḳ- tı, baḳ-ıban, ḳorḳ-tı, ḳorḳ-up, tök-ti, tök-üp, yaḳ-mas, yaḳ-ıpdur vb.).

2.1.1.2.3.7. EOT

Taranan Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde kalın sıradan ünlülü tek heceli fiilerin sonunda bir /-ḳ/ > /-ġ/ sedalılaşması tespit edilmemiştir. İnce sıradan ünlülü tek heceli fiilerin sonunda ise bir kelime hariç (sög- < sök- "küfretmek, kötü söz söylemek") /-k/ > /-g/ sedalılaşması yoktur. Bu durum kelimeler ünlü ile veya sedalı/sedasız bir ünsüzle başlayan ek aldığında da değişmemektedir (aḳ -sa, aḳ -ınca, çaḳ-dı, çaḳ-up, çıḳ-mış, çıḳ-

---

* Kelime İrşâdü'l-Mûlük ve's-Selâtîn'de ikili kullanımla (aḳ- ~ aġ-) karşımıza çıkmaktadır. Bu örnek tek heceli fiillerde dönem eserlerinde karşılaştığımız yegâne /ḳ/ > /ġ/ sedalılaşması örneğidir. Ancak adı geçen eserde fiilin "aḳ-" biçimi 91 defa kullanılırken "aġ-" biçimi ise sadece 2 yerde kullanılmıştır (bk. İMVS s. 73). Bu da bu değişimin düzenli ve yaygın bir eğilim olmadığının bir göstergesidir.

** Recep Toparlı İrşâdü'l-Mûlük ve's-Selâtîn üzerine yaptığı çalışmada ön damak /k/ foneminin transkripsiyonu ile ilgili şu açıklamaları yapmaktadır: "1.Kelime başındaki bütün (ك) kef'ler (k) ile gösterilmiş, bu yapılırken de daha önce yapılan bazı çalışmalardan istifade edilmiştir. 2.Kelime sonlarındaki (ك) kef'lerin okunuşunda ise, bu harfin sonradan düşüp düşmediğine dikkat edilmiş; düşüyorsa (g) ile, düşmüyorsa (k) ile karşılanmıştır. 3.Eklerin ön seslerindeki (ك) kef'ler ise ünsüz uyumuna sokularak okunmuştur. 4.İki ünlü arasındaki (ك) kef'ler yerine göre (k) ile (iki, ikin, köküs), yerine göre de (g) ile (kögerçün, yigit) karşılanmıştır. (ك) kef ile sona eren bir kelimeye ünlü ile başlayan bir ek getirildiğinde (ك) kef harfi (g) ile transkribe edilmiştir (köynüg-i, yünçüg-i). (Recep Toparlı (1992), s. 40)." Ancak "sök-" tek heceli fiili İrşâdü'l-Mûlük ve's-Selâtîn'de "k" sesi sonradan düşmemesine ve iki ünlü arasında kalmamasına rağmen "g"li transkribe edilmiştir (sög-sem "İMVS 24a/4 s. 160, sög-mekni "İMVS 24a/5 s. 160). Eserde "k" ve "g"nin (ك) kefle yazıldığı göz önüne alındığında ve yazıda takip edilebilen /ḳ/ > /ġ/ sedalılaşması örneklerinin de çok sınırlı ve düzensiz olduğu düşünüldüğünde bu tek heceli fiilin – ve benzer ince sıradan ünlülü kelimelerde görülen /k/ > /g/ sedalılaşması yazımlarına- "sög-" şeklinde yazımına ihtiyatla yaklaşmak lazımdır. Ali Fehmi Karamanlıoğlu da "Gülistan Tercümesi" adlı çalışmasında ince sıradan ünlülü kelimelerin -isimler ve fiillerin tamamını- sonundaki /k/ fonemini "k" olarak çevirmiştir.

ıcaḳ, ḳorḳ-sa, ḳorḳ-up, yaḳ-up, yaḳ-ar, yaḳ-dı vb.). Tek heceli fiillerin başında ise dönemin genel temayülüne uygun olarak ince sıradan ünlülü kelimelerde çok sayıda /k-/ > /g-/ sedalılaşmasına uğramış kelime tespit edilmiştir.

EOT metinlerinde /k/ > /g/ sedalılaşmasıyla karşımıza çıkan tek heceli yegâne fiil "sög-" fiilidir. Bu fiil, ünlü ile başlayan veya sedalı/sedasız bir ünsüzle başlayan bir ek aldığında da bu dönem eserlerinde sedalı haliyla kullanılmıştır. Aslında sık sık belirttiğimiz gibi Arap alfabesinde "k" ile "g"yi ayırt etmek her ikisi için de (ك) kef harfi kullanıldığı için pek mümkün olmamaktadır. Bu tür sedalılaşmalar, çoğunlukla günümüz kullanımlarından hareketle bazen de (ك) kef yerine üç noktalı kef (ڭ) kullanımıyla tespit edilebilmektedir. İşte bu fiildeki sedalılaşma da Kitab-ı Gunya dışındaki eserlerde günümüzle kıyaslanarak izah edilebilirken, Kitab-ı Gunya'da ise daha açık bir şekilde takip edilmektedir. Çünkü Kitab-ı Gunya'da bütün /g/ fonemleri üç noktalı kefle (ڭ) yazılmıştır. Bu fiil de Kitab-ı Gunya'da üç noktalı kefle (ڭ) yazılmıştır. Sedalılaşmaya uğrayan bu fiilin Ana Türkçede aslî uzun ünlülü olması da bu ses olayının meydana gelişini izah bakımından önemlidir:

sök(g)- "kötü söz söylemek, küfretmek" < ET sök- "sökmek, koparmak; azarlamak, sövmek; baygınlık geçirmek" (EUTS s. 138) < *AT sōk- "sövmek" (ATAUÜ s. 269): sök(g)-düginde "sögdüginde", sök(g)-en "sögen", sök(g)-se "sögse", sök(g)-di, "sögdi", sök(g)-üp "sögüp", sök(g)-mek, sök(g)-megil "sögmegil" (KG 119b.7 s. 365, KG 112b.7 s. 360, KG 89b.15 s. 343, GT 2 6a-6 s. 133, DKK I 100-2 s. 136, MN 372-6 s. 235, MN 85-6 s. 79).

Dönem eserlerinde ince sıradan ünlülü kelimelerin başında geniş ölçüde bir /k/ > /d/ sedalılaşması görülmektedir. Bu temayül ince sıradan ünlülü tek heceli fiilerde de sıklıkla tespit edilmektedir. "Kelime başındaki bu değişme Eski Türkçeden Batı Türkçesine geçerken görülür. Bu değişme geniş ölçüde olmasına rağmen, umumileşmemiştir."[226] Aşağıda kelime başında /k/ > /g/ sedalılaşmasına uğramış tek heceli fiiller ve bunların geçtiğ eserler verilmiştir:

geç- "geçmek, gitmek; bitmek, sona ermek, tamamlanmak; ilerlemek, geçmek; geride bırakmak, geçmek…" < ET keç- "geçmek, aşmak (ırmak, çöl vb.)" (OYTT s. 148): (KG s. 563, VM s. 217, GT 2 s. 313, MN s. 298, KE 2 s. 151).

gel- "bir yerden bir yere gelmek; ulaşmak, bildirilmek, gelmek; varmak, gitmek; geri dönmek, gelmek; çıkmak, "birinin huzuruna" çıkmak…" < ET kel-

[226] Muzaffer Akkuş (1995), s. 161.

“gelmek” (OYTT s. 149): (KG s. 565-569, DKK II s. 111-114, VM s. 217-219, GT 2 s. 314-315, MN s. 298, KE 2 s. 146).

ger- “çekip uzatarak asmak, germek” < ET ker- “germek, genişlemek” (EUTS s. 71): (KG s. 571).

gey- “giymek, giydirmek” < ET key- “giymek” (EUTS s. 72): (KG s. 574, DKK II[227] s. 117, VM s. 220, GT 2 s. 317, MN s. 298).

gez- “gezmek, dolaşmak” < ET kez- “gezmek, dolaşmak” (EUTS s. 73): DKK II s. 118-119, VM s. 220, GT 2 s. 317, MN s. 298, KE 2 s. 146).

gir- (varmak, gitmek; içine düşmek, girmek; oturmak, ikamet etmek, girmek; erişmek, ulaşmak…) < ET kir- “girmek, sokulmak, batmak (güneş)” (EUTS s. 75) < *AT kīr- “girmek” (ATAUÜ s. 267): (KG s. 576-578, DKK II s. 119-120, GT 2 s. 318, MN s. 299).

git- “gitmek, uzaklaşmak; gitmek, terketmek…” < ET kit- “ gitmek, zail olmak” (EUTS s. 76) < *AT kēt- “gitmek” (ATAUÜ s. 265): (KG s. 581-582, DKK II s. 120-121, VM s. 221-222, GT 2 s. 319, MN s. 299).

göm- “gömmek, defnetmek” < ET köm-/kön- “gömmek” (EUTS s. 77): (KG s. 582-583).

gör- “görmek, bakmak; farketmek, farkına varmak, görmek; şahit olmak, görmek…” < ET kör- “görmek, bakmak; tabi olmak, bağımlı olmak” (OYTT s. 154): (KG s. 583-586, DKK II s. 123-125, VM s. 224-225, GT 2 s. 321, MN s. 299-300).

göy- (yanmak; beklemek, sabretmek) < ET köy- “yanmak, kavrulmak” (EUTS s. 79): (KG s. 588).

gül- “neşelenmek, gülmek” < ET kül- “gülmek” (EUTS s. 81): (KG s. 590, DKK II s. 129, VM s. 226, GT 2 s. 323, MN s. 301).

2.1.1.2.4. Çok Heceli Fiillerde /k, ḳ/ > /g, ġ/ Sedalılaşması

2.1.1.2.4.1. Kök.

Orhon Yazıtları’nda sonu /k, ḳ/ fonemleriyle biten dört adet çok heceli fiil tespit edilmiştir. Bunlardan “içik-” fiili dışındakiler ünsüzle başlayan bir ek aldıkları için konuyla ilgili bir tespit ve yorum yapmak mümkün değildir. Ancak “içik-” fiili hem ünlü ile hem de üsüzle başlayan bir ek almasına rağmen /k/ fonemi sedalılaşmamıştır

[227] Muharrem Ergin (1991), Dede Korkut Kitabı II, İndeks- Gramer, TDK Yayınları, Ankara.

(basık-dı, içik-di, içik-igme, tagık-mış, taşık-dımız, taşık-mış vb.). Ancak bu dönemde sedalılaşma eğiliminin hemen hemen hiç olmaması (t > d sedalılaşması konusundaki bir sedalılaşma örneği dışında) çok heceli fiillerde de bir /k, ḳ/ > /g, ġ/ sedalılaşması olmadığını göstermektedir.

2.1.1.2.4.2. Uyg.

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde hem ön damak ünsüzü /k/ foneminde hem de art damak patlayıcı ünsüzü olan /ḳ/ foneminde çok heceli fiillerin başında, içinde ve kelime sonunda bir /k, ḳ/ > /g, ġ/ sedalılaşması görülmemektedir. Bu durum kelimeler, ünlü ile başlayan ek aldığında veya sedalı/sedasız bir ünsüzle başlayan bir ek aldığında da değişmemektedir. Yine kelimenin ünlüsünün uzun (aslî uzun ünlülü) veya kısa oluşu da durumu değiştirmemektedir (adak-ıp, adak-mışlarıg, aşuk-up, birik-ip, birik-miş, tarık-ar, tarık-dı vb.).

2.1.1.2.4.3. Krh.

Karahanlı Türkçesi metinlerinde hem ön damak ünsüzü /k/ foneminde hem de art damak patlayıcı ünsüzü olan /ḳ/ foneminde çok heceli fiillerin başında, içinde ve kelime sonunda bir /k, ḳ/ > /g, ġ/ sedalılaşması görülmemektedir. Bu durum kelimeler, ünlü ile başlayan ek aldığında veya sedalı/sedasız bir ünsüzle başlayan bir ek aldığında da değişmemektedir. Yine kelimenin ünlüsünün uzun (aslî uzun ünlülü) veya kısa oluşu da durumu değiştirmemektedir (alsıḳ-ar, alsıḳ-masa, basıḳ-sa, basıḳ-ur, çawık-tı, çawık-ar, ılıḳ-ar vb.).

2.1.1.2.4.4. Hrz.

Harezm Türkçesi metinlerinde hem ön damak ünsüzü /k/ foneminde hem de art damak patlayıcı ünsüzü olan /ḳ/ foneminde, çok heceli fiillerin başında, içinde ve kelime sonunda bir /k, ḳ/ > /g, ġ/ sedalılaşması görülmemektedir. Bu durum kelimeler, ünlü ile başlayan ek aldığında veya sedalı/sedasız bir ünsüzle başlayan bir ek aldığında da değişmemektedir. Yine kelimenin ünlüsünün uzun (aslî uzun ünlülü) veya kısa oluşu da durumu değiştirmemektedir (aşuḳ-tı, aşuḳ-a, aşuḳ-up, bıraḳ-sa, bıraḳ-alım, turuḳ-ur, turuḳ-tı, yoluḳ-up, yoluḳ-ġan vb.).

2.1.1.2.4.5. Kpç.

Taranan Kıpçak Türkçesi metinlerinde /k, ḳ/ > /g, ġ/ sedalılaşmasını takip edeceğimiz sadece iki adet çok heceli fiil tespit edilmiştir. Bu iki fiil de kalın sıradan ünlülü olup art damak patlayıcı ünsüzü olan /ḳ/ fonemine sahiptir. Bu fiillerde, kelimeler ünlü ile başlayan ek aldığında veya sedalı/sedasız bir ünsüzle başlayan bir ek aldığında bir /-ḳ/ > /-ġ/ sedalılaşması meydana gelmemektedir (bıraḳ-ḳıl, bıraḳ-tı, bıraḳ-ur, bıraḳ-ıp, yoluḳ-sa, yoluḳ-up vb.).

2.1.1.2.4.6. Çağ.

Taranan Çağatay Türkçesi metinlerinde /k, ḳ/ > /g, ġ/ sedalılaşmasını takip edebileceğimiz sadece iki adet çok heceli fiil tespit edilmiştir. Bu iki fiilden birisi kalın sıradan ünlülü, diğeri ise ince sıradan ünlülüdür. Bu fiillerde, kelimeler ünlü ile başlayan ek aldığında da bir /-k,-ḳ/ > /-g, -ġ/ sedalılaşması meydana gelmemektedir (birik-ip, yoluḳ-up).

Ancak, bazı dönem eserlerinde, çok heceli bir fiilde (saġın- < saḳın-), kelime içinde iki ünlü arasında kalan /-ḳ-/ foneminin sedalılaştığı tespit edilmiştir. Bu fiil, Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve ve Bâbür Dîvânı'nda "saġın-" şeklinde yazılırken Mevlâna Sekkâkî Dîvanî'nda ise saġın- ~ saḳın- ikili kullanımıyla yazılmıştır. /-ḳ-/ > /-ġ-/ sedalılaşması görülen bu kelimenin Ana Türkçede aslî uzun ünlülü oluşu dikkat çekicidir:

saġın- / saġın- ~ saḳın- "düşünmek; sanmak; inanmak, güvenmek; karar vermek; anmak, adını anmak, söz etmek" < ET sakın- "düşünmek, kaygılanmak" (OYTT s. 164) < *AT sāqın- "düşünmek" (ATAUÜ s. 253): saġın-ıpdur, saġın-ur, saġın-ġay, saġın-ıp, saġın-dı, saġın-ma, saḳın-dım (NMŞF § 432 s. 220, NMŞF 439 s. 229, BD 452 s. 292, BD 196/1 s. 230, MSD 635 s. 258, MSD 707 s. 278, MSD 804 s. 306).

2.1.1.2.4.7. EOT

Faydalandığımız Eski Oğuz Türkçesi eserlerinde /-ḳ/ > /-ġ/ sedalılaşmasıyla karşımıza çıkan iki adet çok heceli fiil tespit edilmiştir. Bu kelimelerdeki sedalılaşma geçici sedalılaşma özelliği göstermektedir. Yani eksizken veya sedalı/sedasız bir ünsüzle başlayan bir ek aldığında /-ḳ/ > /-ġ/ sedalılaşmasına uğramayan bu kelimeler, ünlü ile başlayan bir ek aldığında ise iki ünlü arasında kalarak /-ḳ/ > /-ġ/ sedalılaşmasına

uğramaktadır. Taranan eserlerde kelime içinde veya kelime sonunda /k/ > /g/ sedalılaşmasını takip edebileceğimiz ince sıradan ünlülü çok heceli fiil tespit edilememiştir:

açıḳ- ~ açıġ(ğ)- "acıkmak" < Krh. açıḳ- "acıkmak" (DLT IV s. 3) <*AT āç- "acıkmak" (ATAUÜ s. 249): açıḳ-mamış-iken, açıġ(ğ)-ur "açığur" (DKK I 50-5 s. 105, DKK I 50-12 s. 105).

bıraḳ- ~ bıraġ(ğ)- "bırakmak, koymak, getirmek": bıraḳ-dı, bıraġ-ur, bıraḳ-mışlar, bıraġ(ğ)-ayın "bırağayın", bıraġ-uban, bıraḳ-sa, bıraġ-uñ (GT 2 46b-1 s. 188, GT 2 17a-7 s. 144, DKK I 142-1 s. 168, DKK I 135-2 s. 162, MN 3-15 s. 27, KG 37a.1 s. 303, KG 6b.6 s. 281).

Dönem eserlerinde ince sıradan ünlülü kelimelerin başında geniş ölçüde bir /k/ > /d/ sedalılaşması görülmektedir. Bu temayül ince sıradan ünlülü tek heceli fiilerde olduğu gibi tek heceli fiilerden türemiş çok heceli fiillerde de sıklıkla tespit edilmektedir. Aşağıda kelime başında /k/ > /g/ sedalılaşmasına uğramış çok heceli fiillerden bazıları (bu konuda örnek sayısı çok olduğu için bir kısmı kullanılmıştır) ve bunların geçtiği eserler verilmiştir:

geçür- "takmak, geçirmek, girdirmek; geçirmek, öne çıkarmak; yerine getirmek, tamamlamak" < ET keç- "geçmek, aşmak (ırmak, çöl vb.)" (OYTT s. 148): (KG s. 565, MN s. 298, GT 2 s. 314).

gerek- "yakışmak, uygun olmak, gerekmek, icabetmek" < Krh. kerge- "yaraşmak" (DLT IV s. 303): (KG s. 571, DKK II s. 115, MN s. 298, GT 2 s. 316, VM s. 215).

getür- "iletmek, götürmek, getirmek; kaldırmak, iletmek; uzak yerden yakına taşımak, getirmek; derlemek, bir araya getirmek, nakletmek; almak, tutmak…" < ET ketür- "getirmek" (EUTS s. 72): (KG s. 572-573, DKK II s. 115-117, MN s. 298, GT 2 s. 316, VM s. 219-220).

geyür- (giydirmek; vermek) < ET key- "giymek" (EUTS s. 72): (KG s. 574, DKK II s. 118, MN s. 298, GT 2 s. 317).

gezdür- "gezdirmek, dolaştırmak" < ET kez- "gezmek, dolaşmak; geçmek" (EUTS s. 73): (DKK II s. 119)

gider- "gidermek, yok etmek, ortadan kaldırmak" < ET kiter- / kider- "gidermek, uzaklaştırmak; alıp götürmek, tahkir etmek" (EUTS s. 75): (DKK II s. 119, MN s. 299, GT 2 s. 318, VM s. 222).

gizle- "saklamak, gizlemek, alıkoymak" < ET kizle- "gizlemek, saklamak" (EUTS s. 76): (KG s. 582, DKK II s. 121, GT 2 s. 319).

göger- "yeşermek, yeşillenmek" < Krh. köger- "göğermek, gök rengini almak" (DLT IV s. 355) < *AT kȫk "mavi" (ATAUÜ s. 268): (DKK II s. 122).

gömil-/gömül- "gömülmek, defnedilmek" < ET kömül- "gömülmek" (EUTS s. 77): (KG s. 583, DKK II s. 123, GT 2 s. 320).

gönder- "göndermek, bir yere doğru yola çıkarmak, yollamak, ulaşmasını, gitmesini sağlamak" < Krh. köndger- "doğrultmak, düzeltmek, dikmek; yola kılavuzlamak; ikrar ettirmek" (DLT IV s. 360): (DKK II s. 123, VM s. 223).

görin-/görün- "görünmek, ortaya çıkmak" < ET körün- "görünmek, gözükmek" (EUTS s. 79): (KG s. 586, DKK II s. 126, MN s. 300, GT 2 s. 321, VM s. 225).

götür- "kaldırmak, ayırmak; tutmak, bir yerden bir yere koymak, kaldırmak; çevirmek, döndermek; almak, kaldırmak, muhafaza etmek…" < ET kötür- "kaldırmak, yükseltmek" (OYTT s. 154): (KG s. 587, DKK II s. 127, MN s. 300, GT 2 s. 322, VM s. 225).

güliş- "gülüşmek" < ET külüş- "gülüşmek, gülüşme" (EUTS s. 81): (DKK II s. 129).

güven- "güvenmek" < ET küven- "güvenmek" (EUTS s. 84): (DKK II s. 131).

2.1.1.3. /p/ > /b/ Sedalılaşması

2.1.1.3.1. Tek Heceli İsimlerde /p/ > /b/ Sedalılaşması

2.1.1.3.1.1. Kök.

Orhon Yazıtları'nda kelime başında p > b sedalılaşmasına örnek teşkil edecek tek heceli bir isim tespit edilmemiştir. Sonu /-p/ fonemiyle biten yalnız bir adet tek heceli isim tespit edilmiştir. Bu kelime ise –bir örnek kullanım hariç- çoğunlukla ünsüzle başlayan bir kelimeden önce o kelimeyle beraber kullanılmıştır. Bir örnekte ise kendisinden sonra ünlü ile başlayan bir kelimeyle kullanılmasına rağmen bir sedalılaşma söz konusu olmamıştır (alp/ alp "kağan", alp "kişi", alp "şalcı", alp "er").

2.1.1.3.1.2. Uyg.

Faydalandığımız Uygur Türkçesi eserlerinde /p/ > /b/ sedalılaşmasını takip edebileceğimiz tek heceli 6 adet isim tespit edilmiştir (alp, kap, kep, sap, tap, tüp). Bu isimlerde; kelimeler, ek almadıklarında, ünlü ile veya sedalı/sedasız bir ünsüzle başlayan bir ek aldıklarında bir /p/ > /b/ sedalılaşması ortaya çıkmamaktadır. Aynı durum kelimeden sonra ünlü ile başlayan bir kelime geldiğinde de değişmemektedir (alp+ınta, alp (atım), alp (ermiş), kap+ı, kap+larta, kep+ig, sap+ınta, tap+ımça, tap+larınça, tüp+i, tüp+ke vb.).

2.1.1.3.1.3. Krh.

Karahanlı Türkçesi eserlerinde /p/ fonemi be (ب) harfiyle yazıldığı için kelimelerde bir /p/ > /b/ sedalılaşması olup olmadığı konusunda kesin bir hükme varmak mümkün değildir. Belki günümüz kullanımlarından hareket ederek bir tahminde bulunulabilirse de bu, bizi konuyla ilgili mutlak doğruya götürmeyecektir. Yine sonu /p/ fonemiyle biten tek heceli isimlerin aslî uzun ünlülü olup olmaması da sedalılaşmayı takip açısından önemlidir. Çünkü "…sonsesleri p, t, ç, k yerine b, c, d, g konsonantlarından biri ile yazılan ad "isim", od "ateş", süd, dib, uc, güc, aġ "ak" gibi bazı kelimeleri bunlardan ayırmak gerekir. Çünkü, son zamanlarda yoğunluk kazanmış olan bir görüşe göre, bu kelimelerin son seslerindeki tonlu yazılışlar bir şekil meselesinden ibaret olmayıp, fonolojik bir değer taşımaktadırlar. Bu konuyu araştıranlar, kelime sonlarındaki tonlu yazılışlar ile Türkçenin aslî uzunlukları arasında bir bağlantı kurmaktadırlar. Bunlara göre, söz konusu kelimeler aslında birer uzun ünlü taşımaktadır. Ancak tarihî devirler içindeki değişmelerle kök hecelerdeki ünlüler kısalınca, bu ünlüler kendilerindeki sürekliliği sonseslerdeki ünsüzlere aktarmak suretiyle o ünsüzleri tonlulaştırmışlardır."[228] İşte bu sebepten dolayı hem günümüz kullanımından hareketle hem de aslî uzun ünlülü olup olmamalarına bakılarak kelimelerde bir /-p/ > /-b/ sedalılaşması olup olmadığı konusunda daha mantıklı yorum yapabiliriz. Bundan hareketle günümüzde sedalı kullanılan ve aynı zamanda Ana Türkçede aslî uzun ünlülü olan tek heceli isimlerde aslî uzun ünlülerin kaybolmaya başladığı tarihî dönemlerden itibaren bir /-p/ > /-b/ sedalılaşması olmuş olması kuvvetle muhtemeldir. Bu sebeple biz de dönem metinlerinde tespit ettiğimiz sonu /p/ fonemiyle

[228] Zeynep Korkmaz (1979), "Eski Osmanlı Kaynaklarının Yayınında Transkripsiyonla İlgili Değerlendirmeler", Türkoloji Dergisi, VII. Cilt, 1.Sayı, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, s. 74.

biten tek heceli isimleri eğer günümüz kullanımında sedasız hâli kullanılıyorsa, ki bunlar kısa ünlülü kelimelerdir, sedalılaşma değerlendirmesine almadık, günümüzde /p/ > /b/ sedalılaşmasıyla kullanılıyorsa ve ünlü ile başlayan bir ek aldığında ise çeviri metinlerinde sedalı veya sedasız çevrildiğine bakmazsızın, bunlar aslî uzun ünlülü kelimelerdir ve bu kelimelerde sedalılaşmanın gerçekleşmiş olduğunu düşünmekle beraber, hem sedalı hem de sedasız hâliyle göstermeyi uygun gördük. Bu kelimelerin ünsüzle başlayan bir ek almaları durumunda ise sedasız kullanımını, günümüz kullanımlarında olduğu gibi, tercih ettik. Bu tespitlerimiz Arap harflerinin kullanıldığı daha sonraki tarihî dönemler (Harezm Türkçesi, Kıpçak, Türkçesi, Çağatay Türkçesi ve Eski Oğuz Türkçesi dönemleri) için de geçerlidir:

kap(b) "kap, tulum, çuval, dağarcık; zarf; anası karnında çocuğun bulunduğu torba" < ET ḳap "torba, paket" (EUTS s. 110) < *AT qāp "kab, tulum, çuval, zarf, torba" (ATAUÜ s. 252): kap, kap+ı/kab+ı, kap+tın, kap+ka (DLT I s. 195-27, DLT II s. 122-23, DLT II s. 189-3, DLT I s. 268-10).

tüp(b) "asıl, kök, dip, esas, temel, her hangi bir şeyin aslı, kökü, insanın aslı" < ET tüp "dip, esas, temel, kök…" (EUTS s. 168) < *AT tūp "dip" (ATAUÜ s. 271): tüp, tüp+i/tüb+i, tüp+üg/tüb+üg*, tüp+ke, tüp+re, tüp+üm/tüb+üm (KB 2[229] B183/2437 s. 468, KB 2 B183/2438 s. 468, KB 2 C262/4411 s. 758, KB 2 B323/4479 s. 768, DLT II s. 280-14, DLT I s. 52-10).

2.1.1.3.1.4. Hrz.

Harezm Türkçesi eserlerinede /p/ fonemi be (ب) harfiyle yazıldığı için kelimelerde bir /p/ > /b/ sedalılaşması olup olmadığı konusunda kesin bir hükme varmak mümkün değildir. Sadece "köp: çok, fazla" kelimesi Kısasü'l- Enbiyâ'da türemiş bir fiil yapısında (köpel-) ve pe (پ) harfiyle yazılmıştır. Bu örneğin dışında "köp" kelimesi yalın halde veya ünsüzle başlayan bir ek aldığında ise her zaman be (ب) harfiyle yazılmıştır. Bu sebeple Karahanlı Türkçesi döneminde de izah ettiğimiz gibi bu

* Kutadgu Bilig ve Dİvanü Lûgat-it-Türk tercümelerinde bu kelimelerin tamamı ünlü ile başlayan bir ek aldığında da "p"li olarak (tüpe, tüpi, tüpüg, tüpüm…) çevrilmiştir. Biz bu çalışmamızda Oğuz Türkçesi ses özelliklerinin daha açık bir şekilde görülmeye başladığı bu dönemde aslî uzun ünlüsü kısalmış olan bazı kelimelerde geçici bir sedalılaşma olması gerektiğini düşündüğümüz için kelimeler ünlü ile başlayan ek aldığında hem sedalı hem de sedasız şeklini vermeyi (*tüp+i/tüb+i, tüp+üg/tüb+üg*) uygun gördük. Aslında bu tür örneklerin ünlü ile başlayan bir ek aldığında bir /-p/ > /-b/ sedalılaşmasına uğradığını kuvvetle tahmin etmekle birlikte, bu konuda kesin bir yargıya varamamızın bir sebebi de henüz bu dönemde bu kelimede kelime başında bir /t-/ > /d-/ sedalılaşmasının gerçekleşmemiş olmasıdır.

[229] Yusuf Has Hacib (2008), Kutadgu Bilig (Çeviren Prof. Dr. Reşid Rahmeti Arat), Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

dönemde de dönem metinlerinde tespit ettiğimiz sonu /p/ fonemiyle biten tek heceli isimleri eğer günümüz kullanımında sedasız hâli kullanılıyorsa sedalılaşma değerlendirmesine almadık, günümüzde /p/ > /b/ sedalılaşmasıyla kullanılıyorsa ve ünlü ile başlayan bir ek aldığında ise çeviri metinlerinde sedalı veya sedasız çevrildiğine bakmazsızın, bunlar aslî uzun ünlülü kelimelerdir ve bu kelimelerde sedalılaşmanın gerçekleşmiş olduğunu düşünmekle beraber, hem sedalı hem de sedasız hâliyle göstermeyi uygun gördük. Bu kelimelerin ünsüzle başlayan bir ek almaları durumunda ise sedasız kullanımını, günümüz kullanımlarında olduğu gibi, tercih ettik:

ḳap(b) "kap, zar, kabuk; çanak" < ET ḳap "torba, paket" (EUTS s. 110) < *AT qāp "kab, tulum, çuval, zarf, torba" (ATAUÜ s. 252): ḳap, ḳap+ġa, ḳap+ı/ ḳab+ı, ḳap+ındın/ ḳab+ındın (KE I 133v19 s. 188, KE I 164r16 s. 233, KE I 147r5 s. 208, NFBB[230] 18-5 s. 13).

tüp(b) "dip, alt, kök" < ET tüp "dip, esas, temel, kök…" (EUTS s. 168) < *AT tūp "dip" (ATAUÜ s. 271): tüp+i/tüb+i, tüp+leri, tüp+i e/ tüb+i e, tüp+indin/ tüb+indin, tüp+inde/tüb+inde (KE I 43r10 s. 59, KE I 148v16 s. 211, NFBB 21-2 s. 16, ME 7-6 s. 32, OABKTSV s. 281[*]).

2.1.1.3.1.5. Kpç.

Kıpçak Türkçesi eserlerinde /p/ fonemi, İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn'de sadece "arpa" ve "öp-" kelimelerinde pe (پ) harfiyle yazılmış, diğer bütün kelimelerde ise be (ب) harfiyle yazılmıştır. Yine Gülistan Tercümesi'nde "köp: çok, fazla" kelimesi çoğu kez pe (پ) harfiyle yazılmış birkaç yerde ise be (ب) harfi kullanılmıştır, "sap" kelimesi ise pe (پ) harfiyle yazılmıştır. Dolayısıyla bu kelimelerdeki "p" harfinin "b"yi karşılaması mümkün değildir. Yine Gülistan Tercümesi'nde gerindium eki bazen be (ب) harfiyle yazılırken bezen de pe (پ) harfiyle yazılmıştır. Bu sebeple Karahanlı Türkçesi döneminde de izah ettiğimiz gibi bu dönemde de, dönem metinlerinde tespit ettiğimiz sonu /p/ fonemiyle biten tek heceli isimleri, eğer günümüz kullanımında sedasız hâli kullanılıyorsa, ki bunlar kısa ünlülü kelimelerdir, ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında veya kendilerinden sonra ünlü ile başlayan bir kelime geldiğinde (hece

[230] Mahmūd Bin 'Alį (2014), Nehcü'l- Ferādįs, Uştmaḫlarnıng̃ Açuq Yolı (Cennetlerin Açık Yolu), Metin, Dizin-Sözlük, Tıpkıbasım, Birleştirilmiş baskı, (Tıpkıbasım ve çeviri yazı János ECKMANN), (Yayımlayanlar Semih Tezcan-Hamza Zülfikar), (Dizin-Sözlük Aysu Ata), TDK Yayınları, Ankara.

[*] ME ve OABKT'de bu kelimenin sonundaki /p/ fonemi, kelime yalın haldeyken veya sedalı/sedasız ünsüzle başlayan bir ek aldığında "p" olarak çevrilirken kelime ünlü ile başlayan bir ek aldığında "b" olarak çevrilmiştir.

açılması olduğunda) sedalılaşma olayı meydana gelmeyeceğinden sedalılaşma değerlendirmesine almadık, günümüzde /p/ > /b/ sedalılaşmasıyla kullanılıyorsa ve ünlü ile başlayan bir ek aldığında ise çeviri metinlerinde sedalı veya sedasız çevrildiğine bakmazsızın, bu konudaki tek örnek aynı zamanda aslî uzun ünlülüdür ve bu kelimede sedalılaşmanın gerçekleşmiş olduğunu düşünmekle beraber, hem sedalı hem de sedasız hâliyle göstermeyi uygun gördük. Bu kelimenin ünsüzle başlayan bir ek alması durumunda ise sedasız kullanımını, günümüz kullanımlarında olduğu gibi, tercih ettik:

tüp(b) "dip, alt, kök" < *AT tūp "dip" (ATAUÜ s. 271): tüp+üne/tüb+üne, tüp+ünde/tüb+ünde, tüp+i/tüb+i, tüp-inde/tüb-inde* (GT 272/9 s. 135, GT 111/6 s. 55, İMVS 107b/5 s. 209, KHŞ 550 s. 213).

2.1.1.3.1.6. Çağ.

Taranan Çağatay Türkçesi metinlerinde sonu /p/ fonemiyle biten iki adet tek heceli isim tespit edilmiştir. Bu iki kelimede de /p/ fonemi be (ب) harfiyle yazıldığı için bir /p/ > /b/ sedalılaşması olup olmadığıyla ilgili kesin bir sonuca varmak mümkün değildir. Ancak önceki dönemlerde de bahsettiğimiz gibi bu kelimeler, eğer günümüz kullanımında sedasız hâli kullanılıyorsa, ki bunlar kısa ünlülü kelimelerdir, ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında veya kendilerinden sonra ünlü ile başlayan bir kelime geldiğinde (hece açılması olduğunda) sedalılaşma olayı meydana gelmeyeceğinden sedalılaşma değerlendirmesine almadık, günümüzde /p/ > /b/ sedalılaşmasıyla kullanılıyorsa ve ünlü ile başlayan bir ek aldığında ise çeviri metinlerinde sedalı veya sedasız çevrildiğine bakmazsızın, bu konudaki tek örnek aynı zamanda aslî uzun ünlülüdür ve bu kelimede sedalılaşmanın gerçekleşmiş olduğunu düşünmekle beraber, hem sedalı hem de sedasız hâliyle göstermeyi uygun gördük. Bu kelimenin ünsüzle başlayan bir ek alması durumunda ise sedasız kullanımını, günümüz kullanımlarında olduğu gibi, tercih ettik:

tüp(b) "dip, alt, asıl, kök" < ET tüp "dip, esas, temel, kök…" (EUTS s. 168) < *AT tūp "dip" (ATAUÜ s. 271): tüp+indin/tüb+indin (ŞT 88b-1 s. 178).

* Bu kelimeler gerek Gülistan Tercümesi ve İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn'de gerekse Kutb'un Husrev ü Şirin'inde sedalı olarak (tüb+üne, tüb+ünde, tüb+i, tüb+inde) tercüme edilmiştir.

2.1.1.3.1.7. EOT

Taranan Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde /p/ fonemi hem be (ب) harfiyle hem de pe (پ) harfiyle yazılmıştır. pe (پ) harfiyle yazılan kelimelerin "b" olma ihtimali yoktur. be (ب) harfiyle yazılanlarda ise bir /p/ > /b/ sedalılaşması konusunda kesin bir yargıya varmak mümkün değildir. Ancak bu yazımlarda dikkat çeken husus günümüz Türkiye Türkçesinde ünlü ile başlayan bir ek alması durumunda bile /p/ > /b/ sedalılaşmasına uğramayan kelimelerin EOT metinlerinde gerek yalın halde gerekse ünlü ile başlayan bir ek alması durumunda pe (پ) harfiyle yazılmasına karşılık, günümüz Türkiye Türkçesinde ünlü ile başlayan bir ek alması durumunda /p/ > /b/ sedalılaşmasına uğrayan kelimelerin ise be (ب) harfiyle yazılmış olmasıdır. be (ب) harfiyle yazılan bu kelimelerin Ana Türkçede aslî uzun ünlülü oluşu buna karşılık pe (پ) harfiyle yazılanların ise Ana Türkçede kısa ünlülü oluşu da ayrıca dikkate değerdir. Yine be (ب) harfiyle yazılan kelimelerin ünlü ile başlayan ek almalarının yanısıra ek almadıkları durumda da be (ب) harfiyle yazılmaları da bu kelimelerde bir /p/ > /b/ sedalılaşmasının gerçekleştiğinin kuvvetli göstergesidir. Ancak biz yine de "p" ile yazılan kelimeleri, bunlar Ana Türkçede kısa ünlülü kelimelerdir, ünlü ile başlayan bir ek alsalar da, sedalılaşma olayı meydana gelmeyeceğinden sedalılaşma değerlendirmesine almadık, "b" ile yazılanları ise, bunlar Ana Türkçede aslî uzun ünlülü kelimelerdir ve büyük bir ihtimalle sedalılaşmıştır, ünlü ile başlayan bir ek almaları durumunda, çevirilerde sedalı veya sedasız çevrildiğine bakmazsızın, hem sedalı hem de sedasız halini yazmayı tercih ettik. Bu kelimelerin ünsüzle başlayan bir ek almaları durumunda ise sedasız kullanımını, günümüz kullanımlarında olduğu gibi, tercih ettik:

dip(b)/düp(b) "dip, alt, etraf, merkez, orta, asıl, kök" < ET tüp "dip, esas, temel, kök…" (EUTS s. 168)< *AT tüp "dip" (ATAUÜ s. 271): dip+i/dib+i, dip+inden/dib+inden, dip+ine/dib+ine, düp+e/düb+e, düp+de, dip+üñ/dib+üñ, dip+süz (MN 85-3 s. 79, KG 9b.10 s. 283, GT 2 53b-12 s. 200, DKK I 152-8 s. 175, DKK I 110-12 s. 145, DKK I 56-1 s. 109, DKK I 56-1 s. 109).

ḳap(b) "kap, zar, kabuk; çanak" < ET ḳap "torba, paket" (EUTS s. 110) < *AT qāp "kab, tulum, çuval, zarf, torba" (ATAUÜ s. 252): ḳap(b), ḳap+uñ/kab+uñ, ḳap(b) (kacak), ḳap+a/ḳab+a, kap+da (DKK I 188-7 s. 192, GT 2 77b-4 s. 235, KE 2 41a-6 s. 146, KG 7a.14 s. 281, KG 6a.15 s. 280).

Dönem eserlerinden Kitab-ı Gunya'da geçen bir kelime ise günümüz kullanımından farklı olarak hem sedalı hem de sedasız şekliyle kullanılmıştır. "küp" kelimesi Kitab-ı Gunya'da hem günümüz Türkçesinde kullanıldığı gibi, ünlü ile başlayan bir ek aldığında da, pe (پ) harfiyle sedalılaşmadan (küp+e, küp+ine) yazılırken iki örnekte ise, yalın halde ve ünsüzle başlayan bir ek aldığında, günümüz kullanımının aksine be (ب) harfiyle (güb, güb+den) yazılmıştır. Bu ikinci yazımda kelime başında ortaya çıkan /k/ > /g/ sedalılaşmasının yazım tercihi olduğu düşüncesindeyiz. Dolayısıyla kısa ünlülü olan ve günümüzde de ünlü ile başlayan bir ek aldığında sedalılaşmayan bu kelimede bir /p/ > /b/ sedalılaşması vardır demek pek mümkün görünmemekle beraber yazımdan hareketle ikili kullanımı aşağıda verilmiştir:

küp ~ güb "küp": küp+e, küp+ine, güb, güb+den (KG 7b.3 s. 281, KG 5b.4 s. 280, KG 125b.1 s. 370, KG 7b.2 s. 281).

2.1.1.3.2. Çok Heceli İsimlerde /p/ > /b/ Sedalılaşması

2.1.1.3.2.1. Kök.

Orhon Yazıtlarında sonu /p/ fonemiyle biten çok heceli isim tespit edilmemiştir.

2.1.1.3.2.2. Uyg.

Taranan Uygur Türkçesi eserlerinden Altun Yaruk, Altun Yaruk Sudur, Üç İtigsizler ve İyi ve Kötü Prens Öyküsü'nde geçen "inçip: böylelikle, sonra, fakat, lâkin" kelimesi dışında sonu /p/ fonemiyle biten çok heceli bir isim tespit edilmemiştir.

2.1.1.3.2.3. Krh.

Taranan Karahanlı Türkçesi eserlerinde (Divanü Lûgat-it-Türk, Kutadgu Bilig ve Atebetü'l-Hakayık) sonu /p/ fonemiyle biten çok heceli isim tespit edilmemiştir.

2.1.1.3.2.4. Hrz.

Taranan Harezm Türkçesi eserlerinde (Mukaddimet'l- Edeb, Nehcü'l- Ferâdîs, Mu'înü'l-Mürîd, Kısasü'l-Enbiyâ ve Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsiri) sonu /p/ fonemiyle biten çok heceli bir isim tespit edilmemiştir.

2.1.1.3.2.5. Kpç.

Taranan Kıpçak Türkçesi eserlerinde (İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn, ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye, Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî, Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Gülistan Tercümesi) sonu /p/ fonemiyle biten çok heceli bir isim tespit edilmemiştir.

2.1.1.3.2.6. Çağ.

Taranan Çağatay Türkçesi eserlerinde (Mevlâna Sekkâkî Divanı, Bâbür Dîvânı, Şecere-i Terâkime, Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve, Muhakemetü'l-Lugateyn …) sonu /p/ fonemiyle biten çok heceli bir isim tespit edilmemiştir.

2.1.1.3.2.7. EOT

Taranan Eski Oğuz Türkçesi eserlerinden Mecmû'atü'n-Nezâ'ir ve Dede Korkut Kitabı'nda tespit ettiğimiz "çalap" kelimesi dışında dönem eserlerinde sonu /p/ fonemiyle biten çok heceli bir isim tespit edilmemiştir. Bu kelime her iki eserde de ünlüyle başlayan bir ek almış vaziyette ve be (ب) harfiyle yazılmıştır. Kelime, bugün, yaygın olarak kullanılmamakla birlikte, kullanıldığında ve ünlü ile başlayan bir ek alması durumunda sedalı hali kullanılmaktadır. Bütün bunlar kelimede bir /p/ > /b/ sedalılaşmasının varlığını işaret etmekle birlikte konuyla, Arap alfabesindeki imladan dolayı, ilgili kesin yargıya varmak mümkün olmamaktadır. Bu sebeple çeviri metinlerde kelime sonundaki "p", "b" olarak verilmesine rağmen biz kelimeyi hem sedalı hem de sadasız şekliyle vermeyi uygun gördük:

çalap(b) "Tanrı, Allah"* **:** çalap+um/çalab+um, çalap+umdan/çalab+umdan (DKK I 210-9 s. 205, MN 123-6 s. 105)

2.1.1 3.3. Tek Heceli Fiillerde /p/ > /b/ Sedalılaşması

2.1.1.3.3.1. Kök.

Orhon Yazıtları'nda sonu /p/ fonemiyle biten ve /p/ > /b/ sedalılaşmasını takip edebileceğimiz tek heceli bir fiil tespit edilmemiştir.

---

* Bu kelimeyi etimolojik olarak Arapça *calab "köle sahibi" < Ar. cellâb "köle ithal eden"* kelimeleriyle izah eden Marsel Erdal ve Andreas Tietze'nin aksine Prof. Dr. Tuncer Gülensoy kelimenin kökenini "*çala (eski, kadim)+apa*" olarak izah etmiştir. "bk. Tuncer Gülensoy (2007), s. 214". Biz de bu kelimeyi Gülensoy'un bu tespitini esas alarak burada kullandık.

2.1.1.3.3.2. Uyg.

Uygur Türkçesi metinlerinde tespit ettiğimiz sonu /p/ fonemiyle biten ve ünlü ile başlayan ek alan tek heceli fiilerde /p/ > /b/ sedalılaşması yoktur. Kelimeler sedalı veya sedasız bir ünsüzle başlayan ek aldıklarında da durum değişmemektedir (kap-ar, kap-dı, op-a (singürti), tap-ıp, tap-sunlar, yap-a yap-dım vb.). Tespit edilen kelimelerin tümü Ana Türkçede kısa ünlülü kelimelerdir:

2.1.1.3.3.3. Krh.

Taranan Karahanlı Türkçesi metinlerinde tespit edilen ve sonu /p/ sesiyle çevrilen tek heceli fiillerin tamamında be (ب) harfi kullanıldığı için bu harfin "p" veya "b" seslerinden hangisini karşıladığı konusunda kesin bir yargıya varmak mümkün değildir. Ancak "p"li çevrilerle tespit ettiğimiz tek heceli fiillerin, *op- < *AT ōp "içmek, yutmak" ve tep- <*AT tēp- "depremek, kımıldamak, harekete gelmek" fiilleri hariç*, Ana Türkçede kısa ünlülü oluşu ve günümüzde de sedalılaşmadan "p"li kullanılışı, *Ana Türkçede uzun ünlülü olan kelimelerden tep- fiili bazı çağdaş Türk yazı dillerinde "b"li kullanılmaktadır*, bu kelimelerdeki sesin /p/ olduğu ve bir /-p/ > /-b/ sedalılaşmasının gerçekleşmediğinin kuvvetli emareleri olarak görülmektedir. Yine de bu konuda Arap harflerinden kaynaklanan bir imla problemi olduğu için, *bu harfin,* ***aslî uzun ünlülü olanlar hariç onlara ihtiyatla yaklaşmak lazımdır. Çünkü bunlardan bazıları günümüz çağdaş Türk yazı dillerinde "b"li kullanılmaktadır****, bu kelimelerde p sesini karşıladığını düşünmekle birlikte*, kelimelerin "p" ve "b"li şekillerini beraber vermeyi uygun gördük:

çap-/çab- "yüzmek; arı çamurla sıvamak; (Uygurca) vurmak": çap-dı/çab-dı, çap-ar/çab-ar (DLT II s. 3-14, DLT II s. 3-22/KB 2 A8/73 s. 82).

kap-/kab- "kapmak, çalmak; dokunmak, çarpmak, uçurmak; hücum ve def etmek" < ET ḳap- "kapmak, yakalamak, örtmek" (EUTS s. 110): kap-dı/kab-dı, kap-sa/kab-sa, kap-up/kab-up, kap-ar/kab-ar (DLT II s. 4-7, DLT III s. 422-10, DLT II s. 90-11, KB 2 B437/6110 s. 1010).

kop-/kob- "kopmak, gelmek; kalkmak; başlamak, çıkmak, meydana gelmek, zuhur etmek; baş kaldırmak" < ET ḳop- "kalkmak" (EUTS s. 120): kop-up/kob-up, kop-sa/kob-sa, kop-a/kob-a, kop-tı/kob-tı, kop-ar/kob-ar, kop-dı/kob-dı

(AH[231] 179 s. 54, AH 492 s. 79, KB 2 C240/3260 s. 586, KB 2 A113/3953 s. 688, DLT II s. 4-18, DLT III s. 128-3).

op- ~ öp-/ob- ~ öb- "höpürdeterek içmek, yutmak" < *AT ōp- "içmek, yutmak" (ATAUÜ s. 258): op-tı/ob-tı, op-dı/ob-dı, op-ar/ob-ar, öp-di/öb-di, öp-er/öb-er (KB 2 C378/6403 s. 1054, DLT I s. 172-3, DLT I s. 172-5).

öp-/öb- "öpmek": öp-di/öb-di, öp-er/öb-er, öp-e/öb-e, öp-sü/öb-sü, öp-üp/öb-üp (DLT I s. 163-23, DLT I s. 163-25, KB 2 B391/5446 s. 910, KB 2 C347/5805 s. 964, KB 2 B286/3959 s. 690)

sap-/ sab- "ipliği iğneye geçirmek, saplamak; "bir şeyi" sarmak, cinsinden eksik kalan bir şeyi başkasıyla tamamlamak": sap-dı/sab-dı, sap-ar/sab-ar (DLT II s. 3-23, DLT II s. 4-5/ KB 2 B142/1858 s. 384).

tap-/tab- "tapmak; hizmet etmek; bulmak, sezmek, kaybolanı bulmak" < ET tap- "tapmak, prestij etmek; bulmak, elde etmek" (EUTS s. 147): tap-ıp/tab-ıp, tap-sa/tab-sa, tap-dı/tab-dı, tap-ar/tab-ar (KB 2 B275/3794 s. 664, KB 2 C220/3750 s. 656, DLT II s. 3-5, DLT III s. 222-1).

tep-/teb- "döğmek, vurmak, tepmek" > Başk. tibiv, tıbırsınıv; Kaz. tebüv; Kır. tebǖ; Tat. tibü, tıbırçınu[232] < ET tep- "tepmek, vurmak, çifte atmak" (EUTS s. 153) < *AT tēp- "depremek, kımıldamak, harekete gelmek" (ATAUÜ s. 265): tep-di/teb-di, tep-er/teb-er (DLT II s. 3-10, DLT II 3-13).

yap-/yab- "örtmek, kapamak; kurmak, yapmak" < ET yap- "kapamak, yaratmak, kurmak" (EUTS s. 186): yap-tı/yab-tı, yap-ıp/yab-ıp, yap-ar/yab-ar, yap-sa/yab-sa (DLT I s. 348-19, DLT I s. 374-10, KB 2 B238/3232 s. 582, KB 2 C126/2344 s. 454).

2.1.1.3.3.4. Hrz.

Taranan Harezm Türkçesi eserlerinde aynı kelimedeki /p/ fonemi bazen be (ب) harfiyle yazılırken bazen de pe (پ) harfiyle yazılmıştır. Bazı kelimelerde ise sadece be (ب) harfi kullanılmıştır. Dönem eserlerinden Kısasü'l-Enbiyâ'da /p/ fonemi genellikle be (ب) ve pe (پ) harfiyle karışık olarak yazılırken, Nehcü'l- Ferâdîs'te ise bir örnek dışında (sadece öp- fiili pe ile yazılmıştır: "öper erdi") be (ب) harfiyle yazılmıştır. Bu yazımda dikkatimizi çeken husus ise kelimeler ünsüzle başlayan bir ek aldığında

[231] Arat, Reşid Rahmeti. (1992). Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki, Atebetü'l-Hakayık, TDK Yayınları, Ankara.
[232] Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I (1991), s. 874-875.

çoğunlukla be (ب) harfiyle yazılırken bazı kelimelerde ise ünlüyle başlayan bir ek gelmesine rağmen pe (پ) harfiyle (NF "öper erdi", KE "yapıp", KE "yapar", KE "taparlar" örneklerinde olduğu gibi) yazılmış olmalarıdır. Aynı kelimelerin ünsüzle başlayan bir ek aldığında ise be (ب) ile yazıldığı görülmektedir. Bu imla, bu kelimelerde büyük bir ihtimalle bir /-p/ > /-b/ sedalılaşmasının olmadığının ve be harfinin de pe harfinin de "p" sesini karşıladığının göstergesidir. Zaten "pe"nin "be"yi temsil etme ihtimali de yoktur. Yine tespit ettiğimiz kelimelerden Ana Türkçede aslî uzun ünlülü olan ve günümüzde bazı Türk yazı dillerinde sedalı (b'li) hali kullanılan "tep-" fiilinin bu dönemde sadece be (ب) harfiyle yazılmış olması da dikkat çekicidir. Bütün bu tespitlerimize rağmen, yine de Arap alfabesinden kaynaklanan imla problemi yüzünden tespit ettiğimiz tek heceli fiilerde bir /-p/ > /-b/ sedalılaşması konusunda kesin bir yargıya varmak mümkün olmadığından biz de burada bu kelimelerden pe ve be ile yazılanları sedasız, sadece be ile yazılanları ise hem sedalı hem de sedasız halleriyle vermeyi uygun bulduk:

çap-/çab- "vurmak, kesmek, doğramak, parçalamak; el vurmak; koşmak, süratle gitmek": çap-t(d)ı, çap-ayın, çap-ḳalı, çap-up/çab-up (KE I 35v14 s. 49, KE I 225v21 s. 325, NFBB 49-11 s. 36).

ḳop-/ḳob- "kalkmak, ayağa kalkmak, dışarı çıkmak, yükselmek; zuhur etmek, ortaya koymak, var olmak" < ET ḳop- "kalkmak" (EUTS s. 120): ḳop-ar, ḳop-tu(ı)m, ḳop-up, ḳop-sa, ḳop-ġay/ ḳob-ġay, ḳop-a (bil-)/ ḳob-a (bil-) (KE I 41v7 s. 57, KE I 109r7 s. 152, KE I 75v18 s. 104, KE I 6r10 s. 9, NFBB 129-16 s. 92, NFBB 221-4 s. 152).

öp-/öb- "öpmek": öp-di/öb-di, öp-üp/öb-üp, öp-tüm, öp-er (erdi) (KE I 69r21 s. 96, KE I 158r1 s. 224, NFBB 272-16 s. 188, NFBB 272-16 s. 188).

tap-/tab- "bulmak, nail olmak; kabul etmek; ibadet etmek, tapmak" < ET tap- "tapmak, prestij etmek; bulmak, elde etmek" (EUTS s. 147): tap-arlar, tap-dım, tap-ıŋ, tap-ar (bol-)/tab-ar (bol-), tap-madı/tab-madı (KE I 215r5 s. 308, KE I 132r20 s. 186, KE I 160r18 s. 228, NFBB 343-4 s. 238, NFBB 361-11 s. 251).

tep-/teb- "tepmek, ayak ile vurmak, döğmek" > Başk. tibiv, tıbırsınıv; Kaz. tebüv; Kır. tebǖ; Tat. tibü, tıbırçınu[233] < ET tep- "tepmek, vurmak, çifte atmak" (EUTS s. 153) < *AT tēp- "depremek, kımıldamak, harekete gelmek" (ATAUÜ s.

[233] Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I (1991), s. 874-875.

265): tep-ti/teb-ti, tep-gil/teb-gil, tep-se/teb-se, tep-ip/teb-ip (KE I 47v15 s. 65, KE I 61r16 s. 85, KE I 103v19 s. 145, KE I 248v11 s. 362).

yap-/yab- "örtmek, kapamak, gizlemek" < ET yap- "kapamak, yaratmak, kurmak" (EUTS s. 186): yap-tı, yap-ıp, yap-ar (bol-), yap-ayın/yab-ayın (KE I 82v21 s. 115, KE I 217v14 s. 312, KE I 214r6 s. 307, NFBB 28-12 s. 21).

2.1.1.3.3.5. Kpç.

Taranan Kıpçak Türkçesi eserlerinde /p/ fonemi be (ب) ve pe (پ) harfiyle yazılmıştır. pe (پ) harfiyle yazılanların "b" sesini karşılaması mümkün değildir. Bu sebeple biz de pe (پ) harfiyle yazılanları sedalılaşma örneği olarak vermedik. Ancak bu kelimeler bazı dönem eserlerinde be harfiyle yazıldığı için bu durumu dipnot olarak gösterdik. be (ب) harfiyle yazılanları ise, hangi sesi karşıladığı imladan anlaşılmadığı için, hem sedalı hem de sedasız şekliyle vermeyi uygun bulduk:

çap- " 'at' sürmek, koşturmak": çap-up, çap-ıp (GT 21/6 s. 10, GT 309/3 s. 154).*

ḳop-/ḳob- "ortaya çıkmak, yetişmek; sökmek yerinden çıkarmak; öldükten sonra yeniden dirilmek, ayağa kalkmak" < ET ḳop- "kalkmak" (EUTS s. 120): ḳop-sa/ḳob-sa, ḳop-maḳ/ ḳob-maḳ, ḳop-tı/ ḳob-tı (İMVS 460a/2 s. 447, İMVS 61b/4 s. 181, GT 279/2 s. 139).

öp- "öpmek": öp-düs, öp-se, öp-mek, öp-ti, öp-er, öp-üp (İMVS 404b/2 s. 409, İMVS 282a/5 s. 323, İMVS 284b/3 s. 324, GT 166/2 s. 82, GT 256/7 s. 127, GT 254/10 s. 126).**

tap-/tab- "bulmak, kazanmak, elde etmek" < ET tap- "tapmak, prestij etmek; bulmak, elde etmek" (EUTS s. 147): tap-sa/tab-sa, tap-ar/tab-ar, tap-tı/tab-tı, tap-up/tab-up, tap-ġay (sen)/tab-ġay (sen), tap-tım/tab-tım (İMVS 123b/8 s. 219, İMVS 122a/8 s. 218, GT 46/9 s. 22, GT 71/7 s. 35, KHŞ 390 s. 204, KHŞ 1165 s. 248).

yap-/yab- "kapamak, örtmek; yapmak" < ET yap- "kapamak, yaratmak, kurmak" (EUTS s. 186): yap-dı/yab-dı, yap-ḳıl/yab-ḳıl, yap-alıs/yab-alıs, yap-ar

* Bu kelime İrşâdü'l-Mûlük ve's- Selâtîn'de "vurmak, sürmek" anlamında ve be (ب) fonemiyle yazılmıştır (çap-up/çab-up 123a/3 s. 219).

** Bu kelime Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî ve ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye adlı Kıpçak Türkçesi eserlerinde be (ب) fonemiyle yazılmıştır (öp-kil/öb-kil "KMTTAM 40a/13 s. 56", öp-(öp!)/öb-(öb!) "EDMFLT 21b/8 s. 55).

(idi)/yab-ar (idi) (İMVS 345a/7 s. 367, KMTTAM 35b/11 s. 49, KHŞ 975 s. 238, GT 313/3 s. 156).

2.1.1.3.3.6. Çağ.

Çağatay Türkçesi metinlerinde /p/ fonemi pe (پ) ve be (ب) harfiyle yazılmıştır. be (ب) harfiyle yazılanların çoğu ya eksiz ya da ünsüzle başlayan bir ek alan tek heceli fiillerdir. Örneklerin büyük bir kısmında aynı kelimenin hem pe (پ) hem de be (ب) harfiyle yazıldığı görülmektedir. Burada dikkat çekici olan şey hem pe (پ) hem de be (ب) harfiyle yazılan kelimelerde, kelime ünsüzle başlayan bir ek aldığında veya eksiz olduğunda be (ب) harfinin kullanılmasına rağmen aynı kelime ünlü ile başlayan bir ek aldığında ise her zaman pe (پ) harfiyle yazılmış olmasıdır. Bu imla bize, bu kelimelerde, *ki bu kelimelerin tamamı Ana Türkçede kısa ünlülü olup günümüz kullanımında da sedalılaşmamaktadır*, bir /-p/ > /-b/ sedalılaşmasının gerçekleşmediğini göstermektedir (bu tür kelimeler dönemin bütün eserlerinde görülmektedir: öp(b)-di "be ile", öp-üp "pe ile"; kop(b)-dı "be ile", kop-a "pe ile" vb.). Bu sebeple biz de dönem eserlerinde pe/be ile yazılanları "p" olarak vermeyi uygun bulduk:

çap- "dört nala koşmak, koşturmak; yağmalamak, vurmak" < Krh. çap- "yüzmek; arı çamurla sıvamak; vurmak" (DLT IV s. 135): çap-ıp, çap-ḳan, çap-tı (ŞT 85b-10 s. 169, ŞT 78b-9 s. 148, ŞT 97a-19 s. 204).

ḳop- "meydana gelmek, zuhur etmek; kalkmak, doğrulmak" < ET ḳop- "kalkmak" (EUTS s. 120): ḳop-dı, ḳop-a (kel-), ḳop-ḳıl, ḳop-up, ḳop-sa, ḳop-ar (ŞT 71a-11 s. 125, ŞT 93b-14 s. 194, BD 132-1 s. 210, BD 129/3 s. 202, MSD 141 s. 126, MSD 715 s. 280).

öp- "öpmek": öp-di, öp-üp, öp-er, öp-sem (ŞT 93b-14 s. 194, ŞT 93a-6 s. 192, BD 228/2 s. 238, BD 126/18 s. 194[*]).

tap- "bulmak, elde etmek" < ET tap- "tapmak, prestij etmek; bulmak, elde etmek" (EUTS s. 147): tap-dı, tap-ıp[**], tap-ḳay, tap-a, tap-ar, tap-sa (ŞT 86a-12 s. 171, ŞT 78b-11 s. 148, BD 183/2 s. 226, BD 331/2 s. 263, MSD 328 s. 172, MSD 650 s. 262).

---

[*] öp- fiili Bâbür Dîvânı'ndaki tüm örneklerde, kelime yalın haldeyken, ünsüzle veya ünlüyle başlayan bir ek aldığında, "pe (پ) harfiyle yazılmıştır.

[**] Şecere-i Terâkime'de "tap-ıp" kelimesi bazı örneklerde pe harfiyle yazılırken bazı örneklerde ise be harfiyle yazılmıştır (tap-ıp "be ile" "ŞT 86a-19", tap-ıp "pe ile "ŞT 78b-11). Diğer eserlerde ise dönem eserlerinin karakteristik imlası takip edilmektedir. Yani kelime yalın halde veya ünsüzle başlayan bir ek aldığında be (ب) harfiyle yazılırken ünlü ile başlayan bir ek aldığında ise pe (پ) harfiyle yazılmıştır.

yap- "örtmek, kapamak; yapmak" < ET yap- "kapamak, yaratmak, kurmak" (EUTS s. 186): yap-ḳan, yap-mışam*, yap!, yap-a (al-) (BD 152/1 s. 219, BD 558/39 s. 321, MSD 673 s. 268, MSD 298 s. 164).

2.1.1.3.3.7. EOT

Taranan Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde tespit edilen sonu "p" ile biten tek heceli fiillerin tamamı, *gerek yalın halde gerek ünlü ile başlayan bir ek aldığında ve gerekse sedalı/sedasız bir ünsüzle başlayan bir ek aldığında*, pe (پ) harfiyle yazılmıştır. pe (پ) harfinin /b/ fonemini temsil etme ihtimali yoktur. Ayrıca pe (پ) harfiyle yazılan bu fiillerin tamamı Ana Türkçede kısa ünlülü olup günümüz Türkiye Türkçesinde de ünlü ile başlayan bir ek aldığında sedalılaşmamaktadır. Bütün bunlar tespit edilen bu kelimelerde bir /p/ > /b/ sedalılaşmasının gerçekleşmediğini göstermektedir. Bu sebeple biz de dönem eserlerinde tespit edilen kelimeleri (çap-dı, çap-ar, çırp-a, çırp-up, ḳop-sa, ḳop-ar, öp-se, öp-erdi, yap-dum, yap-up vb.) sedalılaşma örneği olarak almadık.

2.1.1.3.4. Çok Heceli Fiillerde /p/ > /b/ Sedalılaşması

2.1.1.3.4.1. Kök.

Orhon Yazıtlarında sonu /p/ fonemiyle biten çok heceli fiil tespit edilmemiştir.

2.1.1.3.4.2. Uyg.

Taranan Uygur Türkçesi eserlerinden Altun Yaruk, Altun Yaruk Sudur, Üç İtigsizler ve İyi ve Kötü Prens Öyküsü'nde sonu /p/ fonemiyle biten çok heceli bir fiil tespit edilmemiştir.

2.1.1.3.4.3. Krh.

Taranan Karahanlı Türkçesi eserlerinde (Divanü Lûgat-it-Türk, Kutadgu Bilig ve Atebetü'l-Hakayık) sonu /p/ fonemiyle biten çok heceli fiil tespit edilmemiştir.

* Bâbür Dîvânı'nda bu kelime kullanıldığı üç örnekte de ünsüzle başlayan bir ek almasına rağmen pe (پ) harfiyle yazılmıştır. Mevlâna Sekkâkî Divânı'nda ise dönem eserlerinin karakteristik imlası takip edilmektedir. Yani kelime yalın halde veya ünsüzle başlayan bir ek aldığında be (ب) harfiyle yazılırken ünlü ile başlayan bir ek aldığında ise pe (پ) harfiyle yazılmıştır.

2.1.1.3.4.4. Hrz.

Taranan Harezm Türkçesi eserlerinde (Mukaddimet'ül- Edeb, Nehcü'l- Ferâdîs, Mu'înü'l-Mürîd, Kısasü'l-Enbiyâ ve Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsiri) sonu /p/ fonemiyle biten çok heceli bir fiil tespit edilmemiştir.

2.1.1.3.4.5. Kpç.

Taranan Kıpçak Türkçesi eserlerinde (İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn, ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye, Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî, Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Gülistan Tercümesi) sonu /p/ fonemiyle biten çok heceli bir fiil tespit edilmemiştir.

2.1.1.3.4.6. Çağ.

Taranan Çağatay Türkçesi eserlerinde (Mevlâna Sekkâkî Divanı, Bâbür Dîvânı, Şecere-i Terâkime, Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve, Muhakemetü'l-Lugateyn…) sonu /p/ fonemiyle biten çok heceli bir fiil tespit edilmemiştir.

2.1.1.3.4.7. EOT

Taranan Eski Oğuz Türkçesi eserlerinde (Mecmû'atü'n-Nezâ'ir, Dede Korkut Kitabı, Kitab-ı Gunya, Gülistan Tercümesi (2), Vesîletü'l-Matâlib ve Kısas-ı Enbiyâ) sonu /p/ fonemiyle biten çok heceli bir fiil tespit edilmemiştir.

2.1.1.4. /s/ > /z/ Sedalılaşması

2.1.1.4.1. Tek Heceli İsimlerde /s/ > /z/ Sedalılaşması

2.1.1.4.1.1. Kök.

Orhon Yazıtları'nda sonu /s/ fonemiyle biten tek kelime "kişi adı" olarak kullanılan *"bars"* kelimesidir. Yazıtlarda bars kelimesi bir yerde ve eksiz kullanılmıştır (*b(a)rs b(e)g (e)rti "Bars (bir) bey idi" KT D20 s. 28*). Dolayısıyla bu kelimede bir /s/ > /z/ sedalılaşması olup olmadığını tespit etmek mümkün değildir.

2.1.1.4.1.2. Uyg.

Taranan Uygur Türkçesi metinlerinde sonu /s/ fonemiyle biten üç kelime tespit edilmiştir. Bunlardan birisi ünlü ve sedalı/sedasız ünsüzlerle başlayan bir ek alırken diğer ikisi ise yalın halde kullanılmıştır (bars, bars+ıg, bars+ka, qars, ters). Bu

kullanımlardan ünlü ile başlayan bir ek almasına rağmen sedalılaşmanın gerçekleşmediği "bars" kelimesinden, *bu kelime Ana Türkçede aslî uzun ünlülüdür*, hareketle bu dönemde bir /s/ > /z/ sedalılaşmasının olmadığı görülmektedir.

2.1.1.4.1.3. Krh.

Karahanlı Türkçesi metinlerinde sonu /s/ fonemiyle biten yedi adet tek heceli isim tespit edilmiş olup (***as*** *"kakım, hermelin, sansargillerden bir kemirgen";* ***es*** *"fenalık, kötülük, ayıp şey; avret yeri; yırtıcı, vahşi hayvanların avı, payı";* ***kars*** *"deve veya koyun tüyünden yapılan elbise";* ***kes*** *"parça, kesek";* ***kas*** *"kabuk, her ağacın kabuğu; sertlik, katılık";* ***kis*** *"karı";* ***yas*** *"zarar, ziyan"*) bunlardan, ünlü ile başlayan üç tanesi sedalılaşmanın takibini mümkün kılmaktadır (kas, kas+ınğa, kis+si, kis+i, yas, yas+ı). Bu örneklerden hareketle Karahanlı Türkçesinde /s/ > /z/ sedalılaşması yoktur sonucuna varılmaktadır. Bu durum Ana Türkçede aslî uzun ünlülü olan tek heceli isimlerde de değişmemektedir.

2.1.1.4.1.4. Hrz.

Taranan Harezm Türkçesi eserlerinden sadece Kısasü'l-Enbiyâ'da /s/ > /z/ sedalılaşması açısından değerlendirebileceğimiz, *ünlü ile başlayan bir ek almış durumda,* iki adet tek heceli isim tespit edilmiştir (es+ni, es+in, is+i, is+in). Bu kelimelerden hareket edildiğinde Harezm Türkçesi döneminde bir /s/ > /z/ sedalılaşması söz konusu değildir. Bu durum Ana Türkçede aslî uzun ünlülü olan tek heceli isimlerde de değişmemektedir.

2.1.1.4.1.5. Kpç.

Taranan Kıpçak Türkçesi eserlerinde sonu /s/ fonemiyle biten tek heceli isimler /s/ > /z/ sedalılaşması açısından incelenmeye uygun değildir. Çünkü bu kelimelerden hiç birisi metinlerde ünlü ile başlayan bir ek almamıştır. Kelimeler ya yalın halde veya ünsüzle başlayan bir ek almış durumda kullanılmıştır (bars, ças, sis, us, us+su). Sadece "tas: kayıp" kelimesi "tas it-" şeklinde bir hece açılması yapısında kullanılmıştır. Bu durumda da kelimede bir /s/ > /z/ sedalılaşması görülmemektedir. Dolayısıyla taranan eserlerdeki örneklerden hareket ederek bu dönem için /s/ > /z/ sedalılaşması açısında bir yargıya varmak mümkün değildir.

2.1.1.4.1.6. Çağ.

Taranan Çağatay Türkçesi eserlerinde (Mevlâna Sekkâkî Divanı, Bâbür Dîvânı, Şecere-i Terâkime, Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve, Muhakemetü'l-Lugateyn…) sonu /s/ fonemiyle biten ve ünlü ile başlayan bir ek alan iki adet tek heceli isim (es/is "akıl" ve yas "matem, üzüntü"), *bu isimlerden her ikisi de Ana Türkçede aslî uzun ünlülüdür*, tespit edilmiş olup bunlarda ünlü ile başlayan bir ek almalarına rağmen (es+is (kit-), is+i (kit-), yas+ı vb.) bir /s/ > /z/ sedalılaşması görülmemektedir.

2.1.1.4.1.7. EOT

Taranan Eski Oğuz Türkçesi eserlerinden Mecmû'atü'n-Nezâ'ir, Dede Korkut Kitabı, Kitab-ı Gunya, Gülistan Tercümesi (2), Vesîletü'l-Matâlib ve Kısas-ı Enbiyâ'da sonu/s/ fonemiyle biten ve ünlü ile başlayan bir ek alan iki adet tek heceli isim (uṣ(ṣ) "akıl" ve, yas "yas, matem; üzüntü") *bu isimlerden her ikisi de Ana Türkçede aslî uzun ünlülüdür*, tespit edilmiş olup bunlarda da bir /s/ > /z/ sedalılaşması görülmemektedir (uṣ(ṣ)+ı, uṣ(ṣ)+um, yas+ı, yas+ın).

2.1.1.4.2. Çok Heceli İsimlerde /s/ > /z/ Sedalılaşması

2.1.1.4.2.1. Kök.

Orhon Yazıtları'nda *"yer (kavim) adı"* olarak kullanılan "**keñeres**" kelimesi dışında sonu /s/ fonemiyle biten çok heceli başka bir isme rastlanmamıştır. Bu kelime de metinde eksiz olarak kullanıldığı (*keneres tapa KT D39*) için /s/ > /z/ sedalılaşması açısından bir tespit yapmak mümkün değildir.

2.1.1.4.2.2. Uyg.

Taranan Uygur Türkçesi eserlerinden Altun Yaruk, Altun Yaruk Sudur, Üç İtigsizler ve İyi ve Kötü Prens Öyküsü'nde sonu /s/ fonemiyle biten çok heceli bir isim tespit edilmemiştir.

2.1.1.4.2.3. Krh.

Taranan Karahanlı Türkçesi eserlerinde (Divanü Lûgat-it-Türk, Kutadgu Bilig ve Atebetü'l-Hakayık) sonu /s/ fonemiyle biten çok heceli isimlerden (**ayas** "ayaz; kölelere verilen adlardan"; **bıçgas** "uluslar vb. arasında yapılan and ve bağlantı"; **bekmes/pekmes** "bekmez"; **inges (kişi)** "yabancı gibi sağına soluna bakan adam";

kenges "sığ, az, kolay, hafif"; **kırbas (er)** "başında saç olmayan adam"; **kögüz/kök(ü)s** "göğüs"; **talas** "at yarışında, top ve çevgen oyununda çizilmiş sınır ve gerilmiş ip"; **tarus** "evin çatısı") sadece birisi (**kök(ü)s**) ünlü ile başlayan bir ek almış durumda kullanılmıştır. Diğerleri ise ya yalın halde ya da ünsüzle başlayan bir ek almış durumda kullanılmışlardır. "kök(ü)s" kelimesinin kullanımında ise kelime ünlü ile başlayan bir ek aldığında "s" harfi ile yazılırken yalın halde veya ünsüzle başlayan bir ek aldığında ise "z (ز)" harfiyle yazılması dikkat çekicidir. Kelimedeki bu "z" sesini iki türlü izah etmek mümkündür. Bunlardan birincisi s > z sedalılaşmasıdır. Ancak "z" sesiyle yazılan örneklerin ya yalın halde ya da ünsüzle başlayan bir ek almış halde kullanılması bu izahı zayıflatmaktadır. İkinci izah ise bu kelimedeki "z" sesinin ortaya çıkmasıyla ilgili tarihsel süreçtir. Ünlü Türkolog Ramstedt Altay dilleri teorisini "zetacism (z'leşme) ve sigmatism (ş'leşme)" ses denklikleri üzerine kurmuştur. Ramstedt'e göre genel Türkçedeki /z/ ve /ş/ seslerinin Çuvaşça, Moğolca ve Mançu-Tunguzca'daki karşılığı /r/ ve /l/ sesleridir. Ramsdt'e göre Çuvaşçadaki /r/ ve /l/ sesleri genel Türkçedeki /z/ ve /ş/ seslerinden daha önce ve birincildir. Macarcadaki en eski Çuvaşça alıntılar, Samoyedcedeki Ana Türkçe alıntılar, Eski Bizans ve Çin kaynaklarındaki Ana Bulgarca kelimeler ve IV. yüzyıl Huncasındaki örnekler de Ramstedt'in görüşünü desteklemektedir. Talat Tekin de Ramstedt'in bu görüşünden hareketle göğüs kelimesinin etimolojisini şu şekilde izah etmiştir: " ET köküz/köküs 'göğüs', Uyg. köküzmek 'göğüs zırhı', Az. köküs < köküz < *kökür = Çuv. kĭkĭr < *kökür".[234] Bu tespitlerden hareket edildiğinde ise Karahanlı Türkçesinde ve daha sonraki Harezm Türkçesi Döneminde kullanılan köküs kelimesinin "z"li kullanımları kelimenin arkaik kullanımlarından başka bir şey değildir ve sedalılaşmayla ilgisi yoktur. Burada ikinci görüş daha kuvvetle muhtemel olmasına rağmen, düşük ihtimalde de olsa sedalılaşma ihtimali de göz önünde bulundurulduğu için aşağıdaki örnek verilmiştir:

kök(g)(ü)s/kök(g)üz "göğüs": kögüz, kögüz+lüg, kög(ü)s+i, kög(ü)s+in, kök(ü)s+i (KB 2 B169/2243 s. 440/ DLT I s. 366-4, KB 2 B172/2282 s. 446, KB 2 A87/2326 s. 452, KB 2 C287/4845 s. 822, DLT I s. 230-6).

[234] Talat Tekin (2013 B), "ANA TÜRKÇEDE Z'LEŞME VE Ş'LEŞME", Makaleler 2 Tarihî Türk Yazı Dilleri, TDK Yayınları, Ankara, s. 576.

2.1.1.4.2.4. Hrz.

Taranan Harezm Türkçesi eserlerinde (Mukaddimet'ül- Edeb, Nehcü'l- Ferâdîs, Mu'înü'l-Mürîd, Kısasü'l-Enbiyâ ve Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsiri) sonu /s/ fonemiyle biten ve ünlü ile başlayan bir ek alan çok heceli isim örneği sadece köküs/kögüs(z)tür. Yine bu dönem eserlerinde de bu kelimede Karahanlı Türkçesi eserlerinde olduğu gibi s ~ z ikili kullanımı karşımıza çıkmaktadır. Ancak Karahanlı Dönemi'nden farklı olarak bu dönem eserlerinde, bazı örneklerde, kelime, ünlü ile başlayan bir ek aldığında da "z:ز" ile yazılabilmaktedir. Bu kullanımlar Karahanlı Türkçesi Döneminde izah edildiği gibi kelimenin eski kullanımının (köküz) bu dönemde de arkaik olarak kullanıldığının bir göstergesi olabilir:

kök(g)(ü)s(z) "göğüs, sine": kögüz, kög(ü)s+ümni, kög(ü)s+iŋe, kögüz+iŋe, kök(ü)s+üm, kög(ü)s+i (KE I 248r15 s. 361, KE I 208v6 s. 298, KE I 222r9 s. 318, KE I 6v17 s. 10, NFBB 102-8 s. 74, ME 226-1 s. 78).

2.1.1.4.2.5. Kpç.

Taranan Kıpçak Türkçesi eserlerinde (İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn, ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye, Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî, Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Gülistan Tercümesi) sonu /s/ fonemiyle biten tek heceli isimlerden sadece "k(g)ök(g)(ü)s" kelimesi ünlü ile başlayan bir ek almış durumda tespit edilmiş diğer çok heceli isimler ise ya eksiz ya da sadece ünsüzle başlayan bir ek almış durumda kullanılmıştır. Dolayısıyla /s/ > /z/ sedalılaşmasını sadece "k(g)ök(g)(ü)s" kelimesinde takip etmek mümkündür. Taranan dönem eserlerinde kelime; yalın halde, sedalı/sedasız ünsüzle veya ünlüyle başlayan ek aldığında (kögüs+de, kög(ü)s+ine, kögüs+üm vb.) da "z"li kullanım tespit edilmemiştir.Dolayısıyla bu kelimede bir /s/ > /z/ sedalılaşması yoktur.

2.1.1.4.2.6. Çağ.

Taranan Çağatay Türkçesi eserlerinden (Mevlâna Sekkâkî Divanı, Bâbür Dîvânı, Şecere-i Terâkime, Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve, Muhakemetü'l-Lugateyn…) sadece "Bâbür Dîvânı, Şecere-i Terâkime ve Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve"de sonu /s/ fonemiyle biten ve ünlü ile başlayan bir ek alan "kök(g)(ü)s" çok heceli ismi tespit edilmiştir. Bu kelimenin yazımında (kög(ü)s+inis,

kög(ü)s+ige, kök(ü)s+üm, kök(ü)s+indin vb.) ise bir /s/ > /z/ sedalılaşması söz konusu değildir

2.1.1.4.2.7. EOT

Taranan Eski Oğuz Türkçesi eserlerinde (Mecmû'atü'n-Nezâ'ir, Dede Korkut Kitabı, Kitab-ı Gunya, Gülistan Tercümesi (2), Vesîletü'l-Matâlib ve Kısas-ı Enbiyâ) sonu /s/ fonemiyle biten ve ünlü ile başlayan bir ek alan yegane çok heceli isim "gög(k)üs"tür. Bu kelime, dönemin karakteristik özelliğini yansıtan kelime başında ve *bir örnek dışında (*gök(ü)s+i, VM 137a.6 s. 142) kelime içinde /k/ > /g/ sedalılaşmasıyla karşımıza çıkmaktadır (gög(ü)s+i, gög(ü)s+üŋdeki, gög(ü)s+ine vb.). Kelimenin yazımından bu dönemde bir /s/ > /z/ sedalılaşması olmadığı görülmektedir.

2.1.1.4.3. Tek Heceli Fiillerde /s/ > /z/ Sedalılaşması

2.1.1.4.3.1. Kök.

Köktürkçede tek heceli fiillerin sonunda (bas+a "b(a)sa k(e)lti") bir /s/ > /z/ sedalılaşması yoktur.

2.1.1.4.3.2. Uyg.

Uygurcada tek heceli fiillerin sonunda (as-ıp, as-ıŋ, bös-üp, kes-ipen, kes-erler vb.) bir /s/ > /z/ sedalılaşması yoktur:

2.1.1.4.3.3. Krh.

Karahanlıcada tek heceli fiillerin sonunda bir /s/ > /z/ sedalılaşması yoktur. Bu durum Ana Türkçede aslî uzun ünlülü tek heceli fiillerde de değişmemektedir (as-ar, bas-ayın, bas-ıp, es-er, kus-ar, us-up, yas-ar vb.).

2.1.1.4.3.4. Hrz.

Harezm Türkçesinde tek heceli fiillerin sonunda bir /s/ > /z/ sedalılaşması yoktur. Bu durum Ana Türkçede aslî uzun ünlülü tek heceli fiillerde de değişmemektedir (as-arlar, as-ıp, bas-ıp, kes-er, kes-iŋ, ös-üp vb.).

2.1.1.4.3.5. Kpç.

Taranan Kıpçak Türkçesi eserlerinde sonu /s/ fonemiyle biten az sayıdaki tek heceli fiilin sonunda bir /s/ > /z/ sedalılaşması yoktur. Bu durum Ana Türkçede aslî uzun ünlülü tek heceli fiillerde de değişmemektedir (bas-a "otur-", is-er, kes-er, kes-ip vb.).

2.1.1.4.3.6. Çağ.

Taranan Çağatay Türkçesi eserlerinde sonu /s/ fonemiyle biten az sayıdaki tek heceli fiilin sonunda bir /s/ > /z/ sedalılaşması yoktur. Bu durum Ana Türkçede aslî uzun ünlülü tek heceli fiillerde de değişmemektedir (bas-ıp, kes-er, kes-ip, ös-üp vb.).

2.1.1.4.3.7. EOT

Taranan Eski Oğuz Türkçesi eserlerinde sonu /s/ fonemiyle biten az sayıdaki tek heceli fiilin sonunda bir /s/ > /z/ sedalılaşması yoktur. Bu durum Ana Türkçede aslî uzun ünlülü tek heceli fiillerde de değişmemektedir (as-ar, baş-ar, baş-up, kes-emedüm, kes-üp vb.).

2.1.1.4.4. Çok Heceli Fiillerde /s/ > /z/ Sedalılaşması[*]

2.1.1.4.4.1. Kök.

Taranan Orhon Yazıtları'nda sonu /s/ fonemiyle biten çok heceli bir fiile rastlanmamıştır.

2.1.1.4.4.2. Uyg.

Taranan Uygur Türkçesi eserlerinden *Altun Yaruk, Altun Yaruk Sudur, Üç İtigsizler ve İyi ve Kötü Prens Öyküsü'*nde sonu /s/ fonemiyle biten çok heceli bir fiil tespit edilmemiştir.

2.1.1.4.4.3. Krh.

Taranan Karahanlı Türkçesi eserlerinden (Divanü Lûgat-it-Türk, Kutadgu Bilig ve Atebetü'l-Hakayık) sadece Divanü Lûgat-it-Türk'te sonu /s/ fonemiyle biten iki adet

[*] Tarihî Türk lehçelerinin tümünde sonu /s/ fonemiyle biten çok heceli fiillerin yok denecek kadar az olması /s/ > /z/ sedalılaşması konusunda bir tespit yapmamızı imkansız kılmaktadır. Ancak tek heceli isimlerde, çok heceli isimlerde ve tek heceli fiillerde bir /s/ > /z/ sedalılaşmasının olmaması çok heceli fiillerde de böyle bir sedalılaşmanın olmadığına işaret etmektedir.

çok heceli fiil (***ewüs- savurmak DLT IV s. 14, yörkes- sarılmak, birbirine girmek, dolaşmak, karışmak DLT IV s. 806***) tespit edilmiştir. Fakat bu fiiller eserde ya yalın halde ya da ünsüzle başlayan bir ek almış durumda kullanılmışlardır. Bu yüzden, bu dönemde /s/ > /z/ sedalılaşmasıyla ilgili bir tespit yapmak mümkün değildir.

2.1.1.4.4.4. Hrz.

Taranan Harezm Türkçesi eserlerinde (Mukaddimet'ül- Edeb, Nehcü'l- Ferâdîs, Mu'înü'l-Mürîd, Kısasü'l-Enbiyâ ve Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsiri) sonu /s/ fonemiyle biten çok heceli bir fiil tespit edilmemiştir.

2.1.1.4.4.5. Kpç.

Taranan Kıpçak Türkçesi eserlerinde (İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn, ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye, Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî, Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Gülistan Tercümesi) sonu /s/ fonemiyle biten çok heceli bir fiil tespit edilmemiştir.

2.1.1.4.4.6. Çağ.

Taranan Çağatay Türkçesi eserlerinde (Mevlâna Sekkâkî Divanı, Bâbür Dîvânı, Şecere-i Terâkime, Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve, Muhakemetü'l-Lugateyn…) sonu /s/ fonemiyle biten çok heceli bir fiil tespit edilmemiştir.

2.1.1.4.4.7. EOT

Taranan Eski Oğuz Türkçesi eserlerinde (Mecmû'atü'n-Nezâ'ir, Dede Korkut Kitabı, Kitab-ı Gunya, Gülistan Tercümesi (2), Vesîletü'l-Matâlib ve Kısas-ı Enbiyâ 2) sonu /s/ fonemiyle biten çok heceli bir fiil tespit edilmemiştir.

2.1.1.5. /ş/ > /j/ Sedalılaşması

Tarihî Türk Lehçelerininin tümünde bir /ş/ > /j/ sedalılaşması tespit edilmemiştir. Bu durum tek heceli isimler, çok heceli isimler; tek heceli fiiller, çok heceli fiiller için de geçerlidir. Yine Ana Türkçede aslî uzun ünlülü olan kelimelerde de durum değişmemektedir.

2.1.1.6. /ç/ > /c/ Sedalılaşması

Aslında "c" sesi Türkçenin tarihî gelişimi içerisinde "ç"nin sedalılaşmasıyla ortaya çıkmış yeni bir sestir. Mesela Orhun Yazıtları'nda "ç" sesini karşılayan bir işaret (**ç**) kullanılırken "c" sesiyle ilgili bir işaret yoktur. Dolayısıyla Orhun Yazıtları'nda "c" sesi taşıyan bir kelime de söz konusu değildir. Buna karşılık "ç" sesi kelime başında, kelime ortasında ve kelime sonunda sıklıkla kullanılmıştır (*çub: bölge, mıntıka; kiçig: küçük; az, pek, hiç; erinç: şüphesiz, muhakkak ki vb.*). "Esasen c sesi Türkçede ç sesinden türemiş olarak sonradan ortaya çıkmış bir sestir. ç sesinin sedalılaşması ile meydana gelen bu c sesi bugün kelime içinde bol bol kullanılmaktadır. Fakat Eski Türkçede önceleri bu c'ler ç halinde idi ve ancak sonraları c'ler görülmeğe başlamıştır. Öyle ki bugün c'li olan ekler, ileride göreceğimiz gibi, Eski Anadolu Türkçesinde bile henüz tamamiyle c olmuş değildi ve daha çok ç'li idi… Hülâsa c sesi Türkçede diğer seslere göre oldukça yeni bir sestir."[235] Bütün bunlara bakıldığında, tarihî metinlerin ışığında, "c" sesinin Eski Oğuz Türkçesi döneminde ortaya çıkmış bir ses olduğu görülmektedir.

Tarihî Türk Lehçelerinde /ç/ > /c/ sedalılaşmasını iki ayrı açıdan takip etmek ve değerlendirmek lazımdır. Birinci aşamada Köktürkçe ve Eski Uygur Türkçesi dönemlerinde /ç/ > /c/ sedalılaşması ki, bu dönemlerde kullanılan alfabelerden dolayı bu sedalılaşmanın var olup olmadığıyla ilgili kesin bir yargıya varılabilir, ikinci aşamada ise Arap harflerinin kullanılmaya başladığı tarihî dönemlerdeki /ç/ > /c/ sedalılaşması. Arap alfabesinde /ç/ fonemini karşılayan bir harf olmadığı için başlangıçta /c/ fonemi için de /ç/ fonemi içinde cim (ج) harfi kullanılmıştır*. Arap harflerinin kullanılmaya başlandığı bu ilk dönemden, bu dönemle kastedilen Karahanlı ve Harezm Türkçesi dönemleridir, sonra Kıpçak Türkçesi Dönemi eserlerinden itibaren metinlerde /ç/ fonemini karşılamak üzere cim (ج) harfinin yanısıra üç noktalı cim (چ) harfinin de kullanıldığı görülmektedir. Bu kullanımlarla ilgili tahmin, tespit ve izahlar adı geçen tarihî dönemlerde yapılacaktır.

---

[235] Muharrem Ergin (1980). s. 60.

* Divanü Lûgat-it-Türk'te birkaç kelimede üç noktalı cim (چ) kullanılmış olsa da bu durum çok nadir olarak görülmekte ve ya bu noktaların sonradan konulduğu veya bir ağız özelliğinden kaynaklandığı tahmin edilmektedir (ayrıntılı bilgi için bk. Akartürk, Karahan (2013), s. 105-106).

2.1.1.6.1. Tek Heceli İsimlerde /ç/ > /c/ Sedalılaşması

2.1.1.6.1.1. Kök.

Orhon Yazıtları'nda tek heceli isimlerin sonunda kalıcı veya geçici bir /ç/> /c/ sedalılaşması yoktur. Bu durum Ana Türkçede aslî uzun ünlülü kelimelerde ve hece açılmasıyla kullanılan kelimelerde de değişmemektedir.

2.1.1.6.1.2. Uyg.

Taranan Uygur Türkçesi eserlerinde (*Altun Yaruk, Altun Yaruk Sudur, Üç İtigsizler, Irk Bitig ve İyi ve Kötü Prens Öyküsü)* sonu /ç/ fonemiyle biten tek heceli isimlerde geçici veya kalıcı bir /ç/ > /c/ sedalılaşması yoktur. Bu durum Ana Türkçede aslî uzun ünlülü olan kelimelerde de değişmemektedir:

2.1.1.6.1.3. Krh.

Divanü Lûgat-it-Türk'te sonradan konulduğu tahmin edilen birkaç kelimedeki üç noktalı cim (açuk " اچوق" "kelimesinde olduğu gibi) dışında bu dönem eserlerinde Türkçede ç sesi taşıyan kelimelerdeki bu ses, cim (ج) harfiyle karşılanmıştır. Arap alfabesinden kaynaklanan bu eksiklikten dolayı ç sesiyle biten tek heceli isimlerin sonunda bir /ç/ > /c/ sedalılaşması olup olmadığıyla ilgili bir tespitte bulunmak mümkün değildir. Bu sebeple verilen örneklerden aslî uzun ünlülü olan ve günümüzde de ünlü ile başlayan bir ek aldığında sedalılaşan örnekler, "c" sesinin Eski Oğuz Türkçesi Dönemi'nde ortaya çıkmasından hareketle o dönemde sedalılaşma temayülü ve ihtimali çok zayıf olmakla birlikte, ünlü ile başlayan ek aldıklarında hem sedalı hem de sedasız şekilleriyle verilirken kısa ünlülü olan ve günümüzde ünlü ile başlayan bir ek aldığında sedalılaşmayan örnekler (iç+tin, iç+ün, saç+ı, saç+lığ vb.) sedalılaşma ihtimali olmadığı için sedalılaşma örneği olarak verilmemiştir:

aç/ac "doymamış, tok olmayan, aç; aç gözlü" < ET aç "aç, tok olmayan" (EUTS s. 1) < *AT āç "aç" (ATAUÜ s. 249): aç+ka, aç+ığ/ac+ığ, aç+ı/ac+ı (DLT I s. 75-25, DLT I s. 517-7, KB 2 C141/2564 s. 486).

küç/küc "kuvvet, zor, güç; zulüm" < ET küç "güç, kuvvet, zor" (EUTS s. 80) < *AT kūç "güç, kuvvet" (ATAUÜ s. 270): küç+i/küc+i, küç+lüğ, küç+üg/küc+üg (DLT I s. 167-10, DLT III s. 121-2, KB 2 B230/3121 s. 566).

öç/öc “öç, hınç, kin, intikam” < ET küç “güç, kuvvet, zor” (EUTS s. 80) < *AT ōç “öç, intikam” (ATAUÜ s. 267): öç+in/öc+in, öç+i/öc+i, öç+lüg (DLT I s. 41-17, KB 2 B392/5462 s. 914, KB 2 C207/3539 s. 626).

tuç/tuc “tunç” < *AT tūç “tunç” (ATAUÜ s. 262): tuç+uğ/tuc+uğ (DLT II s. 353-5).

uç/uc “bir nesnenin tükenmesi, bitmesi; uç; kenar” < ET uç “uç, baş; uzak” (EUTS s. 171) < *AT ūç “uç” (ATAUÜ s. 261): uç+ı/uc+ı (DLT I s. 44-10).

2.1.1.6.1.4. Hrz.

Taranan Harezm Türkçesi eserlerinden Mukaddimet’ül- Edeb, Nehcü’l- Ferâdîs ve Mu’înü’l-Mürîd’de Türkçede ç sesi taşıyan kelimelerdeki bu ses, cim (ج) harfiyle karşılanmıştır. Ancak Kısasü’l-Enbiyâ ve Orta Asya’da Bulunmuş Kur’an Tefsiri’ndecim (ج) harfinin yanısıra dönemin diğer eserlerinin aksine Fars alfabesinden alınan üç noktalı cim (چ) harfinin de kullanıldığını tespit etmekteyiz (آچ *: **aç “aç, tok olmayan”,** اینجی ~ انچینك**: inç+i/enç+i ~enç+iniñ “enç: iyilik; mal, mülk, mülkiyet”,** قوچ**: kuç- “kucaklamak”** vb.). Bu bakımdan üç noktalı cimle (چ) yazılan ve “ç” sesini karşılayan bu harfin “c”yi temsil etme ihtimali yoktur. cimle (ج) yazılan kelimelerde ise bu harfin hangi sesi karşıladığı belli değildir. Arap alfabesinden kaynaklanan bu eksiklikten dolayı ç sesiyle biten tek heceli isimlerin sonunda bir /ç/ > /c/ sedalılaşması olup olmadığıyla ilgili bir tespitte bulunmak mümkün değildir. Bu sebeple verilen örneklerden aslî uzun ünlülü olan ve günümüzde de ünlü ile başlayan bir ek aldığında sedalılaşan örnekler, *“c” sesinin Eski Oğuz Türkçesi Dönemi’nde ortaya çıkmasından hareketle o dönemde sedalılaşma temayülü zayıf olmakla birlikte,* ünlü ile başlayan ek aldıklarında hem sedalı hem de sedasız şekilleriyle verilirken kısa ünlülü olan ve günümüzde ünlü ile başlayan bir ek aldığında sedalılaşmayan örnekler (enç+i, iç+i, iç+lerini, ḳoç+nı, ḳoç+ınıŋ, saç+ın, saç+lu vb.), sedalılaşma ihtimali olmadığı için, ise sedalılaşma örneği olarak verilmemiştir:

aç/ac “doymamış, tok olmayan, aç” < ET aç “aç, tok olmayan” (EUTS s. 1) < *AT āç “aç” (ATAUÜ s. 249): aç+ın/ac+ın, aç (er-)/ac (er-) (KE I 69v12 s. 96, NFBB 113-13 s. 81).

* Ana Türkçede aslî uzun ünlülü olan bu tür kelimelerin (aç: aç olmayan, tok: kuç-: kucaklamak vb.) Kısasü’l-Enbiyâ ve Orta Asya’da Bulunmuş Kur’an Tefsiri’nde üç noktalı cimle (چ) yazılmış olması ve /ç/ foneminin “c” sesini karşılama ihtimalinin bulunmaması bu dönemde bir /ç/ > /c/ sedalılaşmasının çok zayıf bir ihtimal olduğunu göstermektedir.

küç/küc "güç, kuvvet; zulüm, kaba kuvvet; güçlük, zorluk" < ET küç "güç, kuvvet, zor" (EUTS s. 80) < *AT kūç "güç, kuvvet" (ATAUÜ s. 270): küç+i/küc+i, küç+ni, küç+ün/küc+ün, küç+leri, küç+içe/küc+içe (KE I 51v5 s. 71, KE I 86r8 s. 120, NFBB 196-17 s. 135, NFBB 109-8 s. 78, OBKTSV s. 183).

öç/öc "öç, hınç, kin, intikam" < ET öç "öç, intikam" (EUTS s. 97) < *AT ōç "öç, intikam" (ATAUÜ s. 267): öç+i/öc+i, öç+ümni/öc+ümni, öç (al-)/öc (al-), öç+in (al-)/öc+in (al-) (KE I 223r18 s. 320, OBKTSV s. 206, ME 142-4 s. 60, ME 138-2 s. 59).

uç/uc "bir nesnenin tükenmesi, bitmesi; son, uç; kenar" < ET uç "uç, baş; uzak" (EUTS s. 171) < *AT ūç "uç" (ATAUÜ s. 261): uç+ı/uc+ı, uç+ın/uc+ın, uç+ına/uc+ına, uç+ınġa/uc+ınġa, uç+larını (KE I 123r15 s. 172, KE I 112v4 s. 157, ME 218-4 s. 77, NFBB 434-8 s. 302, NFBB 326-17 s. 226).

2.1.1.6.1.5. Kpç.

Taranan Kıpçak Türkçesi eserlerinden İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn, Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Gülistan Tercümesi'nde /ç/ fonemi cim (ج) harfiyle karşılanırken ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye ve Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî'de ise /ç/ fonemi hem cim (ج) hem de üç noktalı cim (چ) ile gösterilmiştir. Hatta bu fonem Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî'de cim (ج) ve üç noktalı cim (چ) harflerinin yanı sıra şın (ش) harfiyle de yazılmıştır. Ancak bu son iki gramer kitabında kelimeler ünlü ile başlayan bir ek almadan kullanıldıkları için /ç/ > /c/ sedalılaşması açısından değerlendirmeye alınamamıştır. Bu eserlerdeki örnekler bu dönemde de eserlerde üç noktalı cim (چ) harfinin kullanıldığını göstermesi bakımından önemlidir.

Bu dönem eserlerinde de Arap alfabesinden kaynaklanan eksiklikten dolayı, cim (ج) harfinin "c" veya "ç" seslerinden hangisini karşıladığı belli olmadığı için, ç sesiyle biten tek heceli isimlerin sonunda bir /ç/ > /c/ sedalılaşması olup olmadığıyla ilgili bir tespitte bulunmak mümkün değildir. Bu sebeple verilen örneklerden aslî uzun ünlülü olan ve günümüzde de ünlü ile başlayan bir ek aldığında sedalılaşan örnekler, "c" sesinin Eski Oğuz Türkçesi Dönemi'nde ortaya çıkmasından hareketle, o dönemde sedalılaşma temayülü zayıf olmakla birlikte, ünlü ile başlayan ek aldıklarında hem sedalı hem de sedasız şekilleriyle verilirken kısa ünlülü olan ve günümüzde ünlü ile

başlayan bir ek aldığında sedalılaşmayan örnekler (iç+i, iç+inge, saç+ın, saç+ları, üç+ünçi vb.) sedalılaşma ihtimali olmadığı için, ise verilmemiştir.

aç/ac "aç, acıkmış; açlık" < ET aç "aç, tok olmayan" (EUTS s. 1) < *AT āç "aç" (ATAUÜ s. 249): aç (oltur-)/ac (otur), aç+ın/ac/ın (GT 164/10 s. 81, GT 174/9 s. 86).

borç/borc "borç" < *AT bōrç "borç" (ATAUÜ s. 259): borç+un/borç+un (GT 343/9 s. 171).

küç/küc "güç, kuvvet; zulüm, kaba kuvvet; güçlük, zorluk" < ET küç "güç, kuvvet, zor" (EUTS s. 80) < *AT kūç "güç, kuvvet" (ATAUÜ s. 270): küç+üm/küc+üm, küç+i/küc+i, küç+ke, küç+ü /küc+ü (KHŞ 3298 s. 373, İMVS 328b/1 s. 355, GT 199/6 s. 99, GT 89/6 s. 44).

öç/öc "öç, kin, intikam" < ET öç "öç, intikam" (EUTS s. 97) < *AT ōç "öç, intikam" (ATAUÜ s. 267): öç (al-)/öc (al-), öç+in (al-)/öc+in (al-) (GT 259/13 s. 129, GT 199/11 s. 99).

uç/uc "uç, son; kenar" < ET uç "uç, baş; uzak" (EUTS s. 171)< *AT ūç "uç" (ATAUÜ s. 261): (zülfü) uç+ın/(zülfü) uc+ın, uç+ı/uc+ı (KHŞ 3970 s. 413, GT 240/11 s. 119).

2.1.1.6.1.6. Çağ.

Taranan Çağatay Türkçesi eserlerinde (Mevlâna Sekkâkî Divanı, Bâbür Dîvânı, Şecere-i Terâkime, Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve, Muhakemetü'l-Lugateyn…) /ç/fonemi için genellikle cim (ج) harfi kullanılmakla birlikte az sayıda da olsa üç noktalı cim (چ) harfinin de kullanıldığını görmekteyiz. Ancak konumuz olan sonu /ç/ fonemiyle biten tek heceli isim örneklerinin tamamında /ç/ fonemi cim (ج) harfiyle yazılmıştır.

Arap alfabesinden kaynaklanan eksiklikten dolayı, cim (ج) harfinin "c" veya "ç" seslerinden hangisini karşıladığı belli olmadığı için, ç sesiyle biten tek heceli isimlerin sonunda bir /ç/ > /c/ sedalılaşması olup olmadığıyla ilgili kesin bir tespitte bulunmak mümkün değildir. Bu sebeple verilen örneklerden aslî uzun ünlülü olan ve günümüzde de ünlü ile başlayan bir ek aldığında sedalılaşan örnekler, "c" sesinin Eski Oğuz Türkçesi Dönemi'nde ortaya çıkmasından hareketle o dönemde sedalılaşma temayülü zayıf olmakla birlikte, ünlü ile başlayan ek aldıklarında hem sedalı hem de

sedasız şekilleriyle verilirken ünsüzle başlayan bir ek aldıklarında ise sedasız halleriyle verilmiştir. Yine, kısa ünlülü olan ve günümüzde ünlü ile başlayan bir ek aldığında sedalılaşmayan örnekler (iç+inde, iç+teki, saç+ı, üç+ünçi vb.) sedalılaşma ihtimali olmadığı için, ise verilmemiştir:

aç/ac "aç, acıkmış; açlık" < ET aç "aç, tok olmayan" (EUTS s. 1) < *AT āç "aç" (ATAUÜ s. 249): aç (irse)/ac (irse), aç (aruḳ) (BD 419/2 s. 286, ŞT 103b-4 s. 222).

küç/küc "güç, kuvvet; zor; zulüm, kaba kuvvet; güçlük, zorluk" < ET küç "güç, kuvvet, zor" (EUTS s. 80) < *AT kǖç "güç, kuvvet" (ATAUÜ s. 270): küç (ile)/küc (ile); küç+üm/küc+üm (BD 270/1 s. 248, ŞT 100a-17 s. 212).

öç/öc "öç, intikam" < ET öç "öç, intikam" (EUTS s. 97) < *AT ǒç "öç, intikam" (ATAUÜ s. 267): öç+üm (al-) /öc+üm (al-) (MSD 126 s. 120).

uç/uc "uç, son; kenar" < ET uç "uç, baş; uzak" (EUTS s. 171) < *AT ūç "uç" (ATAUÜ s. 261): uç+ı/uc+ı, uç+ı da/uc+ı da (MSD 168 s. 132, ŞT 93b-13 s. 194).

2.1.1.6.1.7. EOT

/c/ foneminin ortaya çıktığı ilk dönem olan Eski Oğuz Türkçesi Dönemi'yle ilgili taranan eserlerde (Mecmû'atü'n-Nezâ'ir, Dede Korkut Kitabı, Kitab-ı Gunya, Gülistan Tercümesi (2), Vesîletü'l-Matâlib ve Kısas-ı Enbiyâ 2) tek heceli isimlerde /ç/ foneminin hem cim (ج) hem de üç noktalı cim (ڃ) harfleriyle yazıldığını görmekteyiz. Ancak bu imlada dikkati çeken husus Ana Türkçede aslî uzun ünlülü olan ve günümüzde de ünlü ile başlayan bir ek aldığında /ç/ > /c/ sedalılaşmasına uğrayan kelimelerin ister yalın halde ister sedalı veya sedasız bir ünsüzle başlayan bir ek aldığında isterse de ünlüyle başlayan bir ek aldıklarında, Dede Korkut'taki bazı örnekler dışında,* her zaman cim (ج) harfiyle yazılmalarına karşılık, Ana Türkçede kısa ünlülü

*Muharrem Ergin Dede Korkut'taki bazı tek heceli isimlerde ve diğer kelimelerde görülen bu "üç noktalı cim"li yazımı şöyle izah etmektedir:

"Umumî olarak görülüyor ki metnimiz ç sesinde bugünkünden daha muhafazakârdır. t'de ise bugünkünden ileri bir sedalılaşma temayülündedir. ç sesinin daha çok saklanması her halde c sesinin Türkçede yeni, sonradan ortaya çıkan bir ses olması ile ilgilidir. Eskiye çıkıldıkça c sesinin yerine ç ile karşılama ihtimali daima artar. Nitekim Dede Korkut'ta köklerden başka, aşağıda göreceğimiz gibi, eklerde de ç hâkimdir. Hülâsa t'nin sedalılaşması gibi ç'nin saklanması da Eski Oğuz Türkçesinin, aynı zamanda Azeri sahasının hususiyetlerindendir. Tek heceli köklerin sonundaki bu ç'ler yazıda imlâ icabı c ile işaretlenmiş olmakla beraber bunların ç olduklarını açıkça gösteren şu ç'li yazılışlar da vardır: uçında

olan ve günümüzde de ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında sedalılaşmayan örneklerin ise ister yalın halde ister sedalı veya sedasız bir ünsüzle başlayan bir ek aldığında isterse de ünlüyle başlayan bir ek aldıklarında, birkaç istisna dışında,* her zaman üç noktalı cim (ڃ) harfiyle yazılmış olmalarıdır. Üç noktalı cim (ڃ) harfiyle yazılan bu kelimelerde, "ç" sesinin "c" sesini karşılama ihtimali olmadığından, bir /ç/ >/c/ sedalılaşması olmadığı açıktır. Ancak cim (ج) harfiyle yazılanlarda ise imla özelliklerinden ve Ana Türkçede aslî uzun ünlülü olmalarından hareketle bir /ç/ > /c/ sedalılaşmasının varlığı görülmektedir. Ancak yine de Arap alfabesinden kaynaklanan zorluklardan dolayı, büyük bir ihtimalle bu tür kelimelerde bir sedalılaşma gerçekleşmiş olmasına rağmen, verilen örneklerden aslî uzun ünlülü olan ve günümüzde de ünlü ile başlayan bir ek aldığında sedalılaşan örnekler, ünlü ile başlayan ek aldıklarında hem sedalı hem de sedasız şekilleriyle verilirken sedalı/sedasız ünsüzle başlayan bir ek aldıklarında ise günümüz kullanımında olduğu gibi sedasız halleriyle verilmiştir. Kısa ünlülü olan ve günümüzde ünlü ile başlayan bir ek aldığında sedalılaşmayan örnekler (iç+inde, ḳıç+ıyla, saç+um, saç+lu, ṣuç+ı, ṣuç+dan, üç+e, üç+i vb.) sedalılaşma ihtimali olmadığı için, ise burada verilmemiştir:

güç/güc** **"zor, zorla, güç; kuvvet; iş, meşguliyet; zenginlik, parasal yönden güçlü olmak" < ET küç "güç, kuvvet, zor" (EUTS s. 80) < *AT kȗç "güç, kuvvet" (ATAUÜ s. 270):** güç (ile)/güc (ile), güç+ine/güc+ine, güç+i/güc+i, güç (ol-)/güc (ol-), güç+üñ (yitdükçe)/güc+üñ (yitdükçe) (KG 64a.8 s. 324, KG 109b.15 s. 358, DKK I 251-3 s.

60-13, 71-2, 150-5, uçından 263-4, açıḳmamış-iken 50-5, ḳuçaḳladı 99-12, ḳuçaḳladılar 298-1, düpe 64-2, 152-8 kelimesi de p ile yazılmıştır.

Bu sedalılaşmanın hece sayısı ile ilgisine gelince, görülüyor ki tek heceli isim ve fiil köklerinde aynı şekilde bir sedasızı saklama temayülü, birden fazla heceli isim ve fiil kök ve gövdelerinde ise bilhassa fiillerde olmak üzere kuvvetli bir sedalılaşma vardır. (Muharrem Ergin (1991), s. 378-379)"

Ancak Muharrem Ergin'in bu tespitlerine tamamen katılmak mümkün değildir. Çünkü Dede Korkut'ta tek heceli isimlerden bazıları, mesela Ana Türkçede aslî uzun ünlülü olan güç/güc, aç/ac kelimeleri, her durumda sadece cim ile yazılmıştır. ç'li yazım, aslî uzun ünlülü olan tek heceli isimlerden sadece "uç" kelimesinde görülmektedir ve bu imlâ büyük bir ihtimalle Azerbaycan Türkçesi özelliğini yansıtmaktadır. Çünkü, dönemin taradığımız diğer eserlerinin tümünde bu kelimeler her durumda cim'le yazılmıştır. Ayrıca Ergin'in sedalılaşma olayında aslî uzun ünlünün tesirini de göz ardı ettiği bir gerçektir. Dolayısıyla bu dönemde, aslî uzun ünlülü tek heceli isimlerde de, çok heceli isim ve fiillerde olduğu gibi, bir /ç/ > /c/ sedalılaşmasının varlığı kendisini hissettirmektedir.

* Bu istisnai yazımlar genellikle dönem eserlerinden Kitab-ı Gunya'da görülmektedir. Mesela adı geçen eserde "saç" ve "üç" kelimeleri bazen cimle (ج) yazılırken bazen de üç noktalı cimle (ڃ) yazılmıştır.

** Bu tür kelimeler dönem eserlerinde her durumda, Dede Korkut'taki bir örnek dışında, sadece cim (ج) harfiyle yazılmıştır. İncelemelerimizde yukarıda izah ettiğimiz sebeplerden dolayı kelimelerin hem sedalı hem de sedasız halini yazdık. Fakat yukarıda da söylediğimiz gibi bu kelimelerde geçici ve kalıcı bir /ç/ > /c sedalılaşmasının varlığı kuvvetle muhtemeldir.

uç/uc "uç, uç taraf, son, kenar" < ET uç "uç, baş; uzak" (EUTS s. 171) < *AT ūç "uç" (ATAUÜ s. 261): uç+ı/uc+ı, uç+ında/uc+ında, uç+unı/uc+unı, uç+ları, uç+ına/uc+ına, uç+ından/uc+ından (KG 164b.5 s. 397, GT 2 60b-8 s. 209, VM 78b.9 s. 126, DKK I 35-5 s. 94, DKK I 133-4 s. 161, MN 86-6 s. 80).

2.1.1.6.2. Çok Heceli İsimlerde /ç/ > /c/ Sedalılaşması

2.1.1.6.2.1. Kök.

Orhon Yazıtlarında sonu ç fonemiyle biten çok heceli isimler, ***erinç*** *"şüphesiz, muhakkak ki"*, ***onunç (ay)*** *"onuncu ay"*, ***tabgaç (oñ totok)*** *"Çin, Kuzey Çin"*, ***törtünç*** *(dördüncü)*, ***bişinç*** *(beşinci)*, ***üçünç*** *(üçüncü)*, ***yalabaç*** *(elçi)*, ***yitinç*** *(yedinci)*, ünlü ile başlayan bir ek almadıkları için /ç/ > /c/ sedalılaşmasıyla ilgili bir hüküm vermek zordur. Ancak, Yazıtlar'daki iki örnek hece açılmasıyla kullanılmıştır, ***onunç (ay)*** *"onuncu"*, ***tabgaç (oñ totok)*** *"Çin, Kuzey Çin"* ve bu örneklerde de bir /ç/ > /c/ sedalılaşması yoktur. Söz konusu kelimelerin imlasından hareketle, bu dönemde bir /ç/ > /c/ sedalılaşmasının olmadığı söylenebilir.

2.1.1.6.2.2. Uyg.

Taranan Uygur Türkçesi eserlerinde (*Altun Yaruk, Altun Yaruk Sudur, Üç İtigsizler, Irk Bitig ve İyi ve Kötü Prens Öyküsü)* sonu /ç/ fonemiyle biten, bir örnek – üçünç+ü- dışında hepsi fiilden türemiş isim gövdeleri olan, çok heceli isimlerde geçici veya kalıcı bir /ç/ > /c/ sedalılaşması yoktur. Bu durum, kelimeler ünlü veya sedalı/sedasız bir ünsüzle başlayan ek aldığında ya da hece açılmasıyla kullanıldığında da değişmemektedir (ayınç+ıg, ayınç+lartın, basınç+ın, ḳılınç+da, ḳılınç+ım, saḳınç+ı, saḳınç+ḳa, yasıç+in, yükünç+üg vb.).

2.1.1.6.2.3. Krh.

Divanü Lûgat-it-Türk'te sonradan konulduğu tahmin edilen birkaç kelimedeki üç noktalı cim (açuk "اچوق" "kelimesinde olduğu gibi) dışında bu dönem eserlerinde Türkçede ç sesi taşıyan kelimelerdeki bu ses, cim (ج) harfiyle karşılanmıştır. Arap alfabesinden kaynaklanan bu eksiklikten dolayı ç sesiyle biten çok heceli isimlerin sonunda bir /ç/ > /c/ sedalılaşması olup olmadığıyla ilgili kesin bir tespitte bulunmak mümkün değildir. Bu sebeple verilen örneklerden günümüzde de ünlü ile başlayan bir ek aldığında sedalılaşan örnekler, "c" sesinin Eski Oğuz Türkçesi Dönemi'nde ortaya

çıkmasından hareketle o dönemde sedalılaşma temayülü ve ihtimali çok zayıf olmakla birlikte, ünlü ile başlayan ek aldıklarında hem sedalı hem de sedasız şekilleriyle verilirken sedalı/sedasız ünsüzle başlayan bir ek aldıklarında ise günümüz kullanımında olduğu gibi sedasız halleriyle verilmiştir. Günümüzde ünlü ile başlayan bir ek aldığında sedalılaşmayan örnekler, sedalılaşma ihtimali olmadığı için, ise burada verilmemiştir:

amaç/amac "hedef, nişan yeri": amaç+nı, amaç+ığ / amac+ığ, amaç+ka (DLT I s. 333-8, DLT II s. 329-1, DLT III s. 107-5).

artuç/artuc "ardıç" < ET artuç "ardıç" (EUTS s. 14): artuç+ı / artuc+ı, artuç+ları (DLT I s. 412-22, DLT I s. 424-18).

ḳılıç/ ḳılıc "kılıç"< ET ḳılıç "kılıç" (EUTS s. 116): ḳılıç+ın / ḳılıc+ın, ḳılıç+ḳa (KB 2 B172/2279 s. 446, KB 2 C175/3047 s. 556).

ḳılınç/ ḳılınc "iş, davranış, huy"< ET ḳılınç "iş, icraat, amel" (EUTS s. 116): ḳılınç+ı/ ḳılınc+ı, ḳılınç+lıġ (KB 2 A86/2294 s. 448, KB 2 C107/2064 s. 416).

saḳınç/saḳınc "düşünce, sıkıntı, endişe" < ET saḳınç "fikir, düşünce, niyet, tasavvur, istiğrak" (EUTS s. 128): saḳınç+ı/ saḳınc+ı, saḳınç+ḳa, saḳınç+lar, saḳınç+ım/ saḳınc+ım (KB 2 C357/5968 s. 988, KB 2 B274/3773 s. 660, KB 2 A62/1550 s. 336, KB 2 C216/3684 s. 646).

umınç/umınc "umma, umut etme, ümit" < ET umunç "umma, umut" (EUTS s. 173): umınç+ım/ umınc+ım, umınç+ḳa (KB 2 A135/4764 s. 810, KB 2 C329/5514 s. 922).

üçünç/üçünc "üçüncü" < ET üçünç "üçüncü" (EUTS s. 176): üçünç+i/ üçünc+i, üçünç+te (KB 2 C137/2505 s. 478, KB 2 B237/3219 s. 580).

yalav(w)aç/yalav(w)ac "elçi, peygamber" < ET yalavaç "elçi, peygamber" (EUTS s. 183) : yalavaç+ığ/ yalavac+ığ, yalavaç+ka (DLT III s. 266-7, DLT I s. 97-26).

yıg(ġ)aç/yıg(ġ)ac "ağaç, ağaç parçası" < ET ıġaç "ağaç" (BKT G11 s. 68) < *AT īġaç "ağaç" (ATAUÜ s. 203): yıġaç+ıġ / yıġac+ıġ, yıġaç+lar, yıgaç+ı/ yıgac+ı, yıgaç+ka (KB 2 B184/2455 s. 472, KB 2 A14/67 s. 102, DLT III s. 8-23, DLT II s. 245-21).

2.1.1.6.2.4. Hrz.

Taranan Harezm Türkçesi eserlerinden Mukaddimet'ül- Edeb, Nehcü'l- Ferâdîs ve Mu'înü'l-Mürîd'de Türkçede ç sesi taşıyan kelimelerdeki bu ses, cim (ج) harfiyle

karşılanmıştır. Ancak Kısasü'l-Enbiyâ ve Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsiri'ndecim (ج) harfinin yanısıra dönemin diğer eserlerinin aksine Fars alfabesinden alınan üç noktalı cim (چ) harfinin de kullanıldığını tespit etmekteyiz (آچ *: **aç "aç, tok olmayan",** اینجی ~ انچینك: **inç+i/enç+i ~enç+iniñ "enç: iyilik; mal, mülk, mülkiyet",** قوچ: **kuç- "kucaklamak"** vb.). Bu bakımdan üç noktalı cimle (چ) yazılan ve "ç" sesini karşılayan bu harfin "c"yi temsil etme ihtimali yoktur. cimle (ج) yazılan kelimelerde ise bu harfin hangi sesi karşıladığı belli değildir. Fakat burada inceleme konumuz olan çok heceli isimlerin tümü bu bahsi geçen eserlerde de cim (ج) harfiyle yazıldığı için ayrı bir izaha gerek duyulmamıştır. Arap alfabesinden kaynaklanan bu eksiklikten dolayı ç sesiyle biten çok heceli isimlerin sonunda bir /ç/ > /c/ sedalılaşması olup olmadığıyla ilgili bir tespitte bulunmak mümkün değildir. Bu sebeple verilen örneklerden günümüzde de ünlü ile başlayan bir ek aldığında sedalılaşan kelimeler, "c" sesinin Eski Oğuz Türkçesi Dönemi'nde ortaya çıkmasından hareketle o dönemde sedalılaşma temayülü ve ihtimali çok zayıf olmakla birlikte, ünlü ile başlayan ek aldıklarında hem sedalı hem de sedasız şekilleriyle verilirken sedalı/sedasız ünsüzle başlayan bir ek aldıklarında ise günümüz kullanımında olduğu gibi sedasız halleriyle verilmiştir. Günümüzde ünlü ile başlayan bir ek aldığında sedalılaşmayan örnekler, sedalılaşma ihtimali olmadığı için, ise burada verilmemiştir:

aġaç/yıġac "ağaç, dal; sopa, değnek; direk sütun" < ET ıġaç "ağaç" (BKT G11 s. 68) < *AT īġaç "ağaç" (ATAUÜ s. 203): aġaç+ınıŋ /ağac+ınıŋ, yıġaç+ġa, yıġaç+ın / yıġac+ın, ağaç (ur-) / ağac (ur-), yıġaç+ınġa / yıġac+ınġa, yıġaç+ı / yıġac+ı, yıġaç+ında / yıġac+ında (KE I 120r20 s. 168, KE I 132r15 s. 186, KE I 55r16 s. 76, NFBB 186-13 s. 128, NFBB 280-6 s. 193, OABKTSV s. 325, ME 165-8 s. 65).

ḳazġanç/ḳazġanc "kazanç" < ET ḳazġanç "kazanç" (EUTS s. 115): ḳazġanç+ı / ḳazġanc+ı (KE I 2v5 s. 4).

ḳılıç/ḳılıc "kılıç" < ET ḳılıç "kılıç" (EUTS s. 116): ḳılıç+ġa, ḳılıç+ı / ḳılıc+ı, ḳılıç+ın / ḳılıc+ın, ḳılıç+ḳa, ḳılıç+ımdın / ḳılıc+ımdın (KE I 127v1 s. 179, KE I 222r16 s. 318, MM 7a/16-380 s. 15, NFBB 111-1 s. 79, NFBB 49-9 s. 36).

* Ana Türkçede aslî uzun ünlülü olan bu tür kelimelerin (aç: aç olmayan, tok: kuç-: kucaklamak vb.) Kısasü'l-Enbiyâ ve Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsiri'nde üç noktalı cimle (چ) yazılmış olması ve /ç/ foneminin "c" sesini karşılama ihtimalinin bulunmaması bu dönemde bir /ç/ > /c/ sedalılaşmasının çok zayıf bir ihtimal olduğunu göstermektedir.

ḳorḳı(u)nç/ḳorḳı(u)nc "korku" < ET ḳorḳunç/ḳorḳınç "korkunç" (EUTS s. 121): ḳorḳunç+da, ḳorḳınç+ı/ ḳorḳınc+ı, ḳorḳunç+um/ ḳorḳunc+um (KE I 69r6 s. 96, KE I 25v11 s. 36, NFBB 178-12 s. 123).

owuç/owuc "avuç, el içi": owuç+ın/ owuc+ın (KE I 248r16 s. 361).

saḳınç/ saḳınc "düşünce, endişe" < ET saḳınç "fikir, düşünce, niyet, tasavvur, istiğrak" (EUTS s. 128): saḳınç+nı, saḳınç+ı/ saḳınc+ı, saḳınç+ım/ saḳınc+ım (KE I 235v3 s. 340, KE I 55v8 s. 76, OBKTSV s. 222).

sewünç/sewünc "sevinç, müjde"< ET sevinç "neşe, sevinç" (EUTS s. 132): sewünç (er-)/ sewünc (er-), sewünç+i/ sewünc+i (KE I 104v10 s. 146, KE I 237v13 s. 344).

tayanç/tayanc "dayanak, destek" < ET tayanç "sırdaş" (EUTS s. 150): tayanç+ı/ tayanc+ı, tayanç+ım/ tayanc+ım (KE I 237v13 s. 344, ME 130-4 s. 58).

umanç/umunç-umanc/umunc "umut, umma, umut etme" < ET umunç "umma, umut" (EUTS s. 173): umanç+ı/umanc+ı, umunç+ı/ umunc+ı, umunç+nı, umunç+ım/ umunc+ım (KE I 117r4 s. 164, KE I 237v13 s. 344, NFBB 436-2 s. 303, NFBB 177-12 s. 122).

yalav(w)aç/yalav(w)ac "elçi, peygamber" < ET yalavaç "elçi, peygamber" (EUTS s. 183): yalavaç+ı/yalavac+ı, yalawaç+ge, yalavaç+ımız/yalavac+ımız (KE I 140r7 s. 198, KE I 46r7 s. 63, KE I 82r20 s. 114).

2.1.1.6.2.5. Kpç.

Taranan Kıpçak Türkçesi eserlerinden İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn, Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Gülistan Tercümesi'nde /ç/ fonemi cim (ج) harfiyle karşılanırken ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye ve Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî'de ise /ç/ fonemi hem cim (ج) hem de üç noktalı cim (چ) ile gösterilmiştir. Hatta bu fonem Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî'de cim (ج) ve üç noktalı cim (چ) harflerinin yanı sıra şın (ش) harfiyle de yazılmıştır. Ancak bu son iki gramer kitabında kelimeler ünlü ile başlayan bir ek almadan kullanıldıkları için (ینگچ :yengeç "EDMFLT s. 123", اغاچْ :aġaç "KMTTAM s. 85") /ç/ > /c/ sedalılaşması açısından değerlendirmeye alınamamıştır. Bu eserlerdeki örnekler bu dönemde de eserlerde üç noktalı cim (چ) harfinin kullanıldığını göstermesi bakımından önemlidir.

Bu dönem eserlerinde de Arap alfabesinden kaynaklanan eksiklikten dolayı, cim (ج) harfinin "c" veya "ç" seslerinden hangisini karşıladığı belli olmadığı için, ç sesiyle biten tek heceli isimlerin sonunda bir /ç/ > /c/ sedalılaşması olup olmadığıyla ilgili bir tespitte bulunmak mümkün değildir. Bu sebeple verilen örneklerden günümüzde de ünlü ile başlayan bir ek aldığında sedalılaşan örnekler, "c" sesinin Eski Oğuz Türkçesi Dönemi'nde ortaya çıkmasından hareketle o dönemde sedalılaşma temayülü zayıf olmakla birlikte, ünlü ile başlayan ek aldıklarında hem sedalı hem de sedasız şekilleriyle verilirken sedalı/sedasız ünsüzle başlayan bir ek aldıklarında ise günümüz kullanımında olduğu gibi sedasız halleriyle verilmiştir. Günümüzde ünlü ile başlayan bir ek aldığında sedalılaşmayan örnekler, sedalılaşma ihtimali olmadığı için, ise sadece burada verilmemiştir:

aġaç/aġac "ağaç, değnek, sopa" < ET ıġaç "ağaç" (BKT G11 s. 68) < *AT īġaç "ağaç" (ATAUÜ s. 203): aġaç+ını/aġac+ını, aġaç (ur-)/aġac (ur), aġaç+ḳa, aġaç+dan, aġaç+ı/aġac+ı (GT 315/10 s. 157, GT 103/1 s. 51, GT 59/5 s. 29, İMVS 46b/7 s. 173, İMVS 256b/4 s. 306).

avuç/avuc "avuç, el içi": avuç+ı/avuc+ı (GT 174/3 s. 86).

ḳılıç/ḳılıc "kılıç" < ET ḳılıç "kılıç" (EUTS s. 116): ḳılıç+ḳa, ḳılıç+ını/ ḳılıc+ını, ḳılıç+ım/ ḳılıc+ım (GT 335/11-12 s. 167, GT 350/2 s. 174, KHŞ 365 s. 202).

örgeç/örgec "-deve- hörgücü": örgeç+ini/örgec+ini (İMVS 343a/7 s. 365).

sökünç/sökünc "küfür, söğme": sökünç+ni, sökünç+ine/sökünc+ine (GT 154/10 s. 76, GT 215/8 s. 107).

umunç/umunc "umut, umma, umut etme" < ET umunç "umma, umut" (EUTS s. 173): umunç+ı/umunc+ı (KHŞ 1500 s. 269).

2.1.1.6.2.6. Çağ.

Taranan Çağatay Türkçesi eserlerinde (Mevlâna Sekkâkî Divanı, Bâbür Dîvânı, Şecere-i Terâkime, Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve, Muhakemetü'l-Lugateyn…) /ç/fonemi için genellikle cim (ج) harfi kullanılmakla birlikte az sayıda da olsa üç noktalı cim (ڃ) harfinin de kullanıldığını, tek heceli fiillerde bu konuya değinilecektir, görmekteyiz. Ancak konumuz olan sonu /ç/ fonemiyle biten çok heceli isim örneklerinin tamamında /ç/ fonemi cim (ج) harfiyle yazılmıştır.

Bu sebeple Arap alfabesinden kaynaklanan eksiklikten dolayı, cim (ج) harfinin "c" veya "ç" seslerinden hangisini karşıladığı belli olmadığı için, ç sesiyle biten tek

heceli isimlerin sonunda bir /ç/ > /c/ sedalılaşması olup olmadığıyla ilgili bir tespitte bulunmak mümkün değildir. Bu sebeple verilen örneklerden günümüzde de ünlü ile başlayan bir ek aldığında sedalılaşan örnekler, "c" sesinin Eski Oğuz Türkçesi Dönemi'nde ortaya çıkmasından hareketle o dönemde sedalılaşma temayülü zayıf olmakla birlikte, ünlü ile başlayan ek aldıklarında hem sedalı hem de sedasız şekilleriyle verilirken sedalı/sedasız ünsüzle başlayan bir ek aldıklarında ise günümüz kullanımında olduğu gibi sedasız halleriyle verilmiştir. Günümüzde ünlü ile başlayan bir ek aldığında sedalılaşmayan örnekler, sedalılaşma ihtimali olmadığı için, ise burada verilmemiştir:

ḳılıç/ḳılıc "kılıç" < ET ḳılıç "kılıç" (EUTS s. 116): ḳılıç+ḳa, ḳılıç+ıs/ ḳılıc+s, ḳılıç (ur-)/ ḳılıc (ur-), ḳılıç+ım/ ḳılıc+ım (MSD 117 s. 118, MSD 113 s. 118, ŞT 79a-15 s. 150, ŞT 100b-3 s. 213).

ḳorḳunç/ḳorḳunc "korku" < ET ḳorḳunç/ḳorḳınç "korkunç" (EUTS s. 121): ḳorḳunç+ıdın/ḳorḳunc+ıdın (NMŞF § 713 s. 419).

sög(k)ünç/sög(k)ünc "sitem, ayıplama, kötü söz söyleme, küfür": sökünç (ü tayaḳıġa)/sökünc (ü tayaḳıġa), sögünç+i/sögünc+i (BD 52/4 s. 149, MSD 709 s. 278).

yıġaç/yıġac-aġaç/aġac "ağaç, değnek, sopa" < ET ıġaç "ağaç" (BKT G11 s. 68) < *AT īġaç "ağaç" (ATAUÜ s. 203): ağaç (içinde)/ağac (içinde), yıġaç+larnı, yıġaç+ı/yıġac+ı (ŞT 73b-12 s. 134, NMŞF §247 s. 124, NMŞF §434 s. 222).

2.1.1.6.2.7. EOT

/c/ foneminin ortaya çıktığı ilk dönem olan Eski Oğuz Türkçesi dönemiyle ilgili Taranan eserlerde (Mecmû'atü'n-Nezâ'ir, Dede Korkut Kitabı, Kitab-ı Gunya, Gülistan Tercümesi (2), Vesîletü'l-Matâlib ve Kısas-ı Enbiyâ 2) çok heceli isimlerde /ç/ foneminin hem cim (ج) hem de üç noktalı cim (چ) harfleriyle yazıldığını görmekteyiz. Ancak bu imlada dikkati çeken husus günümüzde ünlü ile başlayan bir ek aldığında /ç/ > /c/ sedalılaşmasına uğrayan kelimelerin ister yalın halde ister sedalı veya sedasız bir ünsüzle başlayan bir ek aldığında isterse de ünlüyle başlayan bir ek aldıklarında her zaman cim (ج) harfiyle yazılmalarına karşılık, günümüzde ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında sedalılaşmayan örneklerin ise ister yalın halde ister sedalı veya sedasız bir ünsüzle başlayan bir ek aldığında isterse de ünlüyle başlayan bir ek aldıklarında her zaman üç noktalı cim (چ) harfiyle yazılmış olmalarıdır. Üç noktalı cim (چ) harfiyle yazılan bu kelimelerde, "ç" sesinin "c" sesini karşılama ihtimali olmadığından, bir /ç/ >/c/ sedalılaşması olmadığı açıktır. Ancak cim (ج) harfiyle yazılanlarda ise imla

özelliklerinden hareketle bir /ç/ > /c/ sedalılaşmasının varlığı görülmektedir. Muharrem Ergin de çok heceli isim ve fiil kök veya gövdelerinde /ç/ > /c/ sedalılaşmasının varlığını şu, Dede Korkut'tan hareketle, tespitlerle teyit etmektedir: " Bu sedalılaşmanın hece sayısı ile ilgisine gelince, görülüyor ki, tek heceli isim ve fiil köklerinde aynı şekilde bir sedasızı saklama temayülü, birden fazla isim ve fiil kök ve gövdelerinde ise bilhassa fiillerde olmak üzere kuvvetli bir sedalılaşma vardır."[236] Ancak yine de Arap alfabesinden kaynaklanan zorluklardan dolayı, büyük bir ihtimalle bu tür kelimelerde bir sedalılaşma gerçekleşmiş olmasına rağmen, verilen örneklerden günümüzde ünlü ile başlayan bir ek aldığında sedalılaşan örnekler, ünlü ile başlayan ek aldıklarında, hem sedalı hem de sedasız şekilleriyle verilirken sedalı/sedasız ünsüzle başlayan bir ek aldıklarında ise günümüz kullanımında olduğu gibi sedasız halleriyle verilmiştir. Günümüzde ünlü ile başlayan bir ek aldığında sedalılaşmayan örnekler, sedalılaşma ihtimali olmadığı için, ise burada verilmemiştir:

aġ(ğ)aç/aġ(ğ)ac "ağaç" < ET ıġaç "ağaç" (BKT G11 s. 68) < *AT īġaç "ağaç" (ATAUÜ s. 203): ağaç+da, ağaç+ı/ağac+ı, aġaç+uñ/ aġac+uñ, aġaç+ıla/ aġac+ıla (DKK I 258-5 s. 227, DKK I 218-6 s. 208, KE 2 16b/7 s. 130, KG 147a.10 s. 385).

avuç/avuc "avuç, el içi": avuç+ına/avuc+ına, av(u)ç+ındağı/ av(u)c+ındağı (DKK I 221-5 s. 209, MN 2-9 s. 25).

güvenç/güvenc "güvenç" < ET küvenç "gurur, güvenç, kendini beğenme" (EUTS s. 83): güvenç+üm (ile)/ güvenc+üm (ile) (DKK I 223-4 s. 210).

irgeç/irgec "erkeç, erkek keçi, teke, koyun sürüsünün başında giden erkek keçi": irgeç+e/irgec+e (DKK I 215-1 s. 207).

ḳılıç/ḳılıc "kılıç" < ET ḳılıç "kılıç" (EUTS s. 116): ḳılıç+dan, ḳılıç+ı/ḳılıc+ı, ḳılıç+ın/ḳılıc+ın, ḳılıç+ıyla/ḳılıc+ıyla, ḳılıç+a/ḳılıc+a, ḳılıç+ıla/ḳılıc+ıla (DKK I120-10 s. 152, DKK I 230-11 s. 213, KE 2 173a/8 s. 239, MN 57-4 s. 63, GT 2 9b-4 s. 133, KG 104b.4 s. 354).

ortaç/ortac "ortada olan, ortanca": ortaç+um/ortac+um (DKK I 137-1 s. 164).

ṣağınç/ṣağınc "düşünce, emel, ümit, tasavvur, fikir, maksat" < ET saḳınç "fikir, düşünce, niyet, tasavvur, istiğrak" (EUTS s. 128): ṣağınç+ın/ ṣağınc+ın (DKK I 35-1 s. 94).

[236] Muharrem Ergin (1991). s. 379.

sevinç/sevinc "sevinç, müjde" < ET sevinç "neşe, sevinç" (EUTS s. 132): sevinç+idür/sevinc+idür (DKK I 238-3 s. 217).

yamaç/yamac "yan": yamaç+ına/ yamac+ına (DKK I 52-5 s. 106).

Bu dönem eserlerinde kelime içinde de kalıcı bir /ç/ >/c/ sedalılaşmasının varlığı kuvvetle hissedilmektedir. Taranan eserlerde /ç/ fonemi kelime içinde bazen cimle (ج) yazılırken bazen de üç noktalı cimle (ڃ) yazılmaktadır. Fakat burada dikkat çeken husus günümüzde "c" ile yazılan kelimeler, birkaç istisna dışında "balçık بالجق" gibi, her zaman cimle (ج) yazılırken günümüzde "ç" ile yazılan kelimeler ise, yukarıda bahsettiğimiz istisnalar dışında, her zaman üç noktalı cimle (ڃ) yazılmaktadır. Üç noktalı cimle (ڃ) yazılanlardaki /ç/ foneminin /c/'yi temsil etme ihtimali yoktur. cimle (ج) yazılanlarda ise bir /ç/ > /c/ sedalılaşmasının gerçekleşmesi, hem o günkü imladan hem de bugünkü kullanımlarından hareketle, kuvvetle muhtemeldir. Ancak daha önce de söylediğimiz gibi Arap alfabesinin bu konudaki zorluğundan dolayı konuyla ilgili kesin bir hüküm vermek mümkün değildir. Aşağıda konuyla ilgili bazı örnekler ve bu örneklerin geçtiği eserler verilmiştir:

acı (اجي) "acı" < ET açıġ "acı, ağrı, ızdırap; ekşi, acımtırak…" (EUTS s. 2): (DKK II s. 1, GT 2 s. 244).

gice/gėce (كيجه/كجا) "gece" < ET kiçe(ė) "gece, geceleyin" (EUTS s. 73): (DKK II s. 119, GT 2 s. 317, KG s. 575, MN s. 298, VM s. 221).

gögerç(c)in (كوكرجن) "güvercin" < ET kögürçgün/kökürçken/kögürçün "güvercin" (EUTS s. 76): (KG s. 582, DKK II s. 122).

ocaḳ (اوجق/اوجاق) "ateş yakılan yer, ocak" < ET oçuḳ "ocak, ateş ocağı" (EUTS s. 92) <*AT ōtçuq "ocak" (ATAUÜ s. 258): (DKK II s. 224, MN s. 329, VM s. 314).

2.1.1.6.3. Tek Heceli Fiillerde /ç/ > /c/ Sedalılaşması

2.1.1.6.3.1. Kök.

Orhon yazıtlarında tespit edilen* tek heceli fiillerin sonunda kalıcı veya geçici bir /ç/ > /c/ sedalılaşması mevcut değildir (keç-dim, keç-e, keç-ip, uç-dı, uç-a "bar-" vb.).

* Yazıtlarda sonu /ç/ fonemiyle biten "*āç- (acıkmak- āç-sar)", "bıç- (biçmek, kesmek-bıç-dı)", "sanç- (mızraklamak- sanç-dı, sanç-dımız…)*" tek heceli fiileri, ünlü ile başlayan bir ek almadıkları için değerlendirmeye alınmamışlardır.

2.1.1.6.3.2. Uyg.

Taranan Uygur Türkçesi eserlerinde (*Altun Yaruk, Altun Yaruk Sudur, Üç İtigsizler, Irk Bitig ve İyi ve Kötü Prens Öyküsü)* sonu /ç/ fonemiyle biten tek heceli fiillerde geçici veya kalıcı bir /ç/ > /c/ sedalılaşması yoktur. Bu durum, kelimeler ünlü veya sedalı/sedasız bir ünsüzle başlayan ek aldığında da değişmemektedir (aç-a, aç-dım, bıç-ayın, bıç-daçı, kaç-ar, kaç-daçı, saç-dı, saç-ıp, uç-dukda, uç-ar vb.).

2.1.1.6.3.3. Krh.

Divanü Lûgat-it-Türk'te sonradan konulduğu tahmin edilen birkaç kelimedeki üç noktalı cim (açuk " اچوق" "kelimesinde olduğu gibi) dışında bu dönem eserlerinde Türkçede ç sesi taşıyan kelimelerdeki bu ses, cim (ج) harfiyle karşılanmıştır. Arap alfabesinden kaynaklanan bu eksiklikten dolayı ç sesiyle biten tek heceli fiillerin sonunda bir /ç/ > /c/ sedalılaşması olup olmadığıyla ilgili bir tespitte bulunmak mümkün değildir. Bu sebeple verilen örneklerden aslî uzun ünlülü olan ve günümüzde de ünlü ile başlayan bir ek aldığında sedalılaşan örnekler, *"c" sesinin Eski Oğuz Türkçesi Dönemi'nde ortaya çıkmasından hareketle Karahanlı Türkçesi Dönemi'nde sedalılaşma temayülü ve ihtimali çok zayıf olmakla birlikte*, ünlü ile başlayan ek aldıklarında hem sedalı hem de sedasız şekilleriyle verilirken ünsüzle başlayan bir ek aldığında ise sadece sedasız hali verilmiştir. Yine kısa ünlülü olan ve günümüzde ünlü ile başlayan bir ek aldığında sedalılaşmayan örnekler (aç-dı, aç-ar, iç-di, iç-er, iç-ip, ḳaç-ġıl, ḳaç-ar, keç-ip, keç-miş, saç-dı, saç-ar, uç-dı, uç-up vb.) sedalılaşma ihtimali olmadığı için, de burada verilmemiştir:

aç-/ac- " 'karnı' acıkmak, acıkmış olmak" < ET aç- "acıkmak, acıkmış olmak" (EUTS s. 2) < *AT āç- "acıkmak" (ATAUÜ s. 249): aç-tı, aç-ar/ac-ar, aç-mış, aç-ıp/ac-ıp (DLT I s. 172-6, DLT I s. 172-7, KB 2 B216/2924 s. 538, KB 2 B317/4403 s. 758).

bıç-/biç- "kesmek, biçmek" < ET bıç- "biçmek, kesmek" (EUTS s. 27): bıç-dı, bıç-ası, bıç-ar, bıç-ġıl, biç-e, biç-gil (DLT II s. 4-20, DLT I s. 14-1, KB 2 B264/3620 s. 636, KB 2 C276/4661 s. 796, KB 2 C237/4026 s. 700, KB 2 B110/1375 s. 310).

koç-/ḳuç- "kucaklamak" < ET ḳuç- "kucaklamak" (EUTS s. 122) < *AT qūç- "kucaklamak" (ATAUÜ s. 262): koç-dı, koç-ar, ḳuç-up, ḳuç-tı, ḳuç-ar (DLT II s. 5-5, DLT II s. 5-6, KB 2 B119/1510 s. 330, KB 2 C372/6196 s. 1022, AH 222 s. 57).

2.1.1.6.3.4. Hrz.

Taranan Harezm Türkçesi eserlerinden Mukaddimet'ül- Edeb, Nehcü'l- Ferâdîs ve Mu'înü'l-Mürîd'de Türkçede ç sesi taşıyan kelimelerdeki bu ses, cim (ج) harfiyle karşılanmıştır. Ancak Kısasü'l-Enbiyâ ve Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsiri'nde cim (ج) harfinin yanısıra, dönemin diğer eserlerinin aksine, Fars alfabesinden alınan üç noktalı cim (چ) harfinin de kullanıldığını tespit etmekteyiz (آچ [*]**: aç "aç, tok olmayan",** اینجی ~ انچینك**: inç+i/enç+i ~enç+iniñ "enç: iyilik; mal, mülk, mülkiyet",** قوچ**: kuç- "kucaklamak"** vb.). Bu bakımdan üç noktalı cimle (چ) yazılan ve "ç" sesini karşılayan bu harfin "c"yi temsil etme ihtimali yoktur. cimle (ج) yazılan kelimelerde ise bu harfin hangi sesi karşıladığı belli değildir. Arap alfabesinden kaynaklanan bu eksiklikten dolayı ç sesiyle biten tek heceli fiillerin sonunda bir /ç/ > /c/ sedalılaşması olup olmadığıyla ilgili bir tespitte bulunmak mümkün değildir. Bu sebeple verilen örneklerden aslî uzun ünlülü olan ve günümüzde de ünlü ile başlayan bir ek aldığında sedalılaşan örnekler, *"c" sesinin Eski Oğuz Türkçesi Dönemi'nde ortaya çıkmasından hareketle Harezm Dönemi'nde sedalılaşma temayülü zayıf olmakla birlikte*, ünlü ile başlayan ek aldıklarında hem sedalı hem de sedasız şekilleriyle verilirken ünsüzle başlayan bir ek aldığında ise sadece sedasız haliyle gösterilmiştir. Yine kısa ünlülü olan ve günümüzde ünlü ile başlayan bir ek aldığında sedalılaşmayan örnekler (aç-ayın, aç-sa, biç-esü, bıç-dı, ḳaç-ḳay, ḳaç-ıp, keç-er, keç-gey, saç-ar, saç-sa, uç-tı, uç-up vb.) sedalılaşma ihtimali olmadığı için, de burada verilmemiştir:

aç-/ac- " 'karnı' acıkmak, acıkmış olmak" < ET aç- "acıkmak, acıkmış olmak" (EUTS s. 2) < *AT āç- "acıkmak" (ATAUÜ s. 249): aç-tı, aç-ıp/ac-ıp (KE I 13v14 s. 20 KE I 143v2 s. 203).

ḳuç-/ḳuc- "kucaklamak, sarılmak" < ET ḳuç- "kucaklamak" (EUTS s. 122) < *AT qūç- "kucaklamak" (ATAUÜ s. 262): ḳuç-tı, ḳuç-a (tut-)/ ḳuc-a (tut-), ḳuç-up/ ḳuc-up, ḳuç-mışlar (KE I 186r12 s. 264, KE I 227v15 s. 328, NFBB 358-13 s. 249, NFBB 172-16 s. 119).

[*] Ana Türkçede aslî uzun ünlülü olan bu tür kelimelerin (aç: aç olmayan, tok: kuç-: kucaklamak vb.) Kısasü'l-Enbiyâ ve Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsiri'nde üç noktalı cimle (چ) yazılmış olması ve /ç/ foneminin "c" sesini karşılama ihtimalinin bulunmaması bu dönemde bir /ç/ > /c/ sedalılaşmasının çok zayıf bir ihtimal olduğunu göstermektedir.

2.1.1.6.3.5. Kpç.

Taranan Kıpçak Türkçesi eserlerinden İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn, Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Gülistan Tercümesi'nde /ç/ fonemi cim (ج) harfiyle karşılanırken ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye ve Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî'de ise /ç/ fonemi hem cim (ج) hem de üç noktalı cim (چ) ile gösterilmiştir. Hatta bu fonem Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî'de cim (ج) ve üç noktalı cim (چ) harflerinin yanı sıra şın (ش) harfiyle de yazılmıştır. Ancak bu son iki gramer kitabında kelimeler ünlü ile başlayan bir ek almadan kullanıldıkları için /ç/ > /c/ sedalılaşması açısından değerlendirmeye alınamamıştır. Bu eserlerdeki örnekler bu dönemde de eserlerde üç noktalı cim (چ) harfinin kullanıldığını göstermesi bakımından önemlidir. Fakat Ana Türkçede aslî uzun ünlülü olan bazı tek heceli fiillerin (**ḳuç- "kucaklamak"- ḳuç-ḳıl كچڤلْ : KMTTAM s. 123**) üç noktalı cimle (چ) yazılmış olması ve bu /ç/ foneminin "c" sesini karşılamasının mümkün olmaması bu dönemde bir /ç/ > /c/ sedalılaşmasının olmadığını göstermesi bakımından önemlidir.

Bu dönem eserlerinde de Arap alfabesinden kaynaklanan eksiklikten dolayı, cim (ج) harfinin "c" veya "ç" seslerinden hangisini karşıladığı belli olmadığı için, ç sesiyle biten tek heceli fiillerin sonunda bir /ç/ > /c/ sedalılaşması olup olmadığıyla ilgili bir tespitte bulunmak mümkün değildir. Bu sebeple verilen örneklerden aslî uzun ünlülü olan ve günümüzde de ünlü ile başlayan bir ek aldığında sedalılaşan örnekler, *"c" sesinin Eski Oğuz Türkçesi Dönemi'nde ortaya çıkmasından hareketle o dönemde sedalılaşma temayülü zayıf olmakla birlikte*, ünlü ile başlayan ek aldıklarında hem sedalı hem de sedasız şekilleriyle verilirken ünsüzle başlayan bir ek aldıklarında ise sedasız olarak verilmiştir. Yine, kısa ünlülü olan ve günümüzde ünlü ile başlayan bir ek aldığında sedalılaşmayan örnekler (aç-tı, aç-ar, biç-erler, iç-se, iç-ip, kiç-ti, kiç-er, saç-ar, uç-tı, uç-ar vb.) sedalılaşma ihtimali olmadığı için, ise burada verilmemiştir:

aç-/ac- " 'karnı' acıkmak, acıkmış olmak" < ET aç- "acıkmak, acıkmış olmak" (EUTS s. 2) < *AT āç- "acıkmak" (ATAUÜ s. 249): aç-ıp/ac-ıp (GT 202/8 s. 100).

ḳuç-/ḳuc- "kucaklamak, sarılmak" < ET ḳuç- "kucaklamak" (EUTS s. 122) < *AT qūç- "kucaklamak" (ATAUÜ s. 262): ḳuç-ḳaylar, ḳuç-up/ḳuc-up, ḳuç-ar/ḳuc-ar, ḳuç-uşup/ḳuc-uşup (GT 308/1 s. 153, GT 120/9 s. 59, KHŞ 760 s. 225, KHŞ 4245 s. 430).

2.1.1.6.3.6. Çağ.

Taranan Çağatay Türkçesi eserlerinde (Mevlâna Sekkâkî Divanı, Bâbür Dîvânı, Şecere-i Terâkime, Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve, Muhakemetü'l-Lugateyn…) /ç/ fonemi için genellikle cim (ج) harfi kullanılmakla birlikte az sayıda da olsa üç noktalı cim (چ) harfinin de kullanıldığını görmekteyiz. Hatta aynı kelime aynı eserde, bu imla özellikle Babür Divanı'nda görülmektedir, bazen cimle yazılırken bazen de üç noktalı cimle yazılmaktadır (aç-ḳunça: آجقونجه, "BD s. 480 20a/2-tıpkıbasım"; aç-ḳuça: اچقوجه "BD s. 511, 50b/4-tıpkıbasım"; aç-ıp: اچيب "BD s. 511, 50b/4-tıpkıbasım").

Dolayısıyla "ç" harfinin "c" sesini karşılaması mümkün değildir. "c" harfinin ise, Arap alfabesinden kaynaklanan eksiklikten dolayı, "c" veya "ç" seslerinden hangisini karşıladığı belli olmadığı için, ç sesiyle biten tek heceli fiillerin sonunda bir /ç/ > /c/ sedalılaşması olup olmadığıyla ilgili kesin bir tespitte bulunmak mümkün değildir. Bu sebeple verilen örneklerden, ister cimle isterse üç noktalı cimle yazılmış olsun, aslî uzun ünlülü olan ve günümüzde de ünlü ile başlayan bir ek aldığında sedalılaşan örnekler, "c" sesinin Eski Oğuz Türkçesi Dönemi'nde ortaya çıkmasından hareketle o dönemde sedalılaşma temayülü zayıf olmakla birlikte, ünlü ile başlayan ek aldıklarında hem sedalı hem de sedasız şekilleriyle verilirken ünsüzle başlayan bir ek aldıklarında ise sedasız şekilleriyle verilmiştir. Yine kısa ünlülü olan ve günümüzde ünlü ile başlayan bir ek aldığında sedalılaşmayan örnekler (aç-ıpdurlar, aç-ḳay, iç-ip, iç-di, kiç-e, kiç-ken, saç-tılar, saç-ıp, uç-tı, uç-ar vb.) sedalılaşma ihtimali olmadığı için, ise burada verilmemiştir:

ḳuç-/ḳuc- "kucaklamak, sarılmak" < ET ḳuç- "kucaklamak" (EUTS s. 122) < *AT qūç- "kucaklamak" (ATAUÜ s. 262): ḳuç-up/ ḳuc-up (BD 108/9 s. 182).

2.1.1.6.3.7. EOT

/c/ foneminin ortaya çıktığı ilk dönem olan Eski Oğuz Türkçesi Dönemi'yle ilgili Taranan eserlerde (Mecmû'atü'n-Nezâ'ir, Dede Korkut Kitabı, Kitab-ı Gunya, Gülistan Tercümesi (2), Vesîletü'l-Matâlib ve Kısas-ı Enbiyâ 2) tek heceli fiillerde /ç/ foneminin hem cim (ج) hem de üç noktalı cim (چ) harfleriyle yazıldığını görmekteyiz. Ancak bu imlada dikkati çeken husus Ana Türkçede aslî uzun ünlülü olan ve günümüzde de ünlü ile başlayan bir ek aldığında /ç/ > /c/ sedalılaşmasına uğrayan tek heceli fiilerin, konuyla ilgili sadece bir adet tek heceli fiil (kuç-) tespit edilmiştir,

ünlüyle başlayan bir ek aldıklarında her zaman cim (ج) harfiyle yazılmalarına karşılık, Ana Türkçede kısa ünlülü olan ve günümüzde de ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında sedalılaşmayan örneklerin ise ister yalın halde ister sedalı veya sedasız bir ünsüzle başlayan bir ek aldığında isterse de ünlüyle başlayan bir ek aldıklarında her zaman üç noktalı cim (چ) harfiyle yazılmış olmalarıdır. Üç noktalı cim (چ) harfiyle yazılan bu kelimelerde, "ç" sesinin "c" sesini karşılama ihtimali olmadığından, bir /ç/ >/c/ sedalılaşması olmadığı açıktır. Ancak cim (ج) harfiyle yazılanlarda ise imla özelliklerinden ve Ana Türkçede aslî uzun ünlülü olmalarından hareketle bir /ç/ > /c/ geçici sedalılaşmasının* varlığı görülmektedir. Ancak yine de Arap alfabesinden kaynaklanan zorluklardan dolayı, büyük bir ihtimalle bu tür kelimelerde bir sedalılaşma gerçekleşmiş olmasına rağmen, verilen örneklerden aslî uzun ünlülü olan ve günümüzde de ünlü ile başlayan bir ek aldığında sedalılaşan örnekler, ünlü ile başlayan ek aldıklarında hem sedalı hem de sedasız şekilleriyle verilirken sedalı/sedasız ünsüzle başlayan bir ek aldıklarında ise günümüz kullanımında olduğu gibi sedasız halleriyle verilmiştir. Kısa ünlülü olan ve günümüzde ünlü ile başlayan bir ek aldığında sedalılaşmayan örnekler (aç-sa, aç-ar, aç-dı, biç-se, biç-üp, geç-di, geç-ince, iç-üp, iç-mez, ḳaç-ar, ḳaç-dı vb.) sedalılaşma ihtimali olmadığı için, ise burada verilmemiştir:

ḳuç-/ḳuc- "kucaklamak, sarılmak, bağrına basmak" < ET ḳuç- "kucaklamak" (EUTS s. 122) < *AT qūç- "kucaklamak" (ATAUÜ s. 262): ḳuç-dı, ḳuç-a/ ḳuc-a, ḳuç-an/ ḳuc-an, ḳuç-maḳ, ḳuç-ar/ ḳuc-ar (DKK I 224-3 s. 211, DKK I 153-5 s. 176, DKK I 62-12 s. 113, MN 351-5 s. 225, MN 2-13 s. 25).

2.1.1.6.4. Çok Heceli Fiillerde /ç/ > /c/ Sedalılaşması

2.1.1.6.4.1. Kök.

Orhon Yazıtlarında sonu /ç/ fonemiyle biten çok heceli fiil tespit edilmemiştir.

2.1.1.6.4.2. Uyg.

Taranan Uygur Türkçesi eserlerinden Altun Yaruk, Altun Yaruk Sudur, Üç İtigsizler ve İyi ve Kötü Prens Öyküsü'nde sonu /ç/ fonemiyle biten çok heceli bir fiil tespit edilmemiştir.

---

* Dönem eserlerinden Mecmûatü'n-Nezâ'ir'de diğer eserlerin aksine aslî uzun ünlülü tek heceli fiil örneğinde kalıcı bir /ç/ >/c/ sedalılaşması görülmektedir (kuç(c)-mak: kucaklamak, sarılmak قُجَمْقْ MN 351-5, tıpkıbasım s. 489/1, kuç(c)-ar قجار MN 2-13, tıpkıbasım s. 17/11). Aynı kelime Kitab- Gunya'da da ünsüzle başlayan bir ek almış halde kullanılmıştır (ḳuç-sa) ve bu yazımların bir kısmı üç noktalı cimle yazılırken bir kısmı da cimle yazılmıştır.

2.1.1.6.4.3. Krh.

Taranan Karahanlı Türkçesi eserlerinde (Divanü Lûgat-it-Türk, Kutadgu Bilig ve Atebetü'l-Hakayık) sonu /ç/ fonemiyle biten çok heceli fiil tespit edilmemiştir.

2.1.1.6.4.4. Hrz.

Taranan Harezm Türkçesi eserlerinde (Mukaddimet'l- Edeb, Nehcü'l- Ferâdîs, Mu'înü'l-Mürîd, Kısasü'l-Enbiyâ ve Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsiri) sonu /ç/ fonemiyle biten çok heceli bir fiil tespit edilmemiştir.

2.1.1.6.4.5. Kpç.

Taranan Kıpçak Türkçesi eserlerinde (İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn, ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye, Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî, Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Gülistan Tercümesi) sonu /ç/ fonemiyle biten çok heceli bir fiil tespit edilmemiştir.

2.1.1.6.4.6. Çağ.

Taranan Çağatay Türkçesi eserlerinde (Mevlâna Sekkâkî Divanı, Bâbür Dîvânı, Şecere-i Terâkime, Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve, Muhakemetü'l-Lugateyn …) sonu /ç/ fonemiyle biten çok heceli bir fiil tespit edilmemiştir.

2.1.1.6.4.7. EOT

/c/ foneminin ortaya çıktığı ilk dönem olan Eski Oğuz Türkçesi Dönemi'yle ilgili Taranan eserlerde (Mecmû'atü'n-Nezâ'ir, Dede Korkut Kitabı, Kitab-ı Gunya, Gülistan Tercümesi (2), Vesîletü'l-Matâlib ve Kısas-ı Enbiyâ 2) sonu /ç/ fonemiyle biten çok heceli bir fiil tespit edilmemiştir.

2.2. Ünsüz İkizleşmesi (Geminate)

Aslî uzun ünlülerin kaybolması sonucu ortaya çıktığı varsayılan bir başka ünsüz olayı da "ünsüz ikizleşmesi"dir. Bu ses olayı, "*Ünsüz ikizleşmesi*", "İç seste iki ünlü arasında bulunan ve vurguyu üzerinde bulunduran ikinci hece başındaki ünsüzlerin, açık ve zayıf boğumlanmalı ilk hece ünlülerinin etkisi altında, kendi hece sınırlarını aşacak bir yoğunlukla boğumlanmaları sonucunda, söz konusu ünsüzdeki tekrarlamayı gösteren ses olayı: *aşağı > aşşağı, aman > amman, azık > azzıḫ, ışık > ışşıh, ısır- > ıssır-, kaşık*

> *gaşşıḫ, küçük* > *güççük, döşek* > *döşşek* vb. Bu olay sonunda açık ilk heceler zayıflıktan kurtulmakta ve birer kapalı heceye dönüşmektedir."[237]; "*ikizleşme*" "İç seste iki ünlü arasında bulunan ve vurguyu üzerinde bulunduran ikinci seslem başındaki ünsüzün ilk seslemdeki ünlünün etkisi altında kendi seslem sınırını aşarak yinelenmesi; örn. ısır- > ıssır-, eşek > eşşek vb."[238]; "*ikiz ünsüz*", "Yalın bir ünsüzden daha uzun ve daha yeğin biçimde söylenen, içpatlamalı bir evreyle dışpatlamalı bir evrenin seslem sınırı oluşturduğu ünsüz türü."[239] gibi terimler ve tanımlarla karşımıza çıkmaktadır.

Muharrem Ergin bu ses olayını "konsonant ikileşmesi" ve "konsonant ikizleşmesi" terimleriyle karşılamış ve "ana-anne" ve "elig-elli" kelimelerindeki ünsüz ikizleşmeleri dışında olayın sebepleri-sonuçları üzerinde durmamıştır: "Bir gramer birliğinde bir konsonantın iki defa söylenmesi hadisesi olan konsonant ikileşmesi de Türkçede çok nadirdir. yedi-yeddi, sekiz-sekkiz, dokuz-dokkuz, ana-anne gibi bazı misallerde görülür."[240] "Bir kelimede bir konsonantın ikileşmesi hadisesidir. Bilhassa ağızlarda çok görülür: yedi-yeddi, sekiz-sekkiz, dokuz-dokkuz, sakız-sakkız, gelemedim-gelemmedim, bazlamaç-bazlammaç gibi. ana-anne, elig-elli gibi kelimelerde de bu hadise olmuştur. Birincisi çocuk telâffuzu ile, diğeri de sonundaki g sesi düştüğü için ikizleşmiştir."[241]

Zeynep Korkmaz eski ve yeni Türk dili metinlerinde karşımıza çıkan "ünsüz ikizleşmesi" olayına Divan'daki örneklerin Kaşgarlı tarafından izahlarından hareketle açıklık getirmeye çalışmış ve bu ses olayının birden çok etkene bağlı olarak ortaya çıktığını söylemiştir: "Kâşgarlı'nın ses değişimleri konusunda ele aldığı önemli bir olay da ses ikizlenmesi dediğimiz "gemination" (ya da şeddeleşme) olayıdır. Kâşgarlı, bu konuda *ottuz* "otuz", *ıssız*: *ıssız kişi* "yüzsüz, iyilik bilmez adam", *essiz* "acınma anlatır", *ikkiz* "ikiz", *arrıġ* "pek arı nesne", *ellig* "elli" örneklerini sıralamış ıssız sözcüğü dolayısıyla "şedde"nin "mübalağa" için geldiğine de işaret etmiştir. Kâşgarlı'nın bu kaydı dikkate değer bir kayıttır. Çünkü, eski ve yeni Türk dili metinlerinde yer alan ikizlenme olaylarının bir kısmını, düşen bir sesin yerini başka bir sesin doldurması, uzun ünlülerin kısalmasından doğan boğumlanma açıklığının ikizlenme ile kapatılması gibi ses değişmesi olayları yolu ile açıklayabildiğimiz halde, bir kısım örnekler doyurucu bir açıklamaya kavuşturulamamıştır. *Arrıġ* sözcüğünün

[237] Zeynep Korkmaz (2010), s. 231.
[238] Kâmile İmer, Ahmet Kocaman, A. Sumru Özsoy (2011), s. 155.
[239] Berke Vardar (2002), s. 120
[240] Muharrem Ergin (1980), s. 52.
[241] Muharrem Ergin (1995), s. 126.

"pek arı nesne" anlamı ile verilmiş olması ikizlenme olaylarının kısmen anlam bilimle ilgili olduğunu ortaya koymuş bulunmaktadır."[242] Korkmaz'ın bu haklı tespitlerine ilerde değineceğimiz gibi Ömer Demircan'ın da günümüz kullanımlarından hareketle izah ettiğini göreceğiz.

Necmettin Hacıeminoğlu ise ünsüz ikizleşmesi olayını "Türkçe sözlerde iki ünlü arasındaki sadasız ünsüzün sadalılaşması umûmî bir temayüldür. Ancak bâzı hâllerde, iki ünlü arasındaki sadasız ünsüz sadalılaşmaz. Fakat iki ünlü arasında sadasız bir sesi telaffuz etmek hem güç, hem de ahenk bakımından konuşmaya bir çeşit tutukluk verdiği için, bahis konusu sadasız ses ikileşir ve böylece bir ünsüz ikileşmesi olayı meydana gelir…" tespitleriyle izah etmekte ve bu ses olayına Kutb'un Husrev ü Şirin'inden "ḳattı < ḳatı < ḳatıġ" kelimesini örnek olarak vermiştir.

Günay Karaağaç da bu ses olayını Hacıeminoğlu'yla benzer bir mantıkla izah etmiştir. Karaağaç, "ikizleşme/gemination" terimiyle karşıladığı bu ses olayının Eski Türkçede ve öteki Türk lehçelerinde görülebilmesine rağmen Türkiye Türkçesinin yazı dilinde pek görülmediğini söyleyerek şöyle tanımlamış ve izah etmiştir: "İç seste iki ünlü arasında bulunan bazı ünsüzlerin iki ayrı heceye ait olmak şartıyla yinelenmeleri olayıdır.

Türkçenin söz varlığında birkaç istisna dışında ikiz ses yoktur ve bunlar da değişik ses olaylarından kaynaklanmaktadır. İç seste iki ünlü arasında bulunan ve vurguyu üzerinde bulunduran ikinci hece başındaki ünsüzler, ilk açık hece ünlülerinin etkisi altında, açık hecenin zayıflığını örtmek üzere ikizleşirler. Bu olay sonunda açık ilk heceler zayıflıktan kurtulmakta ve birer kapalı heceye dönüşmektedir: *elli, yassı, belli, aşağı > aşşağı, aman > amman, azık > azzıh, ışık > ışşıh, ısır- > ıssır-, kaşık > gaşşıh, küçük > güççük, döşek > döşşek* vb. İkizleşme kök ve taban sözlerde olur: *iki > ikki, yedi > yeddi/yetti, otuz > ottuz, tokuz > tokkuz, çakal > çakkal* gibi." [243] Karaağaç bu tespitlerde bulunurken ikizleşmeye sebep olan birinci hecedeki ünlünün niteliğinden bahsetmemiştir.

Ömer Demircan ise bu ses olayını "özdeş çift ünsüzler" ve "sesbirimsel uzatma" başlıkları altında ele almıştır. Demircan "özdeş çift ünsüzler" başlığı altında "Ünsüzler ikiz (geminate) olunca sesletim süresi de iki ünsüz kadar olur. Sözcüklerde hece-aşırı ikiz ünsüz bulunmasının nedenleri şunlardır:

[242] Zeynep Korkmaz (2013), s. 61.
[243] Günay Karaağaç (2010), s. 80.

a. sözcüğün kendi içinde bulunan ikiz ünsüzler: (Ar.) ayyaş, sıhhat, berrak, hisse, evvel…, yassı, anne, elli, belli, ninni, günnük…"[244] açıklaması yapmıştır. Ancak Demircan'ın Türkçe kelimelerle yabancı kökenli kelimeleri aynı katagoride değerlendirmesi ve Türkçe kelimelerin tarihî gelişim sürecini göz önünde bulundurmaması tespilerini zayıflatmaktadır. Demircan "sesbirimsel uzatma" başlığı altında ise bazı ünsüz ikizleşmesinin sebebini "Berkitme amacıyla bir sözcük ya da çekimli biçim **pekiştirme vurgusu** alırken iki işleme başvurulur. ı. Eğer birinci hece sonunda bir ünsüz yoksa, yani açık bir hece ise, bu hece, ikinci hece başındaki sesle özdeş olan bir ünsüzle kapatılır, (**ya**.şa > **yaş**.şa, **a**.man > **am**.man, **kı**.salt > **kıs**.salt).." şeklinde izah etmiştir. Demircan'ın verdiği bu örnekler, daha çok konuşma dilinde ve edebî metinlerdeki kullanımlarda geçerli olup ölçünlü dilde karşılığı yaygın olmamakla beraber, ünsüz ikizleşmesinde anlam bilimin de göz önünde bulundurulması gereğini açıklığa kavuşturması açısında önemlidir.

Süer Eker de "*Ana Türkçe Uzun Ünlülerin Kıpçak Dillerindeki Kimi İzlerine Dair*" başlıklı makalesinde Ana Türkçedeki aslî ünlü uzunluklarının kaybolmasının yarattığı seslik izleri Kıpçak dillerinden hareketle izah ederken "ünsüz ikizleşmesi" olayına da değinerek "AT veya AK uzun ünlüler kısalırken yanlarındaki ünlü ikizleşebilir. Tarihî ve modern dillerde aslî uzun ünlüler etkisiyle ortaya çıkan ikizleşme örnekleri vardır. Ancak AT çok heceli sözlerin sonunda bulunan /ġ/ ve /g/ Kıpçak dillerinde isimlerde düşerken ikincil bir uzunluk meydana getirmiş olmalıdır. Bu ikincil uzunluklar da kısalırken, kendilerinden önceki ünsüz ikizleştirebilir. Bu durumda ikizleşmenin aslî uzun ünlü veya ikincil uzun ünlüden hangisinin etkisiyle meydana geldiğini tespit etmek zorlaşmaktadır."[245] Süer'in Kıpçak dilleri için yaptığı bu tespitler Tarihî Türk Lehçelerinde görülen "ünsüz ikizleşmeleri" için de izah edici olabilir.

Talat Tekin ise "ikizleşme" veya "ünsüz uzaması" olarak adlandırdığı bu ses olayını "aslî uzun ünlülerin tespitinde" kullanılabilecek bir ölçü olarak tarif etmekte ve bilim insanlarının bu ses olayının izahı konusunda yeterli ve kandırıcı bir çalışma yapmadıklarını söylemektedir. Bunu da araştırmacıların "ünlü niceliğini" gözardı etmelerine bağlamaktadır. Talat Tekin, bu ses olayını "Halbuki Türkçedeki ünsüz ikizleşmesi olayını pek çok halde kelimede aslî ya da ikincil uzun bir ünlünün varlığı ile izah etmek mümkündür. Açık hecedeki uzun ünlünün çekici tesiri ile müteakip hecenin

[244] Ömer Demircan (1996), s. 96.
[245] Süer Eker (2013), "Ana Türkçe Uzun Ünlülerin Kıpçak Dillerindeki Kimi İzlerine Dair" AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Semih TEZCAN'a Armağan, Cilt:13, Yıl:13.s.161-162.

başındaki ünsüz ikizleşir. İkizleşme ile ilk hece kapalı hale gelir ve uzun ünlü kısalır. Başka bir deyişle ikizleşme (ünsüz uzaması) bir nevi karşılama (telâfi) uzamasıdır. Kaybolan ünlü uzunluğunun yerini ünsüz uzaması alır." şeklinde izah etmekte ve tanımlamaktadır.

Sonuç olarak "ünsüz ikizleşmesi" olarak adlandırılan bu ses olayının meydana gelmesinde diğer faktörlerin yanında (kelime sonundaki "g" sesinin düşmesi, söyleme kolaylığı, abartma vb.) Ana Türkçedeki aslî uzun ünlülerin kaybolması sırasında bıraktığı seslik izlerin de tesirli olduğu açıkça görülmektedir.

2.2.1. Tarihî Türk Lehçelerinde Ünsüz İkizleşmesi

2.2.1.1. Kök.

Orhon Yazıtları'da ünsüz ikizleşmesine uğramış bir kelime (isim veya fiil) tespit edilmemiştir.

2.2.1.2. Uyg.

Talat Tekin, aslî uzun ünlülerin etkisiyle ortaya çıkma ihtimali yüksek olan "ünsüz ikizleşmesi"nin Brahmi yazısıyla yazılmış Uygurca metinlerde çok sık geçtiğini ifade ederek buna Gabain'in tespit ettiği şu kelimeleri örnek olarak vermiştir:

" ***Br. ārra, ārā 'ara'; IB, Türk. āra, Yak. āra, āran.***

Br. ārri-, āri- 'temiz olmak' < *ārı-.

Br. ātti, ādhi 'ad, isim' < *āt-ı; MK vb. āt.

Br. pirr ikindiśke ~ bir, pir '1' < *bi̱r; MK, Yak. bi̱r.

Br. qannim 'kanım', qām < *ḳān-ım; MK ḳān, Türkm. ġān.

Br. tāttir 'tadar' < *tāt-ır; MK tātıġ, Türk. dāt- *vb.*"[246]

Ancak bizim Taranan Uygur Türkçesi eserlerinde (*Altun Yaruk, Altun Yaruk Sudur, Üç İtigsizler, Irk Bitig ve İyi ve Kötü Prens Öyküsü)* Brahmi yazısı kullanılmadığı için imlada bu ünsüz ikizleşmelerine rastlanmamaktadır. Yalnızca "İyi ve Kötü Prens Öyküsü"nü Türkçeye çeviren Vedat Köken aşağıdaki kelimelerin ünsüz ikizleşmesiyle okunması gerektiklerini "ekki: iki, rakam… Run harfleriyle (e)ki, Kaşgari'de ikki/iki, CC'de ekki/eki vb. biçimlerinde geçtiği için buradaki biçimi de iki değil de ekki okumak gerekiyor."[247] sözleriyle açıklamakta ve bu üç kelimeyi ünsüz

[246] Talat Tekin (1975), s. 217.
[247] James Russell Hamilton (1998), s. 143.

ikizleşmesiyle vermektedir. Burada dikkat çeken husus bu üç kelimenin de uzun ünlülü oluşudur:

2.2.1.2.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ünsüz İkizleşmesi

ekki "iki, iki rakamı"* **< *AT ēki "2" (ATAUÜ s. 263):** ekki (közü), ekki (qadaş) (İKPÖ XXIV. 5 s. 22, İKPÖ LII.7 s. 36).

sekiz ~ sekkiz** **"sekiz, sekiz rakamı":** sekiz (on)/sekkiz (on) (İKPÖ XXIV. 5 s. 22).

yetti "yedi, yedi rakamı" < *AT yēti "7" (ATAUÜ s. 217): yetti (kün), yetti+nç (kün) (İKPÖ XXXI.4 s. 26, İKPÖ XXXI.6 s. 26).

2.2.1.2.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ünsüz İkizleşmesi

Dönem eserlerinde fiil kök veya gövdelerinde bir ünsüz ikizleşmesi tespit edilmemiştir.

2.2.1.3. Krh.

Taranan Karahanlı Türkçesi eserlerinden Divanü Lûgat-it-Türk'te çok sayıda ünsüz ikizleşmesi tespit edilmiştir. Necmettin Hacıeminoğlu bu ses olayını "Bünyesinde –r-, -k-, -s-, -k- gibi ünsüz bulunduran kelimelerde, tellaffuz, vurgu ve şive özelliğinden dolayı, bu ünsüzlerin ikizleştiği görülür…"[248] şeklinde izah ederken Talat Tekin ise bu ikizleşmelerin bir kısmının "…aslî uzun ünlünün ilerleyici etkisi ile…"[249] açıklanabileceğini söylemektedir. Kaşgarlı da Divan'da bu ses olayını bazen kelimenin aslî hali olarak izah ederken " سُقوُ soku: Havan. Aslı ق harfinin şeddesiyledir. Sonradan yeğniltilmiştir; nitekim "tepe, yüksekçe yer" anlamına gelen "بقّوُ baku" kelimesi de böyledir. Aslında "bakku"dur.."[250] bazen de kullanılan şeddenin sebebini "obartama: arrığ kelimesinin izahında olduğu gibi" veya "mübağala: ıssız kelimesinin izahında olduğu gibi" olarak izah etmektedir. Sonuç olarak Divan'da karşımıza sıklıkla çıkan bu ses olayının meydana gelmesinde aslî ünlü uzunluklarının tesir yanında, Necmettin

---

* Metinde geçen ve bu kelimeden türeyen "ekkigü: ikisi, ikisi bir arada"; "ekkileyü: bir kez daha, ikinci kez, yeniden"; "ekkinti: ikinci" kelimeleri ayrıca verilmemiştir.

** Osman Nedim Tuna kelimenin son hecesindeki ünlüyü "uzun ünlü" olarak göstermiştir: "sekIz:sekiiz-KUUV s. 245).

[248] Necmettin Hacıeminoğlu (2008), s. 10.

[249] Talat Tekin (1975), s. 217.

[250] Besim Atalay (çev.) (A) (1999), Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III, TDK Yayınları, Ankara. s. 226.

Hacıeminoğlu'nun da tespitinde olduğu gibi tellaffuz, vurgu ve şive özellikleri de göz önünde bulundurulmalıdır.

2.2.1.3.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ünsüz İkizleşmesi

arığ ~ arrığ "arığ: temiz, arrığ: pek temiz" < ET arıġ "temiz, saf, kusursuz, mukaddes" (EUTS s. 13) < *AT ārıġ "temiz" (ATAUÜ s. 217): arığ, arrığ (DLT I s. 81-1, DLT I s. 143-8).

baku ~ bakku "tepe, yüksekçe yer, yokuş": baku, bakku (DLT III s. 226-26, DLT III s. 226-27).

esiz ~ ıssız (kişi) "fena, kötü, haşarı; yüzsüz iyilik bilmez adam" < ET isiz "kötü, fena, kaba" (EUTS s. 66) ~ isiiz (isīz) (KUUV s. 239): esiz+ligiğ, esiz+ligin, ıssız (kişi) (DLT III s. 161-3, DLT III s. 429-4, DLT I s. 142-27).

ıra ~ ırra "utanma"* : ıra, ırra (DLT I s. 39-7, DLT I s. 39-7).

iki ~ ikki "sayıda iki; ikisi; iki, birbiri; ikisi, ikiden her biri" < *AT ēki "2" (ATAUÜ s. 263):** iki, iki+gü, iki+le, ikki (DLT I s. 49-5, DLT II s. 45-4, DLT III s. 244-21, DLT I s. 268-6).

ikkiz "ikiz" < AT*ēkiz (ATAUÜ s. 217): ikkiz, ikkiz (oğlan) (DLT I s. 143-6, DLT I s. 143-6).

kakuk ~ kakkuk "yarma, kurutulmuş et veya meyva" < *AT qāq "meyva kurusu" (ATAUÜ s. 252):kakuk, kakkuk (DLT III s. 130-17, DLT III s. 130-17).

ottuz "otuz, sayı" < ET otūz: otuuz "otuz, sayı" (KUUV s. 246): ottuz (DLT I s. 142-2).

sekiz ~ sekkiz "sayı, sekiz" < ET sekiz, sekīz:sekiiz "sayı" (BK D26 s. 60/EUTS s. 131/ KUUV s. 245): sekiz, sekkiz (DLT I s. 365-14, DLT I s. 365-14).

soku ~ sokku "havan": soku, sokku (DLT III s. 226-23, DLT III s. 226-23).

tikü ~ tikkü "lokma, parça, dilim": tikü, tikkü (DLT III s. 229-3, DLT III s. 229-3).

yéti ~ yetti "sayı, yedi" < *AT yēti "7" (ATAUÜ s. 217): yeti, yetti (DLT III s. 227-7, DLT III s. 27-9).

---

* Divan'da bu kelime için "şeddeli veya şeddesiz olabilir." notu düşülmüştür.

** Divan'da kelimenin ikiz ünsüzlü şekli "ikki" daha çok kullanılırken (69 defa), "iki" şekli ise daha az (12 defa) tercih edilmiştir.

2.2.1.3.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ünsüz İkizleşmesi

basık- ~ bassık- "düşman tarafından basılmak": basık-, bassık-, bassık-dı, bassık-ar (DLT II s. 116-9, DLT II s. 228-10, DLT II s. 116-10, DLT II s. 228-9).

2.2.1.4. Hrz.

Taranan Harezm Türkçesi eserlerinde (Mukaddimet'ül- Edeb, Nehcü'l- Ferâdîs, Mu'înü'l-Mürîd, Kısasü'l-Enbiyâ ve Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsiri) hepsi aslî uzun ünlülü olan ve ikili kullanımla karşımıza çıkan şu kelimeler ünsüz ikizleşmesiyle tespit edilmiştir:

2.2.1.4.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ünsüz İkizleşmesi

ėki ~ ėkki/ikki "sayıda iki, iki" < *AT ēki "2" (ATAUÜ s. 263):ėki, ėki+din, ėkki, ėki+si, ėkki+din, ikki, ikki+de (KE I 31r21 s. 44, KE I 70r13 s. 97, KE I 110r21 s. 154, NFBB 34-16 s. 25, NFBB 326-8 s. 226, MM 13b/12-812 s. 31, MM 20b/8-1257 s. 48).

isig/ısıġ(ḳ) ~ issig/ıssıġ "sıcak" < ET isīg:isiig "sıcaklık" (KUUV s. 245):isig, issig+indin, ısıḳ (bol-), ısıġ, ıssıġ, isig+inde, issig (er-) (OBKTSV s. 138, OBKTSV s. 138, KE I 220v17 s. 316, KE I 69v8 s. 96, KE I 155r15 s. 220, NFBB 315-16 s. 219, NFBB 123-16 s. 88).

sekiz ~ sekkiz "sekiz, sayı ismi" < ET sekiz, sekīz:sekiiz "sayı" (BK D26 s. 60/EUTS s. 131/ KUUV s. 245):sekiz, sekiz+i, sekkiz, sekkiz (uştmaḳ), sekiz, sekkiz (KE I 13v10 s. 20, KE I 148r20 s. 210, KE I 29r4 s. 40, MM 18a/15-1106 s. 42, NFBB 101-8 s. 73, NFBB 125-1 s. 89).

yėti ~ yėtti/yitti "yedi, sayı ismi" < *AT yēti "7" (ATAUÜ s. 217): yėti+ni, yėtti+de, yitti, yeti+si, yetti (KE I 30r19 s. 42, KE I 161r12 s. 229, MM 25b/12-1578 s. 60, NFBB 118-8 s. 84, NFBB 318-1 s. 220).

2.2.1.4.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ünsüz İkizleşmesi

Taranan dönem eserlerinde fiil kök veya gövdelerinde bir ünsüz ikizleşmesi tespit edilmemiştir.

2.2.1.5. Kpç.

Taranan Kıpçak Türkçesi eserlerinde (İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn, ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye, Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî, Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Gülistan Tercümesi) bir kısmı aslî uzun ünlülü olan ve ikili kullanımla karşımıza çıkan kelimelerde ünsüz ikizleşmesi görülürken bazı kelimelerdeki ünsüz ikizleşmesinin sebebi ise ikincil ünlü uzunluklarının kısalması olabilir. Bu durumu şöyle izah etmek mümkündür: Dönem eserlerinde sıklıkla kelime sonundaki –g/-ġ sesinin düşmesine rastlıyoruz (*ET elig > KT elli, ET ḳatıġ > KT ḳattı, ET uluġ > KT ulu/ullu, ET kiçig > KT kiççi* vb.). İşte bu sesin düşmesiyle ikincil bir uzunluk meydana gelmiş zamanla bu uzunluğun da kısalmasıyla kelimelerde bir ünsüz ikizleşmesi meydana gelmiş olabilir. Yine de bu kelimelerin bir kısmının asli uzun ünlülü oluşu (ET elig < *AT ēlig "elli" "ATAUÜ s. 263" gibi) bu ünsüz ikizleşmesinin sebebinin aslî uzun ünlünün kısalması mı yoksa ikincil uzun ünlünün kısalması mı olduğu konusunda kesin bir yargıya varmamızı zorlaştırmaktadır:

2.2.1.5.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ünsüz İkizleşmesi

elli/illi* **"elli, sayı" < *AT ēlig "50" (ATAUÜ s. 263):** elli, illi (KMTTAM 23b/9 s. 30, GT 223/4 s. 111).

iki ~ ikki < *AT ēki "2" (ATAUÜ s. 263):iki, ikki, ikki+si (GT 21/1 s. 10, GT 342/10 s. 170, GT 307/6 s. 153).

issi "sıcak" < ET isīg:isiig "sıcaklık" (KUUV s. 245):issi, issi+si (GT 75/6 s. 37/KMTTAM 5b/12 s. 4/EDMFLT 2b/4 s. 3, GT 205/13 s. 102).

iti ~ itti (keskin) < ET iti "keskin" (EUTS s. 67): iti (ḳılıçnı), (tişi) itti (börige) (GT 17/1 s. 8, GT 337/7 s. 168).

ḳattı "katı, sert; çok" < ET katīg: katıglanıp (IB LVII, 5- KUUV s. 244):ḳattı (GT 341/8 s. 170/ KHŞ 1486 s. 267).

kiççi "küçük" < ET kiçīg: kiçiig (KUUV s. 245): kiççi, kiççik+sin (GT 330/5 s. 164, GT 324/6 s. 161).

sekkiz "sekiz, sayı ismi" < ET sekiz, sekīz:sekiiz "sayı" (BK D26 s. 60/EUTS s. 131, KUUV s. 245):sekkiz, sekkiz+inçi (GT 12/5 s. 5, GT 16/6 s. 7).

---

* Bu kelime, dönem eserlerinden Kutb'un Husrev ü Şirin'inde hem ünsüz ikizleşmesiyle hem de sonundaki "-g" sesiyle yazılmıştır (KHŞ 2739/1760 s. 340/283). Bu eserdeki tek ünsüz ikizleşmesi örneği olan bu kelimedeki ikizleşmenin görünürdeki tek sebebi aslî uzun ünlünün kısalması olsa gerektir.

ulu ~ ullu* **"büyük, ulu" < ET ulūg: uluug (GUUV s. 246):** ulu, ullu, ullu+ġa (GT 155/3 s. 77, GT 275/8 s. 137, GT 69/8 s. 34).

us ~ uss(u)** **"akıl" < ET us "akıl" (EUTS s. 174):** us, ussu, ussı (KMTTAM 20b/9 s. 26, İMVS 102b/2 s. 206, İMVS 218b/6 s. 281).

2.2.1.5.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ünsüz İkizleşmesi

issin- "ısınmak" < ET isīg:isiig "sıcaklık" (KUUV s. 245):issin-gil (KMTTAM 38b/3 s. 53).

2.2.1.6. Çağ.

Janos Eckmann Çağatayca El Kitabı'nda Çağataycadaki ünsüz ikizleşmesi olayını "konsonant ikizleşmesi" başlığı altında ele almış ve şu tespitlerde bulunmuştur: "Şu sayı isimlerinde konsonant ikizleşmesi görülür: ikki / iki "iki", yetti / yeti "yedi", sékkiz / sekiz "sekiz", toḳḳuz / toḳuz "dokuz", ottuz / otuz "otuz". Ayrıca şu kelimelerde debu hâdiseye rastlanır: baḳḳa / baḳa "kurbağa", ḳattıḳ / ḳatıḳ "katı, sert, kuvvetli", saḳḳal / saḳal "sakal", saḳḳız / saḳız "sakız", ve tekke / teke "teke.."[251] Görüldüğü gibi Eckmann'ın bu ses olayıyla ilgili tespitlerinde ses olayının meydana gelme sebepleriyle ilgili bir açıklama söz konusu değildir. Halbuki bizim Taranan Çağatay Türkçesi eserlerinde (Mevlâna Sekkâkî Divanı, Bâbür Dîvânı, Şecere-i Terâkime, Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve, Muhakemetü'l-Lugateyn, Mizânu'l-Evzân) karşımıza ünsüz ikizleşmesiyle karşımıza çıkan kelimeler ya aslî veya ikincil uzun ünlülü kelimelerdir. Bu sebeple bu kelimelerdeki ünsüz ikizleşmesinin bu ünlü uzunluklarının kısalmasıyla ortaya çıkan seslik izlerde aramak doğru olacaktır. Tespit edilen kelimeler bazı eserlerde sadece ikiz ünsüzle yazılırken bazı eserlerde ise ikili kullanımla karşımıza çıkmaktadır. Taranan dönem eserlerinde tespit ettiğimiz ünsüz ikizleşmesi örnekleri şunlardır:

2.2.1.6.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ünsüz İkizleşmesi

aççıġ "acı, üzüntü verici, dokunaklı" < *AT āçıġ "acı" (ATAUÜ s. 218): aççıġ (sözi), aççıġ (sözle-) (MSD 709 s. 278, MSD 769 s. 296):

---

* Gülistan Tercümesi'nde kelimenin "ulu ~ ullu" şeklinin yanında "uluġ" şekli de kullanılmıştır.

** Bu kelime dönem eserlerinden İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn'de ve 3.Tekil şahıs iyelik eki aldığında ünsüz ikizleşmesiyle karşımıza çıkmaktadır. Yalın haldeyken ünsüz ikizleşmesi söz konusu değildir.

[251] Janos Eckmann (1988), s. 30.

all / al ~ all "karşı, ön, huzur, nezd; alın yazısı" < *AT āl "ön, ön taraf" (ATAUÜ s. 250): all+ıda, all+ımda, all+ımızda, all+ıġa, al+ını, all+ında (BD 27/3 s. 134, BD 228/1 s. 238, NMŞF §268 s. 135, NMŞF §450 s. 239, MSD 618 s. 252, MSD 186 s. 138).

ıssı / ıssıġ "sıcak, sıcaklık" < ET isīg: isiig "sıcaklık" (KUUV s. 245):ıssı, ıssıġ (NMŞF §510 s. 312, NFŞF §607 s. 381).

ikki / iki* **~ ikki "iki, sayı ismi" < *AT ēki "2" (ATAUÜ s. 263):** ikki, ikki+nçi, ikki (ayağın), ikki+si, ikki (közini), (üç yüz kırk) ikki+de, iki (leşker), ikki (yanıma), iki, iki+din, (on) ikki (MEv[252] s. 59, MEv s. 54, ŞT 92b-4 s. 190, ŞT 72b-4 s. 129, NMŞF §4 s. 14, NMŞF §137 s. 75, MSD 52 s. 102, MSD 749 s. 290, BD 44/1 s. 143, BD 311/2 s. 258, BD 552/1 s. 314).

illig "elli, sayı ismi" < *AT ēlig "50" (ATAUÜ s. 263): illig (yıl), illig+din (NMŞF §90 s. 54, BD 89/3 s. 171).

ḳattıġ "katı, sert; ağır; acımasız, kaba; kötü söz" < ET katīg: katıglanıp (KUUV s. 244): ḳattıġ, ḳattıġ (kösüllük) (NMŞF §59 s. 40, MSD 608 s. 250).

ottuz "otuz, sayı ismi" < ET otūz: otuuz "otuz, sayı" (KUUV s. 246): ottuz (yıl), ottuz (biş), ottuz (ivli) (NMŞF §764 s. 452, BD 5/3 s. 118, ŞT 104b-10 s. 225).

sekkiz / sikkiz "sekiz, sayı ismi" < ET sekiz, sekīz: sekiiz "sayı" (BK D26 s. 60/EUTS s. 131, KUUV s. 245): sikkiz, sikkiz+de, sikkiz (yüz), sikkiz+inçi, sekkiz (ay) (NMŞF §119 s. 68, NMŞF §67 s. 43, MSD 121 s. 120, BD 514/9 s. 304, ŞT 74a-17 s. 135).

toḳḳuz "dokuz, sayı ismi" < *AT toḳūz "9" (ATAUÜ s. 223):toḳḳuz (yüz), toḳḳuz (ol-), toḳḳuz+alasını, (ottuz) toḳḳuz+ġa (BD 5/3 s. 118, BD 556/6 s. 316, MEv s. 26, ŞT 65b-1 s. 108).

ullı "ulu, büyük, yüce" < ET ulūg: uluug (GUUV s. 246): ullı (BD 35/5 s. 139).

---

* Çoğunlukla ünsüz ikizleşmesiyle karşımıza çıkan bu kelimelerin tek ünsüzle yazılan şekillerinin (al, iki vb.) sadece manzum eserlerde kullanılması bu kullanımın sebebinin vezinden kaynaklandığını hatırlatmaktadır.

252 Kemal Eraslan (Hazırlayan) (1993, Alî-Şîr Nevâyî Mîzânu'l-Evzân (Vezinlerin Terazisi), TDK Yayınları, Ankara.

yetti / yitti "yedi, sayı ismi" < *AT yēti "7" (ATAUÜ s. 217): yitti, yitti (iklimdin), yetti (yıl), yetti (kök), yitti (atadın) (BD 514/14 s. 304, ML[253] 774b/19 s. 167, ŞT 86a-13 s. 171, MSD 115 s. 118, MSD 540 s. 232).

2.2.1.6.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ünsüz İkizleşmesi

Taranan dönem eserlerinde (Mevlâna Sekkâkî Divanı, Bâbür Dîvânı, Şecere-i Terâkime, Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve, Muhakemetü'l-Lugateyn, Mizânu'l-Evzân) fiil kök veya gövdelerinde bir ünsüz ikizleşmesi tespit edilmemiştir.

2.2.1.7. EOT

Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde ünsüz ikizleşmesi olayı diğer dönemlere göre daha az görülmektedir. Hatta Eski Uygur Türkçesi Dönemi'nden itibaren bütün tarihî dönemlerde yaygın olarak görülen sayı isimlerindeki ünsüz ikizleşmesi olayı Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde, elli sayı ismi dışında, görülmemektedir. Mustafa Özkan Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde görülen ünsüz ikizleşmesi olayını "Bazı seslerin düşmesi ya da değişmesi sonucu birkaç kelimede –ss-ikizlenmesi görülür (asıg > assı, "fayda, kâr", idisi > issi "sahip", ısıg > ıssı "sıcaklık, hararet")"[254] sözleriyle izah etmektedir. Taranan dönem eserlerinde (Mecmû'atü'n-Nezâ'ir, Dede Korkut Kitabı, Kitab-ı Gunya, Gülistan Tercümesi (2), Vesîletü'l-Matâlib ve Kısas-ı Enbiyâ 2) tespit edilen ve büyük kısmı aslî uzun ünlülü olan kelimelerde görülen ünsüz ikizleşmesi örnekleri şunlardır:

2.2.1.7.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ünsüz İkizleşmesi

aşşı(u) "fayda, kâr, kazanç" < *AT āsıġ "fayda" (ATAUÜ s. 250): aşşı, aşşı+sı, aşşı+m, aşşı (kıl-)(kâr etmek), aşşu+ñı, aşşı (idiser), aşşı+lar (KG 117a.3 s. 363, KG 109b.9 s. 358, MN 344-4 s. 222, MN 303-10 s. 200, VM 26a.8 s. 110, KE 2 11b/12 s. 126, SAİKT[255] 367b/1 s. 232).

bellü "açık, aşikâr, belli" < ET belgülüg "belli" (DLT I s. 384-20): bellü, bellü (ol-), bellü+yidi, bellü+dür, bellü (eyleye) (DKK I 13-8 s. 80, KG 116b.6 s. 363, GT 2 11a-8 s. 135, MN 384-7 s. 242, SAİKT 269b/2 s. 195).

---

[253] F. Sema Barutçu Özönder (1996), 'Alį Şįr Nevāyį Muhākemetü'l- Lugateyn, İki Dilin Muhakemesi, TDK Yayınları, Ankara.
[254] Mustafa Özkan (2000), s. 109.
[255] Murat Küçük (2014), Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Satır Arası İlk Kur'an Tercümesi, TDK Yayınları, Ankara, s. 232.

elli “elli, sayı ismi” < *AT ēlig “50” (ATAUÜ s. 263):elli, elli (yidi), elli (üç) (KG 150a. 11 s. 387, DKK I 62-9 s. 113, VM 147a.10 s. 145).

ıssı “sıcaklık, hararet, sıcak” < ET isīg: isiig “sıcaklık” (KUUV s. 245):ıssı, ıssı+sı, ıssı (sovuk çekmiş) (KG 18b.6 s. 290, KE 2 52a/4 s. 153, GT 2 58b-1 s. 206).

iss(i) “sahip, malik, sahibi, iye” <*AT īsi “sahip(bi)” (ATAUÜ s. 216): issi, issi+ni, iss+i, iss+in, issi+ne, issi+n (KG 131a.1 s. 374, KG 111a.1 s. 359, DKK I 84-13 s. 126, DKK I 21-6 s. 85, MN 65-6 s. 68, MN 197-6 s. 146).

uşş “akıl, şuur, fikir” <*AT ū- ‘anlamak’+ -s/ūs “akıl” (TGKBS O-Z s. 971):uşş+ı, uşş+ı (git-), uşş+um (KG 51b.11 s. 314, KG 95a.7 s. 347, DKK I 43-6 s. 99).

2.2.1.7.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ünsüz İkizleşmesi

Taranan dönem eserlerinde (Mecmû’atü’n-Nezâ’ir, Dede Korkut Kitabı, Kitab-ı Gunya, Gülistan Tercümesi (2), Vesîletü’l-Matâlib ve Kısas-ı Enbiyâ 2) fiil kök veya gövdelerinde bir ünsüz ikizleşmesi tespit edilmemiştir.

2.3. Ünsüz Türemesi

2.3.1. Ses Türemesi/Türeme (anaptyxis, adventitious sound)

Esas konu başlığımız olan “ünsüz türemesi”ni daha iyi anlamak için genel anlamda “ünlü ve ünsüz türemesi”ni de içine alan “ses türemesi” terimini açıklığa kavuşturmak gerekir. Sözlüklerde “ses türemesi” ve buna bağlı olarak “ön ses türemesi/öntüreme”, “iç ses türemesi/içtüreme” ve “son ses türemesi/son seste türeme”; “sestürem” ve buna bağlı olarak “öntüreme”, “içtüreme” ve “son türeme” terimleriyle karşılanan bu ses olayını ifade eden terimler, şu tanımlar ve tespitlerle karşımıza çıkmaktadır: “Bir sözün aslında bulunmayan bir ünlü veya ünsüzün sonradan türemesi: urmak > vurmak, hükm > hüküm gibi.”[256]; “Seslerin özelliklerine veya birbirleriyle birleşme şartlarına bağlı bazı nedenlerle, Türkçe ve dilimize girmiş yabancı kelimelerin ön, iç ve son seslerinde ünlü veya ünsüz türemesi biçiminde kendini gösteren ses olayı. Yabancı kelimelerde: ruze > oruç, limon > ilimon, rişte > erişte, scala > iskele…Türkçe kelimelerde: ur- > vur-, orada > horda, ağıl > hağıl…”[257]; “Türkçede biçimsel değişim sonucu, ya da alıntı sözcüklerde, kimi (aynı hece içinde kalmayan) ses dizileri, bir hece

[256] Türkçe Sözlük (Hzl. Şükrü Halûk Akalın … [ve başk.] (2009), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 1741).
[257] Zeynep Korkmaz (2010), s. 187.

içinde ya da hece geçişlerinde hecelemeye aykırı bir sırada olursa, o zaman bu aykırılık hecelemenin gerektirdiği bir ünlü ya da bir ünsüz ses katılarak (prothesis=ön türeme, epenthesis=son türeme) giderilir."[258]; "Türeme, seslerin kendi yapıları veya birbirleriyle etkileşimi sonucunda ortaya çıkan bir ses olayıdır; fakat ses türemeleri, genellikle, seslerin söyleyiş kolaylığıyla ilgili görülür. Türkçede hem yapımlık hem çekimlik, hem ünlü, hem ünsüz, hem de yarı ünlü türemeleri görülür. Türkçenin iç ögelerinde ve iç ses olarak görülen türemeler, tam bir düzenlilik içinde çalışan yardımcı seslerdir. Türkçede görülen ön ve son ses türemeleri ise, genellikle alıntı sözlerin ses yapısından kaynaklanmaktadır. Türkçede görülen iç ses türemelerinin anlam ayırıcı özelliği yoktur; bu türemeler, ses çıkışında kolaylık ihtiyacıyla ortaya çıkarlar."[259]; "Sesler gramer birlikleri içinde yan yana düşerken bazan birbirleriyle doğrudan doğruya birleşmez ve aralarına bağlanmayı sağlayacak ilâve bir ses alırlar. Bu hadiseye ses türemesi denir…"[260]; "Türkçeye Arapçadan veya batı dillerinden girmiş bazı kelimelerin ön ve içseslerinde görülen fonetik olaya ses türemesi denir."[261]; "Birlikte telâffuzları güçlük arzeden iki ses arasına bir ses katılır ki, bu olaya "ses türemesi", türeyen sesin yazıdaki karşılığına da "kaynaştırma harfi" denir. (Bunun eski adı, harf-i vikayedir.) Türkçede bu işi genel olarak "y" yarı sesli harfi sağlar; bazan da o harf yerine "s" veya "n" hatta "ş" harfinin kullanıldığı görülür."[262]; "Ses türemesi çoğu zaman üreme veya alıntı kelimeyi Türkçenin ses ve hece yapısına uydurmak, ya da sesakışmasını (euphonie) sağlamak için yapılmış bulunur."[263]

2.3.1.1. Ön Ses Türemesi/Öntüreme (prothesis)

"Aslında kelimede bulunmayan bir ünlü veya ünsüzün ön seste belirmesi, protez: urmak > vurmak gibi."[264]; "Seslerin özelliklerine veya birbirleri ile birleşme koşullarına bağlı bazı nedenlerle kelime başında bir ünsüz veya ünlünün belirmesi olayı: Fr. station > istasyon; İn. steam > istim…lâzım > ilâzım…ur- > vur-…ayva > hayva, ılı- > yılı-…"[265]; "Bir sözün ilk sesinin önüne bir ses veya bir hece getirilmesi biçiminde gerçekleşir. Türkçe ön ses düşme veya türemeleri, genellikle, akıcı ve sızıcılar

[258] Ömer Demircan (1996), s. 88.
[259] Günay Karaağaç (2010), s. 94.
[260] Muharrem Ergin (1980), s. 51.
[261] Tuncer Gülensoy (2000), s. 326.
[262] M. Kaya Bilgegil (1984), s. 302.
[263] Tahsin Banguoğlu (1979).s. 40.
[264] Türkçe Sözlük (Hzl. Şükrü Halûk Akalın … [ve başk.] (2009), s. 1545.
[265] Zeynep Korkmaz (2010), s. 169.

çevresinde gelişen düzensiz ses olayları olup, Türkçeye yabancı dillerden alınmış sözlerde görülür; dolayısıyla, söyleyiş kolaylığı için ortaya çıkan bir ses olayıdır…"[266]; "Önseste görülen türemeye öntüreme (prothese) deriz. Türkçe kelimede önseste bulunmayan r, l akıcı sesdeşleri yabancı kelimelerde başta göründükçe öteden beri bir sesli öntüreme olagelmiştir: urum, urus, ırakı, uruba, ilimon, ilâzım gibi. Çok defa da bir yabancı kelimeyi Türkçenin hece yapısına uydurmak için önseste bir sesli türemesi (anaptixe vocalique) yaparız: station > istasyon, scala > iskele…gibi. Sesliyle başlayan kelimelerin başında bazan bir sesdeş türemesi (anaptixe consonantique) de olur, y, v, h sesdeşleri: ırak > yırak, utmak > yutmak, ılkı > yılkı, urmak > vurmak, ark > hark, öyük > höyük…gibi"[267]

2.3.1.2. İç Ses Türemesi/İçtüreme (epenthesis)

"Çeşitli nedenlere bağlı olarak kelime içinde ses türemesi olayı: Ar. akl > akıl, zikr > zikir…kılıç > kılınç vb."[268]; "Bir sözün ilk ve son sesleri arasında, çeşitli nedenlere bağlı olarak, yeni seslerin ortaya çıkışı, iç ses türemesi olarak bilinir. Genellikle, sözün çıkarılışını kolaylaştırmak için, ünsüzler arasına ünlü veya ünlüler arasına ünsüz eklenmesi biçiminde görülür…"[269]; "içsesteki türeme, içtüreme (epanthese) nadir görülür ve ses akışmasını sağlayan bir bölünlü sesdeş olur: kılıç > kılınç, tüfek > tüfenk…İçseste daha çok sesli türemesine rastlanır. Bazı sıfatlarda iki sesdeş arasında türeme olur: biricik, daracık, sapasağlam…Yabancı kelimelerin Türk hece yapısına uymayan ilk veya son iki sesdeşi arasında da çoklukla bir dar sesli türeterek onları iki heceye böleriz: sport > sipor, stage > sitaj, sabr > sabır…gibi"[270]

2.3.1.3. Son Ses Türemesi/Son Seste Türeme (epithesis)

"Kelime sonunda ünlü veya ünsüz türemesi olayı: radyo/radyon, belki/belkit, hem/hemi/hemin…"[271]; "Herhangi bir türetmeliknedeni olmaksızın, sözün söylenişinde kolaylık sağlamak kaygısıyla bir sözün anlamını etkilemeden, değiştirmeden bu sözün sonuna bir ses veya hece eklenmesi, son ses türemesi olarak bilinir. Söz sonunda ünlü veya ünsüz türemesi biçiminde görülür. Türkçede pek görülmeyen bir ses olayıdır: belki

[266] Günay Karaağaç (2010), s. 94.
[267] Tahsin Banguoğlu (1979), s. 40-41.
[268] Zeynep Korkmaz (2010), s. 123.
[269] Günay Karaağaç (2010), s. 95.
[270] Tahsin Banguoğlu (1979), s. 41.
[271] Zeynep Korkmaz (2010), s. 194.

> belkit, hem > hemi/hemin, gayrı > gayrın…vb. gibi birkaç örnek söylemek mümkün olsa da, bu örneklerin temelinde de düzenli türeme ve çekimlerin bozulması vardır."[272]

2.3.1.4. Sestürem (anaptyxis)

"Bir sözcükte şöyleyişi kolaylaştırıcı bir sesin, genellikle de bir ünlünün ortaya çıkması."[273]dır.

2.3.1.4.1. Öntüreme (prothesis)

"Bir sözcüğün önünde, kökensel olmayan bir ses oluşması (örn. vurmak [< urmak] eylemindeki [v])."[274]; "Sözcük başında bir ünsüz ya da ünlünün belirmesi durumu. Türkçenin lehçe ve ağızlarında kimi sözcükler yaygın olarak öntüreme ile söylenir; örn. limon > ilimon, raf > iraf, ayva > hayva vb."[275]

2.3.1.4.2. İçtüreme (epenthesis)

"Bir sözcüğün içinde, kökensel olmayan bir sesin oluşması. Örneğin kıral sözcüğündeki [ı] içtüreme ürünüdür."[276]; "Bir sözcüğün içinde fazladan bir sesin türemesi. Özellikle iki ünsüzün yan yana bulunduğu sözcüklerde ünsüzlerin arasında bir ünlünün ortaya çıkması; örn. ölçünlü Türkçedeki kontrol, elektrik, rızk, Köln, sözcüklerinin ağız konuşunlar tarafından konturol, elektirik, rızık, Kölün, biçiminde söylenişlerinde içtüreme sonucu –u-, -i-, -ı-, -ü- sesleri oluşturulmuştur. Aynı biçimde tren, spor, film sözcüklerinin tiren, sipor, filim olarak söylenişinde içtüreme söz konusudur."[277]

2.3.1.4.3. Sontüreme (epithesis)

"Bir sözcüğün sonunda kökensel olmayan bir sesin belirmesi (örn. Farsça kehrüba > Türkçe kehribar." [278]

---

[272] Günay Karaağaç (2010), s. 96.
[273] Berke Vardar (2002), s. 174.
[274] Berke Vardar (2002), s. 155.
[275] Kamile İmer, Ahmet Kocaman, A. Sumru Özsoy (2011), , s. 204.
[276] Berke Vardar (2002), s. 118.
[277] Kamile İmer, Ahmet Kocaman, A. Sumru Özsoy (2011), , s. 149.
[278] Berke Vardar (2002), s. 178.

2.3.2. Ünsüz Türemesi

Ses türemesi terimiyle karşılanan ses olayının bir türü de "ünsüz (konsonant) türemesi" ve buna bağlı olarak izah edilen "ön seste ünsüz türemesi", "iç seste ünsüz türemesi" ve "son seste ünsüz türemesi"dir[*]. Tarihî Türk Lehçelerinde de, daha çok kelime başında ve kelime içinde, karşılaşılan bu ses olayı çeşitli gramer eserinde, sözlükte veya bilimsel çalışmalarda şu tanımlarla karşımıza çıkmaktadır: "Kelime içinde veya başında bir ünsüzün eklenmesi: ırak > yırak."; [279]; "Kelime ön, iç ve son seslerinde, kelimenin aslında olmayan bir ünsüzün türemesi olayı: elbette > helbette, ır > yır, ırak > yırak, igit >yiğit, bazen > bağzen, tamir > tağmir…belkim, çünkim, barim gibi kelimelerde görülen son sesteki –m, Eski Türkçedeki –mA pekiştirme ekinin kalıntısı gibi görünüyor."[280]; "Tıpkı ünlü türemesi gibi, sesletim ya da başka nedenlerle sözcüklerin başına ya da içine ünsüzler katılabilir."[281]; "Ünsüz türemesi, kelimelerde akıcılığı ve kelimelerin dilde tutunmasını sağlamak için gerçekleştirilir."[282]; "Türkçede kelime başında yükselen hece izlenimi oluşturmak; kelime ortasında ise karşılaşan ünlüleri birbirine kaynaştırmak amacıyla çeşitli ünsüz türemesi hadiselerine rastlanır. Kelime başında ünsüz türemesi olayına Türkçede çok sık rastlanılmasa da, kelime ortasında özellikle yabancı kelimelerde bu ses hadisesi oldukça bol örneğe sahiptir."[283]

2.3.2.1. Ön Seste (Kelime/Sözcük Başında) Ünsüz Türemesi (Prothesis/Protez)

"Ünlü ile başlayan bazı kelimelerin ön hecelerindeki vurgusuz veya zayıf kelime başı ünlülerinin ses değerlerini koruma vb. nedenlerle y, h, v gibi boğumlanma noktaları zayıf olan ünsüzlerin türemesi olayı; ıpar > yıpar 'koku'; ipek > yipek; ırak > yırak 'uzak'; ıgaç > yıgaç 'ağaç'; ur > vur; ayva > hayva; elbet > helbet (ağızlarda); âveng > heveng vb."[284]; "Kelimelerin dilde tutunabilmeleri için gerçekleştirilir: vur- < KB ur-, hevenk < Far. a:veng"[285]; "Vokalle başlayan bir gramer birliğinin başına bazan fazladan

---

[*] Prof. Dr. M. Volkan Çoşkun "ünsüz türemesi"ni; "hece sonunda ünsüz türemesi", "kelime başında ünsüz türemesi", "kök ile ek arasında ünsüz türemesi", "iki kelime arasında ünsüz türemesi" başlıkları altında incelemiştir (Ayrıntılı bilgi için bk. M. Volkan Çoşkun (2010), s. 99-100).

[279] Türkçe Sözlük (Hzl. Şükrü Halûk Akalın … [ve başk.] (2009), s. 2059.

[280] Zeynep Korkmaz (2010), s. 231-232.

[281] Ömer Demircan (1996), s. 90.

[282] M. Volkan Çoşkun (2010), s. 99.

[283] Süleyman Efendioğlu, Adem İşcan (2010), "Türkçe Ses Bilgisi Öğretiminde Ses Olaylarının Sınıflandırılması", A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED) 43, Erzurum, s.134.

[284] Zeynep Korkmaz (2010), s. 170.

[285] M. Volkan Çoşkun (2010), s. 100.

bir konsonant getirilir: inmek-yinmek, ayva-hayva misallerinde olduğu gibi. Bu hadise başta bir konsonant türemesi hadisesidir."[286] Coşkun, bir başka bilimsel çalışmasında da "ses türemesi" başlığı altında ön seste ünsüz türemesinin sebeplerini şöyle tanımlamış ve izah etmiştir: "ST'de ses türemesi, akustik olarak dikey pozisyonda alçak veya orta frekanslar üretilmesiyle oluşan bazı ünlüleri, desteklemek amacıyla meydana gelir. Standart Türkçede bu ünlüler **u-** ile **ö-** 'dür. Bu yolla, **DLT ut- > ST yut-, DLT ur- > ST vur-, DLT örgüç > hörgüç, DLT tuç > tunç** gelişmelerinde olduğu gibi, kelime başlarına ve içlerine ünsüzler getirilmiş ve kelimelerin dilde tutunmaları sağlanmıştır. **Y+** yarı ünlüsüyle, **u-** ünlüsünün yatay pozisyonda frekansları birbirine çok yakındır. **V+** ünsüzü, **u-** ünlüsü gibi dudakların yuvarlaklaşmasıyla oluşur. **H+** ünsüzü, bütün ünlüler gibi ses tellerinde oluşur; **h+** ünsüzünün, ünlülerden farkı, oluşumunda ses tellerinin titreşmemesi, sesini havanın tellerin iç çeperlerine sürtünmesinden almasıdır. Görüldüğü gibi, türeyen ünsüzlerle komşuları ünlüler arasında ya fizyolojik ya da akustik bir benzeşme vardır."[287] Ömer Demircan ise ön seste ünsüz türemesi olayını bir ünsüz türemesinden çok ünsüz değişimi olarak izah etmektedir: "Sözcük başında ünsüzlük gereği /?, h, v, y/ gibi ünsüzler görülür. Doğrusu burada bir türeme değil, ünsüz değişimi olsa gerek. *[+patlamalı] < [-patlamalı]: ?ılan > yı.lan, ?ılgın > yı.lgın, ?ılkı > yıl.kı, ?ulduz > yıl.dız, yutmak < ?utmak,…?avlu > hav.lu, ?örgüç > hör.güç, ?aşlama > haş.lama…?ur > vur*…Örneklere bakıldığında, bu değişimin hece-başı ünsüzlük gereği oluştuğu ve doğal [?] sesinin çıkarılması zor olduğundan [-patlamalı, +kayıcı] bir sesin seçildiği görülür veya ara hece başı ünsüz yokluğunun (ıı) yerini: ? > /y/h/v- seslerinden birinin aldığı görülür. Böyle bir yorumla bu değişimin bir türeme değil, gerçekte bir ünsüz değişimi olduğu ileri sürülebilir."[288]; "Türkçenin tarihsel süreci içinde ve kendi sözlerinde görülen ön ses türemesi, ünsüz türemesidir. Ünlü ile başlayan bazı sözlerin ilk hecelerindeki vurgusuz veya zayıf söz başı ünlülerinin ses değerlerini korumak üzere h, ḥ gibi boğumlanma noktaları zayıf olan ünsüzler ile v, y gibi yarı-ünlülerin türemesi olayı biçiminde görülür: ıpar > yıpar 'koku'; ipek > yipek; ırak > yırak 'uzak; ıgaç > yıgaç 'ağaç'; ur > vur; ayva > hayva; orada > horda…vb."[289]

---

[286] Muharrem Ergin (1980), s. 52.
[287] Mustafa Volkan Coşkun (2011), "Standart Türkçede Ses Olaylarının Sebep-Sonuç İlişkisi çerçevesinde Yeniden Sınıflandırılması", Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 38.ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi), Bildiriler, Dil Bilimi, Dil Bilgisi ve Dil Eğitimi, I. Cilt, Ankara s. 360.
[288] Ömer Demircan (1996), s. 90.
[289] Günay Karaağaç (2010), s. 95.

2.3.2.2. İç Seste (Kelime/Sözcük İçinde) Ünsüz Türemesi (Consonant epenthesis)

"Çeşitli nedenlerle kelime içinde bir ünsüz türemesi olayı: Ar. fenn "bilim sanat" > fent "hile", fırsat > fırsant, meclis > menclis…kılıç > kılınç, bilezik > bilerzik, dolamaç > dolambaç gibi."[290]

2.3.2.3. Son Seste Ünsüz Türemesi

"Kelime sonunda bir ünsüzün türemesi: F. Kehruba Tü. Kehribar. Daha ziyade ağızlarda rastlanan bir ses olayıdır: radyo/radyon, gibi/gibin, belki/belkit…vb."[291]

2.3.3. Tarihî Türk Lehçelerinde Ünsüz Türemesi

Tarihî Türk Lehçelerinde görülen "ünsüz türemesi" olayı; "ön seste ünsüz türemesi", "iç seste ünsüz türemesi" ve "son seste ünsüz türemesi" başlıkları altında incelenecektir.

2.3.3.1. Ön Seste Ünsüz Türemesi

Tarihi Türk Lehçelerinde ön seste görülen görülen ünsüz türemeleri "ön seste y- türemesi", "ön seste v- türemesi" ve "ön seste h- türemesi" başlıkları altında incelenecektir.

2.3.3.1.1. Tarihî Türk Lehçelerinde Ön Seste "y-" Türemesi

"/y/ sesinin yarı-ünlü niteliği ve boşluk doldurucu özelliği, Türkçenin ilk yazılı belgelerinden günümüze kadar, bu ses ile ilgili çeşitli ses olaylarının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu ses olaylarından biri de ön ses y- türemesidir." [292]Tarihî Türk Lehçelerinde ve yaşayan Türk yazı dillerinde görülen kelime başı y ~ ø kullanımı (yıldız ~ ıldız, yaz- ~ az- "yolunu şaşırmak" vb.) hep şu sorunun cevabının aranmasına sebep olmuştur: "…acaba kelime başındaki y'ler aslî idi de, sonraları bazı kelimelerde

[290] Zeynep Korkmaz (2010), s. 123.
[291] Zeynep Korkmaz (2010), s. 194.
[292] Fatih Özek (2014), "Türkiye Türkçesi Ağızlarında Ön Ses /Y-/ Türemesi" Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 9/9 Summer 2014, Ankara, p. 843-853.

yer yer düşmüş müydü; yoksa aslî şekil ≠ø'dı da, ≠y'ler protez miydi?.."[293] Gülsevin, bu sorusunun cevabını "Türk Dilinde Kelime Başı Ünsüzü Üzerine" başlıklı makalesinde kelime başındaki h- ünsüzünün "Eski Doğu Türkçesi ve devamı olan Türk şivelerindeki", "Halaççadaki" ve "Çuvaşçadaki" kullanımlarından hareket ederek izah etmeye çalışmıştır. Gülsevin'in bu konuyu aydınlatmak için kullandığı mantık şuydu: "

"1.Türkçedeki ≠ y'ler, genellikle Çuv.'da ≠ ś'ye tekabül eder (Trk. yen-: Çuv. śan- 'yenmek'). O halde, hem ≠ ø, hem ≠ y'li olan şekillerin Çuv. ile mukâyesesi bir ölçü olabilirdi.

2.Hal.'daki ≠ h'ler genellikle Trk.'de ≠ ø'a tekâbül ettiğine göre (Hal. Hat: Trk. at 'at'); hem ≠ ø, hem ≠ y'li olan şekillerin Hal.'daki durumları da bir ölçü olabilirdi (Trk. yaz- ~ az- : Hal. hāaz- 'yolunu şaşırmak)."[294]

Gülsevin bu mantık üzerine oturttuğu geniş makalesinde Halaççadaki kelime başı h-'lerinden hareketle kelime başında karşılaşılan y-'lere bir izah getirmeye çalışmıştır. Gülsevin makalesinde, Halaççadaki kelime başı h-'lerinin Ana Türkçedeki eski bir ≠ *p'den geldiğini iddia eden- dolayısıyla da kelime başında karşılaşılan bütün y- seslerini kelime başı h-'lerin değişmesine (h- > y-) bağlayan, G. Doerfer'in bu görüşüne[*] itirazda bulunarak, Halaççada görülen kelime başı h-'lerin büyükçe bir kısmının *p-'den gelmiş olabileceğini ancak hepsinin *p-'den gelmediğini Eski Türkçedeki ve Çuvaşçadaki örneklerden hareket ederek izah etmeye çalışmıştır. Sonuç olarak Gülsevin, Eski Doğu Türkçesi, Halaççа ve Çuvaşçadaki bazı ses koşutluklarından hareketle kelime başındaki y- seslerinden bir kısmının ön türeme (protez) olabileceğini buna karşılık ön türeme gibi görülen bazı seslerin ise aslında aslî sesler olduğu sonucuna varmıştır.

Gülsevin bir başka geniş kapsamlı çalışmasında ise ağız araştırmalarında karşılaştığı bazı ses değişmeleri izahlarına itirazda bulunmuş bu arada kelime başında y-türemesi olarak gösterilen örneklerin bir çoğunun yanlış izahlar olduğunu belirtmiştir: "Z. Korkmaz, "Gramer Terimleri Sözlüğü" adlı eserinde, *"ünsüz türemesi"* başlığı altında bu tür örnekleri saymıştır: *"ünsüz türemesi: Kelime ön, iç ve son seslerinde kelimenin* aslında *olmayan bir ünsüzün türemesi* olayı: *elbette* > *helbettte,* ır > yır, ırak > yırak, *igit* > yiğit, ... ,,. A. Caferoğlu da Fundamenta'da *indür-* > *yindür-* ve *aldan-* >

[293] Gürer Gülsevin [1992] (1987), "Türk Dilinde Kelime Başı Ünsüzü Üzerine", TDAY-Belleten, s. 173.
[294] Gürer Gülsevin [1992] (1987), s. 173.
[*] Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. " Gerhard Doerfer (1973-1974) (çev. Semih Tezcan), Eski Türkçe ile Halaççа Arasında Şaşırtıcı Bir Koşutluk, TDAY Belleten, s. 1-12."

yaldan- gibi örnekleri verir. Bunlardan *"elbette* > helbette" örneğinin durumu açıktır. Bir öntüreme söz konusudur. Ancak, "ırak> yı*rak, igit* > yiğit" örneklerinde, bir öntüremeden bahsedilemeyeceği kanısındayız. Özellikle Çuvaş Türkçesinde görülen kelime başı *"y-"* seslerinin, eski bir uzunluğun kalıntısı olduğunu düşünenler de vardır.

Bu konudaki görüşümüz şudur: Söz konusu kelimelerin (ırak/yırak, *igit/yigit, üzüm/yüzüm)* ilk hece ünlüleri "dar-düz (ı-i)" ünlü1erdir. Bu ünlüler ile, "y" ünsüzü birbirine çok yakın seslerdir. Yani, "ı/i" ile başlayan bir kelimede "y-" türeyebildiği gibi; "y-" ile başlayan bir kelimenin kök ünlüsü "ı/i" seslerinden birisi ise, baştaki ünsüz düşebilir de. İki olay da fonetik açıdan mümkündür.

Peki o halde, ilgili örneklerde hangisinin gerçekleştiğini tespit edebilmek için hangi ölçülere bakılabilir. Bizce bu kelimelerin yaşayan lehçelerdeki karşılıkları, ilk bakılması gereken ölçülerdendir. Bilindiği gibi Türkiye Türkçesindeki kelime başı "y-" sesleri, yaşayan diğer lehçelerimizde düzenli olarak "y-, c-, ç-, j-, d-, *z*-, s-" sesleriyle karşılanmaktadır. Birkaç örnek:

Türkiye Tk.	Kırgız Tk.	Kazak Tk.	Tuva Tk.	Yakut Tk.
y-	c-	j-	ç-	s-
yaş	caş	jas	ças	sas
yıl	cıl	jıl	çıl	sıl

O halde, Oğuzcada *"üzüm/yüzüm,* ırak/yırak, ilan/yılan, *ip/yip";* hatta *"aldan-/yaldan-, az-/yaz-' günah* işlemek'" gibi ikili şekillerdeki değişmeye karar verirken, yaşayan lehçelerdeki karşılıklarına bakmamız en iyi ölçülerden biri olacaktır. Eğer kelime Kırgızcada veya Tuvacada da ünlü (ı/i) ile başlıyorsa, demek ki orijinali de kelime başında ünlülü şekildir; bizdeki *"yip, yinan-,* yılan" gibi şekillerdeki "y-" sesi öntüreme olmalıdır. Eğer yaşayan lehçelerde kelime başında bizdeki "y-"lere denk gelen ünsüzleri (c-, ç-, j- vs.) buluyorsak, o zaman bu kelimelerin eskiden de başında bir ünsüz bulunmakta idi; yani kelimenin başındaki ünsüz (y-) aslî olmalı, "y-"siz *(üzüm, ip, ilan,* iğit, aldanmak) şekillerde ise bir "ünsüz düşmesi" kabul edilmelidir. Çünkü, "ı/i" seslerinin önünde "y-" türeyebilse bile, "c-", "ç-", "j-" gibi seslerin türemiş olması izah edilemez. Durum, bazı kelimeler için gayet açıktır. "yılan/ilan" çifti diğer lehçelerle karşılaştırıldığında, kelime başı ünsüzlü olarak bulunur: Kırgızca cılan (Yudahin, s.208), Kazakça jılan (Koç, s.190), Çuvaşça *salen* (Paasonen, s.139) gibi. Hatta. Tarihî dönemlerden Tuna Bulgarcasında bile, kelime başında bir ünsüz ile karşımıza çıkar: *dilom*. Demek ki, bu kelimede öntüreme söz konusu olamaz, çünkü, orijinalinde bir

kelime başı ünsüzü vardır. *"ilan"* şeklinde bir ünsüz düşmesi olmuştur. Aynen bu şekilde açıklanabilecek şu örnekler de anılabilir: ağla/ıgla-/yığla-: Kazakça jıla- (Koç, s.190): ılın-/yılın- : Kırgızca cılı- (Yudahin, s.2), Kazakça jılı- (Koç, s.193); ıldız/yıldız : Kırgızca cıldız (Yudahin, s.2), Çuvaşça *sıldır* (Paasonen, s.138). Ağız araştırması yayımlarımızda *"y-* öntüremesi" olarak verilegelen kelimeleri de yaşayan lehçelerimizle karşılaştırdığımızda, üzüm/yüzüm, ırak/yırak kelimelerinin aslî bir kelime başı ünsüzü barındırdığını görürüz: *yüzüm* 'üzüm' yırak/yırah 'ırak' Kırgız cüzüm (Yudahin, s.240) *Kazak jüzim* (Koç, s.189); Kazak jırak (Koç, s.194)."[295]

Gülsevin'in Türkiye Türkçesindeki kelime başındaki y- sesinin diğer Türk yazı dillerindeki karşılıklarına (y-, c-, ç-, j-, d-, *z-,* s-) getirdiği izaha Talat Tekin ise farklı bir açıdan yaklaşarak bu seslerin y- öntüremesinden sonraki devirlerde "y-"den gelişmiş sesler olduğunu söylemektedir: "…Halaççada ünlü (uzun ünlü) ile başlayan bazı sözcüklerin Türk dillerindeki karşılıklarında türeme bir *y-* sesi ya da bundan gelişmiş başka bir ses (c, j, ç, s, s) bulunmaktadır. Örneğin, Genel Türkçe ağız sözcüğünün Halaççası āğız, Çuvaşçası ise öndamaksıl */ś /* ile *śĭvar* biçimindedir. Bu Çuvaşça biçim, hiç kuşkusuz, daha eski bir *yağır biçimine gider ki bu da Uygurca (Br.) *āgiz,* Mişer Tatareası āwız ve Halaççа āğız biçimlerine denk gelir. O halde Eski Çuvaşçada bu sözcükte *y-* öntüremesi olmuştur ve bunun nedeni de */a/* ünlüsünün uzunluğudur. Yine GT *āt,* Halaççа *āat* 'ad' sözcüğünün Çuvaşçadaki biçimi de, bilindiği gibi, yat'tır. Bu Çuvaşça veri de bu dilde daha yakın zamanlarda, yani *y-* >ś- değişmesi olup bittikten sonra, ikinci bir *y-* öntüremesi olayının meydana geldiğini açıkça göstermektedir."[296]

G.J. Ramstedt ve A.M. Sçerbak kelime başındaki ünsüz türemesi olayını "Hint gramercilerinden alınmış bir terim olup cümle içindeki veya bileşik kelimeleri teşkil eden kelimelerden birinin foneminin veya fonem grubunun değişmesine denilir…"[297], "İki kelime ya da kelime şeklinin karşılaşması ve bundan doğan düzenli ses değişmelerine denir."[298] şeklinde tanımlarla karşımıza çıkan "sandhi/santhi" (boşluk doldurucu ses) terimiyle izah etmişlerdir. A.M. Sçerbak "önseste ünsüz türemesi" konusunu anlatırken bu konuyla ilgili görüşlerden bahsetmiş ve kendisinin de bu

[295] Gürer Gülsevin (2005), "Ağız Araştırmalarında Yaygınlaşmış Yanlışlıklar (3), 'üzüm/yüzüm; öllük/höllük' türeme mi düşme mi", Türk Dünyası İncelemeleri Degisi/Journal of Turkish World Studies Cilt: V, Sayı 2, Sayfa 208-209, İzmir.

[296]Talat Tekin (1994), "Türk Dillerinde Ön Seste y- Türemesi", Türk Dilleri Araştırmaları (4), Ankara, s. 52.

[297] Necip Üçok (2007), s. 205.

[298] Annemarie von Gabain (çev. Mevlüt GÜLTEKİN) (2007), "Türk Dillerinin Tipik Özellikleri", Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları Volume 2/2 Spring 2007, s. 314.

konuda, bir eklemeyle beraber, Ramstedt gibi düşündüğünü ifade etmiştir: "G. Ramstedt ve V. A. Serebrnennikov'un fikirlerince önses w türemesi aynen y türemesi gibi dış santhinin (kelimeler arası ses değişiminin) güçlü gelişmesi etkisi altında inkursyondan[*] meydana gelmiştir. Türk lehçelerinde eski zamanlardan beri ön ünlü için özgün olan inkursyon (veya "soluklu ekskursyon[**]"), ses boşluğunun önlenilmesi için y ünsüzünün meydana geldiği gibi, önceki kelimenin son ünlüsünden sonra y ünsüzüne dönüşmektedir, diye yazmakta v e devam ederek: "yuvarlak ünlülerin önünde adı geçen olay w önses türemesinin oluşumunda ifadesini bulmaktadır" der G. Ramstedt. G. Ramstedt'in fikrine katılmakla beraber, biz şunu da belirtmek istiyoruz ki, bu fikir w önses türemesinin ikiz ünlüleşme aşamasından gelişebileceğini de inkâr etmemektedir."[299]

Talat Tekin de konuyla ilgili bir çalışmasında sandhi görüşünü savunan Ramstedt ve onu destekleyenlerle, Halaççadaki kelime başı h-'lerinin Ana Türkçedeki eski bir ≠ *p'den geldiğini iddia eden- dolayısıyla da kelime başında karşılaşılan bütün y- seslerini kelime başı h-'lerin değişmesine (h- > y-) bağlayan, G. Doerfer'in aksine, Türkçede kelime başında görülen y- türemesine aslî ünlü uzunluklarının kaybolmasıyla ortaya çıkan seslik izler ekseninde açıklama getirmiştir: "Önseste y- türemesi, yani ünlü ile başlayan sözcüklerin başında yan-ünlü /y/ sesinin belirmesi Türk dillerinde örneklerine çok rastlanan ve iyi bilinen seslik bir olgudur. Türeme /y/ sesi daha çok düz dar /ı/ve */i/* ünlüleri önünde türer, örn. Uyg. ığla- ~ yığla- 'ağlamak', *il- ~ yil-* 'iliştirmek, bağlamak, takmak', vb. gibi. Türeme /y/ ünsüzü, seyrek de olsa, öbür ünlüler önünde de görülür, örn. Uyg. *ürüŋ – yürüŋ* 'beyaz', *ün- ~ yün-* 'çıkmak, belirmek, yükselmek', *em ~ yem* 'ilaç', vb. gibi."[300]

Tekin, Ramstedt'in görüşünü Türkçedeki aslî uzun ünlülerden haberdar olmamasına bağlamaktadır: "…Ramstedt önsesteki türerne *y-* sesini belirli *sandhi* durumlarında ortaya çıkan bir *hiatustilger,* yani boşlukdoldurucu bir ses olarak açıklamaya çalışmıştır. Türk dillerinde birincil uzun ünlülerin var olduğunu bilmediğinden, Ramstedt bu uzun ünlüler ile önseste türeyen *y* sesi arasında bir ilgi ve ilişki olduğunu elbette göremezdi. Bu ilgi ve ilişkiyi ilk kez gören ve Çuvaşça *yat* 'ad, isim' ve *yus* 'kakım' gibi örneklerde görülen önses *y-* için daha inandırıcı açıklamalarda

[*] Nefesle telâffuz etme, hücum.
[**] Konuşma organlarının önceki durumdan bir sesin artikülasyonu için gereken duruma geçtikleri an, sesin artikülasyonunda ilk aşama, girişme, başlama.
[299] A.M. Sçerbak (çev. Enver Mahmut) (1998), s. 244-245.
[300] Talat Tekin (1994), s. 51.

bulunan Ligeti olmuştur. Ligeti, Ana Türkçedeki birincil ünlülerin Çuvaşçada ya */i̯a/, I̯e/* vb. gibi yükselen ikiz ünlülere ya da */oi̯/, /ui̯/* vb. gibi alçalan ikiz ünlülere geliştiğini tasarladı. Ligeti'ye göre, önses durumundaki uzun bir ünlü *li̯a/, li̯e/* vb. türünde yükselen bir ikiz ünlüye gelişince, ikiz ünlünün ilk öğesi kolayca ünsüz bir foneme, yani /y/ fonemine dönüşebilir. Böylece, Çuvaşça *yat* 'ad, isim' < **iat* < **āt* ve *yus* 'kakım' < **i̯as* < *ās'tır."[301]

Talat Tekin, G. Doerfer'in görüşlerine ise şu karşı görüşlerle itiraz etmiştir: "Son yıllarda Doerfer Halaççа önses *h-* ile ilgili bir araştırmasında Türk dillerinde *y-* öntüremesi olayı ile ilgili olarak değişik bir kuram ortaya atmıştır. Halaççada (ve Ana Türkçede!) *hı-, *hi-* ve **hü-* ile başlayan sözcüklerin Genel Türkçe karşılıklarında bazan ø- bazan da *y-* bulunduğu (örn. Uyg. ığla- ~ yığla- = Hal. hiğla- 'ağlamak', *üt* ~ *yüt* = Hal. *hi̯it* 'delik', vb.) gerçeğinden hareket eden Doerfer, bu gibi GT örneklerdeki *y* sesinin türeme olmayıp kaybolan eski ve birincil *h-* sesinin bir izi ya da kalıntısı olduğunu ileri sürmüştür.

Hemen belirtelim ki *y-* öntüremesi olayında ünlü uzunluğunu hesaba katmayan ve Çuvaşçadaki durumu dikkate almayan bu görüşe katılmak güçtür. Halaççada ünlü (uzun ünlü) ile başlayan bazı sözcüklerin Türk dillerindeki karşılıklarında türeme bir *y-* sesi ya da bundan gelişmiş başka bir ses (c, j, ç, s, ś) bulunmaktadır. Örneğin, Genel Türkçe ağız sözcüğünün Halaççası āğız, Çuvaşçası ise öndamaksıl */ś/* ile *śĭvar* biçimindedir. Bu Çuvaşça biçim, hiç kuşkusuz, daha eski bir *yağır biçimine gider ki bu da Uygurca (Br.) *āgiz,* Mişer Tatarcası āwız ve Halaççа āğız biçimlerine denk gelir. O halde Eski Çuvaşçada bu sözcükte *y-* öntüremesi olmuştur ve bunun nedeni de */a/* ünlüsünün uzunluğudur. Yine GT *āt,* Halaççа *aat* 'ad' sözcüğünün Çuvaşçadaki biçimi de, bilindiği gibi, yat'tır. Bu Çuvaşça veri de bu dilde daha yakın zamanlarda, yani *y-* > ś- değişmesi olup bittikten sonra, ikinci bir *y-* öntüremesi olayının meydana geldiğini açıkça göstermektedir.

Ana Türkçedeki birincil uzun ünlülerin Halaççada sistemli olarak korunduğunu da söyleyemeyiz. Ana Türkçede uzun ünlülü olması gereken bazı sözcüklerin Halaççа karşılıkları kısa ünlülüdür. Örneğin, Uygurca *ıı* [ı:] 'ağaçlık, orman' ve bundan türeme ıgaç, MK vb. yıgaç 'ağaç' ile Çuv. yıvĭś biçimleri bu sözcükteki /ı/ ünlüsünün aslında, Ana Türkçede, uzun olduğunun açık kanıtlarıdır. Sözcüğün Halaççası ise birincil ünlü uzunluğunu yansıtmaz (hağaç). Bunun gibi, yansıma kökenli Uyg. ığla- ~ yığla-

[301] Talat Tekin (1994), s. 51-52.

'ağlamak' (<*īğıla-) eyleminin ilk ünlüsü de aslında uzun olmalıdır (krş. Trkm. ağı 'ağlama', *āgla-* < *āğıla-). Halaççada ise yalnızca kısa ünlülü hıġla-, *hiġla-* biçimini buluyoruz. Bütün bu veriler Türk dillerinde hemen her dönemde önseste bir *y-* türemesi olduğunu, bunun da önses *h*' den değil, fakat, Ligeti'nin vaktiyle çok doğru olarak belirtmiş olduğu gibi, ünlü uzunluğundan kaynaklandığını açıkça göstermektedir."[302]

Akartürk Karahan ise /y-/ türemesinin bir kısmının sebebini "birincil uzun ünlülerin" etkisine bağlayarak Tarihî Türk Lehçelerinde ön seste görülen y- türemesiyle ilgili şu bilgileri verir: "Söz başında /y-/ türemesi, ıd- > yıd- 'göndermek', em > yem 'ilaç', amrak > yamrak 'sevgili' örneklerinde olduğu gibi, Orhon ve Eski Uygur Türkçesi metinlerinde yaygın olarak görülen bir ses olayıdır. /y-/ türemesi, tarihî ve modern Türk lehçelerinde de herhangi bir lehçe grubuna özgü olmadan, birçok lehçede bulunmaktadır. Kaşgarlı da bazı sözcüklerin /y-/ türemesi ile oluşmuş biçimleri ve /y-/siz biçimleri olmak üzere iki değişkesini nakletmekte, ancak hangi lehçelerde /y-/ türemesinin olduğunu belirtmemektedir."[303]

Sonuç olarak Tarihî Türk Lehçelerinde kelime başında görülen y ~ ø kullanımındaki y-'li kullanımların bir ön ses türemesi olduğu aşikârdır. Bu türemenin sebebi ise genellikle aslî uzun ünlülerin kısalmasıyla ortaya çıkan seslik izler olmakla beraber bunun yanında bazı y- türemelerinde sandhi etkisi ile kelime başındaki heceler ve bu hecelerdeki ünlülerin (ön seste karşılaşılan ünsüz türemelerinde ilk hecedeki ünlüler çoğunlukla dar "ı, i" ünlülerdir) niteliklerinin de etkili olduğu göz önünde bulundurulmalıdır.

2.3.3.1.1.1. Köktürkçede Ön Seste "y-" Türemesi

2.3.3.1.1.1.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ön Seste "y-" Türemesi

yılpaġut ~ alpaġu "alpler, yiğitler/cesur savaşçı, yiğit savaşçı" < ET alpaġut " bir rütbe" (EUTS s. 8) <*AT īlpaġut ~ ālpaġut (ATAUÜ s. 202): yılpaġut+ı, alpaġu (BK D31 s. 60, KT K7 s. 37).

yürüŋ ~ ürüŋ "beyaz" < *AT ūrü "beyaz" (ATAUÜ s. 270): yürüŋ, ü(ö)rüŋ+meğ (Toy.* 5- ETY II s. 249, Be.** b1- ETY III s. 481.)

---

[302] Talat Tekin (1994), s. 52.
[303] Akartürk Karahan (2013), s. 154.
* Thomsen'in neşrettiği Toyok Vadisi'nde bulunan elyazma (II, 57-59).
** Begre Yazıtı.

2.3.3.1.1.1.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ön Seste "y-" Türemesi

yazın- "yanılmak, yoldan çıkmak, ahde sadık kalmamak, ayrılmak, bağlı olunan siyasal oluşumun önderinden ayrılmak, başsız kalmak" < *AT āz- "yoldan çıkmak, sapmak) (ATAUÜ s. 251): yazın-tı, yazın-tukin (üçün) (BK D17 s. 56, BK D16 s. 56).

yün- ~ ün- " 'düşman saflarının içinden' çıkmak, sıyrılmak, "delip" geçmek; belirmek" < *ün̄- (OTGTT s. 79): yü(ö)n-eser, ün-ti (Toy. 22- ETY II s. 250, KÇ 19 s. 470).

2.3.3.1.1.1.3. Sandhi Sebebiyle Ön Seste "y-" Türemesi

Orhon Yazıtlarındaki bir örnekteki ön sesteki y- türemesi ünlü ile biten bir kelimeden sonra ünlü ile başlayan bir kelimenin gelmesi sebebiyle oluşan ses boşluğunun (sandhi) giderilmesi sonucunda oluşmuştur:

(ança) yıd-mış "şöyle haber göndermiş" < *AT īd- "göndermek, salmak" (ATAUÜ s. 256): (anca) yıdmış (TN K34 s. 464).

2.3.3.1.1.2. Eski Uygur Türkçesinde Ön Seste "y-" Türemesi

2.3.3.1.1.2.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ön Seste "y-" Türemesi

Taranan Uygur Türkçesi eserlerinde (*Altun Yaruk, Altun Yaruk Sudur, Üç İtigsizler, Irk Bitig ve İyi ve Kötü Prens Öyküsü)* isim kök veya gövdelerinde tespit edilen ön seste y- türemesi örnekleri şunlardır[***]:

yıd "koku, güzel koku" < *AT īd "koku" (ATAUÜ s. 203): yıd, yıd+ı, yıd+ıg, yıd+ın (Üİ 118b/6 s. 55, AY 575/4 s. 307, AY 612/5 s. 322, AYS 0467 s. 99).

yıġıt "ağlama" < *AT īgı "ağlamak" (ATAUÜ s. 203): yıġıt (sıġıt) (AY 5/1 s. 62).

yır ~ ır "şarkı" < *AT īr "türkü, şarkı, şiir" (ATAUÜ s. 256): ır, yır+ıġ (AY 632/16 s. 330, İKPÖ LXXI.3 s. 46).

yig ~ ig "hastalık" < *AT īg "hastalık" (ATAUÜ s. 266): yig+ig, ig, ig+i, ig (aġrıġ) (AY 34d/29 s. 76, AY 89/21 s. 102, AY 478/20 s. 267, AYS 0144 s. 75).

[***] Talat Tekin "Türk Dillerinde Ön Seste y- Türemesi" başlıklı makalesinde Uygur Türkçesine ait yirmi tane örnek kelime vermiştir. Biz çalışmamızda sadece taradığımız Uygur Türkçesi eserlerinde tespit ettiğimiz kelimeleri vermekle yetindik.

yiri “irin, cerahat” < *AT īri “irin” (ATAUÜ s. 266): yiri , yiri ++ig (AY 366/16 s. 217, AY 614/3 s. 323).

yügmek/yükmek “yığın, toplam, küme; yığmak” < *AT ǖg- “yığmak” (ATAUÜ s. 269): yügmek+ig, yükmek+ning, yükmek+te (AYS 0550 s. 105, Üİ 111a/6 s. 46, Üİ 105a/8 s. 39).

yürüŋ( ) ~ ürüŋ( ) “beyaz” < *AT ǖrü “beyaz” (ATAUÜ s. 270): yürü , yürü ++i, yürüŋ (kümüş yip), (arıġ) yürüŋ, ürü (köpükimin) (AY 28/24 s. 72, AY 651/2 s. 338, İKPÖ XLII.2 s. 31, AYS 1006 s. 141, IB 20 s. 21).

yüt ~ üt “delik” < *AT ǖt “delik” (ATAUÜ s. 270): yüt+lerintin, üt+lerintin (AY 541/3 s. 291, AY n541/3-4 s. 291).

2.3.3.1.1.2.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ön Seste “y-” Türemesi

Taranan Uygur Türkçesi eserlerinde (*Altun Yaruk, Altun Yaruk Sudur, Üç İtigsizler, Irk Bitig ve İyi ve Kötü Prens Öyküsü)* fiil kök veya gövdelerinde tespit edilen ön seste y- türemesi örnekleri şunlardır:

yaz- ~ a(ā)z- “hata etmek, günah işlemek, boş gezmek, yanılmak, karşı gelmek; azmak, şaşırmak, yoldan çıkmak” < *AT az- “yoldan çıkmak, sapmak” (ATAUÜ s. 251): yaz-mış, az-a, az-mışlarıg, āz-tı, yaz-tım (yanıltım) (AY 117/6 s. 113, AY 109/5 s. 110, AY 104/7 s. 108, IB 15 s. 20, İKPÖ A.1 s. 57):

yel-/yil- “ilmek, iliştirmek, bağlamak, asmak” < *AT īl- “ilmek, iliştirmek” (ATAUÜ s. 266): yel-e, yil-ü (AY 20/2 s. 68, AY 434/20 s. 247)

yıçan- ~ ıçan- “çekinmek, kaçınmak, korkmak, sakınmak, dikkat etmek, endişe duymak” < *AT īça-n- “Talat Tekin (1994), s. 54”: yıçan-ıp, yıçan-u, yıçan-mış, ıçan-ıp, ıçan-u (AY 342/14 s. 207, AY 632/23 s. 331, AYS 0987 s. 140, AY 269/14 s. 175, AY 350/13 s. 210).

yıġla- ~ ıġla- “hıçkırmak, ağlamak, yakınmak” < *AT īġıla- “Talat Tekin (1994), s. 54”:yıġla-masun, yıġla-yu, ıġla-yu, ıġla-dı (AY 638/2 s. 333, İKPÖ X.5 s. 15, İKPÖ X.6 s. 15, İKPÖ LVIII.6 s. 39).

yırla- ~ ırla- “şarkı söylemek” < *AT īr “türkü, şarkı, şiir” (ATAUÜ s. 256): yırla-yu, ırla-maşın (AY 34ğ/13 s. 78/ İKPÖ LXX.2 s. 45, İKPÖ LXVIII.int s. 53).

yirü- “çürümek, bozulmak” < *AT īrü-/īri-“Talat Tekin (1994), s. 55”:yirü-di, yirü-medin (AY 612/1 s. 322, AY 530/3 s. 286).

yük-/yüg- ~ ük- "yığmak, toplamak" < *AT ǖg- "yığmak" (ATAUÜ s. 269):yük-er, yük-üp, yüg-düŋ, ük-üp (AY 421/19 s. 242, AY 620/11 s. 326, AYS 0547 s. 105, AY 176/13 s. 136).

2.3.3.1.1.3. Karahanlıcada Ön Seste "y-" Türemesi

2.3.3.1.1.3.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ön Seste "y-" Türemesi

Taranan Karahanlı Türkçesi eserlerinde (Divanü Lûgat-it-Türk, Kutadgu Bilig ve Atebetü'l-Hakayık) isim kök veya gövdelerinde tespit edilen ön seste y- türemesi örnekleri şunlardır:

yıġaç "ağaç, ağaç parçası" < ET ıġaç "ağaç" (BKT G11 s. 68) < *AT īġaç "ağaç" (ATAUÜ s. 203):yıġaç, yıġaç+ı, yıġaç+ıġ, yıġaç+ni (DLT III s. 246-12, DLT III s. 8-23, KB 2 B184/2455 s. 472, AH 324 s. 66).

yın/yin ~ in "in, yırtıcı hayvan ini" < *AT īn "in" (ATAUÜ s. 266):yın+ka, yin+i, in (DLT III s. 784, DLT I s. 179-9, DLT I s. 49-22).

yır ~ ır (türkü, koşma, hava, ır, gazel) < *AT īr "türkü, şarkı, şiir" (ATAUÜ s. 256):yır, ır (DLT II s. 135-19, DLT III s. 4-3).

yış "iniş; yokuş" < *AT īş "iniş" (ATAUÜ s. 204): yış (DLT III s. 143-17).

yışıġ "ip; kayıştan örülmüş bağ; boyunduruk kayışı" <*AT īşıġ -"Talat Tekin (1994), s. 57":yışıġ, yışıġ+nı (KB 2 B133/1719 s. 362, DLT II s. 349-22).

yig ~ ig "hastalık" < *AT įg "hastalık" (ATAUÜ s. 266): yig, ig (teg) (AH B 163 s. 53, AH 163 s. 53).

yik ~ ik/ig "iğ" < *AT īk "iy" (ATAUÜ s. 266): yik, ig, ik (DLT III s. 144-11, DLT I s. 85-19, DLT III s. 144-11).

yilik(g) ~ ilik "ilik" < *AT īlik "ilik" (ATAUÜ s. 266):yilik, yilik+siz, ilik, yilig (DLT I s. 72-19, DLT I s. 119-23, DLT I s. 72-19, AH 89 s. 48/ KB 2 C116/2198 s. 434).

yişim "soğukta dizlere giyilen nesne; bir çeşit çakşır" < *AT īşım "bir tür şalvar, Talat Tekin (1994), s. 57": yişim (DLT III s. 19-19).

yiz ~ iz "iz" < *AT īz "iz" (ATAUÜ s. 266): yiz+in, iz+in (AH BC 225 s. 58, AH 225 s. 58).

2.3.3.1.1.3.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ön Seste "y-" Türemesi

Taranan Karahanlı Türkçesi eserlerinde (Divanü Lûgat-it-Türk, Kutadgu Bilig ve Atebetü'l-Hakayık) fiil kök veya gövdelerinde tespit edilen ön seste y- türemesi örnekleri şunlardır:

yaçan- "utanmak, sıkılmak" < *AT āçan- "sakınmak, çekinmek, ihtiraz etmak" (ATAUÜ s. 249): yaçan-, yaçan-dı (DLT III s. 83-12, DLT III s. 83-8).

yaz- ~ az- "şaşmak, yanılmak; çözmek; azmak, yoldan çıkmak" < *AT āz- "yoldan çıkmak, sapmak" (ATAUÜ s. 251): yaz-, yaz-ar, yaz-dı, yaz-sa, az-a, az-dı, az-mas (DLT III s. 59-16, DLT III s. 59-16, AH 445 s. 76, KB 2 B188/2515 s. 480, KB 2 A149/5262 s. 884, DLT I s. 173-10, DLT I s. 92-7).

yimle- ~ imle-[*] "gözle işaret etmek, göstermek": yimle-, yimledi, imle-, imle-yü (DLT III s. 310-8, DLT III s. 310-6, DLT I s. 288-3, DLT III s. 295-6).

yorut- "yellenmek, osurmak" < *AT ōs-/ōsır- "yellenmek" (ATAUÜ s. 258): yorut-gan (DLT III s. 52-18).

yüg- "biriktirmek, toplamak, yığmak" < *AT ūg- "yığmak" (ATAUÜ s. 269): yüg-er (men) (DLT II s. 243-8).

2.3.3.1.1.4. Harezm Türkçesinde Ön Seste "y-" Türemesi

2.3.3.1.1.4.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ön Seste "y-" Türemesi

Taranan Harezm Türkçesi eserlerinde (Mukaddimet'ül- Edeb, Nehcü'l- Ferâdîs, Mu'înü'l-Mürîd, Kısasü'l-Enbiyâ ve Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsiri) isim kök veya gövdelerinde tespit edilen ön seste y- türemesi örneklerinden bazıları şunlardır:

yıḍ/yıḍıġ "koku" < *AT īd "koku" (ATAUÜ s. 203): yıḍıġ, yıḍıġ+nı, yıḍıġ+lıġ, yıḍıġ+ıdın yıḍ, yıḍ+lar (NFBB 64-3 s. 47, NFBB 263-6 s. 181, ME 39-8 s. 38, KE I 118r2 s. 165, KE I 227v15 s. 328, KE I 82r21 s. 114).

yıġaç ~ aġaç "ağaç, dal; değnek, sopa, tahta, çöp" < ET ıġaç "ağaç" (BKT G11 s. 68) < *AT īġaç "ağaç" (ATAUÜ s. 203): yıġaç, yıġaç+larnı, aġaç (ur-), yıġaç+da, aġaç, yıġaç+dın, ağaç+ınıŋ (NFBB 159-14 s. 110, NFBB 238-13 s. 164, NFBB 186-13 s. 128, ME 92-6 s. 49, ME 140-8 s. 60, KE I 53r8 s. 73, KE I 120r20 s. 168).

[*] Kaşgarlı bu kelime için "aslı ʻ ا مْ لادى imledi'dir." notu düşmüştür (DLT III s. 310-8-9). Divan'da "im" isim kökünden türediği anlaşılan "imle-, imlel-, imleş-, imlet-" fiil gövdeleri de kullanılmıştır (DLT IV s. 232). Kelimenin aslı "imle-(di)"mek olduğuna göre "yimle-" şeklinde ön seste y- türemesi olmuştur.

yığı "göz yaşı, ağlama, girye" < *AT īġıla- "Talat Tekin (1994), s. 54": yığı, yığı+m (KE I 237v17 s. 344, KE I 100v15 s. 140).

yığlaḳ "devamlı ağlayan, gözü yaşlı" < *AT īġıla- "Talat Tekin (1994), s. 54": yığlaḳ, yığlaḳ (tur-) (KE I 104r16 s. 145, KE I 73r10 s. 101).

yıraḳ ~ ıraḳ "ırak, uzak" < ET ırak "ırak, uzak" (KT G5 s. 20) < *AT hīrak "uzak" (TGKBS s. 417): yıraḳ, yıraḳ+dın, ıraḳ (bar-), yıraḳ+ġa, ıraḳ+dın, yıraḳ+ḳa, ıraḳ+raḳ, yıraḳ (er-), ıraḳ (tüş-) (ME 101-8 s. 51, ME 206-6 s. 74, ME 43-4 s. 39, KE I 50v10 s. 69, KE I 190v18 s. 271, MM 3b/14-150 s. 6, MM 21a/6-1290 s. 49, NFBB 22-14 s. 17, NFBB 227-13 s. 156).

yilik "ilik, öz" < *AT īlik "ilik" (ATAUÜ s. 266):yilik+leri, yilik+in, yilik+i (NFBB 65-17 s. 48, ME 182-3 s. 69, KE I 165r12 s. 234).

2.3.3.1.1.4.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ön Seste "y-" Türemesi

Taranan Harezm Türkçesi eserlerinde (Mukaddimet'ül- Edeb, Nehcü'l- Ferâdîs, Mu'înü'l-Mürîd, Kısasü'l-Enbiyâ ve Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsiri) fiil kök veya gövdelerinde tespit edilen ön seste y- türemesi örneklerinden bazıları şunlardır:

yaz- ~ az- "şaşmak, yanılmak; çözmek; azmak, yoldan çıkmak, günah suç işlemek" < *AT āz- "yoldan çıkmak, sapmak" (ATAUÜ s. 251):yaz-madın, yaz-dı, az-dı, yaz-ıp, az-ġay (ME 11-3 s. 33, ME 11-4 s. 33, ME 2-1 s. 31, KE I 18v8 s. 26, KE I 190r18 s. 270).

yer- "yermek, azarlamak, kötülemek, ayıplamak, iğrenmek" < *AT ēr- "yorulmak, üşenmek; bıkmak, usanmak" (ATAUÜ s. 263): yer-di, yer-mes (ME 94-2 s. 49, KE I 150r9 s. 213).

yıḍla-[*] "koklamak, kokmak" < *AT īd "koku" (ATAUÜ s. 203):yıḍla-yu, yıḍla-dı, yıḍla-ġıl (NFBB 15-14 s. 11, ME 145-7 s. 61, KE I 80r12 s. 110).

yıġ- "yığmak, toplamak, bir araya getirmek" < *AT ūg- "yığmak" (ATAUÜ s. 269): yıġ-mış, yıġ-dı, yıġ-ıp, yıġ-ar (NFBB 149-16, ME 28-1 s. 36, KE I 38r2 s. 53, MM 5a/1-223 s. 9).

yıġla- "hıçkırmak, ağlamak, yakınmak" < *AT īġıla- "Talat Tekin (1994), s. 54": yıġla-yur, yıġla-ġu, yıġla-mış, yıġla-maḳ, yıġla-yu (NFBB 176-8 s. 121, MM 4a/13-177 s. 8, KE I 168r8 s. 239, ME 50-7 s. 40, OABKTSV s. 326).

---

[*] Dönem eserlerinde aynı kökten türeyen "yıḍlan-: kokmak, yıḍlaş-: koklaşmak, yıḍlat-: koklatmak" kelimeleri de mevcuttur. Biz örnek olması açısından sadece "yıḍla-" fiil gövdesini kullandık.

yığlaş- “ağlaşmak” < *AT īğıla- “Talat Tekin (1994), s. 54”: yığlaş-tılar, yığlaş-ıp, yığlaş-tı, yığlaş-urlar (NFBB 184-8 s. 126, KE I 103r14 s. 144, ME 126-1 s. 57, OABKTSV s. 326).

2.3.3.1.1.5. Kıpçak Türkçesinde Ön Seste “y-” Türemesi

2.3.3.1.1.5.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ön Seste “y-” Türemesi

Taranan Kıpçak Türkçesi eserlerinde (İrşâdü’l-Mülûk ve’s-Selâtîn, ed-Dürretü’l-Mudiyye fi’l-Lügati’t-Türkiyye, Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî, Kutb’un Husrev ü Şirin’i ve Gülistan Tercümesi) isim kök veya gövdelerinde tespit edilen ön seste y- türemesi örneklerinden bazıları şunlardır:

yıḍ/yıḍıġ “koku” < *AT īd “koku” (ATAUÜ s. 203):yıḍ+ġı, yıḍıġ+ı (KHŞ 207 s. 193, İMVS 64b/6 s. 183).

yıġaç “ağaç, dal; değnek, sopa, tahta, çöp” < ET ıġaç “ağaç” (BKT G11 s. 68) < *AT īġaç “ağaç” (ATAUÜ s. 203): yıġaç (KHŞ 527 s. 211).

yıġlaḳ “devamlı ağlayan, gözü yaşlı” < *AT īğıla- “Talat Tekin (1994), s. 54”:yıġlaḳ (KHŞ 4376 s. 438).

yıraḳ ~ ıraḳ “ırak, uzak” < ET ırak “ırak, uzak” (KT G5 s. 20) < *AT hīrak “uzak” (TGKBS s. 417):yıraḳ+raḳ, yıraḳ+ḳa, ıraḳ+ın, yıraḳ (bol-), yıraḳ+da (KHŞ 2337 s. 317, KHŞ 945 s. 236, KHŞ 801s. 227, İMVS 152a/5 s. 237, GT 110/6 s. 54).

yig ~ ig “iğ” < *AT īk “iy” (ATAUÜ s. 266):yig, ig (EDMFLT 9b/15 s. 24/KMTTAM 18a/12 s.22, EDMFLT 9b/15 s. 24).

yilik “ilik” < *AT īlik “ilik” (ATAUÜ s. 266):yilik(g)+i (İMVS 368b/5 s. 383).

yuva “yuva” < *AT ūya “yuva” (ATAUÜ s. 262):yuva, yuva+da (KMTTAM 11b/2 s. 12, GT 266/9 s. 132).

2.3.3.1.1.5.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ön Seste “y-” Türemesi

Taranan Kıpçak Türkçesi eserlerinde (İrşâdü’l-Mülûk ve’s-Selâtîn, ed-Dürretü’l-Mudiyye fi’l-Lügati’t-Türkiyye, Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî, Kutb’un Husrev ü Şirin’i ve Gülistan Tercümesi) fiil kök veya gövdelerinde tespit edilen ön seste y- türemesi örneklerinden bazıları şunlardır:

yaz- “hata etmek, günah işlemek, boş gezmek, yanılmak, karşı gelmek; azmak, şaşırmak, yoldan çıkmak” < *AT āz- “yoldan çıkmak, sapmak” (ATAUÜ s. 251):yaz-ıp (GT 8/11 s. 3).

yıġ- “yığmak, toplamak, biriktirmek, bir araya getirmek” < *AT ūg- “yığmak” (ATAUÜ s. 269): yıġ-dı, yıġ-ġay (GT 162/12 s. 80, GT 341/10 s. 170).

yıġıl- “birikmek, yığılmak” < *AT ūg- “yığmak” (ATAUÜ s. 269): yıġıl-dı, yıġıl-sa (GT 169/11 s. 84, GT 342/1 s. 170,

yıġla- ~ ıġla- “ağlamak, sızlamak” < *AT īġıla- “Talat Tekin (1994), s. 54”:yıġla-r, yıġla-p, yıġla-ġıl, yıġla-dı, yıġla-salar, yıġla-yısar, ıġla-r, ıġla-maz (EDMFLT 20a/2 s. 49, GT 81/4 s. 40, GT 200/8 s. 99, İMVS 51b/1 s. 175, KHŞ 2634 s. 334, KHŞ 4584 s. 450, KHŞ 3878 s. 408, KHŞ 3878 s. 408).

yırla- ~ ırla- “şarkı söylemek, terennüm etmek, teganni etmek” < *AT īr “türkü, şarkı, şiir” (ATAUÜ s. 256): yırla-y, yırla-maġay, ırla-maḳ (GT 119/4 s. 59, İMVS 192b/3 s. 264, İMVS 451a/5 s. 440).

2.3.3.1.1.6. Çağatay Türkçesinde Ön Seste “y-” Türemesi

2.3.3.1.1.6.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ön Seste “y-” Türemesi

Taranan Çağatay Türkçesi eserlerinde (Mevlâna Sekkâkî Divanı, Bâbür Dîvânı, Şecere-i Terâkime, Nesâyimü’l-Mahabbe min Şemâyimi’l-Fütüvve, Muhakemetü’l-Lugateyn…) isim kök veya gövdelerinde tespit edilen ön seste y- türemesi örneklerinden bazıları şunlardır:

yıġaç “ağaç, dal; değnek, sopa, tahta, çöp” < ET ıġaç “ağaç” (BKT G11 s. 68) < *AT īġaç “ağaç” (ATAUÜ s. 203): yıġaç+dın, yıġaç+ı, yıġaç+nı, yıġaç+larnıs (BD 360 s. 271, NMŞF §434 s. 222, NMŞF §434 s. 222, ŞT 65a-7 s. 107).

yıġı “göz yaşı; ağlama, ağıt” < *AT īġıla- “Talat Tekin (1994), s. 54”:yıġı+m, yıġı+dın, yıġı+nı (MSD 530 s. 228, MSD 532 s. 230, BD 81/4 s. 166).

yıġlamaḳ(ġ) “ağlamak, sızlamak, ağlayış” < *AT īġıla- “Talat Tekin (1994), s. 54”:(işim) yıġlamaḳ, yıġlamaḳ(ġ)+ıs “yıġlamaġıs”, yıġlamaḳ (MSD 425 s. 198, BD 69/5 s. 160, ML 776b/5 s. 173).

yıraġ(ḳ) “uzak, ırak” < ET ırak “ırak, uzak” (KT G5 s. 20) < *AT hīrak “uzak” (TGKBS s. 417): yıraġ (bol-), yıraḳ (sal-), yıraḳ+dın, yıraḳ (yerge), yıraḳ (bar-) (MSD 57 s. 104, MSD 471 s. 212, BD 67/2 s. 158, ŞT 71b-11 s. 127, NMŞF §436 s. 225).

yilik “ilik” < *AT īlik “ilik” (ATAUÜ s. 266): yilik+ni (ŞT 81b-12 s. 157).

2.3.3.1.1.6.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ön Seste "y-" Türemesi

Taranan Çağatay Türkçesi eserlerinde (Mevlâna Sekkâkî Divanı, Bâbür Dîvânı, Şecere-i Terâkime, Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve, Muhakemetü'l-Lugateyn…) fiil kök veya gövdelerinde tespit edilen ön seste y- türemesi örneklerinden bazıları şunlardır:

yaz- "hata etmek, günah işlemek, boş gezmek, yanılmak, karşı gelmek; azmak, şaşırmak, yoldan çıkmak; yazmak" < *AT āz- "yoldan çıkmak, sapmak" (ATAUÜ s. 251): (ni) yaz-dım (ni yasıldım) (BD 459 s. 293).

yıġ- "yığmak, toplamak, biriktirmek, bir araya getirmek" < *AT ūg- "yığmak" (ATAUÜ s. 269): yıġ-dı, yıġ-mas, yıġ!, yıġ-ay, yıġ-ıp (MSD 191 s. 138, MSD 134 s. 124, BD 31/4 s. 136, BD 97/3 s. 175, ŞT 105b-7 s. 227).

yıġıl- "yığılma, toplanma, bir araya gelme" < *AT ūg- "yığmak" (ATAUÜ s. 269): yıġıl-ıp, yıġıl-dı (NMŞF §581 s. 357, ŞT 90a-7 s. 183).

yıġla- "ağlamak, sızlamak" < *AT īġıla- "Talat Tekin (1994), s. 54": yıġla-r, yıġla-ġay, yıġla-ydur, yıġla-p (MSD 53 s. 102, BD 95/4 s. 174, NMŞF §431 s. 219, ŞT 93b-13 s. 194).

2.3.3.1.1.7. Eski Oğuz Türkçesinde Ön Seste "y-" Türemesi

2.3.3.1.1.7.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ön Seste "y-" Türemesi

Taranan Eski Oğuz Türkçesi eserlerinde (Mecmû'atü'n-Nezâ'ir, Dede Korkut Kitabı, Kitab-ı Gunya, Gülistan Tercümesi (2), Vesîletü'l-Matâlib ve Kısas-ı Enbiyâ 2, Satır Arası İlk Kur'an Tercümesi, Târih-i İbn-i Kesîr Tercümesi) isim kök veya gövdelerinde tespit edilen, az sayıdaki, ön seste y- türemesi örneği şunlardır:

yıġmaḳ "biriktirme yığma" < *AT ūg- "yığmak" (ATAUÜ s. 269): yıġmaḳ (KG 98a.4 s. 349).

yuva "yuva" < ET uya "yuva, çukur, mağara" (EUTS s. 175) < *AT ūya "yuva" (ATAUÜ s. 262): yuva, yuva+sın, yuva+larıŋuza (DKK I 188-8 s. 192, GT 2 42b-7 s. 184, SAİKT 406a/1 s. 247).

2.3.3.1.1.7.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ön Seste "y-" Türemesi

Taranan Eski Oğuz Türkçesi eserlerinde (Mecmû'atü'n-Nezâ'ir, Dede Korkut Kitabı, Kitab-ı Gunya, Gülistan Tercümesi (2), Vesîletü'l-Matâlib ve Kısas-ı Enbiyâ 2,

Satır Arası İlk Kur'an Tercümesi) fiil kök veya gövdelerinde tespit edilen, az sayıdaki, ön seste y- türemesi örneği şunlardır:

yıġ- "yığmak, toplamak, biriktirmek, bir araya getirmek" < *AT ūg- "yığmak" (ATAUÜ s. 269): yıġ-ar, yıġ-dılar, yıġ-arsız, yıġ-dı (MN 33-22 s. 49, KG 57b.4 s. 319, DKK I 101-7 s. 137, GT 2 32a-15 s. 170).

yıġıl- "yığılmak, toplanmak" < *AT ūg- "yığmak" (ATAUÜ s. 269): yıġıl-dı, yıġıl-up (DKK I 285-9 s. 240, DKK I 218-5 s. 208).

yıġla- "ağlamak, sızlamak" < *AT īġıla- "Talat Tekin (1994), s. 54":yıġla-ġay (MN 47-7 s. 58).

2.3.3.1.2. Tarihî Türk Lehçelerinde Ön Seste "v-" Türemesi

2.3.3.1.2.1. Köktürkçede Ön Seste "v-" Türemesi

2.3.3.1.2.1.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ön Seste "v-" Türemesi

Orhon Türkçesi metinlerinde (yazıtlarda) "v" ünsüz fonemi kullanılmadığı için "v" fonemi taşıyan bir kelimeye rastlanmamaktadır. Dolayısıyla kelime başında (veya içinde/sonunda) bir "v-" ünsüz türemesinden bahsetmek mümkün değildir.

2.3.3.1.2.1.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ön Seste "v-" Türemesi

Orhon Türkçesi metinlerinde (yazıtlarda) "v" ünsüz fonemi kullanılmadığı için "v" fonemi taşıyan bir kelimeye rastlanmamaktadır. Dolayısıyla kelime başında (veya içinde/sonunda) bir "v-" ünsüz türemesinden bahsetmek mümkün değildir.

2.3.3.1.2.2. Eski Uygur Türkçesinde Ön Seste "v-" Türemesi

2.3.3.1.2.2.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ön Seste "v-" Türemesi

Taranan Uygur Türkçesi eserlerinde (*Altun Yaruk, Altun Yaruk Sudur, Üç İtigsizler, Irk Bitig ve İyi ve Kötü Prens Öyküsü)* "v-" fonemi ile başlayan tüm kelimeler (isimler/fiiller) alıntı olup bunlarda bir "v-" türemesinden bahsetmek mümkün değildir.

2.3.3.1.2.2.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ön Seste "v-" Türemesi

Taranan Uygur Türkçesi eserlerinde (*Altun Yaruk, Altun Yaruk Sudur, Üç İtigsizler, Irk Bitig ve İyi ve Kötü Prens Öyküsü)* "v-" fonemi ile başlayan tüm kelimeler (isimler/fiiller) alıntı olup bunlarda bir "v-" türemesinden bahsetmek mümkün değildir.

2.3.3.1.2.3. Karahanlıcada Ön Seste "v-" Türemesi

2.3.3.1.2.3.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ön Seste "v-" Türemesi

Taranan Karahanlı Türkçesi eserlerinde (Divanü Lûgat-it-Türk, Kutadgu Bilig ve Atebetü'l-Hakayık) isim kök veya gövdelerinde ön seste bir "v-" türemesi tespit edilmemiştir.

2.3.3.1.2.3.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ön Seste "v-" Türemesi

Taranan Karahanlı Türkçesi eserlerinde (Divanü Lûgat-it-Türk, Kutadgu Bilig ve Atebetü'l-Hakayık) fiil kök veya gövdelerinde ön seste bir "v-" türemesi tespit edilmemiştir.

2.3.3.1.2.4. Harezm Türkçesinde Ön Seste "v-" Türemesi

2.3.3.1.2.4.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ön Seste "v-" Türemesi

Taranan Harezm Türkçesi eserlerinde (Mukaddimet'ül- Edeb, Nehcü'l- Ferâdîs, Mu'înü'l-Mürîd, Kısasü'l-Enbiyâ ve Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsiri) isim kök veya gövdelerinde ön seste bir "v-" türemesi tespit edilmemiştir.

2.3.3.1.2.4.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ön Seste "v-" Türemesi

Taranan Harezm Türkçesi eserlerinde (Mukaddimet'ül- Edeb, Nehcü'l- Ferâdîs, Mu'înü'l-Mürîd, Kısasü'l-Enbiyâ ve Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsiri) fiil kök veya gövdelerinde ön seste bir "v-" türemesi tespit edilmemiştir.

2.3.3.1.2.5. Kıpçak Türkçesinde Ön Seste "v-" Türemesi

2.3.3.1.2.5.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ön Seste "v-" Türemesi

Taranan Kıpçak Türkçesi eserlerinde[*] (İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn, ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye, Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve

[*] "v-" ön türemesiyle ilgili örneklerin tamamı dönem eserlerinden ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye'de karşımıza çıkmaktadır.

Acemî ve Mugalî, Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Gülistan Tercümesi) isim kök veya gövdelerinde ön seste tespit edilen tek "v-" türemesi örneği vardır:

van (on sayısı, on) < ET on "on sayısı" (KT G12 s. 22) < *AT ōn "10" (ATAUÜ s. 258): van, van (yeki) (EDMFLT 14b/15 s. 38, EDMFLT 14b/15 s. 38).

2.3.3.1.2.5.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ön Seste "v-" Türemesi

Taranan Kıpçak Türkçesi eserlerinde (İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn, ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye, Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî, Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Gülistan Tercümesi) fiil kök veya gövdelerinde ön seste "v-" türemesine uğramış örnekler aşağıda verilmiştir:

vayna- "oynamak" < ET oyun "oyun" (EUTS s. 97) < *AT ōyun "oyun" (ATAUÜ s. 259): vayna-r (sen) (EDMFLT 19b/12 s. 48).

vıyal- "utanmak, çekinmek" < Krh. uyal- "çekinmek, utanmak" (DLT I s. 269-11): vıyal-ır (sen), vıyal-ma (EDMFLT 23a/2 s. 59, EDMFLT 23a/2 s. 59).

volṭur- "oturmak" < ET oltur- "oturmak" (EUTS s. 94): voltur-up (EDMFLT 20b/4 s. 51).

vur- "vurmak, atmak" < ET ur- "vurmak, taşa yazmak, hâkketmek" (KT G11 s. 22) < *AT ūr- "vurmak" (ATAUÜ s. 261): (laf) vur-ur (sen) (EDMFLT 20b/4 s. 51).

2.3.3.1.2.6. Çağatay Türkçesinde Ön Seste "v-" Türemesi

2.3.3.1.2.6.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ön Seste "v-" Türemesi

Taranan Çağatay Türkçesi eserlerinde (Mevlâna Sekkâkî Divanı, Bâbür Dîvânı, Şecere-i Terâkime, Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve, Muhakemetü'l-Lugateyn…) isim kök veya gövdelerinde ön seste bir "v-" türemesi tespit edilmemiştir.

2.3.3.1.2.6.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ön Seste "v-" Türemesi

Taranan Çağatay Türkçesi eserlerinde (Mevlâna Sekkâkî Divanı, Bâbür Dîvânı, Şecere-i Terâkime, Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve, Muhakemetü'l-Lugateyn…) fiil kök veya gövdelerinde ön seste bir "v-" türemesi tespit edilmemiştir.

2.3.3.1.2.7. Eski Oğuz Türkçesinde Ön Seste "v-" Türemesi

2.3.3.1.2.7.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ön Seste "v-" Türemesi

Taranan Eski Oğuz Türkçesi eserlerinde (Mecmû'atü'n-Nezâ'ir, Dede Korkut Kitabı, Kitab-ı Gunya, Gülistan Tercümesi (2), Vesîletü'l-Matâlib ve Kısas-ı Enbiyâ 2, Satır Arası İlk Kur'an Tercümesi) isim kök veya gövdelerinde ön seste bir "v-" türemesi tespit edilmemiştir.

2.3.3.1.2.7.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ön Seste "v-" Türemesi

Taranan Eski Oğuz Türkçesi eserlerinde (Mecmû'atü'n-Nezâ'ir, Dede Korkut Kitabı, Kitab-ı Gunya, Gülistan Tercümesi (2), Vesîletü'l-Matâlib ve Kısas-ı Enbiyâ 2, Satır Arası İlk Kur'an Tercümesi) fiil kök veya gövdelerinde tespit edilen, az sayıdaki, ön seste v- türemesi örneği şunlardır:

vur- ~ ur "vurmak, sürmek; dövmek, vurmak; koymak, değdirmek…" < ET ur- "vurmak, taşa yazmak, hâkketmek" (KT G11 s. 22) < *AT ūr- "vurmak" (ATAUÜ s. 261): vur-a, vur-dı, ur-sa, vur-duñ, ur-up, vur-urdı, ur-dı, vur-maġa, ur-duḳ (KG 11b.13 s. 285, KG 149a.7 s. 386, KG 131a.13 s. 374, GT 2 18b-9 s. 146, GT 2 62a-13 s. 211, TİKT[304] 170a/12 s. 407, TİKT 48b/12 s. 204, SAİKT 485b/2 s. 276, SAİKT 275a/6 s. 197).

vurunıl- "vurulmak" < ET ur- "vurmak, taşa yazmak, hâkketmek" (KT G11 s. 22) < *AT ūr- "vurmak" (ATAUÜ s. 261):vurınıl-dı (SAİKT 63a/2 s. 114).

2.3.3.1.3. Tarihî Türk Lehçelerinde Ön Seste "h-" Türemesi

Standart Türkiye Türkçesindede ön seste (veya söz içinde) bulunan h- sesi genellikle Türkçeye özgü olmayan, ya dilimize yabancı dillerden girmiş kelimelerde karşılaşılan veya bazı istisnai durumlarda (yansıma sözcüklerde veya bazı ses değişmeleri sonucu "ör. k > h değişmesi gibi") karşımıza çıkan bir ses olarak tanıtılmaktadır. Ancak Nicolas Poppe ve Gerhard Doerfer'in bu konudaki çalışmaları konuya farklı bir boyut kazandırmış ve Türkçede aslî bir h- sesinin varlığını tartışma konusu yapmıştır. Özellikle G. Doerfer'in Halaççadaki ön seste bulunan h- sesini izahında kullandığı yöntem aksi görüşlere rağmen Türkoloji dünyasında kendisine çok sayıda taraftar bulmuştur. Doerfer, Halaççа bir çok kelimede görülen h- sesini

[304] Muhammet Yelten (1998), Şirvanlı Mahmud, Târih-i İbn-i Kesîr Tercümesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük), TDK Yayınları, Ankara.

Poppe'nin daha önce belirttiği Ana Altaycadaki kelime başı *p- sesine bağlamıştır. Altay dilleri teorisini savunan Türkologların oluşturduğu bu bilim insanlarına göre Ana Altaycada bulunan ön ses *p-'si; Moğolca ve Tunguzcada h- ve f-'ye dönüşürken Türk dilinde ise önce h-'ye dönüşmüş sonra da düşerek ø- olmuştur. İşte Doerfer, Halaççada görülen bu h- seslerini Ana Altaycadaki *p- sesinin karşılığı/devamı olarak göstermiştir. Doerfer, bu sesin Türkçenin en eski yazılı metinleri olan Yazıtlar'da görülmemesini ise Halaççanın daha eskicil bir dil olmasına bağlamıştır. Doerfer, ayrıca Orhun Yazıtları'nda h- sesini karşılayan bir harfin kullanılmamış olmasının bu devirde h-sesinin hiç olmadığı anlamına da gelmeyeceğini bir varsayım olarak iddia etmektedir: "İlk önce şunu göz önünde bulundurmalıyız: Orhun Yazıtları'nda h-' nın yazılmamış olması h-' nın söyleyişte de bulunmadığı anlamına gelmez. Burada koşut bir duruma değinmek gerekiyor: Mongol yazısı Uygur yazısından alınmadır. Uygur yazısında h- için bir işaret yoktu. Bu yüzden Mongol yazısı da ilk önceleri h- için bir işaret tanımamaktaydı (böyle bir işaret sonradan, özellikle Sanskrit terimleri yazabilmek için yazıya sokulmuştur). Bununla birlikte 13-15.yüzyıllardaki Mongol dilinin (en eski Mongol metinlerinin dilinin) h-'yı tanıdığını kesinlikle biliyoruz…

Peki, aynı durum neden Eski Türkçe runik yazı için de geçerli olmasın. Eski Türkçenin runik yazısı herhalde Sogutlarca kullanılmış olan bir Aramî alfabesinden alınmadır, bunun için Clauson'un Acta Orientalia 32 (1970), 51-76'daki yazısına bk. Sogutça ise h-'yı tanımıyordu, Eski Farsça h- bu dilde ø olmuştu, bu yüzden Eski Farsça hapta 'yedi' = Orta Fars. Haft, fakat Sogut. 'βt (=bugünkü Yagnobi aft), Harezm Türkçesinde de 'βd, daha bir çok tanıkta böyledir. Uygur alfabesi de Sogut alfabesinden alınma olduğundan Uygur yazısında da h- yoktur. Demek oluyor ki, Eski Türkçe Runik alfabede bir h- bulunmaması, Mongol alfabesinde benzerini gördüğümüz gibi yalnız bir yazım sorunu olabilir, gerçekte ise h- söylenmiş olabilir.

Ancak, bu son söylenilenler yalnızca bir olasılıktır; Eski Türkçede gerçekten h-'nın var olduğu konusunda bir tanıt olmaktan uzaktır." [305] Dolayısıyla Doerfer'e göre Türkçede ön seste karşımıza çıkan h-'ler türeme değil aslî seslerdir.

Gürer Gülsevin "Türk Dilinde Kelime Başı Ünsüzü Üzerine" başlıklı makalesinde Doerfer'in bu görüşlerine değinmiş ve bu tespitlerin bir kısmını haklı bulmakla beraber Halaççadaki ön sesteki bütün h-'lerin *Ana Altayca p-'den gelmiş olmasının mümkün olmadığını çeşitli örneklerle geniş bir şekilde izah etmiştir.

[305] Gerhard Doerfer (1973-1974), s. 9.

Gülsevin, makalesinin bir bölümünde Doerfer'in çalışmasını şu bakımlardan eksik bulur: "…Bugün Hal. üzerinde yapılacak bir araştırmada kullanılacak malzemenin ekserisi, Doerfer'den gelir. S. Tezcan ile birlikte Hal.'nın bir sözlüğünü de yayınlayan G. Doerfer, daha 1940 yılında Minorsky'nin işâret ettiği kelime başı h'leri üzerinde özellikle durmuş ve konu ile ilgili 'kesin yorum ve kurallar' getirmiştir. (Örnek olarak; Hal. ≠ h'ler Ana Türkçe ≠*p'den gelir. Hal.'da ≠h'ler sporadik değildir. Hal.'da ≠h'ler 'katınçsızdır'. Bir yerde ≠h'li olan kelime, hiçbir yerde ≠ø'lı değildir. Hal.'da protez ≠h yoktur…vb.). Ancak, malzemenin içine iyice girildiğinde, Doerfer'in Hal. ≠h'ler hakkında birçok tutarsızlıkları olduğu görülür. Büyük bir ihtimam ile yanaştığı ≠h'ler konusunda hiç bir 'katışıklık, protez, düşme …vs' gibi dil hadisesini kabul etmeyen bilginin, tespit ettiği kurallarda, âdetâ bir 'seçmelik' ve 'görmezden gelme' dikkati çekmektedir. Bir yerde verilen bir kural için sıralanmış örnekler, başka bir yerde başka bir kural için değiştirildiği gibi, farzedilen kuralın dışında kalabilecek örnekler, 'Halaççada yoktur' diye atlanmıştır. 'Halaççada yoktur' diye atlanan bu tür örneklerden bir kısmının Minorsky'de (hatta Doerfer'in kendisine ait başka yazılarında) görülmesi, kullandığım (ve bugüne kadar kullanılagelen) malzemenin sıhhati hakkında şüphe doğurmaktadır…"[306] Gülsevin bu görüşünü bir başka makalesinde ise somutlaştırmış ve Türkiye Türkçesinde Türkçe asıllı kelimelerin başında görülen h- seslerini, zaman zaman tarihî gelişmelerden de örnekler vererek, şu başlıklar altında izah etmiştir: "**1.**≠ *h* < ≠ *k-* **2.**≠ *h-* < ≠ *g-* **3.**≠ *h-* < ≠ **p-* **4.** ≠ *h-* < ≠ *s-* **5.**≠ *h-* < ≠ *y-* **6.**≠ *h- Yansıma Kelimelerde* **7.**≠ *h- Ön türeme*"[307]

Talat Tekin ise söz başında karşılaşılan h- sesi için N. Poppe'nin "Altay Dillerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi"nde ileri sürdüğü Türkçede görülen söz başı h-seslerinin Ana Altaycada varsayılan *p-'den gelmiş olduğuyla ilgili görüşünü kısmen kabul etmekle birlikte (Tekin bu konuda Poppe'nin verdiği 4 örnekten üçünü "Tar. hār- 'yorulmak, bitkin hale gelmek' ; Özb. hükiz 'öküz' ve Çağ. hürük- 'ürkmek' " inandırcı bulmaktadır.) özellikle bugün çeşitli Türk yazı dillerinde görülen söz başı h- seslerini bununla izah etmenin mümkün olmadığını söylemektedir. Tekin, bu söz başı h-seslerinin büyük bir kısmının aslî uzun ünlünün kaybolması sonucu ortaya çıkan seslik

[306] Gürer Gülsevin [1992] (1987), s. 174-175.
[307] Gürer Gülsevin [2003] (2001), "Türkiye Türkçesi Ağızlarında # h Sesi Üzerine", TDAY Belleten, C: I-II, S: 44, Ankara, s. 129.

iz olduğu görüşündedir: “Bizce, bu örneklerin büyük bir kısmında, söz başındaki h-sesinin aslî uzun ünlünün etkisiyle türemiş olduğu söylenebilir.”[308]

2.3.3.1.3.1. Köktürkçede Ön Seste “h-” Türemesi

2.3.3.1.3.1.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ön Seste “h-” Türemesi

Orhon Türkçesi metinlerinde (yazıtlarda) “h” ünsüz fonemi kullanılmadığı için “h” fonemi taşıyan bir kelimeye rastlanmamaktadır. Dolayısıyla isim soylu kelimelerin başında (veya içinde/sonunda) bir “h-” ünsüz türemesinden bahsetmek mümkün değildir.

2.3.3.1.3.1.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ön Seste “h-” Türemesi

Orhon Türkçesi metinlerinde (yazıtlarda) “h” ünsüz fonemi kullanılmadığı için “h” fonemi taşıyan bir kelimeye rastlanmamaktadır. Dolayısıyla fiil soylu kelimelerin başında (veya içinde/sonunda) bir “h-” ünsüz türemesinden bahsetmek mümkün değildir.

2.3.3.1.3.2. Eski Uygur Türkçesinde Ön Seste “h-” Türemesi

2.3.3.1.3.2.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ön Seste “h-” Türemesi

Taranan Uygur Türkçesi eserlerinde (*Altun Yaruk, Altun Yaruk Sudur, Üç İtigsizler, Irk Bitig ve İyi ve Kötü Prens Öyküsü)* “h-/ẖ-” fonemi ile başlayan tüm isimler ya alıntı ya da ḳ > h/ẖ değişmesiyle karşımıza çıkmakta olup bunlarda bir “h-” türemesinden bahsetmek mümkün değildir.

2.3.3.1.3.2.1.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ön Seste “h-” Türemesi

Taranan Uygur Türkçesi eserlerinde (*Altun Yaruk, Altun Yaruk Sudur, Üç İtigsizler, Irk Bitig ve İyi ve Kötü Prens Öyküsü)* “h-/ẖ-” fonemi ile başlayan tüm fiiller ya alıntı ya da ḳ > h/ẖ değişmesiyle karşımıza çıkmakta olup bunlarda bir “h-” türemesinden bahsetmek mümkün değildir.

[308] Talat Tekin (1975), s. 214.

2.3.3.1.3.3. Karahanlı Türkçesinde Ön Seste "h-" Türemesi

2.3.3.1.3.3.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ön Seste "h-" Türemesi

Taranan Karahanlı Türkçesi eserlerinden Divanü Lûgat-it-Türk'te iki isimde söz başında h- türemesi görülmektedir:

hana "ana, anne" (Xotan ve Kençek dillerince) < ET ana "ana, anne" (EUTS s. 10): hana (DLT I s. 32-29).

hata "ata, baba" (Xotan ve Kençek dillerince) < ET ata "baba" (EUTS s. 16): hata (DLT I s. 32-29).

Ancak Kaşgarlı bu kelimelerin başındaki h- sesini izah ederken şu tespitlerde bulunmaktadır: "Xotanlılarla Kençekliler kelimenin önünde bulunan الف leri (ه h)ye çevirirler. Türk dilinde bulunmıyan bir harfi kattıkları için biz onları Türk saymıyoruz. Türkler "baba"ya "آتا ata", Xotanlılarla Kençekliler "هتا hata", Türkler "ana"ya "آنا ana", onlar "هنا hana" derler."[309] Dolayısıyla bu kelimelerde söz başında karşılaştığımız h-foneminin ünsüz türemesi olup olmadığı tartışmalıdır. Bu kelimelerdeki ön ses h-si türeme olsa bile bu uzun ünlünün tesiriyle değil, yabancı bir dilin etkisiyle meydana gelmiş olmalıdır. Dönem eserlerinde karşımıza çıkan diğer ön ses h-'leri ise ya alıntı ya da ḳ > h değişmesiyle ortaya çıkmaktadırlar.

2.3.3.1.3.3.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ön Seste "h-" Türemesi

Taranan Karahanlı Türkçesi eserlerinde (Divanü Lûgat-it-Türk, Kutadgu Bilig ve Atebetü'l-Hakayık) fiil kök veya gövdelerinde ön seste bir "h-" türemesi tespit edilmemiştir.

2.3.3.1.3.4. Harezm Türkçesinde Ön Seste "h-" Türemesi

2.3.3.1.3.4.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ön Seste "h-" Türemesi

Taranan Harezm Türkçesi eserlerinde (Mukaddimet'ül- Edeb, Nehcü'l- Ferâdîs, Mu'înü'l-Mürîd, Kısasü'l-Enbiyâ ve Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsiri) isim kök veya gövdelerinde ön seste bir "h-" türemesi tespit edilmemiştir. Dönem eserlerinde ön seste karşılaşılan h-'lerin büyük bir kısmı alıntı kelimelerden az bir kısmı da ḳ > h değişmesiyle ortaya çıkan kelimelerden oluşmaktadır.

---

[309] Besim Atalay (Çeviren) (A) (1998), s. 32.

2.3.3.1.3.4.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ön Seste "h-" Türemesi

Taranan Harezm Türkçesi eserlerinde (Mukaddimet'ül- Edeb, Nehcü'l- Ferâdîs, Mu'înü'l-Mürîd, Kısasü'l-Enbiyâ ve Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsiri) fiil kök veya gövdelerinde ön seste bir "h-" türemesi tespit edilmemiştir. Dönem eserlerinde ön seste karşılaşılan h-'lerin büyük bir kısmı alıntı kelimelerden az bir kısmı da ḳ > h değişmesiyle ortaya çıkan kelimelerden oluşmaktadır.

2.3.3.1.3.5. Kıpçak Türkçesinde Ön Seste "h-" Türemesi

2.3.3.1.3.5.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ön Seste "h-" Türemesi

Taranan Kıpçak Türkçesi eserlerinde (İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn, ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye, Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî, Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Gülistan Tercümesi) isim kök veya gövdelerinde ön seste tespit edilen tek "h-" türemesi örneği vardır:

hayva/heyve[*] "ayva" < Krh. awya "ayva" (DLT I s. 114-8): hayva, heyve (EDMFLT 5a/16 s. 11, EDMFLT 5a/16 s. 12).

2.3.3.1.3.5.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ön Seste "h-" Türemesi

Taranan Kıpçak Türkçesi eserlerinde (İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn, ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye, Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî, Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Gülistan Tercümesi) fiil kök veya gövdelerinde ön seste "h-" türemesi örneği tespit edilmemiştir.

2.3.3.1.3.6. Çağatay Türkçesinde Ön Seste "h-" Türemesi

2.3.3.1.3.6.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ön Seste "h-" Türemesi

Taranan Çağatay Türkçesi eserlerinde (Mevlâna Sekkâkî Divanı, Bâbür Dîvânı, Şecere-i Terâkime, Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve, Muhakemetü'l-Lugateyn…) isim kök veya gövdelerinde ön seste bir "h-" türemesi tespit edilmemiştir.

2.3.3.1.3.6.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ön Seste "h-" Türemesi

Taranan Çağatay Türkçesi eserlerinde (Mevlâna Sekkâkî Divanı, Bâbür Dîvânı, Şecere-i Terâkime, Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve, Muhakemetü'l-

[*] Birçok araştırmacı tarafından h- ön türemesi örneği olarak gösterilen bu kelimedeki ön ses h-yi Gürer Gülsevin Ana Altaycadaki *p-den gelişen ses olarak göstermiştir (bk. Gürer Gülsevin [2003] (2001), s. 134-135).

Lugateyn…) fiil kök veya gövdelerinde ön seste görülen "h-" türemesine yalnızca bir örnekte rastlanmıştır:

hür- "ürmek, havlamak, üflemek" < ET ür- "ürmek, havlamak; kabartmak, üflemek…" (EUTS s. 178) < *AT ür̄- "ürmek, ürümek" (ATAUÜ s. 270): hür-eyin (BD 97/1 s. 175).

2.3.3.1.3.7. Eski Oğuz Türkçesinde Ön Seste "h-" Türemesi

2.3.3.1.3.7.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ön Seste "h-" Türemesi

Taranan Eski Oğuz Türkçesi eserlerinde (Mecmû'atü'n-Nezâ'ir, Dede Korkut Kitabı, Kitab-ı Gunya, Gülistan Tercümesi (2), Vesîletü'l-Matâlib ve Kısas-ı Enbiyâ 2, Satır Arası İlk Kur'an Tercümesi, Târih-i İbn-i Kesîr Tercümesi) isim kök veya gövdelerinde ön seste bir "h-" türemesi tespit edilmemiştir.

2.3.3.1.3.7.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ön Seste "h-" Türemesi

Taranan Eski Oğuz Türkçesi eserlerinde (Mecmû'atü'n-Nezâ'ir, Dede Korkut Kitabı, Kitab-ı Gunya, Gülistan Tercümesi (2), Vesîletü'l-Matâlib ve Kısas-ı Enbiyâ 2, Satır Arası İlk Kur'an Tercümesi, Târih-i İbn-i Kesîr Tercümesi) fiil kök veya gövdelerinde ön seste bir "h-" türemesi tespit edilmemiştir.

2.3.3.2. Tarihî Türk Lehçelerinde İç Seste (Kelime/Sözcük İçinde) Ünsüz Türemesi

Tarihî Türk Lehçelerinde isim veya fiillerde görülen iç ses ünsüz türemesi "yardımcı ünsüz", "bağlayıcı ünsüz", "kaynaştırma ünsüzü" vb. terimlerle ifade edilen ve kelimelere ek getirilmesi sırasında oluşan boşluğu doldurma göreviyle karşımıza çıkan –y- ve –n- seslerinin ortaya çıkışı şeklindedir. "…Yardımcı ses, söz yapım veya çekiminde, söz kök ve gövdelerine yapımlık veya çekimlik bağlı birimler getirirken, söyleyiş sıkıntısını gidermek için bu birimler arasına giren ünlü veya ünsüzdür. Türkçe, yardımcı ses olarak dar ünlüler *ı, i, u, ü* ile *y* ve *n*[*] (iyelik eklerinden sonra) seslerini

[*] 3.Tekil şahıs iyelik ekiyle isim hal ekleri arasına giren bu –n- ünsüzü "zamir n'si" olarak da bilinmektedir. Bazı bilim insanları bu sesi bağlayıcı ünsüz olarak görürken bazıları da –y- ünsüzünden farklı bir yapıda ve görevde telakki etmekte ve bağlayıcı ünsüz olarak görmemektedir. Mesela Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun "n" sesini bağlayıcı ünsüz olarak görmeyenlerdendir. (ayrıntılı bilgi için Ercilasun'un "Makaleler I" adlı yayınındaki "Türkiye Türkçesinde Yardımcı Ses" makalesine bakılabilir) [Ahmet Bican Ercilasun (2014), Makaleler 1, "Türkiye Türkçesinde Yardımcı Ses", Akçağ Yayınları, Ankara, s. 347-352.]. Bunun zıttını savunanlara ise Prof. Dr. Muharrem Ergin örnek gösterilebilir. Ergin bu sesi: "Bu n sesi aslında pronominal n, yani zamir n'si, zamir çekimlerinde de görülen türeme n sesidir.

kullanır."[310] İşte Tarihî Türk Lehçelerinde iç seste karşımıza çıkan ünsüz türemesi örneklerinin tamamı bu bağlayıcı ünsüzlerdir.

2.3.3.2.1. İç Seste (Kelime/Sözcük İçinde) -y-/-n- Türemesi

2.3.3.2.1.1. Köktürkçede İç Seste (Kelime/Sözcük İçinde) -y-/-n- Türemesi

"Eklenmede yan yana gelen iki ünlü arasındaki boşluk /y/ türemesi ile giderilir. Bu /y/ türemesi eski verme-bulunma durum eki {+A}nın *bir(i), *kurı ve *yır(ı) sözcüklerine eklemlenmesinde görülür."[311] Ayrıca 3.tekil ve çoğul iyelik eklerinin (+sı/+si) bazı kullanımında da iç seste bir –n- türemesi görülmektedir. "Üçüncü kişi iyelik ekinin yalın durumda görülmeyen, fakat bu eki almış sözcüğe ad çekim ekleri eklendiğinde beliren bir son ses /n/ ünsüzü vardır."[312] Burada meydana gelen türemelerin, gerek isimlerde gerekse fiillerde, bağlayıcı ünsüzlerin (yardımcı ünsüz/kaynaştırma ünsüzü vs.) ortaya çıkmasıyla meydana geldiği görülmektedir:

2.3.3.2.1.1.1. Köktürkçede İsimlerde İç Seste (Kelime/Sözcük İçinde) -y-/-n- Türemesi

agısıña (agı+sı+ ñ+a; agı: ipekli kumaş): agısıña (KT G6 s. 20).

bir(i)ye (biri+y+e) (güneyde): bir(i)ye ([ş(a)d(a)pıt] b(e)gl(e)r…) (KT G1 s. 20).

kur(ı)ya (kurı+y+a) (batıda): kur(ı)ya (kün b(a)ts(ı)kd(a)kı sog(u)d…) (KT K12 s. 38).

törüsinçe (töri+si+n+çe; törü:töre, sözlü yasa; tören, merasim): törüsinçe (KT D13 s. 26).

yır(ı)ya (yırı+y+a) (kuzeyde): yır(ı)ya (t(a)rk(a)t buyruk b(e)gler…) (KT G1 s. 20).

Fakat Türkçenin bilinen devirlerinden bugüne kadar hep yardımcı ses karakterini taşımıştır. Öyleki bugün konuşma dilinde y'nin bile yerine geçmeğe başlamıştır: ayağıyla yerine ayağınla gibi. [Muharrem Ergin (1980, s. 146)" yardımcı ses (bağlayıcı ünsüz) olarak izah etmektedir. Ancak biz bu tartışmalara girmeden genel olarak kabul gördüğü gibi bu sesi bir bağlayıcı ünsüz olarak değerlendirdik.

[310] Günay Karaağaç (2010), s. 96.

[311] Talat Tekin (2000), s. 79.

[312] Talat Tekin (2000), s. 104.

2.3.3.2.1.1.2. Köktürkçede Fiillerde İç Seste (Kelime/Sözcük İçinde) -y-/-n- Türemesi

Yazıtlarda "asıl eylemle aynı zamanda işlenen bir eylemi ifade…"[313] eden -yU zarf-fiil ekindeki "y" ünsüzü de bağlayıcı ünsüz göreviyle ortaya çıkmış bir ünsüz türemesi olmalıdır. Çünkü bu dönemde aynı görevle kullanılan -A, -I ve -U zarf-fiil ekleri ünsüzle biten fiillere gelirken -yU zarf-fiil eki ünlüyle biten fiillere gelmektedir. Bu da bu ekteki "y" ünsüzünün boşluk doldurmak amacıyla türemiş bağlayıcı bir ünsüz olduğunun açık bir delilidir. Aynı durum geniş zaman eki -ur/-ür'de de karşımıza çıkmaktadır. Bu ek de ünlü ile biten fiillere getirildiğinde -y- türemesiyle -yur, -yür şeklinde kullanılmaktadır. Konuyla ilgili bazı örnekler şunlardır:

başlayu (başla-y-u/ başla-: liderlik etmek, başta olmak): başlayu (KT K11 s. 38).

oplayu (opla-y-u/ opla-: atılmak, kendini tutamamak): oplayu (teg-) (KT K2 s. 37).

öyür (ö-y-ür/ ö-: bilmek, akıl etmek, düşünmek) < *AT. ȫ- "düşünmek, anlamak (ATAUÜ s. 267)": öyür (ermiş) (KT G5 s. 20).

sıyu (sı-y-u/ sı-:kırmak) < *AT. sī- "kırmak, bozmak, tahrip etmek (ATAUÜ s. 257)" : sıyu (ur-) (KT D36 s. 34).

yaşayur (yaşa-y-ur/ yaş+a-: yaşamak): yaşayur (erti) (KT K2 s. 37).

2.3.3.2.1.2. Eski Uygur Türkçesinde İç Seste (Kelime/Sözcük İçinde) -y-/-n- Türemesi

2.3.3.2.1.2.1. Eski Uygur Türkçesinde İsimlerde İç Seste (Kelime/Sözcük İçinde) -y-/-n- Türemesi

Tezimizde esas alınan Uygur Türkçesi eserlerinde (*Altun Yaruk, Altun Yaruk Sudur, Üç İtigsizler, Irk Bitig ve İyi ve Kötü Prens Öyküsü)* isimlerde 3.tekil şahıs iyelik eki +sı/+si ve 3.çoğul şahıs iyelik eki +ları/+leri eklerinden sonra isim hal eklerinden birisinin gelmesi durumunda arada bir –n- bağlayıcı ünsüzünün (zamir n'si) türediği bir çok örnek tespit edilmiştir. Aşağıda bunlardan bazıları örnek olarak verilmiştir:

adasınta (ada+sı+n+ta; ada: sıkıntı, zorluk): adasınta (AY 414/12 s. 240).

atalarınga (ata+ları+n+ga; ata: baba): atalarınga (AY 605/11 s. 319).

[313] Talat Tekin (2000), s. 175.

belgüsinge (belgü+si+nge; belgü: iz, işaret, alamet): belgüsinge (AY 43/10 s. 85).

edgüsintin (edgü+si+n+tin, edgü: iyi, en iyi): edgüsintin (AY 237/2 s. 162).

enüklerinte (enük+leri+n+te; enük: hayvan yavrusu): enüklerinte (AY 643/1 s. 335).

inisinge (ini+si+n+ge; ini: küçük erkek kardeş): inisinge (AY 611/7 s. 322).

karşısınta (karşı+sı+n+ta; karşı: karşı taraf; kavga; saray): karşısınta (AY 528/5 s. 286).

öngresinte (öngre+si+n+te; öngre: önce, evvelce, vaktiyle): öngresinte (AY 557/15 s. 299).

özleringe (öz+leri+n+ge; öz: kendi, özü, vücut): özleringe 217/20 s. 153).

urısınga (urı+sı+n+ga; urı: oğul, genç erkek, delikanlı): urısınga (AY 34h/23 s. 78).

2.3.3.2.1.2.2. Eski Uygur Türkçesinde Fiillerde İç Seste (Kelime/Sözcük İçinde) -y-/-n- Türemesi

Köktürkçede olduğu gibi Eski Uygur Türkçesi metinlerinde de –yU zarf-fiil ekindeki ve geniş zaman eki -ur/-ür'ün –yur, -yür kullanımındaki –y- ünsüzü boşluk doldurma göreviyle ortaya çıkmış bağlayıcı ünsüz olarak türemiş bir ünsüz olarak kullanılmaktadır. Aşağıda bununla ilgili bazı örnekler verilmiştir:

aşayur (aş+a-y-ur/aş+a-y-ur/aşa-: yemek, silip süpürmek; kabul etmek, almak): aşayur (AY 559/16 s. 301).

atayu (at+a-y-u/at+a-y-u/ata-: isim vermek, adlandırmak; saymak, hürmet etmek, kabul etmek): atayu (AY 190/22 s. 142).

başlayu/başlayur (başla-y-u/başla-y-ur; baş+la-y-u/baş+la-y-ur/ başla-: başlamak): başlayu, başlayuḳı, başlayur (AY 344/1 s. 207, Üİ 114a/3 s. 50, AY 565/5 s. 304).

2.3.3.2.1.3. Karahanlı Türkçesinde İç Seste (Kelime/Sözcük İçinde) -y-/-n- Türemesi

2.3.3.2.1.3.1. Karahanlı Türkçesinde İsimlerde İç Seste (Kelime/Sözcük İçinde) -y-/-n- Türemesi

Taranan Karahanlı Türkçesi eserlerinde (Divanü Lûgat-it-Türk, Kutadgu Bilig ve Atebetü'l-Hakayık) isimlerde 3.tekil şahıs iyelik ekinden sonra isim hal eklerinden birinin gelmesi durumunda bu eklerin arasında bir –n- ünsüzünün (zamir n'sinin) türediği örnekler mevcuttur:

anasında (ana+sı+n+da; ana: anne, ana): anasında (KB 2 C98/1932 s. 396).

atasınğ(ġ)a (ata+sı+n+ğa; ata: ata, baba): atasınğa (DLT II s. 120-3).

eḍgüsindin (edgü+si+n+din; edgü: iyi): eḍgüsindin (AH 378 s. 71).

usında (u+sı+n+da; u: uyku): usında (KB 2 C368/6142 s. 1016).

2.3.3.2.1.3.2. Karahanlı Türkçesinde Fiillerde İç Seste (Kelime/Sözcük İçinde) -y-/-n- Türemesi

Bundan önceki dönemlerde olduğu gibi Karahanlı Türkçesi metinlerinde de –yU zarf-fiil ekindeki ve geniş zaman eki -ur/-ür'ün –yur, -yür kullanımındaki –y- ünsüzü boşluk doldurma göreviyle ortaya çıkmış bağlayıcı ünsüz olarak türemiş bir ünsüzdür. Aşağıda bunlarla ilgili bazı örnekler verilmiştir:

ağırlayu (ağır+la-y-u/ ağırla-: değer vermek, ikram ve ihsanda bulunmak, ağırlamak): ağırlayu (KB 2 B397/5539 s. 924).

beḍüyür (beḍü-y-ür/ beḍü-: büyümek): beḍüyür (KB 2 B437/6110 s. 1010).

kizleyü/kizleyür (kizle-y-ü/kizle-y-ür; kizle-: gizlemek): kizleyü, kizleyür (DLT I s. 100-8, AH 118 s. 49).

oynayu (oyna-y-u/ oyna-: oynamak):oynayu (DLT I s. 225-28).

ti(ė)yü/tiyür (ti-y-ü/ti-y-ür; ti-: demek): tėyü, tiyür (DLT III s. 233-15, KB 2 C345/5786 s. 962).

2.3.3.2.1.4. Harezm Türkçesinde İç Seste (Kelime/Sözcük İçinde) -y-/-n- Türemesi

2.3.3.2.1.4.1. Harezm Türkçesinde İsimlerde İç Seste (Kelime/Sözcük İçinde) -y-/-n- Türemesi

Taranan Harezm Türkçesi eserlerinde (Mukaddimet'ül- Edeb, Nehcü'l- Ferâdîs, Mu'înü'l-Mürîd, Kısasü'l-Enbiyâ ve Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsiri) 3.tekil şahıs iyelik eki +sı/+si ve ve 3.çoğul şahıs iyelik eki +ları/+leri eklerindensonra isim hal eklerinden birinin gelmesi durumunda bu eklerin arasında bir –n- ünsüzünün (zamir n'sinin) türediği örnekler mevcuttur. Aşağıda bununla ilgili bazı örnekler verilmiştir:

anasındın/anasınġa (ana+sı+n+dın/ana+sı+n+ġa; ana: ana, anne): anasındın, anasınġa (KE I 126v17 s. 178, NFBB 170-9 s. 117).

atalarınġa (ata+ları+n+ġa; ata: baba; ata ced): atalarınġa (NFBB 112-11 s. 80).

ėkisinge/ikkisindin (ėki+si+n+ge/ikki+si+n+din; ėki/ikki: iki, iki sayısı): ėkisinge, ikkisindin (KE I 123v4 s. 173, MM 8b/7-456 s. 18).

ilgerüsinde (ilgerü+si+n+de; ilgerü: ön taraf, ileri; doğu): ilgerüsinde (KE I 218v12 s. 313).

ḳapuġlarında (ḳapuġ+ları+n+da; ḳapuġ: kapı; hizmet): ḳapuġlarında (NFBB 89-1 s. 65).

ortasındın/ortasında (orta+sı+n+dın, orta+sı+n+da; orta: orta): ortasındın, ortasında (KE I 162r11 s. 230, ME 185-1 s. 70).

tepesiŋe/tepesinde (tepe+si+ŋ+e, tepe+si+n+de; tepe/tepe: tepe, zirve; baş): tepesiŋe, tepesinde (KE I 15v19 s. 22, OABKTSV s. 262).

2.3.3.2.1.4.2. Harezm Türkçesinde Fiillerde İç Seste (Kelime/Sözcük İçinde) -y-/-n- Türemesi

Bundan önceki dönemlerde olduğu gibi Harezm Türkçesi metinlerinde de –yU zarf-fiil ekindeki ve geniş zaman /sıfat-fiil geniş zaman eki -ur/-ür'ün –yur, -yür kullanımındaki –y- ünsüzü boşluk doldurma göreviyle ortaya çıkmış bağlayıcı ünsüz olarak türemiş bir ünsüzdür. Bu dönem eserlerinde ayrıca sınırlı sayıda örnekte "-p, -Ip, -Up" zarf-fiil eki ünlü ile biten bir bir fiile geldiği zaman yine araya "-y-" bağlayıcı ünsüzü gelmektedir. Yine Kısasü'l-Enbiyâ'daki bir örnekte (**ağırlayanda**) sıfat-fiil eki

"-Gan, -ḳan" eklerinin başındaki ünsüz düşerken arada bir –y- bağlayıcı ünsüzü türemiştir. Aşağıda bunlarla ilgili bazı örnekler verilmiştir:

ağırlayan(da)/ağırlayur (ağırla-y-an/ ağırla-y-ur, ağırla-: ağırlamak, misafir etmek, hürmet etmek…): ağırlayur (erdi), ağırlayanda (NFBB 429-8 s. 298, KE I 127r14 s. 178).

isteyü/isteyür(ler) (iste-y-ü/iste-y-ür(ler); iste-: aramak; istemek): isteyü, isyeyür(ler), isteyü (tur-), isteyü (bar-) (KE I 57r19 s. 79, NFBB 171-1 s. 118, ME 133-5 s. 58, OBKTSV s. 138).

ḳartayıp (ḳarta-y-ıp; ḳarta-: ihtiyarlamak, yaşlanmak): ḳartayıp (erdi) (KE I 194r5 s. 276).

2.3.3.2.1.5. Kıpçak Türkçesinde İç Seste (Kelime/Sözcük İçinde) -y-/-n- Türemesi

Taranan Kıpçak Türkçesi eserlerinden özellikle Gülistan Tercümesi'ndeki birkaç örnekte fiil kök veya gövdelerinde –yU zarf-fiil ekindeki ve geniş zaman /sıfat-fiil geniş zaman eki -ur/-ür'ün –yur, -yür kullanımındaki –y- ünsüzü boşluk doldurma göreviyle ortaya çıkmış bağlayıcı ünsüz olarak türemiş bir ünsüzdür. Yine, isimlerde 3.tekil şahıs ve 3.çoğul şahıs iyelik eklerinden sonra hal ekleri geldiğinde bağlayıcı ünsüz göreviyle –n- ünsüzünün (zamir n'si) türediği görülmektedir.

2.3.3.2.1.5.1. Kıpçak Türkçesinde İsimlerde İç Seste (Kelime/Sözcük İçinde) -y-/-n- Türemesi

Kıpçak Türkçesi eserlerinde isimlerde 3.tekil şahıs ve 3.çoğul şahıs iyelik eklerinden sonra hal ekleri geldiğinde bağlayıcı ünsüz göreviyle –n- ünsüzünün (zamir n'si) türediği görülmektedir. Aşağıda bunlarla ilgili bazı örnekler verilmiştir:

anasına/anasından (ana+sı+n+a, ana+sı+n+dan; ana: ana, anne): anasına, anasından (GT 273/5 s. 136, İMVS 366a/3 s. 381).

arḳalarına/ arḳasına (arḳa+ları+n+a, arḳa+sı+n+a; arḳa: sırt, arka): arḳalarına, arḳasına (İMVS 74b/8 s. 190, GT 205/13 s. 102).

barmaḳlarından (barmaḳ+ları+n+dan; barmaḳ: parmak): barmaḳlarından (İMVS 127a/1 s. 221).

ḳayġusından (ḳayġu+sı+n+dan; ḳayġu: kaygı, endişe, tasa): ḳayġusından (GT 270/7 s. 134).

uyḳusında (uyḳu+sı+n+da; uyḳu: uyku): uyḳusında (GT 105/12 s. 52).

yanlarından (yan+ları+n+dan; yan: kenar, taraf, yan): yanlarından (İMVS 186b/4 s. 260).

2.3.3.2.1.5.2. Kıpçak Türkçesinde Fiillerde İç Seste (Kelime/Sözcük İçinde) -y-/-n- Türemesi

besleyürge (besle-y-ür-ge): besleyürge (GT 266/5 s. 132).

diyü (di-y-ü): diyü (GT 125/10 s. 62).

2.3.3.2.1.6. Çağatay Türkçesinde İç Seste (Kelime/Sözcük İçinde) -y-/-n- Türemesi

2.3.3.2.1.6.1. Çağatay Türkçesinde İsimlerde İç Seste (Kelime/Sözcük İçinde) -y-/-n- Türemesi

Taranan Çağatay Türkçesi eserlerinde (Mevlâna Sekkâkî Divanı, Bâbür Dîvânı, Şecere-i Terâkime, Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve, Muhakemetü'l-Lugateyn…) sadece ünlü ile biten bir isim örneğinde (**su**) 3.tekil şahıs iyelik ekinin (+I) kullanımında kelime kökü ile ek arasında bir –y- ünsüzünün türediği tespit edilmiştir. Aynı kelimede iyelik eki +I ile hal eki arasında da bir bağlayıcı ünsüz –n- türemiştir. Bu –n- türemesini iyelik eki +I'dan sonra bir hal eki geldiğinde sıklıkla görmekteyiz. Ayrıca dönem eserlerinde yönelme hal eki olarak +ġa/+ge, +ḳa/+ke'nin yanısıra +a/+e'nin de kullanıldığını görmekteyiz Bu durumda iyelik ekli kelimelerde bu ek kullanılırken iyelik eki ile yönelme hal eki arasında bir –n- ünsüzünün (zamir n'si) türediği de görülmektedir. Yine 3.çoğul şahıs iyelik ekinden sonra bir hal ekinin gelmesi durumunda da ekler arasında bir –n- ünsüzünün türediği görülmektedir:

aġ(ı)zına (aġ(ı)z+ı+n+a; aġ(ı)z: ağız): aġ(ı)zına (ŞT 105b-15 s. 228).

atalarından (ata+ları+n+dın; ata: ata, baba): atalarından (ŞT 90b-1 s. 184).

başaḳını (başaḳ+ı+n+ı; başaḳ: başak, temren, ok ucundaki demir): başaḳını (MSD 172 s. 132).

içlerinde (iç+leri+n+de; iç: iç): içlerinde (ŞT 66b-7 s. 111).

işini (iş+i+n+i; iş: iş): işini (BD 129/29 s. 204).

suyı/suyın/suyını/suyına… (su-y-ı/su-y-ı-n/su-y-ı-nı/su-y-ı-n-a; su: su): (Çay) suyı, (Hızır) suyın, (Atıl) suyını (keçip), (Yayıḳ) suyına (keldi) (MSD 282 s. 160, BD 14/2 s. 125, ŞT 100a-4 s. 211, ŞT 100a-4 s. 211).

yağısını (yağı+sı+n+ı; yağı: düşman): yağısını (BD 132/35 s. 213).

yurtlarında (yurt+ları+n+da; yurt: ülke, vatan, yurt): yurtlarında (ŞT 85b-13 s. 169).

2.3.3.2.1.6.2. Çağatay Türkçesinde Fiillerde İç Seste (Kelime/Sözcük İçinde) -y-/-n- Türemesi

Çağatay Türkçesi metinlerinde geniş zaman* ve sıfat fiil görevinde kullanılan –ur/-ür eki ve zarf-fiil görevinde kullanılan –U ekleri ünlü ile biten bir fiile eklendiğinde kelime kök veya gövdesi ile ekler arasında bağlayıcı ünsüz göreviyle bir –y- ünsüzünün türediği tespit edilmiştir. Konuyla ilgili bazı örnekler şunlardır:

ḳapsayur (ḳapsa-y-ur; ḳapsa-: örtmek, kaplamak): ḳapsayur (MSD 593 s. 490).

oynayu (oyna-y-u; oyna-: oynamak):oynayu (MSD 534 s. 230).

tarayur(da) (tara-y-ur+da; tara-: taramak): (zülfün) tarayurda (MSD 670 s. 268).

titreyü (titre-y-ü; titre-: titremek): (ḳorḳa) titreyü (MSD 57 s. 104).

yiyü (yi-y-ü; yi-: yemek): yiyü (MSD 581 s. 242).

2.3.3.2.1.7. Eski Oğuz Türkçesinde İç Seste (Kelime/Sözcük İçinde) -y-/-n- Türemesi

Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde bağlayıcı ünsüz göreviyle ortaya çıkan –y- ve –n- ünsüzlerinin türemesine sıklıkla rastlanmaktadır.

2.3.3.2.1.7.1. Eski Oğuz Türkçesinde İsimlerde İç Seste (Kelime/Sözcük İçinde) -y-/-n- Türemesi

Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde isimlerde kelime içinde –y- ve –n- bağlayıcı ünsüzlerinin türemiş ünsüz olarak kullanıldığı çok sayıda örnek karşımıza çıkmaktadır. Bu örneklerde "Vokalle biten bir köke vokalle başlayan bir ek geldiği zaman arada bir –y- yardımcı sesi türemektedir. 3.şahıs iyelik ekleri –ı, -i, -sı, -si'den sonra isim çekim eklerinden birisi geldiği zaman da arada bir –n- yardımcı sesi türemektedir."[314] Yine

* Geniş zaman göreviyle kullanılan –ur/-ür eki, bir örnek dışında, hep ünsüzle biten kelimelere gelirken dönem eserlerinden Mevlâna Sekkâkî Divanı'ndaki "kapsayur" kelimesinde ünlü ile biten bir fiile gelmiş ve kelime gövdesi ile ek arasında bir –y- türemesi meydana gelmiştir.

[314] Muzaffer Akkuş (1995), s. 170.

3.çoğul şahıs iyelik ekinden (+ları/+leri) sonra bir hal ekinin gelmesi durumunda da ekler arasında bir –n- ünsüzünün türediği görülmektedir:

adıyıla/adlarında (ad+ı+y+ıla, ad+ları+n+da; ad: isim): adıyla, adlarında (KG 165b.15 s. 398, SAİKT178b/3 s. 159).

aġzından (aġ(ı)z+ı+n+dan; aġ(ı)z: ağız): aġ(ğ)zından (DKK I 85-3 s. 126).

araya (ara+y+a; ara: orta, ara):araya (al-) (MN 27-3 s. 45).

bunca (bu+n+ca; bunca: bu kadar, bu derece, çok):bunca (TİKT 47a/16 s. 202).

delüyi/delüsine (delü+y+i, delü+si+n+e; delü: yaman, cesur, deli dolu, deli):delüyi (DKK I 265-12 s. 230).

gėceyi/ gėcelerinde (gėce+y+i, gėce+leri+n+de ; gėce: gece):gėceyi, gėcelerinde (SAİKT 51b/7 s. 109, SAİKT 28a/3 s. 99).

ḳapusında/ḳapuyı (ḳapu+sı+n+da, ḳapu+y+ı; ḳapu:kapı): ḳapusında, ḳapuyı (SAİKT 15b/1 s. 93, VM 129a.1 s. 140).

şuyından/şuya/şuyına (şu+y+ı+n+dan, şu+y+a, şu+y+ı+n+a; şu: su): şuyından, şuya, şuyına (DKK I 205-10 s. 201, VM 46b.8 s. 117, SAİKT 416a/6 s. 251).

yarusından (yaru+sı+n+dan; yaru: yarım, yarı): yarusından (KG 49a.4 s. 312).

2.3.3.2.1.7.2. Eski Oğuz Türkçesinde Fiillerde İç Seste (Kelime/Sözcük İçinde) -y-/-n- Türemesi

Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde bazı fiil çekim eklerinin ve bazı fiilimsi eklerinin kullanımında ünlü ile biten fiil kök veya gövdelerine ünlü ile başlayan bu eklerin gelmesi durumunda kelime kök veya gövdeleri ile ekler arasında –y- ünsüzü türemektedir. Konuyla ilgili bazı örnekler aşağıda verilmiştir:

ağlayu/ağlayan/aġlayub (ağla-y-u, ağla-y-an, aġla-y-ub; aġla-: ağlamak): ağlayu, ağlayan, aġlayub (DKK I 97-2 s. 134, DKK I 206-1 s. 201, MN 28-6 s. 46).

bağışlaya/bağışlayup (bağışla-y-a, bağışla-y-up; bağışla-: bağışlamak, hediye ve ihsanda bulunmak): bağışlaya, bağışlayup (KG 158a.2 s. 393, VM 29b.1 s. 111).

diyüp/dėye (di-y-üp/dė-y-e; dė-: demek, söylemek): diyüp, dėye (KG 126a. 5 s. 370, SAİKT 26b/6 s. 98).

eylemeye/eyleyen (eyle-me-y-e, eyle-y-en; eyle-: etmek, eylemek, yapmak): eylemeye, eyleyen (KG 169b.3 s. 401, MN 10-2 s. 34).

ödeye/ödeyecegüz (öde-y-e, öde-y-ecek(g)-üz; öde-: ödemek, vermek): ödeye, ödeyecegüz (KG 77a.15 s. 334, SAİKT 579a/6 s. 312).

şıyup/şımayasın (şı-y-up, şı-ma-y-a-sın; şı-: kırmak): şıyup, şımayasın (KG 148b.11 s. 386, GT 2 73b-2 s. 228).

yalanlayup/yalanlayanlar (yalanla-y-up, yalanla-y-an-lar; yalanla-: yalan veya yalancı olduğunu söylemek): yalanlayup, yalanlayanlar (SAİKT 574a/4 s. 310, TİKT 75b/15 s. 252).

2.4. Benzeşme (Assimilation) / Ünsüz Benzeşmesi

2.4.1. Benzeşme

"Benzeşme", "benzeşim", "uyuşma", "temsil" veya "assimilation/asimilasyon" terimleriyle adlandırılan ve genel bir temayül olarak Türkçede çok sık karşılaşılan bu ses olayı ünlü ve ünsüzleri ilgilendiren tanımlar ve izahlarla karşımıza çıkar: "Kelimeler içindeki bir sesin, boğumlanma noktası veya niteliği bakımından yan yana veya aralıklı duran bir başka sesle benzer veya eş duruma getirilmesi olayı: var-dur > var-dır, o+bir > obür, pantolon > pantolon, haste > hasta, çarşanba > çarşamba, sünbül > sümbül vb."[315]; "Bir sesin söz zincirinde kendisinden önce ya da sonra gelen bir başka sesle birlikte bulunmasından doğan ve birinden öbürüne aktarım yoluyla gerçekleşen değişim (örn. Türkçede /git-di/nin /gitti/ olması). Dillerin değişim sürecinde benzeşim önemli bir yer tutar: Türkçede öyle (< o+ile), öbür (< o+bir) gibi birimler benzeşim ürünüdür."[316]; " Bir sesin çıkış yeri ve biçimi açısından bir başka sese benzer ya da eş duruma gelmesi…"[317]; "Bir gramer birliğinde bir kelimede bazan yan yana gelen veya biraz aralıklı olarak bir arada bulunan iki sesten birinin diğerine tesir ederek onu kendisine benzettiği, böylece iki sesin birbirine benzeştiği görülür. İşte bu hadiseye benzeşme denir…"[318]; "Bir gramer birliği içinde, yan yana gelen veya aralıklı olarak bir arada bulunan iki sesten biri, diğerine tesir ederek onu kendisine benzetir. Bu benzetmede sesler ya çıkış yerleri bakımından ya da çıkış tarzları bakımından birbirlerini etkiler. Yani farklı nitelikleri olan seslerin çeşitli sebeplerle birbirlerini etkileyerek aynı veya

[315] Zeynep Korkmaz (2010), s. 41.
[316] Berke Vardar (2002), s. 38.
[317] Kamile İmer, Ahmet Kocaman, A. Sumru Özsoy (2011), , s. 49.
[318] Muharrem Ergin (1980), s. 52.

ortak nitelikler kazanması olayına benzeşme denir."[319]; "…Hece kelime ve cümle içinde sesler başkaca söyleyişi kolaylaştıran yaygın bir değişikliğe, boğumlanma ve ün yönlerinden benzeşmeye tabi olurlar. Bu da konuşma organlarının sözü daha kestirme hareketlerle başarmasına imkân verir…"[320]; "Sesler, girdikleri çevrelerde anlamı değiştirmeyecek, anlamı zorlaştırmayacak ölçüde birbirinden etkilenirler. Anlamlı birimlerin diziminde, ses-birimlerin, kendilerinden önce ya da sonra gelen komşu seslerin etkisiyle, türlü biçimlerde değişikliğe uğramasına benzeşme ya da uyuşma denmektedir…"[321]; "Türkçe ya da Türkçeye ödünç olarak girmiş bir kelimedeki seslerin birbirlerine benzeşmesi olayına ses benzeşmesi denir."[322]; "Bir dil biriminde yer alan seslerin çıkış yeri veya çıkış biçimi bakımından birbirine yaklaşması, benzeşme olarak bilinir."[323]; "İki sesten birinin diğerini kendisine benzetmesi olayı, 'temsil' adı alır."[324]; "Benzeşme, birbirine yakın veya bitişik yahut uzak olan iki veya daha fazla oynaklanma hareketinin birbirine tesir icra ederek bir tek oynaklanma yeri veya yakın oynaklanma yerlerinde aynı veya benzer oynaklanma hareketleri haline girmeleri demektir. Bu tariften de anlaşılacağı üzere, burada fonem veya harfi değil, doğrudan doğruya oynaklanmayı ilgilendiren bir hâdise bahis mevzuudur."[325]; "Benzeşme iki komşu fonem arasında olur; bunlardan biri, sistem içinde en kuvvetli olanı, komşusuna kendi üyeleniş karakterlerinden birini veya bir kaçını verir, bunun neticesinde o fonem kuvvetli ve etkili komşusuna az çok benzer olur; bundan dolayı bu fonetik olaya benzeşme denilir."[326] "Benzeşme, bir sesin çıkış yeri ya da biçimi açısından bir başka sese benzer ya da eş duruma getirilmesi olayıdır."[327] Genel olarak ünlüleri ve ünsüzleri ilgilendiren "benzeşme"olayı, çeşitli ölçütlere göre sınıflandırmaya tabi tutulmaktadır. Buna göre benzeşme olayı genel olarak; benzeşen seslerin birbirlerini etkileme derecelerine göre yani meydana gelen etkinin (benzeştiren sesin benzeyen üzerindeki etkisinin) tam olup olmadığına göre: tam benzeşme, yarı benzeşme ve karşılıklı benzeşme; benzeşen seslerin birbirinde önce veya sonra oluşlarına göre, bir başka deyişle benzeştiren sesin benzeşenden önce veya sonra gelişine göre: ilerleyici

[319] Mustafa Özkan (2013), Türkiye Türkçesi-Ses ve Yazım Bilgisi-, Filiz Kitabevi, İstanbul, s. 195.
[320] Tahsin Banguoğlu (1979), s. 45.
[321] Ömer Demircan (1996), s. 71.
[322] Tuncer Gülensoy (2000), s. 329.
[323] Günay Karaağaç (2010), s. 65.
[324] M. Kaya Bilgegil (1984), s. 302.
[325] Necip Üçok (2007), s. 171.
[326] Ahmet Cevat Emre (1949), s. 17.
[327] Doğan Aksan (2003- 2.Cilt), Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim (üç cildi bir arada), TDK Yayınları, Ankara, s. 48.

benzeşme, gerileyici benzeşme; birbirini etkileyen (benzeşen) seslerin yakın veya uzak oluşlarına göre: yakın benzeşme, uzak benzeşme terimleriyle sınıflandırılmaktadır. Prof. Dr. M. Volkan Coşkun ise bu genel tanımlardan hareket etmekle birlikte farklı bir sınıflandırmaya gitmiş ve ünlü benzeşmelerini: "daralma yoluyla benzeşme, genişleme yoluyla benzeşme, düzleşme yoluyla benzeşme, yuvarlaklaşma yoluyla benzeşme, incelme yoluyla benzeşme, kalınlaşma yoluyla benzeşme ve kısalma yoluyla benzeşme"[328] ; ünsüz benzeşmelerini ise yukarıda da bahsettiğimiz gibi "Benzeşme, uzak veya yakın komşu ünsüzlerin, ağız yolu, burun yolu, tonluluk, tonsuzluk, patlayıcılık, sızıcılık, akıcılık, boğumlanma yerleri gibi bakımlardan birbirlerine benzer duruma gelmeleridir. Benzeşme; hece içi, 1.hece başı + 2.hece başı, 1.hece sonu + 2.hece başı ünsüzlerinin tam veya yarım benzer duruma gelmeleridir."[329] şeklinde genelgeçer sınıflamadan (uzak benzeşme, yakın benzeşme/tam benzeşme, yarım benzeşme gibi) hareket etmekle birlikte; "tonlulaşma yoluyla benzeşme, tonsuzlaşma yoluyla benzeşme, akıcılaşma yoluyla benzeşme, sızıcılaşma yoluyla benzeşme, patlayıcılaşma yoluyla benzeşme, dudaksıllaşma yoluyla benzeşme ve diş eti ardısıllaşması yoluyla benzeşme"[330] başlıkları altında ve benzeştiren ünsüz seslerin fonetik özelliklerine göre sınıflandırmayı tercih etmiştir.

2.4.2. Ünsüz Benzeşmesi

"İç seste yan yana iki ünsüz bulunan yerlerde veya söyleniş bakımından aynı durumda bulunan komşu kelimelerin son ve ön sesleri arasında, bazen iki ünsüzden birinin kendisine yakın boğumlanma niteliği taşıyan öteki tarafından büsbütün veya kısmen benzeştirilmesi olayı: kanbur > kambur, çenber > çember, cünbüş > cümbüş, onbir > ombir, bunlar > bunnar, karanlık > garannıḫ, türlü > tüllü, Hatice > Hacca vb."[331]; "Bir sözcükteki ünsüzler arasında görülen benzeşim. Türkçede sert ünsüzlerle biten bir sözcüğe [c], [d], [g] ünsüzlerinden biriyle başlayan bir ek getirilince bu ünsüzler de sert ünsüzlere dönüşür (örn. ekmek-ci > ekmekçi; süt-den > sütten; coş-gun > coşkun.)"[332]; "Bir kelimede yan yana bulunan ünsüzler, söyleniş bakımından birbirlerini etkilerler ve bazı değişmelere uğrarlar. Bu ses olayına ünsüz benzeşmesi denir. Bu benzeşme ya sedalılık-sedasızlık bakımından ya da çıkış yerleri bakımından

[328] M. Volkan Coşkun (2010), s. 50-55.
[329] M. Volkan Coşkun (2010), s. 94.
[330] M. Volkan Coşkun (2010), s. 94-98.
[331] Zeynep Korkmaz (2010), s. 230.
[332] Berke Vardar (2002), s. 208.

ünsüzlerin birbirlerine uyması şeklinde olur."[333]; "Bir kelime içinde bulunan ünsüzlerden birisinin, komşu ya da uzak öteki ünsüze, ton ve boğumlanma noktaları bakımından, benzemesi olayına ünsüz benzeşmesi adı verilir."[334]; "Bir kelimede yan yana gelen sesdeşler de birbirlerini etkileyerek değişime uğrayabilirler. Bu değişmeler hemen her zaman benzeşme şeklinde olup sesyolunun çeşitli yerlerinde meydana gelir. Onlardan bazıları özce kanunlara ve kurallara uygun olarak söyleyişte ve yazılışta görülür."[335]; "Süreksiz yumuşak harflerle başlayan ekler, sert harflerden sonra gelirse sertleşir. Buna ünsüzlerin benzeşmesi denir."[336] Gibi tanımlarla karşımıza çıkan ünsüz benzeşmesi hadisesi Türkçenin tarihî dönemlerinden itibaren karşımıza çıkan ve Türkçenin bir çok ses kuralına tesir eden bir ses hadisesidir. Ünsüz benzeşmesi, genel olarak sedalılık-sedasızlık yani benzeştiren ve benzeşen seslerin sedalılık bakımından benzeşmesi, ünsüzlerin çıkış noktası açısından yani boğumlanma noktası bakımından birbirini etkileyerek benzeştirmesi ve bir geniz sesinin çoğunlukla kendisinden önceki bir ağız sesini kendisi gibi bir geniz sesine benzeterek değiştirmesi şeklinde karşımıza çıkar. Karşılaşılan bu ünsüz benzeşmeleri, benzeyen ünsüz sesin benzeştiren ünsüz sesten önce veya sonra olmasına göre "ilerleyici veya gerileyici benzeşme"; yine benzeşen seslerin yan yana veya birbirlerinden uzak olmalarına göre de "yakın benzeşme veya uzak benzeşme" terimleriyle açıklanırlar.

2.4.3. Tarihî Türk Lehçelerinde Ünsüz Benzeşmesi

2.4.3.1. Köktürkçede Ünsüz Benzeşmeleri

Köktürk ve Yenisey yazıtlarında sedalı veya sedasız ünsüzlerin, ilerleyici/gerileyici, yakın/uzak ve tam/yarım benzeşme özellikleri içerisinde, kendilerinden önceki veya sonraki ünsüzleri kendilerine benzeştirmesi düzenli bir olay olarak karşımıza çıkmaz. Aynı kelime aynı eki aldığında bile bazen ünsüz benzeşmesiyle karşımıza çıkarken bazen de ünsüz benzeşmesi olmayan bir imlâyla yazılmaktadır. Mesela "derleyip toplamak" anlamındaki "**kubart-**" fiili kesin (belirli) geçmiş zaman ekiyle [-d(ım)…] iki şekilde karşımıza çıkmaktadır. Kelime, KT G10'da "**kubartdım**" şekliyle ve ünsüz benzeşmesi olmadan yazılmışken BK K7'de ise "**kubart(t)ım**" imlâsıyla ve ünsüz benzeşmesiyle yazılmıştır. Bazı durumlarda ise ünsüz

[333] Mustafa Özkan (2013), s. 218.
[334] Tuncer Gülensoy (2000), s. 329.
[335] Tahsin Banguoğlu (1979), s. 52.
[336] Tahir Nejat Gencan (2007), s. 83.

benzeşmesi hiç gerçekleşmemektedir. İşte bu yüzden aşağıda sadece ünsüz benzeşmesi gerçekleşen örnekler gösterilmiştir.

2.4.3.1.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ünsüz Benzeşmeleri

2.4.3.1.1.1. İsim Kök veya Gövdelerinde İlerleyici Yakın Benzeşme

2.4.3.1.1.1.1. /çs/ > /çç/ Benzeşmesi

Köktürkçe metinlerde "benzerlik sıfatları" türeten "+sIg" eki (aç+sıg, yıl+sıg vb.) bir örnekte eklendiği kelimenin sonundaki /ç/ foneminin /s/ fonemine benzeştirici etkisiyle tam benzeşmeyle +çıg yazılmıştır:

adınç(ç)[*]ıg "olağanüstü, harikulâde" < adınçsıg:adınç(ç)ıg (bark), adınç(ç)ıg (bediz) (KT G12 s. 22, BK K14 s. 48).

2.4.3.1.1.2. /kg/ > /kk/ Benzeşmesi

Köktürkçe metinlerde "yönelme durum eki" "+gArU" eki bazı örneklerde eklendiği kelimenin sonundaki /k/ foneminin tesiriyle "+kArU" imlâsıyla ve tam benzeşmeyle yazılmıştır:

birtük(k)erü "(hizmet) verdiği konusunda" < birtükgerü[**]: birtük(k)erü (BK D9 s. 52).

yok(k)aru "yukarı" < yokgaru: yok(k)aru (TN D25 s. 464).

2.4.3.1.1.3. /gt/ > /gd/ Benzeşmesi

Köktürkçe metinlerde isimden zarf türeten hep sedasız şekliyle kullanılan (amtı, ekinti, edgüti vb.) yapım eki +tI'nın başındaki sedasız ünsüzün bazı kelimelerde eklendiği kelimelerin sonundaki sedalı /g/ foneminin benzeştici etkisiyle sedalılaşarak "d"ye dönüştüğü böylece yarım benzeşme olayının ortaya çıktığı tespit edilmiştir:

yaraglıgdı "silahlı olarak" < yaraglıgtı: yaraglıgdı (KT D32 s. 32).

yegdi "daha iyi bir şekilde" < yegti: yegdi (kazgan-), yegdi (-da yegdi igid-) (BK D36 s. 62, KT GD s. 40).

[*] "Orhon yazıtlarında kelime içinde eklenme veya benzeşme sonucu oluşan ikiz (uzun) ünsüzler, genellikle, tek ünsüz işareti ile gösterilir…" [Talat Tekin (2010), s. 15].

[**] Aynı kelime KT D10'da "birtükgerü" imlâsıyla ve ünsüz benzeşmesi olmadan yazılmıştır.

2.4.3.1.1.1.4. /mk/ > /mg/ Benzeşmesi

Köktürkçede verme bulunma durum eki olarak kullanılan ve genellikle "+kA" ekiyle kullanılan (bu ek bazı durumlarda +A ve ŋA şekilleriyle de kullanılmaktadır) ekin başındaki /k/ sedasız fonemi bazı Yenisey Yazıtları'nda /m/ ile biten bazı kelimelere (aynı durum /m/ ile biten bütün kelimelerde görülmemektedir. Mesela; yaşımka "yaşımda", ataçımka "babacığıma", oglumka "oğluma" vb. gibi) geldiğinde bu fonemin tesiriyle sedalılaşmaktadır:

agımga "ağımda, hazinemde" < agımka: agımga (KC[337] IX/ETY s. 490).

ku(o)nçuyumga "prensesimden" < kunçuyumka: kunçuyumga (BA II[338]/ETY s. 472).

uyamga "akrabalarımdan" < uyamka: uyamga (Ç III/ETY s. 118).

2.4.3.1.1.2. İsim Kök veya Gövdelerinde İlerleyici Uzak Benzeşme

2.4.3.1.1.2.1. /b-m/ > /b-b/ Benzeşmesi

Yazıtlarda bir kelimede ilerleyici uzak benzeşme özelliği taşıyan tam benzeşme tespit edilmiştir:

balbal "taştan yontulmuş insan heykeli/öldürülen düşman heykeli" < "*barbal < *barmal < Moğ. barimal 'heykel'" (OTGTT s. 74): balbal, balbal (tik-) (BK D13 s. 54, KT D16 s. 28).

2.4.3.1.1.3. İsim Kök veya Gövdelerinde Gerileyici Yakın Benzeşme

Orhon Türkçesi metinlerinde isim kök veya gövdelerinde gerileyici yakın benzeşme örneğine rastlanmamıştır.

2.4.3.1.1.4. İsim Kök veya Gövdelerinde Gerileyici Uzak Benzeşme

2.4.3.1.1.4.1. /l-l/ < /r-l/ Benzeşmesi

Yazıtlarda "balbal" kelimesinde gerileyici uzak tam benzeşme tespit edilmiştir:

balbal "taştan yontulmuş insan heykeli/öldürülen düşman heykeli" < "*barbal < *barmal < Moğ. barimal 'heykel'" (OTGTT s. 74): balbal, balbal (tik-) (BK D13 s. 54, KT D16 s. 28).

[337] Kemçik, Cirgak Yazıtı (Bu yazıtı Talat Tekin Hemçik-Çırgakı Yazıtı olarak adlandırmıştır).
[338] Barlık Yazıtları 2.Yazıt.

2.4.3.1.1.4.2. /m-n/ < /b-n/ Benzeşmesi

Türkçede "b" ünsüzü ile "m" ünsüzü boğumlanma noktası bakımından aynı özelliği (dudak ünsüzleri) taşımakla birlikte ses yolu bakımından farklıdırlar. Ses yolu bakımından "b" ünsüzü ağız ünsüzü iken "m" ünsüzü burun/geniz ünsüzüdür. Köktürk metinlerinde "Söz başındaki "b" ünsüzü, söz içinde kendisini izleyen genizsil bir ünsüzün etkisi ile genizsilleşerek /m/ye değişir."[339] Bu durum genizsil "n/ŋ" ünsüzünün benzeştirici etkisiyle ortaya çıkan yarım benzeşme örneğidir:

men "ben/1.tekil şahıs zamiri" < ben: men, maŋa (kul boltı), meniŋ (KT G11 s. 22, BK D36 s. 62, BK D29 s. 60).

2.4.3.1.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ünsüz Benzeşmeleri

2.4.3.1.2.1. Fiil Kök veya Gövdelerinde İlerleyici Yakın Benzeşme

2.4.3.1.2.1.1. /td/ > /tt/ Benzeşmesi

Orhon Türkçesi metinlerinde kesin geçmiş zaman ifade eden ve iyelik ekleriyle beraber kullanılan "–D" eki bazı istisnalar dışında (bar-, adrıl- ve adrın- fiilleri dışında) /r/, /l/ ve /n/ ünsüzlerinden sonra ve bediz- "süslemek" fiilinde sedalı "z"den sonra /-t/ olmakta diğer durumlarda ise çoğunlukla /-d/ olarak kullanılmaktadır. Ancak sonu /t/ fonemi ile biten bazı fiillerin çekimlerinde ise fiillerin sonundaki sedasız /t/ foneminin benzeştirici etkisiyle ekin başındaki /d/ foneminin /t/ye dönüşerek tam bir benzeşmenin gerçekleştiği görülmektedir:

agıt(t)ım "sürdüm, kaçırttım < agıtdım: agıt(t)ım (BK D31 s. 60).

akıt(t)ımız "akın ettirdik" < akıtdımız: akıt(t)ımız (KT K8 s. 38).

bedizet(t)i/ bedizet(t)im "süsletti/süslettim" < bedizetdi/ bedizetdim: bedzet(t)i, bedzet(t)im (KÇ D12 s. 471, KT G11 s. 22).

kubrat(t)ım* **"derleyip topladım" < kubratdım:** kubrat(t)ım (BK K7 s. 46).

olort(t)ı "tahta oturttu" < olortdı: olort(t)ı (KÇ[340] D12 s. 471).

yoglat(t)ı "cenaze töreni düzenledi" < yōglatdı < *AT yōg "cenaze töreni" (ATAUÜ s. 260): yoglat(t)ı (KÇ D12 s. 471).

---

[339] Talat Tekin (2000), s. 71.

* Kelime KT G10'da benzeşme olmaksızın "kubratdım" şeklinde yazılmışken BK K7'de ünsüz benzeşmesiyle yani "kubrat(t)ım" şeklinde yazılmıştır. Bu imlâ özelliği bu dönemde ünsüz benzeşmesinin henüz bir kural olarak yerleşmediğinin ancak bir eğilim olarak ortaya çıktığının da bir göstergesidir.

[340] Küli Çor (İhe-Hüşötü) Yazıtı.

2.4.3.1.2.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde İlerleyici Uzak Benzeşme

Dönem metinlerinde fiil kök veya gövdelerinde ilerleyici uzak benzeşme örneğine rastlanmamıştır.

2.4.3.1.2.3. Fiil Kök veya Gövdelerinde Gerileyici Yakın Benzeşme

2.4.3.1.2.3.1. /gk/ > /kk/ Benzeşmesi

Yazıtlardaki bir örnekte sonu /g/ fonemiyle biten bir isim gövdesine isimden fiil yapma eki olan –ka ekinin gelmesiyle ekin başında bulunan ötümsüz /k/ foneminin tesiriyle kelimenin sonunda bulunan sedalı /g/ fonemi sedasızlaşarak /k/ye dönüşmüş böylece gerileyici yakın ve tam bir ünsüz benzeşmesi ortaya çıkmıştır:

yarlı(k)ka- "(Tanrı) buyurmak, emretmek, lütfetmek, esirgemek" < yarlıgka-: yarlı(k)kadük (BK K10 s. 46).

2.4.3.1.2.3.2. /dt/ > /tt/ Benzeşmesi

Sonu /d/ fonemiyle biten bazı fiil kök veya gövdelerine kesin geçmiş zaman ifade eden ve iyelik ekleriyle beraber kullanılan "–D" eki getirildiğinde ekin ünsüzünün sedasız şeklinin (–t) kullanıldığı ve bu fonemin benzeştirici etkisiyle de kelimenin sonundaki sedsı /d/ foneminin sedasızlaşarak /t/ye dönüştüğü görülmektedir. Aynı durum fiilden fiil yapma eki –"tUr"un kullanıldığı durumlarda da söz konusu olmaktadır. Böylece aşağıda örnekleri verilecek olan gerileyici yakın ve tam benzeşme örnekleri ortaya çıkmaktadır:

ı(t)tı "gönderdi"/ı(t)tım "gönderdim"/ı(t)tımız "gönderdik" < ıdtı < *AT īd- "göndermek, salmak" (ATAUÜ s. 256): ı(t)tı, ı(t)tım, ı(t)tımız (KT G12 s.22, BK D40 s. 64, KT D40 s. 34).

igi(t)ti/igi(t)tim[*] "besledim" < igidtim: igi(t)ti, igi(t)tim (KT D16 s. 28, BK D23 s. 58).

ko(t)tı "bıraktılar" < kodtı: ko(t)tı (BKT G12 s. 68).

yüge(t)türmiş "terfi ettirmiş" < yügedtürmüş: yüge(t)türmiş (KÇ B2 s. 470).

[*] Kelime yazıtlarda bu eki (-t) almayan örneklerde orijinal haliyle yani "igid" şeklinde (igideyin, igidmiş, igidür vb.) yazılmıştır. "igit" imlâsında kendisinden sonra gelen ekin başındaki /t/ foneminin benzeştirici etkisi açıktır.

2.4.3.1.2.3.3. /td/ >/dd/ Benzeşmesi

Sonu /t/ fonemiyle biten bazı fiil gövdelerine kesin geçmiş zaman ifade eden ve iyelik ekleriyle beraber kullanılan "–D" eki getirildiğinde ekin ünsüzünün (d) gerileyici tesiriyle fiillerin sonundaki /t/ foneminin sedalılaşarak /d/ye dönüştüğü ve böylece gerileyici yakın ve tam benzeşme ortaya çıkmaktadır:

biti(d)dim "yazdırdım" < bititdim: biti(d)dim (KT G13 s. 22).

yaratı(d)dım "yaptırdım" < yaratıtdım: yaratı(d)dım (BK K14 s. 48).

2.4.3.1.2.4. Fiil Kök veya Gövdelerinde Gerileyici Uzak Benzeşme

Dönem metinlerinde fiil kök veya gövdelerinde gerileyici uzak benzeşme örneğine rastlanmamıştır.

2.4.3.2. Eski Uygur Türkçesinde Ünsüz Benzeşmeleri

"Ünsüz uyumu, yumuşak (ötümlü) ünsüzlerle sert (ötümsüz) ünsüzlerin yan yana bulunmasıdır. Ünsüz uyumu aynı zamanda ünsüz benzeşmesi olayıdır. Uygurcada ünsüz uyumu tam olarak teşekkül etmiş değildir. Yapım ve işletme ekleri uyuma bağlı olarak kullanıldığı gibi uyum dışında da kullanıldığı görülür."[341] Bu sebeple aşağıdaki bölümlerde sadece, isim veya fiil kök veya gövdelerinde görülen ünsüz benzeşmesi örnekleri verilecektir.

2.4.3.2.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ünsüz Benzeşmeleri

2.4.3.2.1.1. İsim Kök veya Gövdelerinde İlerleyici Yakın Benzeşme

2.4.3.2.1.1.1. /çs/ > /çç/ Benzeşmesi

Uygurca metinlerde "benzerlik sıfatları" türeten "+sIg" eki (beg+sig, er+sig vb.) bazı kelimelerde eklendiği kelimenin sonundaki /ç/ foneminin /s/ fonemine benzeştirici etkisiyle tam benzeşmeyle +çıg yazılmıştır. "Ek /ç/ ile biten bir kelimeye getirilince /ç/lerden biri düşer."[342]

adınç(ç)ıg "olağanüstü, harikulâde" < adınçsıg:adınç(ç)ıg (AY 36/20 s. 83)*.

[341] Kemal Eraslan (2012), Eski Uygur Türkçesi Grameri, TDK Yayınları, Ankara, s. 77.
[342] Kemal Eraslan (2012), s. 95.
* Kelime aynı eserde (Altun Yaruk) benzeşme olmaksızın ve ekin orijinal haliyle de (adın(ç)sıg – AY 62/7 s. 92) yazılmıştır. Bu sebeple yukarıda da değinildiği gibi Eski Uygur Türkçesinde ünsüz benzeşmesi bir temayül halindedir ve tam olarak kurallaşmamıştır.

ulın(ç)çıg* **“ihata edilerek, çevirerek, kuşatılarak; devamlı” < ulın(ç)sıg:** ulın(ç)çıg (AY 122/20 s. 115).

yarsın(ç)çıg “menfur, tiksindirici, murdar, mekruh” < yarsı- “istikrah etmek, tiksinmek, nefret etmek” (yarsı-n-ç+çıg > yarsın(ç)çıg): yarsın(ç)çıg (AY 122/20 s. 115).

2.4.3.2.1.1.2. /gt/ > /gd/ Benzeşmesi

Uygurca metinlerde isimden zarf türeten ve hep sedasız şekliyle kullanılan (amtı, ekinti, edgüti vb.) yapım eki +tI’nın başındaki sedasız ünsüzün bazı kelimelerde eklendiği kelimelerin sonundaki sedalı /g/ foneminin benzeştirici etkisiyle sedalılaşarak “d”ye dönüştüğü böylece yarım benzeşme olayının ortaya çıktığı tespit edilmiştir:

katıgdı “sıkı, iyice” < katıgtı (IB 14 s. 20) “katıg: katı, sağlam, sert/katıg+tı”: katıgdı, katıgdı (bā!) (AY 208/18 s. 149, IB 33 s. 22).

2.4.3.2.1.1.3. /kg/ > /kk/ Benzeşmesi

Uygur Türkçesinde +r, +ra/+re, +ru/+rü şekilleri de bulunan “yönelme durum eki” “+gArU” eki bazı örneklerde** eklendiği kelimenin sonundaki sedasız ünsüzlerin benzeştirici tesiriyle “+kArU” imlâsıyla ve tam benzeşmeyle yazılmıştır. Bu ekin kullanıldığı ve sonu sedasız ünsüzlerle bitmeyen örneklerde ise ek orijinal haliyle (“+gArU) kullanılmaktadır (ongaru “sağa doğru” AY 147/9 s. 126, birgerü “bir noktada, hepsi bir arada” İKPÖ LXXX.2 s. 50 vb.). Örneklerin birinde k çift ünsüzü tek ses olarak yazılmıştır. Bu benzeşme sonu /ḳ/ sedasız fonemiyle biten kelimeler için de geçerlidir:

yoqqaru/yokaru “yukarı, yukarıya doğru, yukarıda” < yokgaru: yoqqaru, yokaru (İKPÖ XIX.5 s. 20, AY 662/9 s. 343).

---

* Kelime ulın- “çevirmek, ihata etmek, kuşatmak” fiilinden gelmektedir. +çıg eki isim kök veya gövdelerine geldiğine göre bu kelimenin gelişimi “ulın-ç+sıg > ulın-ç+çıg > ulın(ç)çıg” şeklinde olmalıdır. Ek /ç/ ile biten bir kelimeye getirildiği için /ç/lerden biri düşmüştür veya imla gereği yazılmamıştır.

** Bu tür yazımlar her eserde ve her seferde görülmemektedir. Sıklıkla belirtildiği gibi bu dönemde ünsüz benzeşmesi bir temayül olarak ortaya çıkmıştır ve henüz genel bir kural haline gelmemiştir. Mesela “içg(k)erü ‘içeriye, içerde…’ ” kelimesi Altun Yaruk’ta “içkerü” şeklinde yazılırken İyi ve Kötü Prens Öyküsü’nde ise “içgerü” şeklinde yazılmıştır.

2.4.3.2.1.1.4. /çg/ > /çk/ Benzeşmesi

Uygur Türkçesinde +r, +ra/+re, +ru/+rü şekilleri de bulunan "yönelme durum eki" "+gArU" eki bazı örneklerde eklendiği kelimenin sonundaki sedasız ünsüzlerin benzeştirici tesiriyle "+kArU" imlâsıyla ve tam benzeşmeyle yazılmıştır. Bu ekin kullanıldığı ve sonu sedasız ünsüzlerle bitmeyen örneklerde ise ek orijinal haliyle ("+gArU) kullanılmaktadır (ongaru "sağa doğru" AY 147/9 s. 126, birgerü "bir noktada, hepsi bir arada" İKPÖ LXXX.2 s. 50 vb.). Örneklerin birinde k çift ünsüzü tek ses olarak yazılmıştır. Bu benzeşme sonu /ç/ sedasız fonemiyle biten kelimeler için de geçerlidir:

içkerü "içeriye, içeride, hükümdarın yanına doğru, kral sarayında, hükümdarın sarayı" < içgerü: içkerü (AY 553/12 s. 298).

2.4.3.2.1.1.5. /şg/ > /şk/ Benzeşmesi

Uygur Türkçesinde +r, +ra/+re, +ru/+rü şekilleri de bulunan "yönelme durum eki" "+gArU" eki bazı örneklerde eklendiği kelimenin sonundaki sedasız ünsüzlerin benzeştirici tesiriyle "+kArU" imlâsıyla ve tam benzeşmeyle yazılmıştır. Bu ekin kullanıldığı ve sonu sedasız ünsüzlerle bitmeyen örneklerde ise ek orijinal haliyle ("+gArU) kullanılmaktadır (ongaru "sağa doğru" AY 147/9 s. 126, birgerü "bir noktada, hepsi bir arada" İKPÖ LXXX.2 s. 50 vb.). Örneklerin birinde k çift ünsüzü tek ses olarak yazılmıştır. Bu benzeşme sonu /ş/ sedasız fonemiyle biten kelimeler için de geçerlidir:

taşkaru "dışarıya, dışa doğru, dışarıda" < taşgaru: taşkaru (AY 13/13 s. 65).

2.4.3.2.1.1.6. /td/ > /tt/ Benzeşmesi

Uygur Türkçesi metinlerinde bulunma-çıkma hal eki +Da /r/, /l/, /n/ fonemlerinden sonra kullanıldığında +ta biçiminde (burkan+ta, köngül+te vb.) bunların dışındaki ünsüzlerle biten isim kök veya gövdelerinden sonra ise, kelime ister sedalı isterse sedasız ünsüzle bitsin, +da şeklinde kullanılmaktadır (agız+da, adak+da, baş+da, erig+de vb.). Ancak taradığımız Uygur Türkçesi metinlerindeki birkaç örnekte bu ek, sonu /t/ fonemiyle biten isim kök veya gövdesine geldiğinde kelimenin sonundaki /t/ ünsüzünün benzeştirici etkisiyle ekin başındaki ünsüzün de sedasızlaşarak "+t" olduğu tespit edilmiştir.

yunt(t)a "(erkek) attan" < yuntda: yunt(t)a (IB 24 s. 21)

yurt(t)a “terkedilmiş yurtta, terkedilmiş kamp terinde” < yuntda: yurt(t)a (IB 13 s. 66).

2.4.3.2.1.1.7. /kd/ > /kt/ Benzeşmesi

Özellikle “İyi ve Kötü Prens Öyküsü”nde /t/ fonemi dışındaki bazı sedasız ünsüzlerin (mesela “k/ķ” ünsüzü gibi) de bulunma-çıkma hal eki +Da’nın başındaki sedalı ünsüzü kendisi gibi sedsız ünsüze benzeterek ilerleyici yakın ve yarım benzeşmenin ortaya çıkmasına sebep olduğu tespit edilmiştir:

emgekte “sıkıntıdan” < emgekde: emgekte (İKPÖ VI.2 s. 13).

qınlıqta “hapishanede, hapiste” < qınlıkda: qınlıqta (İKPÖ LXIII.4 s. 42).

2.4.3.2.1.2. İsim Kök veya Gövdelerinde İlerleyici Uzak Benzeşme

2.4.3.2.1.2.1. /b-n/ > /b-m/ Benzeşmesi

Dönem eserlerinde bir kelimede dudaksıl /b/ foneminin genizsil /n/ fonemini kendisi gibi bir dudak fonemi olan /m/ye benzeştirmesi sonucunda ilerleyici uzak benzeşme özelliği taşıyan yarım benzeşme ortaya çıkmıştır:

boymul “boynunda beyaz lekesi olan, beyaz boyunlu; bir çeşit doğan” < *boynul: boymul (IB 64 s. 26).

2.4.3.2.1.3. İsim Kök veya Gövdelerinde Gerileyici Yakın Benzeşme

Taradığımız Uygur Türkçesi metinlerinde isim kök veya gövdelerinde gerileyici yakın benzeşme örneği tespit edilmemiştir.

2.4.3.2.1.4. İsim Kök veya Gövdelerinde Gerileyici Uzak Benzeşme

2.4.3.2.1.4.1./m-n/ < /b-n/ Benzeşmesi

Türkçede “b” ünsüzü ile “m” ünsüzü boğumlanma noktası bakımından aynı özelliği (dudak ünsüzleri) taşımakla birlikte ses yolu bakımından farklıdırlar. Ses yolu bakımından “b” ünsüzü ağız ünsüzü iken “m” ünsüzü burun/geniz ünsüzüdür. Uygur Türkçesi metinlerinde de Köktürkçede olduğu gibi bazı kelimelerde, kelime başındaki “b” ünsüzü, kelime içinde kendisini izleyen genizsil “n/ŋ” ünsüzün etkisi ile genizsilleşerek /m/ye değişmektedir. Bu durum genizsil “n/ŋ” ünsüzünün benzeştirici etkisiyle ortaya çıkan yarım benzeşme örneğidir. Aşağıda konuyla ilgili bazı örnekler verilmiştir:

men/meng "ben/1.tekil şahıs zamiri, av yiyecek" < ben: men, men+i, men+ing, meng (İKPÖ XXIX.4 s. 25, İKPÖ XXIX.1 s. 25, AY 10/16 s. 64, AY 169/10 s. 134).

mengü/menggü "sonsuz, ebedi, ezeli" < Kök. beñgü "ebedi, ebedi olarak" (KT G11 s. 22 vb.): mengü, mengü+n, menggü (AY 333/20 s. 202, AY 354/8 s. 212, AY 647/5 s. 336).

ming/miŋ/miŋ/mi [*]**"bin, sayı" < Kök. biñ "bin, sayı" (BK G1 s. 66):** miŋ, ming, miŋ, mi (İKPÖ XIII.4 s. 17, AY 647/22 s. 337, AYS 1095 s. 148, IB 32 s. 22).

mung/muŋ "sıkıntı, tasa, üzüntü, mutsuzluk, felaket, sıkıntı" < Kök. buñ "dert, sıkıntı, yokluk, ihtiyaç" (KT G3 s. 20): mung, mungka, muŋ (AY 623/9 s. 327, AY 628/8 s. 329, İKPÖ XXVI.1 s. 23).

2.4.3.2.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ünsüz Benzeşmeleri

2.4.3.2.2.1. Fiil Kök veya Gövdelerinde İlerleyici Yakın Benzeşme

Uygur Türkçesi metinlerinde kesin geçmiş zaman ifade eden ve iyelik ekleriyle beraber kullanılan "–D" eki bazı istisnalar dışında (bar-dı, kir-di gibi) /r/, /l/ ve /n/ ünsüzlerinden sonra ve /d/ fonemiyle biten fiil kök veya gövdelerinden sonra /-t/ olmakta diğer durumlarda ise, fiil ister sedalı isterse sedasız bir ünsüzle bitsin, çoğunlukla /-d/ olarak kullanılmaktadır (biş-di, et-di, tur-dı, tug-dı vb.). Ancak sonu /t/ fonemi ile biten bazı fiillerin[**] çekimlerinde ise fiillerin sonundaki sedasız /t/ foneminin benzeştirici etkisiyle ekin başındaki /d/ foneminin /t/ye dönüşerek tam bir benzeşmenin gerçekleştiği görülmektedir. Bu imla özellikle dönem eserlerinden "İyi ve Kötü Prens Öyküsü"nde karşımıza çıkmaktadır. Yine aynı eserde dönemin diğer eserlerinde rastlanmayan "ç", "ş", "k" ve "p" sedasız ünsüzleriyle biten fiil kök veya gövdelerine bu ek geldiğinde ekin başındaki sedalı ünsüzün (-d) kelimelerin sonundaki sedasız ünsüzlerin benzeştirici etkisiyle sedasızlaşması (-t) sonucunda bir yarım benzeşmenin ortaya çıktığı görülmektedir. Dönemin diğer eserlerinde ise aynı kelimelerde bu ek –dı şeklinde ve benzeşme olmaksızın kullanılmaktadır:

---

[*] Arka damak /ñ/ fonemi çeşitli dönem eserlerinde farklı transkripsiyon işaretleriyle karşılandığı için biz de bu tercihleri tek bir işaret altında toplamaksızın olduğu gibi vermeyi uygun bulduk. Buradaki işaretlerin hepsi aynı sesi karşılamaktadır.

[**] Bu durum sonu /t/ ile biten bütün fiil kök veya gövdeleri için söz konusu değildir. Sonu /t/ fonemiyle biten fiil kök veya gövdelerinin büyük bir çoğunluğunda (art-dı, artat-dım, bitit-dük vb.) bu benzeşme görülmemekte sadece az bir örnekte bu benzeşme görülmektedir.

2.4.3.2.2.1.1. /td/ > /tt/ Benzeşmesi:

ayıt(t)ı "sordu" < ayıtdı: ayıt(t)ı (İKPÖ XII.6 s. 16).

elit(t)i "ilerletti, götürdü, iletti, sevketti" < elitdi: elit(t)i (İKPÖ LII.3 s. 36).

semirt(t)i "semirtti" < *semirtdi: semirt(t)i (IB 16 s. 20).

yarat(t) ı "donattı" < yaratdı: yarat(t) ı (İKPÖ XXXI.5 s. 26).

2.4.3.2.2.1.2 ./şd/ > /şt/ Benzeşmesi:

ıglaştı* **"ağlaştı" < ıglaşdı:** ıglaştı (İKPÖ LIII.1 s. 37).

qabıştı "buluştu, kavuştu" < qabışdı: qabıştı (İKPÖ LII.6 s. 36).

öpişti "öpüştü" < öpişdi: öpişti (İKPÖ LII.8 s. 36).

2.4.3.2.2.1.3. /çd/ > /çt/ Benzeşmesi:

sançtı "soktu, batırdı, deldi, oydu" < sançdı: sançtı (İKPÖ LVIII.6 s. 39).

2.4.3.2.2.1.4. /kd/ > /kt/ Benzeşmesi:

uqtı "anladı" < ukdı: uqtı (İKPÖ LXVIII.5 s. 44).

2.4.3.2.2.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde İlerleyici Uzak Benzeşme

Taradığımız Uygur Türkçesi metinlerinde fiil kök veya gövdelerinde ilerleyici uzak benzeşme örneği tespit edilmemiştir.

2.4.3.2.2.3. Fiil Kök veya Gövdelerinde Gerileyici Yakın Benzeşme

Dönem eserlerinden sadece "İyi ve Kötü Prens Öyküsü"ndeki bir fiil gövdesinde (sıqtadılar) gerileyici yakın benzeşme, yarım benzeşme karekteriyle tespit edilmiştir:

2.4.3.2.2.3.1. /gt/ > /kt/ Benzeşmesi

Altun Yaruk'ta "sıgtadılar/ sıgıt+a+dılar" imlasıyla yazılan fiil gövdesi İyi ve Kötü Prens Öyküsünde kelimede ünlü düşmesi sonucunda yan yana gelen "gt" seslerinden sedalı "g" sesinin "t" sesinin benzeştirici etkisiyle sedasızlaşarak "q"ya dönüştüğü böylece gerileyici yarım benzeşmenin ortaya çıktığı görülmektedir:

sıqtadılar/sıqtadı/sıqtayu… "ağladılar" < sığıt+a-dılar: sıqtadılar, sıqtadı, sıqtayu (İKPÖ LXXVII.3 s. 49, İKPÖ LVIII.7 s. 39, İKPÖ XXX.8 s. 26).

* Kelimenin ıgla- "hıçkırmak, ağlamak, yakınmak" şekline aynı ek getirildiğinde ek sedalı şekliyle "ıgladı" kullanılmıştır. Bundan da ıglaş-tı imlasındaki ekin başındaki sedasız ünsüzün fiilin sonundaki sedasız ünsüzün benzeştirici etkisiyle ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

2.4.3.2.2.4. Fiil Kök veya Gövdelerinde Gerileyici Uzak Benzeşme

2.4.3.2.2.4.1. m…n < b…n Benzeşmesi

Türkçede "b" ünsüzü ile "m" ünsüzü boğumlanma noktası bakımından aynı özelliği (dudak ünsüzleri) taşımakla birlikte ses yolu bakımından farklıdırlar. Ses yolu bakımından "b" ünsüzü ağız ünsüzü iken "m" ünsüzü burun/geniz ünsüzüdür. Uygur Türkçesinde de Köktürkçede olduğu gibi bazı kelimelerde, kelime başındaki "b" ünsüzü, kelime içinde kendisini izleyen genizsil "n/ŋ" ünsüzün etkisi ile genizsilleşerek /m/ye değişmektedir. Bu durum genizsil "n/ŋ" ünsüzünün benzeştirici etkisiyle ortaya çıkan yarım benzeşme örneğidir. Aşağıda konuyla ilgili tek fiil örneği verilmiştir:

min- "binmek < *AT bīn- "binmek" (ATAUÜ s. 266): min-miş (IB 16 s. 20).

2.4.3.3. Karahanlı Türkçesinde Ünsüz Benzeşmeleri

Karahanlı Türkçesi metinlerinde, Uygurcada olduğu gibi, ünsüz uyumu tam olarak teşekkül etmiş değildir. Türetme ve çekim eklerinin uyuma bağlı olarak kullanıldığı gibi uyum dışında da kullanıldığı görülür. Bazı seslerin bazı eklerle beraber kullanımında ünsüz benzeşmesinin kurallı bir şekilde işlediği görülürken bazı seslerde ise uyuma uyan ve uymayan ikili şekillerin kullanıldığı görülmektedir. Mesela belirli geçmiş zaman eki –DI, Köktürkçe ve Uygur Türkçesinden farklı olarak /r/, /l/ ve /n/ ünsüzlerinden sonra da, "d"li şekliyle kullanılırken (okındı, çalturdı, awlaldı, budhtı vb.) /d/ fonemiyle biten fiil kök veya gövdelerinden sonra, uyuma uyan birkaç istisna dışında "ködhdi" gibi, ünsüz benzeşmesine aykırı olarak aynı önceki dönemlerde olduğu gibi "t"li şekilleri (ıdhtı, ikidhti vb.) kullanılmaktadır. Aynı ek /t/ fonemiyle biten bütün fiil kök veya gövdelerinde fiillerin sonundaki /t/ foneminin benzeştirici etkisiyle "-tI" olmaktadır. Aynı uyum diğer sedasız ünsüzlerle biten kelimelerde düzenli olarak görülmemektedir. Karahanlı Türkçesi metinlerinde kelime kök veya gövdelerine ünsüzle başlayan bir ek getirilmesi durumunda ünsüz benzeşmesi kurallı bir şekilde karşımıza çıkmaz. Sedalı ünsüzlerle biten isim/fiil kök veya gövdelerine gelen ekler çoğunlukla sedalı ünsüzlerle başlayan şekilleriyle yani bir bakıma ünsüz uyumuna uyarken aynı işleyiş sedasız ünsüzlerin kullanımında düzenli bir şekilde karşımıza çıkmaz. Bu konudaki tek istisna /t/ fonemidir. /t/ fonemiyle biten isim/fiil kök veya gövdelerine +D/-D ile başlayan türetme veya çekim ekleri getirildiğinde ekin ünsüzü kelimenin sonundaki /t/ foneminin benzeştirici etkisiyle her zaman "t"li olmaktadır

(art+tın, at+tın, eşit+tür-, artat-tı, külit-ti vb.). Aynı kurallı işleyiş mesela diğer sedasız ünsüzlerin kullanımında ortaya çıkmamakta çoğunlukla ikili kullanımlarla karşılaşılmaktadır (arsıkdı/arsıktı, ışda/ışta, ışdın/ıştın, aşdın, içtin, arıkda/arıktın vb.). Aşağıdaki örneklerde Karahanlı Türkçesi metinlerinde çoğunluğu kelimelere eklenen türetme veya çekim eklerinde ortaya çıkan ünsüz benzeşmesi örneklerinden bazıları verilmektedir:

2.4.3.3.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ünsüz Benzeşmeleri

2.4.3.3.1.1. İsim Kök veya Gövdelerinde İlerleyici Yakın Benzeşme

2.4.3.3.1.1.1. /kg/ > /kk/ Benzeşmesi

Karahanlı Türkçesi metinlerinde Necmettin Hacıeminoğlu'nun "Gösterme hal eki" olarak adlandırdığı "+GArU" eki bir örnekte (yoḳaru) eklendiği kelimenin sonundaki /k/ foneminin tesiriyle "+kArU" imlâsıyla ve tam benzeşmeyle yazılmıştır. Kelimenin tek "k" ile yazılması ya Köktürk ve Uygur Türkçelerinde ünsüz çiftlerinin (-çç-, -kk-, -tt- vb.) tek ünsüzle gösterilmesi geleneğinin bu devirde de devam ettirildiğini ya da ekin başındaki ünsüzün zamanla düşerek ekin +aru şekline dönüştüğünü göstermektedir. Büyük bir ihtimalle Köktürkçe ve Uygurcadaki imla geleneği bu dönemde de, daha sonraki Harezm Türkçesi döneminde de olduğu gibi, devam etmektedir. Mesela fiil kök veya gövdelerinde gerileyici yakın benzeşmede bahsedeceğimiz "yarlıḳa-" fiilinde de bunu görmek mümkündür. Kelime, "yarlıġ+ḳa-/ yarlıḳ+ḳa- " şeklinde geliştiği halde Kutadgu Bilig'de "yarlıḳa-" şeklinde ve şeddesiz yazılmıştır. Bu da Köktürk ve Uygur Türkçelerinde ünsüz çiftlerinin (-çç-, -kk-, -tt- vb.) tek ünsüzle gösterilmesi geleneğinin bu dönemde de devam ettiğini göstermektedir. Biz de bu sebeple kelimede birinci ihtimali varsayarak bu kelimede bir ünsüz benzeşmesinden bahsettik:

yoḳ(ḳ)aru "yukarı" < yokgaru: yoḳ(ḳ)aru (KB 2 B226/3072 s. 560).

2.4.3.3.1.2. İsim Kök veya Gövdelerinde İlerleyici Uzak Benzeşme

Dönem eserlerinde isim kök veya gövdelerinde ilerleyici uzak benzeşme örneğine rastlanmamıştır.

2.4.3.3.1.3. İsim Kök veya Gövdelerinde Gerileyici Yakın Benzeşme

Dönem eserlerinde isim kök veya gövdelerinde gerileyici yakın benzeşme örneğine rastlanmamıştır.

2.4.3.3.1.4. İsim Kök veya Gövdelerinde Gerileyici Uzak Benzeşme

2.4.3.3.1.4.1. /m…n/ < /b…n/ Benzeşmesi

Türkçede "b" ünsüzü ile "m" ünsüzü boğumlanma noktası bakımından aynı özelliği (dudak ünsüzleri) taşımakla birlikte ses yolu bakımından farklıdırlar. Ses yolu bakımından "b" ünsüzü ağız ünsüzü iken "m" ünsüzü burun/geniz ünsüzüdür. Karahanlı Türkçesi metinlerinde de, Uygur Türkçesi ve Köktürkçede olduğu gibi, bazı kelimelerde, kelime başındaki "b" ünsüzü, kelime içinde kendisini izleyen genizsil "n/ŋ" ünsüzün etkisi ile genizsilleşerek /m/ye değişmektedir. Bu durum genizsil "n/ŋ" ünsüzünün benzeştirici etkisiyle ortaya çıkan yarım benzeşme örneğidir. Aşağıda konuyla ilgili bazı örnekler verilmiştir:

men/min/me "ben/1.tekil şahıs zamiri, av yiyecek" < ben: men, men+de, men+e, min+din, me +e (DLT I s. 339-4, DLT II s. 204-15, KB 2 C341/5711 s. 950, AH 29 s. 43, AH 26 s. 43).

menğgü/me ü "sonsuz, ebedi; sonsuzluk, ebedilik" < Kök. beñgü "ebedi, ebedi olarak" (KT G11 s. 22): menğgü (ajun), me ülüg (DLT III s. 65-1, KB 2 B371/5147 s. 868).

minğ/mi "bin, sayı" < Kök. biñ "bin, sayı" (BK G1 s. 66):minğ, mi +in, mi +e (DLT III s. 14-1, AH 97 s. 48, KB 2 C375/6318 s. 1042).

munğ/mu "sıkıntı, tasa, üzüntü, mutsuzluk, felaket, ihtiyaç" < Kök. buñ "dert, sıkıntı, yokluk, ihtiyaç" (KT G3 s. 20):munğ, munğ+um, mu +da, mu +a (DLT III s. 360-1, DLT III s. 359-10, KB 2 B284/3935 s. 686, AH 30 s. 43).

2.4.3.3.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ünsüz Benzeşmeleri

2.4.3.3.2.1. Fiil Kök veya Gövdelerinde İlerleyici Yakın Benzeşme

2.4.3.3.2.1.1./td/ > /tt/ Benzeşmesi

Karahanlı Türkçesi metinlerinde belirli geçmiş zaman eki –DI (Bu ek Köktürkçede bazı istisnalar dışında "d"li kullanılmaktadır) sonu –t sedasız ünsüzüyle biten fiilere geldiğinde fiillerin sonundaki /t/ foneminin benzeştirici etkisiyle her zaman –tI şeklinde ve tam benzeşmeyle kullanılmaktadır. Aynı düzenli kullanım türetme eklerinde söz konusu değildir. Sadece ettirgenlik eki –DUr, –t ile biten birkaç kelimede yine –tUr şeklinde ve ünsüz benzeşmesiyle yazılmakta (eşittür- , tuttur- vb.), diğer sedalı veya sedsız ünsüzlerde ise uyuma uyan veya uymayan şekillerde kullanılmaktadır. Aşağıda düzenli olarak karşılaşılan ve tam benzeşmeyle kullanılan /td/ > /tt/ benzeşmesi örnekleri verilmiştir:

açıttı(m) "ekşitmek, acıtmak/acıttı" < açıtdı: açıt-tı, açıt-tım (DLT I s. 217-17, KB 2 C387/6543 s. 1074).

bititti "yazdırdı" < bititdi: bititti (DLT II s. 298-28).

eşittürdi "işittirdi" < eşitdürdi: eşittürdi (DLT I s. 222-1).

itti "yaptı, etti" < itdi: itti (KB 2 C236/4010 s. 698).

kattı "kattı, karıştırdı…" < katdı: kattı (DLT II s. 295-19).

ötti "saplandı, deldi…" < ötdi: ötti (DLT I s. 171-6).

tuttı "tuttu" < tutdı: tuttı (KB 2 A140/4970 s. 840).

yarattı "yarattı" < yaratdı: yarattı (AH 13 s. 42).

2.4.3.3.2.1.2. /şd/ > /şt/ Benzeşmesi

Geçmiş zaman eki (–DI) sonu sedasız /ş/ fonemiyle biten fiillere geldiğinde Divanü Lûgat-it-Türk'te ikili bir kullanımla yani bazı kelimelerde ünsüz uyumuyla (benzeşmesiyle) kullanılırken bazılarında ise ünsüz benzeşmesi gerçekleşmeden kullanılmaktadır (kemiş-di, kemrüş+di, kedhrüş-di; keçiş-ti, karış-tı, kamaş-tı/kamaş-dı, çerkeş-ti, bakış-tı/bakış-dı vb.). Aynı ek Kutadgu Bilig'de ise her zaman –tI şekliyle ve ilerleyici yarım ünsüz benzeşmesiyle yazılmıştır. Kutadgu Bilig'de bu durum sonu sedsız ünsüzle biten bütün fiil kök veya gövdelerinde de düzenli olarak görülmektedir:

adaştı "arkadaş oldu" < adaşdı: adaştı (KB 2 A28/501 s. 166).

bilişti "tanıştı" < bilişdi (DLT II s. 107-21): bilişti (KB 2 A28/499 s. 166).

buştı "öfkelendi, hiddetlendi" < buşdı (DLT I s. 373-10): buştı (KB 2 B56/629 s. 190).

ḳarıştı "karıştı" < karışdı: karıştı (KB 2 A183/6481 s. 1066/ DLT II s. 97-3).

kemişti "bıraktı; saldırdı, sürdü, çıkarıp attı"< kemişdi (DLT II s. 112-2): kemişti (KB 2 C384/6491 s. 1066).

tuştı "kavuştu, rastladı" < tuşdı (DLT II s. 12-28): tuştı (KB 2 C390/6591 s. 1080).

yaraştı "anlaştı" < yaraşdı (DLT III s. 71-11): yaraştı (KB 2 C186/3212 s. 578).

2.4.3.3.2.1.3. /çd/ > /çt/ Benzeşmesi

Yine Kutadgu Bilig'de sonu sedasız /ç/ sedasız fonemiyle biten fiillere görülen geçmiş zaman eki –DI getirildiğinde kelimenin sonundaki sedasız ünsüzün benzeştirici etkisiyle ek her zaman ilerleyici yarım benzeşmeyle –tI şeklinde kullanılmaktadır:

açtı "açtı" < açdı (DLT I s. 163-26): açtı (KB 2 C381/6464 s. 1064).

içti "içti" < içdi (DLT I s. 164-11): içti (KB C377/6341 s. 1046).

köçtiler "göçtüler" < köçdiler: köçtiler (KB B373/5177 s. 872).

saçtı "saçtı, dağıttı" < saçdı (DLT II s. 4-25): saçtı (KB 2 A180/6299 s. 1038).

yençti "ısırdı, kopardı" < yençdi (DLT III s. 303-10): yençti (KB 2 C287/4845 s. 822).

2.4.3.3.2.1.4. /kd/ > /kt/ Benzeşmesi

Kutadgu Bilig'de sonu sedasız /k/ fonemiyle biten fiillere görülen geçmiş zaman eki –DI getirildiğinde kelimenin sonundaki sedasız ünsüzün benzeştirici etkisiyle ek her zaman ilerleyici yarım benzeşmeyle –tI şeklinde kullanılmaktadır:

baḳtı "baktı" < baḳdı (DLT II s. 16-13): baḳtı (KB 2 B445/6218 s. 1026).

ektim "ektim" < ekdi (DLT I s. 168-11): ektim (KB C388/6556 s. 1076).

tikti "dikti…" < tikdi (DLT II s. 20-21): tikti (KB 2 B445/6217 s. 1026).

uḳtı "anladı" < uḳdı (DLT I s. 168-9): uḳtı (KB C289/4874 s. 826).

yıḳtı "yıktı" < yıḳdı (DLT III s. 63-11): yıḳtı (KB C43/1045 s. 260).

2.4.3.3.2.1.5. /pd/ > /pt/ Benzeşmesi

Kutadgu Bilig'de sonu sedasız /p/ fonemiyle biten fiillere görülen geçmiş zaman eki –DI getirildiğinde kelimenin sonundaki sedasız ünsüzün benzeştirici etkisiyle ek her zaman ilerleyici yarım benzeşmeyle –tI şeklinde kullanılmaktadır:

ḳoptı "koptu, geldi, meydana geldi" < kopdı (DLT III s. 128-3): ḳoptı (KB 2 C378/6403 s. 1054).

optı "içti, yuttu" < opdı (DLT I s. 172-3): optı (KB 2 C378/6403 s. 1054).

öpti "öptü" < öpdi (DLT I s. 163-15): öpti (KB 2 C379/6420 s. 1058).

2.4.3.3.2.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde İlerleyici Uzak Benzeşme

Taradığımız Karahanlı Türkçesi metinlerinde fiil kök veya gövdelerinde ilerleyici uzak benzeşme örneği tespit edilmemiştir.

2.4.3.3.2.3. Fiil Kök veya Gövdelerinde Gerileyici Yakın Benzeşme

2.4.3.3.2.3.1. ġḳ > ḳḳ Benzeşmesi

Kutadgu Bilig'de kullanılan "yarlıḳa-" fiilinde gerileyici yakın benzeşme söz konusudur. Kelime, "yarlıġ+ḳa-/ yarlıḳ+ḳa- " şeklinde geliştiği halde Kutadgu Bilig'de "yarlıḳa-" şeklinde ve şeddesiz yazılmıştır. Bu da Köktürk ve Uygur Türkçelerinde ünsüz çiftlerinin (-çç-, -kk-, -tt- vb.) tek ünsüzle gösterilmesi geleneğinin bu dönemde de devam ettiğini ki, aynı imla geleneği bir sonraki dönem olan Harezm Türkçesi Dönemi'nde de görülecektir, göstermektedir. Bu sebeple biz bu kelimede gerileyici yakın benzeşme olduğu düşüncesindeyiz:

yarlıḳa- "buyurmak" < yarlıḳ+ḳa- < yarlıġ+ḳa- (DLT'de yarlıġ "emir, hakanın mektubu, ferman" DLT III s. 42-12):yarlıḳadı, yarlıḳasa (KB 2 B417/5835 s. 968, KB 2 A161/5664 s. 942).

2.4.3.3.2.4. Fiil Kök veya Gövdelerinde Gerileyici Uzak Benzeşme

2.4.3.3.2.4.1. /m…n/ < /b…n/ Benzeşmesi

Türkçede "b" ünsüzü ile "m" ünsüzü boğumlanma noktası bakımından aynı özelliği (dudak ünsüzleri) taşımakla birlikte ses yolu bakımından farklıdırlar. Ses yolu bakımından "b" ünsüzü ağız ünsüzü iken "m" ünsüzü burun/geniz ünsüzüdür. Karahanlı Türkçesinde de Uygur Türkçesi ve Köktürkçede olduğu gibi bazı kelimelerde, kelime başındaki "b" ünsüzü, kelime içinde kendisini izleyen genizsil "n/ŋ" ünsüzün etkisi ile genizsilleşerek /m/ye değişmektedir. Bu durum genizsil "n/ŋ" ünsüzünün benzeştirici

etkisiyle ortaya çıkan yarım benzeşme örneğidir. Aşağıda konuyla ilgili fiil örnekleri verilmiştir:

min-/ mün- /mündür-/münğeş- /münül-/ vb. "binmek; bindirmek, binişmek, binilmek" < *AT bīn- "binmek" (ATAUÜ s. 266): min-di, mün-üp, mün-dürdi, mün-ğeşür, mün-üldi (KB 2 B427/5973s. 990, DLT III s. 60-8, DLT II s. 197-7, DLT III s. 399-14, DLT II s. 138-13).

2.4.3.4. Harezm Türkçesinde Ünsüz Benzeşmeleri

Harezm Türkçesi eserlerinde ünsüz benzeşmesi tam anlamıyla kurallaşmış değildir. Gerek yapım gerekse çekim eklerinin kullanımında ünsüz benzeşmesine uyan veya uymayan şekiller kullanılmaktadır. Bu durum eserden esere de değişmektedir. Mesela yön bildirme ekinin bir şekli olan "+ġaru/+gerü" eki "art, arka" anlamındaki "art" kelimesinde Nehcü'l-Feradis'te kelimenin sonundaki sedasız /t/ foneminin benzeştirici etkisiyle "artḳaru" şeklinde ünsüz benzeşmesiyle kullanılırken Kısasü'l-Enbiyâ'da ise ikili şekilde hem ünsüz benzeşmesiyle "artḳaru" hem de benzeşme olmaksızın "artġaru" şeklinde kullanılmaktadır. Yine fiil çekiminde kullanılan geçmiş zaman eki –DI –t ile biten fiil kök veya gövdelerine getirildiğinde Nehcü'l-Feradis'te ünsüz benzeşmesiyle –tI şeklinde kullanılırken Kısasü'l- Enbiyâ'da ise ikili şekilde (belgürtti/belgürtdi, etti/etdi vb.) veya ünsüz benzeşmesine aykırı şekilde (keltürtdi) kullanılmaktadır. Bu kullanımlar da ünsüz benzeşmesinin bu dönemde de genel bir kural halinde olmadığını ve henüz zayıf bir temayül olarak ortaya çıktığını göstermektedir.

2.4.3.4.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ünsüz Benzeşmeleri

2.4.3.4.1.1. İsim Kök veya Gövdelerinde İlerleyici Yakın Benzeşme

2.4.3.4.1.1.1. /şd/ > /şt/ Benzeşmesi

"Bulunma hal eki" "+DA" ve "çıkma hal eki" "+DIn" Harezm Türkçesi metinlerinde sedalı/sedasız ünsüzlerle ve ünlüyle biten isim kök veya gövdelerine eklendiklerinde çoğunlukla uyuma uyup uymamasına bakılmaksızın sedalı haliyle (+dA/+dIn) kullanılmaktadır. Ancak az sayıda kelimede bazı sedasız ünsüzlerden sonra +tA/tIn şeklinde de kullanılmaktadır. Bu durum sonu /ş/ sedsız fonemiyle biten kelimeler için de geçerlidir (aşdın, başda, başdın, kuşdın, taşda, taşdın, sakışda, sakışdın, uruşda, yaşdın vb.). Ancak Nehcü'l-Feradis'te sonu /ş/ fonemiyle biten birkaç

kelimede[*] sondaki sedasız ünsüzün benzeştirici etkisiyle ekin ünsüzünün de sedsız şekli kullanılmıştır:

baştın "baştan…" < başdın (ME 136-7 s. 59, KE I 31r17 s. 44, MM 6b/3-321 s. 13): baştın (NFBB 373-1 s. 259).

işte[**] "işte < işde (NFBB 110-7 s. 79, ME 187-5 s. 70, KE I 41v21 s. 58…): işte (NFBB 332-8 s. 230).

taştın "dışarıdan" < taşdın (KE I 157r1 s. 223): taştın (NFBB 389-16 s. 271).

ülüşte[***] "kısımdan, bölümden" < ülüşde (NFBB 387-2 s. 269, KE I 211v16 s. 303): ülüşte (NFBB 322-9 s. 223).

2.4.3.4.1.1.2. /çd/ > /çt/ Benzeşmesi

"Bulunma hal eki" "+DA" ve "çıkma hal eki" "+DIn" Harezm Türkçesi metinlerinde sedalı/sedasız ünsüzlerle ve ünlüyle biten isim kök veya gövdelerine eklendiklerinde çoğunlukla uyuma uyup uymamasına bakılmaksızın sedalı haliyle (+dA/+dIn) kullanılmaktadır. Ancak az sayıda kelimede bazı sedasız ünsüzlerden sonra +tA/tIn şeklinde de kullanılmaktadır. Bu durum sonu /ç/ sedsız fonemiyle biten kelimeler için de geçerlidir (küweçde, küweçdin vb.). Ancak Nehcü'l-Feradis'te sonu /ç/ fonemiyle biten bir kelimede sondaki sedasız ünsüzün benzeştirici etkisiyle ekin ünsüzünün de sedsız şekli kullanılmıştır:

üçte (bir) "üçte bir" < üçde (KE I 60r16 s. 83, ME 62-4 s. 42, OABKTSV s. 296): üçte (biringe) (NFBB 198-14 s. 136).

2.4.3.4.1.1.3. /tġ/ > /tķ/ Benzeşmesi

Harezm Türkçesi metinlerinde çoğunlukla +ġArU şekliyle kullanılan yön gösterme hal eki sedasız ünsüzle biten kelimelere geldiğinde kelimenin sonundaki bu sedsız ünsüzün benzeştirici etkisiyle, özellikle Nehcü'l-Feradis'te, dönemin diğer eserlerinde bu durum düzenli değildir, +ķArU şeklinde ve ünsüz benzeşmesiyle kullanılmaktadır. Bu durum sonu /t/ sedsız fonemiyle biten kelimeler için de geçerlidir:

---

[*] Bu durum sadece birkaç örnekle sınırlıdır. Sonu /ş/ ile biten bütün isim kök/gövdelerinde söz konusu değildir (aşdın, ķuşdın, taşdın "taş" vb.)

[**] İş "iş, görev, hareket; durum, hal; çare" kelimesi dönemin diğer eserlerinde hep "d"li ekler alırken (iş+de, işdin) Nehcü'l-Feradis'te de sadece bir yerde "t"li kullanılmıştır. Aynı eserde "d"li kullanım da mevcuttur (işde- NFBB 110-7 s. 79, işdin- NFBB 25-15 s. 19).

[***] Ek Nehcü'l-Feradis'te hem sedalı hem sedasız şekliyle kullanılmıştır (ülüşte/ülüşde). Ayrıca ek bu kelimede çıkma/ayrılma hal eki göreviyle karşımıza çıkmaktadır.

artḳaru “arkaya” < artġaru (KE I artḳaru “81v13 s. 113 ~ artġaru “227r2 s. 327”, ME 13-4 s. 33, OABKTSV s. 56): artḳaru (NFBB 93-4 s. 68).

2.4.3.4.1.1.4. /şġ/ > /şḳ/ Benzeşmesi

Harezm Türkçesi metinlerinde çoğunlukla +ġArU şekliyle kullanılan yön gösterme hal eki sedasız ünsüzle biten kelimelere geldiğinde kelimenin sonundaki bu sedsız ünsüzün benzeştirici etkisiyle, özellikle Nehcü’l-Feradis’te dönemin diğer eserlerinde bu durum düzenli değildir, +ḳArU şeklinde ve ünsüz benzeşmesiyle kullanılmaktadır. Bu durum sonu /ş/ sedsız fonemiyle biten kelimeler için de geçerlidir:

taşḳaru “dışarı” < taşġaru(ı) (KE I taşḳarı “109r19 s. 152 ~ taşġaru “25v10 s. 36”[*]): taşḳaru (NFBB 167-11 s. 116).

2.4.3.4.1.1.5. /çg/ > /çk/ Benzeşmesi

Harezm Türkçesi metinlerinde çoğunlukla +ġArU şekliyle kullanılan yön gösterme hal eki sedasız ünsüzle biten kelimelere geldiğinde kelimenin sonundaki bu sedsız ünsüzün benzeştirici etkisiyle +kArU şeklinde ve ünsüz benzeşmesiyle kullanılmaktadır. Bu durum sonu /ç/ sedsız fonemiyle biten kelimeler için de geçerlidir. Konuyla ilgili tek örnek Kısasü’l- Enbiyâ’da görülmektedir (içkerü(i)). Yalnız Arap alfabesinde “k” ile “g”yi ayırmak pek mümkün değildir çünkü her iki ses de kef (ك) harfi ile yazılmaktadır. Biz eserin tercümesinden ve kalın sıradan /ḳ/ foneminin kullanımından (+ḳArU) hareketle bu kelimede ünsüz benzeşmesi olduğunu varsaydık:

içkerü(i) “iç, içeri” < içgerü: içkeri, içkeri (KE I 147v8 s. 209, KE I 11v7 s. 17).

2.4.3.4.1.2. İsim Kök veya Gövdelerinde İlerleyici Uzak Benzeşme

Taranan Harezm Türkçesi metinlerinde isim kök veya gövdelerinde ilerleyici uzak benzeşme örneğine rastlanmamıştır.

2.4.3.4.1.3. İsim Kök veya Gövdelerinde Gerileyici Yakın Benzeşme

Taranan Harezm Türkçesi metinlerinde isim kök veya gövdelerinde gerileyici yakın benzeşme örneğine rastlanmamıştır.

---

[*] Kelime Kısasü’l- Enbiyâ’da 13 yerde geçmekte bunlardan sadece bir yerde “+ġaru” imlasıyla yazılmışken diğerlerinde “+ḳaru” imlasıyla yazılmıştır.

2.4.3.4.1.4. İsim Kök veya Gövdelerinde Gerileyici Uzak Benzeşme

2.4.3.4.1.4.1./m…n/ < /b…n/ Benzeşmesi

Türkçede "b" ünsüzü ile "m" ünsüzü boğumlanma noktası bakımından aynı özelliği (dudak ünsüzleri) taşımakla birlikte ses yolu bakımından farklıdırlar. Ses yolu bakımından "b" ünsüzü ağız ünsüzü iken "m" ünsüzü burun/geniz ünsüzüdür. Harezm Türkçesinde de Uygur Türkçesi ve Köktürkçede olduğu gibi bazı kelimelerde, kelime başındaki "b" ünsüzü, kelime içinde kendisini izleyen genizsil "n/ŋ" ünsüzün etkisi ile genizsilleşerek /m/ye değişmektedir. Bu durum genizsil "n/ŋ" ünsüzünün benzeştirici etkisiyle ortaya çıkan yarım benzeşme örneğidir. Aşağıda konuyla ilgili bazı örnekler verilmiştir:

men/men "ben/1.tekil şahıs zamiri" < ben: men, men+i , men+de, men+im, men+din (NFBB 137-5 s. 96, MM 16a/18-973 s. 37, KE I 73r11 s. 101, ME 130-4 s. 58, OABKTSV s. 188).

me gü/mengü/me i "ebedi, ebedi olarak; sürekli" < ET beñgü "ebedi, ebedi olarak" (KT G11 s. 22): me gü (bol-), me ü (kıl-), mengü (suwı), me i (bol) (NFBB 281-3 s. 194, ME 70-6 s. 44, KE I 129v2 s. 182, MM 22a/9-1363 s. 52).

mi /miŋ/miñ < Kök. biñ "bin, sayı" (BK G1 s. 66):mi , miŋ, mi +ke, miñ (bol-) (NFBB 37-3 s. 27, KE I 101v7 s. 142, MM 15a/896-34, OABKTSV s. 190).

mu /muŋ "sıkıntı, tasa, üzüntü, mutsuzluk, felaket, sıkıntı" < Kök. buñ "dert, sıkıntı, yokluk, ihtiyaç" (KT G3 s. 20): mu +suz "dertsiz, tasasız", mu +ı, muŋ+ın (NFBB 401-3 s. 279, MM 14b/4-864 s. 33, KE I 28r16 s. 39).

2.4.3.4.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ünsüz Benzeşmeleri

2.4.3.4.2.1. Fiil Kök veya Gövdelerinde İlerleyici Yakın Benzeşme

Harezm Türkçesi metinlerinde Fiillere getirilen ekler ünsüz benzeşmesi bakımından değerlendirildiğinde Nehcü'l-Feradis'in diğer eserlerden farklılık gösterdiği görülmektedir. Nehcü'l-Feradis'te ünsüz benzeşmesi olayı daha düzenli olarak görülmektedir. Mesela belirli geçmiş zaman eki –DI, dönemin bütün eserlerinde sedasız ünsüzlerden ve ünlülerden sonra, birkaç istisna dışında mesela "tüg-tüm/düğümledim", her zaman sedasız şekliyle (-dI) kullanılırken sedasız ünsüzlerden sonra ise Nehcü'l-Feradis'te her zaman ünsüz uyumuna uygun olarak –tI şeklinde, dönemin diğer

eserlerinde ise bazen ünsüz benzeşmesine uyan bazen de ikili kullanımla (tik-di/tik-ti, ak-dı/ak-tı vb.) yazılmaktadır. Bu sebeple burada verilen örneklerin çoğu Nehcü'l-Feradis'ten alınacaktır:

2.4.3.4.2.1.1. /td/ > /tt/ Benzeşmesi

Köktürkçede bazı istisnalar dışında "d"li kullanılmakta olan belirli geçmiş zaman eki –DI, Harezm Türkçesi eserlerinden Nehcü'l-Feradis'te her zaman dönemin diğer eserlerinde ise zaman zaman, *dönemin diğer esrlerinde bu ek ünsüz benzeşmesine uyan, uymayan veya ikili kullanımlarla karşımıza çıkmaktadır*, sonu –t sedasız ünsüzüyle biten fiilere geldiğinde fiillerin sonundaki /t/ foneminin benzeştirici etkisiyle–tI şeklinde ve tam benzeşmeyle kullanılmaktadır. Aynı düzenli kullanım türetme eklerinde söz konusu değildir. Sadece ettirgenlik eki –DUr, sedasız ünsüzlerle biten bazı kelimelerde[*], özellikle de burada söz konusu olan /t/ sedasız fonemiyle biten kelimelerden sonra, –tUr şeklinde ve ünsüz benzeşmesiyle yazılmaktadır (eşittür- , estür-- vb.). Ancak ek, bazı kelimelerde ise sedasız/sedalı ünsüz veya ünlü ile biten fiillerden sonra uyuma uymayan şekillerde de (keydür-, söndür-, aşdur-, azdur-, yedür- vb.) kullanılmaktadır. Buradan hareketle ekin –tUr kullanımının fiillerin sonundaki sedasız ünsüzlerin benzeştirici etkisiyle ortaya çıktığı açıktır. Aşağıda düzenli olarak karşılaşılan ve tam benzeşmeyle kullanılan /td/ > /tt/ benzeşmesi örneklerinden bazıları verilmiştir:

attı "attı" < atdı (KE 41v8 s. 57)[**]: attı (MM 15b/12-939 s. 36/ME 5-6 s. 31, NFBB 17-7 s. 13).

bütti "inandı" < bütdi (ME 33-3 s. 37): bütti (KE I 231r9 s. 334).

eşittür- "işittirmek, duyurmak" < eşitdür-: eşittür-(di) (ME 20-5 s. 34/ OABKTSV s. 114/ NFBB 105-9 s. 76).

ḳattı "kattı" < ḳatdı (ME "küpe vb. takmak, 82-1 s. 46": ḳattı (NFBB 26-10 s. 19).

kė(i)tti "gitti" < kitdi (KE I 38v11 s. 53): kitti, ketti (ME 21-3 s. 35, NFBB 29-7 s. 21).

---

[*] Ek /l/ fonemiyle biten bazı fiillerde de sedsız haliyle kullanılmaktadır (keltür- "getirmek" KE I 149v15 s. 212, oltur- "oturmak" KE I 89r18 s. 124 vb.). Aynı fonemle biten bazı fiillerde ise ikili kullanım söz konusudur (öldür-/öltür- gibi).

[**] İkili kullanımlar dönem eserlerinden en çok Kısasü'l- Enbiyâ'da görülmektedir. Mesela bu kelimede Kısasü'l- Enbiyâ'da "atdı/attı" ikili imlasıyla kullanılmaktadır.

ögretti "öğretti" < ögretdi (KE I 41r10 s. 57/OABKTSV s. 208): öğretti (ME 22-2 s. 35, NFBB 217-8 s. 149).

sattı "sattı" < satdı (KE I 77r9 s. 106): sattı (ME 150-3 s. 62/ NFBB 321-15 s. 223).

yattı "yattı" < yatdı (KE I 52v10 s. 72): yattı (ME 136-1 s. 59, NFBB 196-9 s. 135).

2.4.3.4.2.1.2. /şd/ > /şt/ Benzeşmesi

Köktürkçede bazı istisnalar dışında "d"li kullanılmakta olan belirli geçmiş zaman eki –DI, Harezm Türkçesi eserlerinden Nehcü'l-Feradis'te her zaman, dönemin diğer eserlerinde ise zaman zaman, *dönemin diğer esrlerinde bu ek ünsüz benzeşmesine uyan, uymayan veya ikili kullanımlarla karşımıza çıkmaktadır*, sonu –ş sedasız ünsüzüyle biten fiilere geldiğinde fiillerin sonundaki /ş/ foneminin benzeştirici etkisiyle–tI şeklinde ve yarım benzeşmeyle kullanılmaktadır. Aynı düzenli kullanım türetme eklerinde söz konusu değildir. Sadece ettirgenlik eki –DUr, sedasız ünsüzlerle biten kelimelerde, özellikle de burada söz konusu olan /ş/ sedasız fonemiyle biten kelimelerden sonra, birkaç istisna dışında (aşdur- gibi), –tUr şeklinde ve ünsüz benzeşmesiyle yazılmaktadır (ḳawuştur-, yaraştur- vb.). Bu ek, sedalı ünsüz veya ünlü ile biten fiillerden sonra ise her zaman "d"li şekliyle (keydür-, söndür-, azdur-, yedür- vb.) kullanılmaktadır. Buradan hareketle ekin –tUr kullanımının fiillerin sonundaki sedasız ünsüzlerin benzeştirici etkisiyle ortaya çıktığı açıktır. Aşağıda düzenli olarak karşılaşılan ve yarım benzeşmeyle kullanılan /şd/ > /şt/ benzeşmesi örneklerinden bazıları verilmiştir:

aştı "aştı" < aşdı (KE I 21v14 s. 30): aştı (ME 180-1 s. 69/ NFBB 44-4 s. 32).

bişti "pişti" < bişdi (KE I 162r17 s. 231/ME 44-2 s. 39/OABKTSV s. 82): bişti (NFBB 108-1 s. 78).

ḳaw(v̇)uştur- "kavuşturmak, bağlamak, yanaştırmak" < kawuşdur-: ḳawuştur-(ayın), ḳav̇uştur-(dı), ḳawuştur-(up) (KE I 70v17 s. 98, KE 53-5 s. 41, NFBB 51-3 s. 37).

kemişti "attı, döktü…" < kemişdi (ME 106-8 s. 52/ OABKTSV s.157/KE I 30v18 s. 43):kemişti (NFBB 18-6 s. 13).

sözleşti "konuştu" < sözleşdi (KE I 26r2 s. 36): sözleşti (ME 108-3 s. 52).

tüşti "düştü" < tüşdi (KE I 7v12 s. 11/OABKTSV s. 282) < ET tüşdi (KT K4 s. 37): tüşti (ME 35-4 s. 37/ NFBB 12-15 s. 9).

uruştı "savaştı, döğüştü" < uruşdı (KE 108-2 s. 52): uruştı (NFBB 184-7 s. 126).

yaraştur- "hazırlamak, düzeltmek" < yaraşdur- : yaraştur- (dı), yaraştur-(ġıl), yaraştur-(up) (ME 53-7 s. 41, NFBB 48-5 s. 35, KE I 65r2 s. 9).

2.4.3.4.2.1.3. /çd/ > /çt/ Benzeşmesi

Köktürkçede bazı istisnalar dışında "d"li kullanılmakta olan belirli geçmiş zaman eki –DI, Harezm Türkçesi eserlerinden Nehcü'l-Feradis'te her zaman, dönemin diğer eserlerinde ise zaman zaman, *dönemin diğer esrlerinde bu ek ünsüz benzeşmesine uyan, uymayan veya ikili kullanımlarla karşımıza çıkmaktadır*, sonu –ç sedasız ünsüzüyle biten fiilere geldiğinde fiillerin sonundaki /ç/ foneminin benzeştirici etkisiyle–tI şeklinde ve yarım benzeşmeyle kullanılmaktadır. Aynı düzenli kullanım türetme eklerinde söz konusu değildir. Sadece ettirgenlik eki –DUr, sedasız ünsüzlerle biten kelimelerde, özellikle de burada söz konusu olan /ç/ sedasız fonemiyle biten kelimelerden sonra –tUr şeklinde ve ünsüz benzeşmesiyle yazılmaktadır. Bu ek, sedalı ünsüz veya ünlü ile biten fiillerden sonra ise her zaman "d"li şekliyle (keydür-, söndür-, azdur-, yedür- vb.) kullanılmaktadır. Buradan hareketle ekin –tUr kullanımının fiillerin sonundaki sedasız ünsüzlerin benzeştirici etkisiyle ortaya çıktığı açıktır. Aşağıda düzenli olarak karşılaşılan ve yarım benzeşmeyle kullanılan /çd/ > /çt/ benzeşmesi örneklerinden bazıları verilmiştir:

açtı "açtı" < açdı (ME 14-4 s. 33/ KE I 11r18 s. 16/OABKTSV s. 39[*]): açtı (NFBB 54-6 s. 39).

açtur- "açtırmak" < açdur-: açtur-(dı) (KE I 44r10 s. 61/ ME 75-4 s. 45/NFBB 29-9 s. 22).

içti "içti" < içdi (KE I 17r1 s. 24): (ant) içti, içti (ME 32-6 s. 37, NFBB 22-11 s. 17).

ke(e)çti "geçti" < keçdi (KE I 17v17 s. 25) < ET keçdim "geçtim, aştım" (BK GD s. 66): keçti, keçti, keçti (mü) (OABKTSV s. 154, ME 18-8 s. 34, NFBB 375-2 s. 260).

[*] Gerek ME'de gerekse KE'de bu kelime, benzer kullanımlarda da olduğu gibi, ikili kullanımla (açdı/açtı) yazılmıştır. Ama NF'de sadece sedasız şekliyle ve benzeşmeyle (açtı) yazılmıştır. Orta Asyada Bulunmuş Kur'an Tefsiri'nde ise sadece sedalı haliyle yazılmıştır (açdı).

saçtı < saçdı (KE I 60v20 s. 84): saçtı (ME 75-2 s. 45/ NFBB 11-13 s. 8).

2.4.3.4.2.1.4. /kd/ > /kt/ Benzeşmesi

Köktürkçede bazı istisnalar dışında "d"li kullanılmakta olan belirli geçmiş zaman eki –DI, Harezm Türkçesi eserlerinden Nehcü'l-Feradis'te bir örnek dışında (ḳaḳdı) her zaman, dönemin diğer eserlerinde ise zaman zaman, *dönemin diğer esrlerinde bu ek ünsüz benzeşmesine uyan, uymayan veya ikili kullanımlarla karşımıza çıkmaktadır*, sonu –k/-ḳ sedasız ünsüzüyle biten fiilere geldiğinde fiillerin sonundaki /k-ḳ/ foneminin benzeştirici etkisiyle–tI şeklinde ve yarım benzeşmeyle kullanılmaktadır. Aynı düzenli kullanım türetme eklerinde söz konusu değildir. Sadece ettirgenlik eki –DUr, sedasız ünsüzlerle biten kelimelerde, özellikle de burada söz konusu olan /k-ḳ/ sedasız fonemiyle biten kelimelerden sonra –tUr şeklinde ve ünsüz benzeşmesiyle yazılmaktadır. Bu ek, sedalı ünsüz veya ünlü ile biten fiillerden sonra ise, /l/ fonemiyle biten bazı kelimeler (keltür- gibi) hariç[*], her zaman "d"li şekliyle (keydür-, söndür-, azdur-, yedür- vb.) kullanılmaktadır. Buradan hareketle ekin –tUr kullanımının fiillerin sonundaki sedasız ünsüzlerin benzeştirici etkisiyle ortaya çıktığı açıktır. Aşağıda düzenli olarak karşılaşılan ve yarım benzeşmeyle kullanılan /kd/ > /kt/ benzeşmesi örneklerinden bazıları verilmiştir:

aḳtı "aktı" < aḳdı (KE I 127v10 s. 179[**]): aḳtı (ME 154-6 s. 63, NFBB 246-12 s. 170).

aḳtur- "akıtmak, dökmek" < aḳdur- (OABKTSV s. 46): aḳtur-(dı erse), aḳtur-(dı), aḳtur-(maġan) (NFBB 242-14 s. 167, ME 56-6 s. 41, KE I 157v8 s. 224).

aşuḳtur- "acele ettirmek"< aşuḳdur-: aşuḳtur-(dılar) (KE I 248r20 s. 361).

baḳtı "baktı, gördü" < baḳdı (KE I 30r10 s. 42/OABKTSV s. 69 "bakdım"): baḳtı (ME 23-6 s. 35/NFBB 44-8 s. 32).

çökti "çöktü" < çökdi (ME 83-1 s. 46): çökti (NFBB 40-15 s. 30/KE I 220v21 s. 316).

ḳorḳtı "korktu" < ḳorḳdı (KE I 11r17 s. 16): ḳorḳtı (ME 25-1 s. 35/ NFBB 108-6 s. 78).

tıḳtı "tıkadı, kapadı" < tıḳdı (KE I 43r16 s. 59): tıḳtı (NFBB 356-8 s. 247).

---

[*] Bu durum /l/ fonemiyle biten bütün kelimeler için geçerli değildir (bildür- gibi).

[**] Diğer sedasız ünsüzlerin yazımında olduğu gibi burada da KE'de ikili kullanım (aḳtı/aḳdı) söz konusudur.

yıḳtı “devirdi, yıktı” < yıḳdı (KE I 31r3 s. 43/ME 76-1 s. 45): yıḳtı (NFBB 139-17 s. 98).

2.4.3.4.2.1.5. /sd/ > /st/ Benzeşmesi

Köktürkçede bazı istisnalar dışında “d”li kullanılmakta olan belirli geçmiş zaman eki –DI, Harezm Türkçesi eserlerinde sonu -s sedasız ünsüzüyle biten fiilere geldiğinde birkaç istisna ve ikili kullanım dışında, fiillerin sonundaki /-s/ foneminin benzeştirici etkisiyle–tI şeklinde ve yarım benzeşmeyle kullanılmaktadır. Bu durum diğer sedsız ünsüzlerle bu ekin kullanıldığı örneklerde çoğunlukla ikili bir imlanın görüldüğü Kısasü’l- Enbiyâ’da bile çoğunlukla ünsüz benzeşmesiyle ve tek imlayla karşımıza çıkmaktadır. Aynı düzenli kullanım türetme eklerinde söz konusu değildir. Sadece ettirgenlik eki –DUr, sedasız ünsüzlerle biten kelimelerde, özellikle de burada söz konusu olan /-s/ sedasız fonemiyle biten kelimelerden sonra –tUr şeklinde ve ünsüz benzeşmesiyle yazılmaktadır. Bu ek, sedalı ünsüz veya ünlü ile biten fiillerden sonra ise, /l/ fonemiyle biten bazı kelimeler (keltür- gibi) hariç, her zaman “d”li şekliyle (keydür-, söndür-, azdur-, yedür- vb.) kullanılmaktadır. Buradan hareketle ekin –tUr kullanımının fiillerin sonundaki sedasız ünsüzlerin benzeştirici etkisiyle ortaya çıktığı açıktır. Aşağıda düzenli olarak karşılaşılan ve yarım benzeşmeyle kullanılan /sd/ > /st/ benzeşmesi örneklerinden bazıları verilmiştir:

astı “astı” < asdı (DLT I s. 173-17): astı (ME 66-4 s. 43/KE I 125r18).

astur- “astırmak” < asdur-: astur-(dı), astur-(up) (OABKTSV s. 58, KE I 95r1 s. 132).

bastı “baskın yaptı, mağlup etti” < ET basdı (KT K8 s. 38): bastı (KE I 77v4 s. 107/ ME 18-4 s. 34/ NFBB 411-3 s. 286).

bastur- “bastırmak, hücum etmek” < basdur-: bastur-(sam), bastur-(dı) (NFBB 209-4 s. 144, KE I 206r5 s. 294).

esti “esti” < esdi (OABKTSV s. 113/KE I 22v14 s. 32): esti (NFBB 113-16 s. 81).

estür- “estirmek” < esdür-: estür-(dük) (KE I 138r8 s. 195).

kesti “kesti” < kesdi (KE I 36v8 s. 51): kesti (ME 58-7 s. 42/ NFBB 137-3 s. 96).

2.4.3.4.2.1.6. /pd/ > /pt/ Benzeşmesi

Köktürkçede bazı istisnalar dışında "d"li kullanılmakta olan belirli geçmiş zaman eki –DI, Harezm Türkçesi eserlerinde, *özellikle Nehcü'l-Feradis ve Mukaddimetü'l-Edeb'de; Kısasü'l- Enbiyâ'da çoğunlukla ikili kullanım söz konusudur*, sonu -p sedasız ünsüzüyle biten az sayıdaki fiile geldiğinde birkaç istisna ve ikili kullanım dışında, fiillerin sonundaki /-p/ foneminin benzeştirici etkisiyle–tI şeklinde ve yarım benzeşmeyle kullanılmaktadır. Aynı düzenli kullanım türetme eklerinde söz konusu değildir. Sadece ettirgenlik eki –DUr, /-p/ sedasız fonemiyle biten iki örnekte –tUr şeklinde ve ünsüz benzeşmesiyle yazılmaktadır. Bu ek, sedalı ünsüz veya ünlü ile biten fiillerden sonra ise, /l/ fonemiyle biten bazı kelimeler (keltür- gibi) hariç, her zaman "d"li şekliyle (keydür-, söndür-, azdur-, yedür- vb.) kullanılmaktadır. Buradan hareketle ekin –tUr kullanımının fiillerin sonundaki sedasız ünsüzlerin benzeştirici etkisiyle ortaya çıktığı açıktır. Aşağıda düzenli olarak karşılaşılan ve yarım benzeşmeyle kullanılan /pd/ > /pt/ benzeşmesi örneklerinden bazıları verilmiştir:

çaptı "el vurdu" < çapdı (KE I 35v14 s. 49): çaptı (ME 83-8 s. 47).

çaptur- "koşturmak" < çapdur-: çaptur-(dı), çaptur-(dılar), çaptur-(madıñız) (ME 42-6 s. 39, KE I 149r6 s. 211, OABKTSV s. 94).

ḳoptı "ayağa kalktı, dışarı çıktı…" < ḳopdı (OABKTSV s. 171/ KE I 11v4 s. 17): ḳoptı (ME 134-3 s. 58/NFBB 150-12 s. 105).

öpti "öptü" < öpdi (OABKTSV s. 213/ KE I 69r21 s. 96): öpti (ME 87-1 s. 47/ NFBB 104-2 s. 75).

yaptı "yaptı, kapadı, örttü" < yapdı (ME 40-3 s. 38): yaptı (KE I 149r21 s. 212).

yaptur- "yaptırmak, inşa ettirmek" < yapdur-: yaptur- (OABKTSV s. 310).

2.4.3.4.2.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde İlerleyici Uzak Benzeşme

Taradığımız Harezm Türkçesi metinlerinde fiil kök veya gövdelerinde ilerleyici uzak benzeşme örneği tespit edilmemiştir.

2.4.3.4.2.3. Fiil Kök veya Gövdelerinde Gerileyici Yakın Benzeşme

Taradığımız Harezm Türkçesi metinlerinde fiil kök veya gövdelerinde gerileyici yakın benzeşme örneği tespit edilmemiştir.

2.4.3.4.2.4. Fiil Kök veya Gövdelerinde Gerileyici Uzak Benzeşme

2.4.3.4.2.4.1. /m…n/ < /b…n/ Benzeşmesi

Türkçede "b" ünsüzü ile "m" ünsüzü boğumlanma noktası bakımından aynı özelliği (dudak ünsüzleri) taşımakla birlikte ses yolu bakımından farklıdırlar. Ses yolu bakımından "b" ünsüzü ağız ünsüzü iken "m" ünsüzü burun/geniz ünsüzüdür. Harezm Türkçesinde de Uygur Türkçesi ve Köktürkçede olduğu gibi bazı kelimelerde, kelime başındaki "b" ünsüzü, kelime içinde kendisini izleyen genizsil "n/ŋ" ünsüzün etkisi ile genizsilleşerek /m/ye değişmektedir. Bu durum genizsil "n/ŋ" ünsüzünün benzeştirici etkisiyle ortaya çıkan yarım benzeşme örneğidir. Aşağıda konuyla ilgili fiil örnekleri verilmiştir:

min-/mün-/mindir-/mündür-/mü eş- vb. "binmek; bindirmek, binişmek" < *AT bīn- "binmek" (ATAUÜ s. 266):min-di, min-miş, min-geyler, mün-di, mün-üp, min-dürdi, mün-dürdi, mü -eşti (KE I 148v12 s. 211, NFBB 374-2 s. 260, OABKTSV s. 190, KE I 48r19 s. 66, NFBB 133-7 s. 94, KE I 188v10 s. 268, ME 77-8 s. 45, ME 194-7 s. 72).

2.4.3.5. Kıpçak Türkçesinde Ünsüz Benzeşmeleri

Kıpçak Türkçesi metinlerinde, Karahanlı Türkçesi ve Uygurcada olduğu gibi, ünsüz uyumu tam olarak teşekkül etmiş değildir. Kıpçak Türkçesi metinlerinde bazı Türetme ve çekim ekleri düzenli olarak ünsüz benzeşmesiyle kullanılırken (isimden isim yapma eki –daş/-taş "ḳurdaş, ḳarındaş / attaş", fiilden isim yapma eki -ḳuç "açkuçları", ettirgenlik eki -TUr* "ḳıldur-/ḳandur-/iriştür-/ eşittür-" vb.), bazıları ünsüz benzeşmesine aykırı ve tek şekilli kullanılmaktadır (gerindium eki –ġanda/ġandan "uruşġanda/ḳayıtġandan" gibi). Birçok ekte ise ikili kullanım veya benzeşmeye uymayan kullanım söz konusudur (isim hal ekleri +dAn/+tAn "kökden/aştan~aşdan/saçdan",+dA/+tA"işte~işde/antda", isim çekim eki +ḳa/ġa "aġaçḳa / altunġa / antġa / yolḳa / açlıḳḳa" fiil çekim eki –dI/-tI "aldı, bardı/arttı/bastı/ çıktı/ yırttı/batdı/ kiçdi" gibi).

* Ettirgenlik eki –Tur sadece /l/ ünsüzüyle biten bazı fiilerden sonra da sedasız şekliyle "oltur-, öltür-, keltür-" ve ünsüz benzeşmesine aykırı olarak kullanılmıştır.

2.4.3.5.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ünsüz Benzeşmeleri

Benzeşmelerin tümünü burada ek zikrederek vermek birbirinin benzeri tespitleri tekrar etmek olacağından aşağıda isim kök veya gövdelerinde tespit edilen ünsüz benzeşmelerinden bir kısmı örnek olarak verilmiştir.

2.4.3.5.1.1. İsim Kök veya Gövdelerinde İlerleyici Yakın Benzeşme

2.4.3.5.1.1.1./kg/ > kk Benzeşmesi

Eski Türkçe döneminde ünsüz benzeşmesine bağlı olmaksızın her zaman sedasız şekli +ka kullanılan (yışka, bodunka, kapıgka vb.) yönelme hal eki +ġa/+ge, +ḳa/+ke Kıpçak Türkçesinde zaman zaman ünsüz benzeşmesine aykırı kullanımlarla karşımıza çıkarken (antġa / altunḳa / başġa / yaşġa / tamuġḳa / ḳırnaḳġa / yumaḳġa vb.) çoğu zaman da ünsüz benzeşmesine uygun olarak sedalı ünsüzlerden ve ünlülerden sonra sedalı şekli (+ġa/+ge), sedasız ünsüzlerden sonra ise bu ünsüzlerin benzeştirici etkisiyle sedasız şekli (+ḳa/+ke) kullanılmaktadır. Özellikle İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn'de ekin sedalı/sedasız ünsüzlerden sonra ikili kullanımına da sıklıkla rastlanmaktadır (altunḳa/altunġa, başḳa/başġa, taşḳa/taşġa vb.). Bu işleyiş bazı aksi kullanımlar dışında /k-ḳ/ fonemi için de geçerlidir. Bu ekin kalın sıradan ünlülü seslerin bulunduğu kelimelerde çoğunlukla ünsüz benzeşmesiyle kullanılmasından hareketle ince sıradan ünlülü kelimelerde de ünsüz benzeşmesi varsayılmıştır:

açlıḳḳa "açlığa" < açlıkġa: açlıḳḳa (GT 168/2 s. 83).

artuḳḳa "fazlaya, fazlasına" < artuḳġa: artuḳḳa (GT 74/9 s. 36).

bilekke "bileğe" < bilekge: bilekke (İMVS 87b/5 s. 197).

işikke "eşiğe" < eşikge: işikke (GT 114/3 s. 56).

uçmaḳḳa "uçmağa, cennete" < uçmaḳġa: uçmaḳḳa (İMVS 80a/3 s. 193).

yoldaşlıḳḳa "yoldaşlığa" < yoldaşlıḳġa: yoldaşlıḳḳa (GT 101/9 s. 50).

2.4.3.5.1.1.2. /şd/ > /şt/ Benzeşmesi

"Bulunma hal eki" "+DA" ve "çıkma hal eki" "+Dan/+Tın" Kıpçak Türkçesi metinlerinde sedalı/sedasız ünsüzlerle ve ünlüyle biten isim kök veya gövdelerine eklendiklerinde çoğunlukla uyuma uyup uymamasına bakılmaksızın sedalı haliyle (+dA/+dIn) (açlıḳdan, aġaçdan, ḳırnaḳda, ḳılıçdan, otunda, yıraḳdın, işden vb.) kullanılmaktadır. Ancak birkaç kelimede bazı sedasız ünsüzlerden sonra bu ünsüzlerin benzeştirici etkisiyle +tA/tIn şeklinde de kullanılmaktadır. Bu eklerin ünsüz

benzeşmesiyle yazıldığı bu örneklerin çok az sayıda olması söz konusu eklerdeki ünsüz benzeşmesi temayülünün henüz çok zayıf olduğunu göstermektedir. Bu durum sonu /ş/ sedsız fonemiyle biten kelimeler için de geçerlidir:

aştan "yemekten, aştan" < aşdan (İMVS 449b/8 s. 439): aştan (ilin çek-) (GT 23/3 s. 11).

işte "işte" < işde (GT 307/8 s. 153*): işte (GT 6/11 s. 2).

2.4.3.5.1.1.3. /tġ/ > /tķ/ Benzeşmesi

Kıpçak Türkçesi metinlerinde sedalı ünsüzlerden sonra +ġArU (ilgerü gibi) şekliyle kullanılan yön gösterme hal eki sedasız ünsüzle biten kelimelere geldiğinde kelimenin sonundaki bu sedasız ünsüzün benzeştirici etkisiyle +ķArU şeklinde ve ünsüz benzeşmesiyle kullanılmaktadır. Bu durum sonu /t/ sedsız fonemiyle biten kelimeler için de geçerlidir. Ayrıca Eski Türkçe döneminde ünsüz benzeşmesine bağlı olmaksızın her zaman sedasız şekli +ka kullanılan (yışka, bodunka, kapıgka vb.) yönelme hal eki +ġa/+ge, +ķa/+ke Kıpçak Türkçesinde zaman zaman ünsüz benzeşmesine aykırı kullanımlarla karşımıza çıkarken (antġa / altunķa / başġa / yaşġa / tamuġķa / ķırnaķġa / yumaķġa vb.) çoğu zaman da ünsüz benzeşmesine uygun olarak sedalı ünsüzlerden ve ünlülerden sonra sedalı şekli (+ġa/+ge), sedasız ünsüzlerden sonra ise bu ünsüzlerin benzeştirici etkisiyle sedasız şekli (+ķa/+ke) kullanılmaktadır. Bu işleyiş /t/ fonemi için de geçerlidir:

artķaru "geri, geride" < artġaru: artķaru (İMVS 449a/1 s. 439).

atķa "ata(hayvan)"< atġa: atķa (İMVS 160a/6 s. 242).

2.4.3.5.1.1.4. /çg/ > /çk/ Benzeşmesi

Kıpçak Türkçesi metinlerinde sedalı ünsüzlerden ve ünlülerden sonra +ġArU (ilgeri(ü)) şekliyle kullanılan yön gösterme hal eki sedasız ünsüzle biten kelimelere geldiğinde kelimenin sonundaki bu sedsız ünsüzün benzeştirici etkisiyle +k(ķ)ArU şeklinde ve ünsüz benzeşmesiyle kullanılmaktadır. Bu durum sonu /ç/ sedsız fonemiyle biten kelimeler için de geçerlidir. Yine fiilden isim yapma eki -ķuç da bir örnekte (açķuç) sedasız /ç/ ünsüzünden sonra ünsüz benzeşmesiyle yani -ķuç şeklinde kullanılarak isim gövdesi oluşturmuştur. Ayrıca Eski Türkçe döneminde ünsüz

* Gülistan Tercümesi'nde ek bu kelimede iki yerde geçmekte olup sedalı ve sedasız (işte/işde) şekliyle kullanılmıştır.

benzeşmesine bağlı olmaksızın her zaman sedasız şekli +ka kullanılan (yışka, bodunka, kapıgka vb.) yönelme hal eki +ġa/+ge, +ḳa/+ke Kıpçak Türkçesinde zaman zaman ünsüz benzeşmesine aykırı kullanımlarla karşımıza çıkarken (antġa / altunḳa / başġa / yaşġa / tamuġḳa / ḳırnaḳġa / yumaḳġa vb.) çoğu zaman da ünsüz benzeşmesine uygun olarak sedalı ünsüzlerden ve ünlülerden sonra sedalı şekli (+ġa/+ge), sedasız ünsüzlerden sonra ise bu ünsüzlerin benzeştirici etkisiyle sedasız şekli (+ḳa/+ke) kullanılmaktadır. Bu durum sonu /ç/ sedsız fonemiyle biten kelimeler için de geçerlidir. Yalnız /çg/ > /çk/ benzeşmesini ince sıradan ünlülü kelimelerde takip etmek zordur. Çünkü, Arap alfabesinde "k" ile "g"yi ayırmak pek mümkün değildir ve her iki ses de kef (ك) harfi ile yazılmaktadır. Biz eserin tercümesinden ve kalın sıradan /ḳ/ foneminin kullanımından (+ḳArU) hareketle ince sıradan ünlülü kelimelerde de ünsüz benzeşmesi olduğunu varsaydık:

içkerü(i) "iç, içeri" < içgerü: içkeri, içkeri (KE I 147v8 s. 209, KE I 11v7 s. 17).

açḳuç "anahtar < açguç: açḳuç (İMVS 475b/5 s. 457).

ḳılıçḳa "kılıca" < ḳılıçġa: ḳılıçḳa (GT 335/11-12 s. 167).

2.4.3.5.1.1.5. /şġ/ > /şḳ/ Benzeşmesi

Kıpçak Türkçesi metinlerinde sedalı ünsüzlerden sonra +g(ġ)ArU (ilgeri(ü)) şekliyle kullanılan yön gösterme hal eki sedasız ünsüzle biten kelimelere geldiğinde kelimenin sonundaki sedsız ünsüzlerin benzeştirici etkisiyle +ḳArU şeklinde ve ünsüz benzeşmesiyle kullanılmaktadır. Bu durum sonu /ş/ sedsız fonemiyle biten kelimeler için de geçerlidir:

taşḳaru/taşḳarı "dışarı" < taşġaru (İMVS taşḳaru "179a/4 s. 255" ~ taşġaru "378b/8 s. 391"): taşḳaru, taşḳarı (İMSV 179a/4 s. 255, GT 40/12 s. 19).

2.4.3.5.1.2. İsim Kök veya Gövdelerinde İlerleyici Uzak Benzeşme

Taranan Kıpçak Türkçesi metinlerinde isim kök veya gövdelerinde ilerleyici uzak benzeşme örneğine rastlanmamıştır.

2.4.3.5.1.3. İsim Kök veya Gövdelerinde Gerileyici Yakın Benzeşme

Taranan Kıpçak Türkçesi metinlerinde isim kök veya gövdelerinde gerileyici yakın benzeşme örneğine rastlanmamıştır.

2.4.3.5.1.4. İsim Kök veya Gövdelerinde Gerileyici Uzak Benzeşme

2.4.3.5.1.4.1. /m…n/ < /b…n/ Benzeşmesi

Türkçede "b" ünsüzü ile "m" ünsüzü boğumlanma noktası bakımından aynı özelliği (dudak ünsüzleri) taşımakla birlikte ses yolu bakımından farklıdırlar. Ses yolu bakımından "b" ünsüzü ağız ünsüzü iken "m" ünsüzü burun/geniz ünsüzüdür. Kıpçak Türkçesinde de Harezm Türkçesi, Uygur Türkçesi ve Köktürkçede olduğu gibi bazı kelimelerde, kelime başındaki "b" ünsüzü, kelime içinde kendisini izleyen genizsil "n/ŋ" ünsüzün etkisi ile genizsilleşerek /m/ye değişmektedir. Bu durum genizsil "n/ŋ" ünsüzünün benzeştirici etkisiyle ortaya çıkan yarım benzeşme örneğidir. Yine Kıpçak Türkçesindeki bir örnekte (mamık < pamuk, bamuḳ < *AT bāmık) /m/ foneminin benzeştirici etkisiyle /p-b/ fonemleri tam benzeşmeyle "m"ye dönüşmüştür. Aşağıda konuyla ilgili örnekler verilmiştir:

men "ben/1.tekil şahıs zamiri" < ben: men, men+im, men+i, men+den(İMVS 2a/2 s. 148, GT 28/6 s. 13, EDMFLT 19a/15 s. 47, KMTTAM59a/11 s. 75).

me gü/mengü/me i"ebedi, ebedi olarak; sürekli" < ET beñgü "ebedi, ebedi olarak" (KT G11 s. 22): me gü (bol-), me ü (kıl-), mengü (suwı), me i (bol) (NFBB 281-3 s. 194, ME 70-6 s. 44, KE I 129v2 s. 182, MM 22a/9-1363 s. 52).

mi , ,/miŋ/miñ < Kök. biñ "bin, sayı" (BK G1 s. 66):mi , miŋ, mi +ke, miñ (bol-) (NFBB 37-3 s. 27, KE I 101v7 s. 142, MM 15a/896-34, OABKTSV s. 190).

mamu(ı)ḳ "pamuk" < pamuḳ ~ mamuḳ, bamuḳ (İMVS 394b/3 s. 400 ~ İMVS 93a/7 s. 201[*] , EDMFLT 12b/28 s. 31) < *AT bāmıq "pamuk" (ATAUÜ s.251): mamuḳ, mamuḳ (ik-), mamıḳ (İMVS 93a/7 s. 201, GT 93/3 s. 46, KMTTAM 20a/13 s. 25).

2.4.3.5.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ünsüz Benzeşmeleri

2.4.3.5.2.1. Fiil Kök veya Gövdelerinde İlerleyici Yakın Benzeşme

Kıpçak Türkçesi metinlerinde fiillere getirilen ekler ünsüz benzeşmesi bakımından değerlendirildiğinde benzeşme olayının bazı eklerde, az sayıdaki istisna dışında, düzenli olarak karşımıza çıktığı görülmektedir. Mesela belirli geçmiş zaman eki

[*] İMSV'de "pamuḳ" imlası iki (2) yerde geçerken "mamuḳ" imlası ise on dört (14) yerde kullanılmıştır. Ayrıca beş (5) yerde de "mamuḳ"tan türeyen isimler (mamuḳçı, mamuḳlı, mamuḳlu) kullanılmıştır. Bu da /m-n/ < /b-n/ benzeşmesinin bu dönemde oldukça etkili olduğunu göstermektedir.

–DI dönem eserlerinde, İrşâdü'l- Mülûk ve's-Selâtîn'de Ünsüz benzeşmesine uygun yazımlar (içti, açtı, yırttı vb.) tespit edişe de birçok örnekte ünsüz benzeşmesi (kiçdi, ḳatdı, ḳayıtdı, batdı, yapdı vb.) görülmemektedir. Bu yönüyle eser dönemin diğer eserlerinden ayrılmaktadır, ünlüyle veya sedalı ünsüzle biten kelimelerden sonra –dI şekliyle kullanılırken (aldı, bardı, soldı vb.) sedasız ünsüzle biten kelimelerden sonra ise, yukarıda bahsedilen istisnalar dışında, kelimelerin sonundaki sedasız ünsüzün benzeştirici etkisiyle –tI şekliyle kullanılmaktadır (arttı, baḳtı, ayttı, bastı vb.). Yine ettirgenlik eki –DUr ünlü ile biten veya sedalı ünsüzlerle biten kelimelerden sonra –dUr şekliyle* kullanılırken (kıldur-, ewdür-, keydür-, yidür- vb.) sedasız ünsüzlerle biten kelimelerden sonra kelimelerin sonundaki sedasız ünsüzün benzeştirici etkisiyle bütün örneklerde –tUr şekliyle (açtur-, iriştür-, işittür- vb.) kullanılmaktadır. Aşağıda Kıpçak Türkçesi eserlerinde fiil kök veya gövdelerinde tespit edilen ilerleyici yakın benzeşme örneklerinden bir kısmı verilmiştir.

2.4.3.5.2.1.1. /td/ > /tt/ Benzeşmesi

Köktürkçede bazı istisnalar dışında "d"li kullanılmakta olan belirli geçmiş zaman eki –DI, dönem eserlerinde, İrşâdü'l- Mülûk ve's-Selâtîn'deki bazı istisnalar (kiçdi, ḳatdı, batdı, yapdı vb.) dışında, ünlüyle veya sedalı ünsüzle biten kelimelerden sonra –dI şekliyle kullanılırken (aldı, bardı, soldı vb.) sedasız ünsüzle biten kelimelerden sonra ise, yukarıda bahsedilen istisnalar dışında, kelimelerin sonundaki sedasız ünsüzün benzeştirici etkisiyle –tI şekliyle kullanılmaktadır (arttı, baḳtı, ayttı, bastı vb.). Yine ettirgenlik eki –DUr ünlü ile biten veya sedalı ünsüzlerle biten kelimelerden sonra –dUr şekliyle kullanılırken (asdur-, kıldur-, ewdür-, keydür-, yidür- vb.) sedasız ünsüzlerle biten kelimelerden sonra kelimelerin sonundaki sedasız ünsüzün benzeştirici etkisiyle bütün örneklerde –tUr şekliyle (açtur-, iriştür-, işittür- vb.) kullanılmaktadır. Bu temayül sonu /t/ sedsız fonemiyle biten kelimeler için de geçerlidir. Aşağıda düzenli olarak karşılaşılan ve tam benzeşmeyle kullanılan /td/ > /tt/ benzeşmesi örneklerinden bazıları verilmiştir:

arttı "arttı" < artdı (İMVS 132a/5 s. 224): arttı (GT 53/10 s. 26).

battı "battı, saplandı, gömüldü; (güneş) battı" < batdı (İMVS 275b/1 s. 318): battı (GT 249/2 s. 124).

---

* Bunun tek istisnası /l/ fonemiyle biten bazı fiilerden sonra ekin sedasız şeklinin ünsüz benzeşmesine aykırı olarak kullanılmasıdır (öltür-, oltur-, toltur- vb.).

bitti “(bitki) yetişti, çıktı” < bitdi: bitti (GT249/12 s. 124).

işittür- “işittirmek, duyurmak” < işitdür-: işittür-(gey) (İMVS 166b/8 s. 246).

itti “etti, yaptı” < ET itdi “it-: düzenlemek, tanzim etmek, yapmak” (KT D16 s. 28): itti (GT 28/2 s. 13).

ḳayttı “(geri) döndü” < ḳayıtdı (İMVS 37b/3 s. 168): ḳayttı (GT 199/13 s. 99).

kitti “gitti” < kitdi: kitti (GT 27/1 s. 13).

ögretti “öğretti” < ögretdi: öğretti (GT 190/1 s. 94).

sattı “sattı” < satdı: sattı (GT 321/4 s. 160).

yattı “yattı” < ET yatdı (KT D 24 s. 30): yattı (GT 115/12 s. 57).

2.4.3.5.2.1.2. /şd/ > /şt/ Benzeşmesi

Köktürkçede bazı istisnalar dışında “d”li kullanılmakta olan belirli geçmiş zaman eki –DI, dönem eserlerinde, İrşâdü’l- Mülûk ve’s-Selâtîn’deki bazı istisnalar (kiçdi, ḳatdı, batdı, yapdı vb.) dışında, ünlüyle veya sedalı ünsüzle biten kelimelerden sonra –dI şekliyle kullanılırken (aldı, bardı, soldı vb.) sedasız ünsüzle biten kelimelerden sonra ise, yukarıda bahsedilen istisnalar dışında, kelimelerin sonundaki sedasız ünsüzün benzeştirici etkisiyle –tI şekliyle kullanılmaktadır (arttı, baḳtı, ayttı, bastı vb.). Yine ettirgenlik eki –DUr ünlü ile biten veya sedalı ünsüzlerle biten kelimelerden sonra –dUr şekliyle kullanılırken (asdur-, kıldur-, ewdür-, keydür-, yidür- vb.) sedasız ünsüzlerle biten kelimelerden sonra kelimelerin sonundaki sedasız ünsüzün benzeştirici etkisiyle bütün örneklerde –tUr şekliyle (açtur-, iriştür-, işittür- vb.) kullanılmaktadır. Bu temayül sonu /ş/ sedsız fonemiyle biten kelimeler için de geçerlidir. Aşağıda düzenli olarak karşılaşılan ve yarım benzeşmeyle kullanılan /şd/ > /şt/ benzeşmesi örneklerinden bazıları verilmiştir:

bulaştur- “bulaştırmak” < bulaşdır-: bulaştur-(ġay) (İMVS 124a/4 s. 219).

irişti “erişti, yetişti” < irişdi: irişti (GT 189/4 s. 94).

sözleşti “konuştu” < sözleşdi: sözleşti (GT 141/7 s. 70).

tüşti “düştü” < tüşdi (İMVS 259a/3 s. 307) < ET tüşdi (KT K4 s. 37): tüşti (GT 88/8 s. 43).

uruştı “savaştı, döğüştü” < uruşdı (İMVS 428a/5 s. 425): uruştı (GT 276/8 s. 384).

üleştür- “dağıtmak, paylaştırmak” < üleşdür-: üleş-tür-di, üleş-tür-gil (GT 174/3 s. 86, KMTTAM 45a/1 s. 62).

2.4.3.5.2.1.3. /çd/ > /çt/ Benzeşmesi

Köktürkçede bazı istisnalar dışında “d”li kullanılmakta olan belirli geçmiş zaman eki –DI, dönem eserlerinde, İrşâdü’l- Mülûk ve’s-Selâtîn’deki bazı istisnalar (kiçdi, ḳatdı, batdı, yapdı vb.) dışında, ünlüyle veya sedalı ünsüzle biten kelimelerden sonra –dI şekliyle kullanılırken (aldı, bardı, soldı vb.) sedasız ünsüzle biten kelimelerden sonra ise, yukarıda bahsedilen istisnalar dışında, kelimelerin sonundaki sedasız ünsüzün benzeştirici etkisiyle –tI şekliyle kullanılmaktadır (arttı, baḳtı, ayttı, bastı vb.). Yine ettirgenlik eki –DUr ünlü ile biten veya sedalı ünsüzlerle biten kelimelerden sonra –dUr şekliyle kullanılırken (asdur-, kıldur-, ewdür-, keydür-, yidür- vb.) sedasız ünsüzlerle biten kelimelerden sonra kelimelerin sonundaki sedasız ünsüzün benzeştirici etkisiyle bütün örneklerde –tUr şekliyle (açtur-, iriştür-, işittür- vb.) kullanılmaktadır. Bu temayül sonu /ç/ sedsız fonemiyle biten kelimeler için de geçerlidir. Aşağıda düzenli olarak karşılaşılan ve yarım benzeşmeyle kullanılan /çd/ > /çt/ benzeşmesi örneklerinden bazıları verilmiştir:

açtı “açtı” < açdı: açtı (İMVS 433b/4 s. 428/GT 211/2 s. 105).

açtur- “ (orucunu) açtırmak, bozdurmak” < açdur-: açtur-(ġay) (İMVS 283b/3 s. 323).

biçti(ler) “biçtiler” < ET bıçdı “biçti, kesti” (BKT G12 s. 68): biçti(ler) (GT 186/11 s. 92).

içti “içti” < içdi: içti (İMVS 411a/1 s. 413/ GT 116/9 s. 57/KMTTAM 61a/10 s. 78).

kiçti “geçti” < kiçdi~kiçti (İMVS 8b/5 s. 151~İMSV 81b/4 s. 194): kiçti (GT 33/1 s. 16).

uçtı “uçtu” < ET uçdı “vefat etti, öldü” (KT KD s.40): uçtı (GT 121/6 s. 60).

2.4.3.5.2.1.4. /kd/ > /kt/ Benzeşmesi

Köktürkçede bazı istisnalar dışında “d”li kullanılmakta olan belirli geçmiş zaman eki –DI, dönem eserlerinde, İrşâdü’l- Mülûk ve’s-Selâtîn’deki bazı istisnalar (kiçdi, ḳatdı, batdı, yapdı vb.) dışında, ünlüyle veya sedalı ünsüzle biten kelimelerden sonra –dI şekliyle kullanılırken (aldı, bardı, soldı vb.) sedasız ünsüzle biten

kelimelerden sonra ise, yukarıda bahsedilen istisnalar dışında, kelimelerin sonundaki sedasız ünsüzün benzeştirici etkisiyle –tI şekliyle kullanılmaktadır (arttı, baḳtı, ayttı, bastı vb.). Yine ettirgenlik eki –DUr ünlü ile biten veya sedalı ünsüzlerle biten kelimelerden sonra –dUr şekliyle kullanılırken (asdur-, kıldur-, ewdür-, keydür-, yidür- vb.) sedasız ünsüzlerle biten kelimelerden sonra kelimelerin sonundaki sedasız ünsüzün benzeştirici etkisiyle bütün örneklerde –tUr şekliyle (açtur-, iriştür-, işittür- vb.) kullanılmaktadır. Bu temayül sonu /ḳ-k/ sedsız fonemiyle biten kelimeler için de geçerlidir. Aşağıda düzenli olarak karşılaşılan ve yarım benzeşmeyle kullanılan /ḳ(k)d/ > /ḳ(k)t/ benzeşmesi örneklerinden bazıları verilmiştir.

baḳtı "baktı, gördü" < baḳdı: baḳtı (GT206/1 s. 102).

çökti "çöktü" < çökdi: çökti (KMTTAM 15b/1 s. 19).

ikti "(tohumunu) ekti" < ikdi: ikti (GT 320/9 s. 159).

sökti "küfretti, söğdü" < sökdi: sökti (GT 17/11 s. 8).

tikti "dikti" < tikdi: tikti (GT 353/6 s. 176).

yıḳtı "devirdi, yıktı" < yıḳdı: yıḳtı (İMVS 78b/3 s. 192).

2.4.3.5.2.1.5. /sd/ > /st/ Benzeşmesi

Köktürkçede bazı istisnalar dışında "d"li kullanılmakta olan belirli geçmiş zaman eki –DI, dönem eserlerinde, İrşâdü'l- Mülûk ve's-Selâtîn'deki bazı istisnalar (kiçdi, ḳatdı, batdı, yapdı vb.) dışında, ünlüyle veya sedalı ünsüzle biten kelimelerden sonra –dI şekliyle kullanılırken (aldı, bardı, soldı vb.) sedasız ünsüzle biten kelimelerden sonra ise, yukarıda bahsedilen istisnalar dışında, kelimelerin sonundaki sedasız ünsüzün benzeştirici etkisiyle –tI şekliyle kullanılmaktadır (arttı, baḳtı, ayttı, bastı vb.). Bu temayül sonu /s/ sedsız fonemiyle biten kelimeler için de geçerlidir. Aşağıda düzenli olarak karşılaşılan ve yarım benzeşmeyle kullanılan /sd/ > /st/ benzeşmesi örneği verilmiştir:

bastı "baskın yaptı, mağlup etti" < ET basdı (KT K8 s. 38): bastı (GT 77/1 s. 38).

2.4.3.5.2.1.6. /pd/ > /pt/ Benzeşmesi

Köktürkçede bazı istisnalar dışında "d"li kullanılmakta olan belirli geçmiş zaman eki –DI, dönem eserlerinde, İrşâdü'l- Mülûk ve's-Selâtîn'deki bazı istisnalar (kiçdi, ḳatdı, batdı, yapdı vb.) dışında, ünlüyle veya sedalı ünsüzle biten kelimelerden

sonra –dI şekliyle kullanılırken (aldı, bardı, soldı vb.) sedasız ünsüzle biten kelimelerden sonra ise, yukarıda bahsedilen istisnalar dışında, kelimelerin sonundaki sedasız ünsüzün benzeştirici etkisiyle –tI şekliyle kullanılmaktadır (arttı, baḳtı, ayttı, bastı vb.). Bu temayül sonu /p/ sedsız fonemiyle biten kelimeler için de geçerlidir. Aşağıda düzenli olarak karşılaşılan ve yarım benzeşmeyle kullanılan /pd/ > /pt/ benzeşmesi örneklerinden bazıları verilmiştir.

ḳoptı "ortaya çıktı" < ḳopdı: ḳoptı (GT 279/2 s. 139/KMTTAM 41a/7 s. 57).

öpti "öptü" < öpdi: öpti (GT 166/2 s. 82).

taptı "buldu" < tapdı: taptı (GT 279/4 s. 139).

yaptı "yaptı; kapadı, örttü" < yapdı (İMVS 345a/7 s. 367): yaptı (GT 23/2 s. 11).

2.4.3.5.2.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde İlerleyici Uzak Benzeşme

Taranan Kıpçak Türkçesi metinlerinde fiil kök veya gövdelerinde ilerleyici uzak benzeşme örneğine rastlanmamıştır.

2.4.3.5.2.3. Fiil Kök veya Gövdelerinde Gerileyici Yakın Benzeşme

Taranan Kıpçak Türkçesi metinlerinde fiil kök veya gövdelerinde gerileyici yakın benzeşme örneğine rastlanmamıştır.

2.4.3.5.2.4. Fiil Kök veya Gövdelerinde Gerileyici Uzak Benzeşme

2.4.3.5.2.4.1. /m…n/ < /b…n/ Benzeşmesi

Türkçede "b" ünsüzü ile "m" ünsüzü boğumlanma noktası bakımından aynı özelliği (dudak ünsüzleri) taşımakla birlikte ses yolu bakımından farklıdırlar. Ses yolu bakımından "b" ünsüzü ağız ünsüzü iken "m" ünsüzü burun/geniz ünsüzüdür. Kıpçak Türkçesinde de Harezm Türkçesinde, Uygur Türkçesi ve Köktürkçede olduğu gibi bazı kelimelerde, kelime başındaki "b" ünsüzü, kelime içinde kendisini izleyen genizsil "n/ŋ" ünsüzün etkisi ile genizsilleşerek /m/ye değişmektedir. Bu durum genizsil "n/ŋ" ünsüzünün benzeştirici etkisiyle ortaya çıkan yarım benzeşme örneğidir. Aşağıda konuyla ilgili fiil örnekleri verilmiştir:

min- / mindür- "binmek; bindirmek" < *AT bīn- "binmek" (ATAUÜ s. 266): minmiş, mindürdi, mingey, mingil, mindim (GT 186/12 s. 92, GT 89/2 s. 44, İMVS 368a/1 s. 382, KMTTAM 35b/4 s. 48, EDMFLT 23a/14 s. 60).

2.4.3.6. Çağatay Türkçesinde Ünsüz Benzeşmeleri

"Ünsüz uyumu Çağataycada kesin bir biçim almamıştır, ancak genellikle, ötümlü ünsüzle başlayan ekler, sert ünsüzlerin yanında ötümsüzleşme eğilimindedir."[343] Kelime köklerinde ünsüz benzeşmesinin etkisiyle ortaya çıkmış az sayıda örnek vardır ve bu örnekler de çoğunlukla ikili kullanımla karşımıza çıkmaktadır (ıçġın ~ ıçḳın, ḳurtġa ~ ḳurtḳa, ḳurtġar- ~ ḳurtḳar-, soyurġa- ~ soyurḳa-). Bunun yanında ikili kullanılmayıp sadece ünsüz benzeşmesiyle karşımıza çıkan kelimeler de (ḳısġa > ḳısḳa gibi) vardır. Bu örnekler, dönemde ünsüz benzeşnesine doğru bir temayülün olduğunun göstergesidir. Eklerde ise bazı eklerde ünsüz benzeşmesi tam olarak teşekkül ederken bazılarında ise ünsüz benzeşmesinin ortaya çıkmadığı görülmektedir. Bazı eklerde ise ünsüz benzeşmesi yönünde bir temayül olmakla birlikte bu temayülün genel bir kurala dönüşmediği eklerin benzeşmeye uyan veya uymayan biçimlerinin beraber kullanıldığı görülmektedir.

Çağatay Türkçesi metinlerinde ünsüz benzeşmesi konusunda en istikrarlı ek, görülen geçmiş zaman eki –DI'dır. Bu ek dönem eserlerinde, Şecere-i Terākime hariç[*], sedalı ünsüzlerden ve ünlülerden sonra sedalı haliyle (-dI) kullanılırken (aldı, irdi, ḳoydı, sağındı, yasadı vb.) sedasız ünsüzlerden sonra ise, kelimelerin sonundaki sedasız ünsüzün benzeştirici etkisiyle, sedasız haliyle (-tI) kullanılmaktadır (açtı, taptı, kisti vb.). Yine fiilden fiil yapma eki –TUr da belirli geçmiş zaman eki gibi sedalı ünsüzle veya ünlüyle biten kelimelerden sonra sedalı şekliyle (-dUr) kullanılırken (köydür-, yaġdur- vb.)[**] sedasız ünsüzlerle biten kelimelerden sonra her zaman sedasız şekliyle (-tUr) kullanılmaktadır (arsıḳtur-, östür-, soktur-, tiktür-, üleştür- vb.). Yine yönelme durum eki +ġArI/+ḳArI da ünsüz benzeşmesi bakımından düzenli bir işleyişle karşımıza çıkmaktadır. Bu ek sedalı ünsüzle biten isimlere geldiğinde sedalı şekliyle kullanılırken (ilgeri/ilgerü) sedasız ünsüzle biten isimlere geldiğinde ise ismin sonundaki sedasız ünsüzün benzeştirici etkisiyle sedasız şekliyle (taşḳarı, yoḳḳarı, artḳaru vb.) kullanılmaktadır. Yukarıda saydığımız yapım/çekim ekleri dışındaki eklerde ise ünsüz benzeşmesi açısından bu eklerdeki kadar düzenli bir işleyiş söz konusu olmayıp ekler

---

[343] Zuhal Kargı-Ölmez (Hazırlayan), (1996), s. 68.

[*] Şecere-i Terākime'de, Oğuzcanın etkisiyle, eklerde çoğunlukla ünsüz benzeşmesine aykırı bir imla kullanılmıştır. Şecere-i Terākime'de ekler genellikle tek şekilli olup (+dA/+dIn/ +ġ(g)A vb.) ünsüz uyumuna uymayan biçimde kullanılmıştır. Bu bakımdan Şecere-i Terākime imla bakımından genellikle dönemin diğer eserlerinden ayrılmaktadır.

[**] Bu durumun tek istisnası, daha önceki dönemlerde de olduğu gibi, /l/ fonemiyle biten fiillerdir. Bu ek /l/ fonemiyle biten fiilere geldiğinde ünsüz benzeşmesine aykırı bir şekilde sedasız haliyle kullanılmaktadır (öltür-, oltur- vb.).

ünsüz benzeşmesine uyan veya uymayan şekillerde kullanılmaktadır. Aşağıdaki tespitlerde ünsüz benzeşmesine düzenli olarak uyan eklerin yanısıra bu benzeşmeye bazı kelimelerde rastladığımız düzensiz eklerde de örnekler verilecektir.

2.4.3.6.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ünsüz Benzeşmeleri

Benzeşmelerin tümünü burada ek zikrederek vermek birbirinin benzeri tespitleri tekrar etmek olacağından aşağıda isim kök veya gövdelerinde tespit edilen ünsüz benzeşmelerinden bir kısmı örnek olarak verilmiştir.

2.4.3.6.1.1. İsim Kök veya Gövdelerinde İlerleyici Yakın Benzeşme

2.4.3.6.1.1.1. / k(ḳ)g/ > /k(ḳ)k(ḳ)/ Benzeşmesi

Çağatay Türkçesi metinlerinde yönelme durum eki +ġArI/+ḳArI ünsüz benzeşmesi bakımından düzenli bir işleyişle karşımıza çıkmaktadır. Bu ek sedalı ünsüzle biten isimlere geldiğinde sedalı şekliyle kullanılırken (ilgeri/ilgerü) sedasız ünsüzle biten isimlere geldiğinde ise ismin sonundaki sedasız ünsüzün benzeştirici etkisiyle sedasız şekliyle (taşḳarı, yoḳḳarı, artḳaru vb.) kullanılmaktadır. Bu işleyiş sonu /ḳ/ fonemiyle biten kelimeler için de geçerlidir. Yine, Eski Türkçe döneminde ünsüz benzeşmesine bağlı olmaksızın her zaman sedasız şekli +ka kullanılan (yışka, bodunka, kapıgka vb.) yönelme hal eki +ġa/+ge, +ḳa/+ke ise Çağatay Türkçesinde çoğu zaman ünsüz benzeşmesine aykırı kullanımlarla karşımıza çıkarken (ayḳa, ḳulḳa, başġa, otumḳa, ançaḳa, taġḳa vb.) zaman zaman da ünsüz benzeşmesine uygun olarak sedalı ünsüzlerden ve ünlülerden sonra sedalı şekli (+ġa/+ge), sedasız ünsüzlerden sonra ise bu ünsüzlerin benzeştirici etkisiyle sedasız şekli (+ḳa/+ke) kullanılmaktadır. Bu tür örneklerin ünsüz benzeşmesine aykırı örneklerden sayıca çok az olması bu ve buna benzer eklerde bir ünsüz benzeşmesi temayülünün varlığını izah etmekle birlikte henüz bu temayülün zayıf olduğunu ve genelleşmediğini de göstermektedir:

aġrıḳḳa "hastaya, dertliye" < aġrıġ(ḳ)ġa: aġrıḳḳa (BD 88/4 s. 170).

ayaḳḳa "ayağa" < ayaḳ(ġ)ġa: ayaḳḳa (BD 10/2 s. 123).

işikke "eşiğe" < e(i)şikge: işikke (BD 116/2 s. 186/MSD 92 s. 112).

kökke "göğe" < kökge: kökke (BD 44/4 s. 144/MSD 71 s. 108).

toprakḳḳa "toprağa" < toprakḳġa: toprakḳḳa (ŞT 77b-16 s. 145/KHŞ 1293s. 256).

yaḳḳa "tarafa, yöne" < yaḳġa: yaḳḳa (ŞT 74a-1 s. 134).

yoḳḳarı “yukarı, üst taraf” < yoḳġarı: yoḳḳarı, yoḳḳarıda (NMŞF §607 s. 380, ŞT 82a-11 s. 158).

2.4.3.6.1.1.2. /şd/ > /şt/ Benzeşmesi

“Bulunma hal eki” “+DA” ve “çıkma hal eki” “+Dan/+Tın” Çağatay Türkçesi metinlerinde sedalı/sedasız ünsüzlerle ve ünlüyle biten isim kök veya gövdelerine eklendiklerinde, uyuma uyup uymamasına bakılmaksızın, sedalı haliyle (+dA/+dIn) (atda, başda~başta, bolmaḳdın, ḳuyaşdın, tişdin vb.) kullanılmaktadır. Ancak bazı kelimelerde, özellikle ince sıradan ünlülü kelimelerde, bazı sedasız ünsüzlerden sonra bu ünsüzlerin benzeştirici etkisiyle +tA/tIn şeklinde de kullanılmaktadır (bulutta, otta, taştın, kaştın, kilmekte, kökte vb.). Bu eklerin ünsüz benzeşmesiyle yazıldığı bu örneklerin çok az sayıda olması söz konusu eklerdeki ünsüz benzeşmesi temayülünün henüz çok zayıf olduğunu göstermektedir. Bu durum sonu /ş/ sedsız fonemiyle biten kelimeler için de geçerlidir:

başta/baştın “başta/baştan” < başda/başdın (başda~başta/başdın~baştın BD 55/1 s. 150~BD 86/1 s. 169/ BD 12/3 s. 124~BD 128/33 s. 202, başdın ŞT 85a-8 s. 167): başta, baştın (yana) “yeni baştan, tekrar” (MSD 706 s. 278, MSD 758 s. 292).

iştin “işten” < işdin: iştin (MSD 90 s. 112).

ḳaştın “kaşdan” < ḳaşdın: ḳaştın (BD 9/1 s. 122).

taştın “dışdan” < taşdın: taştın (KHŞ 4283 s. 433).

tüşte “düşte” < tüşde: tüşte (MSD 610 s. 252).

uruşta “savaşta, kavgada” < uruşda (ŞT 72b-5 s. 130): uruşta (MSD 95 s. 114).

2.4.3.6.1.1.3. /tġ(g)/ > /tḳ(k)/ Benzeşmesi

Çağatay Türkçesi metinlerinde sedalı ünsüzlerden sonra +ġArU (ilgerü gibi) şekliyle kullanılan yön gösterme hal eki sedasız ünsüzle biten kelimelere geldiğinde kelimenin sonundaki bu sedasız ünsüzün benzeştirici etkisiyle +ḳArU şeklinde ve ünsüz benzeşmesiyle kullanılmaktadır. Bu durum sonu /t/ sedsız fonemiyle biten kelimeler için de geçerlidir. Ayrıca Eski Türkçe döneminde ünsüz benzeşmesine bağlı olmaksızın her zaman sedasız şekli +ka kullanılan (yışka, bodunka, kapıgka vb.) yönelme hal eki +ġa/+ge, +ḳa/+ke Çağatay Türkçesinde zaman zaman ünsüz benzeşmesine aykırı kullanımlarla karşımıza çıkarken (ayḳa, ḳulḳa, başġa, otumḳa, ançaḳa, taġḳa vb.) zaman

zaman da ünsüz benzeşmesine uygun olarak sedalı ünsüzlerden ve ünlülerden sonra sedalı şekli (+ġa/+ge), sedasız ünsüzlerden sonra ise bu ünsüzlerin benzeştirici etkisiyle sedasız şekli (+ḳa/+ke) kullanılmaktadır. Bu işleyiş /t/ fonemi için de geçerlidir. Yalnız /tg/ > /tk/ benzeşmesini ince sıradan ünlülü kelimelerde takip etmek zordur. Çünkü, Arap alfabesinde "k" ile "g"yi ayırmak pek mümkün değildir ve her iki ses de kef (ك) harfi ile yazılmaktadır. Biz eserin tercümesinden ve kalın sıradan /ḳ/ foneminin kullanımından (+ḳArU/+ḳa) hareketle ince sıradan ünlülü kelimelerde de ünsüz benzeşmesi olduğunu varsaydık:

artḳaru "geri, geride" < artġaru: artḳaru (KHŞ 474 s. 208).

atḳa "ata(hayvan)"< atġa: atḳa (BD 59/1 s. 153).

itke "ite, köpeğe" < itke: itke (MSD 504 s. 222).

otḳa "ateşe" < otġa: otḳa (KHŞ 899 s. 233/ MSD 562 s. 238, BD 56/2 s. 151).

2.4.3.6.1.1.4. /şġ/ > /şḳ/ Benzeşmesi

Çağatay Türkçesi metinlerinde sedalı ünsüzlerden sonra +g(ġ)ArU (ilgeri(ü)) şekliyle kullanılan yön gösterme hal eki sedasız ünsüzle biten kelimelere geldiğinde kelimenin sonundaki sedsız ünsüzlerin benzeştirici etkisiyle +ḳArU şeklinde ve ünsüz benzeşmesiyle kullanılmaktadır. Ayrıca Eski Türkçe döneminde ünsüz benzeşmesine bağlı olmaksızın her zaman sedasız şekli +ka kullanılan (yışka, bodunka, kapıgka vb.) yönelme hal eki +ġa/+ge, +ḳa/+ke Çağatay Türkçesinde zaman zaman ünsüz benzeşmesine aykırı kullanımlarla karşımıza çıkarken (ayḳa, ḳulḳa, başġa, otumḳa, ançaḳa, taġḳa vb.) zaman zaman da ünsüz benzeşmesine uygun olarak sedalı ünsüzlerden ve ünlülerden sonra sedalı şekli (+ġa/+ge), sedasız ünsüzlerden sonra ise bu ünsüzlerin benzeştirici etkisiyle sedasız şekli (+ḳa/+ke) kullanılmaktadır. Bu işleyiş /ş/ fonemi için de geçerlidir. Yalnız /şġ(g)/ > /şḳ(k)/ benzeşmesini ince sıradan ünlülü kelimelerde takip etmek zordur. Çünkü, Arap alfabesinde "k" ile "g"yi ayırmak pek mümkün değildir ve her iki ses de kef (ك) harfi ile yazılmaktadır. Biz eserin tercümesinden ve kalın sıradan /ḳ/ foneminin kullanımından (+ḳArU/+ḳa) hareketle ince sıradan ünlülü kelimelerde de ünsüz benzeşmesi olduğunu varsaydık:

aşḳa "aşa, yemeğe" < aşġa: aşḳa (ŞT 69b-4 s. 120).

başḳa "başa, başına" < başġa: başḳa (MSD 228 s. 146/BD127/17 s. 197).

işke "işe, işine" < işge: işke (MSD 627 s. 256/BD 4/145 s. 111).

taşḳa "taşa" < taşġa: taşḳa (MSD 211 s. 142).

taşḳarı “dışarı” < ET taşġaru ~ taşḳaru (EUTS s. 149): taşḳarı+sında (ŞT 82a-12 s. 15/NMŞF §441/18 s. 231).

2.4.3.6.1.1.5. /sġ/ > /sḳ/ Benzeşmesi

Babür Divanı’ndaki bir örnekte fiilden türeyen bir isim gövdesinde sedasız ünsüzün kendisinden sonra gelen sedalı ünsüzü kendisi gibi sedasız bir ünsüze benzeştirmesi sonucunda ortaya çıkan /sġ/ > /sḳ/ ilerleyici yarım benzeşme tespit edilmiştir:

ḳısḳa “kısa” < ET ḳısġa “kısa, az” (EUTS s. 117): ḳısḳa (BD 2/5 s. 98).

2.4.3.6.1.2. İsim Kök veya Gövdelerinde İlerleyici Uzak Benzeşme

Taranan Çağatay Türkçesi metinlerinde isim kök veya gövdelerinde ilerleyici uzak benzeşme örneği tespit edilmemiştir.

2.4.3.6.1.3.İsim Kök veya Gövdelerinde Gerileyici Yakın Benzeşme

Taranan Çağatay Türkçesi metinlerinde isim kök veya gövdelerinde gerileyici yakın benzeşme örneği tespit edilmemiştir.

2.4.3.6.1.4. İsim Kök veya Gövdelerinde Gerileyici Uzak Benzeşme:

2.4.3.6.1.4.1. /m…n/ < /b…n/ Benzeşmesi

Türkçede “b” ünsüzü ile “m” ünsüzü boğumlanma noktası bakımından aynı özelliği (dudak ünsüzleri) taşımakla birlikte ses yolu bakımından farklıdırlar. Ses yolu bakımından “b” ünsüzü ağız ünsüzü iken “m” ünsüzü burun/geniz ünsüzüdür. Çağatay Türkçesinde de, Kıpçak Türkçesi, Harezm Türkçesi, Uygur Türkçesi ve Köktürkçede olduğu gibi bazı kelimelerde, kelime başındaki “b” ünsüzü, kelime içinde kendisini izleyen genizsil “n/ŋ” ünsüzün etkisi ile genizsilleşerek /m/ye değişmektedir. Bu durum genizsil “n/ŋ” ünsüzünün benzeştirici etkisiyle ortaya çıkan yarım benzeşme örneğidir. Yine Çağatay Türkçesi eserlerinden Kutb’un Husrev ü Şirin’indeki bir örnekte (mamuḳ < pamuḳ, bamuḳ < *AT bāmık) /m/ foneminin benzeştirici etkisiyle /p-b/ fonemleri tam benzeşmeyle “m”ye dönüşmüştür. Aşağıda konuyla ilgili örnekler verilmiştir:

men/min/ "ben/1.tekil şahıs zamiri" < ben: men, min, min+din, men+i , men+em (KHŞ 102 s. 187, ML T779b 1/3 s. 183, NMŞF §564/22 s. 343, ŞT 65a-10 s. 108, BD 420/1 s. 286).

mengü "ebedi, ebedi olarak; sürekli" < ET beñgü "ebedi, ebedi olarak" (KT G11 s. 22): mengü (suw) (KHŞ 4195 s. 427).

mi < Kök. biñ "bin, sayı" (BK G1 s. 66):mi , mi +de (birin), (ikki) mi , (yüz) mi (KHŞ 424 s. 206, MSD 511 s. 224, ŞT 105b-3 s. 227, BD 61/3 s. 155).

mamuḳ "pamuk" < *AT bāmıq "pamuk" (ATAUÜ s. 251): mamuḳ+ḳa (KHŞ 4022 s. 417).

2.4.3.6.1.4.2. /sç/ > /çç/ Benzeşmesi

Dönem eserlerinde iki kelimede sedasız /ç/ foneminin yine sedasız /s/ fonemini kendisine benzetmesi sonucunda gerileyici tam uzak benzeşme ortaya çıkmıştır:

çiçen/çeçen "söz ustası, akıllı, zeki" < Moğ. seçen: çiçenler, çeçen (BD 21/4 s. 130, ŞT 92b-18 s. 191).

çüçük "tatlı" < ET süçig/süçüg/süçük "tatlı şarap; tatlı, lezzetli" (EUTS s. 140): çüçük (söz), çüçük (til) (BD 266/2 s. 247, NMŞF L_{11}/20 s. 7).

2.4.3.6.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ünsüz Benzeşmeleri

2.4.3.6.2.1. Fiil Kök veya Gövdelerinde İlerleyici Yakın Benzeşme

Çağatay Türkçesi metinlerinde fiillere getirilen ekler ünsüz benzeşmesi bakımından değerlendirildiğinde benzeşme olayının bazı eklerde, az sayıdaki istisna dışında, düzenli olarak karşımıza çıktığı görülmektedir. Mesela belirli geçmiş zaman eki –DI dönem eserlerinde, *Şecere-i Terākime'de ünsüz benzeşmesine uygun yazımlar (bastı, kesti, baḳtı vb.) tespit edilse de birçok örnekte ünsüz benzeşmesi (aytdı, çıḳdı, körsetdi, öpdi vb.) görülmemektedir. Bunun sebebi de bu eserde Oğuzcanın etkisidir. Bu yönüyle eser dönemin diğer eserlerinden ayrılmaktadır*, ünlüyle veya sedalı ünsüzle biten kelimelerden sonra –dI şekliyle kullanılırken (aldı, bardı, taşladı, tigdi vb.) sedasız ünsüzle biten kelimelerden sonra ise, yukarıda bahsedilen eserdeki istisnalar dışında, kelimelerin sonundaki sedasız ünsüzün benzeştirici etkisiyle –tI şekliyle kullanılmaktadır (açtı, baḳtı, ayttı, bastı vb.). Yine ettirgenlik eki –DUr ünlü ile biten

veya sedalı ünsüzlerle biten kelimelerden sonra –dUr şekliyle[*] kullanılırken (aldur-, kıldur-, azdur- köydür-, sındur-, yidür- vb.) sedasız ünsüzlerle biten kelimelerden sonra kelimelerin sonundaki sedasız ünsüzün benzeştirici etkisiyle bütün örneklerde –tUr şekliyle (aḳtur-, iriştür-, işittür-, ḳarıştur-, tiktür- vb.) kullanılmaktadır. Bu ek Şecere-i Terākime'de de ünsüz benzeşmesine uygun kullanılmaktadır. Aşağıda Çağatay Türkçesi eserlerinde fiil kök veya gövdelerinde tespit edilen ilerleyici yakın benzeşme örneklerinden bir kısmı verilmiştir.

2.4.3.6.2.1.1. /td/ > /tt/ Benzeşmesi

Köktürkçede bazı istisnalar dışında "d"li kullanılmakta olan belirli geçmiş zaman eki –DI, dönem eserlerinde, Şecere-i Terākime'de ünsüz benzeşmesine uygun yazımlar (bastı, kesti, baḳtı vb.) tespit edilse de birçok örnekte ünsüz benzeşmesi (aytdı, çıḳdı, körsetdi, öpdi vb.) görülmemektedir. Bunun sebebi de bu eserde Oğuzcanın etkisidir. Bu yönüyle eser dönemin diğer eserlerinden ayrılmaktadır, ünlüyle veya sedalı ünsüzle biten kelimelerden sonra –dI şekliyle kullanılırken (aldı, bardı, taşladı, tigdi vb.) sedasız ünsüzle biten kelimelerden sonra ise, yukarıda bahsedilen eserdeki istisnalar dışında, kelimelerin sonundaki sedasız ünsüzün benzeştirici etkisiyle –tI şekliyle kullanılmaktadır (açtı, baḳtı, ayttı, bastı vb.). Yine ettirgenlik eki –DUr ünlü ile biten veya sedalı ünsüzlerle biten kelimelerden sonra –dUr şekliyle kullanılırken (aldur-, kıldur-, azdur- köydür-, sındur-, yidür- vb.) sedasız ünsüzlerle biten kelimelerden sonra kelimelerin sonundaki sedasız ünsüzün benzeştirici etkisiyle bütün örneklerde –tUr şekliyle (aḳtur-, iriştür-, ḳarıştur-, tiktür- vb.) kullanılmaktadır. Bu ek Şecere-i Terākime'de de ünsüz benzeşmesine uygun kullanılmaktadır. Bu temayül sonu /t/ sedsız fonemiyle biten kelimeler için de geçerlidir. Aşağıda düzenli olarak karşılaşılan ve tam benzeşmeyle kullanılan /td/ > /tt/ benzeşmesi örneklerinden bazıları verilmiştir:

ayttı/ayıttı "söyledi" < aytdı: ayıttı, ayttı (MSD 461 s. 208, MSD 193 s. 138).

battı "battı" < batdı: battı (KHŞ 842 s. 230).

unuttur- "unutturmak" < ET unıtdur- "unutturmak" (AY 457/3 s. 257): unuttur-ur (BD 400/1 s. 281).

itti "etti, yaptı" < ET itdi "it-: düzenlemek, tanzim etmek, yapmak" (KT D16 s. 28): itti (KHŞ 843 s. 230).

[*] Bunun tek istisnası /l/ fonemiyle biten bazı fiilerden sonra ekin sedasız şeklinin ünsüz benzeşmesine aykırı olarak kullanılmasıdır (öltür-, oltur-, kiltür- vb.).

kitti “gitti” < kitdi (ŞT 67a-16 s. 113): kitti (KHŞ 321 s. 199)

tuttu(ı) “tuttu” < ET tutdı (AY 94/3 s. 104): tuttu, tuttı (KHŞ 995 s. 239, BD 25/2 s. 132).

yarattı “yarattı, yoktan var etti; yaptı” < yaratdı: yarattı (KHŞ 20 s. 182).

2.4.3.6.2.1.2. /şd/ > /şt/ Benzeşmesi

Köktürkçede bazı istisnalar dışında “d”li kullanılmakta olan belirli geçmiş zaman eki –DI, dönem eserlerinde, *Şecere-i Terākime'de ünsüz benzeşmesine uygun yazımlar (bastı, kesti, baḳtı vb.) tespit edilse de birçok örnekte ünsüz benzeşmesi (aytdı, çıḳdı, körsetdi, öpdi vb.) görülmemektedir. Bunun sebebi de bu eserde Oğuzcanın etkisidir. Bu yönüyle eser dönemin diğer eserlerinden ayrılmaktadır*, ünlüyle veya sedalı ünsüzle biten kelimelerden sonra –dI şekliyle kullanılırken (aldı, bardı, taşladı, tigdi vb.) sedasız ünsüzle biten kelimelerden sonra ise, yukarıda bahsedilen eserdeki istisnalar dışında, kelimelerin sonundaki sedasız ünsüzün benzeştirici etkisiyle –tI şekliyle kullanılmaktadır (açtı, baḳtı, ayttı, bastı vb.). Yine ettirgenlik eki –DUr ünlü ile biten veya sedalı ünsüzlerle biten kelimelerden sonra –dUr şekliyle kullanılırken (aldur-, kıldur-, azdur- köydür-, sındur-, yidür- vb.) sedasız ünsüzlerle biten kelimelerden sonra kelimelerin sonundaki sedasız ünsüzün benzeştirici etkisiyle bütün örneklerde –tUr şekliyle (aḳtur-, iriştür-, ḳarıştur-, tiktür- vb.) kullanılmaktadır. Bu ek Şecere-i Terākime'de de ünsüz benzeşmesine uygun kullanılmaktadır. Bu temayül sonu /ş/ sedsız fonemiyle biten kelimeler için de geçerlidir. Aşağıda düzenli olarak karşılaşılan ve yarım benzeşmeyle kullanılan /şd/ > /şt/ benzeşmesi örneklerinden bazıları verilmiştir:

aştı “aştı” < Krh. aşdı (DLT I s. 173-21): aştı (BD 205/2 s. 232/KHŞ 2264 s. 312).

iştür- “büktürmek” < işdür-: iştürüp (ŞT 105b-8 s. 227).

ḳarıştur- “karıştırmak” < ḳarışdur-: ḳarıştur- (KHŞ 892 s. 233).

ḳavuştı “kavuştu, yaklaştı” < Krh. kawuşdı (DLT II s. 103-5): ḳavuştı (KHŞ 1547 s. 271).

tüşti “düştü” < tüşdi (ŞT 69b-3 s. 120) < ET tüşdi (KT K4 s. 37): tüşti (NMŞF §437 s. 226/ BD 126/14 s. 193/KHŞ 2823 s. 345).

üleştür- “dağıtmak, paylaştırmak” < üleşdür-: üleştürgey, üleştürdi (KHŞ 4071 s. 419/ ŞT 77a-5 s. 143).

yanaştı “yaklaştı” < yanaşdı: yanaştı (KHŞ 1545 s. 271).

yandaştur- “yaklaştırmak, yanaştırmak” < yandaşdur-: yandaşturup (BD 129/61 s. 207).

yitişti “yetişti, kavuştu; duyuldu, meşhur oldu” < yetişdi (ŞT 94b-12 s. 197): yitişti (NMŞF §437 s. 227).

2.4.3.6.2.1.3. /çd/ > /çt/ Benzeşmesi

Köktürkçede bazı istisnalar dışında “d”li kullanılmakta olan belirli geçmiş zaman eki –DI, dönem eserlerinde, *Şecere-i Terākime’de ünsüz benzeşmesine uygun yazımlar (bastı, kesti, baḳtı vb.) tespit edilse de birçok örnekte ünsüz benzeşmesi (aytdı, çıḳdı, körsetdi, öpdi vb.) görülmemektedir. Bunun sebebi de bu eserde Oğuzcanın etkisidir. Bu yönüyle eser dönemin diğer eserlerinden ayrılmaktadır*, ünlüyle veya sedalı ünsüzle biten kelimelerden sonra –dI şekliyle kullanılırken (aldı, bardı, taşladı, tigdi vb.) sedasız ünsüzle biten kelimelerden sonra ise, yukarıda bahsedilen eserdeki istisnalar dışında, kelimelerin sonundaki sedasız ünsüzün benzeştirici etkisiyle –tI şekliyle kullanılmaktadır (açtı, baḳtı, ayttı, bastı vb.). Yine ettirgenlik eki –DUr ünlü ile biten veya sedalı ünsüzlerle biten kelimelerden sonra –dUr şekliyle kullanılırken (aldur-, kıldur-, azdur- köydür-, sındur-, yidür- vb.) sedasız ünsüzlerle biten kelimelerden sonra kelimelerin sonundaki sedasız ünsüzün benzeştirici etkisiyle bütün örneklerde –tUr şekliyle (aḳtur-, iriştür-, ḳarıştur-, tiktür- vb.) kullanılmaktadır. Bu ek Şecere-i Terākime’de de ünsüz benzeşmesine uygun kullanılmaktadır. Bu temayül sonu /ç/ sedsız fonemiyle biten kelimeler için de geçerlidir. Aşağıda düzenli olarak karşılaşılan ve yarım benzeşmeyle kullanılan /çd/ > /çt/ benzeşmesi örneklerinden bazıları verilmiştir:

açtı “açtı, çözdü” < Krh. açdı (DLT I s. 163-26): açtı (KHŞ 658 s. 219).

içti “içti” < içdi (ŞT 90b-9 s. 185) < Krh. içdi~içti (DLT IV s. 223): (ant) içti (KHŞ 319 s. 199).

ḳaçtı “kaçtı” < ḳaçdı: ḳaçtı (KHŞ 381 s. 203/ ŞT 72b-5 s. 130).

kiçti “geçti” < ET keçdim (BK GD s. 66): kiçti (KHŞ 1077 s. 243/MSD 140 s. 126).

kiçtür- “geçirmek, vazgeçirmek” < kiçdür- : kiçtürür (BD 132/25 s. 386).

uçtı “uçtu” < ET uçdı “vefat etti, öldü” (KT KD s.40): uçtı (KHŞ 1186 s. 250/BD 30/4 s. 136).

2.4.3.6.2.1.4. /ḳ(k)d/ > /ḳ(k)t/ Benzeşmesi

Köktürkçede bazı istisnalar dışında "d"li kullanılmakta olan belirli geçmiş zaman eki –DI, dönem eserlerinde, *Şecere-i Terākime'de ünsüz benzeşmesine uygun yazımlar (bastı, kesti, baḳtı vb.) tespit edilse de birçok örnekte ünsüz benzeşmesi (aytdı, çıḳdı, körsetdi, öpdi vb.) görülmemektedir. Bunun sebebi de bu eserde Oğuzcanın etkisidir. Bu yönüyle eser dönemin diğer eserlerinden ayrılmaktadır*, ünlüyle veya sedalı ünsüzle biten kelimelerden sonra –dI şekliyle kullanılırken (aldı, bardı, taşladı, tigdi vb.) sedasız ünsüzle biten kelimelerden sonra ise, yukarıda bahsedilen eserdeki istisnalar dışında, kelimelerin sonundaki sedasız ünsüzün benzeştirici etkisiyle –tI şekliyle kullanılmaktadır (açtı, baḳtı, ayttı, bastı vb.). Yine ettirgenlik eki –DUr ünlü ile biten veya sedalı ünsüzlerle biten kelimelerden sonra –dUr şekliyle kullanılırken (aldur-, kıldur-, azdur- köydür-, sındur-, yidür- vb.) sedasız ünsüzlerle biten kelimelerden sonra kelimelerin sonundaki sedasız ünsüzün benzeştirici etkisiyle bütün örneklerde –tUr şekliyle (aḳtur-, iriştür-, ḳarıştur-, tiktür- vb.) kullanılmaktadır. Bu ek Şecere-i Terākime'de de ünsüz benzeşmesine uygun kullanılmaktadır. Bu temayül sonu /k-ḳ/ sedsız fonemiyle biten kelimeler için de geçerlidir. Aşağıda düzenli olarak karşılaşılan ve yarım benzeşmeyle kullanılan /ḳ(k)d/ > /ḳ(k)t/ benzeşmesi örneklerinden bazıları verilmiştir:

aḳtur- "akıtmak" < aḳdur-: aḳturur (MSD 668 s. 268).

baḳtı "baktı, gördü" < Krh. bakdı ~ baktı (DLT IV s. 61): baḳtı (KHŞ 865 s. 231).

çıḳtı "çıktı" < çıḳdı (ŞT 68b-8 s. 117) < Krh. çıkdı ~ çıktı (DLT IV s. 146): çıḳtı (BD 10/2 s. 123/KHŞ 283 s. 197).

tikti "dikti" < ET tikdim (KT D25 s. 30): tikti (MSD 190 s. 138/ ŞT 78b-1 s. 147).

tiktür- "diktirmek, kurdurmak" < tikdür-: tiktürdi (ŞT 79b-16 s. 151).

yıḳtı "devirdi, yıktı" < yıḳdı: yıḳtı (BD 55/5 s. 151).

2.4.3.6.2.1.5. /sd/ > /st/ Benzeşmesi

Köktürkçede bazı istisnalar dışında "d"li kullanılmakta olan belirli geçmiş zaman eki –DI, dönem eserlerinde, *Şecere-i Terākime'de ünsüz benzeşmesine uygun yazımlar (bastı, kesti, baḳtı vb.) tespit edilse de birçok örnekte ünsüz benzeşmesi (aytdı,*

çıḳdı, körsetdi, öpdi vb.) görülmemektedir. Bunun sebebi de bu eserde Oğuzcanın etkisidir. Bu yönüyle eser dönemin diğer eserlerinden ayrılmaktadır, ünlüyle veya sedalı ünsüzle biten kelimelerden sonra –dI şekliyle kullanılırken (aldı, bardı, taşladı, tigdi vb.) sedasız ünsüzle biten kelimelerden sonra ise, yukarıda bahsedilen eserdeki istisnalar dışında, kelimelerin sonundaki sedasız ünsüzün benzeştirici etkisiyle –tI şekliyle kullanılmaktadır (açtı, baḳtı, ayttı, bastı vb.). Yine ettirgenlik eki –DUr ünlü ile biten veya sedalı ünsüzlerle biten kelimelerden sonra –dUr şekliyle kullanılırken (aldur-, kıldur-, azdur- köydür-, sındur-, yidür- vb.) sedasız ünsüzlerle biten kelimelerden sonra kelimelerin sonundaki sedasız ünsüzün benzeştirici etkisiyle bütün örneklerde –tUr şekliyle (aḳtur-, iriştür-, ḳarıştur-, tiktür- vb.) kullanılmaktadır. Bu ek Şecere-i Terākime'de de ünsüz benzeşmesine uygun kullanılmaktadır. Bu temayül sonu /s/ sedsız fonemiyle biten kelimeler için de geçerlidir. Aşağıda düzenli olarak karşılaşılan ve yarım benzeşmeyle kullanılan /sd/ > /st/ benzeşmesi örneklerinden bazıları verilmiştir:

bastı "baskın yaptı, mağlup etti" < ET basdı (KT K8 s. 38): bastı (ŞT 73a-3 s. 131).

bastur- "bastırmak, saldırmak" < basdur-: basturġandın (ŞT 75a-3 s. 137).

kesti/kisti "kesti" < Krh. kesdi (DLT II s. 11-16): kesti, kisti (ŞT 99b-5 s. 209, MSD 707 s. 278).

2.4.3.6.2.1.6. /pd/ > /pt/ Benzeşmesi

Köktürkçede bazı istisnalar dışında "d"li kullanılmakta olan belirli geçmiş zaman eki –DI, dönem eserlerinde, *Şecere-i Terākime'de ünsüz benzeşmesine uygun yazımlar (bastı, kesti, baḳtı vb.) tespit edilse de birçok örnekte ünsüz benzeşmesi (aytdı, çıḳdı, körsetdi, öpdi vb.) görülmemektedir. Bunun sebebi de bu eserde Oğuzcanın etkisidir. Bu yönüyle eser dönemin diğer eserlerinden ayrılmaktadır*, ünlüyle veya sedalı ünsüzle biten kelimelerden sonra –dI şekliyle kullanılırken (aldı, bardı, taşladı, tigdi vb.) sedasız ünsüzle biten kelimelerden sonra ise, yukarıda bahsedilen eserdeki istisnalar dışında, kelimelerin sonundaki sedasız ünsüzün benzeştirici etkisiyle –tI şekliyle kullanılmaktadır (açtı, baḳtı, ayttı, bastı vb.). Yine ettirgenlik eki –DUr ünlü ile biten veya sedalı ünsüzlerle biten kelimelerden sonra –dUr şekliyle kullanılırken (aldur-, baḳındur-, kıldur-, azdur- köydür-, sındur-, yidür- vb.) sedasız ünsüzlerle biten kelimelerden sonra kelimelerin sonundaki sedasız ünsüzün benzeştirici etkisiyle bütün

örneklerde –tUr şekliyle (aḳtur-, iriştür-, ḳarıştur-, tiktür- vb.) kullanılmaktadır. Bu ek Şecere-i Terākime'de de ünsüz benzeşmesine uygun kullanılmaktadır. Bu temayül sonu /p/ sedsız fonemiyle biten kelimeler için de geçerlidir. Aşağıda düzenli olarak karşılaşılan ve yarım benzeşmeyle kullanılan /pd/ > /pt/ benzeşmesi örneklerinden bazıları verilmiştir:

çaptur- "koşturmak, yağmalatmak" < çapdur-: çapturdılar (ŞT 96a-6 s. 201).

ḳoptı "ortaya çıktı" < ḳopdı (ŞT 71a-11 s. 125 < Krh. kopdı ~ koptı: ḳoptı (MSD 555 s. 236/ NMŞF §472 s. 265).

taptı "buldu" < Krh. tapdı: taptı (MSD 365 s. 180/KHŞ 3062 s. 359).

2.4.3.6.2.1.7. /tġ/ > /tḳ/ Benzeşmesi

Çağatay Türkçesi metinlerindeki bir fiil gövdesinde /ġ/ sedalı fonemi kendisinden önceki /t/ sedasız foneminin benzeştirici etkisiyle sedasızlaşarak /ḳ/ye dönüşmüştür:

ḳutḳar- "kurtarmak" < Krh. kurtgar- (DLT II s. 192-22) < ET ḳutġar- ~ ḳutḳar- (EUTS s. 125): ḳutḳardı, ḳutḳarur (BD 7/4 s. 122, MSD 546 s. 234).

2.4.3.6.2.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde İlerleyici Uzak Benzeşme

Taranan Çağatay Türkçesi metinlerinde fiil kök veya gövdelerinde ilerleyici uzak benzeşme örneğine rastlanmamıştır.

2.4.3.6.2.3. Fiil Kök veya Gövdelerinde Gerileyici Yakın Benzeşme

Taranan Çağatay Türkçesi metinlerinde fiil kök veya gövdelerinde gerileyici yakın benzeşme örneğine rastlanmamıştır.

2.4.3.6.2.4. Fiil Kök veya Gövdelerinde Gerileyici Uzak Benzeşme

2.4.3.6.2.4.1. /m…n/ < /b…n/ Benzeşmesi

Türkçede "b" ünsüzü ile "m" ünsüzü boğumlanma noktası bakımından aynı özelliği (dudak ünsüzleri) taşımakla birlikte ses yolu bakımından farklıdırlar. Ses yolu bakımından "b" ünsüzü ağız ünsüzü iken "m" ünsüzü burun/geniz ünsüzüdür. Çağatay Türkçesinde de, Kıpçak Türkçesinde, Harezm Türkçesinde, Uygur Türkçesi ve Köktürkçede olduğu gibi bazı kelimelerde, kelime başındaki "b" ünsüzü, kelime içinde kendisini izleyen genizsil "n/ŋ" ünsüzün etkisi ile genizsilleşerek /m/ye değişmektedir.

Bu durum genizsil “n/ŋ” ünsüzünün benzeştirici etkisiyle ortaya çıkan yarım benzeşme örneğidir. Aşağıda konuyla ilgili fiil örnekleri verilmiştir:

min- / mindür- “binmek; bindirmek” < *AT bīn- “binmek” (ATAUÜ s. 266): mindi, minse, minip, mindürgil (ŞT 68b-6 s. 117, BD 43/6 s. 143, MSD 178 s. 134, KHŞ 3342 s. 376).

2.4.3.7. Eski Oğuz Türkçesinde Ünsüz Benzeşmeleri

Eski Türkçe Dönemi’nden itibaren Türk dilinin tarihî gelişme evrelerinde karşımıza çıkan “ünsüz benzeşmesi” temayülünün Eski Oğuz Türkçesi Dönemi’nde mevcut olmadığını görmekteyiz. Eski Oğuz Türkçesine kadar olan tarihî dönemlerde sedalılık sedasızlık bakımından yan yana gelen ünsüzlerin benzeşme temayülü çok açıktır. Bu temayül özellikle kelimelere getirilen eklerde kendisini göstermektedir. Mesela sedasız bir ünsüzle biten bir kelimeye sedalı/sedasız karşılığı bulunan bir ek getirilmek istendiğinde, kesin bir kural olarak işlemese de, özellikle bazı eklerde (geçmiş zaman eki –DI, ettirgenlik eki –TUr gibi), ekin de sedasız şekli kullanılmaktadır. Bunun sonucunda da Eski Türkçe ile Eski Oğuz Türkçesi arasındaki Tarihî Türk Lehçelerinde birçok ekin ikili kullanımı karşımıza çıkmaktadır. Bu konuyla ilgili birçok ek ve kelimeyle ilgili tespitler, bundan önceki bölümlerde genişçe izah edilmiştir. Halbuki çalışmamızda esas aldığımız Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde (Mecmû’atü’n-Nezâ’ir, Dede Korkut Kitabı, Kitab-ı Gunya, Gülistan Tercümesi (2), Vesîletü’l-Matâlib ve Kısas-ı Enbiyâ 2, Satır Arası İlk Kur’an Tercümesi, Târih-i İbn-i Kesîr Tercümesi) eklerin, birkaç istisna dışında, hemen tamamı tek şekilli olarak, çoğunlukla sedalı şekilleriyle az bir kısmında da sedasız şekilleriyle ve ünsüz benzeşmesine aykırı bir şekilde, kullanılmıştır. Bu durumu Muharrem Ergin şöyle izah etmektedir: “Eski Anadolu Türkçesinde bazı eklerin tarihî gelişmeleri icabı konsonant bakımından böyle tek şekilli olmaları bir gerçektir ve bir imlâ meselesi, bir yazı aldatması karşısında değiliz. Meselâ –dı, -di eki t’li olduğu zaman, Eski Türkçeden yeni geçtiği sıralarda t’li de yazılmış, fakat kısa bir müddet sonra ekin t’li şekilleri yerini büsbütün d’li şekillere bırakmıştır. Eski Anadolu Türkçesinin sonlarında geçmiş zaman eki artık yalnız d’lidir. Bunların sebepleri devrenin ses hususiyetleridir. O devrede meselâ sedalılaşma, konsonant uyumu temayülünden çok kuvvetli idi. –dı, -di; -da, -de; -dan, -den gibi eklerin hep böyle sedalı konsonantlı olmaları her halde kendilerinden sonra gelen vokalin tesiri iledir, bu vokalin hecesinde bulundukları için bunun seda

tesirini kendilerinden önce gelen fakat başka hecede bulunan sedasız konsonantın tesirinden daha kuvvetli hissetmişlerdir. Nitekim bugün Azeri ağızlarında da bu böyledir. Buna mukabil –ça, -çe, -çı, -çi gibi eklerde, Türkçede c sesi çok yeni ve bilhassa Osmanlı sahasında ortaya çıktığı için, ç sesi muhafaza edilmiş, konsonant uyumuna feda edilmemiştir. Bu Azeri sahasında bugün de böyledir. Hülâsa, görülüyor ki Eski Oğuz Türkçesinde ve bu arada Dede Korkut'ta, devir icabı, konsonant uyumu başka ses hadiselerine ve tesirlerine mukavemet edemeyecek, onları bastırıp ortaya çıkamayacak bir durumdadır…"[344] Ergin'in Dede Korkut Kitabı'ndan hareketle yaptığı bu tespitleri dönemin başında karşımıza çıkan ve karışık dilli eserler olarak tanımlanan eserlerdeki ikili durumları ve dönem sonuna doğru yazılan bazı eserleri bir kenara bırakırsak[*] dönemdeki birçok eser için geçerlidir. Daha önceki tarihî dönemlerde neredeyse kurallı olarak ünsüz benzeşmesine uygun kullanılan ekler bile (geçmiş zaman eki –DI, ettirgenlik eki –TUr gibi) bu dönem eserlerinde tek şekillidir (-dI, -dUr) ve sedalı ünsüzlerle başlamaktadır. Ancak bu dönemin XV. asır ve daha sonraki bazı eserlerinde ünsüz benzeşmesi temayülünün az da olsa ortaya çıkmaya başladığı da bir gerçektir. Aziz Gökçe, bu konuyla ilgili "Eski Anadolu Türkçesinden Osmanlı Türkçesine Dudak Uyumu Ve Ünsüz Uyumu" başlıklı makalesinde bu konuya değinerek "Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde ünsüz uyumunun olmadığı genel anlamda kabul görmektedir. Ancak bu uyumun -çok yaygın olmamakla birlikte- bazı eklerde kendisini göstermeye başladığı örnekler, incelediğimiz metinlerde mevcuttur. Bu başlık altında ünsüz uyumuna dâhil olmuş ekleri ve kullanıldıkları örnekleri maddeler hâlinde ele alacağız."[345] tespitinden sonra ünsüz benzeşmesi temayülüne rastlanan ekler ve bu eklerin geçtiği eserlere örneklerle değinmiştir. Gökçe, özellikle XV. asır Eski Oğuz Türkçesi eseri olan "*Tezkiretü'l-Evliy*ā *Tercümesi"*nde karşılaşan, bunun yanında Kitābu Mesālihi'l-Müslimmn *ve* Menāfiʿi'l-Mü'minin, Marzubān-nāme Tercümesi, Risāle-i Garibe'den de bazı örnekler vardır, bu ekleri " geçmiş zaman eki –DI, isimden isim yapma eki +CI, isimden isim yapma eki +Cuk, bulunma hal eki +TA, çıkma hal eki +TAn, bildirme eki –DUr, fiilden fiil yapma eki –DUr ve sıfat-fiil yapma

[344] Muharrem Ergin (1991), s. 393-394.

[*] Bu konudaki en önemli eser "Behcetü'l-Hadâik fî Mevʿizeti'l-Halâik"tir. Bu eserde Eski Oğuz Türkçesindeki bir çok eserin aksine daha önceki dönemlerde olduğu gibi eklerin ikili kullanımları sıklıkla görülmektedir. Bu sebeple bu ve benzeri eserler geçiş dönemini temsil eden iki dilli eserlerdir.

[345] Aziz Gökçe (2009), "Eski Anadolu Türkçesinden Osmanlı Türkçesine Dudak Uyumu Ve Ünsüz Uyumu" Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 4/3 Spring 2009, s. 1008.

eki –Duk" olarak vermiştir. Yine de bu eserlerdeki örneklerin sayıca az olması bu temayülün bu dönemde henüz yeni olduğunun bir göstergesidir.

Dolayısıyla Eski Oğuz Türkçesi Dönemi'nde ünsüz benzeşmesi başlığı altında incelenecek çok az örnek mevcuttur. Taradığımız dönem eserlerindeki bu örneklerin de, dönem sonuna doğru bu konuda bir temayülün ortaya çıkmaya başladığı görülmekle beraber, bir ünsüz benzeşmesi temayülü mü yoksa müellif veya müstensih hatası/tercihi mi olduğu konusunda fikir yürütmek zordur. Eski Oğuz Türkçesi dönemiyle ilgili çalışmamızda esas aldığımız eserlerde (Mecmû'atü'n-Nezâ'ir, Dede Korkut Kitabı, Kitab-ı Gunya, Gülistan Tercümesi (2), Vesîletü'l-Matâlib, Kısas-ı Enbiyâ 2, Satır Arası İlk Kur'an Tercümesi veTârih-i İbn-i Kesîr Tercümesi) tespit ettiğimiz çok az sayıdaki ünsüz benzeşmesi örneği şunlardır:

2.4.3.7.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Ünsüz Benzeşmeleri

2.4.3.7.1.1. İsim Kök veya Gövdelerinde İlerleyici Yakın Benzeşme

2.4.3.7.1.1.1. /çġ/ > /çḳ/ Benzeşmesi

Taradığımız Eski Oğuz Türkçesi eserlerinde bir örnekte sedasız /ç/ foneminin benzeştirici etkisiyle bir /çġ/ > /çḳ/ ilerleyici yarım benzeşmesi tespit edilmiştir:

bıçḳu/bıçḳı "testerenin büyüğü, bıçkı" < ET bıçġu "bıçkı, bıçak" (EUTS s. 27): bıçḳıyla, bıçḳu (ur-) (TİKT 134a/13 s. 349, GT 2 66b-11 s. 217).

2.4.3.7.1.2. İsim Kök veya Gövdelerinde İlerleyici Uzak Benzeşme

Taranan Eski Oğuz Türkçesi eserlerinde (Mecmû'atü'n-Nezâ'ir, Dede Korkut Kitabı, Kitab-ı Gunya, Gülistan Tercümesi (2), Vesîletü'l-Matâlib ve Kısas-ı Enbiyâ 2, Satır Arası İlk Kur'an Tercümesi, Târih-i İbn-i Kesîr Tercümesi) ilerleyici uzak benzeşme örneği tespit edilmemiştir.

2.4.3.7.1.3. İsim Kök veya Gövdelerinde Gerileyici Yakın Benzeşme

Taranan Eski Oğuz Türkçesi eserlerinde (Mecmû'atü'n-Nezâ'ir, Dede Korkut Kitabı, Kitab-ı Gunya, Gülistan Tercümesi (2), Vesîletü'l-Matâlib, Kısas-ı Enbiyâ 2, Satır Arası İlk Kur'an Tercümesi ve Târih-i İbn-i Kesîr Tercümesi) gerileyici yakın benzeşme örneği tespit edilmemiştir.

2.4.3.7.1.4. İsim Kök veya Gövdelerinde Gerileyici Uzak Benzeşme

2.4.3.7.1.4.1. /m…n/ < /b…n/ Benzeşmesi

Türkçede "b" ünsüzü ile "m" ünsüzü boğumlanma noktası bakımından aynı özelliği (dudak ünsüzleri) taşımakla birlikte ses yolu bakımından farklıdırlar. Ses yolu bakımından "b" ünsüzü ağız ünsüzü iken "m" ünsüzü burun/geniz ünsüzüdür. Eski Oğuz Türkçesinde, bir kelimede kelime başındaki /b/ fonemi kelime içinde kendisini izleyen genizsil "n/ŋ" ünsüzün etkisi ile genizsilleşerek /m/ye değişmektedir. Bu durum genizsil "n/ŋ" ünsüzünün benzeştirici etkisiyle ortaya çıkan yarım benzeşme örneğidir. Ancak söz konusu kelime (men) dönem eserlerinin bir kısmında (Kitab-ı Gunya, Gülistan Tercümesi (2), Vesîletü'l-Matâlib, Kısas-ı Enbiyâ 2 ve Târih-i İbn-i Kesîr Tercümesi) sadece "ben" şeklinde kullanılırken dönem eserlerinden üçünde (Mecmû'atü'n-Nezâ'ir, Dede Korkut Kitabı, Satır Arası İlk Kur'an Tercümesi) de ikili kullanımla karşımıza çıkmaktadır (ben~men). Bu da daha önceki dönemlerle kıyaslandığında ünsüz benzeşmesi temayülünün Eski Oğuz Türkçesi Dönemi'nde yok denecek kadar zayıf olduğunun bir göstergesidir. Dolayısıyla, Çağatay Türkçesi, Kıpçak Türkçesi, Harezm Türkçesi, Uygur Türkçesi ve Köktürkçede daha fazla sayıda kelimede ve daha yaygın olarak karşılaşılan bu benzeşme örneğine Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde sadece bir kelimede ve ikili kullanımla rastlanmaktadır:

men (~ ben) "ben/1.tekil şahıs zamiri" < ben: men, mende, meni, menüm (teg) (DKK I 297-8 s. 248, DKK I 215-7 s. 207, SAİKT 353b/5 s. 227, MN 97-2 s. 87).

2.4.3.7.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Ünsüz Benzeşmeleri

2.4.3.7.2.1. Fiil Kök veya Gövdelerinde İlerleyici Yakın Benzeşme

2.4.3.7.2.1.1. /td/ > /tt/ Benzeşmesi

Taranan dönem eserlerinden sadece Kitab-ı Gunya'daki bir örnekte belirli geçmiş zaman eki –tı şeklinde ve ünsüz benzeşmesiyle yazılmıştır. Ancak taranan eserlerdeki bütün belirli geçmiş zaman ekinin tek şekilli olması (-dI) ve bu örneğin tek olması bu imlanın bir müstensih hatası/tercihi olması ihtimalini de düşündürmektedir:

sattı "sattı" < satdı: sattı (KG 134a. 1 s. 376).

2.4.3.7.2.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde İlerleyici Uzak Benzeşme

Taranan Eski Oğuz Türkçesi eserlerinde (Mecmû'atü'n-Nezâ'ir, Dede Korkut Kitabı, Kitab-ı Gunya, Gülistan Tercümesi (2), Vesîletü'l-Matâlib, Kısas-ı Enbiyâ 2,

Satır Arası İlk Kur'an Tercümesi ve Târih-i İbn-i Kesîr Tercümesi) fiil kök veya gövdelerinde ilerleyici uzak benzeşme örneği tespit edilmemiştir.

2.4.3.7.2.3. Fiil Kök veya Gövdelerinde Gerileyici Yakın Benzeşme

Taranan Eski Oğuz Türkçesi eserlerinde (Mecmû'atü'n-Nezâ'ir, Dede Korkut Kitabı, Kitab-ı Gunya, Gülistan Tercümesi (2), Vesîletü'l-Matâlib, Kısas-ı Enbiyâ 2, Satır Arası İlk Kur'an Tercümesi ve Târih-i İbn-i Kesîr Tercümesi) fiil kök veya gövdelerinde gerileyici yakın benzeşme örneği tespit edilmemiştir.

2.4.3.7.2.4. Fiil Kök veya Gövdelerinde Gerileyici Uzak Benzeşme

Taranan Eski Oğuz Türkçesi eserlerinde (Mecmû'atü'n-Nezâ'ir, Dede Korkut Kitabı, Kitab-ı Gunya, Gülistan Tercümesi (2), Vesîletü'l-Matâlib, Kısas-ı Enbiyâ 2, Satır Arası İlk Kur'an Tercümesi ve Târih-i İbn-i Kesîr Tercümesi) fiil kök veya gövdelerinde gerileyici uzak benzeşme örneği tespit edilmemiştir.

2.5. Ses Düşmesi (Disappearence) / Ünsüz Düşmesi

2.5.1. Ses Düşmesi

Tarihî Türk Lehçelerinde sıklıkla görülen ses hadiselerden birisi de "ses düşmesi"dir. Bu düşme ünlü/ünsüz düşmesi şeklinde tezahür etmektedir. Tezimizin ana konusu ünsüzlerle ilgili ses gelişmeleri ve değişmeleri olduğu için burada sadece "ünsüz düşmesi" olayı incelenecektir. Ancak daha önce genel olarak "ses düşmesi" terimine açıklık getirmek için konuyla ilgili tanım ve izahlara değinmek lazımdır. Kaynaklarda ses düşmesiyle ilgili şu tanım ve izahlar vardır: "Yalın veya ekler ile genişletilmiş olan kelimelerin ön, iç ve sonlarında bulunan seslerden birinin, çeşitli etkenlerle yitirilmesi olayı…"[346]; "Bir ses veya ses öbeğinin sözcük başında, içinde ya da sonunda söylenmez olması."[347]; "Kelime içinde yer alan ünlü veya ünsüzlerden birinin çeşitli sebeplerle söylenmemesine ses düşmesi denir. Bu olay genellikle kelimeyi kısaltır. Düşme ön, iç ve son seslerde olabilir."[348]; "Türkçede, iç seste bulunan bir ya da birkaç sesin kaybolması olayına ses düşmesi denir."[349]; "Türkçe kelime ve eklerde, zaman zaman bazı seslerin düştüğü görülür. Bunlar, ya sesli yahut sessiz harf olur yahut da çok

[346] Zeynep Korkmaz (2010), s. 185.
[347] Berke Vardar (2002), s. 171.
[348] Mustafa Özkan (2013), s. 181.
[349] Tuncer Gülensoy (2000), s. 327.

seslerden meydana gelebilir."[350]; "Bir dil biriminin ortadan kalkması olarak da değerlendirilebilecek düşme olayı, yalnız ses düşmeleri için kullanılmaktadır…Ses düşmeleri, seslerin kendi özellikleri kadar kendi ortamlarında yer alan komşu seslerle de ilgilidir. Ayrıca, dillerde genellikle düzensiz bir olay olarak ortaya çıkan ses düşmeleri, vurgu ile ilgili görülür."[351]; "Ses düşmesi kelimeyi kısaltır. Düşen bir sesliyle bir hece düşmüş olur. Düşmeye en çok iç seste, bir ölçüde de son seste rastlanır."[352]

Tanım ve izahlardan da anlaşıldığı üzere ses düşmesi ünlü veya ünsüz düşmesi şeklinde gerçekleşebilir. Yine düşen sesin bulunduğu yere göre ön seste, iç seste ve son seste ünsüz düşmesi meydana gelebilir.

2.5.2. Ünsüz Düşmesi

"Kelime içinde (bir ünsüzden önce), kelime sonunda veya kaynaşma olayı ile iç seste r, n, l, f gibi akıcı ve sızıcı ünsüzler ile y, g, ğ, k, h gibi ünlüleşme ve sızıcılaşarak erime özelliği taşıyan ünsüzlerin kaybolması olayı: ET. keltür- > TT. getir-, oltur- > otur-, büyük+çek > büyücek…

Ayrıca Oğuz grubuna giren lehçelerde, Eski Türkçenin iç seste hece başı, hece sonu ve kelime sonu g'lerinin eriyip kaybolması da bu nitelikte bir ünsüz düşmesi olayıdır: açığ > acı, çerig > çeri, kudug > kuyu, ulug > ulu…"[353]; "Kimi ekler kimi kök/taban ile birleşirken, oluşan ünsüz dizisi hecelemeye aykırı ise tabanın son ünsüzü düşebilir. Burada söz konusu olan küçük boyutlara gönderme yapan, ve /K/ ile biten taban ile, ona eklenen küçültücü –cIk, -cAk, -rAk gibi eklerdir."[354]; "Bazan seslerin birleşmesinde bir konsonantın düştüğü görülür. Meselâ büyük-cek, küçük-cük, ufak-rak birleşmelerinde kelimelerin asıllarındaki k'nin ve k'nın düştüğünü görüyoruz. Bu gibi hadiselere konsonant düşmesi denir."[355]`; "Seslerin birbirleriyle olan ilişkileri sırasında gramer birliğinin bünyesindeki ünsüzlerden biri düşer, buna ünsüz düşmesi denir. Türkçede en çok düşme eğilimi gösteren ünsüzler damak ünsüzleri (k, g, ğ) ile akıcı (l, n, r, y) ünsüzleridir."[356]; "Türkçe kelimelerden son sesi –K ünsüzü ile biten bazı kelimelere +CIK, +CİK, +CUK, +CÜK, +CAK, +CEK 'küçültme ve sevgi belirten

[350] M. Kaya Bilgegil (1984), s. 301.
[351] Günay Karaağaç (2010), s. 71.
[352] Tahsin Banguoğlu (1979), s. 41-42.
[353] Zeynep Korkmaz (2010), s. 231.
[354] Ömer Demircan (1996), s. 91.
[355] Muharrem Ergin (1995), s. 125.
[356] Mustafa Özkan (2013), s. 181.

ekler' getirildiği zaman içsesteki –K düşer."[357] gibi tanımlarla karşımıza çıkan ünsüz düşmesinin sebep ve türleri konusunda da çeşitli tespitler vardır.

Nadir İlhan, bu konuyu ele aldığı kapsamlı makalesinde ünsüz düşmesini "Ünsüz düşmesi, dilin aslî kelimelerinde veya alıntı kelimelerinde görülen ve kolay söyleyişe yönelme veya lehçeleşmeye bağlı olarak ortaya çıkan bir ses olayıdır."[358] şeklinde tanımladıktan sonra bu ses olayını meydana çıkaran sebepler ve bu ses olayının çeşitleri üzerinde ayrıntılı bir şekilde durmuştur. İlhan başka sebepler olma ihtimalini de belirttikten sonra ünsüz düşmesi olayını üç ana sebebe bağlamıştır:

"1.Türkçenin aslî sesi olmayan ünsüzlerin düşürülmesi / Alınma kelimelerin dilin bünyesine uydurularak alınırken meydana gelen düşmeler.

2.Türkçenin aslî ünsüzlerinin lehçe, şive ve ağızların oluşumunda toplumsal tercihlere bağlı olarak düşürülmesi.

3.Sesin özelliğine bağlı olarak düşürülmeler. Örneğin akıcı ünsüz r'nin telaffuz zorluğu, y'nin yarı ünlü değerinde ve akıcı olması vb. sebeplerden bazı ünlüler kolayca düşürülmektedir."[359] İlhan, Ünsüz düşmesi türlerini ise düşen ünsüzün yeri açısından, kelimelerde; kelime başında, kelime içinde ve kelime sonunda, eklerde ise; ek başında ve ek sonunda ünsüz düşmesi olarak sınıflandırmış ve makalesinde bunlarla ilgili örneklere yer vermiştir. Yine İlhan, "düşen ünsüzün durumu açısından" yazı dilini de etkileyen ünsüz düşmelerini "kalıcı ünsüz düşmeleri", sadece ağızlarda görülen ve yazı diline yansımayan ünsüz düşmelerini ise "geçici ünsüz düşmeleri" olarak sınıflandırmıştır.

M. Volkan Coşkun ise ünsüz düşmesinin temel sebebini "Türkçede akıcılığı sağlamak için, bazı ünsüzlerin düştüğü görülür." şeklinde izah etmiştir. Aslında Coşkun'un işaret ettiği husus "en az çaba yasası"yla ilgilidir ve birçok ses olayında olduğu gibi burada da kolay söyleme isteği yani en az çaba yasası bu ses olayının da meydana gelmesindeki temel etkendir. Coşkun ünsüz düşmesi türlerini ise "hece başında ünsüz düşmesi", "hece içinde ünsüz düşmesi", "hece sonunda ünsüz düşmesi"; "kelime başında ünsüz düşmesi", "kelime sonunda ünsüz düşmesi"; "kelime-ek birleşmelerinde ünsüz düşmesi" ve "kelime birleşmelerinde ünsüz düşmesi" başlıkları altında sınıflandırmış ve izah etmiştir.

---

[357] Tuncer Gülensoy (2000), s. 328.
[358] Nadir İlhan (2009), "Türk Dilinde Ünsüz Düşmesi, Nedenleri Ve Türleri- The Consonant Drops, its Reasons And Varieties in Turkish", Zeitschrift für die Welt der Türken, Journal of World of Turks (ZfWT), Vol. 1, No. 2, s. 45.
[359] Nadir İlhan (2009), s. 45.

2.5.2.1. Tarihî Türk Lehçelerinde Ünsüz Düşmesi

2.5.2.1.1. Köktürkçede Ünsüz Düşmesi

Köktürkçe metinlerde ünsüz düşmesi olayı sadece iki isim kökünde ve kelime sonunda görülmektedir (eki "iki"/yagı "düşman"). Bu kelimeler bazı söz gruplarında ise ünsüz düşmesi olmaksızın kullanılmaktadır (ekin "ara", yağın "başı").

2.5.2.1.1.1. İsimlerde Ünsüz Düşmesi

2.5.2.1.1.1.1. Ön Seste Ünsüz Düşmesi

Köktürk Yazıtları'nda isimlerde ön seste bir ünsüz düşmesi tespit edilmemiştir.

2.5.2.1.1.1.2. İç Seste Ünsüz Düşmesi

Köktürk Yazıtları'nda isimlerde İç seste bir ünsüz düşmesi tespit edilmemiştir.

2.5.2.1.1.1.3. Son Seste Ünsüz Düşmesi

2.5.2.1.1.1.3.1.-n Düşmesi

Yazıtlarda iki isim kökünde kelime sonundaki –n sesi düşmüştür. Ancak bu kelimelerin bir kelime grubu içindeki kullanımlarında bu ünsüzün muhafaza edildiği görülmektedir:

eki "iki, sayı ismi" < ekin (ekin "ara"/ekin "sü"), ekinti "ikinci" (KT D1 s. 24/BK D32 s. 62, KT K5 s. 37): eki, eki+sin (KT K11 s. 38, KT D38 s. 34).

yagı "düşman" < yagın (başı) (ŞU D6 s. 476[*]) < Moğ. dayin "düşman" <*dagın: yagı (bol-), yagı+si (KT D9 s. 26, KT D12 s. 26).

2.5.2.1.1.2. Fiillerde Ünsüz Düşmesi

2.5.2.1.1.2.1. Ön Seste Ünsüz Düşmesi

Köktürk Yazıtları'nda fiillerde ön seste bir ünsüz düşmesi tespit edilmemiştir.

2.5.2.1.1.2.2. İç Seste Ünsüz Düşmesi

Köktürk Yazıtları'nda fiillerde iç seste bir ünsüz düşmesi tespit edilmemiştir.

[*] Şine Usu Yazıtı Doğu Cephesi (Hatice Şirin User (2010), s. 476).

2.5.2.1.1.3. Son Seste Ünsüz Düşmesi

Köktürk Yazıtları'nda fiillerde son seste bir ünsüz düşmesi tespit edilmemiştir.

2.5.2.1.1.3. Eklerde Ünsüz Düşmesi

2.5.2.1.1.3.1. Ek Başında Ünsüz Düşmesi

2.5.2.1.1.3.1.1. l- Düşmesi

Köktürk Yazıtları'nda bir örnekte, ikili kullanımla beraber, kelime sonunda aynı sesle yan yana gelen ek başındaki l- ünsüzünün düştüğü görülmektedir:

ilig (~ illig/ellig) "hükümdar, hakan" < il+lig "hükümdar, hakan": ilig (KT K3 s. 37).

2.5.2.1.1.3.2. Ek Sonunda Ünsüz Düşmesi

Köktürk Yazıtları'nda eklerde ek sonunda bir ünsüz düşmesi tespit edilmemiştir.

2.5.2.1.2. Eski Uygur Türkçesinde Ünsüz Düşmesi

Eski Uygur Türkçesi Dönemi'nde ünsüz düşmesi temayülünün Köktürkçe Dönemi'ne göre daha kuvvetli bir şekilde hissedildiği görülmektedir. Bu olaya örnek olacak kelimelerin ikili kullanımı bu dönemde ünsüz düşmesi olayının henüz kesin bir kural halinde olmadığı ve bir temayül olarak başladığının göstergesidir. Tespit edilen örneklerde daha çok "ġ/g, k, l" ünsüzleri ve özellikle de "r" ünsüzünün düştüğü bunun yanısıra yan yana bulunan benzer ünsüzlerden birisinin düştüğü görülmektedir. Biz aşağıda sadece taradığımız dönem eserlerinde (*Altun Yaruk, Altun Yaruk Sudur, Üç İtigsizler, Irk Bitig ve İyi ve Kötü Prens Öyküsü)* tespit edilen ünsüz düşmesi örnekleri verilmiştir.

2.5.2.1.2.1. İsimlerde Ünsüz Düşmesi

2.5.2.1.2.1.1. Ön Seste Ünsüz Düşmesi

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde isimlerde ön seste bir ünsüz düşmesi tespit edilmemiştir.

2.5.2.1.2.1.2. İç Seste Ünsüz Düşmesi

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde isimlerde iç seste tespit edilen ünsüz düşmesi örneklerinin çoğu ikili kullanımla (İkili kullanımların çoğu Altun Yaruk'ta

tespit edilmiştir.) karşımıza çıkmaktadır (bek ~ berk gibi). Bu da ünsüz düşmesi temayülünün bu dönemde henüz yeni başladığının bir göstergesidir. Ancak ünsüz düşmesiyle kullanılan örneklerin sayıca ünsüzü koruyan örneklerden çok fazla olması, *mesela –r- düşmesiyle kullanılan "bek" kelimesi Altun Yaruk'ta 34 yerde kullanıldığı halde kelimenin ünsüz düşmesine uğramayan şekli "berk" ise sadece 2 yerde kullanılmaktadır. Yine ünsüz düşmesine uğrayan "ilig" kelimesi Altun Yaruk'ta 292 yerde geçerken kelimenin ünsüz düşmesine uğramayan şekli "illig" ise sadece 3 yerde geçmektedir*, bu temayülün oldukça güçlü olduğunu da göstermektedir. Bu durum konuyla ilgili diğer örnekler için de geçerlidir. İlgili örnekler şunlardır:

2.5.2.1.2.1.2.1. -r- Düşmesi

be(e)k (~ berk)[*] "sağlam, pek, berk, sert, kuvvetli, güçlü" < berk "sağlam, pek, berk, sert, kuvvetli, güçlü":bek, bek+de, bek (bedük) (AY 11/23 s. 64, AY 117/13 s. 113, AYS 0505 s. 102).

2.5.2.1.2.1.3. Son Seste Ünsüz Düşmesi

2.5.2.1.2.1.3.1. -n Düşmesi

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde bir isim kökünde kelime sonundaki –n sesi düşmüştür:

i(e)ki "iki, sayı ismi" < ikinti "ikinci" (AY 149/8 s. 126) < Yazıtlarda ekin (ekin (ara)/ekin (sü)), ekinti "ikinci" (KT D1 s. 24/BK D32 s. 62, KT K5 s. 37): iki, iki+si, iki+n, eki (öküzüg), (AY 282/17 s. 180, AY 403/24 s. 234, Üİ 108a/14 s. 43, IB 25 s. 21).

2.5.2.1.2.1.3.2. -g Düşmesi

Daha çok Eski Oğuz Türkçesi Dönemi'nin karakteristik bir ses özelliği olan ve daha önceki dönemlerde daha az görülen isimlerin sonundaki "-g" sesinin düşmesi olayına sadece Altun Yaruk'taki bir örnekte (katıg > katı) rastlanmaktadır. Ancak ünsüz düşmesiyle kullanılan bu kelime aynı eserde ünsüz düşmesine uğramadan da

[*] Altun Yaruk'ta bu kelimeden türeyen "bekiz (sağlam, güçlü, kuvvetli), bekle- (kilitlemek, kapatmak, bağlamak), beklel- (kilitlenmek, kapatılmak…), beklen- (bağlatmak, kapatmak), beklig (bağlı, kilitli, kapalı), beksiz (zayıf, güçsüz…), bekür- (berkitmek, sağlamlaştırmak, tahkim etmek), beküt- (berkitmek, sağlamlaştırmak)" kelimelerinin tümünün sadece ünsüz düşmesi şekliyle yazılmış olması yukarıda da söylendiği gibi bu temayülün dönemde kendisini kuvvetle hissettirdiğinin göstergesidir. Bu kelimeler aynı kökten türedikleri için yukarıda ayrıca verilmemiştir.

kullanılmaktadır. Hatta kelimenin "katıg" kullanımı eserde, bu kelimeden türeyen kelimeler de dahil olmak üzere, 128 yerde karşımıza çıkarken ünsüz düşmesiyle yazılan şekli "katı" ise sadece 5 yerde kullanılmıştır. Bu da isim sonundaki "-g" düşmesi temayülünün bu dönemde henüz çok zayıf olduğunu göstermektedir:

katı (~ katıg) "katı sağlam" < IB katıg (IB 65 s. 26) < Yazıtlarda katıgdı "sıkı, iyice" (KT G2 s. 20):katı (AY 261/8 s. 171).

2.5.2.1.2.2. Fiillerde Ünsüz Düşmesi

2.5.2.1.2.2.1. Ön Seste Ünsüz Düşmesi

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde fiillerde ön seste bir ünsüz düşmesi tespit edilmemiştir.

2.5.2.1.2.2.2. İç Seste Ünsüz Düşmesi

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde fiillerde iç seste karşılaşılan ünsüz düşmesi örnekleri şunlardır:

2.5.2.1.2.2.2.1. –r- Düşmesi

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerindeki birkaç örnekte "akıcı" "r" ünsüzünün düştüğü görülmektedir. Bu örneklerden birisi ikili kullanımla karşımıza çıkmaktadır (kigür- ~ kirgür-). Örneklerden ikili kulanılan kelimede (Altun Yaruk'taki kullanımlar) ünsüz düşmesine uğrayan şeklin daha çok kullanılması (kigür- 12 yerde, kirgür- 1 yerde) temayülün yaygınlığı açısından dikkat çekicidir.:

kigür- (~ kirgür-) "sokmak, girdirmek, gidermek, ifa etmek, getirmek" < kir-gür- "girdirmek…" < *AT kīr- "girmek" (ATAUÜ s. 267): kigür-gü, kigür-di (AY 47/1 s. 87, İKPÖ XXV. 3 s. 23).

kutgar- "kurtarmak" < kurt-gar- "kurtarmak": kutgar-ayın, kutgar-sun (AY 115/5 s. 112, AY 656/3 s. 340).

2.5.2.1.2.2.3. Son Seste Ünsüz Düşmesi

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde fiillerde son seste bir ünsüz düşmesi tespit edilmemiştir.

2.5.2.1.2.3. Eklerde Ünsüz Düşmesi

2.5.2.1.2.3.1. Ek Başında Ünsüz Düşmesi

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde bazı eklerin başında ünsüz düşmesi olayı görülmektedir. Bu düşmelerin bir kısmı aynı sesin yan yana gelmesinden dolayı düşmüştür. Metinlerde ek başında tespit edilen ünsüz düşmesi örnekleri şunlardır:

2.5.2.1.2.3.1.1. l- Düşmesi

ilig (~ illig) "hükümdar, kral" < illig "il+lig" (Yazıtlarda ilig ~ illig ~ ellig):ilig, ilig+din, ilig+ke (AY 354/18 s. 212, AY 375/15 s. 221, AY 375/8 s. 221).

2.5.2.1.2.3.1.2. g- Düşmesi

kalangur- (~ kalanggur-) "atılmak, oynamak, sıçramak, sevinçden zıplamak, dans etmek) < kalang+gur-: kalangur-gaylar (AY 454/22 s. 256).

todur- (~ todgur-) "doyurmak" < tod+gur- "doyurmak": todur-up (AY 154/9 s. 128).

ongaru "sağa doğru" < ong+garu "sağa doğru": ongaru (AY 630/18 s. 330).

2.5.2.1.2.3.1.3. ç- Düşmesi

korkınçıg (ḳorḳunçıġ / qorqınçıγ) "korkulan şey, korkunç, müthiş" < korkunç+çıg < korkunç+sıg "korkunç": korkınçıg, ḳorḳunçıġ (urunġut), qorqınçıγ (adaqa) (AY 490/11 s. 271, Üİ 109a/7 s. 44, İKPÖ XVIII.5 s. 19).

2.5.2.1.2.3.2. Ek Sonunda Ünsüz Düşmesi

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde eklerde son seste bir ünsüz düşmesi tespit edilmemiştir.

2.5.2.1.3. Karahanlı Türkçesinde Ünsüz Düşmesi

Eski Uygur Türkçesi Dönemi'nde kuvvetle hissedilen ünsüz düşmesi temayülünün Karahanlı Türkçesi Dönemi'nde de devam ettiği görülmektedir. Aynı Eski Uygur Türkçesi Dönemi'nde olduğu gibi bu olaya örnek olacak kelimelerin ikili kullanımı bu dönemde de ünsüz düşmesi olayının henüz kesin bir kural halinde olmadığı ve bir temayül olarak devam ettiğinin göstergesidir. Tespit edilen örneklerde daha çok "ġ/g, d" ünsüzleri ve özellikle de "r" ünsüzünün düştüğü görülmektedir.

Aşağıda taradığımız dönem eserlerinde (Divanü Lûgat-it-Türk, Kutadgu Bilig ve Atebetü'l-Hakayık) tespit edilen ünsüz düşmesi örnekleri verilmiştir.

2.5.2.1.3.1. İsimlerde Ünsüz Düşmesi

2.5.2.1.3.1.1. Ön Seste Ünsüz Düşmesi

Taranan Karahanlı Türkçesi metinlerinde isimlerde ön seste bir ünsüz düşmesi tespit edilmemiştir.

2.5.2.1.3.1.2. İç Seste Ünsüz Düşmesi

Taranan Karahanlı Türkçesi metinlerinde isimlerde iç seste tespit edilen ünsüz düşmesi örneklerinin, bir istisna (beçkem < berçkem) dışında, hemen hepsi ikili kullanımla karşımıza çıkmaktadır (bek ~ berk gibi). Bu da ünsüz düşmesi temayülünün bu dönemde de henüz kurallaşmadığının bir göstergesidir. Ancak ünsüz düşmesiyle kullanılan örneklerin sayıca ünsüzü koruyan örneklerden çok fazla olması, *mesela –r- düşmesiyle kullanılan "bek" kelimesi ve bu kelimeden türeyen kelimeler Kutadgu Bilig'de 56 yerde kullanıldığı halde kelimenin ünsüz düşmesine uğramayan şekli "berk" ve bu kelimeden türeyen kelimelerin sayısı ise 37'dir*, bu temayülün oldukça güçlü olduğunu da göstermektedir. Bu durum konuyla ilgili diğer örneklerin çoğu için de geçerlidir. İlgili örnekler şunlardır:

2.5.2.1.3.1.2.1. -r- Düşmesi

beçkem "alâmet, belge; ipekten veyayaban sığırı kuyruğundan yapılan alâmet olup savaş günlerinde yiğitler takınırlar" < berçkem: beçkem (DLT I s. 483-11)

bek (~ berk) "sağlam, sıkı, pek, berk, sert, kuvvetli, güçlü, muhkem; çare, tedbir" < berk "sağlam, pek, berk, sert, kuvvetli, güçlü":bek, bek+im, bek+te (DLT III s. 11-4, KB 2 B60/686 s. 200, AH 131 s. 51).

bile (~ birle) "ile, beraber, birlikte" < ET birle "ile, birlikte" (BK D26 s. 60): bile (DLT I s. 44-2/KB A36/85/AH 500 s. 80).

2.5.2.1.3.1.2.2. -d- Düşmesi

elri (~ eldiri) "oğlak derisi" < eldiri "oğlak derisi":elri (DLT I s. 127-15).

ilrük (~ eldrük) “üzerlik otu ve tohumu” < eldrük “üzerlik otu ve tohumu”: ilrük (DLT I s. 105-5).

2.5.2.1.3.1.2.3. -t- Düşmesi

külgü (~ kültgü) “kalp sektesi, kalp krizi; gülüş, gülme” < kültgü “kalp sektesi”: külgü, külgü+süz (DLT I s. 430-14, DLT I s. 96-11).

2.5.2.1.3.1.2.4. -g- /-ġ-Düşmesi

eşek (~ eşgek/eşyek) “eşek” < ET eşgek “eşek” (AY 34ğ/11 s. 78):eşek+ke (DLT II s. 246-9).

k(ḳ)ulak(ḳ) “kulak, işitme organı” (~ kulkak/kulxak/ḳulġaḳ) < ḳul-ġ(ḳ)aḳ (ḳulḳaḳ/ ḳulġaḳ) “kulak” < ET kuulkak “kulak” (BK K11 s. 48): kulak, kulak+ka, ḳulaḳ+tın, ḳulaḳ (tut-) (DLT III s. 31-5, DLT II s. 23-15, KB 2 C39/991 s. 250).

2.5.2.1.3.1.3. Son Seste Ünsüz Düşmesi

2.5.2.1.3.1.3.1.-y Düşmesi

Taranan Karahanlı Türkçesi metinlerinde iki isim örneğinde kelime sonundaki –y sesi düşmüştür:

kükü (küküy) “hala” < küküy “hala”: kükü (DLT III s. 232-8).

yogru (yogruy) “deve tüyünün uzun olanı” < yogruy “deve tüyünün uzun olanı”: yogru (DLT III s. 31-9).

2.5.2.1.3.1.3.2.-n Düşmesi

Taranan Karahanlı Türkçesi metinlerinde bir isim örneğine kelime sonundaki –n sesi düşmüştür:

iki “iki, sayı ismi” < ekindi/ikindi “bazısı, öteki, ikinci” (DLT IV s. 229) < ikinti “ikinci” (AY 149/8 s. 126) < Yazıtlarda ekin (ekin (ara)/ekin (sü)), ekinti “ikinci” (KT D1 s. 24/BK D32 s. 62, KT K5 s. 37): iki, iki+gü, iki+de, iki (derman) (DLT I s. 49-5, DLT II s. 45-4, KB 2 B342/4746 s. 808, AH 50 s. 45).

2.5.2.1.3.2. Fiillerde Ünsüz Düşmesi

2.5.2.1.3.2.1. Ön Seste Ünsüz Düşmesi

Taranan Karahanlı Türkçesi metinlerinde fiillerde ön seste bir ünsüz düşmesi tespit edilmemiştir.

2.5.2.1.3.2.2. İç Seste Ünsüz Düşmesi

Taranan Karahanlı Türkçesi metinlerinde fiillerde iç seste karşılaşılan ünsüz düşmesi örnekleri şunlardır:

2.5.2.1.3.2.2.1. –r- Düşmesi

Taranan Karahanlı Türkçesi metinlerindeki birkaç örnekte fiil gövdelerinde "akıcı" "r" ünsüzünün düştüğü görülmektedir. Bu örneklerden ikisi de ikili kullanımla karşımıza çıkmaktadır (kutul-~kurtul-/ekle-/ikle- ~ erkle-):

ekle-/ikle-[*] (~ erkle-) "çiğnemek, basmak" < erk+le- (erkle-) "çiğnemek, basmak": ekle-di, ikle-di, ikle-r (DLT III s. 443-14, DLT I s. 287-11, DLT I s. 287-13).

kutul- (~ kurtul-)[**] "kurtulmak, doğurmak" < kurt-u-l- (kurtul-) "kurtulmak": ḳutul-dı, kutul-ur, ḳutul-ġıl (AH 39 s. 44, DLT II s. 121-18, KB 2 A150/5292 s. 888).

2.5.2.1.3.2.2.2. –d- Düşmesi

Taranan dönem metinlerindeki iki fiil gövdesinde –d- sesinin düştüğü görülmektedir:

angar- (andgar-) "yemin ettirmek, ant içtirmek" < and+gar- (andgar-): angar-dı (DLT I s. 226-11).

külre- (~ küldre-) "güldür güldür etmek" < küldür+e- (küldre-)"güldür güldür etmek": külre-di, külre-r (DLT III s. 282-26, DLT III s. 283-2).

2.5.2.1.3.2.2.3. –y- Düşmesi

Divan'daki bir fiil gövdesinde –y- düşmesi tespit edilmiştir:

---

[*] Kelimenin "ikle-" şekli sadece bu imlayla, yani ünsüz düşmesi imlasıyla yazılmıştır.

[**] Kelime Divan'da ikili kullanımla karşımıza çıkarken Kutadgu Bilig ve Atabetü'l-Hakayık'ta ise sadece –r- düşmesiyle (kutul-) yazılmıştır.

katar- (~ kaytar-) “kayıtarmak, geri göndermek, çevirmek” < kayıt-ar-(kaytar) “kayıtarmak, geri göndermek, çevirmek”: katar-dı, katar-ur, katar-gan “her zaman geri döndüren” (DLT II s. 74-1, DLT II s. 74-5, DLT II s. 74-12).

2.5.2.1.3.2.3. Son Seste Ünsüz Düşmesi

Taranan Karahanlı Türkçesi metinlerinde fiillerde son seste bir ünsüz düşmesi tespit edilmemiştir.

2.5.2.1.3.3. Eklerde Ünsüz Düşmesi

2.5.2.1.3.3.1. Ek Başında Ünsüz Düşmesi

Taranan Karahanlı Türkçesi metinlerinde bazı eklerin başında ünsüz düşmesi olayı görülmektedir. Metinlerde ek başında tespit edilen ünsüz düşmesi örnekleri şunlardır:

2.5.2.1.3.3.1.1. ġ- Düşmesi

Taranan Dönem eserlerindeki bir örnekte ek başındaki “ġ” ünsüzü düşmüştür:

todh(ḍ)ur- (~ todhgur-[*]) “doyurmak, bıktırmak” < todh(ḍ)-ġur- (toḍġur-) “doyurmak” < ET todġur-/totġur-/todur- (EUTS s. 159): todhur-dum, toḍur-ġu (DLT II s. 76-5, KB 2 A135/4769 s. 810).

2.5.2.1.3.3.2. Ek Sonunda Ünsüz Düşmesi

Taranan Karahanlı Türkçesi metinlerinde eklerde son seste bir ünsüz düşmesi tespit edilmemiştir.

2.5.2.1.4. Harezm Türkçesinde Ünsüz Düşmesi

Karahanlı Türkçesi ile Çağatay Türkçesi arasında yer alan Harezm Türkçesi “Oğuz, Kıpçak, Kanglı, Kalaç, Kimek” gibi bir çok Türk topluluğunun bir arada yaşadığı bir coğrafyada teşekkül etmesi sebebiyle Türk dilinin tarihi gelişim çağları arasında ayrı bir öneme sahiptir. “Siyasi bakımdan kuzeyindeki Altınordu’ya bağlı olan Harezm’in konumuz yani dil tarihi açısından taşıdığı önem, bir yandan Karahanlı Türkçesinden Çağatay Türkçesine uzanan geçişi sağlarken bir yandan da Oğuz ve

[*] İkili kullanım sadece Divan’da görülmektedir.

Kıpçak unsurlarının yoğunluğu nedeniyle bu lehçelere bağlı yeni yazı dillerinin oluşmasına beşiklik ve kaynaklık etmiş olmasıdır. Bu dönemde Oğuzca, daha önceki dönemlerde olduğu gibi öteki yazı dillerinin etkisinde kalma yerine, artık kendi varlığını hissedilir derecede ortaya koymuş ve doğrudan doğruya Harezm Türkçesini temsil eden Kısasü'l-enbiya, Nehcü'l-feradis, Muînü'l-mürîd gibi eserler üzerinde de etkisini göstermeye başlamıştır…"[360] İşte bu sebeple yazılı ilk temsilcisi Eski Oğuz Türkçesi Dönemi'ne kadar diğer Tarihî Türk Lehçeleri içerisinde varlığını hissettiğimiz Oğuzcanın en belirgin izlerini Harezm Türkçesi eserlerinde takip edebilmekteyiz. Bu dönem eserlerinde Oğuz Türkçesine ait bir çok fonetik özelliğin (Yer yer kapalı ė ünlüsünün bulunması, ön seste t- > d- sedalılaşmasının görülmesi, bazı kelimelerde yer yer görülen ḍ > y değişimi, +Iñ/+nIñ/+nUñ ilgi hal ekinin yanında +im biçiminin de kullanılması, er- ana yardımcı fiilinin i- şeklinin de kullanılması, anlatılan geçmiş zaman eki –(y)Ip-tur'un yanında –mış ekinin de kullanılması, geniş zamanın olumsuz çekiminde –mazmen ekinin yanında –mAn şeklinin de kullanılması vb.) yanısıra ünsüz düşmesiyle ilgili de bir çok örnek bulmak mümkündür. Takip eden bölümlerde örnekleriyle genişçe izah edeceğimiz ve Harezm Türkçesindeki Oğuzca unsurlar olarak görülen ünsüz düşmesi olaylarının başlıcaları şunlardır:

Birden çok heceli kelimelerde (isim veya fiillerde) hece başlarında bulunan ġ-/g seslerinin eriyerek kaybolması (düşmesi): ḳulġaḳ > ḳulaḳ, kirtgün- > kirtün-, tarġaḳ > taraḳ vb. gibi.

Sıfat türetme eki +lIġ/luġ'un zaman zaman +lI şeklinde ek sonundaki ünsüzün düşmesiyle kullanılması: söz+lig > söz+li, yürek+lig > yürekli vb. gibi.

Eski Türkçeden beri düzenli olarak karşılaşılan ve düşmesine çok az tesadüf edilen kelime veya ek sonundaki ġ-/g- ünsüzlerinin düşmesi: ḳamuġ > ḳamu, ḳorḳuġ > ḳorḳu vb. gibi.

Birinci ve ikinci şahıs zamirlerinin ilgi durum çekimlerinde kullanılan +nIñ ekinin yerine ek başındaki "n" sesinin düşmesiyle +Iñ/+Uñ şekillerinin kullanılması: men-iñ, siz+iñ vb. gibi.

Belirtme hal eki +nı ve +n'nin yanısıra ekin başındaki ünsüzün düştüğü +I'lı şeklin de zaman zaman kullanılması: baş+ı, ḳol+ı, son+ı vb. gibi.

[360] Zeynep Korkmaz (2013), s. 70-71.

Eski Türkçeden beri kullanılan yönelme hal eki +GA/+KA'nın yanısıra bazı kelimelerde ekin başındaki ünsüzün düşmüş hali olan +A'lı biçimlerinin de sıklıkla kullanılması: söz+e til+e soñ+a vb. gibi.

Harezm Türkçesi metinlerinde görülen ve bir çoğu Oğuz Türkçesi tesiriyle ortaya çıkan ünsüz düşmesi örnekleri şunlardır:

2.5.2.1.4.1. İsimlerde Ünsüz Düşmesi

2.5.2.1.4.1.1. Ön Seste Ünsüz Düşmesi

Taranan Harezm Türkçesi eserlerinde (Mukaddimet'ül- Edeb, Nehcü'l- Ferâdîs, Mu'înü'l-Mürîd, Kısasü'l-Enbiyâ ve Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsiri) isimlerde ön seste bir ünsüz düşmesi tespit edilmemiştir.

2.5.2.1.4.1.2. İç Seste Ünsüz Düşmesi

Taranan Harezm Türkçesi metinlerinde isimlerde iç seste tespit edilen iki ünsüz düşmesi de örneği ikili kullanımla karşımıza çıkmaktadır (bek ~ berk, bile ~ birle). Ancak daha önceki dönemlerin aksine, –r- düşmesinde tespit edilen örnekte, ünsüz düşmesiyle yazılan kelimelerin sayısının ünsüz düşmesine uğramayanlara göre çok daha az olması özellikle -r- düşmesi olayının bu dönemde zayıfladığını göstermektedir. Konuyla ilgili tespit edilen ilgili örnekler şunlardır:

2.5.2.1.4.1.2.1. -r- Düşmesi

bek (~ berk)[*] **"sağlam, emin, güvenilir" < berk "sağlam, pek, berk, sert, kuvvetli, güçlü":**bek (tut-), bek (yer) (MM 20b/14-1272 s. 48).

bile (~ birle) "ile, beraber, birlikte" < ET birle "ile, birlikte" (BK D26 s. 60):bile (KE I 223r18 s. 320/ME 115-6 s. 54/MM 9b/14-535 s. 21/OABKTSV s. 80/ NFBB 370-12 s. 257).

[*] Bu kelime, dönem eserlerinden Kısasü'l-Enbiyâ'da ikili kullanımla (bek ~ berk), Mu'înü'l-Mürîd'de sadece ünsüz düşmesiyle (bek "tut-"), Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsiri'nde ise "berk" şekliyle kullanılmasına rağmen "bek" şekline rastlanmamıştır. Ancak eserde aynı kelimeden türeyen "bekle-/kaçınmak, korumak", "bekü-/sağlamlaşmak", "beküt-/sağlamlaştırmak" kelimeleri ünsüz düşmesiyle yazılmıştır. Kelime dönem eserlerinden Nehcü'l- Ferâdîs'te ise sadece "berk" yazımıyla kullanılmıştır. Yine dönem eserlerinden Mukaddimet'ül- Edeb'de de kelime "berk" şeklinde kullanılırken bu kelimeden türeyen "bekle/korumak" ve"beklen/korunmak" kelimeleri ise ünsüz düşmesiyle kullanılmıştır. Bu karışık imla, bu kelimedeki "r" düşmesi temayülünün geçmiş dönemlere göre oldukça zayıfladığını göstermektedir.

2.5.2.1.4.1.2.2. -g-/-ġ- Düşmesi

eşek (~ eşgek) "eşek" < ET eşgek "eşek" (AY 34ğ/11 s. 78):eşek, eşek+din, eşeg+ge, eşek (aḳırmaḳı) (ME 37-2 s. 37, NFBB 53-2 s. 39, KE I 92r8 s. 128, OABKTSV s. 114).

ḳazan (~ ḳazġan)* **"kazan, büyük tencere" < ḳaz-ġan:** ḳazan+ġa, ḳazan+lar, ḳazan+da (NFBB 107-4 s. 77, KE I 138v5 s. 195, OABKTSV s. 153).

ḳulaḳ "kulak, işitme organı" < ḳulġ(ḳ)aḳ (ḳulḳaḳ/ ḳulġaḳ) "kulak" < ET kuulkak "kulak" (BK K11 s. 48): ḳulaḳ+ınıñ, ḳulaḳ+larnı, ḳulaḳ+ı, ḳulaḳ+da, ḳulaḳ+ġa (OABKTSV s. 179, ME 85-1 s. 47, NFBB 68-5 s. 50, MM 13a/13-780 s. 30, KE I 77r6 s. 106).

2.5.2.1.4.1.3. Son Seste Ünsüz Düşmesi

2.5.2.1.4.1.3.1.–ġ/-g Düşmesi

Güneybatı Oğuz Türkçesinin bir özelliği olan çok heceli kelimelerin sonundaki ġ/g sesinin düşmesi olayı taranan Harezm Türkçesi metinlerinde de görülmektedir. Bu kullanımlar hem çoğunlukla ikili kullanımla karşımıza çıkmakta hem de bütün eserlerde görülmemektedir. Kullanım sıklığı açısından ġ/g ünsüzü düşmüş şekillerin bu ünsüzü koruyan şekillere göre çok az olması (Mesela "ḳatıġ" kelimesi Nehcü'l- Ferâdîs'te 98 yerde kullanılırken ünsüz düşmesiyle yazılan şekli "ḳatı" ise sadece 1 yerde geçmektedir. Diğer örnek kelimelerde de benzer durum söz konusudur) da bu temayülün Oğuzcanın Harezm Türkçesi içindeki varlığıyla sınırlı olduğunu göstermektedir. Aşağıda konuyla ilgili örneklerden, örneklerin sayısının çok olması sebebiyle, bazısı verilecektir:

aç(c)ı (~ aç(c)ıġ) "acı" < ET açıġ "acı, ızdırap; ekşi, acımtırak…" (EUTS s. 2): aç(c)ı, açı+rak (tur-) (ME 37-5 s. 38, OABKTSV s. 39**).

arı ~ arıġ < ET arıġ "temiz, saf, arı, kusursuz, mukaddes" (EUTS s. 13): arı (MM 17a/9-1028 s. 39).

issü "ısı, sıcaklık" (~ issig) < ET isig/ısıġ "ısı, sıcaklık, hararet" (EUTS s. 66-58): issü+si (ME 76-6 s. 45).

---

* Kelime OABKTSV'de sadece ünsüz düşmesi şekliyle (ḳazan) kullanılmıştır.

** Bu kelime dönemin diğer eserlerinde kelime sonundaki ünsüzünü koruyan şekliyle (açıġ) yazılmıştır.

ḳamu (~ ḳamuġ) “hep, hepsi, bütün” < ET ḳamuġ/ḳamaġ “hepsi, bütün, tamamiyle, toyekûn” (EUTS s. 108-109): ḳamu, ḳamu+sını (KE I 151v16 s. 215, OABKTSV s. 142).

ḳatı (~ ḳatıġ) “sert, sıkı, güç” < ET ḳatıġ “katı, sağlam, cehd” (EUTS s. 113): ḳatı (NFBB 269-9 s. 186/ OABKTSV s. 148).

saru (~ sarıġ) “sarı, sarılık” < ET sarıġ “sarı” (EUTS s. 130): saru+sın, saru (suv) (OABKTSV s. 225, MM 6a/10-303 s. 12).

ulu (~ uluġ) “büyük” < ET uluġ “ulu, büyük, seçkin, seçme, asil” (EUTS s. 172): ulu, ulu+sı (ME 76-8 s. 45, OABKTSV s. 286).

2.5.2.1.4.1.3.2. -w Düşmesi

Taranan Harezm Türkçesi metinlerinden *AT sūβ, ET suw ~ suġ ~ suḳ, OT suf ~ suw imlasıyla kullanılan “su” kelimesinin sonundaki -w ünsüzünün, iki eserde (Orta Asya’da Bulunmuş Kurʿan Tefsiri ve Kısasü’l-Enbiyā’da), düştüğü görülmektedir. Taranan diğer dönem eserlerinde ise kelime ünsüz düşmesi olmaksızın suw/suv imlasıyla yazılmıştır:

su (~ suw) “su” < ET suw ~ suġ ~ suḳ/sub “su” (EUTS 139, 140/KT D19 s. 28) < *AT sūβ: su+nı, su+ġa, su+sun (KE I 213r11 s. 305, KE I 164r4 s. 233, OABKTSV s. 238).

2.5.2.1.4.2. Fiillerde Ünsüz Düşmesi

2.5.2.1.4.2.1. Ön Seste Ünsüz Düşmesi

Taranan Harezm Türkçesi metinlerinde fiillerde ön seste bir ünsüz düşmesi tespit edilmemiştir.

2.5.2.1.4.2.2. İç Seste Ünsüz Düşmesi

Taranan Harezm Türkçesi metinlerinde fiillerde iç seste karşılaşılan ünsüz düşmesi örnekleri şunlardır:

2.5.2.1.4.2.2.1. –l- Düşmesi

Taranan Harezm Türkçesi metinlerindeki birkaç örnekte fiil gövdelerinde “akıcı/sızıcı” “-l-” ünsüzünün düştüğü görülmektedir. Tespit edilen her iki örnek de ikili kullanımla yazılmıştır (otur- ~ oltur-/ ketür- ~ keltür):

ketür- (~ keltür-) “getirmek” < kel-tür- < ET keltür-/kelür- “getirmek, dünyaya getirmek” (EUTS s. 70): ketür-ür, ketür-di, ketür-gil (OABKTSV s. 161, KE I 123r20 s. 173, KE I 45r21 s. 62).

otur- (~ oltur-) “oturmak” < ol-tur- < ET oltur-/olur- “oturmak” (EUTS s. 94): otur-dı, otur-ġıl, otur-mışda (OABKTSV s. 204, MM 9a/16-507 s. 20, ME 149-5 s. 61).

2.5.2.1.4.2.2.2. –r- Düşmesi

Taranan Harezm Türkçesi metinlerindeki birkaç örnekte fiil gövdelerinde, “akıcı/sızıcı” “-r-” ünsüzünün düştüğü görülmektedir. Tespit edilen örneklerden üçü de ikili kullanımla yazılmıştır:

kigür- (~ kirgür-) “sokmak; göndermek, yollamak” < kir-gür- < ET kirgür-/kigür- “sokmak, gidermek, ifa etmek, getirmek” (EUTS s. 73) < *AT kīr- “girmek” (ATAUÜ S: 266): kigür-di, kigür-gil, kigür-üp (ME 88-5 s. 48, KE I 215r20 s. 309, NFBB 359-1 s. 249).

ḳutar-/ḳutḳar-/ḳutġar- (~ ḳurtar-/ḳurtġar-/ḳutḳar-) “kurtarmak” < ET ḳurtġar- “kurtarmak” (EUTS s. 124): (başısnı) ḳutar, ḳutar-ġıl, ḳutġar-dı, ḳutḳar-ġıl, ḳutar-ġan, ḳutar-ġaymız, ḳutḳar-ur (MM 14b/11-876 s. 34, KE I 237r19 s. 343, NFBB 73-12 s. 54, NFBB 165-13 s. 114, ME 8-5 s. 32, OABKTSV s. 182, OABKTSV s. 182).

ḳutul- (~ ḳurtul-) “kurtulmak, serbest kalmak” < kurt-u-l- (kurtul-) “kurtulmak”< ET ḳurtul-/ḳutrul- “kurtulmak, halas olmak” (EUTS s. 124-125): ḳutul-dı, ḳutul-ġıl, ḳutul-madın (OABKTSV s. 182, KE I 161v6 s. 230, NFBB 227-10 s. 156).

2.5.2.1.4.2.2.3. –g- Düşmesi

Taranan Harezm Türkçesi metinlerinde bir fiilde kelime içinde “-g-” düşmesi tespit edilmiştir: ,

kerek- “gerekmek, gerekli olmak” < kerge-k- < ET kergek “gerek, yok, namevcut” (KT D4 s. 24): kerek-mez, kerek-se, kerekmez (siz) (NFBB 78-16 s. 58, MM 24a/7-1479 s. 56, KE I 221v16 s. 317).

2.5.2.1.4.2.2.4. –w- Düşmesi

*AT sūβ, ET suw ~ suġ ~ suḳ, OT suf ~ suw imlasıyla kullanılan "su" kelimesinin Harezm Türkçesi eserlerinden Kısasü'l-Enbiyā'da bu isimden türeyen bazı fiillerde (suwsa-/suwla- vb.) kelime kökündeki –w- ünsüzünü düşürdüğü tespit edilmiştir:

susa-/sula- (~ suwsa-) "susamak/sulamak" < ET suw ~ suġ ~ suḳ/sub "su" (EUTS 139, 140/KT D19 s. 28)/ suvsa- "susuzlamak, susamak" (EUTS s. 140):sula-dılar, susa-mış, susa-sa (KE I 221v7 s. 317, KE I 147r9 s. 208, KE I 108v3 s. 151).

2.5.2.1.4.2.3. Son Seste Ünsüz Düşmesi

2.5.2.1.4.2.3.1. -r Düşmesi

Taranan Harezm Türkçesi eserlerinden Kısasü'l-Enbiyâ'da ana yardımcı fiil ir-/er- fiili –r düşmesiyle yazılmıştır. Eserde kelime ikili yazımla kullanılmıştır (i- ~er-). Kelime, dönemin diğer eserlerinde ünsüz düşmesine uğramamış şekliyle (er-/ir-/er-) yazılmaktadır:

i- (~ er-) "ana yardımcı fiil, olmak" < ET er-/ir- "olmak" (KT G4 s. 20/KT G13 s. 22): i-miş (sen), i-di (KE I 205r14 s. 293, KE I 137r8 s. 193).

2.5.2.1.4.3. Eklerde Ünsüz Düşmesi

2.5.2.1.4.3.1. Ek Başında Ünsüz Düşmesi

Taranan Harezm Türkçesi metinlerinde bazı eklerin başında ünsüz düşmesi olayı görülmektedir. Bu ses olaylarının görüldüğü örnekler daha çok Harezm Türkçesindeki Oğuzca unsurlar olarak tezahür etmektedir. Harezm Türkçesindeki Oğuzca unsurlar olarak görülen ek başındaki ünsüz düşmelerinin çoğu –ġ/g düşmesi olarak görülmektedir. Bu ses olayının görüldüğü kelimelerin büyük bir kısmı ise ikili kullanımla yazılırken daha az bir kısmı ise sadece "ġ/g-" düşmesiyle yazılmaktadır. Bazı kelimelerde, ek başında–ġ/g ünsüzünün düşmesiyle yazılan başlıca ekler şunlardır: "yönelme hâl eki +GA > +A, sıfat-fiil eki -ġan > -an, zarf-fiil eki –GınçA/-GUnçA > -ınça, sıfat-fiil eki –Guçı > +IÇI/-uçı, fiilden isim yapma eki -GAḳ…". Metinlerde ek başında tespit edilen ünsüz düşmesi örnekleri şunlardır:

2.5.2.1.4.3.1.1. ġ-/g Düşmesi

Taranan dönem eserlerindeki tespit edilen ek başında ġ-/g düşmesi örneklerinden bir kısmı aşağıda verilmiştir:

batınça "(güneş) batınca" < bat-ġunça (batġunça): (kün) batınça (MM 11b/4-659 s. 26).

biliçi "belirti, alamet" < bil-güçi (bilgüçi) < ET bilgüçi "bilgin, bilen, üstad": bilici+si (KE I 56r16 s. 77).

bize (OABKTSVs. 84 bizge/bizke/bizge MM 3b/4-130 s. 6/ ME 39-3 s. 38/ NFBB 177-15 s. 122) "bize- yönelme hâl eki" < ET bizinge "bize" (EUTS s. 30): bize (KE I129r10 s. 181/ MM 8a/7-421 s. 17).

ḳarınça (~ ḳarınççġa/ḳarınçḳa) < ḳarınç+ġa: ḳarınça, ḳarınça+nı (ME I 24v14 s. 34, NFBB 229-13 s. 158).

taraḳ (~tarġaḳ) "tarak" < tar-ġaḳ < Krh. targak (DLT I s. 14-10): taraḳ, taraḳ+ġa (KE I 161v19 s. 230, KE I 119r8 s. 167).

yapraḳ/yafraḳ (~yapurġaḳ / yaburġaḳ) "yaprak" < ET yapırġaḳ / yapırḳaḳ / yalbırġaḳ (EUTS s. 183-185) "yaprak" < *ya[l]p-"örtmek kapatmak"(ı/u)r-gAk (TGKBS (O-Z) s. 1067): yafraḳ, yafraḳ+ları, yapraḳ+ı, yapraḳ+(lan-)-dı "yapraklandı", yapraḳ+ındın (KE I 180v6 s. 256, KE I 148v16 s. 211, OABKTSV s. 310, ME 234-4 s. 79, NFBB 296-8 s. 205).

2.5.2.1.4.3.2. Ek Sonunda Ünsüz Düşmesi

2.5.2.1.4.3.2.1.–G Düşmesi

Taranan Harezm Türkçesi metinlerinde, bazı kelimelerde sıfat yapma eki +lIG/+lUG'un sonundaki "G" ünsüzünün düştüğü tespit edilmiştir. Bu ek, bu döneme kadar bütün eserlerde+lIG/+lUG şeklinde ve ek sonundaki sesi koruyarak kullanılmıştır. Güneybatı Oğuz Türkçesinin karakteristik bir özelliği olan çok heceli kelimelerin sonundaki /G/ sesinin düşmesinin izlerini bu dönemde, her kelimede olmasa da, bazı kelimelerde bu ekin kullanımında da görmekteyiz. Zaten örneklerin büyük bir kısmının ikili kullanımı da bu izlere işaret etmektedir. Aşağıda konuyla ilgili bazı örnekler verilmiştir:

ḳorḳuġlu "korkulu, tehlikeli" < ḳorḳuġluġ: ḳorḳuġlu (yer) (ME 92-4 s. 49).

kö ülli (~ kö üllig/ kö üllüg) "gönüllü" < ET köngüllüg "akıllı, ferasetli, müdrik, gönüle yakın, sevilen" (EUTS s. 77): (yawlaḳ) kö ülli (KE I 195r2 s. 277).

körklü (~ körklüg) "güzel" < ET körklüg "güzel" (EUTS s. 78): körklü (MM 22a/13-1372 s. 52/NFBB 189-8 s. 130/OABKTSV s. 177/ME 230-8 s. 79).

közli (~ közlüg) "gözü olan, gören" < ET közlüg "gözlü, gözü olan" (AY492/17 s. 272): közli (OABKTSV s. 179).

oġlanlu (~ oġlanlıġ) "çocuğu olan, çocuklu": oğlanlu (ME 29-1 s. 36).

örtüklü/örtülü (~ örtü(g)lüg) "gizli, örtülü, kapalı, saklı" < ET örtüglüg "örtülmüş, gizli, saklı" (EUTS s. 102):örtülü, örtülü (bol-), örtüklü (ME 183-7 s. 70, ME 142-8 s. 60, OABKTSV s. 214).

sözli (~ sözlüg) "sözlü" < ET sözlüg "sözlü" (EUTS s. 138):sözli (KE I 195r2 s. 277).

türlü (~ türlüg) "farklı, değişik; türlü, çeşitli" < ET törlüg/türlüg "türlü, çeşitli" EUTS s. (163-169): türlü (cevab), türlü (türlü sözler kıl-), (ḳamuġ) türlü, (iki) türlü (NFBB 194-13 s. 134, ME 97-3 s. 50, MM 21a/12-1301 s. 50, OABKTSV s. 281).

yürekli/yüreklü (~ yüreklig/yüreklig) "yürekli, cesur" < ET yüreklig "cesur, yürekli" (AY 122/3 s. 115):(keḍ) yürekli, yüreklü (tur-) (KE I 61v11 s. 85, OABKTSV s. 337).

2.5.2.1.5. Kıpçak Türkçesinde Ünsüz Düşmesi

Türk dili tarihi açısından önemli bir dönem olan "Kıpçak Türkçesi" değişik Türk boylarının bir arada yaşadığı bir sahada ortaya çıkması bakımından dikkate değer dil özellikleri taşımaktadır. "Oğuz boylariyle Kıpçaklar çok eski çağlardan beri komşu, hatta karışık yaşamışlardır. XI. yüzyılın ortalarında eserini yazan tarihçi Gardizî İrtiş boylarındaki Kıpçak-Kimekler zümresinde bir Bayındır boyu bulunduğunu kaydetmiştir. Selçukoğulları Kıpçaklarla uğraşmışlardır. Harzemşahlar devrinde Oğuz-Türkmen, Kanglı ve Kıpçaklar birbirine karışmışlardır. Yüzyıllar boyunca sürüp giden bu karışmalara rağmen Oğuz- Türkmen ve Kıpçak lehçeleri esas fonetik ve morfolojik özelliklerini muhafaza etmişlerdir. Kelimeler bakımından bu kardeş zümreler arasında kelime ve şekillller alış verişi pek çok olmuştur. Muhtelif devirlerde yazılan Türkçe-Arapça sözlükler bu bakımdan dikkate değer gereçler vermektedir. Bir devirde Kıpçakça veya öztürkçe kaydiyle gösterilen kelimeler başka bir devirde veya aynı

devirde yazılan başka bir eserde "Türkmence" diye gösterilmektedir…"[361] İşte bu sebeple bu alanla ilgili çalışmalar yapan Türkologlar dönem eserlerini, Özellikle Mısır-Suriye sahasında kaleme alınan Memluk Kıpçakçası eserlerini: "Memlûk Kıpçak eserlerinin dili, Türk dili tarihinde ayrı bir yer tutar. Bu dil her eserde aynı değildir ve gerek gramerde, gerek kelime hazinesinde ilgi verici ayrılıklar gösterir. Bu ayrılıklara dayanarak Memlûk Kıpçak eserlerinde kullanılan dili şu gruplara bölmek mümkündür:

1.Asıl Memlûk Kıpçakçası. Harezm- Altınordu yazı diline çok yakın olan bu dil ondan özellikle şu noktalarda ayrılır…

2.Karışık Oğuz- Kıpçakça. Bu dil de bir birlik göstermez, fakat Oğuz ve Kıpçak ögelerinden hangisinin daha egemen bir durumda olduğuna göre iki alt gruba ayrılır: (a) Kıpçak ögelerinin daha çok olduğu grup, (b) Oğuzca, yani Anadolu Türkçasi ögelerinin daha çok olduğu grup…"[362] şeklinde iki grupta incelemektedir.

Tezimizde Kıpçak Türkçesi örneği olarak taradığımız eserlerin bir çoğu (İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn, Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Gülistan Tercümesi) "Asıl Memluk Kıpçakças"ı örneği olup bazı farklılıklar dışında fonetik ve morfolojik olarak Harezm Türkçesiyle benzeşmekte ve Oğuzcanın etkileri, diğer gruptaki Kıpçak eserlerine göre, daha az görülmektedir. Ancak yine de Harezm Türkçesi eserlerinde de tespit ettiğimiz Oğuzca özellikleri sınırlı sayıda da olsa burada da görmek mümkündür. Konumuz olan "ünsüz düşmeleri" açısından bakıldığında ise bir çoğu Oğuzcanın Kıpçakçadaki izleri veya tesirleri olarak izah edilebilecek bir kısmı ise Türkçenin tarihî gelişimi içinde takip edilen ünsüz düşmesiyle ilgili şu tespitleri yapabiliriz:

1.Harezm Türkçesi Dönemi'nden biraz daha yaygın olarak ve bir kısmı doğrudan ünsüz düşmesiyle yazılan bir kısmı ise ikili kullanımla karşımıza çıkan çok heceli kelimelerin sonunda –ġ/-g düşmesi (arı, korku, kuru; açı~açıġ, ḳutlu ~ḳutluġ).

2.Verme (yönelme) hal ekinin (+GA/+KA) birçok örnekte +a/+e şeklinde (3.kişi iyelik ekinden sonra +ne/+na) ek başındaki ünsüzünün düşmesi (anam+a, başım+a, çerisi+n+e vb.).

3.Fiilden isim yapma eki –ġıçı/-giçi/-ġuçu/güçü ekinin başındaki G- ünsüzü bazı örneklerde düşmüştür (tök-üçü, oḳu-y-uçu, ḳıl-ıçı vb.).

---

[361] Abdülkadir İnan (1953), "XIII.-XV. Yüzyıllarda Mısır'da Oğuz-Türkmen ve Kıpçak Lehçeleri ve 'Halis Türkçe' ", TDAY Belleten, Ankara, 1953 s. 53.

[362] Janos, Eckmann (1996), "Memluk Kıpçakçasının Oğuzcalaşmasına Dair", Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar, TDK Yayınları, Ankara s. 67,68.

4.Sıfat-fiil eki –ġan'ın bazı kullanımlarında ek başındaki ġ- düşmüştür (ḳal-an, toġ-an vb.). Yine sıfat-fiil eki –ġan, isim yapım eki olarak kullanıldığında da bazı örneklerde (ḳazġan > ḳazan, sıçġan > sıçan vb.) baştaki ünsüzünü düşürmüştür.

5.Zarf-fiil eki –ġınça da bazı örneklerde ünsüz düşmesiyle kullanılmıştır (çıḳ-ınça gibi).

6.Bazı örneklerde sıfat yapma eki +lıġ/+lig'in son sesindeki "-G" ünsüzü düşmektedir (atlı, tatlı, bağlı, sözli vb.).

7.Fiilden isim yapma eki –ġak/-gek'in başındaki ünsüz çoğunlukla düşmüştür (ḳon-ġak > ḳonaḳ, iv-gek > ivek).

8.Gelecek zaman eki –ġay/-gey ekinin başındaki "-G" ünsüzü de bazı örneklerde düşmüştür (ayt-ay (men), bar-ay, kir-ey vb.).

9.Türkçenin daha önceki tarihî dönemlerinde bazı kelimelerde (isim veya fiilerde) tespit edilen –r-/r- düşmesi örneklerine bu dönemde de rastlanmaktadır (ir- > i-, kirgür- > kigür-, berk > bek/bik).

10.Bir kelimede kelime başında b- düşmesi görülmektedir (bol- > ol-).

11.Bir kelimede de b> w > v> f > Ø düşmesi tespit edilmektedir (sufsa > susa; suvda > suda).

12.İsimden isim yapma eki +ġaru/+gerü eki bir örnekte her zaman başındaki ünsüzün düşmesiyle +aru/+erü şeklinde kullanılmaktadır (yoḳġaru > yoḳaru).

13.Az bir örnekte isimden fiil yapma eki +ġur/+gür'ün başındaki ünsüzün düştüğü görülür (belgür- > belür- "bel+gü+r-").

Aşağıda Kıpçak Türkçesi Dönemi'nde tespit edilen ünsüz düşmesi örnekleri verilmiştir:

2.5.2.1.5.1. İsimlerde Ünsüz Düşmesi

2.5.2.1.5.1.1. Ön Seste Ünsüz Düşmesi

Taranan Kıpçak Türkçesi eserlerinde (İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn, ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye, Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî, Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Gülistan Tercümesi) isimlerde ön seste bir ünsüz düşmesi tespit edilmemiştir.

2.5.2.1.5.1.2. İç Seste Ünsüz Düşmesi

Taranan Kıpçak Türkçesi metinlerinde isimlerin iç seslerinde tespit edilen ünsüz düşmesi örnekleri şunlardır:

2.5.2.1.5.1.2.1. -r- Düşmesi

bek/bik (~ berk) "sağlam, kuvvetli, sıkı; emin, güvenilir" < berk "sağlam, pek, berk, sert, kuvvetli, güçlü":bik (yirni), bek (tur-), bik (saḳla-) (KHŞ 15 s. 181, GT 298/6 s. 148, GT 323/10 s. 161).

bile (~ birle/birlen) "ile, beraber, birlikte" < ET birle "ile, birlikte" (BK D26 s. 60):bile (İMVS 487b/5 s. 465/KHŞ 529 s. 211/KMTTAM 58b/6 s. 75/EDMFLT 20b/2 s. 51/GT 70/2 s. 34).

2.5.2.1.5.1.2.2. -g-/-ġ- Düşmesi

Taranan dönem eserlerinde iki isim örneğinde iç seste -g- ünsüzünün düştüğü tespit edilmiştir:

ḳazan (~ ḳazġan[**]) "kazan, büyük tencere" < Harezm Türkçesinde ḳazan ḳazġan (KE II s. 309) < *AT qāzġan "kazan" ATAUÜ s. 253: ḳazan, ḳazan (bişiril-) (KMTTAM 18b/2 s. 22/EDMFLT 10b/6 s. 25, İMVS 141b/3 s. 230).

kerek "gerek, gerekli" < ET kergek "gerek, yok, namevcut" (KT D4 s. 24): kerek (İMVS 285b/3 s. 325/KHŞ 3465 s. 383).

ḳulaḳ/ḳulaġ "kulak, işitme organı" < ḳulġ(ḳ)aḳ (ḳulḳaḳ/ ḳulġaḳ) "kulak" < ET kuulkak/ḳulġak~ḳulḳaḳ "kulak" (BK K11 s. 48/EUTS s. 123): ḳulaḳ, ḳulaḳ+ına, ḳulaḳ+dın, ḳulaḳ+ların, ḳulaġ, (EDMFLT 13a/2 s. 32, İMVS 83b/7 s. 195, KHŞ 1622 s. 275, GT 119/6 s. 59, KMTTAM 21a/3 s. 26).

eşek/işek "eşek" < ET eşgek "eşek" (AY 34ğ/11 s. 78):işek, işek+ke, eşek (İMVS 141a/5 s. 230, GT 102/9 s. 50, KMTTAM 13a/12 s. 15).

[**] Kelime Gülistan Tercümesinde geçmemekte, ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye ve İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn'de sadece ünsüz düşmesiyle (ḳazan), Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî'de ise ikili kullanımla (ḳazan ~ ḳazġan) kullanılmıştır.

2.5.2.1.5.1.3. Son Seste Ünsüz Düşmesi

2.5.2.1.5.1.3.1. –ġ/-g Düşmesi

Taranan Kıpçak Türkçesi metinlerinde *AT sūβ, ET suw ~ suġ ~ suḳ, OT suf ~ suw imlasıyla kullanılan "su" kelimesinin sonundaki –f/-w ünsüzlerinin, bazı örneklerde, düştüğü görülmektedir. Bu eserlerde kelime ikili kullanımla (suf/suw ~ su) yazılmıştır. Taranan eserlerin büyük bir kısmı asıl Kıpçak Türkçesi metinleri olduğu için Oğuz Türkçesinin bir özelliği olan bu kullanım dikkat çekicidir. Yine, Güneybatı Oğuz Türkçesinin bir özelliği olan çok heceli kelimelerin sonundaki ġ/g sesinin düşmesi olayı taranan Kıpçak Türkçesi metinlerinde de görülmektedir. Bu kullanımların bir kısmı doğrudan ünsüz düşmesiyle yazılırken bir kısmı ise ikili kullanımla karşımıza çıkmaktadır. Kullanım sıklığı açısından ġ/g ünsüzü düşmüş şekillerin Harezm Türkçesine göre, bütün kelimelerde aynı sıklık görülmemekle birlikte, daha çok olması Kıpçak Türkçesinin Harezm Türkçesinden ayrılan yönlerinden birisidir (Mesela "ḳatıġ" kelimesi Nehcü'l- Ferâdîs'te 98 yerde kullanılırken ünsüz düşmesiyle yazılan şekli "ḳatı" ise sadece 1 yerde geçmektedir. Kıpçak Türkçesi eserlerinden mesela İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn'de ise aynı kelime "ḳatı" şekliyle 53 yerde geçerken "ḳatıġ" şekliyle ise 23 yerde geçmektedir. Yine aynı kelime Gülistan Tercümesi'nde ise sadece "ḳattı" imlasıyla yazılmıştır.). Aşağıda –g/-ġ düşmesiyle ilgili örneklerden, örneklerin sayısının çok olması sebebiyle, bazısı verilecektir:

açı (~ açıġ) "acı; acı, keder; tuzlu" < ET açıġ "acı, ızdırap; ekşi, acımtırak…" (EUTS s. 2): açı, açı (sözlü), açı (safra) (KMTTAM 29a/7 s. 38, GT 136/3 s. 67, İMVS 93b/5 s. 201).

arı (~ arıġ) "temiz, saf" < ET arıġ "temiz, saf, arı, kusursuz, mukaddes" (EUTS s. 13): arı (kıl-), arı (ton) (İMVS 85b/1 s. 196, GT 302/11 s. 150).

issi/isi "ısı, sıcaklık, sıcak" (~ isig) < ET isig/ısıġ "ısı, sıcaklık, hararet" (EUTS s. 66-58): issi, isi+ni, issi+si (EDMFLT 2b/4 s. 3/KHŞ 1509 s. 269, İMVS 303a/6 s. 337, GT 205/13 s. 102).

ḳamu* **"hep, hepsi, bütün" < ET ḳamuġ/ḳamaġ "hepsi, bütün, tamamiyle, toyekûn" (EUTS s. 108-109):** ḳamu (taş içinde), ḳamu+sı (GT 287/7 s. 143, GT 244/9 s. 121)

* Kelime dönem eserlerinden İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn ve Kutb'un Husrev ü Şirin'inde sondaki ünsüzünü korumaktadır (ḳamuġ).

ḳattı/ḳatı (~ḳatıġ) “sert, sıkı, sert; çok, fazla” < ET ḳatıġ “katı, sağlam, cehd” (EUTS s. 113): ḳattı, ḳatı (yilde), ḳatı (taş), ḳaṭı (GT 339/3 s. 169, İMVS 235b/7 s. 292, KHŞ 4589 s. 451, EDMFLT 4b/8 s. 9).

öli/ölü (~ ölüg) “ölü” < ET ölüg “ceset, ölü” (EUTS s. 100): ölü, öli (evi), ölü+sin, öli (tirgüzmek), ölü (balanıs) (KMTTAM 27b/9 s. 36, GT 187/1 s. 93, GT 182/12 s. 90, İMVS 35b/7 s. 167, İMVS 354a/1 s. 373).

sarı/ṣaru (~ sarıġ) “sarı (renk), sarılık” < ET sarıġ “sarı” (EUTS s. 130): ṣaru, sarı (çiçekler), ṣarı, sarı (bol-) (KMTTAM 14a/3 s. 16, GT 6/1 s. 2, EDMFLT 9a/7 s. 22, İMVS 102b/5 s. 206).

ulu (~ uluġ) “büyük, ulu, yüce” < ET uluġ “ulu, büyük, seçkin, seçme, asil” (EUTS s. 172): ulu+sına, ulu+lar (İMVS 256a/4 s. 306, GT 42/6 s. 20).

2.5.2.1.5.1.3.2. -f / -w Düşmesi

Taranan Kıpçak Türkçesi metinlerinde *AT sūβ, ET suw ~ suġ ~ suḳ, OT suf ~ suw imlasıyla kullanılan “su” kelimesinin sonundaki –f/-w ünsüzlerinin, bazı eserlerde (ed-Dürretü’l-Mudiyye fi’l-Lügati’t-Türkiyye ve Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî ve Gülistan Tercümesi’nde[*]), düştüğü görülmektedir. Dönem eserlerinden İrşâdü’l-Mülûk ve’s-Selâtîn ve Kutb’un Husrev ü Şirin’inin de ise kelime ünsüz düşmesi olmaksızın suf/suw imlasıyla yazılmıştır:

su (~ suv) “su” < ET suw ~ suġ ~ suḳ/sub “su” (EUTS 139, 140/KT D19 s. 28) < *AT sūβ:su, su+nı, su+ġa, su+da (EDMFLT 4b/2 s. 8, KMTTAM 57a/13 s. 73, GT 107/7 s. 53, GT 127/2 s. 63).

2.5.2.1.5.2. Fiillerde Ünsüz Düşmesi

2.5.2.1.5.2.1. Ön Seste Ünsüz Düşmesi

Taranan Kıpçak Türkçesi metinlerinde bir fiilde ön seste bir ünsüz düşmesi tespit edilmiştir:

[*] Kelime Gülistan Tercümesi’ndeki bir kullanımda ünsüz düşmesi olmaksızın “suv” imlasıyla (suvı, suvın) yazılmıştır.

2.5.2.1.5.2.1.1. b- Düşmesi

Dönem eserlerinden bazılarında, İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn ve Gülistan Tercümesi'nde, Eski Türkçeden beri bol- şeklinde kullanılan fiilin başındaki b- ünsüzünün düştüğü tespit edilmiştir. Kelime eserlerde ikili kullanımla (ol- ~ bol-) karşımıza çıkmakta ve ol- şekliyle çok az (İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn'de bol- sadece basit kullanımıyla 6535 yerde geçerken ol- şekli ise sadece 5 yerde kullanılmıştır. Gülistan Tercümesi'nde ise çok sayıda bol- kullanımı varken ol- şekli sadece 1 yerde kullanılmıştır) kullanılmaktadır. Bu ses düşmesinin asıl Kıpçakça eserlerde, az sayıda da olsa, tespit edilmesi Kıpçakçadaki Türkmence/Oğuzca tesirini göstermesi bakımından dikkat çekicidir:

ol- (~ bol-) "olmak" < ET bol- "olmak" (KT D11 s. 26…) < *AT bōl- "olmak" (ATAUÜ s. 259): ol+mış, ol+dı (İMVS 91b/1 s. 199, GT 355/12 s. 177).

2.5.2.1.5.2.2. İç Seste Ünsüz Düşmesi

Taranan Kıpçak Türkçesi metinlerinde fiillerde iç seste karşılaşılan ünsüz düşmesi örnekleri şunlardır:

2.5.2.1.5.2.2.1. –l- Düşmesi

Taranan Kıpçak Türkçesi metinlerindeki birkaç örnekte fiil gövdelerinde "akıcı/sızıcı" "-l-" ünsüzünün düştüğü görülmektedir. Tespit edilen her iki örnek de ikili kullanımla yazılmıştır (otur- ~ oltur-/ ketür- ~ keltür):

ketür-/kitür- (~ keltür-/kiltür-) "getirmek, taşımak" < kel-tür- < ET keltür-/kelür- "getirmek, dünyaya getirmek" (EUTS s. 70): ketür-di, kitür-gil, ketür-gil, ketürse (KHŞ 1231 s. 252, GT 295/3 s. 147, KMTTAM 46a/9 s. 63, İMVS 194b/6 s. 265).

otur- (~ oltur-) "oturmak" < ol-tur- < ET oltur-/olur- "oturmak" (EUTS s. 94): otur-ġıl, otur-sa, otur-dı, otur-mış (GT 192/9 s. 95, GT 118/11 s. 58, KHŞ 1013 s. 240, KHŞ 687 s. 221).

2.5.2.1.5.2.2.2. –r- Düşmesi

Taranan Kıpçak Türkçesi metinlerindeki birkaç örnekte fiil gövdelerinde, "akıcı/sızıcı" "-r-" ünsüzünün düştüğü görülmektedir. Tespit edilen örneklerden birisi ikili kullanımla yazılmıştır:

kigür- "sokmak; göndermek, yollamak" < kir-gür- < ET kirgür-/kigür- "sokmak, gidermek, ifa etmek, getirmek" (EUTS s. 73) < *AT kīr- "girmek" (ATAUÜ S: 266): kigür-düm (KHŞ 1552 s. 271).

ḳutul- (~ ḳurtul-) "kurtulmak, serbest kalmak" < kurt-u-l- (kurtul-) "kurtulmak"< ET ḳurtul-/ḳutrul- "kurtulmak, halas olmak" (EUTS s. 124-125): ḳutul-dılar, ḳutul-sam, ḳutul-ġıl, ḳutul-maġa (İMVS 40b/2 s. 169, KHŞ 3444 s. 382, KMTTAM 40a/12 s. 56, GT 39/1 s. 19).

2.5.2.1.5.2.2.3. –g- Düşmesi

Taranan Kıpçak Türkçesi metinlerinde bir fiilde kelime içinde "-g-" düşmesi tespit edilmiştir:

kerek-/kirek- "gerekmek, gerekli olmak, icab etmek" < kerge-k- < ET kergek "gerek, yok, namevcut" (KT D4 s. 24): kerek-mes, kirek-mes (İMVS 27a/2 s. 161, GT 218/2 s. 108).

2.5.2.1.5.2.2.4. –f-/w Düşmesi*

*AT sūβ, ET suw ~ suġ ~ suḳ, OT suf ~ suw imlasıyla kullanılan "su" kelimesinin Kıpçak Türkçesi eserlerinde bu isimden türeyen bazı fiillerde (suw(f)sa-/suw(f)ġar- vb.) kelime kökündeki w/f ünsüzlerini düşürdüğü tespit edilmiştir:

susa-/suġar- (~ sufsa-/suvsa-/suwġar-) "susamak/sulamak" < ET suw ~ suġ ~ suḳ/sub "su" (EUTS 139, 140/KT D19 s. 28)/ suvsa- "susuzlamak, susamak" (EUTS s. 140) <*AT sūβ "su":susa-maḳdan, susa-p, susa-mış, suġar-ıp (İMVS 122b/7 s. 219, KHŞ 4484 s. 444, GT 305/11 s. 152, KHŞ 37 s. 183).

2.5.2.1.5.2.3. Son Seste Ünsüz Düşmesi

2.5.2.1.5.2.3.1. r- Düşmesi

Taranan bazı Kıpçak Türkçesi eserlerinde ana yardımcı fiil ir-/er- fiili –r düşmesiyle yazılmıştır. Bu eserlerde kelime ikili yazımla kullanılmıştır (i- ~ ir-):

i- (~ ir-) "ana yardımcı fiil, olmak" < ET er-/ir- "olmak" (KT G4 s. 20/KT G13 s. 22): i-dim, i-se, i-dük (İMVS 26a/7 s. 161, GT 261/3 s. 130, KHŞ 2353 s. 318).

---

* Kelime, dönem eserlerinden Gülistan Tercümesi ve Kutb'un Husrev ü Şirin'inde "suwsa- ~ susa-" imlasıyla, İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn'de ise "sufsa- ~ susa-" imlasıyla yazıldığı için konu başlığı –f-/-w-düşmesi olarak verilmiştir.

2.5.2.1.5.3. Eklerde Ünsüz Düşmesi

2.5.2.1.5.3.1. Ek Başında Ünsüz Düşmesi

Taranan Kıpçak Türkçesi metinlerinde bazı eklerin (verme (yönelme) hal eki +GA/+KA, fiilden isim yapma eki –ġıçı/-giçi/-ġuçu/güçü, sıfat-fiil eki –ġan, zarf-fiil eki –ġınça, fiilden isim yapma eki –ġak/-gek, gelecek zaman eki –ġay/-gey, isimden isim yapma eki +ġaru/+gerü, isimden fiil yapma eki +ġur/+gür vb. gibi) başındaki g-/ġ ünsüzünün düştüğü görülmektedir. Ancak bu düşme olayı dönemin bütün eserlerinde aynı şekilde görülmemektedir. Mesela ḳal- fiilinin –ġan sıfat-fiil ekiyle kullanımında İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn'de ünsüz düşmesi görülürken (ḳal-an) Gülistan Tercümesi'nde ise bu düşme görülmemektedir (ḳal-ġan). Dolayısıyla ek başında görülen bu g-/ġ düşmeleri az sayıda ve sadece bazı dönem eserlerinde görülmektedir. Yine de sıklıkla belittiğimiz gibi dönemle ilgili taranan eserlerin çoğunun asıl Kıpçakça eserler olduğu göz önüne alındığında Oğuz Türkçesinin genel bir temayülü olan ek başlarındaki g-/ġ düşmelerinin bu dönemdeki izlerinin takip edilmesi açısından bu örnekler önem arzetmektedir. Taranan dönem metinlerde ek başında tespit edilen ünsüz düşmesi (ġ-/g-) örnekleri şunlardır:

2.5.2.1.5.3.1.1. ġ-/g- Düşmesi

Taranan dönem eserlerindeki tespit edilen ek başında ġ-/g düşmesi örneklerinden bir kısmı aşağıda verilmiştir:

aytay "ayt- 'söylemek'(ġ)ay 'gelecek zaman eki' " < ET ayıt-gay (AY 441/14 s. 251): ayt-ay, ayt-ay (men) (KHŞ 4586 s. 451, KHŞ 4362 s. 437).

belür- (~ belgür-) "görünmek, ortaya çıkmak" < ET belgür- "belirtmek, belli olmak, görünmek" (EUTS s. 26): belür-gey (KHŞ 1968 s. 295).

bize (~ bizge) "bize- yönelme hâl eki" < ET bizinge "bize" (EUTS s. 30): biz+e (GT 317/1 s. 158[*]).

ḳalan (~ ḳalġan) "kalan" / Gülistan Tercümesi'nde sadece ḳal-ġan (GT 186/9 s. 92): ḳalan (ḳurbānlıḳlarnı) (İMVS 367b/4 s. 382).

ḳarınça < ḳarınç+ġa: ḳarınça, ḳarınça (öltür-), ḳarınça+lar (KMTTAM 12b/4 s. 14, İMVS 355a/3 s. 373, GT 203/5 s. 101).

[*] Gülistan Tercümesi'nde "bizge" yazımı 6 yerde kullanılırken "bize" yazımı ise 4 yerde kullanılmıştır (bk. GT s. 226).

ḳonaḳ "konuk, misafir" < ḳon-ġak: ḳonaḳ, ḳonaḳ (tut-), ḳonaḳ (bol-) (418b/7 s. 419, KHŞ 3021 s. 357, GT 103/13 s. 51).

sıçan (~ sıçġan/sıçḳan) "sıçan, fare" < ET sıçġan/sıçḳan "sıçan, fare" (EUTS s. 132,133): sıçan (KMTTAM 12a/8 s. 13/ KHŞ 3622 s. 392).

yapraḳ (~ yapurġaḳ*) "yaprak" < ET yapırġaḳ/yapırḳaḳ/yalbırġaḳ (EUTS s. 183-185) "yaprak" < *ya[l]p-"örtmek kapatmak"(ı/u)r-gAk (TGKBS (O-Z) s. 1067): yapraḳ, yapraḳ+ı, yapraḳ (kitse), yapraḳ+ların (KMTTAM 8a/2 s. 8/EDMFLT 5b/15 s. 13, KHŞ 3264 s. 431, İMVS 107b/4 s. 209, GT 137/7 s. 68).

2.5.2.1.5.3.2. Ek Sonunda Ünsüz Düşmesi

2.5.2.1.5.3.2.1. –G Düşmesi

Taranan Kıpçak Türkçesi metinlerinde, bazı kelimelerde sıfat yapma eki +lIG/+lUG'un sonundaki "G" ünsüzünün düştüğü tespit edilmiştir. Bu ek, Harezm Türkçesi Dönemi'ne kadar bütün eserlerde+lIG/+lUG şeklinde ve ek sonundaki sesi koruyarak kullanılmıştır. Güneybatı Oğuz Türkçesinin karakteristik bir özelliği olan çok heceli kelimelerin sonundaki /G/ sesinin düşmesi temayülünün, Harezm Türkçesi Dönemi'nde olduğu gibi, bu dönemde de, her kelimede olmasa da bazı kelimelerde, bu ekin kullanımında da görmekteyiz. Zaten örneklerin büyük bir kısmının ikili kullanımı da bu temayüle işaret etmektedir. Bu temayülü Necmettin Hacıeminoğlu Kutb'un Husrev ü Şirin'inden hareketle şöyle tespit ve izah etmektedir: "İsimden isim yapma eki –lıġ, -lig ekinin sonundaki –ġ ve –g sesleri metindeki örneklerin dörtte birinde düşmüştür. Bu örnekler metnin tamamı göz önüne alınırsa, umûmî bir düşme temayülünün başladığını haber verecek niteliktedir." [363]Aşağıda konuyla ilgili bazı örnekler verilmiştir:

atlı/aṭlu (~ atlıġ) "atlı, süvari" < ET atlıg "atlı, süvari"(BK G1 s. 66):atlı (yürü-), atlı (ir), aṭlu (KHŞ 3744 s. 400, GT 333/2 s. 166, KMTTAM 28a/11 s. 37).

bağlı (~ baġlıġ) " bağlı" < ET baġlıġ "bağlı, tutuklu; bohça, paket" (EUTS s. 21): baġlı, baġlı (atlarda), (kolun) baġlı (kör-) (KHŞ 4427 s. 441, İMVS 249b/8 s. 301, GT 65/1 s. 32).

---

* Kelime dönem eserlerinden sadece Kutb'un Husrev ü Şirin'inde ikili kullanımla (yapraḳ ~ yapurġaḳ) diğerlerinde ise sadece ünsüz düşmesiyle (yapraḳ) kullanımıyla yazılmıştır.

[363] Necmettin Hacıeminoğlu (2000), s. 26.

körkli (~ körklüg) "güzel" < ET körklüg "güzel" (EUTS s. 78):körkli (şerbet), körkli (tur-) (KHŞ 2566 s. 330, GT 133/4 s. 66).

sözli (~ sözlüg) "sözlü" < ET sözlüg "sözlü" (EUTS s. 138):(açıġ) sözli (KHŞ 2712 s. 339).

tatlı/ṭaṭlu (~ tatlıġ) "tatlı" < ET tatıġlıġ "tatlı, lezzetli, hoş" (EUTS s. 149):ṭaṭlı, tatlı (köz suwı), tatlı (söz), tatlı (aş), ṭaṭlu (EDMFLT 4b/2 s. 8, İMVS 302a/6 s. 336, KHŞ 3376 s. 377, GT 341/1 s. 170, KMTTAM 29a/5 s. 38).

yazuḳlı (~ yazuḳluġ) "günahlı" < ET yazuḳluġ "kusurlu, günahkar, suçlu" (EUTS s. 190): yazuḳlı, yazuḳlı (bol-), yazuḳlı (ḳul) (KHŞ 4602 s. 452, İMVS 171a/8 s. 249, GT 152/4 s. 75).

2.5.2.1.6. Çağatay Türkçesinde Ünsüz Düşmesi

Çağatay Türkçesinde ünsüz düşmeleri Harezm ve Kıpçak Türkçelerinde olduğu kadar yaygın ve karakteristik değildir. Çağatay Türkçesinde "Hece başındaki ġ/g (> q/k) seslerinin durumunda esaslı bir değişiklik olmamıştır; işek (< eşkek) 'eşek', kirek (< kirgek) 'gerek', qulaq (qulqaq, qulġaq) 'kulak', tamaq (< tamġaq) 'damak', tofraq (topurġaq) 'toprak', yafraq (< yapırġaq) 'yaprak' vb. gibi kelimelerde, hece başındaki damak sesi daha Çağataycadan önceki devirlerde kaybolmuştur. Buna mukabil işlek eklerin başında bu ses muhafaza edilmiştir: at-ġan, al-ġaç, al-ġalı, al-ġu, al-ġunça vb."[364] Çağatay Türkçesinde "Akıcı ünsüzler: a) r, bile (< birle) "ile" ve çoklukla i- (< ir- < er-) fiilinde kendisinden sonra bir ünsüz geliyorsa, idi (< irdi) "idi", imes (< irmes) vs. örneklerinde düşer. Diğer durumlarda Harezm Türkçesinde olduğu gibidir. b) l- Harezm Türkçesinde olduğu gibi kitür- (< keltür-) kelimesinde düşer."[365] "-l-" düşmesinde Eckmann'ın kitür- tespitine Mevlâna Sekkâkî Divanı'nda tespit ettiğimiz "otur- ~ oltur-" fiilindeki düşmeyi de ekleyebiliriz. Ünsüz düşmesi temayülünün gerek Harezm Türkçesine gerekse Kıpçak Türkçesine göre daha zayıf olması Çağataycada Oğuzcanın tesirinin veya mevcudiyetinin azlığıyla izah edilebilir. Çağataycada aşağıda verilecek olan ünsüz düşmelerinin büyük bir kısmı Karahanlı Türkçesinden başlayarak Harezm ve Kıpçak Türkçeleri döneminde ise yaygın olarak görülen ünsüz düşmeleri olup bu dönemde ayrıca döneme özgü ünsüz düşmesi pek azdır.

---

[364] Janos Eckmann (1996), s. 117.

[365] Mehmet Akalın (1979), "Çağatayca", Târîhî Türk Şiveleri, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Sevinç Matbaası, Ankara, s. 242.

2.5.2.1.6.1. İsimlerde Ünsüz Düşmesi

2.5.2.1.6.1.1. Ön Seste Ünsüz Düşmesi

2.5.2.1.6.1.1.1. y- Düşmesi

Bugünkü Türk yazı dillerinde karşılaştığımız "y ~ ø" durumu Türkoloji dünyasının önemli tartışma konularından biridir. Bu tartışmanın temelinde "bugün kelime başında görülen y- sesleri aslî miydi yoksa ø idi de bugünkü y-'ler ön türememi idi" sorusu yatmaktadır. Bu konuyu tezimizin "ünsüz türemesi/ön seste y- türemesi" başlığı altında genişçe işlediğimiz için bu bölümde aynı bilgileri tekrar etmeyeceğiz. Ancak Çağatay Türkçesi Dönemi'nde söz konusu olan kelime başında karşılaşılan y-düşmelerinin hangilerinin gerçekten düşme olduğu konusunda Gürer Gülsevin'in "Söz konusu kelimelerin (ırak/yırak, *igit/yigit, üzüm/yüzüm)* ilk hece ünlüleri "dar-düz (ı-i)" ünlü1erdir. Bu ünlüler ile, "y" ünsüzü birbirine çok yakın seslerdir. Yani, "ı/i" ile başlayan bir kelimede "y-" türeyebildiği gibi; "y-" ile başlayan bir kelimenin kök ünlüsü "ı/i" seslerinden birisi ise, baştaki ünsüz düşebilir de. İki olay da fonetik açıdan mümkündür.

Peki o halde, ilgili örneklerde hangisinin gerçekleştiğini tespit edebilmek için hangi ölçülere bakılabilir. Bizce bu kelimelerin yaşayan lehçelerdeki karşılıkları, ilk bakılması gereken ölçülerdendir. Bilindiği gibi Türkiye Türkçesindeki kelime başı "y-" sesleri, yaşayan diğer lehçelerimizde düzenli olarak "y-, c-, ç-, j-, d-, *z-,* s-" sesleriyle karşılanmaktadır.

Türkiye Tk.	Kırgız Tk.	Kazak Tk.	Tuva Tk.	Yakut Tk.
y-	c-	j-	ç-	s-
yaş	caş	jas	ças	sas
yıl	cıl	jıl	çıl	sıl

O halde, Oğuzcada *"üzüm/yüzüm,* ırak/yırak, ilan/yılan, *ip/yip";* hatta *"aldan-/yaldan-, az-/yaz-' günah* işlemek'" gibi ikili şekillerdeki değişmeye karar verirken, yaşayan lehçelerdeki karşılıklarına bakmamız en iyi ölçülerden biri olacaktır. Eğer kelime Kırgızcada veya Tuvacada da ünlü (ı/i) ile başlıyorsa, demek ki orijinali de kelime başında ünlülü şekildir; bizdeki *"yip, yinan-,* yılan" gibi şekillerdeki "y-" sesi öntüreme olmalıdır. Eğer yaşayan lehçelerde kelime başında bizdeki "y-"lere denk gelen ünsüzleri (c-, ç-, j- vs.) buluyorsak, o zaman bu kelimelerin eskiden de başında bir ünsüz bulunmakta idi; yani kelimenin başındaki ünsüz (y-) aslî olmalı, "y-"siz *(üzüm,*

ip, ilan, iğit, aldanmak) şekillerde ise bir "ünsüz düşmesi" kabul edilmelidir. Çünkü, "ı/i" seslerinin önünde "y-" türeyebilse bile, "c-", "ç-", "j-" gibi seslerin türemiş olması izah edilemez. Durum, bazı kelimeler için gayet açıktır. "yılan/ilan" çifti diğer lehçelerle karşılaştırıldığında, kelime başı ünsüzlü olarak bulunur: Kırgızca cılan (Yudahin, s.208), Kazakça jılan (Koç, s.190), Çuvaşça *salen* (Paasonen, s.139) gibi. Hatta. Tarihî dönemlerden Tuna Bulgarcasında bile, kelime başında bir ünsüz ile karşımıza çıkar: *dilom*. Demek ki, bu kelimede öntüreme söz konusu olamaz, çünkü, orijinalinde bir kelime başı ünsüzü vardır. *"ilan"* şeklinde bir ünsüz düşmesi olmuştur. Aynen bu şekilde açıklanabilecek şu örnekler de anılabilir: ağla/ıgla-/yığla-: Kazakça jıla- (Koç, s.190): ılın-/yılın- : Kırgızca cılı- (Yudahin, s.2), Kazakça jılı- (Koç, s.193); ıldız/yıldız : Kırgızca cıldız (Yudahin, s.2), Çuvaşça *sıldır* (Paasonen, s.138). Ağız araştırması yayımlarımızda *"y-* öntüremesi" olarak verilegelen kelimeleri de yaşayan lehçelerimizle karşılaşnrdığımızda, üzüm/yüzüm, ırak/yırak kelimelerinin aslî bir kelime başı ünsüzü barındırdığını görürüz: *yüzüm* 'üzüm' yırak/yırah 'ırak' Kırgız cüzüm (Yudahin, s.240) *Kazak jüzim* (Koç, s.189); Kazak jırak (Koç, s.194)"[366] tespitlerinden hareket ettik. Aşağıda, taranan Çağatay Türkçesi metinlerinde isimlerin başında tespit edilen y-düşmesi örnekleri verilmiştir:

ıldırım "yıldırım" < Hrz. yıldırım "yıldırım" (ME 42-2 s. 39): ıldırım, ıldırım+ġa (ML 776b 7 s. 173, ML 776b/6 s. 173).

igirmi "yirmi, sayı ismi" < ET yigirmi "yirmi" (KT GD s. 40): igirmi (tört omaḳ) (ŞT 82b-1 s. 159).

ilik "ilik (kemik)" < ET yilik "ilik (kemik)" (EUTS s. 193): (saġ ḳarı) ilik+ni, (saġ aşuḳlı) ilik+i (ŞT 81a-15 s. 156, ŞT 81a-13 s. 155).

inçkelik "incelik, hassasiyet" < ET yinçke/yinçge(lik) "ince" (EUTS s. 193) < *AT yīnçge "ince" (ATAUÜ s. 267): inçkelik (bile) (NMŞF §106 s. 62).

iti "keskin" < ET yiti/yitti (EUTS s. 194, 195): iti (ḳıçḳır-) (BD 89-5 s. 171).

2.5.2.1.6.1.2. İç Seste Ünsüz Düşmesi

2.5.2.1.6.1.2.1. -r- Düşmesi

Karahanlı Türkçesi Dönemi'nden itibaren –r- düşmesi görülen iki kelime taranan Çağatay Türkçesi metinlerinde de tespit edilmiştir. Her iki kelimede Çağatay Türkçesi eserlerinde ikili kullanımla yazılmıştır:

[366] Gürer Gülsevin (2005), s. 207,208.

bik (~ berk*) "sağlam, sıkı < ET bek ~ berk "kuvvetli, güçlü, sağlam, sık" (EUTS s. 25, 26):bik (tut-) (ŞT 82a-2 s. 157).

bile (~ birle) "ile, beraber, birlikte" < ET birle "ile, birlikte" (BK D26 s. 60):bile (MSD 753 s. 292/BD 40/5 s. 141/NMŞF s. 345).

2.5.2.1.6.1.2.2. -g-/-ġ- Düşmesi

eşek/işek "eşek" < ET eşgek "eşek" (AY 34ğ/11 s. 78):eşek, işek (ınġramağı) (ŞT 105b-9 s. 227, ML 779b s. 176).

ḳazan "kazan, büyük tencere" < Harezm Türkçesinde ḳazan ḳazġan (KE II s. 309) < *AT qāzġan "kazan" (ATAUÜ s. 253): ḳazan+nı, ḳazan+ġa (ŞT 99b-2 s. 209, ŞT 99b-1 s. 209).

kerek/kirek "gerek, gerekli" < ET kergek "gerek, yok, namevcut" (KT D4 s. 24): kerek (ŞT 66b-6 s. 111).

ḳulaḳ/ḳulaġ "kulak, işitme organı" < ḳulġ(ḳ)aḳ (ḳulḳaḳ/ ḳulġaḳ) "kulak" < ET kuulkak/ḳulġak~ḳulḳaḳ "kulak" (BK K11 s. 48/EUTS s. 123): ḳulaḳ (bolġay), ḳulaḳ+nı, ḳulaḳ(ġ)+ımġa "ḳulaġımġa", (cümle) ḳulaġ, ḳulaḳ+ımġa (ŞT 83b-12 s. 162, BD 282/2 s. 251, NMŞF §494 s. 292, MSD 167 s. 132, MSD 430 s. 200).

2.5.2.1.6.1.3. Son Seste Ünsüz Düşmesi

2.5.2.1.6.1.3.1. –ġ/-g Düşmesi

Özellikle Harezm Türkçesi ve Kıpçak Türkçesi dönemlerinde Oğuzcanın bu Tarihî Türk Lehçelerindeki tesiri olarak takip edilen iki heceli isimlerin sonunda bulunan –ġ/-g ünsüzlerinin düşmesi olayına Çağatay Türkçesi döneminde oldukça sınırlı sayıda rastlanmaktadır. Önceki dönemlerde sondaki ünsüzü düşmüş olarak kullanılan birçok ismin (açı, ḳamu, ölü, sarı vb.) bu dönemde sondaki ünsüzünü koruduğu görülmektedir. Bu dönemde karşımıza çıkan isim sonundaki –ġ/-g düşmesi örneklerinin birçoğu ise daha önceki dönemlerde bu ünsüzünü düşüren kelimelerin devamı durumundadır. Tespit edilen örneklerin büyük bir kısmı ya sadece sondaki ünsüzünü muhafaza etmiş şekilde veya ikili kullanımla yazılmaktadır. Aşağıdaki örnekler sadece ünsüz düşmesine uğramış örneklerdir:

* Kelime dönem eserlerinden sadece Şecere-i Terākime'de ikili kullanımla yazılmıştır. Taranan diğer dönem eserlerinde kelime ünsüz düşmesi olmaksızın (birk) yazılmıştır.

arılıḳ “arılık, temizlik; dürüstlük, saf, temiz; dürüst, içten” < ET arıglıg “temizlik, arılık” (AY 291/21 s. 183): arılıḳ (BD 285/2 s. 252).

ıssı “ısı, sıcaklık, sıcak” (~ ıssıg) < ET isig/ısıġ “ısı, sıcaklık, hararet” (EUTS s. 66-58): ıssı (kil-) (NMŞF §510 s. 312).

il/el “el (organ ismi)” (~ ilig) < ET elig “el” (KT D32 s. 32): il+din, il+ge, el+ise (BD 4/111 s. 109, MSD 651 s. 262, MSD 303 s. 164).

ḳatı “sert, sıkı, katı”* < ET ḳatıġ “katı, sağlam, cehd” (EUTS s. 113): ḳattı, ḳatı (yilde), ḳatı (taş), ḳaṭı (GT 339/3 s. 169, İMVS 235b/7 s. 292, KHŞ 4589 s. 451, EDMFLT 4b/8 s. 9).

ulı/ullı (~ uluġ) “büyük, ulu, yüce” < ET uluġ “ulu, büyük, seçkin, seçme, asil” (EUTS s. 172):** ullı, (barça) ulı (BD 35/5 s. 139, ŞT 99b-11 s. 210).

2.5.2.1.6.1.3.2. -w Düşmesi

Eski Türkçede “suw ~ suġ ~ suḳ/sub” imlalarıyla kullanılan “su” kelimesi, Harezm Türkçesi ve Kıpçak Türkçesi dönemlerinden itibaren sonundaki “b, f, v, w” ünsüzlerini düşürmeye başlamıştır. Harezm Türkçesi ve Kıpçak Türkçesi dönemlerinde bu düşme ikili kullanımlarla takip edilirken taranan Çağatay Türkçesi metinlerinde bu düşme olayının tamamen kurallaştığı ve kelimenin sadece “su” imlasıyla yazıldığı görülmektedir:

su “su” < ET suw ~ suġ ~ suḳ/sub “su” (EUTS 139, 140/KT D19 s. 28) <*AT sūβ:su, su+nı, su+ġa (bat-), su+yın, su+nı (MSD 128 s. 122, NMŞF §26 s. 27, BD 14/2 s. 125, ŞT 65a-3 s. 107).

2.5.2.1.6.2. Fiillerde Ünsüz Düşmesi

2.5.2.1.6.2.1. Ön Seste Ünsüz Düşmesi

2.5.2.1.6.2.1.1. b- Düşmesi

“Çağatay Türkçesindeki tek örneği bol- fiilinin baştaki ünsüzünün düşmesiyle ortaya çıkan ol- biçiminde görülür. /b-/ düşmesi kimi zaman vezin gereği olmaktadır.”[367] Kelime başındaki b- düşmesiyle tespit edilen bu kelimeye taranan dönem eserlerinden (Mevlâna Sekkâkî Divanı, Bâbür Dîvânı, Şecere-i Terâkime,

* Kelime dönem eserlerinden Şecere-i Terākime’de sadece bir yerde “ḳatı” imlasıyla, taradığımız diğer dönem eserlerinde ise ünsüz düşmesi olmaksızın ve “ḳatıġ/ḳatıḳ” imlasıyla yazılmıştır.

** Kelime Bâbür Divanı’nda sadece bir yerde ve “ullı” imlasıyla yazılırken, Şecere-i Terākime’de ise "ulı” imlasıyla 1 yerde yazılırken “uluġ” imlası eserde 83 yerde geçmektedir.

[367] Mustafa Argunşah (2014), Çağatay Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul, s. 95.

Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve, Muhakemetü'l-Lugateyn ve Mîzânu'l-Evzân) sadece Mevlâna Sekkâkî Divanı ve özellikle Bâbür Dîvânı'nda ve ikili kullanımla (ol- ~ bol-) rastlanmıştır. Aslında Çağataycanın karakteristik özelliklerinden birisi adı geçen fiilin bol- şeklinin kullanılmasıdır. Ancak yukarıda bahsettiğimiz dönem eserlerinde ve özellikle de Bâbür Dîvânı'nda fiilin Oğuzcaya has ol- şekline de sıkça rastlanmaktadır. Dönemin taranan diğer eserlerinde kelime sadece "bol-" imlasıyla kullanılmıştır:

ol- (~ bol-) "olmak" < ET bol- "olmak" (KT D11 s. 26…) < *AT bōl- "olmak" (ATAUÜ s. 259): ol+dı, ol-ġan, ol-sa (MSD 545 s. 234, BD 4/102 s. 108, BD 158/1 s. 220).

2.5.2.1.6.2.1.2. y- Düşmesi

Taranan dönem eserlerindeki bir fiil örneğinde kelime başında y- düşmesi tespit edilmiştir:

it- "yitmek, kaybolmak; başını alıp gitmek" < ET yit- "yitmek, kaybolmak" (KT D27 s. 30): it-ken, it-key, it-ti (BD 570/1 s. 325, BD 193/2 s. 229, BD 52/3 s. 149).

2.5.2.1.6.2.2. İç Seste Ünsüz Düşmesi

2.5.2.1.6.2.2.1. –l- Düşmesi

"kel-tür-/kil-tür-: getirmek" ve "ol-tur-: oturmak" ettirgen çatılı fiilerinin kök hecelerinin sonunda bulunan –l- ünsüzü bazı dönem eserlerinde düşmüştür. "otur-" imlası dönem eserlerinden sadece Mevlâna Sekkâkî Divanı'nda vardır:

kitür- (~ kiltür-) "getirmek, taşımak" < kel-tür- < ET keltür-/kelür- "getirmek, dünyaya getirmek" (EUTS s. 70): kitür-di, kitür-se, kitür-disiz (MSD 307 s. 166, BD 240/2 s. 241, ŞT 78b-11 s. 148-149).

otur- (~ oltur-) "oturmak" < ol-tur- < ET oltur-/olur- "oturmak" (EUTS s. 94): otur-mış, otur-ġanlarnı (MSD 419 s. 196, MSD 176 s. 134).

2.5.2.1.6.2.2.2. –r- Düşmesi

Daha önceki dönemlerde de –r- düşmesi görülen üç fiil örneğinde bu dönemde de –r- düşmesi tespit edilmiştir. Kelimelerden sadece "ḳutul-" fiili ikili kullanımla (ḳutul- ~ ḳurtul-) yazılmıştır:

kigür- “sokmak, girdirmek” < kir-gür- < ET kirgür-/kigür- “sokmak, gidermek, ifa etmek, getirmek” (EUTS s. 73) < *AT kīr- “girmek” (ATAUÜ S: 266): kigür-üp (MSD 22 s. 94).

ḳutḳar- “kurtarmak” < ET ḳurtġar- “kurtarmak” (EUTS s. 124):ḳutḳar-dı, ḳutḳar-ur (BD 7/4 s. 122, MSD 546 s. 234).

ḳutul- (~ ḳurtul-) “kurtulmak, serbest kalmak” < kurt-u-l- (kurtul-) “kurtulmak”< ET ḳurtul-/ḳutrul- “kurtulmak, halas olmak” (EUTS s. 124-125): ḳutul-madı, ḳutul-sa, ḳutul-ġanları (MSD 656 s. 264, BD 97/5 s. 176, ŞT 85b-13 s. 169).

2.5.2.1.6.2.2.3. –w- Düşmesi

*AT sūβ, ET suw ~ suġ ~ suḳ, OT suf ~ suw imlasıyla kullanılan kelimeden türeyen suwsa- kelime kökündeki –w- ünsüzünün taranan Çağatay Türkçesi eserlerinden Mevlâna Sekkâkî Divanı’nda düştüğü tespit edilmiştir:

susa- “susamak” < ET suw ~ suġ ~ suḳ/sub “su” (EUTS 139, 140/KT D19 s. 28)/ suvsa- “susuzlamak, susamak” (EUTS s. 140): susa-p (MSD 460 s. 208).

2.5.2.1.6.2.3. Son Seste Ünsüz Düşmesi

2.5.2.1.6.2.3.1. r- Düşmesi

Taranan bazı Çağatay Türkçesi eserlerinde ana yardımcı fiil ir-/er- fiili –r düşmesiyle yazılmıştır. Bu eserlerde kelime ikili yazımla kullanılmıştır (i- ~ ir-):

i- (~ ir-) “ana yardımcı fiil, olmak” < ET er-/ir- “olmak” (KT G4 s. 20/KT G13 s. 22): i-mes, i-dim, i-kendür, i-miş (ŞT 88a-9 s. 177, BD 59/5 s. 153, MEv s. 59, MSD 804 s. 306).

2.5.2.1.6.3. Eklerde Ünsüz Düşmesi

Bazı eklerde ek başında görülen –g/-ġ ünsüzleri Çağataycadan önceki dönemlerde düşmüştür. Çağataycada da bu düşmenin görüldüğü kelimelerin bir kısmının önceki dönemlerdeki (özellikle Harezm ve Kıpçak Türkçesi dönemlerinde) ünsüz düşmesine uğramış şeklinin kullanıldığı görülmektedir.

2.5.2.1.6.3.1. Ek Başında Ünsüz Düşmesi

2.5.2.1.6.3.1.1. ġ-/g- Düşmesi

Gelecek zaman eki "-GAy", sıfat-fiil eki "-GAn", fiilden isim yapma eki "–ġak/-gek" vb. gibi birçok ekin başındaki "ġ-/g-" ünsüzünün Çağataycadan önceki dönemlerde, özellikle Oğuzcanın tesiriyle, düşme eğilimine girdiğini özellikle Harezm ve Kıpçak Türkçeleri dönemlerinde tespit etmiştik. Çağatay Türkçesi metinlerinde bu eklerin başındaki"ġ-/g-" ünsüzü çoğunlukla korunmakla birlikte, daha önceki dönemlerde ek başlarında "ġ-/g-" düşmesine uğrayan bazı kelimelerin aynı şekilde yazıldığı görülmektedir. Aşağıda bu kelimelerle ilgili örnekler verilmiştir:

aytay "ayt- 'söylemek'(ġ)ay 'gelecek zaman eki' " < ET ayıt-gay (AY 441/14 s. 251): ayt-ay, ayt-ayın (BD 389/2 s. 278, ŞT 95a-8 s. 199).

yana (~ yanġa) "yana, yakına, tarafa" < yan+ġa: (kimdin) yan+a, (çi) yan+a (meyl artar) (BD 402/2 s. 282, BD 4/191 s. 115).

yapraḳlan- "yapraklanmak" < ET yapırġaḳ/yapırḳaḳ/yalbırġaḳ (EUTS s. 183-185) "yaprak" yapırġaḳ+lan- "yapraklanmak" < *ya[l]p-"örtmek kapatmak"(ı/u)r-gAk (TGKBS (O-Z) s. 1067):yapraḳlan-dı (ŞT 95b-10 s. 200).

yatan (~ yatġ(ḳ)an) "yatan" < yat-ġ(ḳ)an: (ekse) yatan (ŞT 100b-4 s. 213).

2.5.2.1.6.3.2. Ek Sonunda Ünsüz Düşmesi

2.5.2.1.6.3.2.1. –G Düşmesi

Oğuzcanın bu dönemdeki bir özelliği olarak, Harezm ve Kıpçak Türkçelerindeki kadar yaygın olmasa da, sıfat yapma eki +lIG'ın sonundaki –G ünsüzü Çağatay Türkçesindeki bazı örneklerde de düşmüştür. Bu kelimeler çoğunlukla ikili kullanımla yazılmaktadır. Bu durum da bu ekin sonundaki ünsüzün düşmesinin kurallaşmadığının bir temayül olarak var olduğunun göstergesidir:

atlı (~ atlıḳ)[*] "atlı, atı olan, süvari" < ET atlıg "atlı, süvari"(BK G1 s. 66): (ala) atlı, (bir kök) atlı (ŞT 83a-12 s. 160, ŞT 104a-4 s. 223).

atlı (~ atlıḳ) "adlı, isimli, adında" < ET atlıg(ıg) "unvanlı, unvan sahibi" (BK D41 s. 64): (Kılıç Arslan) atlıḳ (ŞT 94b-3 s. 196).

[*] +lıġ sıfat yapma ekinin bu örnekte, ve dönem eserlerindeki başka bazı örneklerde (atlıḳ "adlı, adında", başlıḳ "başta olmak üzere", aşlıḳ "aşı olan" vb.), ötümsüzleşerek isim yapma eki +lıḳ ile karıştığı görülmektedir. Ekin aslı +lıġ olduğu için bu tür düşmeleri de –G düşmesi başlığı altında inceledik. Aslında bu kelimelerde bir bakıma –K düşmesi vardır da denilebilir.

aşlı (~ aşlıḳ) “aşı olan, yemeklik” < ET aşlıg “yemeklik” (AY 360/22 s. 215): aşlı (ŞT 83a-4 s. 160).

başlı (~ başlıḳ) “başı olan, başlı; başta olmak üzere” < ET başlıg “başlı, yaralı” (EUTS s. 24): (ḳayḳı) başlı (ŞT 100b-1 s. 212).

ḳanlı “kanlı” < ET ḳanlıġ “kanlı” (EUTS s. 110): (öçli ve) ḳanlı (ŞT 96a-14 s. 201).

körkli/körklü “güzel, gösterişli” < ET körklüg “güzel” (EUTS s. 78):körkli, körklü+ler (ŞT 87b-17 s. 176, MSD 663 s. 266).

közli “gözlü” < ET közlüg “gözlü” (AY 492/17 s. 272): (altun) közli (ŞT 100b-5 s. 213).

küçli “güçlü” < ET küçlüg “güçlü, kuvvetli” (EUTS s. 80): küçli (halkı) (ŞT 99b-16 s. 210).

türlü/türli (~ türlüg/türlik) “türlü, çeşit” < ET türlüg “türlü, çeşitli” (EUTS s. 169): türlü (zahmetler), (köp) türli (MSD 314 s. 166, ŞT 78b-7 s. 148).

yazuḳlı “günahlı, günahkar” < ET yazuḳluġ “kusurlu, günahkar, suçlu” (EUTS s. 190): yazuḳlı (MSD 461 s. 208).

2.5.2.1.7. Eski Oğuz Türkçesinde Ünsüz Düşmesi

Bu döneme kadar karşılaşılan tarihî Türk yazı dillerinde varlığını ve etkisini takip ettiğimiz Oğuzca, Eski Oğuz Türkçesi Döneminde müstakil bir yazı dili olarak Türk dili tarihindeki yerini almaya başlamıştır. Bu dönemin gelişimini iki ayrı aşamada takip etmekteyiz: XII.-XIII. yüzyılları içine alan Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçukluları dönemlerinde oluşan Oğuzca ve daha çok XIV.-XV. yüzyılları içine alan Beylikler Dönemi’nde oluşan Oğuzca. Birinci dönem daha çok Batı Oğuzcasının ve Doğu Oğuzcasının özelliklerini bir arada barındıran bu sebeple de bazı eserleri için “karışık dilli eserler” terimi kullanılan dönemdir. İkinci dönem ise eski Doğu Türkçesinin tesirinden tamamen uzaklaşmış ve kendine özgü bağımsız bir yazı dilinin oluştuğu Oğuzca dönemidir.

Oğuzcanın bağımsız bir yazı dili olarak ortaya çıktığı bu dönem, ses, şekil ve söz varlığı bakımından önceki dönemlerden ayrılan kendine özgü bir yapıda karşımıza çıkmaktadır. Burada, konumuz gereği, bu dönemin sadece ünsüz düşmesi boyutuna değinilecektir.

"Eski Türkçede birden fazla heceli sözlerin son seslerindeki –G ünsüzleri ek ve hece başı –G'leri, Eski Anadolu Türkçesinde eriyip kaybolmuştur. Düşen sözcük sonu –G'lerinin bir kısmı kendinden önceki ünlüyü yuvarlaklaştırırken, bir kısmında da herhangi bir değişiklik olmamıştır: ḳapıġ > ḳapu, yadaġ > yaya, yaşlıġ > yaşlu, ḳulġaḳ > ḳulaḳ, suvġar- > suvar- "sulamak" gibi. Tek heceli sözcüklerin son sesleri ile birden çok heceli sözcüklerin iç seslerindeki –G- ünsüzleri, yazıda korunmuştur…"[368] Bazen de "Tek heceli olmıyan kelimelerin sonundaki eski seslek damaksıl fonemler Anadolu yazmalarında düşmüş veya sağır ḳ fonemine değişerek tutunabilmiştir (Ort. ölüg): ölü, (Ort. çerig): çeri, (Ort. ırağ): ırak, (Ort. silig): silik vb. gibi)."[369] Yine bu dönemde, sevgi ve küçültme ekinden önce gelen –k- ve -ḳ-'lerin de bazı eserlerde, özellikle Dede Korkut'ta olmak üzere, bugünkü kullanımlardan daha fazla örnekte olmak üzere düştüğü görülmektedir (küçücek < küçükcek, ḳulaçuğur < ḳulaḳçuk…, bıyıçağı < bıyıkçağı vb. gibi). Ayrıca Eski Oğuz Türkçesi Dönemi'nden önceki tarihî dönemlerde ikili kullanımla karşımıza çıkan orta hecede görülen –l- düşmesinin de bu dönemde sadece ünsüz düşmesiyle yazıldığı (getür-, otur- vb.) görülmektedir.

Bütün bunların yanısıra önceki dönemlerde büyük bir kısmı zaten Oğuzcanın ses özellikleri olarak tespit edilen başta b- düşmesi, başta y- düşmesi, iç seste –r- düşmesi, son seste -w/-v düşmesi vb. gibi ünsüz düşmesi örneklerine bu dönemde daha sık rastlanmaktadır:

2.5.2.1.7.1. İsimlerde Ünsüz Düşmesi

2.5.2.1.7.1.1. Ön Seste Ünsüz Düşmesi

2.5.2.1.7.1.1.1. y- Düşmesi

Daha önceki dönemlerde sırası geldikçe izah edilen söz başında görülen y- düşmesine bu dönemde daha çok sayıda örnekte tesadüf edilmektedir. Aşağıda, taranan Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde isimlerin başında tespit edilen y- düşmesi örnekleri verilmiştir. Örneklerin bir kısmı eserlerin bazısında ikili kullanımla yazılmıştır:

ıldırım/ıldurım (~ yıldırım) "yıldırım" < Hrz. yıldırım "yıldırım" (ME 42-2 s. 39): ıldırım, ıldurım, ıldırım+uŋ (DKK I 43-1 s. 99, SAİKT 3b/7 s. 87, SAİKT 381b/3 s. 237).

[368] Zeynep Korkmaz (2013), s. 94.
[369] Ahmet Cevat Emre (1949), s. 157.

ılduz (~ yıldız/yılduz) “yıldız” < ET yulduz/yultuz “yıldız” (EUTS s. 198): ılduz, ılduz+lar, ılduz+ı, ılduz+a (KG 21a.9 s. 292, SAİKT 579b/4 s. 313, MN 35-4 s. 52, KE 2 36a/2 s. 142).

ılḳı (~ yılḳı) “yılkı, at sürüsü” < ET yılḳı/yılḫı “hayvan sürüsü (at), davar” (EUTS s. 191): ılḳı+sına, ılḳı+laruruz (DKK I 99-2 s. 136, KG 58a.10 s. 320).

ilik “ilik (kemik)” < ET yilik “ilik (kemik)” (EUTS s. 193): ilik, ilik(g)+i “iliği” (GT 2 68b-14 s. 221, TİKT 159b/20 s. 389).

ince “ince, zayıf” < ET yinçke “ince” (EUTS s. 193) < *AT yīnçge “ince” (ATAUÜ s. 267): ince, ince (billü), ince+dür (TİKT 18b/7 s. 153, DKK I 57/11-12 s. 110, GT 2 33b-3 s. 171).

ip “ip” < ET yip “ip, iplik” (EUTS s. 193): ip+lere, ip+i, ip+e, ip+ini (TİKT 97a/2 s. 287, GT 2 44a-6 s. 186, SAİKT 41b/6 s. 105, MN 33-8 s. 48).

iti “keskin, sert; keskinlik, sertlik” < ET yiti/yitti (EUTS s. 194, 195):iti, iti+si, iti+sinden (KG 105b.12 s. 355, DKK I 36-9 s. 95, DKK I 31-7 s. 91).

2.5.2.1.7.1.2. İç Seste Ünsüz Düşmesi

2.5.2.1.7.1.2.1. -r- Düşmesi

Karahanlı Türkçesi Dönemi’nden itibaren –r- düşmesi görülen iki kelime taranan Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde de tespit edilmiştir. Her iki kelime de dönem eserlerinde ikili kullanımla yazılmıştır:

bek (~ berk*) “sağlam, sıkı < ET bek ~ berk “kuvvetli, güçlü, sağlam, sık” (EUTS s. 25, 26):bek (demür) (DKK I 129-9 s. 158).

bile (~ birle) “ile, beraber, birlikte, dahi” < ET birle “ile, birlikte” (BK D26 s. 60):bile, bile+sinçe, bile+dür, bile (ol-), bile+y+idi, bile+ce “beraberce” (KG 96a.5 s. 348, DKK I 17-8 s. 82, SAİKT 29b/1 s. 99, TİKT 183a/17 s. 431, GT 2 44b-11 s. 186, VM 4a.10 s. 104).

2.5.2.1.7.1.2.2. -g-/-ġ- Düşmesi

Aşağıdaki örneklerde kelime köklerinde hece başındaki –g-/ -ġ- sesleri düşmüştür:

* Kelime dönem eserlerinden sadece Dede Korkut Kitabı’nda ikili kullanımla yazılmıştır. Taranan diğer dönem eserlerinde kelime ünsüz düşmesi olmaksızın (berk) yazılmıştır.

dımaḳ/ damağ “damak” < ET ṭamġak “damak” (EUTS s. 146): dımaḳ(ġ)+ına “dımağına”, damağ (vir-), damağ+ı (KG 50a.12 s. 313, DKK I 167-7 s. 183, DKK I 136-11 s. 163).

emek “çalışma, emek” < ET emgek “ızdırap, acı, zahmet” (EUTS s. 47): emek(g)+inden “emeginden”, emek(g)+in “emegin”, emek(g)+ile “emeg-ile” (GT 2 75a-10 s. 231, VM 84a.2 s. 128, KG 146a.11 s. 384).

eşek “eşek” < ET eşgek “eşek” (AY 34ğ/11 s. 78):eşek, eşek+ler, eşek+i, eşek(g)+in “eşegin” (KG 103a.14 s. 353, SAİKT 443b/7 s. 261, DKK I 9-11 s. 77, GT 2 61a-13 s. 210).

gerek “gerek, gerekli, lazım, lüzumlu; ister” < ET kergek “gerek, yok, namevcut” (KT D4 s. 24): gerek, gerek+dür, gerek+se, gerek+mez, gerek+idi (KG 105a.11 s. 354, DKK I 198-8,9 s. 197, MN 26-4 s. 45, GT 2 69b-7 s. 222, KE 2 78a/2 s. 171).

ḳazan “kazan, büyük tencere” < Harezm Türkçesinde ḳazan ḳazġan (KE II s. 309) < *AT qāzġan “kazan” (ATAUÜ s. 253): ḳazan+nı, ḳazan+ġa (ŞT 99b-2 s. 209, ŞT 99b-1 s. 209).

ḳulaḳ “kulak, işitme organı” < ḳul-ġ(ḳ)aḳ (ḳulḳaḳ/ ḳulġaḳ) “kulak” < ET kuulkak/ḳulġak~ḳulḳaḳ “kulak” (BK K11 s. 48/EUTS s. 123): ḳulaḳ(ġ)+a “ḳulaġa”, ḳulaḳ(ġ)+ına “ḳulağına”, ḳulaḳ+lar, ḳulaḳ+suz, ḳulaḳ(ġ)+ı “ḳulağı”, ḳulaḳ(ġ)+ın “ḳulağın”, ḳulaḳ(ġ)+ınur “ḳulağınur” (KG 4b.1 s. 279, KE 2 40a/5 s. 145, VM 60a.2 s. 121, DKK I 85-10 s. 127, SAİKT 114a/6 s. 135, GT 2 77a-9 s. 235, TİKT 7b/5 s. 134).

2.5.2.1.7.1.2.3. -k-/-ḳ- Düşmesi

Dönem eserlerinden özellikle Dede Korkut Kitabı’nda sevgi ve küçültme ekleri +çuḳ/+çük ve +çaḳ/+çek’den önce gelen ve günümüz Türkçesinde de bazıları düşen -ḳ- ve –k-’ler, düşmüştür:

bıyıçağı < bıyık+çak+ı: bıyıçağı (DKK I 233-7 s. 215).

büyücek “az büyük”< büyük+çek: büyücek (TİKT127b/11 s. 338).

ılıcaḳ “hafif ılık” < ılıḳ+çaḳ:ılıcaḳ (KG 35a.14 s. 302).

ḳulaçuğur < ḳulaḳ+çuk+un: ḳulaçuğur (((DKK I 99-8 s. 136).

küçücek/küçüçük < küçük+çek/küçük+çük: küçücek+den, küçüçük (SAİKT 356a/2 s. 227, DKK I 272-11 s. 234).

ṭopuçağın < topuk+çak+ın: ṭopuçağın (DKK I 144-5 s. 169).

uşacuḳlar < uşaḳ+çuḳ+lar: uşacuḳlar (KG 153a.10 s. 389).

2.5.2.1.7.1.3. Son Seste Ünsüz Düşmesi

2.5.2.1.7.1.3.1. –ġ/-g Düşmesi

"Eski Türkçe devresinde birden fazla heceli kelimelerin sonundaki ġ ve g'ler Batı Türkçesine geçerken düşmüş ve bu düşmenin izi olarak kendisinden önceki düz vokaller yuvarlaklaşmışlardır."[370] Bu yuvarlaklaşma genel manada görülse de kelime sonundaki ünlünün yuvarlaklaşmadığı örnekler de mevcuttur. Bazı örneklerde ise çoğunlukla düşen bu –g/-ġ seslerinin –K fonemine değişerek (ıraġ > ırak, silig > silik, bilig > bilik vb.) varlığını devam ettirdiği görülmektedir. Eski Oğuz Türkçesinin genel karakteristiği olan bu durum taranan dönem eserlerinde bir çok örnekte görülmektedir. Aşağıda bunlardan bir kısmı örnek olarak verilmiştir:

acı "acı, tatlı olmayan, tuzlu" < ET açıġ "acı, ızdırap; ekşi, acımtırak…" (EUTS s. 2):acı (ol-), acı (söz), acı-y-la (ṭaṭludur), acı+sı (DKK I 256-12 s. 226, GT 2 62a-10 s. 211, TİKT 169a/13 s. 405, SAİKT 649a/1 s. 341).

aru/arı "temiz, arı, güzel, helal, saf, günahsız" < ET arıg "temiz, arı, saf, kusursuz, mukaddes" (EUTS s. 13): arı+suz, aru-y-iken, arı (ol-), aru, aru+sını, arı+dur (SAİKT 273a/1 s. 196, SAİKT 25a/1 s. 97, GT 2 15b-11 s. 142, DKK I 154-10 s. 177, DKK I 121-3 s. 152, KG 101b.15 s. 352).

aşşı "fayda, kâr, kazanç" < ET asıġ "ası, kazanç, istifade, fayda, faiz" (EUTS s. 15): aşşı+sı, aşşı+sın, aşşı+lar, aşşı+lu, aşşı (it-) (KE 2 72a/1 s. 167, KG 116b.12 s. 363, SAİKT 367b/1 s. 232, MN 346-6 s. 222, TİKT 104b/5 s. 301).

çeri/çerü "ordu, asker" < ET çerig "asker, çeri, ordu" (EUTS s. 40): çeri+ler, çerü+dür, çeri+den, çeri+sin (SAİKT 332b/1 s. 218, SAİKT 535b/1 s. 296, TİKT 128b/8 s. 339, DKK I 285-8 s. 240).

diri "diri, canlı, sağ" < ET tirig "diri, canlı; hayat" (KT K9 s. 38):diri+sin, diri+den, diri+y+i, diri+lere, diri (ḳıl-), diri+dür (DKK I 92-13 s. 131, SAİKT 52a/1 s. 109, GT 2 72a-1 s. 226, KG 35b.11 s. 303, MN 365-5 s. 232, VM 80a.6 s. 127).

elli "elli, sayı ismi" < ET elig "elli" (KT D8 s. 26): elli, elli (batman), elli (altun), elli (arşun) (DKK I 218-7 s. 208, GT 2 45b-12 s. 187, KG 150a.11 s. 387, TİKT 45a/20 s. 1999).

[370] Muhammet Yelten (1998), s. 102.

ıssı/issi "ısı, sıcaklık, sıcak" (~ ıssıg) < ET isig/ısıġ "ısı, sıcaklık, hararet" (EUTS s. 66-58): ıssı, issi (ol-), ıssı+da, ıssı+dur (KG 18b.6 s. 290, TİKT 130b/12 s. 343, SAİKT 207a/6 s. 171, SAİKT 207a/7 s. 171).

ḳamu "bütün, hep, herkes" < ET kamag "bütün, hep" (KT D8 s. 26): ḳamu, ḳamu+nur, ḳamu+sı, ḳamu+ya, ḳamu+sına (TİKT 40a/15 s. 190, KG 8a.1 s. 282, SAİKT 49a/6 s. 108, MN 1-39 s. 24, DKK I 7-3 s. 76).

ḳapu "kapı" < ET kapıg "kapı" (KT D2 s. 24): ḳapu+yı, ḳapu+sına, ḳapu+ya, ḳapu+da, ḳapu+lar, ḳapu+sın, ḳapu+cılarır, , ḳapu+sı (DKK I 60-2 s. 112, GT 2 5b-11 s. 132, VM 146b.5 s. 145, MN 149-7 s. 119, SAİKT 629a/1 s. 332, KG 135a.6 s. 376, TİKT 62b/5 s. 228, KE 2 148a/7 s. 221).

ḳatı "sert, sıkı, katı; pek, çok ziyade" < ET ḳatıġ "katı, sağlam, cehd" (EUTS s. 113): ḳatı, ḳatı (aruḳ), ḳatı+raḳ, ḳaṭı (söz) (TİKT 79a/2 s. 256, KG 106b.15 s. 356, SAİKT 11a/2 s. 91, GT 2 60a-12 s. 208).

ṭapu "hizmet; hazret, huzur" < ET tapaġ/tapıġ/tapuġ "tapma, hürmet, hizmet, tapınma" (EUTS s. 147): ṭapu+dur, ṭapu+ŋa, ṭapu (eylemegüçin), ṭapu+rdan (MN 394-4 s. 247, MN 3-21 s. 28, SAİKT 7b/4 s. 89, TİKT 20a/7 s. 156).

ulu "büyük, ulu, yüce, saygıdeğer" < ET uluġ "ulu, büyük, seçkin, seçme, asil" (EUTS s. 172):ulu, ulu+lar, ulu+ya, ulu (ṭaġ), ulu+sı, ulu+larur, ulu+dur, (VM 22b.10 s. 109, MN 33-1 s. 48, KG 56a.3 s. 318, KE 2 48b/1 s. 221, DKK I 71-1 s. 118, GT 2 5b-6 s. 132, SAİKT 16a/4 s. 93).

yapu "yapı, bina" < ET yapıġ "yapı" (EUTS s. 185): yapu+lar, yapu+dur, yapu (yap-) (SAİKT 315a/4 s. 212, SAİKT 595b/1 s. 319, TİKT 60a/14 s. 224).

2.5.2.1.7.1.3.2. –w/-v Düşmesi

Eski Türkçede "suw ~ suġ ~ suḳ/sub" imlalarıyla kullanılan "su" kelimesi, Harezm Türkçesi ve Kıpçak Türkçesi dönemlerinden itibaren sonundaki "b, f, v, w" ünsüzlerini düşürmeye başlamıştır. Harezm Türkçesi ve Kıpçak Türkçesi dönemlerinde bu düşme ikili kullanımlarla takip edilirken taranan Çağatay Türkçesi metinlerinde de bu düşme olayının tamamen kurallaştığı ve kelimenin sadece "su" imlasıyla yazıldığı görülmektedir. Aynı durum Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde de devam etmiş ve kelime türemiş bir fiil kullanımı dışında (suvar-: sulamak, su vermek) bütün örneklerde "su" imlasıyla yazılmıştır:

şu “su” < ET suw ~ suġ ~ suḳ/sub “su” (EUTS 139, 140/KT D19 s. 28) <*AT sūβ:şu, şu+y+ur, şu+dan, şu+lar, şu+y+ı, şu+y+a, şu+caġaz (TİKT 30a/21 s. 174, KE 2 62a/4 s. 160, DKK I 151-13 s. 175, SAİKT 183a/6 s. 161, MN 2-20 s. 25, KG 147b.10 s. 385, VM 71b.8 s. 124).

2.5.2.1.7.1.3.3. -ş Düşmesi

Taranan dönem eserlerinde sadece Kitab-ı Gunya’da daha önceki dönemlerde ve Eski Oğuz Türkçesi örneklerini aldığımız diğer dönem eserlerinde “ülüş: pay, hisse; kısım, bölük” imlasıyla yazılan kelime, ikili kullanımla (ülü ~ ülüş) tespit edilmiştir. Bu yazımın sadece bu eserde görülmesi bir yazım yanlışını akla getirebilir. Ancak kelimenin “ülü” imlasının eserde 19 yerde geçmesine karşın “ülüş” imlasının sadece 3 yerde geçmesi bu imlanın en azından Kitab-ı Gunya’nın yazıldığı dönem ve çevrede mevcut olduğunu kuvvetle göstermektedir:

ülü (~ ülüş) “kısım, bölük; hisse, pay) < ET ülüg “kut, saadet, pay, hisse” (EUTS s. 177):ülü, ülü+de, ülü+si, ülü+den (KG 25b.3 s. 295, KG 25b.3 s. 295, KG 93a.10 s. 345, KG 93a.11 s. 345).

2.5.2.1.7.2. Fiillerde Ünsüz Düşmesi

2.5.2.1.7.2.1. Ön Seste Ünsüz Düşmesi

2.5.2.1.7.2.1.1. b- Düşmesi

Eski Türkçe Dönemi’nde ve Karahanlı ve Harezm Türkçeleri dönemlerinde hiç rastlanmayan Kıpçak ve Çağatay Türkçeleri dönemlerinde ise çok az örnekte ve ikili kullanımla (bol- ~ ol-) tespit edilen fiillerin başında b- düşmesi olayı Mecmūʿatü’n-Nezāʿir’deki ikili kullanım dışında taranan bütün eserlerde görülmektedir. Mecmūʿatü’n-Nezāʿir’deki bol- kullanımı sadece iki yerde geçerken ol- kullanımı ise 35 yerde geçmektedir.

ol- (~ bol-[*]) “olmak, meydana gelmek, gerçekleşmek, ait olmak, mevcut olmak, bir duruma gelmek, hal almak ” < ET bol- “olmak” (KT D11 s. 26…) < *AT bōl- “olmak” (ATAUÜ s. 259): ol+a, ol-sun, ol-dığı, ol-sa, ol-ġıl, ol-dı, ol-madı, ol-ur (VM 12a.4 s. 106, MN 11-1 s. 34, TİKT 28a/10 s. 170, KG 157a.15 s. 392, DKK I 131-10 s. 160, SAİKT 177b/5 s. 159, GT 2 21a-11 s. 149, KE 2 3a/5 s. 121).

[*] İkili kullanım notu Mecmūʿatü’n-Nezāʿir’deki kullanımdan dolayı konulmuştur.

2.5.2.1.7.2.2. İç Seste Ünsüz Düşmesi

2.5.2.1.7.2.2.1. –l- Düşmesi

“kel-tür-/kil-tür-: getirmek” ve “ol-tur-: oturmak” ettirgen çatılı fiilerinin kök hecelerinin sonunda bulunan –l- ünsüzü dönem eserlerinde düşmüştür. Bu arada keltür- fiilinin başındaki sedasız ünsüz “k” de dönemin karakteristik özelliği gereği sedalılaşmıştır (keltür- > ketür- > getür-). Bu dönemde önceki dönemlerin aksine kelimelerdeki –l- ünsüzü tamamen düşmüş ve ikili kullanım ortadan kalkmıştır:

getür- “getirmek, taşımak, ortaya koymak, alıp gelmek, sağlamak” < ET keltür-/kelür- “getirmek, dünyaya getirmek” (EUTS s. 70): getür-mege, getür-e, getür-mez, getür-üp, getür-ince, getür-di, getür-diler (SAİKT 131b/3 s. 142, VM 68a.2 s. 123, GT 2 45b-14 s. 188, DKK I 243-11 s. 219, KG 129b.12 s. 373, MN 1-16 s. 22, TİKT 108b/14 s. 308).

otur- “oturmak” < ol-tur- < ET oltur-/olur- “oturmak” (EUTS s. 94): otur-ur, otur-an, otur-dı, otur-ġıl, otur-a (tur-), otur-up, otur-acak, otur-dılar (TİKT 32b/13 s. 178, MN 95-22 s. 85, KG 31b.4 s. 299, DKK I 114-4 s. 147, GT 2 68b-6 s. 220, VM 36b.10 s. 114, SAİKT 64b/3 s. 114, KE 2 87b/9 s. 179).

2.5.2.1.7.2.2.2. –v- Düşmesi

*AT sūβ, ET suw ~ suġ ~ suḳ, OT suf ~ suw imlasıyla kullanılan kelimeden türeyen şusa-/şusan-/şula-/şulan- fiillerinin kelime kökündeki –v-/-w- ünsüzünün taranan Eski Oğuz Türkçesi eserlerinde düştüğü tespit edilmiştir:

şusa-/şusan-/şula-/şulan- “susamak” < ET suw ~ suġ ~ suḳ/sub “su” (EUTS 139, 140/KT D19 s. 28)/suvsa- “susuzlamak, susamak/sulamak, akıtmak/sulanmak, su verilmek” (EUTS s. 140): şusa-mış, şula-r, şusa-duḳ, şulan-dılar, şusa-dı, şusan-ma, şulan-sa, şusa-yup (SAİKT 578b/6 s. 312, MN 250-5 s. 174, MN 75-5 s. 74, TİKT 179a/15 s. 424, TİKT 64a/19 s. 231, DKK I 297-8 s. 248, KG 64b.6 s. 324).

2.5.2.1.7.2.3. Son Seste Ünsüz Düşmesi

2.5.2.1.7.2.3.1. r- Düşmesi

Taranan Eski Oğuz Türkçesi eserlerinde ana yardımcı fiil ir-/er- fiili –r düşmesiyle yazılmıştır. Bu kullanım geçmiş dönemlerin aksine ikili kullanımla değil sadece ünsüz düşmesiyle yazılmıştır:

i- /ı-"ana yardımcı fiil, imek, olmak" < ET er-/ir- "olmak" (KT G4 s. 20/KT G13 s. 22): i-di, i-ken, i-seŋiz, ı-duġına, i-se (DKK I 112-12 s. 146, KG 19b.4 s. 291, MN 200-5 s. 148, SAİKT 57a/6 s. 111, SAİKT 250b/4 s. 187).

2.5.2.1.7.3. Eklerde Ünsüz Düşmesi

Daha önceki dönemlerde oğuzcanın belirtisi olarak gördüğümüz ek başındaki ve ek sonundaki "G"lerin düşmesi olayı bazı istisnalar dışında[*] bu dönemde dönemin genel karakteristiği olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.5.2.1.7.3.1. Ek Başında Ünsüz Düşmesi

2.5.2.1.7.3.1.1. ġ-/g- Düşmesi

Gelecek zaman eki "-GAy", sıfat-fiil eki "-GAn", fiilden isim yapma eki "–ġak/-gek", zarf-fiil eki "–GInça" vb. gibi birçok ekin başındaki "ġ-/g-" ünsüzünün Oğuzcanın tesiriyle düşme eğilimine girdiğini özellikle Harezm ve Kıpçak Türkçeleri ve Çağatay Türkçesi dönemlerinde tespit etmiştik. Güneybatı Oğuz Türkçesinin müstakil ilk yazı dili olan Eski Oğuz Türkçesi Dönemi'nde ise bu durum, bazı istisna kullanımlar dışında, genel bir kurala dönüşmüş ve g-/ġ-'li kullanımlar istisna sayılmıştır. Aşağıda bu olayla ilgili örnekler verilmiştir:

alan < al-ġan "alan" < Hrz. alġan "alan" (KE I 80r20 s. 111): alan (KG 71b.15 s. 330/MN 96-4 s. 86/SAİKT 257b/4 s. 190/DKK I 188-10 s. 192).

batınca "batınca" < baṭ-ġınça: (gün) batınca (KG 20b.11 s. 292).

çıḳan "çıkan" < çıḳ-ġan < Hrz. çıḳġan "çıkan" (KE I 89v19 s. 125): çıḳan (DKK I 45-3 s. 100/SAİKT 461a/5 s. 267, VM 73b.6 s. 125/KG 99b.2 s. 350).

çıḳınca/çıḳınça "çıkınca" < çıḳ-ġı(u)nça < Hrz. çıḳġunça (KE I 50r16 s. 69): çıḳınça, çıḳınca (DKK I 134-5 s. 162, SAİKT 556b/2 s. 303, KG 83b.5 s. 338).

düşen "düşen, yıkılan" < düş-g(k)en < Hrz. tüşg(k)en (NFBB 360-17 s. 250): düşen, düşenler (DKK I 214-1 s. 207/KG 74b.1 s. 331, SAİKT 106a/5 s. 131).

ilerü "önce, evvel, ileri" < il+gerü < ET ilgerü "ileri, ileride, doğuda, doğuya doğru" (KT D12 s. 26): ilerü, ilerü+den, ilerü (gel-), ilerü (var-) (DKK I 77-1 s. 122, SAİKT 192a/3 s. 165, GT 2 44a-12 s. 186).

---

[*] Bu istisnalar, bazı eklerde, çoğunlukla "Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Satır Arası İlk Kur'an Tercümesi"nde görülmektedir. Bu eserde dönemin diğer eserlerinde ek başında g- /ġ- düşmesine uğramış eklerin düşme olmaksızın (sıfat-fiil eki –ġan/-gen gibi) kullanıldığı (bilgen, eylegen, ölgen, işlegen, olġan vb.) görülmektedir. Taranan diğer eserlerin bazılarında bu durum hiç görülmezken bazılarında ise çok az örnekte görülmektedir.

ḳılınca “yapınca, edince” < Hrz. ḳılġınça (NFBB 403-16 s. 281): ḳılınca (KG 20b.8 s. 291).

ṭapan “tapan, ibadet eden” < ṭap+ġan: ṭapan+lar (KE 2 9b/5 s. 125/SAİKT 358a/2 s. 228).

yapraḳ/yapraġ “yaprak” < ET yapırġaḳ/yapırḳaḳ/yalbırġaḳ (EUTS s. 183-185) “yaprak” < *ya[l]p-“örtmek kapatmak”(ı/u)r-gAk (TGKBS (O-Z) s. 1067):yapraġ, yapraḳ(ġ)+ı “yaprağı”, yapraḳ+lar (MN 170-2 s. 132, TİKT 91a/18 s. 277, SAİKT 574a/3 s. 310).

yatan “yatan” < yat-ġ(ḳ)an < Hrz. yatġan/yatḳan (KE II s. 716): yatan (kişi), (ḳarşu) yatan (SAİKT 619b/3 s. 619b/3 s. 328, DKK I 103-7 s. 139).

2.5.2.1.7.3.2. Ek Sonunda Ünsüz Düşmesi

2.5.2.1.7.3.2.1. –G Düşmesi

Eski Oğuz Türkçesi Döneminde ek başlarında veya sonunda bulunan g/ġ ünsüzleri, çok az örnek dışında, düşmüştür. Bu durum, Eski Türkçe Dönemi’nde +lIG olarak kullanılan sıfat yapma ekinde istisnasız bir kurala dönüşmüş ve ekin sonundaki –G ünsüzü düşmüştür. Bu düşme sonucu düşen –G ünsüzünün tesiriyle ek sadece yuvarlak ünlülü (+lu/+lü) olarak kullanılmıştır. Aşağıda konuyla ilgili bazı örnekler verilmiştir:

alımlu “alacaklı” < Krh. alımlıġ “alacaklı, alacağı olan adam” (DLT I s. 148-12): alımlu+mdan, alımlu+sı (KG 115a.1 s. 362, KG 63b.2 s. 323).

atlu “atlı, atı olan, süvari” < ET atlıg “atlı, süvari”(BK G1 s. 66):atlu, atlu+lara, atlu+ŋıla, (bir) atlu (DKK I 137-11 s. 164, KG 137a.15 s. 378, SAİKT 306b/4 s. 208, TİKT 165b/12 s. 398).

adlu “adlı, isimli, adında” < ET atlıg(ıg) “unvanlı, unvan sahibi” (BK D41 s. 64):adlu (DKK I 104-5 s. 140/GT 2 10b-8 s. 135/SAİKT 351a/3 s. 225/TİKT 15a/19 s. 147).

baġlu “bağlı, bağlanmış, kapalı” < ET baġlıġ “bağlı, tutuklu; bohça, paket” (EUTS s. 21): baġlu, baġlu+dur, baġlu (dut-) (TİKT 95b/17 s. 285, SAİKT 117b/4 s. 136, KG 6a.1 s. 280).

başlu “başı olan, başlı; başta olmak üzere, ileri gelen, başa geçen ” < ET başlıg “başlı, yaralı” (EUTS s. 24):başlu, başlu (başına) “tek, yalnız başına”, (DKK I 84-4 s. 126, KG 41b.14 s. 307).

dürlü "türlü, çeşitli; tür, çeşit" < ET türlüg "türlü, çeşitli" (EUTS s. 169):(yitmiş) dürlü, dürlü+si, dürlü+dür, dürlü dürlü, (çoḳ) dürlü (GT 2 51b-9 s. 197, KG 81b.10 s. 337, DKK I 7-5 s. 76, SAİKT 201b/4 s. 168, TİKT 167a/14 s. 401).

görklü "güzel, gösterişli" < ET körklüg "güzel" (EUTS s. 78):görklü, görklü+dür, görklü+m, görklü (yüzlü) (KG 1b.4 s. 277, SAİKT 265a/2 s. 193, DKK I 140-8 s. 167, KE 2 15a/5 s. 129).

gözlü "gözlü, gözü olan" < ET közlüg "gözlü" (AY 492/17 s. 272):gözlü, gözlü+ler, (ḳara) gözlü, (geyik) gözlü (DKK I 280-3 s. 238, SAİKT 483b/4 s. 275, TİKT 171a/8 s. 408, MN 43-5 s. 56).

güçlü "güçlü" < ET küçlüg "güçlü, kuvvetli" (EUTS s. 80): güçlü, güçlümen, güçlü (düşmen) (DKK I 145-11 s. 170, SAİKT 408a/2 s. 248, GT 2 12a/12 s. 137).

ḳayġulu/ḳayġulı "üzüntülü, tasalı, düşünceli" < Hrz. ḳaḍġuluġ "kaygılı, üzüntülü" (KE II s.284): ḳayġulu, ḳayġulı, ḳayġulu+y+iken (DKK I 39-11 s. 97, SAİKT 312b/7 s. 211, SAİKT 610b/7 s. 325).

ḳutlu "kutlu, bereketli" < ET ḳutluġ "kutlu, mesut, uğurlu" (EUTS s. 125): ḳutlu, ḳutlu (ol-) (SAİKT 150a/5 s. 149, DKK I 75-13 s. 171).

sevgülü/sevgüli "sevgili, aziz; iyi, güzel, makbul" < ET seviglig/sevüglüg "sevimli, sevgili" (EUTS s. 132): sevgülü, (menden) sevgülü, sevgülü+dür, sevgülü+midür, sevgülü (begimden), sevgüli+sidür (KG 79b.2 s. 335, DKK I164-2 s. 181, GT 2 61a-3 s. 209, SAİKT 248a/4 s. 186, MN 211-5 s. 153, TİKT 35b/5 s. 183).

şulu "sulu, suyu olan, su dolu " < ET suvluġ "sulu" (EUTS s. 140): şulu (SAİKT 639b/3 s. 337/KG 7b.6 s. 281).

ṭatlu "tatlı, lezzetli, kıymetli, güzel"< ET tatıġlıġ /tataġlıġ "tatlı, hoş, lezzetli" (EUTS s. 149): ṭatlu+dur, ṭatlu+y+iken, (can) ṭatlu+sın, ṭatlu (sözlü), ṭatlu (dilli) (SAİKT 390b/7 s. 241, KG 101a.14 s. 352, DKK I 53-10 s. 107, GT 2 59b-12 s. 208, MN 247-3 s. 172).

yaġlu "yağlı; yağ dolu, yağ doldurulmuş" < ET yaġlıġ "yağlı" (EUTS s. 182): yaġlu (KG 135a.9 s. 376).

yazuḳlu "günahlı, günahkar" < ET yazuḳluġ "kusurlu, günahkar, suçlu" (EUTS s. 190): yazuḳlu, yazuḳlu (ḳullar), yazuḳlu+dur (KG 64a.13 s. 324, GT 2 79b-10 s. 239, SAİKT 47b/5 s. 107).

2.6. Yer Değiştirme (Metathesis)

Dillerdeki ses değişmeleri "düzenli" ve "düzensiz" olmak üzere iki başlık altında incelenmektedir. "…Bir dili belirli bir yer ve zaman diliminde kullanan insanların ortak ses seçkileri, o dilin o yer ve zamandaki ses sistemini oluşturmakta ve bu seçkilerdeki değişiklikler, o dilin o yer ve zamandaki düzenli ses değişmelerinin belirleyicisi olmaktadır."[371] Düzensiz ses değişikliklerinde ise " …vurgunun göçüşmesi, anlam boşalması ve anlam değişmesi yüzünden sözün asıl ve bağlı biçim birimi ilişkisinin sezilememesi sonucu donuklaşması, sözün taşıdığı seslerin özellikleri, sözün yer aldığı ortamlardaki diğer sözlerin ses yapıları, vs. gibi sayılamayacak kadar çeşitli nedenlerden, kısacası, her sözün kendine ait bir tarihi oluşundan…"[372] kaynaklanma söz konusudur. Bu sebeple düzensiz ses değişmeleri dilin belli zamanına ve mekanına kendini kabul ettirememiş ses değişmeleridir. İşte "yer değiştirme (yer değişme, yer değişmesi, göçüşme, aktarım, ses aktarımı) (metathesis)" terimleriyle karşılanan ve bizim tezimizde "yer değiştirme" terimini tercih edeceğimiz ses olayı da düzensiz ses değişmeleri arasında gösterilmektedir.

Düzensiz ses değişmeleri arasında gösterilen "yer değiştirme" olayı çeşitli kaynaklarda şu tanım ve izahlarla karşımıza çıkar: "Kelime içindeki komşu veya uzak seslerin yer değiştirmesi olayı. Ünsüzlerin birbiri ile karşılaşmasından doğan telâffuz zorluklarını giderme amacına dayanan bu olay, daha çok r ve l akıcı ünsüzlerinin bulunduğu kelimelerde ve ağızlarda görülür."[373]; "Bir sözcük içinde birbirini izleyen iki ses birimin yer değiştirmesi. Örneğin yalnız sözcüğünün kimilerince yalnız biçiminde söylenmesi bu olguya dayanır. Göçüşme teriminin kapsamı çeşitli dilbilimcilerde oynamalar gösterir. Kimi durumlarda birbirini izlemeyen sesbirimlerdeki yer değiştirmelerle sınırlandığı da olur."[374]; "Sözcük içinde seslerin, genellikle ünsüzlerin yer değiştirmesi; örn. kibrit > kirbit, yanlış > yanlış. Göçüşme de denir."[375]; "Gerçekleşme biçimine göre çeşitli sınıflandırmalara tabi tutulmasına rağmen, türlerini henüz net olarak belirleyip adlandıramadığımız göçüşme, bir söz içindeki iki ses biriminin göçüşmesidir, yer değiştirmesidir. Nöbetleşme veya ögelerin sıralanışındaki değişiklik olarak tanımlanan göçüşme, Türkçede daha çok ç, s, d, t, z, ş, v, f, n, y gibi

[371] Günay Karaağaç (2010), s. 52.
[372] Günay Karaağaç (2010), s. 52.
[373] Zeynep Korkmaz (2010), s. 107.
[374] Berke Vardar (2002), s. 104.
[375] Kamile İmer, Ahmet Kocaman, A. Sumru Özsoy (2011), , s. 219.

diş ve dudak, bilhassa da r, l akıcı ünsüzleri taşıyan sözlerde görülür."[376]; "Aslında sonra gelecek bir oynaklanmanın daha önce tellâffuz edilmesinden ibarettir. Aktarımın temel sebebi, hece veya kelimelere daha rahat bir şekil vermek yahut tellâfuzu kolaylaştırmak endişesidir."[377]; "Kelime içindeki iki sesin yer değiştirmesine göçüşme adı verilir. Ses aktarımı ve yer değiştirme olarak da nitelendirilen bu olay, genellikle komşu sesler ve ünsüzler arasında meydana gelir. Bununla birlikte uzak sesler ve ünlüler arasında görülen göçüşmeler de vardır. Yani göçüşme sonra gelecek bir boğumlanmanın önce tellaffuz edilmesinden ibarettir. Bunun da temel sebebi söyleyişi kolaylaştırmak endişesidir."[378]; "Kelime içinde yan yana bulunan, ya da aralarında belirli bir mesafe bulunan iki sesin, bazı durumlarda yer değiştirme hadisesidir. Yer değiştirme ağız yapısına uygun olarak söyleyişi kolaylaştırmak için yapılır."[379]; "Kelime içinde yan yana bulunan çift ünsüzlerin veya komşu hece ünsüzlerinin yer değiştirmesiyle meydana gelen göçüşme olayı…"[380]; "Bir kelimede yan yana gelen iki sesin yerlerini değiştirmesi hadisesidir."[381]; "Kelime içindeki iki sesin yer değiştirmesine göçüşme (yer değiştirme, ses aktarımı, metathese) adı verilir. Ses aktarımı veya yer değiştirme olarak da nitelendirilen bu olay, genellikle komşu ünsüzler arasında meydana gelir. Bununla birlikte, uzak sesler ve ünlüler arasında görülen göçüşmeler de vardır."[382]; "Bazı hallerde kelime içindeki iki sesin yerleri değişir (toprak > torpak). Genel olarak söyleyişi kolaylaştırma yönünde meydana gelen bu değişikliğe göçüşme (méthatèse) adını veririz. Göçüşme çoğu zaman açıklığı daha yüksek olan bir sesin kelime başına, daha düşük olanın kelime sonuna doğru kayması şeklinde olur."[383]; "Ses aktarımı (méthatèse, metathesis, Metathesis ve Umstellung) olayı, 'sözcük içinde seslerin, genellikle ünsüzlerin yer değiştirmesi' olarak tanımlanabilir. Bir sesi başka bir sesten önce söyleyerek daha kolay bir söyleyişe yönelme, bu olayın komşu sesler arasında oluşan ve yakın aktarım adı verilen bir türüdür."[384]; "Sesletimi kolaylaştırmak için bitişik ya da komşu sesler arasında yer değiştirme olabilir. Bu işlem, ünsüz kümelenmeleri ve heceleme etkisiyle, kimi yöre ağızlarında ve çocuk dilinde çok

[376] Günay Karaağaç (2010), s. 77.
[377] Necip Üçok (2007), s. 202.
[378] Mustafa Özkan (2013), s. 194.
[379] Ahmet Buran (1997), Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları, TDK Yayınları, Ankara, s. 57.
[380]Tuncer Gülensoy (1993), Rumeli Ağızlarının Ses Bilgisi Üzerine Bir Deneme (İnceleme-Bibliyografya-Metinler), Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, s. 45.
[381] Muharrem Ergin (1995), s. 125.
[382] Hanifi Vural, Tuncay Böler (2012), Ses ve Şekil Bilgisi, Kesit Yayınları, İstanbul, s. 107.
[383] Tahsin Banguoğlu (2015), Türkçenin Grameri, TDK Yayınları, Ankara, s. 70.
[384] Doğan Aksan (2003), II. Cilt s. 52.

kullanılır."[385]; "Kelime içinde, iki fonemden birinin yerini öbürünün alması olayına yer değişmesi (méthatèse) denilir. Bu olayın sebebi, temelleşmiş fonetik sisteme uygun düşmiyen bir kelimeyi alışılmış sisteme uygun bir hale getirme temayülüdür. Meselâ, törpü, kirpi, kirpik, karpuz, turp, sarp…gibi kelimelerde rp fonem grupuna alışılmıştır. Başka kelimelerde, rp grupunun tersine olarak pr fonemleri yan yana gelecek olursa, bu grupu alışılmış fonetik sisteme göre düzeltmek temayülü doğar; bunun neticesi olarak, bazı ağızlarda köprü yerine körpü, toprak yerine torpak denilmeğe başlar; işte burada pr grupu yer değiştirmesi (méthatèse) ile rp olmuştur."[386]

"Dillerin ses sistemlerinden kaynaklanan bir hadise olmadığı için de belirli bir ölçü ve düzene sahip olmayan metatez, dillerin ses tarihlerinin dışında yer alan bir hadisedir."[387] Bu sebeple yer değiştirme olayına uğramış kelimeleri belli bir kronolojik sıra içinde ve devamlılık arzeden bir durumda takip edememekteyiz. Dolayısıyla da yer değiştirme olayıyla karşılaştığımız kelimeler yazı diline pek etki etmemiş, kullanımları diyalekt veya ağızlarla sınırlı kalmıştır: "Fonetik bir olay olduğu kadar, telâffuz cihazlarının fizyolojik örgüsünden de doğma bir dil gelişmesi olan Metathèse'nin, söz ve deyim zenginliği ve çeşnisi bakımından, dilimiz için oldukça büyük bir önemi vardır. Diyalekten, yazı diline doğru tırmanmaya çalışan bu dil gelişmesi, bütün gayretlerine rağmen, pek az sayıda kelime ile bu ülküsüne kavuşabilmiştir. Nitekim edebî dilimizdeki biki ~ bigi <gibi; tülkü ~ tilki < tüklü < tüylü; ve yeni yazı dilimizdeki poyraz < Yun. Βορέας ve hoyrat < Yun. Κωργιατ gibi bazı sözler, araştırmamız konusu dışında bırakılacak olunursa, Metathèse gelişmesinin yazı dilimiz alanında hiç de yerleşmediğine inanmamız gerekmektedir. Hatta en çok gelişmesi beklenen "gizli dil" ve argo sahalarında dahi, partal ve emsali gibi tek tük sözler dışında, geniş bir yayılma isteğiyle karşılaşamıyoruz. Öyle ise, Metathèse'in bir dil olayı olarak, daha fazla, diyalektler alanının malı olduğunu kabullenmemiz gerekmektedir."[388]

Yer değiştirme olayının sebebi, konuyla ilgilenen dilbilimcilerin çoğu tarafından kolay söyleme temayülü, temelleşmiş fonetik sisteme uygun düşmeyen bir kelimeyi alışılmış sisteme uygun bir hale getirme temayülü, hece veya kelimelere daha rahat bir şekil vermek yahut telâffuzu kolaylaştırmak endişesi olarak benzer şekillerde izah

[385] Ömer Demircan (1996), s. 95.
[386] Ahmet Cevat Emre (1949), s. 25.
[387] Günay Karaağaç (1991), "Eski Metatez Örnekleri", Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi VI, İzmir, s. 85.
[388] Ahmet Caferoğlu (1955). "Anadolu Ağızlarındaki Metathèse Gelişmesi", TDAY Belleten, Ankara, s. 1.

edilmiştir. Ancak, İsmail ULUTAŞ "Metatez Olayı Türkçenin Hece Sistemiyle İlgili midir?" başlıklı makalesinde konuya farklı bir açıdan yaklaşmış ve bu olayı birçok bilim insanının aksine "Metatez olayı nedensiz ve mekanik bir ses değişikliği değildir, bilakis Sonorantlık Sıralama Prensibi (SSP) tarafından düzenlenen Türkçenin hece sistemiyle yakından ilişkilidir."[389] sözleriyle izah etmiştir. Ulutaş hemen bütün dillerde hecenin merkezinde (zirvesinde) ünlülerin bulunduğunu ve bu ünlülerden önce veya sonra gelen ünsüzlerin ise rastgele gelmediğini, "süreklilik" prensibine uygun olarak kullanıldıklarını söyler. Bu durumu "sonorantlık sıralaması prensibi" olarak adlandıran Ulutaş, bu sistemin dilimizdeki işleyişini şöyle izah etmektedir: "Türkçenin hece yapısına göz attığımızda, seslerin (ünlü ve ünsüzler) sonorantlık bakımından hiyerarşik bir dizim içinde olduğunu görürüz. Sonorantlık Sıralaması Prensibi (Sonority Sequence Principle, bundan sonra kısaca SSP olarak anılacaktır) olarak adlandırabileceğimiz kurala göre, hece yapısının çekirdeğini oluşturan ünlünün önünde ve arkasındaki sesler (ünsüzler) sonorantlık bakımından hiyerarşik olarak sıralanmalıdır. Sonorantlık Sıralaması Kuralı'na göre ünlünün önünde ve arkasında gelen ünsüzlerin sonorantlık dereceleri ünlüden uzaklaştıkça azalır. Hecenin ünlüsü sonorantlık bakımından zirvedir. Sonorant sesin çıkarılmasında hava akımı engelle karşılaşmaz veya karşılaşsa bile hava yolu tamamen kapanmaz. Patlamalı ünsüzler dışındaki seslerin hepsi farklı derecelerde sonorantlık özelliği sergiler. Sonorantlık derecesi bakımından seslerin en sonoranttan en az sonoranta doğru sıralanması şöyledir: ünlüler, yarı ünlüler, akıcılar, nazallar, sızıcılar, patlamalılar."[390] Ulutaş, makalesinin sonuç bölümünde ise özellikle ünsüzler arasında görülen "yakın yer değiştirme" olaylarında "Sonorantlık Sıralaması Prensibi" belirleyici rol oynadığını belirtmektedir: "Ünsüz-ünsüz değişiminin gerçekleştiği yakın metatez örneklerinde Türkçenin hece sistemini de düzenleyen SSP kuralı etkin rol oynamaktadır.Yan yana iki hecenin komşu ünsüzleri metatezle sonorantlık hiyerarşisine uyduruluyor. Bu ünsüzler tek hecenin son ses (koda) bölümünde iki ünsüz yan yana nasıl gelebilirse öyle sıralanıyor.Yani iki farklı heceye ait olan komşu ünsüzlerden ikincisi adeta ilk hecenin son sesindeki (kodasındaki) ikinci ünsüz gibi algılanıyor. İşte burada SSP kuralı devreye giriyor ve metatezin arkasındaki itici güç oluyor. SSP metatezi tetikliyor."[391]

---

[389] İsmail Ulutaş (2007), "Metatez Olayı Türkçenin Hece Sistemiyle İlgili midir?", bilig, Güz 2007, sayı 43, Ankara, s. 117.
[390] İsmail Ulutaş (2007), s. 119.
[391] İsmail Ulutaş (2007), s. 128.

Her hâlükârda genel manada "düzensiz ses değişimi" olarak kabul edilen yer değiştirme olayının meydana çıkmasında, birçok ses olayında olduğu gibi, kolay söyleme, en az çaba yasasının temel tetikleyici olduğu aşikardır.

Yer değiştirme olayı denince akla ilk gelen ünsüzlerin yer değiştirmesi olmaktadır. Halbuki gerek Türkçenin tarihî seyri içinde gerekse bugünkü Türk yazı dillerinde veya çeşitli ağızlarda ünsüzlerin yer değiştirmelerinin yanında, ünlülerin yer değiştirmesi ve ünlü ile ünsüzlerin yer değiştirmesine de sıklıkla rastlanmaktadır. Ancak biz tezimizin konusu gereği sadece ünsüzlerin yer değiştirmesi örnekleri üzerinde duracağız.

Yer değiştirme olayı yer değiştiren seslerin yan yana olmasına veya olmamasına bağlı olarak "yakın yer değiştirme" ve "uzak yer değiştirme" başlıkları altında incelenmektedir.

2.6.1. Tarihî Türk Lehçelerinde Yer Değiştirme

2.6.1.1. Köktürkçede Yer Değiştirme

2.6.1.1.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Yer Değiştirme

2.6.1.1.1.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Yakın Yer Değiştirme

Köktürkçe metinlerinde isim kök veya gövdelerinde yakın yer değiştirme olayıyla ilgili bir örnek tespit edilmemiştir.

2.2.2.6.1.1.1.2. İsim Kök veya Gövdelerinde Uzak Yer Değiştirme

Köktürkçe metinlerde "iki örnekte söz içinde ve iki sözcük arasında ünsüzler yer değiştirmiştir"[392]:

2.6.1.1.1.2.1. -r-,-l > -l-, -r Yer Değiştirmesi

balbar "taştan yontulmuş insan heykeli/öldürülen düşman heykeli" < *barbal < *barmal < Moğ. barimal "heykel":barbal (Tuva III 3 "OTGTT s. 78").

arkış eldem "alkış ve erdem" < *alkış erdem: arkış eldem (Tuva I 4 "OTGTT s. 78").

[392] Talat Tekin (2000), s. 78.

2.6.1.1.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Yer Değiştirme

2.6.1.1.2.1. Fiil Kök veya Gövdelerinde Yakın Yer Değiştirme

Köktürkçe metinlerinde fiil kök veya gövdelerinde yakın yer değiştirme olayıyla ilgili bir örnek tespit edilmemiştir.

2.6.1.1.2.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Uzak Yer Değiştirme

Köktürkçe metinlerinde fiil kök veya gövdelerinde uzak yer değiştirme olayıyla ilgili bir örnek tespit edilmemiştir.

2.6.1.2. Uygur Türkçesinde Yer Değiştirme

Taranan Eski Uygur Türkçesi eserlerinde isim kök veya gövdelerinde tespit edilen yer değiştirme örneklerinin hepsi ikili kullanımla (buyruk ~ buryuk, erdem ~ edrem) yazılmışlarken fiillerle ilgili örneklerin sadece yer değiştirmeye uğramış yazımları vardır. İkili kullanımlardan sadece ünsüzleri yer değiştirenlere not düşülmüştür.

2.6.1.2.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Yer Değiştirme

2.6.1.2.1.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Yakın Yer Değiştirme

2.6.1.2.1.1.1. yr > ry Yer Değişmesi

buyruk “buyruk, emir; amir, kumandan” > buryuk “buyruk”:buryuk+a, buryuk+ı, buryuk+lar (AY 624/6 s. 327, AY 637/21 s. 333, AYS 0293 s. 86).

2.6.1.2.1.1.2. rd > dr Yer Değişmesi

erdem “erdem, fazilet; kabiliyet, güç” > edrem “erdem, fazilet; kabiliyet, güç”: edrem+de, edrem+i, edrem+ke (AY 661/2 s. 342, AY 461/12 s. 259, AYS 0730 s. 119).

2.6.1.2.1.2. İsim Kök veya Gövdelerinde Uzak Yer Değiştirme

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde isim kök veya gövdelerinde uzak yer değiştirme örneği tespit edilmemiştir.

2.6.1.2.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Yer Değiştirme

2.6.1.2.2.1. Fiil Kök veya Gövdelerinde Yakın Yer Değiştirme

2.6.1.2.2.1.1. rt > tr Yer Değişmesi

kurtul- "kurtulmak" > kutrul- "kurtulmak": ḳutrul-mış, kutrul-up, kutrul-gay (Üİ 107a/12 s. 42, AYS 1194 s. 156, AY 532/13 s. 287).

2.6.1.2.2.1.2. zg > gz Yer Değişmesi

tezgin- "dönmek, çevresini dolaşmak" > tegzin- "dönmek, çevresini dolaşmak":tegzin-geyler, tegzin-ür, tegzin-ü (ulal-) (AYS 0664 s. 114, AY 364/23 s. 216, Üİ 121a/6 s. 58).

2.6.1.2.2.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Uzak Yer Değiştirme

Taranan Eski Uygur Türkçesi metinlerinde fiil kök veya gövdelerinde uzak yer değiştirme örneği tespit edilmemiştir.

2.6.1.3. Karahanlı Türkçesinde Yer Değiştirme

Düzensiz ses olayları arasında gösterilen yer değiştirme olayı yazı dilinden daha çok genellikle diyalekt ve ağızlara mahsus bir olaydır. Karahanlı Türkçesi metinlerinde tespit edilen yer değiştirme olayı gerçekleşmiş kelimelerin büyük bir kısmının Divanü Lûgat-it-Türk'te tespit edilmesi de bu görüşü kuvvetlendirmektedir. Çünkü Divan, yazıldığı dönemdeki Türk boylarının dillerinden toplanan kelimelerden oluşmaktadır. Bu sebeple bu dönemdeki yer değiştirme olayına uğramış kelime sayısı kendisinden önceki ve kendisinden sonraki devirlerden çok fazladır. Divan'daki yer değiştirme örneklerinin tamamının ikili kullanımla yazılması da bu boyların farklı kullanımlarından kaynaklanmaktadır.

2.6.1.3.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Yer Değiştirme

2.6.1.3.1.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Yakın Yer Değiştirme

Aşağıdaki örneklerin tamamı ikili kullanımla (agduk ~ adguk, bağdaş ~ badgaş, buğday ~ budgay, çagmur ~ çamgur vb.) imla edilmiştir:

2.6.1.3.1.1.1. gd > dg Yer Değişmesi

agduk "bozuk, belirsiz, değişik" > adguk "kim olduğu belli olmayan sığıntı adam":adguk (DLT I s. 99-24).

bugday "buğday" > budgay "buğday": budgay (DLT III s. 240-14).

2.6.1.3.1.1.2. mg > gm Yer Değişmesi

çamgur "şalgam" > çagmur "şalgam": çamgur (DLT I s. 457-8).

2.6.1.3.1.1.3. gm > mg Yer Değişmesi

yagmur "yağmur" > yamgur "yağmur": yamgur, yamgur+ka (DLT III s. 38-19, DLT III s. 38-21).

2.6.1.3.1.1.4. rm > mr Yer Değişmesi

(çar) çarmak "çoluk, çocuk" > çamrak "çoluk çocuk": çamrak (DLT I s. 469-18).

2.6.1.3.1.1.5. nş > şn Yer Değişmesi

konşı "komşu" > koşnı "komşu": koşnı, koşnı+sın, ḳoşnı+sı, ḳoşnı+lıḳtın (DLT I s. 435-8, DLT III s. 220-17, KB 2 B295/4097 s. 712, KB 2 C270/4547 s. 780).

2.6.1.3.1.1.6. rt > tr Yer Değişmesi

ortu "orta" > otra "orta, ortada, arada": otra (DLT II s. 89-13/KB 2 C197/3386 s. 604).

2.6.1.3.1.2. İsim Kök veya Gövdelerinde Uzak Yer Değiştirme

2.6.1.3.1.2.1.l. g > g…l Yer Değişmesi

karlıgaç "kırlangıç kuşu" > kargılaç "kırlangıç kuşu": kargılaç (DLT I s. 526-26).

2.6.1.3.1.2.2. g…ç > ç…k(g) Yer Değişmesi

örgüç "kadınların başlarında bulunan saç örgüsü, örülmüş saç" > örçük "örülmüş saç": örçük (DLT I s. 103-21).

2.6.1.3.1.2.3. r…m > m…r Yer Değişmesi

sarmusak "sarımsak, sarmısak" > samursak "sarımsak, sarmısak": samursak (DLT I s. 527-26).

2.6.1.3.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Yer Değiştirme

2.6.1.3.2.1. Fiil Kök veya Gövdelerinde Yakın Yer Değiştirme

2.6.1.3.2.1.1. gd > dg Yer Değişmesi

bagda- "güreşte sarmaya almak, sarmalamak, ayak yakalamak, çelme vurmak" > badga- "güreşte ayak yakalamak, çelme vurmak": badga-dı, badga-r (DLT III s. 288-27, DLT III s. 289-2).

2.6.1.3.2.1.2. yf > fy Yer Değişmesi

küyfen- "üstüne düşmemek" > küfyen- "üstüne düşmemek": küfyen-di (DLT III s. 196-17).

2.6.1.3.2.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Uzak Yer Değiştirme

Taranan Karahanlı Türkçesi metinlerinde fiil kök veya gövdelerinde uzak yer değiştirme olayı tespit edilmemiştir.

2.6.1.4. Harezm Türkçesinde Yer Değiştirme

Yer değiştirme olayı düzensiz karakteri sebebiyle daha çok diyalekt ve/veya ağızlarda karşılaşılan bir ses olayıdır. Bu sebeple de standartlaşarak yazı dili olarak kullanılan Tarihî Türk Lehçelerinde çok sık karşılaşılan bir ses olayı değildir. Bir önceki dönemde Divan'da, dönemin bütün ağızlarının söz varlığını taşıması sebebiyle, çok sayıda örnek tespit edilmişti. Aynı yaygınlık sadece Karahanlı Türkçesi söz varlığını temsil eden Kutadgu Bilig ve Atabetü'l-Hakayık'ta görülmemekteydi. İşte standartlaşarak bir yazı dili, edebiyat ve bilim dili özelliği taşıyan Harezm Türkçesi metinlerinde de, ünsüzler arasında görülebilen yer değiştirme örnekleri çok azdır.

2.6.1.4.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Yer Değiştirme

2.6.1.4.1.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Yakın Yer Değiştirme

2.6.1.4.1.1.1. rp > pr Yer Değişmesi

kerpiç “kerpiç, tuğla” > kepriç “kerpiç, tuğla” < Krh. kerpiç “kerpiç”: kepriç, kepriç (bişür-), kepriç+ni (KE I 113v16 s. 159, KE I 113v14 s. 159, KE I 113v19 s. 159).

2.6.1.4.1.1.2. ġr > rġ Yer Değişmesi

oġrılıḳ “hırsızlık, haydutluk” > orġurluḳ “hırsızlık” < ET oġrı “hırsız, haydut” (EUTS s. 93):orġurluḳ (OABKTSV s. 201).

2.6.1.4.1.1.3. rb > br Yer Değişmesi

torba “torba” > tobra “torba” < *tōr ‘ağ’ + ba(ġ) ‘bağ, düğüm” (TGKBS O-Z s. 918): tobra, tobra+nı, tobra+sı (NFBB 405-2 s. 282, NFBB 405-4 s. 282, NFBB 405-3 s. 282).

2.6.1.4.1.2. İsim Kök veya Gövdelerinde Uzak Yer Değiştirme

2.6.1.4.1.2.1. k…b > b…k(g) Yer Değişmesi

kebi “gibi, benzer” > bigi/biki (بیکی) “gibi, benzer” < Krh. kibi “gibi” (DLT I s. 483-22):bigi (OABKTSV s. 79).

2.6.1.4.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Yer Değiştirme

2.6.1.4.2.1. Fiil Kök veya Gövdelerinde Yakın Yer Değiştirme

Karahanlı Türkçesi metinlerinde fiil kök veya gövdelerinde yakın yer değiştirme örneği yoktur.

2.6.1.4.2.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Uzak Yer Değiştirme

Karahanlı Türkçesi metinlerinde fiil kök veya gövdelerinde uzak yer değiştirme örneği yoktur.

2.6.1.5. Kıpçak Türkçesinde Yer Değiştirme

Taranan Kıpçak Türkçesi metinlerinde çoğu isim kök veya gövdelerinde görülen yakın yer değiştirme olayı olmak üzere az sayıda yer değiştirme olayı tespit edilmiştir.

2.6.1.5.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Yer Değiştirme

2.6.1.5.1.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Yakın Yer Değiştirme

2.6.1.5.1.1.1. ḳr > rḳ Yer Değişmesi

aḳrun "yavaş" > arḳun/arḳın "yavaş" < Krh. akru ~ akrun "yavaş" (DLT IV s. 16) < ET aḳru ~ aḳuru aḳuru "yavaşça, sessizce, yavaşçacık" (EUTS s. 7): arḳun (kit-), arḳun (oku-), arḳun (oḳıġay), arḳın+lıḳ (GT 262/9 s. 130, GT 221/12 s. 110, İMVS 173b/2 s. 251, İMVS 90b/3 s. 199).

2.6.1.5.1.1.2. ml > lm Yer Değişmesi

çömlek[*] "çömlek" > çölmek "çömlek": çölmek (EDMFLT 10b/10 s. 26).

2.6.1.5.1.1.3. rb > br Yer Değişmesi

ṭorba "torba" > ṭobra "yem torbası" < *tōr 'ağ' + ba(ġ) 'bağ, düğüm" (TGKBS s. 918): ṭobra (EDMFLT 8b/13 s. 21).

2.6.1.5.1.1.4. ġm > mġ Yer Değişmesi

yaġmur "yağmur" > yamġur "yağmur" < ET yağmur (AY 159/21 s. 130):yamġur (KMTTAM 5b/9 s. 4/EDMFLT 2b/2 s. 2).

2.6.1.5.1.2. İsim Kök veya Gövdelerinde Uzak Yer Değiştirme

2.6.1.5.1.2.1. k…b > b…g Yer Değişmesi

kibi "gibi, benzer" > bigi "gibi, benzer" < Krh. kibi "gibi" (DLT I s. 483-22): (ay) bigi, (küneş) bigi (GT 229/4 s. 114, GT 234/7 s. 116).

2.6.1.5.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Yer Değiştirme

2.6.1.5.2.1. Fiil Kök veya Gövdelerinde Yakın Yer Değiştirme

2.6.1.5.2.1.1. ks > sk Yer Değişmesi

ökse- "özlemek" > öske- "özlemek": öske-r (irdi) (KHŞ 236 s. 195).

[*] Kelime, geçtiği dönem eserinde (ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye), ikili kullanımla (çömlek ~ çölmek) yazılmıştır.

2.6.1.5.2.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Uzak Yer Değiştirme

Kıpçak Türkçesi metinlerinde fiil kök veya gövdelerinde uzak yer değiştirme örneği yoktur.

2.6.1.6. Çağatay Türkçesinde Yer Değiştirme

Taranan Çağatay Türkçesi metinlerinde tespit edilen yer değiştirme örnekleri şunlardır:

2.6.1.6.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Yer Değiştirme

2.6.1.6.1.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Yakın Yer Değiştirme

2.6.1.6.1.1.1. pr > rp Yer Değişmesi

toprąḳ > torpąḳ < ET toprąḳ "toprak" (EUTS s. 161):torpąḳ+nı, torpąḳ+ḳa (ŞT 67a-6 s. 112, ŞT 77b-16 s. 145).

2.6.1.6.1.1.2. ġm > mġ Yer Değişmesi

yaġmur "yağmur" > yamġur "yağmur" < ET yaġmur "yağmur" (AY 159/21 s. 130): yamġur, yamġur (yağ-) (NMŞF Ü24b/27 s. 11/MSD 257 s. 155, ŞT 68b-4 s. 116).

2.6.1.6.1.2. İsim Kök veya Gövdelerinde Uzak Yer Değiştirme

2.6.1.6.1.2.1. k…b > b…g(k) Yer Değişmesi

kibi "gibi, benzer" > bigi "gibi, benzer" < Krh. kibi "gibi" (DLT I s. 483-22): bigi (BD 320/2 s. 261).

2.6.1.6.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Yer Değiştirme

2.6.1.6.2.1. Fiil Kök veya Gövdelerinde Yakın Yer Değiştirme

2.6.1.6.2.1.1. gr > rg Yer Değişmesi

ögren- "öğrenmek" > örgen- "öğrenmek" < ET ögren- "alışmak" (EUTS s. 98):örgen-geli, örgen-sün (BD 239/1 s. 240, ŞT 94b-9 s. 197).

öġret- "öğretmek" > örget- "öğretmek" < ET ögret- "talim ettirmek, öğretmek" (EUTS s. 98):örget-sem, örget-ip (BD 57/3 s. 152, ŞT 78b-5 s. 148).

2.6.1.6.2.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Uzak Yer Değiştirme

Çağatay Türkçesi metinlerinde fiil kök veya gövdelerinde uzak yer değiştirme örneği yoktur.

2.6.1.7. Eski Oğuz Türkçesinde Yer Değiştirme

Bugün Güneybatı Oğuz Türkçesinin özellikle ağızlarında (Anadolu ve Azerbaycan ağızlarında) birçok örneği görülen ünsüzlerin yer değiştirmesi olayına Eski Oğuz Türkçesi Dönemi'nde çok az tesadüf edilmektedir.

2.6.1.7.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Yer Değiştirme

2.6.1.7.1.1. İsim Kök veya Gövdelerinde Yakın Yer Değiştirme

2.6.1.7.1.1.1. ml > lm Yer Değişmesi

çömlek "çömlek" > çölmek "çömlek": çölmek (GT 53a-2 s. 199/KE 2 134a/4 s. 211).

2.6.2.7.1.2. İsim Kök veya Gövdelerinde Uzak Yer Değiştirme

2.6.2.7.1.2.1. g…b > b…g Yer Değişmesi

gibi "gibi, benzer" > bigi "gibi, benzer" < Krh. kibi "gibi" (DLT I s. 483-22): bigi (MN 21-7 s. 42).

2.6.1.7.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Yer Değiştirme

2.6.2.7.2.1. Fiil Kök veya Gövdelerinde Yakın Yer Değiştirme

2.6.2.7.2.1.1. vr > rv Yer Değişmesi

ṭavran- "davranmak" > ṭarvan**- "davranmak" < ET tavran- "davranmak, acele etmek" (EUTS s. 150):** ṭarvan-durmadı "davrandırmadı" (DKK I 289-8 s. 242).

ḳavra- "kavramak, yakalamak" > ḳarva- "kavramak, yakalamak" < Krh. kawra-/kawur- "sıkmak, kavramak" (DLT IV s. 283): ḳarva-r, ḳarva-dı (DKK I 43-3 s. 99, DKK I 242-5 s. 219).

2.6.2.7.2.2. Fiil Kök veya Gövdelerinde Uzak Yer Değiştirme

Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde fiil kök veya gövdelerinde uzak yer değiştirme örneği yoktur.

SONUÇ

"Tarihî Türk Lehçelerinde Ünsüzler" başlıklı tezimizde, ünsüz seslerin Türk dili tarihindeki gelişimi ve bu gelişim sırasında, çeşitli etkiler altında ortaya çıkan Türkçenin ünsüz seslerinde görülen ses olayları kronolojik olarak incelenmiştir.

Ünsüzler, çıkarışları sırasında ses aygıtında çeşitli engellerle karşılaşan (kapanma, daralma, çarpma vb.) ve bağımsız olarak oluşmayan seslerdir. Türkçenin en eski dönemlerinden beri ünlü sisteminin fakirleşmesine karşılık, ünsüz sisteminin giderek zenginleşen bir çizgide karşımıza çıktığı görülmektedir. Bu tarihî süreçte Türkçenin ünlü kadrosu 16'dan 6-13'e kadar düşerken ünsüz varlığı ise 15-17'den 20-25 sayısına kadar yükselmiştir.

Türkçenin ünsüz varlığının zenginleşmesindeki birkaç önemli sebebi şöyle izah edebiliriz:

Bu zenginleşmedeki en önemli sebeplerden birisi tarihî süreç içinde bir fonemin alofonlarının zamanla bağımsız fonemlere dönüşmesidir.

Türkçenin ünsüz varlığının zenginleşmesindeki en önemli sebeplerden birisi de Türkçenin zaman içinde farklı dillerle ve kültürlerle karşılaşması ve bunlardan etkilenmesidir. Yabancı dillerden Türkçeye alınan kelimelerin etkisiyle İlk Türkçe ve Eski Türkçe dönemlerinde Türkçe kelimelerde kullanılmayan birçok ünsüz Türkçenin çeşitli lehçe veya yakın lehçesinde kullanılmaya başlamıştır. Bu gelişme ve değişmeyi tez konumuz olan Tarihî Türk Lehçelerinde de takip etmek mümkündür. Mesela, bu tarihî dönemlerin kronolojik olarak en başında bulunan Köktürkçede (Orhon ve Yenisey Yazıtları Türkçesinde) kelime başında, ünsüz yokluğuyla birlikte, 13 ünsüz fonem kullanılmıştır. Bunlardan "l, m, n, p, ş" ünsüzleri, bazı ses olayları dışında, sadece alıntı kelimelerin başında görülmektedir. Türkçe kelimelerin başında ise sadece "sıfır(0) "ünsüz yokluğu", b, t, k, ç, s, y" ünsüzleri bulunmaktaydı. "d, g*, ŋ, ñ, r, z" ünsüzleri ise kelime başında kullanılmamaktadır. Halbuki kronolojik olarak Tarihî Türk Lehçelerinin sonunda karşımıza çıkan Eski Oğuz Türkçesi Dönemi'nde kelime başında kullanılan ünsüz sayısı 20 (b, c, ç, d, f, g, h, ẖ, k, l, m, n, p, r, s, ş, t, v, y, z)dir. Bu da Türkçenin ünsüz sisteminin tarihî süreçte nasıl zenginleştiğinin açık bir göstergesidir. Bu zenginleşmede yabancı dillerden alınan kelimelerle birlikte kullanılmaya başlanan fısıltılı ünsüzler "h, ẖ" ile sızıcı ünsüzler "f, v"nin büyük katkısı olmuştur.

* "g" sesi yazıtlarda sadece iki örnekte "gu/gü: soru edatı" kelime başında kullanılmıştır.

Gelişim sürecinden genel manada bahsettiğimiz Türkçenin ünsüz kadrosu, tarihî süreç içinde çeşitli ses olaylarıyla da takip edilmektedir. Bu ses olaylarının bir kısmı Türkçenin genel kurallarının oluşmasına zemin hazırlayan temayüller halinde ortaya çıkan düzenli ses değişmeleridir (sedalılaşma, ünsüz benzeşmesi, ünsüz türemesi, ünsüz düşmesi gibi). Bu düzenli ses değişmeleri Türkçenin genel yapısını oluşturan ses olayları olarak takip edilirken bir kısmı ise Türkçenin tarihî gelişimi içerisinde belli bir zaman veya mekana bağlı olmadan ortaya çıkan ve dilin genel yapısıyla ilgili olmayan düzensiz ses olaylarıdır (Ünsüzlerin Yer Değiştirmesi olayı gibi).

Genel manada dillerdeki ses olaylarının ortaya çıkmasında birçok sebep (ırkın etkisi, anavatan ve ırkın etkisi, en az/en çok çaba yasası, alt katman/üst katman etkisi, çevresel faktörlerin etkisi vb.) sayılabilir. Ancak dilbilim dünyasında genelgeçer bu sebepler yanında Türkçenin tarihî macerasında karşılaşılan bazı ses olaylarının ortaya çıkmasında Türkçeye özgü, Türkçenin ses varlığından kaynaklanan bazı sebepler de vardır. Bu sebeplerin başında ise En Eski Türkçe Dönemi'nden itibaren varlığını hissettiğimiz ve ilk yazılı dönemlerde ise imla özelliklerinden takip edebildiğimiz "uzun ünlü"lerin zamanla kaybolmasıyla geride bıraktıkları "seslik izler" gelmektedir. Tezimizde de incelediğimiz "sedalılaşma, ünsüz ikizleşmesi, kelime başında ünsüz türemesi, ünsüz türemesi" ses olaylarının, özellikle tek heceli kelimelerde, temel sebebi olarak uzun ünlülerin kaybolmasıyla ortaya çıkan seslik izleri görebiliyoruz.

Tez çalışmamızda bu tarihî gelişim sürecinde karşılaştığımız, ünsüzlerle ilgili şu ses olayları üzerinde durulmuştur:

1.Sedalılaşma

2.Ünsüz İkizleşmesi

3.Ünsüz Türemesi

4.Ünsüz Benzeşmesi

5.Ünsüz Düşmesi

6.Yer Değiştirme (Ünsüzlerin Yer Değiştirmesi)

Çalışmamızda bu olayların esas alınmasında ses olayının yaygınlığı ve özellikle Türkçe kelimelerde görülüp görülmemesi göz önünde bulundurulmuştur.

Tarihî Türk Lehçelerinde karşılaşılan bu ses olaylarıyla ilgili şu tespitleri yapabiliriz:

1.Sedalılaşma: Türkçenin en eski yazılı metinlerinden (Orhon Yazıtları) itibaren tedricen artan bir oranda takip edilen sedalılaşma olayı, genel olarak kelime sonunda

karşılaşılan “p, ç, t, K” sedasız ünsüzlerinin iki ünlü arasında kaldığında, bir başka deyişle ünlü ile başlayan bir ek aldığında sedalı ünsüzlere (b, c, d, g, ğ) dönüşmesi olarak izah edilmektedir. Genel olarak konuyla ilgili bütün kaynaklar sedalılaşma başlığı altında bu bilgiyi tekrar etmekte ve “geçici sedalılaşma” tarifi yapmaktadır. Tarihî Türk Lehçeleri’yle ilgili çalışmalarda da sedalılaşma olayına genel olarak bu açıdan bakılmaktadır. Halbuki bu bakış, sedalılaşma olayının “kalıcı sedalılaşma” boyutunu ihmal etmektedir. Bu ihmalde artzamanlı tespitlerde bulunmamanın etkili olduğu görülmektedir.

Tez konumuz olan Tarihî Türk Lehçelerindeki sedalılaşma olayına baktığımızda elde edilen sedalılaşma örneklerinin bir kısmı “geçici sedalılaşma” örneği iken bir kısmı da “kalıcı sedalılaşma” örneğidir. Köktürkçeden itibaren , özellikle k/ķ > g/ġ ve t > d sedalılaşma örneklerinde, “geçici sedalışma" örneklerinin yanısıra *(*AT ārt “art, geri” > Hrz. art+ınça ~ ard+ınça, *AT āt “ ad, unvan” > Hrz. at+ını ~ ad+ıġa/ EOT ad+ı, ad+um vb.*) kelime başında ve sonunda, Köktürkçeden Eski Oğuz Türkçesine gittikçe, artan bir oranda, kelime başında ve sonunda çok sayıda “kalıcı sedalılaşma”ya uğramış kelime tespit edilmektedir *(*AT ōt “safra kesesi” > Kök. öd “safra kesesi”, *ānt “yemin” > Krh. and “yemin”, *AT ārt “art, geri” > Hrz. art ~ ard, *AT tmş “diş” > Kpç. tiş ~ diş > EOT diş, *AT āt “ad, unvan” > EOT ad, ET til “dil” > EOT dil, ET tün “gece” > EOT dün “gece”, ET kök “gök, gökyüzü; gökyüzü rengi, mavi” > EOT gök ~ gög, ET köl “göl” > EOT göl vb.*).

Bu sedalılaşma temayülü Türkçenin tarihî gelişimi içerisinde genellikle Oğuzca belirtisi ve izi olarak görülmüş ve bu temayül Oğuzcanın ilk bağımsız yazılı dönemi olan Eski Oğuz Türkçesi Dönemi’nde, bazı arkaik kullanımlar dışında, dönemin en karakteristik ses kuralı/özelliği olarak takip edilmektedir. Bu dönemdeki sedalılaşma örneklerinin hemen tamamı “kalıcı sedalılaşma” örneğidir.

Konuyla ilgili örnekler incelendiğinde, özellikle tek heceli isimlerde ve tek heceli fiillerde, Tarihî Türk Lehçelerinde görülen sedalılaşma olayının en önemli sebebinin Türkçedeki aslî uzun ünlülerin zaman içerisinde kısalması sonucu ortaya çıkan seslik izler olduğu görülmektedir. Çok heceli isim veya fiillerde ise devreye “çevresel faktörler”, “en az çaba yasası”, “lehçeleşme temayülü” gibi başka sebeplerin de girdiği görülmektedir.

Tek heceli isimlerde ve fiiillerde görülen sedalılaşma olayının en önemli sebebinin kaybolan aslî uzun ünlülerin bıraktığı seslik izler olduğu tespitini

kuvvetlendiren dikkat çekici bir durum ise kısa ünlülü fiil ve isimlerde kalıcı veya geçici bir sedalılaşmanın görülmemesidir. Bu durum, sedalılaşmanın temayülden öte dönemin karakteristik bir kuralına dönüşen Eski Oğuz Türkçesi Dönemi'nde de değişmemektedir (*ET at "binek hayvanı" > EOT at, at+ı, at+a; ET ot "kısa bitki" > EOT ot, ot+ı; ET et "et" > EOT et, et+i, et+inde; ET art- "artmak, çoğalmak" > EOT art-ar, art-ıcı, art-sa; ET bat- "batmak" > EOT bat-arken, bat-up, ET bit- "bitmek, sona ermek > EOT bit-ince, bit-üp vb.*).

Bütün bu tespitler, bu ses olayının temayül olarak başlayıp kurallaştığı döneme kadarki gelişiminde, özelikle de tek heceli isim ve fiillerde, uzun ünlülerin zamanla kaybolmasının bıraktığı seslik izlerin etkisini açıkça göstermektedir.

2.Ünsüz İkizleşmesi: "İç seste iki ünlü arasında bulunan ve vurguyu üzerinde bulunduran ikinci hece başındaki ünsüzlerin, açık ve zayıf boğumlanmalı ilk hece ünlülerinin etkisi altında, kendi hece sınırlarını aşacak bir yoğunlukla boğumlanmaları sonucunda, söz konusu ünsüzdeki tekrarlamayı gösteren ses olayı"[393] olarak tanımlanan ünsüz ikizleşmesi olayı, Köktürkçe dönemi dışındaki, sayılı örnekte de olsa, bütün tarihî dönemlerde karşılaşılan bir ses olayıdır.

Türkçenin tarihî seyri içerisinde bu ses olayının meydana gelmesindeki sebepler arasında "düşen bir sesin (kelime sonundaki –g/ğ sesinin) yerini başka bir sesin doldurması", "uzun ünlülerin kısalmasından doğan boğumlanma açıklığının ikizlenme ile kapatılması" gibi genel kabul gören izahlar yanında bu olayın, en azından bir kısmının, meydana çıkmasıyla anlambilim arasında bağ kuran görüş de dikkate değerdir. Bu görüşe göre, bazı ünsüz ikizleşmesi olaylarının temelinde anlamı pekiştirmek için yapılan vurgu vardır. Yine bütün ses olaylarının ortaya çıkmasında genel bir sebep olarak görülen "söyleme kolaylığı/en az çaba yasası"nı da burada belirtmek gerekir.

Tarihî Türk Lehçelerinde Eski Uygur Türkçesi Dönemi'nden itibaren takip ettiğimiz ünsüz ikizleşmesi örneklerinin büyük bir kısmı aynı kelimelerde görülmekte olup örneklerin bir kısmı da sayı isimleridir. Yine, mevcut örneklerin önemli bir kısmının aslî uzun ünlülü oluşu bu olayın bazı örneklerde ortaya çıkmasında aslî uzun ünlülerin kaybolmasının bıraktığı seslik izlerin etkili olduğunu da göstermektedir.

3.Ünsüz Türemesi: Genel anlamda Türkçedeki aslî uzun ünlülerin kaybolmasının bıraktığı seslik izlerden biri olarak kabul edilen "ünsüz türemesi" tez

[393] Zeynep Korkmaz (2010), s. 231.

çalışmamızda “kelime başında” ve “kelime içinde” ünsüz türemesi başlıkları altında incelenmiştir.

Kelime başında görülen y ~ ø durumu Türkoloji dünyasının temel tartışma konularından brisi olmuştur. Bu konuda Ana Altaycada farazi bir *p- tasavvur edip Türkçede kelime başındaki h’lerin bu sesten geldiğini, kelime başındaki y-’lerin ise h- > y- değişmesi ile ortaya çıktığını (Halaççadaki örneklerden hareketle) iddia eden görüşlere (G. Doerfer) karşılık, bu görüşü kısmen kabul etmekle birlikte Halaççadaki bütün h-’lerin *p-’den gelmediğini dolayısıyla kelime başında görülen y-’lerin bir kısmının protez (ön türeme) olması gerektiğini söyleyen ve bunu art zamanlı ve eş zamanlı tespitlerle (eski kullanımları günümüz Türk yazı dillerindeki kullanımlarla kıyaslayarak) izah eden bilim insanları (G. Gülsevin) da vardır. Türkoloji alanının önemli bilim insanlarından Ramstedt ve takipçileri ise kelime başındaki ünsüz türemelerinin (özellikle w- ve y- türemelerinin) sebebini sandhi (boşluk doldurucu ses) etkisine bağlaktadır.

G. Doerfer’in ileri sürdüğü ve bazen tamamiyle bazen de kısmen kabul gören görüşü Ligeti’nin Türkçedeki aslî uzun ünlülerin varlığını öne süren dikkat çekici makalesinden (“Türkçede Uzun Vokaller”) sonra ciddi tenkitlere uğramış ve tartışma konusu olmuştur. Özellikle Talat Tekin, Ligeti’nin mezkur makalesinden hareketle, kelime başında ortaya çıkan ünsüz türemelerinin, özellikle de y- türemesinin, ana sebebi olarak aslî uzun ünlülerin tarihî süreçte kaybolmasıyla ortaya çıkan seslik izleri göstermektedir.

Tarihî Türk Lehçelerinde ön seste ünsüz türemesiyle karşımıza çıkan kelimelerin çoğu aynı kelimelerdir. Bu kelimelerin büyük bir kısmının ilk hecesinde dar ünlüler (ı, i) bulunmakta ve bu kelimelerin, yine, çoğu uzun ünlülü kelimelerdir. Bu durum bu ses olayının meydana gelmesinde aslî uzun ünlülerin rolünü göstermesi bakımından da dikkate değerdir.

Tarihî Türk Lehçelerinde kelimelerin iç seslerinde görülen ünsüz türemeleri ise kelimelere ek getirilmesi sırasında oluşan boşluğu doldurma göreviyle karşımıza çıkan ve bugün “yardımcı ünsüz”, “bağlayıcı ünsüz”, “kaynaştırma ünsüzleri” terimleriyle karşılanan ve Türkçenin ana kurallarından birisini oluşturan –y- ve –n- türemesi örmekleridir.

4.Ünsüz Benzeşmesi: Benzeşme, bir sesin çıkış yeri veya çıkış biçimi açısından başka bir sese benzer veya eş duruma getirilmesidir. Bu olayın gerçekleşmesi “başka bir

sese benzer" şekilde oluyorsa benzeşme, "yarım benzeşme", "eş duruma getirilme" şeklinde oluyorsa benzeşme, "tam benzeşme" şeklinde tezahür etmektedir. Yine, benzeşen seslerin birbirine yakın veya uzak olmaları bakımından benzeşme, "yakın benzeşme" veya "uzak benzeşme" olarak sınıflandırılmaktadır.

Ünsüz benzeşmesi ise yine yukardaki tanıma uygun olarak; "iç seste yan yana iki ünsüz bulunan yerlerde veya söyleniş bakımından aynı durumda bulunan komşu kelimelerin son ve ön sesleri arasında, bazen iki ünsüzden birinin kendisine yakın boğumlanma niteliği taşıyan öteki tarafından büsbütün veya kısmen benzeştirilmesi olayıdır."[394] Şeklinde tanımlanmaktadır.

Ünsüz benzeşmesi hadisesi Türkçenin tarihî dönemlerinden itibaren karşımıza çıkan ve Türkçenin bir çok ses kuralına tesir eden bir ses hadisesidir. Ünsüz benzeşmesi, genel olarak sedalılık-sedasızlık yani benzeştiren ve benzeşen seslerin sedalılık bakımından benzeşmesi, ünsüzlerin çıkış noktası açısından yani boğumlanma noktası bakımından birbirini etkileyerek benzeştirmesi ve bir geniz sesinin çoğunlukla kendisinden önceki bir ağız sesini kendisi gibi bir geniz sesine benzeterek değiştirmesi şeklinde karşımıza çıkar. Karşılaşılan bu ünsüz benzeşmeleri, benzeyen ünsüz sesin benzeştiren ünsüz sesten önce veya sonra olmasına göre "ilerleyici veya gerileyici benzeşme"; yine benzeşen seslerin yan yana veya birbirlerinden uzak olmalarına göre de "yakın benzeşme veya uzak benzeşme" terimleriyle açıklanırlar.

Tarihî Türk Lehçelerinde ünsüz benzeşmeleri genellikle isim veya fiillerle bu kelimelere getirilen ekler arasında takip edilmektedir. Bu benzeşmeler de genellikle kelimelerin sonundaki sedasız ünsüzün kendisinden sonra gelen ekin başındaki sedalı ünsüzü kendisi gibi sedasız bir ünsüze benzetmesi şeklinde ve çoğunlukla da, "tam benzeşme" şeklinde ortaya çıkar. Bu tür benzeşmeler bazen "ilerleyici benzeşme" bezen de "gerileyici benzeşme" şeklindedir (*kg > kk benzeşmesi, td > tt benzeşmesi, dt > tt benzeşmesi, çg > çç benzeşmesi, şg > şk benzeşmesi, td > tt benzeşmesi, şd > şt benzeşmesi, çd > çt benzeşmesi, kd > kt benzeşmesi, gt > kt benzeşmesi, pd > pt benzeşmesi, ġķ > ķķ benzeşmesi, tġ > tķ benzeşmesi, sd > st benzeşmesi, çg > çk benzeşmesi, sġ > sķ benzeşmesi* gibi).

Tarihî Türk Lehçelerindeki birkaç örnekte ise (*mk > mg benzeşmesi, td > dd benzeşmesi* örneklerinde) genel temayülün aksine kelime sonunda veya ek başındaki

[394] Zeynep Korkmaz (2010), s. 230.

sedalı ünsüz, kendisinden sonra veya önce gelen sedasız ünsüzü kendisine benzeterek sedalılaştırmıştır.

Tarihi Türk Lehçelerindeki iki örnekte ise (*sç > çç, çs > çç*) yan yana kullanılan sedasız ünsüzlerden birisinin öncesinde veya sonrasında olan yine sedasız ünsüzü kendisine benzettiği böylece tam bir benzeşmenin ortaya çıktığı tespit edilmiştir.

Tarihi Türk Lehçelerinde kelime ek ilişkisine bağlı olarak ortaya çıkan geçici benzeşme örnekleri dışında, isim veya fiil kök veya gövdelerinde görülen kalıcı benzeşme örnekleri de mevcuttur. Bu benzeşme "b…n > m…n ve bn > bm" benzeşmeleridir. Bu benzeşmelerden "b…n > m…n" benzeşmesi Köktürkçeden itibaren düzenli olarak takip edilen bir benzeşmedir. Bu benzeşme, söz başındaki "b" ünsüzünün söz içinde kendisini izleyen genizsil bir ünsüzün (n) etkisiyle genizsilleşerek "m"ye değişmesiyle ortaya çıkan bir ses olayıdır:

ben "kişi zamiri" > Kök. men > Uyg. men ~ meng > Krh. men ~ min ~ mes > Hrz. men ~ men > Kpç. men > Çağ. men ~ min > EOT men ~ ben.

Kök. beñgü "ölümsüz, ebedi" > Uyg. mengü ~ menggü > Krh. menğgü ~ mesü > Hrz. mesü ~ mesi > Kpç. mesgü ~ mesi > Çağ. mengü.vb.

bn > bm ilerleyici uzak benzeşmesi ise sadece Eski Uygur Türkçesi Dönemi'nde bir örnekte görülen bir benzeşmedir. Dolayısıyla bu benzeşme bir imla tercihi veya yanlışlığından da kaynaklanmış olabilir:

**boynul "beyaz boyunlu" > Uyg. boymul "boynunda beyaz lekesi olan, beyaz boyunlu; bir çeşit doğan"*

Sonuç olarak Tarihî Türk Lehçelerinde, birkaç istisna dışında, sedasız ünsüzün sedalı ünsüzü kendisine benzetmesi ve burun (geniz) ünsüzünün ağız ünsüzünü kendisine benzetmesi şeklinde gelişen benzeşme olayları tespit edilmektedir.

5. Ünsüz Düşmesi: "Kelime içinde (bir ünsüzden önce), kelime sonunda veya kaynaşma olayı ile iç seste r, n, l, f gibi akıcı ve sızıcı ünsüzleri ile y, g, ğ, k, h gibi ünlüleşme ve sızıcılaşarak erime özelliği taşıyan ünsüzlerin kaybolması olayı…"[395] olarak tanımlanan bu ses olayı da Tarihî Türk Lehçelerinde sıklıkla karşılaşılan bir ses olayıdır. Ünsüz düşmeleri, düşen ünsüzün yeri açısından kelimelerde, kelime başında, kelime içinde ve kelime sonunda; eklerde ise ek başında ve ek sonunda olarak sınıflandırılmaktadır. Yine, düşen ünsüzün durumu açısından yazı dilini etkileyen ünsüz

[395] Zeynep Korkmaz (2019), s. 231.

düşmeleri "kalıcı ünsüz düşmeleri", sadece ağızlarda görülen ünsüz düşmeleri ise "geçici ünsüz düşmeleri" olarak sınıflandırılmıştır.

Türkçenin tarihî sürecinde karşılaşılan ünsüz düşmesi olayının birkaç sebebi vardır. Bunlardan birisi kolay söyleyişe yönelme/en az çaba yasasıdır. Bu sebeple özellikle kelime içinde, kelime sonunda, ek başında ve ek sonunda r, n, l, f gibi akıcı ve sızıcı ünsüzlerle y, g, ğ, k, h gibi ünlüleşme ve sızıcılaşarak erime özelliği ünsüzlerin yine patlayıcı sedalı ünsüzlerden d ünsüzü ile patlayıcı ç ve t ünsüzlerinin de düştüğü görülmektedir.

Ünsüz düşmesinin bir başka önemli sebebi de lehçeleşme sürecidir. Eski Oğuz Türkçesi Dönemi'nden itibaren yazı dili olarak tarih sahnesine çıkan Oğuzca, bu döneme kadar diğer Tarihî Türk Lehçeleri içerisinde , ses, şekil ve söz varlığı açısından, kendisini hissettirmiştir. İşte Tarihî Türk Lehçelerinde görülen ünsüz düşmelerinin büyük bir kısmı Oğuz Türkçesinin Eski Oğuz Türkçesine kadarki tarihî Türk yazı dillerindeki izleri ve etkileri olarak görülmektedir. Özellikle birden çok heceli isimlerin sonunda bulunan –g/-ġ ünsüzünün düşmesi, ek başlarındaki ve ek sonlarındaki g/ġ ünsüzünün düşmesi, kelime başındaki b- ünsüzünün (bol- fiilinde) düşmesi, kelime sonundaki (suw(v)) –v/-w ünsüzünün düşmesi özellikle Harezm Türkçesinden itibaren Tarihî Türk Lehçelerinde Oğuzcanın belirtileri olarak tespit edilmektedir. Bu ünsüz düşmeleri, Eski Oğuz Türkçesi Dönemi'nde ise çok az istisna dışında tamamen kurallaşmıştır.

6. Yer Değiştirme: "Kelime içindeki iki sesin yer değiştirmesine göçüşme adı verilir. Ses aktarımı ve yer değiştirme olarak da nitelendirilen bu olay, genellikle komşu sesler ve ünsüzler arasında meydana gelir. Bununla birlikte uzak sesler ve ünlüler arasında görülen göçüşmeler de vardır. Yani göçüşme sonra gelecek bir boğumlanmanın önce tellaffuz edilmesinden ibarettir. Bunun da temel sebebi söyleyişi kolaylaştırmak endişesidir."[396] tanımıyla izah edilebilecek olan yer değiştirme (ünsüzlerin yer değiştirmesi) olayı şimdiye kadar incelenen ses olaylarının aksine "düzensiz" bir ses olayıdır. Düzensiz ses değişmeleri dilin belli zamanına ve mekanına kendini kabul ettirememiş ses değişmeleridir. Bu sebeple de yazı dillerinden çok konuşma dilinde veya ağızlarda görülmektedir. Tarihî Türk Lehçelerinde en çok yer değiştirme olayı örneğinin Karahanlı Türkçesinde görülmesinin sebebi de bununla ilgilidir. Çünkü

[396] Mustafa Özkan (2013), s. 194.

Divan, yazıldığı dönemdeki Türk boylarının dillerinden toplanan kelimelerden oluşmaktadır. Bu sebeple bu dönemdeki yer değiştirme olayına uğramış kelime sayısı kendisinden önceki ve kendisinden sonraki devirlerden çok fazladır. Divan'daki yer değiştirme örneklerinin tamamının ikili kullanımla yazılması da bu boyların farklı kullanımlarından kaynaklanmaktadır. Ünsüzlerin yer değiştirmesi olayı Tarihî Türk Lehçelerinde birkaç örnek dışında (*yağmur > yamġur, çömlek > çölmek, kibi > bigi örnekleri dışında*) süreklilik göstermez. Her dönemde yukarıdaki örnekler dışında benzer örneklerle karşılaşılmamaktadır.

Yer değiştirme olayı yer değiştiren seslerin yan yana olmasına veya olmamasına bağlı olarak "yakın yer değiştirme" ve "uzak yer değiştirme" başlıkları altında incelenmektedir.

KAYNAKÇA

Akalın, Mehmet. (1979). "Çağatayca" (Janos Eckmann), **Târîhî Türk Şiveleri**, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Sevinç Matbaası, Ankara, s. 225-262.

Akkuş, Muzaffer. (1995). **Kitab-ı Gunya**, TDK Yayınları, Ankara.

Aksan, Doğan. (2014). **En Eski Türkçenin İzlerinde, Orhun ve Yenisey Yazıtları Üzerinde Sözcükbilim, Anlambilim ve Biçimbilim İncelemelerinin Aydınlattığı Gerçekler**, Bilgi Yayınevi, Ankara.

Aksan, Doğan. (2000). **Türkiye Türkçesinin Dünü, Bugünü, Yarını**, Bilgi Yayınevi, Ankara.

Aksan, Doğan. (2003). **Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim (üç cildi bir arada)**, TDK Yayınları, Ankara.

Alkaya, Ercan. (2008). "Sibirya Tatar Türkçesindeki Uzun Ünlüler Üzerine Bir Değerlendirme", **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic** Volume 3/4 Summer 2008, s.19-42.

Alyılmaz, Cengiz. (2007). **(Kök)türk Harfli Yazıtların İzinde**, KaraM Yayınları, Ankara.

Arat, Reşid Rahmeti. (1979). **Kutadgu Bilig I Metin**, TDK Yayınları Ankara.

Arat, Reşid Rahmeti. (1992). **Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki, Atebetü'l-Hakayık**, TDK Yayınları, Ankara.

Argunşah, Mustafa. (2014). **Çağatay Türkçesi**, Kesit Yayınları, İstanbul.

Ata, Aysu. (1997). **Nāṣırü'd-din bin Burhānü'd-din Rabġūzi Ḳışaṣü'l-Enbiyā (Peygamber Kıssaları) II Dizin**, TDK Yayınları, Ankara.

Ata, Aysu. (1997). **Nāṣırü'd-din bin Burhānü'd- din Rabġūzi Ḳışaṣü'l-Enbiyā (Peygamber Kıssaları) I Giriş-Metin-Tıpkıbasım**, TDK Yayınları, Ankara.

Ata, Aysu. (1998). **Nehcü'l Ferādiş Uştmaḫlarnıs Açuḳ Yolı Cennetlerin Açık Yolu III Dizin-Sözlük**, TDK Yayınları, Ankara.

Atalay, Besim. (1970). **Abuşka Lûgatı veya Çağatay Sözlüğü**, Ayyıldız Matbaası, Ankara.

Atalay, Besim. (Çeviren) (A) (1998). **Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I**, TDK Yayınları, Ankara.

Atalay, Besim. (Çeviren) (B) (1998). **Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi II**, TDK Yayınları, Ankara.

Atalay, Besim. (Çeviren) (B) (1999). **Divanü Lûgat-it-Türk Dizini "Endeks" IV**, TDK Yayınları, Ankara.

Atalay, Besim. (Çeviren) (A) (1999). **Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III**, TDK Yayınları, Ankara.

Ayazlı, Özlem. (2012). **Altun Yaruk Sudur, VI. Kitap, Karşılaştırmalı Metin Yayını**, TDK Yayınları, İstanbul.

Aydın, Erhan. (2012). **Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)**, Kömen Yayınları, Konya.

Aydın, Erhan. (2015). **Yenisey Yazıtları**, Kömen Yayınları, Konya.

Banguoğlu, [Hasan] Tahsin. (1960). "Kaşgari'den Notlar III : Oğuz Lehçesi Üzerine", **TDAY Belleten**, Ankara.

Banguoğlu, Tahsin. (1979). **Ana Hatlarıyle Türk Grameri**, Dergâh Yayınları, İstanbul.

Banguoğlu, Tahsin. (2015). **Türkçenin Grameri**, TDK Yayınları, Ankara.

Baskakov, N. A. (2006). **Türk Dillerinin Tarihi-Tipolojik Sesbilimi (çev. Dr. Kenan Koç- Dr. Oktay Selim Karaca)**, Multilingual Yayınları, İstanbul.

Başdaş, Cahit. (2007). "Türkiye Türkçesinde Aslî Uzunluk Belirtileri", **Turkish Studies, Türkoloji Araştırmaları**, Volume 2/2, Spring 2007, s. 89-101.

Başkan, Özcan. (2003). **Dilbilim Lengüistik Metodu**, Multilingual Yayınları, İstanbul.

Bilgegil, M. Kaya. (1984). **Türkçe Dilbilgisi**, Dergâh Yayınları, İstanbul.

Borovkov, A.K. (Rusçadan Çevirenler: Halil İbrahim Usta, Ebülfez Amanoğlu). (2002). **Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII.-XIII. Yüzyıllar)**, TDK Yayınları, Ankara.

Boz, Erdoğan. (2002). "Türkçe Asıllı Kelimelerde Son Ses Ç, K, P, T Ünsüzlerinin Ötümlüleşme veya Ötümsüz Kalma Sorunu, **Türk Dili**, Mayıs 2002, S. 605, TDK Yayınları, Ankara, s. 447-455.

Buran, Ahmet ve Alkaya, Ercan. (2004). **Çağdaş Türk Lehçeleri**, Akçağ Yayınları, Ankara.

Buran, Ahmet. (1997). **Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları**, TDK Yayınları, Ankara.

Buran, Ahmet. (2007A). "Çağdaş Türk Yazı Dillerinde ve Türkiye Türkçesi Ağızlarında İkincil Uzun Ünlüler", **II. Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni (10–12 Nisan 2006) Bildirileri**, Kayseri Erciyes Ü. Yayınları, Kayseri, s. 31-47.

Buran, Ahmet. (2007B). "Türkçede ve Türkiye Türkçesi Ağızlarında S/Ş Meselesi", **Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları**, Volum 2/2, Spring 2007, s.121-127.

Caferoğlu, Ahmet. (1955). "Anadolu Ağızlarındaki Metathèse Gelişmesi", **TDAY Belleten**, Ankara, s. 1-7.

Caferoğlu, Ahmet. (1984). **Türk Dili Tarihi I-II**, Enderun Kitabevi, İstanbul.

Caferoğlu, Ahmet. (1993). **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, Enderun Kitabevi, İstanbul.

Canpolat, Mustafa. (1995), **'Ömer Bin Mezid, Mecmū'atü'n-Nezāʾir, Metin-Dizin-Tıpkıbasım**, TDK Yayınları, Ankara.

Cemiloğlu, İsmet. (2000). **14.Yüzyıla Ait Bir Kısas-ı Enbiyâ Nüshası Üzerinde Sentaks İncelemesi**, TDK Yayınları, Ankara

Coşkun, M. Volkan. (2010). **Türkçenin Sesbilgisi**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.

Coşkun, Volkan. (2001). "Standart Türkçedeki Ünsüzlerin Akustik Özellikleri ve Görüntüleriyle Boğumlanma Yerleri Bakımından Sınıflandırılması", **TDYA-Belleten**, **C:I-II**, S. 44, Ankara.

Coşkun, Mustafa Volkan. (2011). "Standart Türkçede Ses Olaylarının Sebep-Sonuç İlişkisi çerçevesinde Yeniden Sınıflandırılması", **Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 38.ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi), Bildiriler, Dil Bilimi, Dil Bilgisi ve Dil Eğitimi**, I. Cilt, Ankara s. 347-368.

Demircan, Ömer. (1978). **Türkiye Türkçesinin Ses Düzeni-Türkiye Türkçesinde Sesler**, TDK Yayınları, Ankara.

Demircan, Ömer. (1996). **Türkçenin Sesdizimi, Sesler, sesbirimler, ayırıcı özellikler, ses değişimleri, vurgu, vurgulama, ezgi, ezgileme**, Der Yayınları, İstanbul.

Deny, J. (2007). **Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları (Türkiye Türkçesi)**, **(Türkçeye Çeviren Oytun Şahin)**, TDK Yayınları, Ankara.

Develi, Hayati. (1995). **Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17.Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmeleri ve Uyumları**, TDK Yayınları, Ankara.

Doerfer, Gerhard. (1973-1974). "Eski Türkçe ile Halaççа Arasında Şaşırtıcı Bir Koşutluk", **TDAY Belleten**, Ankara, s. 1-12

Doerfer, Gerhard. (1970). "Halaççа Orta İran'da Arkaik Bir Türk Dili", **TDAY Belleten C. XXXIV**, Sayı 133, s. 49-50.

Duman, Musa. (1995). **Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17.Yüzyılda Ses Değişmeleri**, TDK Yayınları, Ankara.

Eckmann, Janos. (1988). **Çağatayca El Kitabı (çev. Günay Karaağaç)**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.

Eckmann, Janos. (1996). "Memluk Kıpçakçasının Oğuzcalaşmasına Dair", **Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar**, TDK Yayınları, Ankara s. 67-73.

Efendioğlu, Süleyman ve İşcan, Adem. (2010). "Türkçe Ses Bilgisi Öğretiminde Ses Olaylarının Sınıflandırılması", **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)** 43, Erzurum, s.121-143.

Eker, Süer (2013). "Ana Türkçe Uzun Ünlülerin Kıpçak Dillerindeki Kimi İzlerine Dair" **AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Semih TEZCAN'a Armağan, Cilt:13**, Yıl:13.s. 145-167.

Emre, Ahmet Cevat. (1949). **Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri (İlk Deneme), Birinci Kitap, Fonetik**, TDK Yayınları, Bürhaneddin Erenler Matbaası, İstanbul.

Eraslan, Kemal. (2012). **Eski Uygur Türkçesi Grameri**, TDK Yayınları, Ankara.

Eraslan, Kemal. (Hazırlayan) (1993). **Alî-Şîr Nevâyî Mîzânu'l-Evzân (Vezinlerin Terazisi)**, TDK Yayınları, Ankara.

Eraslan, Kemal. (Hazırlayan) (1996). **Alį-şįr Nevāyį, Nesāyimü'l-Maḥabbe min Şemāyimi'l-Fütüvve I Metin**, TDK Yayınları, Ankara.

Eraslan, Kemal. (Hazırlayan) (1999). **Mevlâna Sekkâkî Divanı**, TDK Yayınları, Ankara.

Ercilasun, Ahmet Bican. (2004). **Başlangıcından Yirmi Yüzyıla Türk Dili Tarihi**, Akçağ Yayınları, Ankara.

Ercilasun, Ahmet Bican. (2007). **Makaleler 1 (Yay. Haz. Ekrem Arıkoğlu)**, 'Dîvânü Lügati't- Türk'te Ünlü Uzunluklarıyla İlgili Kayıtlar', Akçağ Yayınları, Ankara, s. 146-150."

Ercilasun, A. Bican (2014), **Makaleler 1 (Yay. Haz. Ekrem Arıkoğlu),** "Türkiye Türkçesinde Yardımcı Ses", Akçağ Yayınları, Ankara, s. 347-352.

Erdem, Mehmet Dursun. (2008). "Anadolu Ağızlarında Görülen Birincil Ünlü Uzunlukları Üzerine", **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic,** Volume 3/3 Spring 2008, s. 502-562.

Erdem, Mehmet Dursun. (2008), 'Birincil Ünlü Uzunlukları ve İmâle', **Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 3/6 Fall 2008, s. 236-261.

Ergin, Muharrem. (1980). **Türk Dil Bilgisi**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.

Ergin, Muharrem. (1991). **Dede Korkut Kitabı II, İndeks- Gramer**, TDK Yayınları, Ankara.

Ergin, Muharrem. (1994). **Dede Korkut Kitabı I, Giriş-Metin-Faksimile**, TDK Yayınları, Ankara.

Ergin, Muharrem. (1995). **Üniversiteler İçin Türk Dili**, Bayrak Yay. İstanbul.

Gemalmaz, Efrasiyap. (1988). "Türk Dilindeki Ses Hadiselerinin Bu Dilin Sentaksiyle İlgisi", **VI. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, Tebliğ**.

Gencan, Tahir Nejat. (2007). **Dilbilgisi**, Tek Ağaç Yayınları, Ankara.

Gökçe, Aziz. (2009). "Eski Anadolu Türkçesinden Osmanlı Türkçesine Dudak Uyumu Ve Ünsüz Uyumu" **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 4/3 Spring 2009, s. 991-1012.

Gökdağ, Bilgehan Atsız. (2006). **Salmas Ağzı Güney Azerbaycan Türkçesi Üzerine Bir İnceleme**, KaraM Yayınları, Çorum.

Gülensoy, Tuncer. (1993). **Rumeli Ağızlarının Ses Bilgisi Üzerine Bir Deneme (İnceleme-Bibliyografya-Metinler)**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri.

Gülensoy, Tuncer. (2000). **Türkçe El Kitabı**, Akçağ Yayınları, Ankara.

Gülensoy, Tuncer. (2007). **Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü (A-N) (O-Z)**, TDK Yayınları, Ankara.

Gülsevin, Gürer. (2005). "Ağız Araştırmalarında Yaygınlaşmış Yanlışlıklar (3), 'üzüm/yüzüm; öllük/höllük' türeme mi düşme mi", **Türk Dünyası İncelemeleri Degisi/Journal of Turkish World Studies** Cilt: V, Sayı 2, Sayfa 207-213, İzmir

Gülsevin, Gürer [1992] (1987). "Türk Dilinde Kelime Başı Ünsüzü Üzerine", **TDAY-Belleten**, s. 173-200.

Gülsevin, Gürer. [2003] (2001). "Türkiye Türkçesi Ağızlarında # h Sesi Üzerine", **TDAY Belleten**, C: I-II, S: 44, Ankara, s. 129-146.

Gülsevin, Gürer. (2009). "Eski Anadolu Türkçesi Ağızlarında Uzun Ünlüler Üzerine", **Dil Araştırmaları Dergisi**, Sayı:5, Güz 2009, s. 39-56.

Gülsevin, Gürer. (2013). "Ses Bilgisinde "Çevre Şartı" Kavramı ve Ağız İncelemelerindeki Önemi", **Turkish Studies- İnternational Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic,** Volume 8/9, Ankara, s. 50-62.

Gürsoy-Naskali, Emine. (1997). **Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu**, TDK Yayınları, Ankara.

Hacıeminoğlu, Necmettin (2008). **Karahanlı Türkçesi Grameri**, TDK Yayınları, Ankara.

Hacıeminoğlu, Necmettin. (2000). **Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri**, TDK Yayınları, Ankara.

Hamilton, James Russell. (1998). **İyi ve Kötü Prens Öyküsü (Türkçeye Çeviri: Vedat Köken)**, TDK Yayınları Ankara.

Hazar, Mehmet. (2011). "Çağatay Türkçesinde Oğuzca Özellikler ve Benzerlikler", **The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS), International Journal of Social Science**, Volume: 4, Issue: 1, s. 31-65, Summer 2011.

Huber, Emel. (2008). **Dilbilime Giriş,** Multilingual Yabancı Dil Yayınları, İstanbul.

İlhan, Nadir. (2009). "Türk Dilinde Ünsüz Düşmesi, Nedenleri Ve Türleri- The Consonant Drops, its Reasons And Varieties in Turkish", **Zeitschrift für die Welt der Türken, Journal of World of Turks (ZfWT)**, Vol. 1, No. 2, s. 43-55.

İmer, Kâmile ve Kocaman, Ahmet ve Özsoy, A. Sumru. (2011). **Dilbilim Sözlüğü**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul.

İnan, Abdülkadir. (1953). "XIII.-XV. Yüzyıllarda Mısır'da Oğuz-Türkmen ve Kıpçak Lehçeleri ve 'Halis Türkçe' ", **TDAY Belleten**, Ankara, 1953 s. 53 -71.

Karaağaç, Günay. (1991). "Eski Metatez Örnekleri", Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi VI, İzmir, s. 85-102.

Karaağaç, Günay. (2010). **Türkçenin Ses Bilgisi**, Kesit Yayınları, İstanbul.

Karaağaç, Günay. (Temmuz 1999). "Türkçede Düzensiz Ses Değişmeleri Örnekleri", **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**, TDK Yayınları, C:1999/II, S. 571.

Karahan, Akartürk. (2013). **Dīvānu Luġati't Türk'e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi**, TDK Yayınları, Ankara.

Karamanlıoğlu, Ali Fehmi (Hazırlayan). (1978). **Seyf-i Sarayî, Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi't-türkî)**, MEB Yayınları, İstanbul.

Karamanlıoğlu, Ali Fehmi. (2006). **Şeyh Şeref Havace Mu'înü'l-Mürîd (Transkripsiyonlu Metin-Dizin-Tıpkıbasım)**, Beşir Kitabevi, İstanbul.

Kargı-Ölmez, Zuhal. (Hazırlayan). (1996). **Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü)**, Simurg Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi:3, Ankara.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I (1991). Komisyon, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü II, **Dizin** (1992). Komisyon, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Kaya, Ceval. (1994). **Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin**, TDK Yayınları, Ankara.

Kayra, Osman Kemal. (2006). **Yahyâ B. Bahşî, Vesîletü'l-Matâlib, Metin – İmlâ – Gramer – Dizin – Tıpkıbasım**, img Yayınları, Trabzon.

Koç, Aylin. (2005). **Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Sedalılaşma**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.

Korkmaz, Zeynep. (1953). "Batı Anadolu Ağızlarında Asli Vokal Uzunlukları Hakkında", **TDAY Belleten**, Ankara, s. 197-203.

Korkmaz, Zeynep. (1979). "Eski Osmanlı Kaynaklarının Yayınında Transkripsiyonla İlgili Değerlendirmeler", **Türkoloji Dergisi, VII. Cilt, 1.Sayı**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.

Korkmaz, Zeynep. (1995A). "Eski Anadolu Türkçesinde Aslî Ünlü (Vocal) Uzunlukları", **Türk Dili Üzerine Araştırmalar (Birinci Cilt)**, (s. 443–458), TDK Yayınları, Ankara.

Korkmaz, Zeynep. (1995B). "Kâşgarlı Mahmud ve Oğuz Türkçesi", **Türk Dili Üzerine Araştırmalar (Birinci Cilt)**, (s. 241–253), TDK Yayınları, Ankara.

Korkmaz, Zeynep. (2010). **Gramer Terimleri Sözlüğü**, TDK Yayınları, Ankara.

Korkmaz, Zeynep. (2013). **Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi**, TDK Yayınları, Ankara.

Küçük, Murat. (2014). **Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Satır Arası İlk Kur'an Tercümesi**, TDK Yayınları, Ankara.

Ligeti, Lajos. (çev. Tayyip Gökbilgin) (1942). "Türkçede Uzun Vokaller", **Türkiyat Mecmuası**, S. VII-VIII, s. 82-94.

Mahmūd Bin 'Alį. (2014). **Nehcü'l- Ferādįs, Uştmaḫlarnıng͡ Açuq Yolı (Cennetlerin Açık Yolu), Metin, Dizin-Sözlük, Tıpkıbasım, Birleştirilmiş baskı**, (Tıpkıbasım ve çeviri yazı János ECKMANN), (Yayımlayanlar Semih Tezcan-Hamza Zülfikar), (Dizin-Sözlük Aysu Ata), TDK Yayınları, Ankara.

Martinet, Andre. (çev. Berke Vardar) (1998). **DİLBİLİM, İşlevsel Genel Dilbilim**, Multilingual Yayınları, İstanbul.

Nida, Eugene A. (çev. Özcan Başkan) (2003). **Dilbilim, Dilbilim Üzerine Tartışmalar**, Multilingual Yayınları, İstanbul.

Orkun, Hüseyin Namık. (1994). **Eski Türk Yazıtları I-II-III-IV**, TDK Yayınları, Ankara.

Özek, Fatih. (2009). **Tarihi Türk Lehçelerinde Ünlüler**, Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Elazığ.

Özek, Fatih. (2009). 'Arapkir/Malatya Ağzında Birincil Uzun Ünlüler', **Turkish Studies**, Volume 4/8, s. 1954-1963.

Özek, Fatih. (2014). "Türkiye Türkçesi Ağızlarında Ön Ses /Y-/ Türemesi" **Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 9/9 Summer 2014, Ankara, p. 843-853.

Özkan, Mustafa (Hazırlayan). (1993). **Mahmûd b. Kādî-i Manyâs, Gülistan Tercümesi, Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük**, TDK Yayınları, Ankara.

Özkan, Mustafa. (2000). **Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi**, Filiz Kitabevi, İstanbul.

Özkan, Mustafa. (2013). **Türkiye Türkçesi-Ses ve Yazım Bilgisi-**, Filiz Kitabevi, İstanbul.

Özönder, F. Sema Barutçu. (1996). **'Alį Şįr Nevāyį Muhākemetü'l- Lugateyn, İki Dilin Muhakemesi**, TDK Yayınları, Ankara.

Özönder, F. Sema Barutçu. (1998). **Üç İtigsizler, Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks-XXX Levha**, TDK Yayınları, Ankara.

Porzıg, Walter. (çev. Prof. Dr. Vural Ülkü). (1995). **Dil Denen Mucize**, TDK Yayınları, Ankara.

Selen, Nevin. (1975). **Alman Dilinin Fonolojisi**, A.Ü DTCF Yayınları.

Selen, Nevin. (1979). **Söyleyiş Sesbilimi, Akustik Sesbilimi ve Türkiye Türkçesi**, TDK Yayınları, Ankara.

Şçerbak, A. M. (çev. Prof. Dr. Enver Mahmut). (1998). **Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi**, TDK Yayınları, Ankara.

Tansu, Muzaffer. (1963). **Durgun Genel Ses Bilgisi ve Türkçe**, TDK Yayınları, Ankara.

Tekin, Talat. (1994). "Türk Dillerinde Ön Seste y- Türemesi", **Türk Dilleri Araştırmaları** (4), Ankara, s. 51-66.

Tekin, Talat (1997). **Türkoloji Eleştirileri,** Simurg Yayınevi, İstanbul.

Tekin, Talat ve Ölmez, Mehmet ve Ceylan, Emine ve Ölmez, Zuhal ve Süer Eker (1995 A), **Türkmence-Türkçe Sözlük**, Simurg Yayınları, Ankara.

Tekin, Talat ve Ölmez, Mehmet. (1995 B). **Türk Dilleri**, Simurg-T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Tekin, Talat. (1975). **Ana Türkçede Aslî Uzun Ünlüler**, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara.

Tekin, Talat. (2000). **Orhon Türkçesi Grameri** (Yayımlayan: Mehmet Ölmez), Sanat Kitabevi, Ankara.

Tekin, Talat. (2010). **Orhon Yazıtları**, TDK Yayınları, Ankara.

Tekin, Talat. (2013). **Irk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı**, TDK Yayınları Ankara.

Tekin, Talat .(2013 B). "ANA TÜRKÇEDE Z'LEŞME VE Ş'LEŞME", **Makaleler 2 Tarihî Türk Yazı Dilleri**, TDK Yayınları, Ankara, s. 573-586.

Tezcan, Semih. (1978). **"Eski Türk Dili ve Yazını", Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe,** Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Timurtaş, Faruk K. (1980). **Osmanlı Türkçesi Grameri, Eski Yazı ve İmlâ- Arapça – Farsça – Eski Anadolu Türkçesi**, İstanbul Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.

Toparlı, Recep, Çögenli, M. Sadi, Yanık, Nevzat H. (2000). **Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî**, TDK yayınları, Ankara.

Toparlı, Recep. (1992). **İrşâdü'l- Mülûk ve's-Selâtin**, TDK Yayınları, Ankara.

Toparlı, Recep. (2003). **Ed-Dürretü'l- Mudiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye**, TDK Yayınları, Ankara.

Tuna, Osman Nedim. (1988). "Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller" **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten–1960)**. Ankara. TDK Yayınları. s. 213-282.

Tuna, Osman Nedim. (1997). **Sümer ve Türk Dillerinin Târihî İlgisi ile Türk Dili'nin Yaşı Meselesi**, TDK Yayınları: 561, Ankara.

Türkçe Sözlük (Hzl. Şükrü Halûk Akalın … [ve başk.]. (2009). Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.).

Ulutaş, İsmail. (2007). "Metatez Olayı Türkçenin Hece Sistemiyle İlgili midir?", **bilig**, Güz 2007, sayı 43, Ankara, s. 117-132.

User, Hatice Şirin. (2006). **Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri**, Akçağ Yayınları, Ankara.

User, Hatice Şirin. (Ekim 2010). **Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları, Söz Varlığı İncelemesi**, Kömen Yayınları, Konya.

Üçok, Necip. (2004). **Dilbilim-Genel Dilbilim (Lengüistik)**, Multilingual Yayınları, İstanbul.

Üçok, Necip. (2007). **Genel Fonetik (Ana Çizgileri)**, Multilingual Yayınları, İstanbul.

Vardar, Berke (Nüket Güz, Emel Huber, Osman Senemoğlu, Erdim Öztokat). (2007). **Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü**, Multilingual Yayınları, İstanbul.

Vendryes, J. V. (çev. Berke Vardar) (2001). **Dilbilim, Dil ve Düşünce**, Multilingual Yayınları, İstanbul.

Von Gabain, A. (çev. Mehmet Akalın) (2000). **Eski Türkçenin Grameri**, TDK Yayınları, Ankara.

Von Gabain, Annemarie (çev. Mevlüt GÜLTEKİN). (2007). "Türk Dillerinin Tipik Özellikleri", **Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları** Volume 2/2 Spring 2007, s. 307-327.

Vural, Hanifi ve Böler, Tuncay. (2012). **Ses ve Şekil Bilgisi**, Kesit Yayınları, İstanbul.

Vural, Hanifi, Toparlı, Recep. (1999). **Kıpçak Türkçesi**, Dilek Matbaası, Sivas.

Yalçın, Süleyman Kaan. (2009). "Türkçede Artdamaksıllaşma Olayının Birincil Uzun Ünlülerle İlgisi Üzerine Bir Değerlendirme", **Turkish Studies, International**

Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 4/8, Fall 2009, s. 2340-2357.

Yalçın, Süleyman Kaan. (2009). **Çağdaş Türk Lehçelerinde Ünlüler,** Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Elazığ.

Yavuz, Kemal ve Yetiş, Kazım ve Birinci, Necat. (1996). **Üniversite Türk Dili ve Kompozisyon Dersleri**, Bayrak Basım-Yayım-Tanıtım Yayınları, İstanbul.

Yelten, Muhammet. (1998). **Şirvanlı Mahmud, Târih-i İbn-i Kesîr Tercümesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)**, TDK Yayınları, Ankara.

Yönel, Selçuk. (1973-1974). "Türkçenin Yazımsal Fonemleri", **TDAY Belleten**, [1974] 1973 - 1974, s. 319-336, Ankara.

Yusuf Has Hacib. (2008). **Kutadgu Bilig (Çeviren Prof. Dr. Reşid Rahmeti Arat)**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

Yüce, Bilâl. (1995). **Bâbür Dîvânı**, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara.

Yüce, Nuri. (1993). **Ebu'l-Kāsım Cārullāh Mahmūd bin 'Omar bin Muhammed bin Ahmed ez-Zamaḫşari el-Ḫvārizmi Mukaddimetü'l –Edeb Ḫvārizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks**, TDK Yayınları, Ankara.

EKLER

Ek 1. Orijinallik Raporu

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-Soyadı	Yılmaz İNCE
Öğrenci Numarası	
Enstitü Anabilim Dalı	Türk Dili ve Edebiyatı
Programı	Yeni Türk Dili
Danışmanının Unvanı, Adı-Soyadı	Prof. Dr. Ahmet BURAN
Tez Başlığı (Türkçe)	Tarihî Türk Lehçelerinde Ünsüzler

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 325 sayfalık kısmına ilişkin, 17/04/.....2017 tarihinde Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 9 'dur.

Uygulanan filtrelemeler:

1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
2- Kaynakça hariç
3- Alıntılar hariç/dâhil
4- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Yukarıda bilgileri verilen öğrencinin doktora tezi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu tarafından belirlenen azami benzerlik oranlarını aşmadığını ve tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim. Gereğini saygılarımla arz ederim.

Prof. Dr. Ahmet BURAN
Danışmanın Adı-Soyadı
(İmzası)

Prof. Dr. Ahmet BURAN
Anabilim Dalı Başkanı
(İmzası)

F.Ü.LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ÖĞRETİM YÖNETMELİĞİ

Madde 41- Lisansüstü tezleri ile birlikte teslim edilmesi gereken belgeler şunlardır:

a) Lisansüstü tezler, savunma öncesinde **intihal program raporu** ve ilgili makale şartını sağladığına dair belgeleri ile birlikte enstitüye teslim edilir.
b) İntihal raporu ile ilgili olarak etik kurallar dâhilindeki benzerlik oranları ilgili Enstitü Yönetim Kurulu tarafından belirlenir. (Enstitü Yönetim Kurulu tarafından tezin, intihal kapsamı dışında değerlendirilmesi için TURNITIN'den alınan raporda "benzerlik oranı"nın, "alıntılar hariç" en fazla **%10**, "alıntılar dâhil" **% 30'u** geçmemesi şeklinde kabul edilmiştir).

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Ad, Soyad : **Yılmaz İNCE**
Cinsiyet : **Erkek**
Doğum Tarihi : **06.02.1962**
Medeni Durum : **Evli**
Uyruk : **T.C.**

İLETİŞİM BİLGİLERİ

Adres Bilgileri : **KTÜ Türk Dili Böl. TRABZON**
Ev Tel. :
Cep Tel : 05337745320
E-posta : **yince44@hotmail.com/yince@ktu.edu.tr**

EĞİTİM BİLGİLERİ

Üniversite	Fırat Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (1980- 1984)
Yüksek Lisans	Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü "Şemsî'nin Cevahirü'l-Kelimât'ı Üzerine Bir Dil İncelemesi" (1999).
Doktora	Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (hâlen devam ediyor).

İŞ DENEYİMİ

28.06.1985-19.02.1998	MEB'e bağlı çeşitli okullarda Türk Dili ve Edbiyatı ve Türkçe öğretmenliği
19.02.1998- halen devam ediyor	Karadeniz Teknik Üniversitesi Rektörlüğü Türk Dili Bölümünde « Türk Dili Okutmanlığı »

YABANCI DİL BİLGİSİ

İngilizce	X
Fransızca	

YAYINLAR

Kitap	Yılmaz İnce, Osman Demirayak, Adem Kılıçoğlu; **Yök Çerçeve Programına Uygun Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri**, Aksakal Kitap-Kırtasiye, Trabzon, 2009.
Makale/Bildiri 1.	"**Manzum Sözlükler ve 'Şemsî'nin Cevâhirü'l-Kelimât'ı Üzerine Bir Dil İncelemesi/Verse Dictionaries And A Linguistic Study On Şemsî's Cevâhirü'l-Kelimât**", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 12, Sayı: 2, Temmuz 2002, Elazığ, s. 175-182.
2.	"**Dîvânu Lugât'it- Türk'ten Günümüze Türk Sözlükçülüğü ve Sözlüklerimiz**", Doğumunun 1000. Yılı Dolayısıyla Uluslararası Kaşgarlı Mahmud Sempozyumu Bildiri Metinleri Kitabı, Rize Üniversitesi Yayınları: 1, 2008, Rize, s. 279-285.

VERDİĞİ DERSLER

Üniversitelerde Okutulan "Türk Dili Dersi" **TÖMER Bünyesinde "Yabancılara Türkçe Öğretimi Dersi" (A- B- C Seviyesinde).**